KİTÂBÜ'T-TELVÎHÂT

Hikmet Parıltıları

ŞİHÂBÜDDÎN ES-SÜHREVERDÎ

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 139

Bilim ve Felsefe Serisi	: 55
Kitabın Adı	: KİTÂBÜ'T-TELVÎHÂTİ'L-LEVHİYYE VE'L-ARŞİYYE
Müellifi	: Ebü'l-Fütûh Şihâbüddîn Yahyâ b. Habeş es-Sühreverdî (ö. 587/1191)
Özgün Dili	: Arapça
Çeviri ve Eleştirmeli Metin	: Prof. Dr. Ahmet Kamil Cihan Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi (İslâm Felsefesi) Dr. Öğr. Üyesi Salih Yalın Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi (Felsefe ve Din Bilimleri)
Son Okuma	: Osman Baş, Yazma Eser Uzmanı
Arşiv Kayıt	: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Ragıp Paşa, Nr. 1480
Kapak Görseli	: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Ragıp Paşa, Nr. 1480, 249^{b}
Yapım	: Yüksel Yücel
Baskı	: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş. Dudullu OSB 1. Cadde No. 16 Ümraniye / İstanbul Tel: 444 44 03 www.bilnet.net.tr / Sertifika No. 42716
Baskı Yeri ve Yılı	: İstanbul 2019
Baskı Miktarı	: 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Şihâbüddîn es-Sühreverdî,
Hikmet Parıltıları, *Kitâbü't-Telvîhât*

1. Sühreverdî 2. Felsefe, 3. İşrâkîlik, 4. Mantık 5. Fizik, 6. Metafizik
ISBN: 978-975-17-4422-7

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

KİTÂBÜ'T-TELVÎHÂT

HİKMET PARILTILARI

(İNCELEME - ÇEVİRİ - ELEŞTİRMELİ METİN)

ŞİHÂBÜDDÎN ES-SÜHREVERDÎ
(ö. 1191)

Çeviri ve Eleştirmeli Metin
Ahmet Kamil Cihan
Salih Yalın

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşâ edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gök kubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine'de, Kahire'de, Şam'da, Bağdat'ta, Buhara'da, Semerkant'ta, Horasan'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşâ edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM 4
GİRİŞ 15
1. Sühreverdî'nin Hayatı 15
2. Sühreverdî'nin Eserleri 17
3. Kitâbü't-Telvîhâti'l-Levhiyye ve'l-Arşiyye Üzerine 19
Neşir ve Çeviri Üzerine 30

KİTÂBÜ'T-TELVÎHÂT

BİRİNCİ İLİM: MANTIK 38
BİRİNCİ MERSAD 38
Birinci Telvîh: Mantığın Gayesi Üzerine 38
İkinci Telvîh: Lafzın Mânaya Delâleti Üzerine 40
Üçüncü Telvîh: Müfret ve Bileşik Lafız Üzerine 42
Dördüncü Telvîh: Tümel ve Tikel Lafız Üzerine 44
Beşinci Telvîh: İsimlerin İsimlendirilen Şeylere Nispeti Üzerine 44
Altıncı Telvîh: Konu ve Yüklem Üzerine 46
Yedinci Telvîh: Zâtî ve Arazî Üzerine 48
Sekizinci Telvîh: "O Nedir?" Sorusunun Cevabında Söylenenler Üzerine 50
Dokuzuncu Telvîh: Beş Müfret Lafız Üzerine 56
Onuncu Telvîh: Bu Lafızların Hâlleri Üzerine 60
İKİNCİ MERSAD: Açıklayıcı Sözler Üzerine 62
Birinci Telvîh: Tanım Üzerine 62
İkinci Telvîh: Betimleme Üzerine 64
Üçüncü Telvîh: Tanımda ve Betimlemede Ortaya Çıkan Hatalardan Korunmak Üzerine 64
ÜÇÜNCÜ MERSAD: Haberî Terkip Üzerine 68
Birinci Telvîh: Önerme Türleri Üzerine

Mukaddime 68
İkinci Telvîh: Tekil, Niceliği Belirsiz ve Niceliği Belirli Önermeler Üzerine 74
Üçüncü Telvîh: Önermelere Eklenen Şeyler, Bazı Önerme Terkipleri ve Hükümleri Üzerine 78
Dördüncü Telvîh: Tahsil ve Yükleme Konusunda Bir Zabıt Üzerine 82
Yükleme Konusunda Bir Zabıt 86
DÖRDÜNCÜ MERSAD: Önermelerin Kipleri ve Bunlardaki Tasarruflar 86
Birinci Telvîh: Kipler 88
İkinci Telvîh: Kipli Önermelerin Birbirini Gerektirmesi Üzerine 94
Üçüncü Telvîh: Bütün Hakkında Söylenen ile Mutlak ve Kipli Önermeler Arasındaki Fark Üzerine 96
Dördüncü Telvîh: Çelişme Üzerine 102
Beşinci Telvîh: Döndürme Üzerine 112
Ek: Bitişik Şartlı Önermelerin Çelişmedeki ve Döndürmedeki Durumu Üzerine 118
BEŞİNCİ MERSAD: Delillerin Terkibi, Sûretlerinin, Maddelerinin ve Hâllerinin Sınıfları Üzerine 120
BİRİNCİ MATLA: Delilin Hakikati ve Sûretlerinin Sınıfları Üzerine 120
Birinci Telvîh: Delilin Kendisi, İlkeleri ve Sûretlerinin Taksimi Üzerine 120
İkinci Telvîh: Kipli Öncüller ve Karışık Öncüller Üzerine 136
Üçüncü Telvîh: Şartlı İktiranlar Üzerine 144
Dördüncü Telvîh: İstisnaî Kıyaslar Üzerine 146
Beşinci Telvîh: Bileşik Kıyaslar Üzerine 150
Altıncı Telvîh: Hulfî Kıyas ve Kıyasın Döndürmesi Üzerine 152
Fasıl: Kıyasın Döndürülmesi 154
Yedinci Telvîh: Devir Kıyası Üzerine 154
Sekizinci Telvîh: Öncüllerin Elde edilmesi ve Kıyasların Tahlili Üzerine 156
Fasıl: Kıyasın Tahlili 158
Dokuzuncu Telvîh: Neticelerin Sağlamlığı ve Yanlış Öncüllerden Çıkan Doğru Neticeler Üzerine 158
Fasıl: Yanlış Öncüllerden Çıkan Doğru Neticeler Üzerine 160
Onuncu Telvîh: Karşılıklı Önermelerden Oluşan Kıyaslar, Musâdere ale'l-Matlûb ve Öncülleri Ödünç Alma Üzerine 160

İKİNCİ MATLA: Delilde Kullanılan Şeylerin Sınıfları Üzerine 162
ÜÇÜNCÜ MATLA: Kıyasın Maddesi Olan Önermeler Üzerine 168
1. Kabulü Zorunlu Olan Önermeler 168
2. Meşhûrât 170
3. Vehmiyât 172
4. Me'hûzât 172
5. Maznûnât 172
6. Müşebbihât 172
7. Muhayyelât 174
ALTINCI MERSAD: Burhan, Durumları, Tanımla Ortaklığı, Mugalatalar ve Birkaç Zabıt Üzerine 176
Birinci Telvîh: İlmî Sorular (Matlaplar) Üzerine 176
İkinci Telvîh: İnnî Burhan ve Limmî Burhan Üzerine 178
Üçüncü Telvîh: İlimlerin Cüzleri, Şartları ve Konularının Uyumu Üzerine 178
Fasıl: İlimlerin Farklı Olması Üzerine 184
Dördüncü Telvîh: Tanımın Burhanla Elde Edilmeyişi, Tanımın Elde Ediliş Yönteminin Keyfiyeti ve Tanımla Burhan Arasındaki Ortaklığa İşaret Üzerine 186
Fasıl: Tanımla Burhan Arasındaki Ortaklıklar Üzerine 188
Beşinci Telvîh: Mugalatalı Kıyaslar Üzerine 190
Altıncı Telvîh: Çeşitli Zabıtlar: Faydasını İleride Göreceğimiz Bazı Arşî Zabıtlar ve Yeri Geldiği için Zikrettiğimiz Bazı Levhî Zabıtlar Üzerine 198
Umumi ile İlgili Zabıt 198
İKİNCİ İLİM: FİZİK 208
BİRİNCİ MERSAD: Cisimleri Kapsayan Şeyler Üzerine 208
Birinci Mevrid: Cismin Hakikati ve Cismin Kendinde Gerekli Olan Hâller Üzerine 208
Birinci Telvîh: Cismin Hakikati ve Cüzleri Üzerine 208
Fasıl: Cismin Madde ve Sûretten Bileşik Olması Üzerine 216
İkinci Telvîh: Madde ve Sûretten Her Birinin Diğeri Olmaksızın Var Olmaması ve Her Birinin Diğerine Nispeti Üzerine 216
Fasıl: Madde ve Sûretten Her Birinin Diğerine Nispeti Üzerine 220
Üçüncü Telvîh: Uzamların Sonluluğu Üzerine 220
Dördüncü Telvîh: Başka Bir [Türsel] Sûret; Miktar ile Şeklin Durumuna İşaret Üzerine 224

Beşinci Telvîh: Nihayetlerin Cismin Mukavvimi Olmayışı Üzerine 228
İkinci Mevrid: Cihet, Mekân ve Bunların Lâzımları Üzerine 230
Birinci Telvîh: Cihet Üzerine 230
Fasıl: Sınırlayıcının Üstünde Başka Bir Cismin Olmayışı Üzerine 234
İkinci Telvîh: Sınırlayıcının Lâzımlarının Gerektirdiği Kaideler Üzerine 234
Fasıl: Meyil Üzerine 236
Üçüncü Telvîh: Mekân Üzerine 244
Fasıl: Cismanî Âlemin Tek Olması Üzerine 250
Üçüncü Mevrid: Hareket, Zaman ve Bunların Hâlleri Üzerine 250
Birinci Telvîh: Hareket Üzerine 250
İkinci Telvîh: Salt Cisimliğin, Hareketi veya Bir Türünü Gerektirmemesi Üzerine 254
Fasıl: Hareketin Cisim İçin Tabii Olmayışı Üzerine 254
Üçüncü Telvîh: Zaman Üzerine 256
Dördüncü Telvîh: Hareket ve Zamanın Bazı Hâlleri Üzerine 264
Fasıl: Hareketlerin Zıtlığı Üzerine 266
İKİNCİ MERSAD: Basit Cisimler Üzerine 266
Birinci Telvîh: Basit Cisimlerin Kısımları Üzerine 266
Fasıl: Dört Unsurun Hükümleri Üzerine 270
İkinci Telvîh: Unsurların Tabakaları Üzerine 272
Üçüncü Telvîh: Keyfiyetteki Dönüşümün İspatı Üzerine 276
Fasıl: Esirî Şeylerin Etkileri 280
ÜÇÜNCÜ MERSAD: Mizaç, Terkip ve Meteoroloji Üzerine 280
Birinci Telvîh: Mizacın Hakikati Üzerine 280
Fasıl: Unsurların Bazı Hükümleri Üzerine 282
İkinci Telvîh: Meteoroloji 284
Fasıl: Mevâlîd-i Selâse (Maden, Bitki ve Hayvan) Üzerine 290
Üçüncü Telvîh: Madenler Üzerine 290
DÖRDÜNCÜ MERSAD: Nefisler Üzerine 292
Birinci Mevrid: Bitkisel Nefis Üzerine 292
İkinci Mevrid: Hayvanî Nefis Üzerine 296
Fasıl: İç Duyular Üzerine 300
Üçüncü Mevrid: Nefs-i Nâtıka Üzerine 306

Birinci Telvîh: Nefsin Kuvvelerinin ve Bazı Hâllerinin Açıklanması Üzerine 310
İkinci Telvîh: Tecridler ve Nefsin Soyutluğuna Dair Burhanlar ve İstibsarlar Üzerine 316
Nefse Dair Bir Burhan 320
Üçüncü Telvîh: Nefsin Hâlleri Üzerine 326
Dördüncü Telvîh: Bazı Tahrikler Üzerine 328
Fasıl: Feleklerin Hareketleri İradîdir 330
Fasıl: Sezgi ve Ona Yakın Bazı Terimler Üzerine 330
ÜÇÜNCÜ İLİM: METAFİZİK 334
Mukaddime: Felsefenin Kısımları Üzerine 334
Nazarî Felsefenin Kısımları 336
Birinci Telvîh: İcmâlî Bir Giriş ve Kategorilere İşaret Üzerine 336
Bölümleme: Cevher ve Araz Üzerine 340
Fasıl: Cevherin Özellikleri ve Arazın Kısımları Üzerine 342
Arazın Kısımları Üzerine 342
Kategorilerin Beşle Sınırlanması Üzerine 350
Fasıl: Küre ve Daire Üzerine 360
İkinci Telvîh: Tümel, Tikel, Sonluluk, Sonsuzluk, Aynî ve Zihnî İtibarlar Üzerine 362
Fasıl: Faslın ve Türün Kılınış Keyfiyeti ve Her Arazînin Ma'lûl Oluşu Üzerine 364
Zabıt: Kendisinde Sonluluk Gereken ve Gerekmeyen Şeyler Üzerine 366
Fasıl: Zihnî İtibarların Ölçütü Üzerine 368
Üçüncü Telvîh: Varlığın Geri Kalan Taksimatı Üzerine 376
Taksimin Başka Bir Şekli 378
Başka Bir Tavır: Varlığın Önce Gelen ve Sonra Olan Diye Bölünmesi 382
Başka Bir Tavır: Varlığın İllet ve Ma'lûl Diye Bölünmesi 384
Başka Bir Tavır: Mevcudun Bilfiil ve Bilkuvve Diye Bölünmesi 386
Başka Bir Tavır: Mevcudun Zorunlu ve Mümkün Diye Bölünmesi 388
Fasıl: Mâninin Ortadan Kalkması üzerine 388
BİRİNCİ MEVRİD: Zorunlu Varlık, Celâline Yakışan Şeyler ve Fiilinin Keyfiyeti Üzerine 390
Birinci Telvîh: Zorunlunun Zâtı Üzerine 390

İkinci Telvîh: Zorunlunun Sıfatlarına Dair Genel Bir Söz Üzerine 402
Üçüncü Telvîh: Fiil ve İbda‘ 406
Dördüncü Telvîh: Ma‘lûlün İlletten Kaynaklanması ve Nihayeti Gerekli Olan ve Olmayan İlletlerin Keyfiyetine İşaret Üzerine 408
Fasıl: Her Hâdisten Önce Bir Madde ve İmkânın Bulunması Üzerine 416
Beşinci Telvîh: Her Bakımdan Bir’in İbda‘ Fiilinin Keyfiyeti ve Bir Şeyin Daha Önce Yokken Zorunludan Sâdır Olmaması Üzerine 420
Fasıl: Eşref-i İmkan Yönteminin Geçerli Olduğu Şeyler Üzerine 422
Fasıl: Zorunlu Varlığın Fiilinin Devamlı Oluşu Üzerine 424
İKİNCİ MEVRİD: İlkeler, Gayeler, Tertip ve Bütün Mevcûdatın Durumu Üzerine 428
Birinci Telvîh: Zengin Üzerine 428
Fasıl: Onun Cömertliği Üzerine 430
İkinci Telvîh: Semavî Tahrikler 432
Fasıl: Cisimde Bulunan Her Bir Kuvvetin Sonlu Oluşu Üzerine 436
Üçüncü Telvîh: Varlığın Sıradüzeni Üzerine 440
Fasıl: Çokluğun Sudur Keyfiyeti Üzerine 444
Fasıl: Çoğalma Kapısının Açılması Üzerine 448
Fasıl: Çokluğun Mertebeleri 450
Fasıl: Hükemânın Âlemi Tek Bir Canlı Gibi Alması Üzerine 452
ÜÇÜNCÜ MEVRİD: Maddeden Tecerrüt, İdrak, İnayet, Kaza, Kader ve Mutluluk Üzerine 454
Birinci Fasıl: İdrak ve Tecerrüd Üzerine 454
Bir Hikaye ve Bir Rüya 456
Fasıl: Zorunlu Varlığın İlmi 466
Fasıl: İnayet Üzerine 470
Fasıl: Kötülük, Kaza ve Kader Üzerine 474
Fasıl: Nefsin Bekası Üzerine 476
Fasıl: Tenâsüh Üzerine 480
Fasıl: Haz ve Elem Üzerine 490
Fasıl: Mutluluk ve Mutsuzluk Bakımından Varlıkların Tertibi Üzerine 498
Fasıl: Aşk, Şevk ve İlâhî Hidayet Üzerine 504

Fasıl: Mutluluk Üzerine 504
DÖRDÜNCÜ MEVRİD: Peygamberlik, İşaretler, Rüyalar vb. Şeyler Üzerine 506
Birinci Telvîh: Peygamberlik Üzerine 506
Fasıl: Nübüvvetin İspatı Üzerine 506
İkinci Telvîh: Olağanüstü Fiillerin Sebebi Üzerine 508
Fasıl: Riyazet üzerine 510
Fasıl: Göz Değmesi, Sihir vb. Şeyler Üzerine 510
Fasıl 512
Üçüncü Telvîh: İnzarların Sebebi Üzerine 512
Mukaddime 512
Fasıl: Nefsin Nakışlanma Keyfiyeti Üzerine 514
Fasıl: Peygamber, Veli ve Diğerlerinden Kaynaklanan Olağanüstü Olayların Sebepleri Üzerine 516
Fasıl: Mütehayyile Kuvvesinin Yansıtması Üzerine 518
ARŞÎ MİRSAD 520
Fasıl 522
Fasıl 522
Fasıl 522
Fasıl 522
Fasıl 524
Fasıl 524
Fasıl 524
Fasıl 526
Fasıl 526
Fasıl 526
Fasıl 526
Fasıl 530
Fasıl: Sûfîlerin Yöntemleri ve Onlarda Görülen Bazı Hâller Üzerine 530
Fasıl: Benliğin İdraki ve Akılların Etkileri Üzerine 532
KAYNAKÇA 551
DİZİN 553

GİRİŞ

1. Sühreverdî'nin Hayatı

İslam âlemindeki felsefe ekolleri arasında Meşşâîlik ve İşrâkîlik iki ana akımı temsil etmektedir. Meşşâîlik, bünyesinde barındırdığı Yeni Platoncu bilgi unsurlarıyla birlikte daha çok Aristotelesçi anlayışın bir devamı olarak düşünülmektedir. İşrâkîlik ise Aristotelesçi temeller üzerinde yükselen Meşşâîliği aşma iddiasında olup, Meşşâîliğin yöntemi olan tümevarım ve çıkarımın dışında bilgi elde etmede keşif ve sezgiyi yöntem olarak benimseyen bir anlayışı temsil etmektedir. Sühreverdî İşrâkîliğin kurucusu kabul edilmekte ve bu nedenle Şeyh-i İşrâk olarak da anılmaktadır. Sühreverdî Meşşâîlerin yöntemi ile daha çok sûfîlere özgü olarak görülen keşif ve sezgiyi birleştirerek farklı bir anlayış geliştirmiştir. İşrâkîliğin kaynakları arasında bunların yanında Platon'un düşüncelerini, bazı Hermesçi eski ve antik dînî ve felsefî geleneklerden alınma düşünce öğelerini de görmek mümkündür.

Şihâbüddîn es-Sühreverdî (ö. 587/1191) bugünkü Tahran ile Tebriz arasındaki Zencân şehrine yakın bir belde olan Sühreverd'de doğmuştur.[1] Tam adı Ebu'l-Fütûh Yahyâ b. Habeş b. Emîrek es-Sühreverdî'dir. İsmi konusunda ihtilaf edilmiştir. İsminin Ahmed, Muhammed olduğu söylendiği gibi künyesi olan Ebu'l Fütûh'un onun ismi olduğu da söylenmiştir. Filozof Sühreverdî'nin sık sık *Avârifu'l Ma'ârif* kitabının yazarı sûfî Sühreverdî ile karıştırıldığı da görülmektedir. İbn Ebî Useybia, *Tabakâtü'l Etıbbâ* adlı eserinde müellifin ismini Ömer olarak zikretmiş, baba adını belirtmemiştir.[2]

Şehrezûrî onu büyük rabbânî bilge, şerefli filozof, rabbânî şeyh, rûhânî müteellih, âlim, âmil, fâzıl, kâmil, muhakkik, seyyid, milletin, hakkın ve dinin yıldızı, ilâhî sırlara muttali olan ve nûrânî âleme yükselen gibi sıfatlarla niteler. Onun, zevkî (keşf ve müşâhedeye dayalı hikmet) ile bahsî (nazarî ve istidlalî araştırmaya dayalı) hikmeti cem eden, çağların ve zamanların biricik eşsiz bir filozofu olduğunu söyler.[3]

---

1 Ahmet Kamil Cihan, "Şihabeddin Sühreverdî'nin Eserleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2001, 11, 211.

2 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, Dâru's-Sadır, Beyrut 1978, VI, 268; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l Etıbbâ*, Dâru'l Mektebeti'l-Hayât, Beyrut ty., 642; Şemsüddin Muhammed ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessetü'r-Risâle, Beyrut 1996, XXI, 207; Selahaddin es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 2000, II, 236.

3 Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh*, çev. Eşref Altaş, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2015, 864; İbn Hallikân, *age*., VI, 268.

Şehrezûrî'ye göre; o, zevk yoluna dayalı hikmette temayüz etmiş, bu bağlamda rabbânî mükâşefelerde ve rûhânî müşâhedelerde derinleşmiştir. Bahse dayalı hikmette de derinleştiği, bu hikmetin yapısını tahkim edip rükünlerini güçlendirdiğini söyler. Özellikle *el-Meşâri' ve'l-Mutârahât* adlı eseri bu konuda içerdiği bilgilerle ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Sahip olduğu bu iki yönlü bilgi, onu sûfîlerden de filozoflardan da daha ileri bir mertebeye çıkarmaktadır. Bahsî ve zevkî hikmetin kesin bilgilerinden ona nasip olan şeyler filozoflar, âlimler ve velilerden hiç kimseye nasip olmamıştır. Bâyezîd-i Bistâmî, Hallâc vb. sûfîler keşf konusunda nasiplenmişler ancak onlar araştırmaya dayalı felsefede bir fikir yürütmemişlerdir. Seyr-i sülûk ve zevk yöntemine başvurmadan da sadece varlığa mutâbık olması bakımından sahih nazarî araştırmanın kesin olması da mümkün değildir ve sırf nazarî araştırma yöntemiyle yetinen filozofların tümü görüşlerinde hata etmişlerdir. Şehrezûrî'ye göre, Sühreverdî'nin görüşlerinin anlaşılması onun yoluna girmeyen ve onun yöntemini takip etmeyen kimseler, yani nefsini arındırmayan ve müşâhede için sürekli tefekkür ve mücâhedelerle kendini eğitmeyen kimseler için son derece zordur.[1]

İlim ve hikmet öğrenmek için erken bir yaşta Merâğa'ya gitmiş ve orada Fahreddin er-Râzî'nin de hocası olan Mecdüddin el-Cîlî'den fıkıh usûlü, felsefe vb. dersler almıştır. Daha sonra aynı amaçla gittiği Isfahân'da Zâhir el-Fârisî'den İbn Sehlân es-Sâvî'nin *el-Besâir* adlı eserini okumuştur. Sâvî'nin onun üzerindeki etkisi birçok yazısında görülür. Yine farklı bölgelere yaptığı seyahatlerde sûfîlerle dostluk kurmuş ve onlardan istifade etmiştir. Diyarbakır'da kalmayı sever, bazı zamanlar Şam'da, bazen de Anadolu'da ikamet ederdi. Sühreverdî'nin Fahreddin el-Mardinî ile de dostluk kurduğu ve onun Sühreverdî'den övgüyle söz ettiği ifade edilmektedir.[2]

Sühreverdî, daha sonra Anadolu'dan Şam bölgesine, oradan da Halep'e giderek o bölgeleri idaresi altında tutan Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin oğlu Halep valisi el-Melikü'z-Zâhir ile yakın bir dostluk kurmuştur. el-Melikü'z-Zâhir ona muhabbet duymuş ve itimat etmiştir. Halep âlimlerinin birçoğu onunla aynı meclislerde bulunup onun fikirlerini duymuşlar ve onunla ilmi

1 Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh*, 864-868.
2 Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh*, 868-874; İbn Hallikân, *el-Vefeyât*, VI, 269.

tartışmalara girmişlerdir. Sühreverdî ilim meclislerinde meseleleri filozofların fikirlerine göre açıklayıp diğer âlimlerle tartışmış ve onları susturmuştur. Bunun yanında bir de kendisinden olağanüstü şeyler sâdır olunca etrafındaki kimi âlimler, hasetleri sebebiyle onun tekfir edilmesi ve öldürülmesi konusunda fikir birliğine varmışlardır. Sühreverdî'nin peygamberlik iddiasında bulunduğunu söyleyip öldürülmesi için el-Melikü'z-Zâhir'den talepte bulunmuşlar; taleplerine karşılık bulamayınca, babası Selâhaddîn'e Sühreverdî'nin varlığıyla dini ifsat ettiği ve cezalandırılması gerektiğine dair mektup yazmışlardır. Selâhaddîn oğlundan onu öldürmesini talep etmiş, emri yerine getirmeyince ikinci kez talebini yineleyip yapmazsa onu Halep'i elinden almakla tehdit etmiştir. Sühreverdî'nin ölümüne dair kaynaklarda farklı rivayetler vardır. Hapsedilip yemek verilmeyerek öldürüldüğü, kendi isteğiyle yemeyerek öldüğü, iple boğulduğu, kılıçla öldürüldüğü, kaleden atıldığı vb. birçok farklı rivayet bulunmaktadır. Öldüğünde kaç yaşında olduğu da tartışma konusudur; rivayetlerde otuz altı, otuz sekiz ya da elli yaşında öldüğü söylenmektedir. Kaynaklarda ölümünün hicrî 586 senesinin sonları veya 588 senelerinde olduğu ifade edilmektedir.[1]

2. Sühreverdî'nin Eserleri

Sühreverdî'nin çok sayıda eseri bulunmaktadır. Bu eserlerin isimlerini Şehrezûrî şu şekilde zikreder: 1- *Kitâbu'l-Meşâri' ve'l-Mutârahât*: Eser mantık, tabiat ve ilahiyat ilimlerini içermektedir. En kapsamlı ve hacimli eseri olarak görülebilir. 2- *Kitâbu't-Telvîhât*: Bu eserde de mantık, tabiat ve ilahiyat ilimlerinin incelendiği görülmektedir ve Sühreverdî'nin önemli ve en çok bilinen eserlerinden birisidir. 3- *Hikmetü'l-İşrâk*: Eser, bünyesinde barındırdığı farklı konularıyla İşrâkî görüşlerinin yansıması olması anlamında Sühreverdî'nin başyapıtı ve İşrâkîliğin temel kaynağı konumundadır. 4- *Kitâbu'l-Lemahât*: Mantık, tabiat ve ilahiyat ilimlerinden özet olarak bahseden bir eserdir. 5- *el-Elvâhu'l-İmâdiyye*: Diyarbakır beylerbeyi İmâdüddin Karaarslan'a ithafen yazılmış tabiat ve metafiziğe ilişkin konuları içeren bir eserdir. 6- *el-Heyâkilü'n-Nûriyye*: Daha çok *Heyâkilü'n-Nûr* olarak bilinmektedir. 7- *el-Mukâvemât*: Sühreverdî'nin *et-Telvîhât* adlı eserinde bahsetmediği meseleleri ele aldığı için, onu *Telvîhât*'ın eki (levahık)

1 Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh,* 872-876; İbn Ebî Usaybia, *el-Uyûn*, 642.

olarak gördüğü bir eserdir. 8- *er-Remzu'l-Mûmî*. 9- *el-Mebde' ve'l-Meâd*: Farsça. 10-*Bustânü'l-Kulûb*. 11- *Tavâriku'l-Envâr*. 12- *et-Tenkîhât fi'l-Usûl*. Şafiî Usulune dair bir eserdir. 13- *Kitâb fi't-Tasavvuf*: Kelime olarak da bilinir. Eserin *Makâmâtü's-Sûfiyye* adıyla yazmalarına da rastlanmaktadır. 14- *el-Bârikâtü'l-İlâhiyye*. 15- *en-Nağamâtü's-Semâviyye*. 16- *Levâmi'u'l-Envâr*. 17- *er-Rakîmü'l-Kudsî*. 18- *İ'tikâdü'l-Hukemâ*. 19- *Kitâbü's-Sabr*. 20- *Risâletü'l-'Işk*. 21- *Risâle der Hâl-i Tufûliyye*. 22- *Risâletü'l-Mi'râc*. 23- *Rûzi Bâ Cemaat-i Sûfiyân*. 24- *Akl-ı Surh*. 25- *Âvâz-ı Perr-i Cibrîl*. 26- *Pertevnâme*: Sühreverdî'nin Farsça kaleme aldığı önemli eserlerinden birisidir. 27- *Luğât-i Murân*. 28- *Gurbeti'l-Garbiyye*. 29- *Yezdân-Şinaht*. 30- *Safîr-i Sîmurg*. 31- *Risâletü't-Tayr*. 32- *Risâletü Tefsîri Âyâtin Min Kitâbillahi Azze ve Celle ve Haberin An Rasûlillah* (Sav). 33- *Risâletü Gâyeti'l Mübtedî*. 34- *et-Tesbîhât ve Da'vetü'l-Kevâkib*. 35- *Tahayyurâtü'l-Kevâkib ve Tesbîhâtüha*. 36- *Kitâbü't-Tenkîhât fi'l Hikme* 37- *Mukâtebât ile'l-Mülûk ve'l-Meşâyih* 38- *Kütüb fi's-Simyâ*. 39- *el-Elvâhü'l-Fârisiyye*. 40- *Tesbîhâtü'l-Ukûl ve'n-Nüfûs ve'l-Anâsır*. 41- *el-Heyâkilü'l-Fârisiyye*. 42- *Ed'iyetün Müteferrika*. 43- *es-Sirâcü'l-Vehhâc*: Şehrezûrî bu eserin Sühreverdî'ye ait olmayabileceğini ifade eder. 44- *ed-Da'vetü'ş-Şemsiyye*. 45- *el-Vâridâtü'l-İlâhiyye*. 46- *Kitâbü't-Ta'lîkât*: Şehrezûrî, Sühreverdî'ye nispet edildiğini zikretmektedir. 47- *Kitâb fi'l-Münâfeyât* 48-*Şerhü'l-İşârât*: Şehrezûrî son iki kitaba vâkıf olmadığını ifade etmektedir. Kendisine ulaşan bu isimlerin dışında başka eserlerinin olmasının da mümkün olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca çok sayıda Arapça ve Farsça şiirinin de bulunduğunu söyler.[1]

Sühreverdî kısa hayatına rağmen derin izler bırakan birçok eser ortaya koymuştur. Yukarıda Şehrezûrî'ye atıfla sayılanların yanında, farklı eserlerde zikredilen ve yazma halinde bulunan, bir kısmı tahkik edilip basılmış eserleri bulunmaktadır. Eserlerin bir kısmının ise tabakât kitaplarında ismi geçtiği halde günümüze ulaşmadığı görülmektedir.[2] Sühreverdî'nin eserleriyle ilgili olarak karşılaştığımız önemli bir sorun da onun eserlerinin tasnifi sorunudur. Bu konudaki tartışmalara rağmen en kabul göreni Henry Corbin'in öncülük ettiği ve Seyyid Hüseyin Nasr'ın tamamladığı şu beşli tasniftir:

1 Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh,* 876-877.

2 Ayrıntılı bilgi için bk. Cihan, "Şihabeddin Sühreverdî'nin Eserleri", 211-220.

a. İlk sırada dört büyük öğretici eser yer alır. Bunların tümü de Arapça olup, Sühreverdî'nin tanımı ve yorumuyla önce Meşşâî felsefeyi, sonra da bunun üzerinde yürüyen İşrâkî felsefeyi ele alan bir dörtlü oluşturur. Bunlar *et-Telvîhât, el-Mukâvemât* ve *el-Meşâri' ve'l-Mutârahât* ve doğrudan İşrâkî felsefeyi ele aldığı şaheseri *Hikmetü'l-İşrâk*'tan meydana gelmektedir.

b. Yukardaki zikredilen kitaplardaki konular bağlamında Sühreverdî'nin fikirlerinin daha özet bir biçimde açıklandığı Arapça ve Farsça risaleler. Bunlar *Heyâkilü'n-Nûr*, *el-Elvâhu'l-İmâdiyye*, *Pertevnâme*, *Risale Fî İ'tikâdi'l-Hukemâ*, *el-Lemehât*, *Yezdân-Şinaht* ve *Bustânü'l-Kulûb*'dan oluşmaktadır.

c. Sembolik ve mistik hikayeler içeren risaleler. Bazılarının Arapça nüshaları da olmakla birlikte, bunların çoğu Farsça'dır. *Akl-ı Surh*, *Âvâz-ı Perr-i Cibrîl*, *el-Gurbetü'l-Garbiyye*, *Lügat-ı Mûran* vd. gibi.

d. Çeşitli felsefî ve dinî eserlerin şerh ve çevirileri: İbn Sînâ'nın *Risâletü't-Tayr*'ının Farsça'ya çevirisi, *el-İşârât Şerhi*, İbn Sînâ'nın *Risâle fi'l-'Işk*'ına dayanılarak yazılmış *Risâle fî Hakîkati'l-'Işk* ve çok sayıda Kur'ân ayetleriyle bazı hadisler üzerine yazılmış yorumlar gibi.

e. Dua ve münâcât olarak adlandırılabilecek risâleler: *el-Vâridât ve't-Takdîsât* gibi.[1]

3. *Kitâbü't-Telvîhâti'l-Levhiyye ve'l-Arşiyye* Üzerine

Önce eserin yazarı olarak Sühreverdî'nin düşüncesiyle başlamak uygun olur. Henüz eserin girişinde îcaz derecesinde felsefenin üç ana ilmini, mantık, tabiiyyat ve ilahiyat olmak üzere bir sıra düzeni içinde ele alacağını beyan eder. Eserde riyaziyyat/matematik ilimleri yoktur.[2] *et-Telvîhât*'ın

1 Seyyid Hüseyin Nasr, *Üç Müslüman Bilge*, Çev. Ali Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul 1985, 71-72; Henry Corbin, *Mecmu'a-i Müsennefât-ı Şeyh-i İşrâk*, Tahran 1993, I, XVI; Hüseyin Ziyâî, "Şihâbüddin Sühreverdî: İşrâk Okulunun Kurucusu", *İslam Felsefesi Tarihi*, Açılım Kitap, İstanbul 2011, 85-86.

2 Sühreverdî, *el-Meşârî'* adlı eserinin üçüncü ilim bölümünde ilimler tasnifinden söz ederken matematik için özetle şunları kaydeder: Nazarî ilimde incelenen şeylerin bir kısmı her ne kadar vehim bir şekilde tecrit etse de maddeye müteallik olur. Fakat bu şeyin mevcut farz edilmesinde hususi maddeye ve istidada ihtiyaç duyulmaz. Bunlarla ilgili hikmet, orta hikmet ve riyazî ilim olarak adlandırılır. Bu ilmin konusu nicelikten ibarettir. Geometri sürekli/bitişik nicelik alanında; hisap ise süreksiz/ayrık nicelik alanında bulunur. Ne var ki, hisap ilminin konusu mevcudun kısımlarından olan sayıdır. Mevcut ya "bir" olan veya "sayılı" olan bir şeydir. Sayı, sayı olması bakımından varlığında maddeye muhtaç değildir. Mufarık varlıklar ise sayılı şeyler olduklarından hisap ilmi, geometriden farklıdır. Şöyle ki, hisap ilminin objesinin maddede olmaksızın ayanda vaki olması mümkündür. Geometrinin konusu yani miktar ayanda ancak

şarihlerinden olan İbn Kemmûne'ye (ö. 683/1284) göre bunun muhtemel gerekçesi bu ilimdeki pek çok şeyin, mevhum şeylere ve zihnî itibarlara bina edilmesidir. Önemli olan, aynî varlıkların özellikle de zorunlu varlığın araştırılmasıdır.[1] İbn Kemmûne'nin bu tespitlerine *et-Telvîhât*'ın diğer şarihi Şehrezûrî (ö. 687/1288'den sonra) de kelimesi kelimesine katılır.[2]

Eserdeki îcaz derecesi, yazım ve üslupla ilgilidir. Eserin birçok yerinde bir mesele incelenirken tekrarlardan kaçınmak için kelimelerin özenle hazfedildiği görülmektedir. Eserin veciz tarzda yazılmış olması zaman zaman bazı meselelerin okuyucu tarafından anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda daha yaşadığı dönemde bazı kimselerin eserin veciz oluşundan dolayı anlamakta zorlanmaları sebebiyle *et-Telvîhât*'a ek olarak Sühreverdî *Kitâbü'l-Mukâvemât* adlı eserini yazdığını söyler. İbn Kemmûne ve Şehrezûrî gibi iki büyük takipçisinin, *et-Telvîhât*'a şerh yazmış olmaları da eserin veciz oluşunun bir neticesi olarak görülebileceği gibi, eserin Sühreverdî'de ve İşrâkî düşüncede önemli bir yere sahip olduğunun bir göstergesi olarak da düşünülebilir. Veciz bir eserin üstesinden gelmek, ya zengin bir felsefe altyapısına veya şarihlerin yardımına müracaat etmeyi gerekli kılmaktadır. Nitekim eserin anlaşılmasına dönük şerh yazan İbn Kemmûne'nin, şerhi yazma gerekçesi de bunu teyit etmektedir. Belirttiğine göre faziletli ve seçkin kimseler, bu muhtasarı çok uzatmadan açıklayan, kitabın maksatlarından birine halel vermeyen bir şerh yazmalarını talep etmiştir. O da meşguliyetini ve eserde geçen üç ilimdeki konulara dair bilgisinin azlığını mazeret göstererek bu talebi önce reddetmiştir. Zira o, diyor ki "Talep edilen şerhe, anlayışlı ve akıl sahibi kimseler muhtaç değildir. Geniş kitapları teemmül etmeleri sebebiyle bu kitabın maksatlarını anlamak onlara zor gelmez." Fakat aşırı ısrardan dolayı münakaşayı bırakarak taleplerini yerine getirme mecburiyetinde kaldığını ve şerhi yazdığını belirtir.[3]

cisimde vaki olur. Dolayısıyla miktar sadece cisimde tevehhüm edilir. Buna göre hisap ilmi tecerrüt olma şartıyla yüksek ilmin/metafiziğin içine dâhil olur. Sühreverdî, *Kitabu'l-Meşâri' ve'l-Mutârahât*, Neşir: H. Corbin, *Mecmu'a-i Müsennefât-ı Şeyh-i İşrâk* içinde, Tahran 1993, I, 196-197.

1 İbn Kemmûne, *Şerhu't-Telvîhâti'l-Levhiyye ve'l-Arşiyye*, Neşir: Necefkuli Habibi, Tahran 2012, I, 5-6.

2 Şemseddin Şehrezûrî, *Şerhu't-Telvîhât*, Süleymaniye Ktp. Damat İbrahim Paşa no. 819, vr. 2b-3a

3 İbn Kemmûne, *Şerhu't-Telvîhâti'l-Levhiyye ve'l-Arşiyye*, Neşir: Necefkuli Habibi, Tahran 2012, I, 1-2. Orada şerhin niteliği hakkında şu bilgiler de yer alır. Meşguliyetinin yoğun olduğu bir sırada İbn Kemmûne, bu şerhi aceleyle manalarını tenkide tabi tutmadan, lafızlarını süslemeye gerek duymadan, eserin tertibinde yer alan bahisleri bir araya getirerek, bu bahislerin açıklanmasına ve zenginleşmesine katkı sağlayarak, maksatlarını tefsir edip kaidelerini takrir ederek, faydalarını çoğaltıp dayanaklarını

Şehrezûrî de nazarî hikmetin önemini beyan ettikten sonra arınmaya önem gösteren din kardeşlerinin ve yakin bilgisindeki arkadaşlarının eserdeki müşkülleri çözen, sorunları vuzuha kavuşturan, maksadını aşikâr hale getiren, geniş ve kısa arasında bulunan bir şerh talep etmeleri üzerine *et-Telvîhât* şerhini kaleme aldığını belirtir.[1]

Eserin başlıklandırma şekli üç ilimde farklı şekilde düzenlenmiştir. Mesela mantık ilmi "mersad, telvih" şeklinde, tabiî ilim "mersad, mevrid ve telvih" şeklinde, ilahiyat ise "mevrid, telvih ve fasıl" şeklinde düzenlenmiştir. Mantıkta söz konusu edilen mersadlar îsâgûcî, tanım, önerme, önerme kipleri, kıyas ve burhandan oluşur. Tabiî ilimdeki mersadlar ise "fiziğin genel konuları, basit cisimler, mizaç-terkip-meteoroloji, nefisler" şeklinde sıralanmıştır. İlahiyat ise mersad olmaksızın mevridler başlığı altında "Zorunlu Varlık ve celaline yakışan şeyler, ilkeler ve gayeler, tecerrüt-idrak, inayet-kaza, nübüvvet-rüya, arşî mirsad" şeklinde tertip edilmiştir. Bütün halinde dikkate alındığında eserin tertibinde gözetilen başlıklandırma şekli genelden özele doğru mersad, mevrid, telvih ve fasıl şeklindedir.

Başlıkların anlamları için şunlar söylenebilir: "Mersad" sözcüğü İbn Kemmûne'nin belirttiği üzere "rasad yeri"[2] demektir. Şehrezûrî de Cevherî'nin *es-Sıhah*'ından hareketle "rasada" kelimesinin ism-i faili olan râsıdı, bir şeyi kontrol eden manasına alır ve mersad kelimesini rasad/kontrol yeri olarak açıklar. Dolayısıyla bu yerleri kuşatan biri, onun içindeki, yani o bölümdeki bilgiyi de kuşatmış olur.[3] *el-Kâmûs*'ta "rasad" kelimesi "Bir nesneyi matmah-ı nazar edip gözetmek" şeklinde açıklanır. *Vankulu Lugatı*'nda ise "gözetecek yer" olarak geçer. "Mevrid" sözcüğü ise *el-Kâmûs*'a göre "suyun geldiği yere denir. Ve câddeye ıtlâk olunur" *Vankulu Lugatı*'nda ise yol/tarik manasınadır. "Telvih" sözcüğü İbn Kemmûne'nin izahına göre îmâ sözcüğüne benzer; tasrih ve maksadını fesahatli bir şekilde anlatma veya izah manası içermez. Bilakis meseleler veciz ve muhtasar bir şekilde ifade

yazarak, özetini genişletip rumuzlu olanı çözümleyerek, serbest bıraktığını kayıtlayıp mücmelini tafsil ederek, yazarın müsahele yoluyla yazdıklarını tashih edip, girdiği yolun güzelliklerine göre izah ederek yazdığını beyan eder. İlaveten *Hikmetü'l-İşrâk* ve *el-Meşâri'* gibi diğer kitaplarından da istifade edip çoğu yerde onun girdiği yola uyduğunu belirtir. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 2.

1 Şehrezûrî, *Şerh*, vr. 2a.

2 İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 5.

3 Şehrezûrî, *Şerh*, vr. 3a.

edildiği için telvih denilmiş ve bu telvihler şeklinde esere isim olarak verilmiş gibidir.[1] Şehrezûrî'ye göre telvih, "Şey parıldadı" cümlesinden hareketle "hafif işaret" yani tembih manasına gelir.[2] Telvihin birçok manası olmakla birlikte buraya en uygun düşeni kılıcın parlatılmasında olduğu gibi "bir nesneyi parıldatmak manası" verilir.[3] "Fasıl" ise *el-Kâmûs*'a göre iki nesne aralığında hâciz/engel olan şey, azâ-i bedende olan iki kemiğin kavuştukları yer, hak söz, hak ile bâtıl arasını fark ve temyîz ile olan hüküm ve kazâya denir. Nitekim eserdeki bazı telvihlerde birden fazla mesele incelendiği için, her bir meseleyi diğerinden ayırmak maksadıyla "fasıl" başlığı konulduğu eserden anlaşılmaktadır. Şu halde mantık ve tabiî ilimde mersadın kullanılması tarihî birikimin ve şahsî düşüncesinin gözden geçirilmesi ve değerlendirilmesi; mevrid ise asıl ulaşılmak istenen gayeye varışı ifade etmek üzere belirtilmiş olabilir. Zira zorunlu varlık ve ona dönük şeyler, gaye olarak değerlendirilirse gözlemlerin hedefine varması düşünülmüş gibidir. Bir diğer ifadeyle mersad/gözetleme-mekanı ifadesi durulan yeri, mevrid/cadde ve kaynak ifadesi gözetlenen nesneyi, telvih/parıltı ifadesi nesnenin açığa çıkmasını, fasıl/ayrım ifadesi ise nesnenin seçik hale gelmesini ima ediyor gibidir.

Eserin adında geçen "levhî ve arşî" kelimelerine gelince, İbn Kemmûne'ye göre, Sühreverdî'nin bu eserde zikrettiği ilmî bahislerin çoğunluğu ve hatabî söylemleri, yazarın bu hususta tek kaldığı, bir kitaptan veya beşerî bir muallimden istifade etmediği şeylerdir. İbn Kemmûne, eseri baştan sona okuduğunu söyleyerek şöyle bir çıkarımda bulunmaktadır: "Arşî başlığı altında verdiği bilgileri başka eserlerinde bulamadım. Bende şöyle bir zann-ı gâlip oluştu: Arşî ifadesinden maksat kendi nazarıyla elde edilen şeyler, levhî ifadesiyle de kitaplardan ve başka şeylerden istifade ettiği bilgilerdir."[4] Eserin bütünlüğünden bu yorumu haklı çıkaracak örneklere rastlamak mümkündür. Bizim de kanaatimiz o ki İşrâkî yöntem sonucu

1 Aynı yer.
2 Şehrezûrî, *Şerh*, vr. 3a.
3 Telvihin diğer manaları *el-Kâmûsu'l-Muhit* Tercümesinde şöyle sıralanmaktadır: Susuzluğun veya yolculuğun çehreyi soldurması, imsâk-ı beden edecek miktârda gıdâ yedirmek; bir şeyi ateşte kızdırıp kızgın eylemek, saçı ve sakalı ağartmak. *Vankulu Lugatı*'nda ise "Giysiyi yaldıratmak" yani parıldatmak manası verilir. Sözlük bilgileri http://www.Kâmûs.yek.gov.tr/ adresinden ilgili kelime girerek tarama yoluyla tespit edilmiştir.
4 İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 517.

konuştuğu yerde arşî ifadesini, Meşşâî yöntem sonucu konuştuğu yerde de levhî ifadesini tercih etmiş gibidir. Böylelikle eser iki yöntemin sonuçlarını da ihtiva ettiğinden "*et-Telvîhât el-Levhiyye ve'l-Arşiyye*" (Kitaplardan ve Keşiflerden Hikmet Parıltıları) şeklinde adlandırılmış olabilir. Bunu "Meşşâî ve İşrâkî Bakışlar" şeklinde anlamak da mümkündür. Nitekim Sühreverdî'nin eserlerinin farklı şekillerde tasnif edilmeye çalışıldığı ve ana hatlarıyla Meşşâî etkiyle ve İşrâkî bakış açısıyla yazılmış eserlerinden söz edildiği görülmektedir.[1] Burada fikrî bir farklılaşmadan öte -zira Meşşâî yönteme dönük bilgiler kolaylık sağlaması ve müsamaha üzere olmuştur- Sühreverdî'nin kendi fikirlerini farklı düzlemlerde ifade etmeye çalıştığı ya da bireysel aydınlanmaya dayalı keşif ve sezgiyle elde ettiği bilgileri bazen hazır bulduğu Meşşâî terminolojiyle ifade ettiği de düşünülebilir. Fakat temelde birtakım eleştiriler getirmekle birlikte Sühreverdî'nin ve kurucusu olduğu İşrâkî düşüncenin Meşşâî düşünceden her yönüyle farklı olduğu ve onu tümüyle reddettiği de söylenemez. Zira düşüncelerinin anlaşılması için Meşşâîliğin temel yöntemi olarak gösterdiği kıyas ve çıkarıma dayalı araştırmanın iyi bilinmesi gerektiğini, kendi İşrâkî düşüncesinin anlaşılabilmesi için öncelikle *et-Telvîhât* ve *el-Meşâri'* gibi Meşşâî çizgideki eserlerinin incelenmesi gerektiğini kendisi söylemektedir.[2]

Eserdeki metnin inşasıyla ilgili olarak istinsah kaynaklı hataların vuku bulabileceğine dikkat çekmek uygun olur. Nitekim İbn Kemmûne, şerhinin sonunda eseri kopyalayanlardan kaynaklanan galatlar olduğuna atıfta bulunarak bunların yazara ait sanılmamasını ister. Ona göre nüshalarda kelimelerin ve harflerin değişikliği söz konusu olmuştur. Bu sebeple mana değişmiş ve bozulmuştur. Bu sebeple güvenilir ve tam olan nüshalarla karşılaştırmalar yapmak gerekir.[3]

Sühreverdî, yazmış olduğu diğer eserlerinde *et-Telvîhât*'a doğrudan atıflar yapar ve değerlendirmede bulunur. Doğrudan atfın geçtiği konular ve ondaki bilgilerin değerlendirmesini kendinden okumak hem isabetli olur hem de Sühreverdî araştırmacıları için yol gösterici olur.

1 Bunlar için bk. Cihan, "Sühreverdî'nin Eserleri".
2 Sühreverdî, *Kitabü'l-Meşâri' ve'l-Mutârahât,* Neşr. Henry Corbin, Tahran 1993, 194.
3 İbn Kemmûne, Şerh, III, 563.

el-Meşâri'deki atıflar şöyledir:

1. "Tasdik"in tarifiyle ilgili olarak *et-Telvîhât*'ta zikredilen şeyi tasdikin şerhinde tesamüh üzere söylemek, caizdir…
2. Üç zamana delalet eden "kelime"nin açıklaması *et-Telvîhât*'ta zorluk vehmettirecek şekilde olduğundan burada beyan etmek istedik…
3. Zorunluluk, imkân ve imkânsızlıktan ibaret üç cihet, *et-Telvîhât*'ta zikredilen ihtimal manasına aykırı değildir. Umumî imkân da böyledir…
4. Önermelerin çelişiğinde yapılan yanlışlığın tasrihinde şunu söyler: "İşte bu, *et-Telvîhât*'ta işaret edilen manadır."
5. Eserleri içinde *et-Telvîhât*'ın yerini göstermek üzere şunu söyler: "Bahsî ilimlerde hüner kazanmamış olanlar *Hikmetü'l-İşrâk* diye adlandırılan kitabımı anlamaya yol bulamaz. Bu kitabı (*el-Meşâri*'î) *et-Telvîhât* diye adlandırılan muhtasar eseri tahkik ettikten sonra okumak gerek."[1]
6. Nicelik kategorisinde "*et-Telvîhât*'ta ortaya koyduğumuz kıstasın ayrıntısı hakkında burada cinsler ve fasıllara dönük faydalı bir zabıt zikredeceğiz."[2] der.
7. İzafet kategorisinde "Bazen onlar bu hususta, *et-Telvîhât*'ta ortaya koyduğumuz kıstasın şerhinde bu kitapta bahsedeceğimiz şeye dönmeye ihtiyaç duymaktadırlar."[3] der.
8. Kategorilerin sayısı hakkında şunu söyler: "*et-Telvîhât* adlı kitabımızda kategorileri beşle sınırladığımızda sonradan gördük ki *el-Besair* sahibi bir yerde onları dörtle sınırlamış... ki doğru değildir."[4]
9. Aklî itibarlar hakkında konuşurken bir bahis açarak başlık şeklinde şunu ifade eder: "*et-Telvîhât* diye adlandırılan kitabımızda zikredilen kıstasın tafsili üzerine"[5]
10. "İlim" meselesinde şöyle bir değerlendirmede bulunur: "İlim hakkında *Hikmetü'l-İşrâk*'takini incelemeden önce bâhisin itimat edeceği en iyi yol, *et-Telvîhât'ta* zikrettiğimiz ve Cabersa makamında benimle bâhislerin önderi Aristoteles ile cereyan eden yoldur."[6]

1 *el -Meşâri*', 194.
2 *el -Meşâri*', 233.
3 *el -Meşâri*', 267.
4 *el -Meşâri*', 278.
5 *el -Meşâri*', 343.
6 *el -Meşâri*', 484.

el- Mukâvemât adlı eser, her ne kadar baştan sona *et-Telvîhât*'a ek açıklamalar olsa da doğrudan bu esere dönük atıflar ve değerlendirmeler de içerdiği için bunları burada belirtmenin faydalı olacağı düşünüldü. *el-Mukâvemât*'ta geçen atıflar da şöyledir:

1. Daha eserin başında şöyle der: "Bu eser, *et-Telvîhât* diye adlandırılan kitabıma levahık/ek yerine geçen bir muhtasardır. Bunda öncekilerin sözü çok uzatıp da ıslahına ihtiyaç duyulan konuların ıslahı vardır. *et-Telvîhât*'ta bunların belirtilmesi aşırı veciz oluşundan dolayı müyesser olmadı. Az bir genişletme ile konuyu geçiştirmek de uygun değildi."[1]
2. Ekler diye adlandırılan lafızların delaletleri hakkında şunu söyler: "*et-Telvîhât*'ta zikrettiğimiz şeyden onun isim ve edattan veya iki isimden bileşik olması gerekir."[2]
3. Duyulurların tarifinde konuşurken "*(el-Meşâri') ve'l-Mutarahât*'tan talep edilen bu ve bunun dışındaki şeyler *et-Telvîhât*'taki sözümüzde mevcuttur."[3]
4. Cüzîlerde zaruri olmayan daimi şeyler hakkında konuşurken "Bu konudaki hükmün imkansızlığı *et-Telvîhât*'ta zikrettiğimiz şeyle takarrür etmiştir."[4]
5. Bitişik şartlı önermelerin nakîzi hakkında konuşurken "Daha önce *et-Telvîhât*'ta zikrettik ki bazı ifadesinin zikri ile bütünün zikri kastedilir. Bazı vakit ifadesiyle de vakitlerin bütünü kastedilir."
6. Önermelerin döndürmesinden konuşurken "Allah rahmet eylesin Reis İbn Sînâ zarurinin döndürmesini umumi mümkün olarak ortaya koymuştur. Zarurinin dışındaki önermeler de buna uygun düşer. Biz *et-Telvîhât*'ta mutlak anlamda umumi mutlakı tahsis ettik"[5]
7. Kıyasın üçüncü şekli hakkında konuşurken "*et-Telvîhât*'ta zikrettiğimiz yönteme göre faraziye yoluyla büyük öncülleri külli yaptığımızda.."[6]
8. Önermelerin cihetlerindeki nakil hakkında konuşurken "Kitaplar, bu bilgideki gafletlerinden dolayı karışık olduğu ve biz de bu hususta et-Telvîhât'ta onlara tabi olduğumuz için ıslahı zorunlu oldu."[7]

---

1 Sühreverdî, *el-Mukâvemât*, Topkapı Saray Ktp. No: 3252, vr. 68b.
2 *el -Mukâvemât,* vr. 69a.
3 *el -Mukâvemât*, vr. 71b.
4 *el -Mukâvemât*, vr. 73a
5 *el -Mukâvemât,* vr. 74b.
6 *el -Mukâvemât*, vr. 75a.
7 *el -Mukâvemât*, vr. 77b.

9. Şartlı vücudî önermenin mutlak önermeyle karıştırılması hususunda şunları söyler: "Biz bunu tafsilatlı olarak *el-Mutarahât*'ta açıkladık ve bu hususu toparladık, *et-Telvîhât*'ta ise ihmal ettik"[1]
10. Hulf ve kıyasın döndürmesi başlığı altında "Sen bunun zabıtını *et-Telvîhât*'ta öğrenmiştin."[2]
11. Miktarın bölünmesi hakkında söz ederken "*et-Telvîhât*'ta olanı böyle anlamak gerekir."[3]
12. İki şeyin tek bir şey olamayacağı hakkında konuşurken "Bunu biz *et-Telvîhât*'ta icmalî bir iddia olarak ortaya koyduk ki iki şey bir şey olmaz."[4]
13. Bilfiil sonsuzluğun olmayacağı hakkında konuşurken "*et-Telvîhât*'ta zikredilen şey daha uygundur. Burada bir ince anlamdan ötürü sana tembihte bulundum."[5]
14. Çakıl taşının çarpıp geri dönmesindeki hareketi açıklarken *et-Telvîhât*'ta ortaya konan fikirle uzaklaştırılabileceğini söyler.[6]
15. Maddenin yenilenen suretlere bölünmesini açıklarken "Bunun keskinliğini *et-Telvîhât*'ta zikrettik."[7]
16. Büyük miktarın küçük görünmesi hakkında konuşurken *et-Telvîhât*'ta takarrür eden uyku ve hayaldeki suretlerin, bu hususta teyit edici bilgiler içerdiğini söyler.[8]
17. Nefis hakkındaki burhanın *et-Telvîhât*'ta veciz ve özet lafızlarla vaki olduğunu ifade eder.[9]
18. Nefsin kuvvetleriyle ilgili bahislerde *et-Telvîhât*'ta ihtisar olarak belirtildiği üzere büyük bir müsahale/kolaylık olduğunu söyler.[10]
19. İmkânın sebatı, sebatın imkânı hakkında konuşurken "Bu sonsuza kadar giden sabit ve birbirine gerektiren zincire yol açar ki bu, muhaldir. Bunun takarruru *et-Telvîhât*'ta geçti."[11]

1 *el -Mukâvemât*, vr. 78a.
2 *el -Mukâvemât*, vr. 80b.
3 *el -Mukâvemât*, vr. 86a.
4 *el -Mukâvemât*, vr. 88a.
5 *el -Mukâvemât,* vr. 91a.
6 *el -Mukâvemât,* vr. 97a.
7 *el -Mukâvemât,* vr. 97b.
8 *el -Mukâvemât,* vr. 101a.
9 *el -Mukâvemât,* vr. 101a.
10 *el -Mukâvemât*, vr. 102a.
11 *el -Mukâvemât,* 128.

20. Kategorilerin sayısı hakkında "*et-Telvîhât*'ta beyan ettiğimiz üzere beşle sınırlı tuttuk ve *el-Mutârahât*'ta bunu tafsil ettik."[1]
21. İlletin malule eş zamanlılığı hakkında "Varlık itibaridir. Dolayısıyla illet, nefsi itibariyle tekaddüm eder. İşte bu *et-Telvîhât*'ta 'Nasıl eşit olur.' sözümüzün manasıdır."[2]
22. Birlik ve çokluğun artmayı kabul edip etmeyeceği meselesinde "Çokluğun artmayı kabul etmesi birliğin mahiyetin lazimesi olmadığını gösterir. Bunu *et-Telvîhât*'takinin anlaşılması için ortaya koyduk."[3]
23. Hareketin cüzü olmadığını açıklarken "*et-Telvîhât*'ta ispatlandığı üzere hareketler sebebiyle zorunlu olan her şey, daha öncekine dönmesi sebebiyle ortadan kalkar".[4]
24. Cisimlerin, nurların gölgeleri olduğuna dair arşî sözlerini ortaya koyarken bunların anlaşılmadığı takdirde *et-Telvîhât*'ta remizlerin anlaşılmayacağını söyler.[5]
25. Vacibin birliği hakkında konuşurken "*et-Telvîhât*'taki yönteme göre" diyerek tekrarda bulunur.[6]
26. "Bahsî meseleleri *el-Mutârahât*'tan al! *et-Telvîhât*'ı da buna eklersen faydası çok büyük olur. Seni başkasına muhtaç etmez ve doyurur."[7]

et-Telvîhât adlı eserin ana başlıklarına gelince, kitabın mantık kısmı altı ana bölümden oluşur. Birinci bölümde mantığa giriş konularının bulunduğu Îsâgûcî; ikinci bölümde kavl-i şârih (açıklayıcı söz) yani tanım ve betimleme; üçüncü bölümde önerme ve çeşitleri; dördüncü bölümde önermelerin kipleri; beşinci bölümde delil ve kıyas; altıncı bölümde burhan konuları ele alınmıştır. İbn Kemmûne'nin de belirttiği üzere mantığın temel bölümlerinden olan bazı yerler, bu eserde ele alınmamıştır. Mesela kategoriler konusu ile kıyasın uygulama alanı olan cedel, hitabet ve şiir bölümlerine eserde yer verilmemiştir. İbn Kemmûne'ye göre cedel, hitabet ve şiirden söz etmemesinin sebebi, eserin gayesine uygun olmayışıdır. Çünkü bu eser, mühim meselelerin tahkikinde faydalı olacak hususlarla sınırlı tutulmuştur.

1 *el -Mukâvemât*, 146.
2 *el -Mukâvemât,* 156.
3 *el -Mukâvemât*,168.
4 *el -Mukâvemât*,183.
5 *el -Mukâvemât,* 188.
6 *el -Mukâvemât,*188.
7 *el-Mukâvemâ*t, 192.

Ona göre bu üç fen, yakîn ifade etmekten uzaktır. Ayrıca, hatanın vuku bulma ihtimaline karşı dikkatli olmak gerekir. Kategoriler konusunun mantıkta değil de metafizikte ele alınmasının izahını İbn Kemmûne şöyle yapar: Kategoriler konusunun mantıktaki faydası hususi maddelerin örneklerini ortaya koymada güçlü olmaktan ibarettir. Bu da önemli değildir. Zira örnekten maksat –örnek, özünde örnek verilen manaya uygun olsun veya olmasın- mananın zihinde meydana gelmesidir. Bazen örnek vermemek bazı cihetlerden daha uygun ve daha kuşatıcı olabilir. Manayı maddeden soyutlamak zihni hataya düşmekten daha çok korur. Zira zihin bazen suretin değil de maddenin gerektirdiği şeye yönelebilir. Nitekim döndürme ve kıyas çeşitlerinde hakiki ilim sahipleri harflerle örnek vermeyi tercih etmiştir. Böylelikle onlar hem mananın anlaşılması için örnekler vermişler hem de suretin değil de maddenin gerektirdiği şeye zihnin yönelmesinin önüne geçmişlerdir.[1]

et-Telvîhât'ın Fizik kısmı dört ana bölümden oluşur. Birinci bölümde cisim ve kısımları, cihet, mekân, hareket ve zaman; ikinci bölümde basit cisimler; üçüncü bölümde mizaç, terkip, meteoroloji ve madenler; dördüncü bölümde nefisler: nebatî, hayevânî ve insânî nefis konuları ele alınmıştır. *et-Telvîhât*'ın Metafizik kısmı bir mukaddime ve dört ana bölümden (mevrid) oluşur. Mukaddimede kategoriler, tümel-tekil vb. zihnî ve aynî itibarlar, varlığın farklı taksimleri; birinci bölümde zorunlu varlığın zatı, sıfatları, fiil ve ibda vb. konular; ikinci bölümde zorunlu varlığın zengin oluşu, semavi tahrikler ve varlığın tertibi; üçüncü bölümde tecerrüt, idrak, inayet, kaza, kader ve mutluluk vb. konular; dördüncü bölümde peygamberlik, olağan dışı haller vb. konular ele alınmıştır.

Eserde dikkat çeken bazı hususlara işaret etmek gerekirse önce Sühreverdî'nin mantıkçı yönünü belirtmek uygun olur. Burhan için lazım gelen her ayrıntı, başlangıçtan sona, ilkelerden uygulamalara kadar atlanmadan ve özlü biçimde ifade edilmiş, bazı kıyas formları harflerle verilmiş, gereken yerlerde zabıtlar halinde temel esaslar belirlenmiştir. Mantık bölümünde yer yer tartışmalara da giren Sühreverdî, bir amaçtan dolayı bazen "döndürme" konusunda olduğu gibi alışılmışın/örfün dışına çıkar.

1 İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 343-344.

Zorunlu, mümkün ve imkânsız modlarına ilave olarak Aristoteles'in rastlantı modunu da eserinde izah eder. Bizzat mantık bölümü bile başlı başına bir şaheser görünümündedir. Bunun yanı sıra cisim teorisinde Meşşâî madde-suret şeklindeki ayırıma bağlı kalır fakat bunu müsamaha üzere yaptığını belirtir. Oysa *Hikmetü'l-İşrâk*'ta madde-suret ayrımını reddederek[1] cismi en, boy ve derinliğin varsayıldığı miktar olarak açıklar. Metafizikte ise Meşşâî gelenekteki on kategoriyi beş ile sınırlandırarak cevher, nitelik, nicelik, hareket ve nispet şeklinde sıralar. İbn Sînâ tarafından belirlenen akıl, nefis, madde, suret ve cisimden ibaret olmak üzere sıralanan beş cevher teorisini[2] akıl ve nefsi birlikte değerlendirmek suretiyle dört cevherle sınırlı tutar. Muhtemelen nefis ve akıl, ona göre, mücerret nur olması itibariyle ayrı cevher olarak değerlendirilmemiştir. Yer yer kimi filozoflara karşı sert çıkışlar da yapmıştır. Mesela zahirî Yahudilerden biri olarak gördüğü Ebu'l-Berekat el-Bağdadî'ye idrak ve kasrî hareket konusunda, müteahhirun filozofların önde geleni ve büyüğü olarak gördüğü İbn Sînâ'ya zorunlu varlıktaki mahiyet ve varlık ayırımı ve faal akılla ittisal konusunda sert çıkışlar yapar. Meşşâî felsefede karşılığı olmayan İşrâkî ontolojide yer alan yatay tabakadaki nurlar ya da türlerin ilkelerine bu eserinde de yer vererek onların Platonik idealar olduğunu kaydeder.

et-Telvîhât üzerine yapılan şerhlerden kısaca bahsetmek de uygun olur. Bu eser üzerine ilk şerhi, İbn Kemmûne yazmıştır. Onun Sühreverdî'nin eserleri ile tanışması Halep şehrine geldiğinde olmuştur.[3] Sühreverdî'nin eserlerinin oraya ulaşması ise Kemaleddin b. Yûnus'un Musul'a giden Abdullatif el-Bağdadi'ye verdiği *et-Telvîhât* ve *el-Lemehât* nüshalarıdır.[4] Fazilet sahiplerinin ricası üzerine şerhi yazdığını belirten İbn Kemmûne, *et-Telvîhât*'taki sıraya göre konuları paragraflar halinde "kâle-ekûlu" şeklinde, kendi beyanına göre aceleyle, manalarını tenkide tabi tutmaksızın, lafızlarını süslemeksizin, meseleleri açıklığa kavuşturarak, maksatları tefsir,

1 Sühreverdî, *Hikmetü'l-İşrâk*, *Mecmu'a-i Müsennefât-ı Şeyh-i İşrâk* içinde Neşr: Henry Corben, Tahran 1993, 74 vd.

2 İbn Sînâ, *eş-Şifâ el-İlahiyyât*, Neşr: el-Eb Kanawati- Said Zayed, Mısır, Tarihsiz, 60.

3 Y. Tzyi Langerman, "İbn Kammuna at Aleppo", *JRAS*, Series 3, 17, (2007), 7.

4 John Walbridge, "Illuminationist Manuscripts The 13th Century Rediscovery of Suhrawardī, and its Reception" *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, Editörler: Doç. Dr. Murat Demirkol- Ar. Gör. M. Enes Kala, (Ankara 2014), 52.

kaideleri takrir ederek, faydalarını çoğaltarak, kapalı yerleri açıklığa kavuşturarak, kısa olanları genişleterek, serbest olanı kayıtlayarak, yazarın kolaylık olsun diye yazdıklarını eleştirerek 697/1298 yılında eserini tamamlamıştır.[1] Çeviride bu şerhten büyük ölçüde istifade edilmiştir.

et-Telvîhât üzerine bir diğer şerh, Şehrezûrî tarafından yazılmıştır. Sühreverdî'nin *Hikmetü'l-İşrâk* adlı eserine de şerh yazan Şehrezûrî, İşrâkî felsefenin yayılmasında İbn Kemmûne'den sonraki ikinci önemli isimdir. Şehrezûrî şerhi yazma sebebini şöyle açıklar: Nazarî felsefeye dair yazılan bu eser, dostlarının ve yoldaşlarının talebi üzerine felsefî kaidelerin ve aklî bahislerin özlerini içerdiği için ondaki saf ibareleri, ifşa edilen sözleri ve veciz lafızları, müşküllerini açan, sorunlarını izah eden, maksatlarını açığa çıkaran, kısa ile geniş arası şerh yazmıştır.[2] Bu şerh de "kale-ekulu" tarzında olmakla birlikte çoğu kere "kavluhu" ifadesiyle daha da ayrıntılara girmektedir. Şerhin sonunda *eş-Şifa, el-Muteber, el-Mutarahât* ve birçok şerhten istifade ettiğini de beyan eder.[3]

Neşir ve Çeviri Üzerine

Kitabü't-Telvîhât'ın ilk defa sadece Metafizik bölümü Henry Corbin tarafından *Mecmu'a-i Müsennefât-ı Şeyh-i İşrâk* adlı çalışmanın birinci cildi içerisinde İstanbul, Tahran gibi şehirlerde farklı tarihlerde tahkikli olarak yayınlanmıştır. *et-Telvîhât*'ın mantık bölümü de Ali Ekber Feyyaz tarafından ilkin 1955 yılında Tahran'da tahkikli olarak yayınlanmıştır. Necefkuli Habibî tarafından mantık, fizik ve metafiziği içerecek biçimde tahkikli olarak 2009 yılında yayınlanmıştır. Necefkuli'nin bu neşri, farklı tarihlerde değişik yayınevleri tarafından basılmıştır. Yine eser Muhammed Melekî tarafından *el-Hikmetü'l-İşrâkıyye: Kitabü't-Telvîhâti'l-Levhiyye ve'l-Arşiyye* adıyla 2015 yılında yayınlanmıştır. *et-Telvîhât*'ın mantık bölümü, yapmış olduğumuz bu çalışmayla neredeyse eş zamanlı olarak Kamil Kömürcü tarafından Arapçasıyla birlikte Türkçe çevirisi Kitâbu't-Telvîhât Mantık Bölümü adıyla, (Rağbet Yayınları: İstanbul) 2019 yılında yayınlanmıştır.

1 İbn Kemmûne, *Şerh*, 1-2.
2 Şehrezûrî, *Şerh*, vr. 2a.
3 Şehrezûrî, *Şerh*, vr. 376a.

Sühreverdî, bazı fasıllara başlık koymadığından, oralarda hangi konunun incelendiğine dair fikir vermesi için aslında eserde bulunmayan bazı başlıklar tarafımızdan köşeli parantez içerisinde verildi. Bu başlıklar genellikle metin içinde geçen cümlelerden yararlanılarak oluşturuldu. Çeviri metinde zor anlaşılabileceğini düşündüğümüz yerlerde bu esere çoğunlukla İbn Kemmûne, az da olsa Şehrezûrî tarafından yapılan şerhlerden de yararlanılarak bazı ilave yorumlar ve açıklamalar eklenmiş; bunlar, çoğu zaman metin içerisinde köşeli parantezle yer almış, bazen de dipnotta açıklama yapılmıştır. Âyetlerin tercümesinde Diyanet İşleri Başkanlığının resmi web sitesinde (http://mushaf.diyanet.gov.tr/) kayıtlı olan *Kur'ân Yolu* adlı meâl kullanılmıştır. Metin içerisindeki şekiller, *et-Telvîhât* ve İbn Kemmûne şerhinin yazma nüshaları dikkate alınarak çizilmiştir.

Yapılan bu neşirde altı nüsha mukabele edilmiştir. İlk nüsha Ragıp Paşa Kütüphanesi'nde 1480 no ile kayıtlıdır. İçerisinde yalnızca Sühreverdî'nin eserleri bulunan bu yazma 332 varak olup tahkike esas aldığımız bölümler 249b-306b varaklar arasında bulunmaktadır. Her sayfada ortalama 27 satır bulunmaktadır. Yazma çok okunaklı gözükmese de konulara âşinâ olanların okuyabileceği bir hatla yazılmıştır. Mevrid ve telvih başlıkları kırmızıyla, fasıl başlıkları siyah renkle yazılmıştır. Bedr el-Horasânî tarafından Bağdat'ta istinsah edilen bu yazmanın istinsah tarihi bulunmasa da mecmuadaki diğer eserlerin istinsah yeri ve tarihi olan Bağdat'taki Nizamiye ve Mustansariyye medreseleri ve 732/1331 ve 734/1334 tarihleri göz önüne alındığında tahminen bu yıllar arasında ve Bağdat'ta istinsah edilmiş olmalıdır. Tahkikte ر harfi ile gösterilmiştir.

İkinci nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Serez bölümünde 1967 numara ile kayıtlıdır. 113 varaktır. Her sayfada ortalama 17 satır bulunmaktadır. Mevrid, telvih, fasıl vb. başlıklar ve bazı önemli yerler kırmızıyla yazılmıştır; okunaklı ve tam bir nüshadır. Temme kaydında Şa'ban 626'da Sivas'ta istinsah edildiği belirtilmiştir. Tahkikte س harfi ile gösterilmiştir.

Üçüncü nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Laleli bölümünde 2487 numara ile kayıtlıdır. Yazma, toplam 224 varaktan oluşmaktadır ve içerisinde *et-Telvîhât'ın* yanı sıra Sühreverdî'nin *Hikmetü'l-İşrâk* ve *Heyâkilü'n-Nûr* adlı

eserleri, idrak türlerine dair hükemanın görüşünü özetleyen bir sayfalık bir risale, Kindî'nin *Risale ilâ Ba'zi İhvânihi* adlı bir risalesi, İbn Kemmûne'nin *el-İşarât* şerhinden bazı sufi ıstılahlara dair iki sayfalık bir alıntı ve Tûsî'nin *Risale fi Tefsiri Nefsi'l-Emr* adlı eserleri bulunmaktadır. *Kitabü't-Telvîhât* yazmanın 1b-124a varakları arasında yer almaktadır. Her sayfada ortalama 16 satır bulunmaktadır. Mevrid, telvih, fasıl vb. başlıklar ve bazı önemli yerler kırmızıyla yazılmıştır; okunaklı ve tam bir nüshadır. Temme kaydında Hicri 711'de istinsah edildiği belirtilmiştir. Tahkikte ل harfi ile gösterilmiştir.

Dördüncü nüsha Topkapı Kütüphanesi III. Ahmed Bölümünde 3217 numara ile kayıtlı nüshadır. İçerisinde yalnızca Sühreverdî'nin çok sayıda eseri bulunan bu yazma 243 varak olup tahkike esas aldığımız *et-Telvîhât'la* ilgili bölümler 1b-79b varakları arasında bulunmaktadır. Her sayfada ortalama 21 satır bulunmaktadır. Mevrid, telvih, fasıl vb. başlıklar ve bazı önemli yerler yaldızlı olarak yazılmıştır, okunaklı ve tam bir nüshadır. 1460'da yazıldığı belirtilmektedir. Tahkikte ب harfi ile gösterilmiştir.

Beşinci nüsha Topkapı Kütüphanesi III. Ahmed Bölümünde 3266 numara ile kayıtlı nüshadır. İçerisinde *et-Telvîhât'ın* yanı sıra Sühreverdî'nin el-*Mukâvemât, el-Lemehât* ve *Hikmetü'l-İşrâk* adlı eserlerinin de bulunduğu bu yazma nüsha 145 varak olup tahkike esas aldığımız *el-Telvîhât'la* ilgili bölümler 1b-51b varakları arasında yer almaktadır. Her sayfada ortalama 33 satır bulunmaktadır. Mevrid, telvih, fasıl vb. başlıklar ve bazı önemli yerler kırmızı renk olarak yazılmıştır; okunaklı ve tam bir nüshadır. Temme kaydında istinsah edildiği tarih belirtilmemektedir. Tahkikte ط harfi ile gösterilmiştir.

Altıncı nüsha İran Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi 114 numara ile kayıtlıdır. Yazma toplam 148 varaktan oluşmaktadır ve içerisinde *et-Telvîhât*'ın yanı sıra Sühreverdî'nin *Kitâbü'l-Lemehât* adlı eseri bulunmaktadır. *Kitâbü't-Telvîhât* yazmanın 1a-101a varakları arasında yer almaktadır. Her sayfada ortalama 22 satır bulunmaktadır. Mevrid, telvih, fasıl vb. başlıklar ve bazı önemli yerler koyu siyah renkte yazılmıştır; okunaklı ve tam bir nüshadır. Temme kaydında Cuma günü 26 Recep 607'de Malatya'da istinsah edildiği belirtilmiştir. Tahkikte م harfi ile gösterilmiştir. Laleli ve

Serez nüshaları ile yer yer benzerlikler taşımaktadır. Mevcut en eski nüshalardan olmasına rağmen birçok yerde cümle eksikliğine, gramer hatalarına ve satır sonuna gelen kelimelerin bölünerek yazıldığına rastlanmaktadır. Gerek Malatya nüshasında gerekse ona benzeyen nüshalarda görülen hatalar, İbn Kemmûne'nin işaret ettiği hususlara benzemektedir. Nitekim nâsihlerden kaynaklanan hatalar kitabın yazarına ait sanılmamalıdır. Kendisi şerh esnasında birçok kelimenin veya harfin tağyire uğramış olduğunu dolayısıyla mananın bozulduğunu ifade etmektedir.[1]

Tahkikteki dipnotlarda yer alan + işareti ilgili nüshadaki ilaveyi, - işareti ise eksikliği göstermektedir.

Yazmaların temini konusundaki yardım ve desteklerinden dolayı Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü'ne ve Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na, neşir ve çevirideki tashihlerinden dolayı yazma eser uzmanı Osman Baş'a, baskı ve dizimde emeği geçenlere ve bu eserin gün yüzüne çıkmasındaki katkısından dolayı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığına teşekkür borçluyuz.

Ahmet Kamil Cihan - Salih Yalın

1 İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 563.

KİTÂBÜ'T-TELVÎHÂT

ŞİHÂBÜDDÎN ES-SÜHREVERDÎ
Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun

كتاب التلويحات

شهاب الدين السهروردي
رحمة الله عليه

Rahman ve Rahim Allah adıyla…

Ey kayyûm olan Allah'ım! Yüce zâtını tüm noksan sıfatlardan tenzih ederiz. Bize büyük bereketlerini yağdır; kutsiyatının arşlarına yükselmeyi bize kolaylaştır! Layık eyle bizi, otağlarının parıltısıyla aydınlanmaya! Kullarından elçiliğine seçilmiş olanlara salâtü selâm eyle! Selâmlarının en üstününü Muhammed'e ve ailesine tahsis eyle! "Rabbimiz! Bize katından rahmet gönder ve bize içinde bulunduğumuz durumdan bir çıkış yolu göster!" (Kehf, 18/10)

Dostlarım! Bunlar, hikmetin temel konularına dair, üç ilmi içeren, son derece veciz olarak tertip edilmiş telvîhlerdir. "Doğru yolu göstermek Allah'a aittir." (Nahl, 16/9)

بسم الله الرحمن الرحيم[١]

السبحات لجلالك اللهمّ يا قيّوم! أفض علينا من عظائم بركاتك، ويسّر لنا العروج إلى عُروش قدسياتك، وأهّلنا لاستشراق سَنا سُرادقاتك. وصلِّ على المصطفين من عبادك لرسالاتك، وخصِّص محمدًا[٢] وآله بأفضل تحيّاتك، ﴿وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا[٣] رَشَدًا﴾ (سورة الكهف، ١٠/١٨).

هذه رفاقي تلويحات على[٤] أصول من الحكمة[٥] آتية على العلوم الثلاثة على ترتيبها بالغة في الإيجاز، ﴿وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ﴾ (سورة النحل، ١٦/٩).

١ ر + وبه العون والتوفيق؛ س + عونك يا لطيف؛ ط + يا واهب الحياوة؛ ل + رب أنعمت فيها...
٢ ل: وخصص سيدنا.
٣ م: أمره.
٤ م: هذه تلويحات إلى.
٥ ل: الحكم.

BİRİNCİ İLİM
MANTIK

Bu bölümde altı mersad vardır.

BİRİNCİ MERSAD

Bu mersadda Îsâgûcî'den söz edeceğiz. O da on telvîh içerir.

Birinci Telvîh: Mantığın Gayesi Üzerine

Bil ki ilim ya tasavvurdur ve o, bir şeyin sûretinin akılda ortaya çıkmasıdır ya da tasdiktir ve o da tasavvurlar hakkında ya olumlu ya da olumsuz olarak verilen hükümdür. Tasdik ancak iki veya daha fazla tasavvur hakkında olur.

Tasavvur ve tasdikin her biri fıtrî olan ve fıtrî olmayan kısımlarına ayrılır. Fıtrî tasavvur, şey ve varlık mefhumunun tasavvuru gibidir. Fıtrî olmayan tasavvur ise akıl ve melek tasavvuru gibidir. Tasdikin iki kısmı ise "Bütün, parçadan büyüktür." ve "Âlem, mümkün varlıktır." diye verdiğin hükümler gibidir. Fıtrî olmayan tasdik, fikirle elde edilir. Burada "fikir" ifadesiyle insanın, mevcut ilminden hareketle daha sonra elde edeceği ilme intikal etme kararını kastediyoruz. Bir kimsenin ilimlerin tümünden yoksun olup da onları daha sonra elde ettiği düşünülmez. Bilakis bir kimse ilim sahibi olur ve onunla başka bir ilmi elde eder. Dolayısıyla bilinmeyene ulaşmak için herhangi bir bilinen gereklidir. Bu iş, rastgele değil bilakis bilinmeyene ulaştıracak bir tertip sayesinde olur. Fikirde bilinen, madde; tertip de sûret konumundadır. Fikrin doğruluğu bu ikisinin doğruluğuna, fikrin bozukluğu da bu ikisinin veya bunlardan birinin bozukluğuna bağlıdır. Bu ikisinin, yani madde ve sûretin her biri ya tamdır ya da eksiktir veyahut tama benzeyen geçersiz bir şeydir. Beşerî fıtrat bu hâllerin arasını temyiz etmede yeterli değildir. Yeterli olsaydı akıllı kimseler arasında karışıklık ortaya çıkmazdı. İnsanoğlu ancak kutsî bir ruh ile desteklenirse eşyayı olduğu gibi görebilir. Dolayısıyla biz, yanlışı doğrudan ayıracak bir alete ihtiyaç duyarız.

العلم الأول
المنطق[1]

وفيه[2] ستة مراصد

المرصد الأول

نذكر فيه إيساغوجي وهو يشتمل على عشر[3] تلويحات.

التلويح الأول: في غرض المنطق

اعلم أن العلم إما تصور وهو حصول صورة الشيء في العقل وإما تصديق وهو الحكم على تصورات إما[4] بنفي أو إثبات، ولا تصديق إلا على[5] تصورين فصاعدا.

وكل منهما ينقسم إلى فطريّ وغير فطريّ. فأول الأول[6] كتصور مفهوم الشيء والوجود، وثانيه كتصور العقل والمَلَك؛ وقسما التصديق كحكمك بأن الكل أعظم من الجزء وأن العالم ممكن الوجود. وغير الفطري يُقتنَص بالفكر ونعني[7] بالفكر هاهنا[8] إجماع الإنسان على الانتقال من علمه الحاصل إلى المستحصل. والعادمُ لكل العلوم وواجدها لا يتفكر بل مَن حصل له واستحصل به، فلا بدّ من معلوم ليُوصِل[9] إلى المجهول لا كما اتّفق بل مع ترتيب يتأدّي هو به إلى المجهول. ويتنزل المعلومُ من الفكر منزلةَ المادة والترتيب منزلةَ الصورة. وصلاح الفكر بصلاحهما وفسادُه بفسادهما أو فساد أحدهما. وكل من هذين أعني[10] المادة والصورة منه تام ومنه[11] ناقص وباطل يشبه التام. والفطرة البشريّة لا تفي بالتمييز بين هذه الأحوال وإلا ما وقع الهرجُ بين العقلاء إلا أن يؤيّد ابنُ[12] البشر بروح[13] قدسي يريه الشيء[14] كما هو[15] فاحتجنا إلى آلة مميّزة للخطاء من[16] الصواب.

---

١ س، ط، ل، م – المنطق.
٢ س، ط، ل، م: فيه.
٣ ل: عشرة؛ م – عشر.
٤ س، ط، ل: تصورات ما؛ ر: تصور إما.
٥ ر، س: عن
٦ س – الأول؛ م: فالأول.
٧ س: وأعني.
٨ س – بالفكر هاهنا.
٩ ب: ليتوصل؛ ر: ليتوصل به.
١٠ ل: أغني.
١١ س، ط، ل، م – منه.
١٢ ط: بن؛ م: من.
١٣ م + منه.
١٤ ر – الشيء. ل: على ما هو على.
١٥ ر: عن.
١٦ ر: عن.

Şu hâlde mantık, kendisinde bilinenden bilinmeyene ulaştıran intikalin tertip çeşitleri ve bu tertipten doğru gerçekleşen ile gerçekleşmeyenin öğrenildiği bir ilimdir. Her iki kısımda da bilinmeyen, bilineni izler. Bilinmeyen her iki kısım için, kendisine uygun gelecek, tertip edilmiş bir bilinene gerek vardır. Fıtrî olmayan, yani kesbî olan ilim, fıtrî olana dayanmasaydı elde edilecek ilim hâsıl olmazdı.

Benzerine ulaştıran tasavvurlar, tanım olsun veya olmasın, kavl-i şârih (açıklayıcı söz) olarak adlandırılır. Benzerine götüren tasdikler, burhan olsun veya olmasın, delil olarak adlandırılır. Kavl-i şârih ve delil, ilmin iki yoludur. Mantıkçının nihaî işi, maddelerin ve sûretlerin mertebelerini açıklayarak, kavl-i şârihin ve delilin cüzlerini ve her birine ait cüzlerin matlûba götüren cihet üzere nasıl telif edileceğini bilmektir. Telif edilen şey, dış dünyada ve zihinde müfretlerin tahakkukuna muhtaç olduğu için, ilkin telifi oluşturan müfretleri incelemek gerekir. Ancak bu inceleme, tüm yönlerden değil, müfretlerin telife uygunluğu açısından yapılır.

Mânaları karşılayan "lafızları" araştırmak, mânaları karşıladığı için bu "mânaların durumlarını" araştırmak anlamına gelir. Tasavvura götüren cüzler, tasavvurdan önce gelir; tasavvur da delilden önce gelen delilin cüzlerinden önce gelir. Zira tasavvura götüren cüzler, delile götüren cüzlerden öncedir. Bilinen bir şeye ve alete ihtiyaç duymadan hatırlanan şeyler, zarûriyyât cümlesindendir. Mantık ilminin çoğu böyle olup, diğer şeyler buna dayandırılır. Dolayısıyla başka bir kanuna ihtiyaç yok ki teselsül ortaya çıksın.

İkinci Telvîh: Lafzın Mânaya Delâleti Üzerine

Lafzın delâleti ya karşılık olarak konulduğu mânaya ilişkin olur ve bu "mutabakat" (uygunluk) delâletidir veya mutabık olunanın cüzüne ilişkin olur ve buna "tazammun" (içlem) delâleti denir yahut mânanın gerektirdiği bir şeye ilişkin olur ve buna da "iltizam" (gereklilik) delâleti denir. Zira insan lafzı mutabakat yoluyla "düşünen hayvana" delâlet ediyorsa tazammun yoluyla ikisinden birine yani düşünene veya hayvana, yazma istidadını ifade eden bir isim olmasa bile iltizam yoluyla da insanın yazma istidadına delâlet eder. "Hayvan" gibi umumi olanın, "insanlık" hususiyeti gibi tekile bir delâleti olmaz. Zira zikri yukarda geçen üç delâlet burada yoktur.

فالمنطق علم يتعلّم فيه أصناف ترتيب الانتقال الموصل وما يقع فيه ذلك مستقيما وما لا يقع فيه. والمجهول يحذو حذو المعلوم في القسمين. وكل واحد من مجهولَي القسمين لا بدّ له من معلوم مرتّب يناسبه. وغير الفطري لولا نهايته[١] إلى الفطريّ لما حصل مستحصَل.

فالتصورات الموصِلة إلى مثلها سمّيت القول الشارح حدًّا كان أو غيره. والتصديقات الموصِلة إلى مثلها سميت[٢] حجّة برهانا كان أو غيره.[٣] والقول الشارح والحجّة طريقا العلم.[٤] وقصارى[٥] أمر المنطقيّ أن يعرِف أجزاء الموصلَين وتأليفها[٦] على الجهة المؤدّية إلى المطلوب في كل واحد منهما مبيّنًا[٧] مراتب الصور والموادّ. ولمّا كان[٨] المؤلَّف محوجًا في العين والذهن إلى تحقّق المفردات، فوجب[٩] عليه النظر أولًا في المفردات التي منها التأليف لا من جميع الوجوه بل من حيث صلوحها[١٠] للتأليف.

والألفاظ الموازية للمعاني أعنى بحثُها عن بحث[١١] أحوال المعاني لِتحاذيها. وقُدِّمت[١٢] أجزاء الموصِل إلى التصور عليه وقُدِّم هو على أجزاء الحجّة المتقدّمة عليها لِتقدّم ما إليه ذلك على ما إليه هذا. ومن الضروريات ما يُنبَّه عليها دون الحاجة إلى معلوم وآلة، وكثير من هذا العلم كذا ويبتني عليه غيرُه فلا يُحوِّج[١٣] إلى قانون آخر ليتسلسل.

التلويح الثاني: في دلالة اللفظ[١٤] على المعنى

دلالة اللفظ إما أن تكون على المعنى الذي وُضع بإزائه وهي دلالة المطابقة أو على جزء المطابَق وتسمّى دلالة التضمّن أو على رفيق لازم وتسمّى دلالة الالتزام. فإن لفظ الإنسان إذا دلّ بالمطابقة على الحيوان الناطق، فقد دلّ بالتضمّن على أحدهما، وبالالتزام على استعداد الكتابة وإن لم يكن اسمًا لها.[١٥] والعام كالحيوان لا دلالة له[١٦] على الخاص كخصوص الإنسانيّة لفقد الدلالات الثلاثة.

١ م: نهاية.
٢ ر: تسمى؛ ل، م – سميت.
٣ ب، ط: سميت الحجة قياسا.
٤ م: العلوم.
٥ ر: فقصارى.
٦ س، م: تأليفهما.
٧ م: معينا.
٨ ل + تحقيق.
٩ ر: وجب.
١٠ ر: صلاحها.
١١ س: بعض.
١٢ ب، ط: وقدم.
١٣ م: فلا يحتاج.
١٤ ب، ر: الألفاظ.
١٥ ر، س، ط، م: لهما.
١٦ م – له.

Üçüncü Telvîh: Müfret ve Bileşik Lafız Üzerine

Lafız, müfret veya bileşik olur. Müfret lafız, ikiye bölündüğünde cüzlerinden biriyle hiçbir şekilde delâlet kastedilmeyen lafızdır, Îsâ örneğinde olduğu gibi. Bileşik lafız ise bir cüzü ile mânanın cüzlerinden birine delâlet kastedilen lafızdır, Abdullah örneğinde olduğu gibi. Şayet bu lafızla Allah'a kul olma sıfatı kastediliyor ise buna kavil denir. Eğer bu lafız isim yapılırsa bu durumda o müfret olur. Zira bu durumda cüze delâlet eden bir cüz yoktur.

Müfret lafız, (1) ya akletmede tam olan bir mânaya delâlet eder. O da ya bu mânanın zamanına delâlet etmeksizin sadece mânaya delâlet eder veya hem mânaya hem de zamanına delâlet eder. İlkine isim denir. Bu da Zeyd örneğinde olduğu gibi, tam mânaya delâlet edip zamanına delâlet etmeyen müfret lafızdır diye betimlenir. İkincisine kelime denir ve tıpkı "yürüdü" örneğinde olduğu gibi, belli olmayan bir fâilin, üç zamandan belli bir zamanda gerçekleşen fiilinin mânasına delâlet eden müfret lafız diye betimlenir. Arap dilinde kelimeler genellikle basit olmaz. Zira kelimelerin çoğu nahivcilere göre iki isimden veya bir isim ve bir harften bileşiktir. (2) Ya da müfret lafız akletmede tam olmayan bir mânaya delâlet eder ve buna edat denir. Bu, bağlantı olmaya daha uygundur. Basit edatların birbiriyle terkibi veya sadece kısımlarından biriyle terkibi, tasdik ifade etmez. "Dün" her ne kadar zamana delâlet etse de bir isimdir. Zira o tek başına bir mânadır. Onun, içinde bulunduğu zamana delâleti yoktur. "Önce gelen", her ne kadar zamanı içine alsa da bir isimdir. Zira zaman, iliştiği mânanın dışında olmayıp, mânanın bir cüzüdür. Tanımda dışarıda bırakılan şey, zaman bakımından mânanın dışında olan şeydir.

İsmin bir kısmı "muhassal" olup, olumsuzluk edatlarına bitişmeksizin delâlet bakımından müstakil olur, "gören" örneğinde olduğu gibi. Bir kısmı da "ma'dûl" olup, muhassal ve olumsuzluk edatının birleşmesiyle oluşur. Bu, muhassalın mânasının hilafına delâlet eder, "gören olmayan" örneğinde olduğu gibi. İsmin bir kısmı "kaim" olup, bazı mümkün ilişenlerine mâni olacak bir şeyin kendisine bitişmediği şeydir. Bir kısmı da "musarraf"[1] olup, bu durumun kendisine bitiştiği şeydir.

1 Kaim isim, meselâ "insan" sözcüğü" musarraf isim ise "el-insan" sözcüğüdür. İnsan sözcüğünün önüne elif lam'ın gelmesi, tenvin gibi mümkün olan bir şeye mâni olmuştur. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 28.

التلويح الثالث: في اللفظ المفرد والمركّب

اللفظ إما أن يكون مفردًا أو[1] مركّبًا. والأول هو لفظ لا يراد[2] بجزئه الدلالةُ أصلًا حين هو جزؤه[3] كعيسى. والثاني هو الذي يراد بجزئه الدلالةُ على جزء من المعنى ويسمّى قولًا كعبد الله إذا أريد به صفة العبوديّة لله، وإن جُعل اسمًا فهو مفرد إذ لا جزء دال له.

واللفظ المفرد إما أن يدلّ على معنىً تام في التعقّل ولا يخلو ذلك[4] إما أن يدلّ على معنى من غير دلالته على زمان ذلك المعنى أو يدلّ على معنىً وزمانه. ويسمّى الأول اسمًا ويرسم بأنه لفظ مفرد يدلّ على معنىً تام[5] ولا يدلّ على زمانه كزيد. والثاني كلمة ويرسم بأنه لفظ مفرد يدلّ على معنىً موجود لشيء غير معيّن في زمان معيّن من الأزمنة[6] الثلاثة كلفظ[7] مشى. وفي لغة العرب[8] تتعذّر الكلمات[9] لعدم البساطة فإن أكثرها مركّبة[10] من اسمين أو اسم وحرف على ما يلزم من مذهبهم. وإما أن يدلّ على معنىً غير تام في التعقّل[11] ويسمّى أداة وتصلح للربط. وتركيب بسائطها لا يفيد تصديقًا ولا تركيبها[12] مع أحد قسيمَيها[13] وحده. وأمس[14] وإن دلّ على الزمان اسم لأنه هو المعنى نفسه ولا دلالة[15] على زمانه فيه، والمتقدّم وإن اشتمل على زمان[16] اسم إذ هو[17] جزء المعنى لا خارج لحقه، والمنفيُّ في الحدّ ما وراء المعنى من الزمان.

والاسم منه محصّل وهو المستقل بالدلالة دون اقتران حرف سلب به كالبصير، ومنه معدول وهو مجموع محصّل وحرف سلب دلّ على خلاف معنى المحصّل كاللابصير. والاسم منه قائم وهو الذي لم يلحقه ما يمنعه عن بعض ممكنات لواحقه، ومنه مصرَّف وهو الذي لحقه ذلك.

---

١ ر: وإما أن يكون.
٢ ل: الإيراد.
٣ م: جزء.
٤ ل + التعقل.
٥ س، ط، م – تام.
٦ س، م – الأزمنة.
٧ ب، س: كلفظة.
٨ س، م + قد.
٩ ل + الثلث.
١٠ ب، ر: مركب.
١١ م: في العقل.
١٢ م: ولا تركيبا.
١٣ م: قسمها.
١٤ م: أمس.
١٥ ل + له.
١٦ م: الزمان.
١٧ س: هي.

Bileşik lafzın bir kısmı tam olur ve onun iki cüzünden her biri tam olarak bulunur. Bir kısmı da eksik olup, bunun iki cüzünden biri ["fî/ …da" veya "lâ/… olmayan" gibi] edat olur.[1]

Dördüncü Telvîh: Tümel ve Tikel Lafız Üzerine

Tikel, bizzat mânasının tasavvuru kendisinde ortaklığın gerçekleşmesine mâni olan lafızdır, Zeyd mefhumunda olduğu gibi. Tümel ise bizzat mânasının tasavvuru kendisinde ortaklığın gerçekleşmesine mâni olmayan lafızdır. Bu ortaklık ya insan örneğindeki gibi bilfiil ya da "Anka" örneğindeki gibi mânisi olmayan bilkuvve veya "Yaratıcı" örneğindeki gibi mefhumun dışında bir mâninin engellemesi şeklinde ortaya çıkar. Şayet Yaratıcı mefhumu ortaklığa mâni olmada yeterli olsaydı burhana ihtiyaç duyulmazdı.

Tikel lafza yapılan izâfet "Bekir'in atı" örneğinde olduğu gibi, tümelliğe mâni değildir. "Şu insan" örneğinde olduğu gibi, kendisine işaret edilen her şey, tikeldir. Tikel, mefhumunun yüklemi olduğu şey bakımından değil, mefhum bakımından tümeldir. Umumi bir şeydeki ortaklık, bu şey tümel de olsa kendisine kıyasla tikel olarak isimlendirilir, tıpkı insan ve atın hayvana nispet edilmesinde olduğu gibi [ki buna izâfî tikel denir]. Bu itibar, [hakiki olan] ilkinden farklıdır. Tahsisinin izâfetle olmasını göz önünde bulundur!

Beşinci Telvîh: İsimlerin İsimlendirilen Şeylere Nispeti Üzerine

Bil ki isim yani lafız, (1) ya esed/aslan ve leys/aslan örneklerinde olduğu gibi mâna bakımından birken lafız bakımından çok olur ve bunlar "müterâdif" (eş anlamlı lafızlar) diye adlandırılır; (2) ya [insan ve taş gibi] her iki bakımından çok olur ve bu gibiler "mütebâyin" (farklı isimler) diye adlandırılır; (3) ya [göz gibi] mânası çok iken isim bir olur; bu, mânada değil isimde ortak olur ve buna "müşterek" (eş sesli) denir; (4) ya da ortaklık lafızla kastedilmeyen ortak bir mâna bakımından olur ve bu, tıpkı at lafzının bilinen hayvan ve nakşedilen hayvan hakkında söylenildiği gibi "müşâbehet" (benzerlik) olur veya bu, "mülâzemet", yani gerektirme olur.

1 Tam bileşik "düşünen canlı" veya "Zeyd kalktı." gibi ifadelerdir. Bu, nahivcilerin anladığı tam bileşikten farklıdır. Burada kastedilen, bileşiği oluşturan cüzlerden her birinin mefhum bakımından tam ve bağımsız olmasıdır. Eksik bileşik ise "Zeyd, …'dadır" veya Zeyd, …-olmayandır" gibi eksik kalmış ifadelerdir. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 28.

والمركّب منه تام وهو الذي كل من جزئَيه[1] تام، ومنه ناقص وهو الذي أحد جزئَيه أداة.

التلويح الرابع: في اللفظ الكلي والجزئي

والجزئي[2] هو الذي نفسُ تصور معناه يمنع وقوعَ الشركة فيه كمفهوم زيد. والكلي هو الذي نفس تصور معناه لا يمنع وقوعَ الشركة فيه سواء وقعت الشركة فيه[3] بالفعل كالإنسان أو بالقوة العديمة المانع[4] كالعنقاء أو يمتنع لمانع غير المفهوم كالبارئ تعالي،[5] ولو كفي مفهومه لمنعِ[6] الشركة لما[7] أُحوِج إلى البرهان.

والإضافة إلى الجزئي لا يمنع الكلية كفرس بكر،[8] وكل ما أشير إليه جزئي كهذا الإنسان. والجزئي من حيث مفهومه كلي لا[9] ما قيل عليه ذلك. والمشاركات في أمر عامّ تسمّى جزئية بالقياس إليه وإن كانت كلية كالإنسان والفرس إلى الحيوان. وهذا الاعتبار غير الأول، واعتبرْ بتخصّصه[10] بالإضافة.

التلويح الخامس: في نسبة الأسماء إلى مسمّياتها

اعلم أن الاسم أي اللفظ إما أن يتكثّر ويتّحد المعنى كالأسد والليث ويسمّى مترادفة[11] أو يتكثّران[12] ويسمّى نحوه[13] أسماء متباينة أو يتّحد الاسم ويتكثر المعنى فإما أن يكون الاشتراك في الاسم ليس لمعنًى بتّة[14] ويسمّى مشتركا أو يكون الاشتراك بمعنى[15] مشترك غير مقصود باللفظ كان[16] مشابهة كوقوع[17] لفظ[18] الفرس على الحيوان المشهور وعلى المنقوش أو ملازمة.

١ ط: جزئه.
٢ ر: الجزئي.
٣ ط – فيه؛ ل: له.
٤ س: المانعة.
٥ ب، ط، م – تعالى؛ س: عز وجل؛ ل: جل جلاله.
٦ م: بمنع.
٧ س، ط، ل، م: ما.
٨ ر: زيد.
٩ م – لا.
١٠ م: بتخصص.
١١ س: مترادفا.
١٢ ب، ر: يتكثر؛ م – يتكثّر ويتّحد المعنى كالأسد والليث ويسمّى مترادفة أو يتكثّران.
١٣ س – نحوه.
١٤ ط: فيه.
١٥ م: لمعنى.
١٦ ر: فيكون.
١٧ ر: لوقوع.
١٨ س، ط، ل، م – لفظ.

Benzerlik, aslandaki cesaret gibi bilinen şeyde dikkate alınır, korkaklık gibi kapalı bir şeyde değil. Bu, "mecaz ve müteşâbih isimler" diye adlandırılır. Vazedilen ilk anlam terk edilirse ona "menkul" denir. Yahut ortaklık, tümünde eşit olmayan fakat lafızla kastedilen bir mâna bakımından olur, tıpkı mevcut lafzının Kayyûm ve mümkün şeyler hakkında kullanılması gibi. Zira "mevcud"un Kayyûm hakkında kullanılması, daha öncelikli ve daha uygundur. Yine, "beyaz"ın kar ve fildişi hakkında kullanılması da böyledir. Zira bir öncelik olmaksızın beyazın kar için kullanılması daha kuvvetli ve daha uygundur. Bu lafızlara "müşekkek" denir. Veya ortaklık isimlendirilen şeylerde farklı olmayan bir mâna bakımından olur. Buna da "mütevâtı'" denir, insan lafzının tekleri hakkında kullanılması gibi. Zira bu lafzın, insanlardan biri için daha güçlü ve daha uygun kullanımı söz konusu değildir.

Bazen tek bir isim tek bir şahıs hakkında iki yönden ortak olarak kullanılır, tıpkı siyah bir şahsın isimlendirilmesindeki siyah lafzı gibi ve yine tikelin iki mefhumundan birine göre Zeyd'e tikel denilmesinde olduğu gibi. Benzeşmeden dolayı bazen farklı isimler eş anlamlı olarak alınır, tıpkı kılıç ve keskin lafızları gibi. [Demirci gibi] türemiş isimler, şeylerin durumlarının bir ismi olarak alınırsa fazlalık veya eksiklik bakımından farklılaşırlar. Aksi hâlde bu, türemişlik değil ortaklık olurdu. Tümel, mütevâtı' ve müşekkekin iki şartından hâlî olduğu için daha umumidir.[1]

Altıncı Telvîh: Konu ve Yüklem Üzerine

"C, B'dir" dediğimizde C konu, B de yüklemdir. Yüklemenin mânası bu ikisinin hakikatinin birleşmesi (ittihad) değildir. Zira birleşme, bir şeyin, kendine yüklenmesidir [tıpkı "insan, insandır" sözümüz gibi].

Tasdikte iki tasavvur gereklidir. Eş anlamlı isimlerde yükleme ancak ilâve bir şeyin eklenmesiyle olur, tıpkı "İnsan, beşer olarak adlandırılan şeydir." sözümüzde olduğu gibi. Yüklemenin gayesi isimlendirme anlamından [başkası] değildir. [Yoksa "İnsan, beşerdir." şeklinde olsaydı bu abes olurdu.]

1 Mütevâtı' ile müşekkekin şartları şöyledir: İkisi de 1. Mütevâtı'da eşit olarak yüklem olur, 2. Müşekkekte eşit olarak yüklem olmaz. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 34.

ويعتبر التشابه في الأمر المشهور كالشجاعة للأسد لا المخفي كالبخر ويسمّى أسماء مجازيّة ومتشابهة وإن تُرِك[1] الوضع الأول يسمى[2] منقولة أو لمعنى مقصود باللفظ غير متساو في[3] الكل كالموجود على القيّوم والممكنات[4] فإنه على الأول أول وأولى وكالأبيض على الثلج والعاج فإنه على الأول أشد وأولى دون الأوليّة ويسمّى مشكّكة[5] أو لمعنًى غير مختلف في المسمّيات ويسمّى متواطئًا كالإنسان على جزئياته إذ لا أشد[6] وأولى فيه.

والاسم الواحد[7] قد يقع بالاشتراك على واحد من جهتين[8] كالأسود إذا سمّى به شخص أسود، والجزئي على زيد لمفهوميه. وقد يؤخذ[9] المتباين[10] مترادفًا للاشتباه كالصارم والسيف. والأسماء المشتقّة إن تؤخذ للأشياء[11] أسامي من أسامي أحوالها متغيّرة[12] بزيادة أو نقصان[13] وإلا فهو[14] اشتراك.[15] والكلي[16] أعم من المتواطئ والمشكّك[17] لخلوّه[18] عن[19] شرطَيهما.

التلويح السادس: في الموضوع والمحمول

إذا قلنا: «جَ هو بَ» فـ جَ هو الموضوع وبَ هو المحمول. وليس معنى الحمل[20] اتّحاد حقيقتَيهما إذ يكون حمل الشيء على نفسه.

ولا بدّ في التصديق من تصورين، ولا حمل في الأسماء المترادفة إلا بزيادة[21] ضميمة كقولنا: «الإنسان هو المسمّى بشرًا» وليس[22] غرض[23] الحمل معنى التسمية

١ ط: يدل.
٢ ط، ل، م – يسمى.
٣ ط: متساوي.
٤ س: وعلى الممكنات.
٥ م: متشككا.
٦ ط: لي اشد.
٧ ط – الواحد.
٨ ر: وجهين.
٩ ط: يوجد.
١٠ م: المباين.
١١ س: الأشياء.
١٢ ل: غير متغيرة.
١٣ س: ونقسان.
١٤ ط: هو.
١٥ س: الاشتراك.
١٦ م: في الكلي.
١٧ م: المتشكك.
١٨ م: كخلوه.
١٩ ل: شيء من.
٢٠ س + هو.
٢١ ر – بزيادة.
٢٢ ر: إذ ليس.
٢٣ س، م: وغرض.

Bilakis yüklemenin mânası şudur: C denilen şey, aynıyla B denilen şeydir ve bu şey, kendi zâtında bu ikisinden biridir. Tıpkı "İnsan gülücüdür." sözümüzde ve bunun aksinde olduğu gibi ya da üçüncü bir şey olur, tıpkı "Gülücü, kâtiptir." sözümüzde olduğu gibi.

"Şey"in her yerde hatta "İnsan cevherdir." sözümüzde bile, bu ikisine (konu ve yükleme) ilâve bir durum olduğu sanılmıştır. Oysa bu hatadır. "Şeylik" ve "şeyin hakikat olması" aslî değildir ki cevherlik, insanlık ve diğerleri onlara (konu ve yükleme) katılsın. Bilakis insanlık ve diğerleri, onlar hakkında söylenilen şeyler olarak tahakkuk eder ve daha sonra onların hakikat veya şey oldukları söylenir.

Hayvan gibi bir cüz, insan gibi bir bütüne yüklem yapılmaz. Çünkü hayvan, insan mefhumuna dâhildir.[1] Ancak hayvanlık mutlak olarak alındığında onun tüm tikellerine nispeti eşit olur ve bu durumda o cüz olmaz.

Tikel yüklem olumlu önermelerde olmaz. Çünkü tikelin konusu, "bazı" ve benzeri lafızla tahsis edilsin veya edilmesin, tümel yapıldığı takdirde hasır ifade eder. Zira kendisinde ortaklık tasavvur edilen şey ortaklığın tasavvur edilmediği şeyde bulunur. Bu ise mümkün değildir. Eğer tikelin konusu tikel yapılırsa şayet özdeşlik söz konusu ise bu takdirde yüklem olmaz. Özdeşlik yoksa bu takdirde olumlu yüklem olmaz.[2]

Yedinci Telvîh: Zâtî ve Arazî Üzerine

Tümelin, vâki veya aklî olan tikelleri olduğunu öğrendin. Şu hâlde tümel, yüklem olmaya uygundur. Her yüklem, ya konunun hakikatine dâhil olur ve bu "zâtî" diye adlandırılır ya da hakikatinin dışında olur ve bu da "arazî" diye adlandırılır. Zâtî, cüz olunca doğal olarak konudan önce gelmesi ve herhangi bir nedenselliğe sahip olması gerekir. İki emarede, arazîlerin bir kısmı zâtîye katılır. Yani arazînin mâhiyete nispeti, illete nispet edilmesi değildir.[3] Arazînin mâhiyetten kaldırıldığını tevehhüm etmek ancak bu arazî mâhiyetin ma'lûlü olmasında söz konusu olur. Meselâ üçgenin üç açıya sahip olması, mâhiyetinin bir sonucudur. Zâtîde durum böyle değildir.

1 Şeye dâhil olan bir şey, o şeye yüklem olmaz. Fakat başka bir mânada bu olabilir. Meselâ "Evin duvarı vardır" denir fakat "ev duvardır" denmez. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 38.

2 Tikel, olumlu önermede yüklem olmaz meselâ "İnsan Zeyd'dir" veya "Bazı insanlar Zeyd'dir" önermesi gibi. fakat olumsuzda olabilir "Zeyd, Amr değildir" gibi. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 39.

3 "Arazînin mâhiyeti nispet edilmesi, illete nispet edilmesi demek değildir" ifadesi bir şeydeki iki şeyden birini yapan diğerini de yapandır, anlamınadır. Meselâ insanı insan yapan şey, aynı zaman da onun zâtîsi olan hayvanın da yapıcısıdır. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 41.

بل معناه أن الشيء الذي يقال له جَ[1] بعينه يقال له بَ، كان ذلك الشيء في نفسه أحدهما كقولنا: «الإنسان ضاحك» وعكسه أو شيء ثالث كقولنا:[2] «الضاحك كاتب».

وظنّ أن الشيء في جميع المواضع أمر زائد عليهما حتى في قولنا: «الإنسان جوهر» وذلك خطأ. فإن الشيئيّة وكون الشيء حقيقةً ليسا بأصلين تلحقهما الجوهريّة والإنسانيّة وغيرهما بل تتحقق إنسانيّة وغيرها[3] ممّا يقالان عليه حتى يقال بعده إنها حقيقة أو شيء.

والجزء كالحيوان لا يحمل على الكل كالإنسان إذ[4] دخل فيه إلا أن تؤخذ الحيوانيّة مطلقةً تستوي نسبتها إلى جميع الجزئيات فلا يكون جزءًا.

ولا محمول جزئي في الإيجاب فإن موضوعه إن جعل كليا سواء خصّص بلفظة[5] بعض ونحوه[6] أو لم يخصّص يكون حصرًا لِما فيه تصور اشتراك فيما[7] ليس له ذلك وذلك لا يجوز وإن جعل جزئيا إن كان هو فلا حمل وإن كان غيره فلا حمل إيجابيًّا.[8]

التلويح السابع: في الذاتي والعرضي

قد علمتَ أن الكلي له جزئيات إما واقعة أو عقليّة فهو إذن صالح[9] لأن يُحمَل. وكل محمول إما أن يكون داخلًا في حقيقة الموضوع ويسمّى ذاتيا أو يكون خارجًا ويسمّى عرضيًّا. والذاتي لمّا كان جزءًا لزم تقدّمه[10] على الموضوع بالطبع وأن يكون له علية ما. ويشاركه بعض العرضيّات في أمارتين: في أن نسبته إلى الماهية[11] لا يُنسَب إلى علّة، ولا يمكن توهّم الرفع إلا أن هذا العرضي مثل الزوايا الثلاثة للمثلّث يكون معلول الماهية ولا كذلك الذاتي.

١ س + هو.
٢ س: كقولك.
٣ ط – بل تتحقق إنسانيّة وغيرها.
٤ م: إذا.
٥ ر: بلفظ.
٦ ب: أو نحوه.
٧ ب، ر: ولما.
٨ م: إيجابا.
٩ ط: صلح.
١٠ ر + تقدّمه.
١١ م – ويشاركه بعض العرضيّات ... إلى الماهية.

İnsanın yaratılmışlığı ve siyahlığın arazlığı gibi, varlığın mukavvimi olan şey, arazîdir; zira bunun akledilmesi daha sonra gerçekleşir. Varlık ise cevherler ve arazlar için arazîdir. Zira bunların varlığından şüphe edilerek veya varlığını hariçteki bir şeye bağlayarak (ta'lil) mâhiyetlerini taakkul etmek mümkündür. Bu da ancak mevcudu mevcut olması bakımından aldığımızda böyledir. Her şey, kendisi ve sıfatı olarak alındığında kendisini varlıkta tutan şeylerin toplamından ibarettir.

Şeyin varlığı, şeyin kendisinden (mâhiyetinden) başkadır. Zira varlık başkaları hakkında da aynı anlamda vâki olur.

Lâzım ise ortası olan ve ortası olmayan kısımlarına ayrılır. Tıpkı, şaşırma vasıtasıyla insana ilişen "gülücü" gibi. Orta, kendisi sebebiyle konuya başka bir yüklemin iliştiği bir yüklemdir.

Zâtî olanı, iki umumi emareyle betimleyen kimse [bazı arazîler betime dâhil olacağı için] hata eder.

Bazen bir şeyin varlık ve yokluk bakımından bir araya gelmeyen ve tek bir lâzım olarak alınan iki yüklemi olur, tıpkı sayıya yüklem olan teklik ve çiftlik gibi. Bu sebeple "Sayı ya tektir ya çifttir." sözümüzün yüklemi, "mısralı" diye adlandırılan tek bir lâzımdır.

Arazî olan şu kısımlara ayrılır: (1) Daha önce verdiğimiz üçgenin üç açısı örneğinde olduğu gibi, zihinde ve ayanda ortadan kaybolmayan arazî, (2) anadan doğma körün körlüğünde olduğu gibi, ayanda değil de zihinde ortadan kaybolan arazî, (3) iki varlığa ayrılan arazî. Meselâ bu, sağlıklı kimsenin hastalanmasında olduğu gibi, kolaylıkla ve hızlı bir şekilde olur veya hastalıklı kimsenin hastalanmasında olduğu gibi yavaş ve zorlukla olur.

Sekizinci Telvîh: "O Nedir?" Sorusunun Cevabında Söylenenler Üzerine

"O nedir?" diye soran kimse ya bir şeyin hakikatini, ya bunun neyle isimlendirildiğini bilmeksizin hakikati biliyorsa isimden anlaşılan şeyi, ya yokluğa ilişkin bir şeyi, ya da henüz varlığından haberdar olmadığı bir şeyi bilmek ister.

ومقوّم[1] الوجود كمخلوقيّة الإنسان وعرضيّة السواد عرضيّ لتأخّر التعقّل. والوجود عرضي للجواهر والأعراض لجواز تعقّلِ الماهية مع الشك فيه وجواز تعليله بالخارج إلا أن يؤخذ الموجود من حيث هو موجود، وكل شيء إذا أخذ منه ومن صفته مجموع يقوّمانه.[2]

٥ ووجود الشيء غيرُه لوقوعه بمعنى واحد على غيره.

واللازم ينقسم إلى ما لا وسط[3] له وإلى ما له ذلك كالضاحك اللاحق بالإنسان[4] بتوسّط التعجّب،[5] والوسط محمول يلحق بسببه بالموضوع محمول آخر.

ومَن رَسّم الذاتي بالأمارتين العامتين أخطأ.

وقد يكون للشيء محمولان لا يجتمعان وجودًا وعدمًا ويؤخذان كلازم واحد
١٠ كالزوجيّة والفرديّة للعدد. فقولنا: «العدد إما زوج وإما فرد» محموله[6] لازم واحد يسمّى[7] مصراعيًا.

والعرضي ينقسم إلى ما لا يرتفع في الذهن والعين كما مثّلناه وإلى[8] ما يرتفع في الذهن دون[9] العين، كعمى الأكمه وإلى ما يفارق[10] الوجودين إما بسرعة وسهولة كمرض المِصحاح[11] أو بصعوبة وبُطؤ كمرض المِمراض.

١٥ **التلويح الثامن: في المقول في جواب ما هو**

ليدري أن السائل بما هو، إما أن يَطلب حقيقةَ الشيء أو مفهوم الاسم إن كان عارفًا للحقيقة غير مطّلع على أنها تسمّى بذلك أو يكون أمرًا عدميًا أو لم يطّلع بعد على[12] وجوده.

---

١ ر: ويقوم.
٢ س: مقومانه؛ م: مجموعا مقومانه.
٣ ط: واسطة.
٤ ر: للإنسان.
٥ ر: لمتعجب.
٦ ر: محمول.
٧ ب: ويسمى.
٨ م: وإلا.
٩ ط + دون.
١٠ س + في.
١١ م: الصحاح.
١٢ س – على.

Bu sorunun cevabı, ya hakkında soru sorulan şeyin zâtîlerinin toplamına mutabakat, teklerine de tazammun yoluyla delâlet eden bir lafızla veya buna benzer bir sözle olur. Bir şeyin hakikatini bilen kimseye tek bir lafızla cevap verilir, tıpkı gazanferi bilmiyorken aslan mefhumunu bilen kimsede olduğu gibi. Burada meşhur olan lafzı değiştirmek o kimse için yeterli olur.

"O nedir?" sorusunun cevabında söylenen şeyin sadece zâtî olduğu zannedilir ki bu hatadır. Zira zâtî, şeyin bütün hüviyeti olmadığı gibi, mutabık olacak biçimde isminden anlaşılan şey de değildir. Oysa soruyu soran hüviyeti sormaktadır. Dolayısıyla bu sorunun cevabı yoktur. Dahası, [o nedir sorusuna] verilen cevap daha umumi ise −ki bazıları cevabın daha hususi olduğunu zanneder− farklı şeylerin tekleri hakkında sorulduğunda, [verilen] bu cevabın hakikat bakımından farklı şeylere söylenmesi uygun olur. Dolayısıyla umuminin hususiye delâleti olmasa da cevapta hiçbir ayrım yoktur. Nâtık örneğinde olduğu gibi hususi cüz, umumi olana ancak iltizam yoluyla delâlet eder. Sınırsız olduğu için iltizama itibar olunmaz. Bir şeyin sonsuz lâzıma sahip olması mümkündür, tıpkı 2 sayısının 4'ün yarısı, 6'nın üçte biri, 8'in dörtte biri vb. şekilde sonsuzca gitmesi gibi. Dahası, buradaki cevapta iltizam uygun olsaydı özdeşlik itibariyle lâzımlardan birçoğu hakkında geçerli olan müteakis bir lâzımın[1] onlardan her biri hakkındaki "O nedir?" sorusunun cevabında söylenmesi mümkün olurdu. Dolayısıyla hakikati farklı şeylerin cevabında bir ayrım hâsıl olmaz. Bu ise sağlam fıtratın da razı olacağı bir şey değildir.

"Nâtık"tan anlaşılan, nutuk kuvvesine sahip herhangi bir şeydir. Onun hayvana tahsis edilmesi, kendi dışındaki bir şeyden hareketle bilinir. Benzer şekilde bunun gibi olan her türemiş de böyledir, beyaz örneğinde olduğu gibi. Zira beyaz, beyazlığın kendisiyle kaim olduğu şeye delâlet eder ve onun cisim olduğu, dışındaki bir şeyden hareketle bilinir. Çünkü beyazlık cisimden başkasıyla kaim olsaydı onu beyaz olarak isimlendirirdik. Şu hâlde "O nedir?" sorusunun cevabında söylenen şey mâhiyettir. Mukavvimler tafsilî olarak akla gelmese de onlar olmaksızın mâhiyet [zihnî ve hâricî] varlıkta tahakkuk etmez. Şu hâlde onlar mâhiyete dâhildir.

1 Müteakis lâzım ile meselâ insandaki yazma istidadının gülücülük istidadını gerektirmesi gibi birbirini karşılıklı olarak gerektiren lâzımlar kastedilmektedir. Meselâ "insan nedir?" sorusunun cevabında verilen yazıcı olmasının, gülücü olmasından bir farkı yoktur. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 45.

وجوابه إما بلفظ دال بالمطابقة على مجموع ذاتيات المسؤول عنه وعلى الآحاد تضمّنًا أو قول كذلك. وأما[1] المدرِك لحقيقة الشيء كمَن أدرك مفهوم الأسد إذا لم يعلم الغضنفر فيجاب بلفظ ويكفيه التبديل بالأشهر.

وظُنّ أن المقول في جواب ما هو هو الذاتي فحسب وهو[2] سهو، فإن الذاتي ليس كل هويّة الشيء ولا مفهومَ اسمه مطابقةً والطالب يطلب الهويّة فلا جواب به. ثم إن كان أعم كما رأى بعضهم تخصص[3] الجواب به[4] فيصلح أن يقال على المختلفات بالحقيقة إذا سُئل عن آحادها بأسئلة، فلا ميْزَ[5] من الجواب ومع[6] أن لا دلالة للعام على الخصوصيّة. والجزء الخاص كالناطق لا يدلّ على العام إلا بالالتزام، ولا يعتبر الالتزام لأنه[7] غير محدود، فيجوز[8] للشيء لوازم غير متناهية ككون الاثنين نصفَ الأربعة وثُلثَ الستة ورُبعَ الثمانية وهلم جرا إلى غير النهاية. ثم لو صلح الالتزام في الجواب هاهنا،[9] فاللازم الواحد المتعاكس على كثير من اللوازم من حيث هي هي يجوز أن يقال في جواب ما هو[10] على كل منها، فلا يحصل ميز[11] في جواب[12] المختلفات وهذا لا يرتضيه سليم الفطرة.

ومفهوم الناطق شيء ما له قوّة النطق ويعرف من خارجه[13] تخصُّصُه بالحيوان. وكذلك كل مشتق نحوه مثل الأبيض فإنه يدلّ على شيء قام به البياض ويعرف أنه جسم من خارج. إذ لو قام البياض بغير الجسم كنّا نُسمّيه أبيض، فالمقول في جواب ما هو هو[14] الماهية. وأنّى تحقّق في الوجودين دون المقوّمات وإن لم تخطر بالبال مفصّلة فهي داخلة.

١ ر، س، ل، م: أما.
٢ م – وهو.
٣ ر، س، ل، م: تخصيص.
٤ م – به.
٥ ب: تميز؛ ل: يميز.
٦ ر، س، ل، م: مع.
٧ ر: فانه.
٨ س + أن يكون.
٩ ب، ط: هاهنا في الجواب.
١٠ ر: هي.
١١ ب، ر: تميز.
١٢ ط: الجواب عن.
١٣ م: من خارج.
١٤ ط، م – هو.

İlâveten, "O nedir?" diye soran kimse, ya sayıya bitişik olmayan bir şeyi talep eder; eğer sorulan tümel ise o kişiye bu şeyin tanımıyla cevap verilir, tıpkı "İnsan nedir?" diye soran kimseye "O, nâtık hayvan" diye cevap vermemiz gibi. Şayet sorulan tikel ise bunun açıklaması aşağıda gelecektir. Soran kimse, eğer sayıya bitişik ve teklerini aşmayan bir şeyi talep ediyor hatta sayıya işaret ederek "O nedir?" diye soruyor ise o kimse hususileri değil ortak mâhiyeti talep etmiş olur. Ona bu şekilde cevap verilir. [Ortak mâhiyetle ilgili] bu kısımda [şu iki seçenek bulunur]: Ya ortak mâhiyet için tercih edilen her bir ortak, bu şeyin hakikatine dâhil olur ve ayrılığı sağlayan şey, ortaklığı sağlayan şeyin varlığının mukavvimi olur ya da böyle olmaz. Bu durumda da hususi şeyler, umumi şeylerin varlığının mukavvimi olmaz.

Birincisi, tıpkı insan, kuş ve atın ne olduğu sorulduğunda olduğu gibi, cisim gibi hayvandan daha umumi bir şey, ortak mâhiyetin bütününe delâlet etmez. Üstelik o, nefis sahibi olan ve olmayan şeyle ihlal edilmiş olur. Şayet hayvandan daha hususi bir şey ise fertlerinin isimlerinin tek tek ortaya konmasında olduğu gibi, bu durumda cevap sorulana uygun düşmez. Çünkü o tek tek şeyleri soruyor değildir. Meselâ "duyarlı ve iradeyle hareketli" gibi hayvana eşit olan cevaba gelince onun ancak iltizam yoluyla umumi şeye delâlet ettiği söylenir ki bu da muteber değildir. Dolayısıyla cevap, "hayvanlar" şeklinde ortaya çıkar. Hayvanlık ortak mukavvimleri içine alır, bunların dışındakileri dışarıda bırakır. Bu cevap onların tek tek neler olduğu sorusuna elverişli değildir.

İkincisi, Zeyd'in, Amr'ın ve Hâlid'in ne olduğu sorulduğunda daha önce zikrettiğimiz gibi, insan diye cevap verilir. Tek tek sorulduğunda da aynı şekilde cevap verilir. Zira birincisindeki topluluk hakikat bakımından farklıdır, burada ise hakikati ortak olan şeyler bulunmaktadır. Orada her birini hayvan kılan şey aynıyla onları insan ve at yapan şeydir. Burada her birini insan kılan şey, onları özellikleriyle birlikte Zeyd ve Amr kılan şey değildir. Bu özellikler "o nedir?" sorusunun cevabını değiştirmeyen hâricî arazlardır.

ثم السائل[1] بما هو إما أن يطلب أمرًا غير مقترن بعدد إن كان كليًّا فيجاب بحدّه كجوابنا للسائل أن الإنسان ما هو أنه حيوان ناطق، وإن كان جزئيا فسيأتي، وإن كان أمرًا[2] مقترنًا بالعدد غير متعرّض للآحاد بل أشار إلى العدد أنه ما هو فهو طالب الماهية[3] المشتركة دون الخصوصيّات فيجاب بها. وفي هذا القسم إما أن يكون الذي فضّل به كل من المشاركات على الماهية[4] المشتركة داخلًا[5] في حقيقته، يقوّم ما[6] به الافتراق[7] وجودَ ما به الاشتراك أو لا يكون كذا ولا يقوّم الأمر الخاص وجود العام.

فالأول، كما إذا سُئل عن الإنسان والطير والفرس أنها ما هي فالأعم من الحيوان كالجسم لا يدلّ على كل الماهية المشتركة بل يخل بذي النفس وغيره والأخص منه كتعرّض أسماء الآحاد غير مطابق[8] فإنه غير سائل عن واحد واحد؛ والمساوي للحيوان كالحسّاس أو المتحرّك بالإرادة مثلًا، قد قيل إنه لا يدلّ على الأمر العام إلا بالالتزام ولم يعتبر؛ فيتعيّن الجواب أنها حيوانات، والحيوانيّة جامعة للمقوِّمات المشتركة تاركة لما وراءها وهذا الجواب لا يصلح لسؤال الآحاد أفرادًا.

والثاني، كما إذا سئل عن زيد وعمرو وخالد أنهم ما هم فيجاب بالإنسان كما[9] ذكرنا، وكذلك إذا سئل[10] عن واحد إذ الجماعة الأولى مختلفة الحقائق وهاهنا متّفقة الحقائق، وهنالك جعلُ الحيوان في كل واحد هو جعلُه إنسانًا وفرسًا وهاهنا جعلُ إنسانيّة كل واحد غير جعلِها زيدًا وعمروًا بخواصهما بل هي عوارض خارجة غير مغيِّرة لجواب ما هو.

١ ر: والسائل.
٢ ط – أمرا.
٣ ب، ط: للماهية.
٤ م: الماهيات.
٥ ر، م: داخل.
٦ ل: كما.
٧ ل + أو.
٨ م: المطابق.
٩ س، ل: لما.
١٠ ل: سأل.

Dokuzuncu Telvîh: Beş Müfret Lafız Üzerine

"O nedir?" sorusunun cevabında kullanılan her tümel ya hakikatleri farklı şeyler hakkında olur, hayvan örneğinde olduğu gibi ve bu cins olarak adlandırılır. Cins, "O nedir?" sorusunun cevabında, hakikatleri farklı şeyler hakkında söylenen tümeldir, diye betimlenir; ya da [tümel] hakikatleri ortak olan şeyler hakkında olur ve bu tür olarak adlandırılır. Tür "O nedir?" sorusunun cevabında ancak sayı bakımından farklılaşan şeyler hakkında söylenilen tümeldir, diye betimlenir.

Tür bazen başka bir anlamda kullanılır. "O nedir?" sorusunun cevabında birbirine yakın olarak söylenilen iki şeyden diğerine nispetle daha özel olanıdır. Bu, daha genel olana nispeti itibariyle birinci anlamından başkadır. Bu tür bazen cins olur, tıpkı cisme nispetle hayvan örneğinde olduğu gibi. Birinci anlamıyla tür için böyle bir durum söz konusu değildir. İnsan iki anlamda da tür olup, iki anlamından biri diğerine asla dâhil olmaz.

Cinsler yukarı ve aşağıya doğru tertip içinde olur ve bunun sonlu olması gerekir. Zira varlıktan daha geneli olmadığı gibi şahıstan daha özeli de yoktur. umumi şeylerin mertebeleri bu iki sınır arasında sınırlanır. Bu nedenle bir sınırın bulunması gereklidir. Bu açıklamayla anlaşılır ki lâzım ile mâhiyeti arasındaki ortalarda bir sınırlama olduğu için, lâzımın sonsuz olan ortaları yoktur. Zâtîlerde sonsuzluk mümkün olsaydı bu türler içinde sonsuz şeylerin kendisinden önce gelmediği şeyler akledilmezdi. Bunun geçeriz olduğu açıktır. Dolayısıyla tertip, üstünde başka bir cinsin olmadığı bir cinste sona erer. Buna "cinslerin cinsi" denir, cevher gibi. Tertip yine altında başka bir türün olmadığı bir türde sona erer ve buna "türlerin türü" denir. Tertip, altındaki şeyin cinsi, üstündeki için türü olan bir şeyde sona erer, tıpkı hayvan ve diğer aradaki sınıflar gibi.

Geriye "O nedir?" sorusunun cevabı olmaya uygun düşmeyen bir kısım zâtîler kaldı ki onlar da daha umumi ve kuşatıcı değildir. Çünkü daha umumi ve kuşatıcı olanlar, "O nedir?" sorusunun cevabı olarak söylenir. Söylenemeyenler ise hususi olup, umumi mânadaki bir şeyin ortaklıklarını temyiz etmeye uygundur. Buna da fasıl denir. Fasıl "Bir şey zâtında hangi şeydir?" sorusunun cevabında söylenilen tümel diye betimlenir.

التلويح التاسع: في الألفاظ الخمسة المفردة

كل كلي مقول في جواب ما هو إما أن يكون على مختلفات الحقائق كالحيوان ويسمّى جنسًا ويرسم بأنه الكلي المقول على أشياء مختلفة الحقائق في جواب ما هو؛[١] وإما أن يكون على[٢] أشياء متّفقة الحقائق[٣] ويسمّى نوعًا ويرسم بأنه الكلي المقول على أشياء[٤] لا تختلف إلا بالعدد في جواب ما هو.[٥]

والنوع قد[٥] يطلق بمعنى آخر وهو أخص المقولين القريبين في جواب ما هو بالنسبة إلى الآخر ويغاير مفهومَه الأول لاعتبار النسبة فيه إلى الفوق.[٦] وقد يكون هذا النوع جنسًا كالحيوان بالنسبة إلى الجسم ولا كذلك الأول. فالإنسان نوع[٧] بالمعنيين لا يدخل أحد المفهومين تحت الآخر أصلًا.

والأجناس ترتّب في صعودها ونزولها وتجب نهايتها إذ لا أعم من الوجود ولا أخص من الشخص. ومراتب العموم محصورة بين هذين الحاصرين فتجب فيها النهاية. وبهذا البيان يعرف أن اللازم لا أوساط له غير متناهية لانحصارها بينه وبين الماهية. ولو ساغ عدم النهاية في الذاتيات لكان لا يعقل من هذه الأنواع ما لا تتقدّمه أشياء لا تتناهي وذلك بيّنُ البطلان، فينتهي الترتيب إلى جنس ليس فوقه جنس ويسمّى جنس الأجناس كالجوهر مثلًا، ونوع لا نوع تحته ويسمّى نوع الأنواع وإلى شيء هو[٨] جنس لِما تحته نوع لِما فوقه كالحيوان وغيره من المتوسّطات.

وقد بقي من الذاتيات ما لا يصلح لجواب ما هو فلا يكون الأعم المحيط، لأنه[٩] مقول فيكون خاصًّا فيصلح للتمييز من[١٠] المشاركات للشيء في معنى عامّ ويسمّى فصلًا ويرسم بأنه الكلي الذي يقال على الشيء في جواب أيّ شيء هو في ذاته.

---

١ م – إما أن يكون على مختلفات ... في جواب ما و.
٢ ط: في.
٣ ل + كالإنسان.
٤ م: الأشياء.
٥ س، ط، م – قد.
٦ ط: الفرق.
٧ ط: فالإنسانية نوعا.
٨ ر – هو.
٩ س + غير.
١٠ ب، ر: بين.

Gülücü gibi hususi arazîler, zâtî olmayan bir ayrımla ayrılırlar. "Hangi" lafzı ile mutlak [yani zâtî ve arazî ile kayıtlanmamış] ayrım sorulur.

Hayvanın faslı, insan cinsinin faslı olup, onun cinsi değildir. Her zâtî, sonrakilerin zannettiği gibi, daha umumi cins değildir. Her fasıl, türünün mukavvimi olup, bu [izâfî] türün cinsinin mukassimidir (bölenidir). Mukavvim değil de mukassim bir faslı olan şeyler tümeller cümlesindendir, tıpkı cinslerin cinsi gibi. Türlerin türü gibi, mukassimi değil mukavvimi olan şeyler de tümellerdendir. Mukavvimi ve mukassimi olan şeyler de tümeller cümlesindendir, orta şeylerde olduğu gibi. Türün mukassimi olan fasıl cinsi böler, aksi söz konusu değildir. Cinsin mukavvimi olan fasıl ise türün kıvamını sağlar, aksi söz konusu değildir.

Zâtî, "O nedir?" sorusunun cevabında söylenen şeye münhasırdır; farklı olanlar [cins] hakkında söylenen ve ortak olanlar [tür] hakkında söylenen şeklinde iki kısma ayrılır. Zâtî "O hangi şeydir?" sorusuna cevap olarak söylenmez, onun cevabı fasıldır.

Arazî, başka türlere değil sadece tek bir türe yüklem olur; bu tür, ister son veya orta tür olsun, bütünü kapsasın veya kapsamasın, bitişik veya ayrık olsun, yazmanın bilkuvve veya insanda bilfiil bulunması örneğindeki gibi olsun [fark etmez] ve buna "hassa" denir. Hassa, zâtî olmayan bir söz olarak, sadece tek bir hakikatin altında yer alan şey hakkında söylenen tümel diye betimlenir. Arazî, umumi olsun veya olmasın, bitişik olsun veya olmasın tıpkı beyazın iki beyazlık hakkında söylenmesinde olduğu gibi, tek bir türe ve başka türlere yüklem olur ve buna "umumi araz" denir. Umumi araz, zâtî olmayan bir söz olarak, tek bir hakikat veya başka hakikatlerin altında yer alan şey hakkında söylenen tümel diye betimlenir. Bazen ondan umumilik kaldırılarak sadece araz diye isimlendirilir. Bu, cevherin kasîmi (mukabili) olan araz değildir. Zira o, bazen cevher olur. Çünkü cisim, beyaz mefhumunun dışında bir şey olduğundan, bildiğin üzere o beyaz için arazîdir. O, burada ele aldığımız mânada bir araz değildir. Renk ise bu mânada bir arazdır. Renk umumi araz değil siyahlığın bir cinsidir.

والعرضيّات الخاصة كالضاحك تميز إلا أنه تميز[1] غير ذاتيّ وأيّ يطلب التميز[2] المطلق.

وفصل الحيوان فصل جنس الإنسان وليس جنسه فلا[3] كل ذاتيّ أعم جنس كما ظنّ المتخلّفون. وكل[4] فصل فإنه مقوِّم لنوعه ومقسّم لجنس ذلك النوع. ومن الكليات ما له فصل مقسّم دون المقوّم كجنس الأجناس، ومنها ما له المقوّم دون المقسّم كنوع الأنواع، ومنها ما له كلاهما كالمتوسّطات. والفصل المقسّم للنوع يقسّم الجنس ولا ينعكس، والفصل المقوِّم للجنس يقوّم النوع ولا عكس.[5]

والذاتي انحصر[6] في المقول في جواب ما هو المنقسم إلى المقول على المختلفات وإلى المقول على المتّفقات وغير المقول الصالح لجواب أي شيء[7] الذي[8] هو الفصل.

والعرضي إما أن يكون محمولًا على نوع واحد دون غيره[9] كان نوعًا أخيرًا أو متوسّطًا، عمّ الجميع أو لم يعمّ لزم أو فارق كقوّة الكتابة ووجودها بالفعل للإنسان وتسمّى خاصّةً وترسم بأنها كلية يقال على ما تحت حقيقة واحدة فقط قولًا غير ذاتي. وإما أن يكون محمولًا على نوع واحد[10] وغيره عمّ أو لم يعم لزم أو فارق كالأبيض على البيضان ويسمّى[11] عرضًا عامًّا ويرسم بأنه كلي يقال على ما تحت حقيقة واحدة وغيرها[12] قولًا غير ذاتي. وقد يسمّى[13] عرضًا ويحذف عنه العام[14] وليس هذا هو العرض القسيم للجوهر، فإن هذا قد يكون جوهرًا فإن الجسم عرضي للأبيض[15] لخروجه عن مفهومه كما دريتَ وليس عرضًا بذلك المعنى، واللون عرض بذلك المعنى وهو جنس السواد لا العرض العام.

١ س: يكون تميزا؛ م: تمييز.
٢ ر، م: التمييز.
٣ م: ولا.
٤ ل: فكل.
٥ ر، س، ل: ينعكس.
٦ س، ل: ينحسر.
٧ س + هو.
٨ ر – الذي.
٩ م: غير.
١٠ س، ل، م – واحد.
١١ ر: يسمي.
١٢ س – وغيرها.
١٣ ل: ويسمى.
١٤ م + فيظن قسيم الجوهر.
١٥ س: الأبيض.

Tikelin hassası, tümelin hassası olur. Tümel umuminin arazı tikel umuminin arazı olur; bunların aksi söz konusu olmaz. Bazen bir şey, cins olur tıpkı rengin siyahlık için cins olması gibi; bazen tür olur, rengin nitelik için tür olması gibi; bazen hassa olur, rengin cisim için hassa olması gibi; bazen de umumi araz olur, farklı cihetlerden dolayı, rengin insan için umumi araz olması gibi.

Onuncu Telvîh: Bu Lafızların Hâlleri Üzerine

Bu beş lafız yani, cins, tür, fasıl, hassa ve umumi arazın isimleri ve de tanımları bakımından tikellerde gerçekleşmesi ortaktır. Üç zâtî yani cins, tür ve fasıl, mütevâtı‘ olarak gerçekleşir ve onlarda teşkik ancak tafsil üzere söz konusu olur. İleride bu [Metafizik kısmında] ele alınacaktır. Diğer ikisinin [hassa ve umumi arazın teşkikî] ise bazen olur, bazen de olmaz. Mantıkî fasıl, nutuk değil nâtıktır. Zira nutuk yüklem olmaz. Siyahlık gibi sıfatlar bir şeyi ancak iştikak (türeme) yoluyla niteler, siyah örneğinde olduğu gibi. “İnsan siyahlıktır.” değil “İnsan siyahtır.” denir. Birinciden [nâtık’ın insana hamledilmesinden] anlaşılan, nâtıkın insana dâhil olduğudur. Fasıl olmasaydı cins, hassaya elverişli olmazdı. Nitekim anladın ki tahsis edilmiş cinsin varlığının kıvamını sağlamak, faslın özelliklerinden biridir. Aslî hakikat ise hususi cüzü, umumunun varlığını sağlayan şeydir; tıpkı [hususi cüzün] toplamın varlığını sağladığı gibi. Farklı hakikat, cüzleriyle varlığını devam ettiren şeydir; o, hassa bakımından ortak olan cüzleri sebebiyle varlığını sürdürmez, basık burunlu gibi. İsimler icat edilerek hakikatler hâsıl olmaz.

Bir şeyin, bu beşten biriyle veya tümel ile veya mukabili [olan tikel] ile veya bölümlenen şeylerin iki kısmından biri [olan zâtî ve arazî] ile ve benzeriyle nitelenmiş olması, o şey için arazîdir. Bir şey ya üstündeki ya altındaki ya da kendi düzeyindeki bir şeye nispetle bu beşten biri ile nitelenir. İzâfetleri dikkate alınmaksızın bunların her biri, kendi özünde türsel bir hakikattir. Zâtînin, aslî hakikate dönük olması şart değildir. Bilakis o bazen teklere dönük olur, tıpkı insanlığın teklerine dönük olması gibi. Faslın dışındaki mukassimler ise sınıfları oluşturur.

Burada açıklamak istediğimiz şeyler bunlardan ibarettir.

وخاصّةُ الجزئي خاصّةُ الكلي[1] وعرض عامّ الكلي عرض عامّ الجزئي ولا ينعكسان. وقد يكون شيء واحد كاللون جنسًا كما هو للسواد، ونوعًا كما هو للكيف وخاصة كما هو للجسم، وعرضًا عامًّا كما هو للإنسان لاختلاف الجهات.

التلويح العاشر: في أحوال لهذه[2] الألفاظ

هذه الألفاظ الخمسة التي هي الجنس والنوع والفصل والخاصة والعرض العام مشاركة في وقوعها على الجزئيات بأسمائها وبحدودها[3] أيضًا. وثلاثة الذاتيات واقعة بالتواطؤ[4] لا[5] يسوغ فيها التشكّك إلا على تفصيل سيأتي والباقيان[6] قد وقد. والفصل المنطقي الناطقُ لا النطقُ إذ لا حمل فيه. والصفات كالسواد لا يوصف بها الشيء إلا مع اشتقاق كالأسود، فلا[7] يقال الإنسان سواد بل أسود ويفهم من الأول دخوله فيه. ولولا الفصل ما استعدّ الجنس للخاصّة وقد دريتَ أن من خاصية الفصل تقويم وجود الجنس المخصَّص. والحقيقة[8] الأصليّة ما يقوّم الجزء الخاص لها وجود العام كما يقوّم المجموع. والمختلفة ما يتقوّم[9] بأجزائها ولا يقوّم لجزئها المشترك بالخاص كالأفطس وباختراع[10] الأسامي لا يحصل حقائق.

وكون الشيء موصوفًا بأنه أحد هذه الخمسة أو أنه كلي أو قسيمُه أو أحد قِسميه ونحوها عرضي[11] له. ووصف الشيء بأحد هذه لإضافة ما إما إلى ما[12] فوقه أو تحته أو مساويه وكل في نفسه دون النظر إلى ذلك حقيقة نوعيّة. والذاتي ليس من شرطه أن تكون للحقيقة الأصلية بل قد تكون للشخص كالإنسانيّة لأشخاصها. والمقسّمات[13] غير الفصل جاعلة للأصناف.

هذا ما أردنا[14] بيانه[15] هاهنا.

---

١ س: للكلي.
٢ س: هذه.
٣ ط: وحدودها.
٤ ب، ط، ل: بالتواطئ.
٥ ر: ولا.
٦ ط، ل: والباقين.
٧ ر: لا.
٨ ر: فالحقيقة.
٩ م: ما يتقدم.
١٠ ب، ر: واختراع.
١١ م: عرض.
١٢ ب، ط، م – ما.
١٣ ر: فالمقسمات.
١٤ س: أوردنا.
١٥ س، ل، م – بيانه.

İKİNCİ MERSAD

Açıklayıcı Sözler Üzerine

Bu bölümde üç telvîh vardır.

Birinci Telvîh: Tanım Üzerine

Tam tanım, bir şeyin mâhiyetine delâlet eden söz olup, bu şeyin mukavvimlerinin tümünü bir araya getirir ve aslî hakikatler söz konusu olduğunda, onların cinslerinden ve fasıllarından oluşur. Kendisinde terkip[1] olmayan bir şeye, [mutabakat yoluyla] delâlet edecek söz bulunmaz. Zira iki lafızdan biri mâhiyetin dışında bir şeye delâlet ederse bu söz, tanım olmaz. İki lafız da tek bir şeye delâlet ederse bu durumda iki lafız eş anlamlı olur. Tek bir lafız, zâta delâlet ettiğinde bu tanım değil isim olur; şayet o zâtın bir kısmına delâlet ediyorsa o takdirde tanımlık ortaya çıkmaz.

Tanımdan maksat temyiz değildir; zira bunun elde edilmesi tek bir hassa ile olmaktadır. Yine tanımdan maksat, zâtî ile şart koşulan bir şey de değildir; zira onun elde edilmesi fasıl ve eksik tanımla olmaktadır. Eksik tanım ise kendisinde uzak cinsin ve faslın birlikte kullanıldığı sözdür, tıpkı insana ilişkin "O düşünen cevherdir." sözümüzde olduğu gibi. [Büyüyen ve hassas örneğinde olduğu gibi], bazı zâtîlerle tanım yapılamaz. Zira umuminin hususi olana delâleti asla yoktur fakat hususi olan umumi olana iltizam yoluyla delâlet eder.[2] Bu ise tanımda muteber değildir. Bilakis tanımdan maksat bir şeyin künhünün olduğu gibi tasavvur edilmesidir ve bunun ardından temyiz gelir.

Tanımda îcaz ve tatvil, yani sözü kısaltmak veya uzatmak söz konusu olmaz. Şöyle ki mâna açısından tanımda mukavvim olmayan bir şey söylenmez; eğer mukavvim ise hazfedilmez. Lafız açısından ise yakın cinsin ismi, ortak mukavvimlerin sayılmasına gerek duymaz; zira bu isim onlara tazammun yoluyla delâlet etmektedir. Fasıllar şayet çoksa onların birbirine delâleti ancak iltizam yoluyla olur, dolayısıyla onların tamamı tanımda belirtilir. İsminin yerine cinsin tanımı kullanılırsa bunun bir zararı yoktur. Böyle bir icazın terk edilmesi, tanımlığı bozmaz.

---

1 Müfret lafızlar ancak dil öğretiminde faydalıdır. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 63.

2 Meselâ cevher terimi, hassas teriminden daha umumidir. Cevher, hassas olana delâlet etmez. Yani her cevher hassas değildir. Nâtık terimi ise bu ikisinden daha hususidir. İki terime o iltizam yoluyla delâlet eder. Yani her nâtık olan şey, iltizam yoluyla hassastır ve cevherdir. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 66.

المرصد الثاني

في القول الشارح

وفيه ثلاث تلويحات

التلويح الأول[1]: في الحدّ

والحدّ التام هو القول الدال على ماهية الشيء ويجمع[2] مقوّماته كلها ويتركب في الحقائق الأصليّة من أجناسها وفصولها. وما لا تركيب[3] فيه لا قول دال عليه، فإن أحد اللفظين[4] إن دلّ على ما وراء الماهية فليس القول حدّا، وإن دلّا على الوحداني فترادفا. واللفظ الواحد إذا دلّ على الذات فهو اسم لا حدّ، وإن دلّ على البعض فلا حدّية.

وليس الغرض من الحدّ التمييز[5] لحصوله بخاصّة واحدة[6] ولا المشروط بالذاتي لحصوله بفصل[7] وبحدّ ناقص وهو الذي أخذ فيه الجنس البعيد مع الفصل كقولنا للإنسان:[8] «إنه جوهر ناطق». وقد أخلّ ببعض الذاتيات لعدم دلالة الأعم عليها أصلًا ولدلالة[9] الخاص التزامًا وهو غير معتبر بل الغرض من الحدّ تصور كُنهِ الشيء كما هو ويتبعه التمييزُ.

ولا إيجاز[10] في الحدّ ولا تطويل أما[11] في المعنى فلأن غير المقوّم لا يورد والمقوِّم لا يحذف وأما في اللفظ فالجنس القريب اسمه أغنى[12] عن تعداد مشتركات المقوّمات لدلالته عليها تضمّنًا. والفصول وإن[13] كثرت لا دلالة لبعضها على بعض إلا بالالتزام فيذكر جميعها.[14] وإن أورِد حدّ الجنس مقام اسمه لا ضير فيه[15] فترك[16] مثل هذا الإيجاز لا براح فيه عن الحادية.[17]

---

١ م: الأولي.
٢ ب: وبجميع.
٣ ر: لا تركب.
٤ ل: اللفظتين.
٥ ب، ر: التميز.
٦ س، ط – واحدة؛ م: لحصوله الخاصية.
٧ ر: بالفصل.
٨ ب: الإنسان.
٩ س: وله لدلالة.
١٠ م: إيجاب.
١١ ط – أما.
١٢ س، ط: اعنى.
١٣ ط: إن.
١٤ م: جميعا.
١٥ ر، س، ل، م – فيه.
١٦ م: وترك.
١٧ ب، ر: الحازه؛ م – الإيجاز لا براح فيه عن الحادية.

Tanımın tanımında icazı şart koşan kimse hatalıdır. Veciz söz, izâfîdir. Nice veciz söz vardır ki başkasına nispetle uzundur. Dolayısıyla meçhul izâfetlerle, bu izâfetlerin dışında mâlûm olan [ve zâtında] izâfî olmayan şeyler tanımlanamaz.

İkinci Telvîh: Betimleme Üzerine

Betimleme, bir şeyin hassalarından ve o şeyin kendisine özgü tüm arazlarından oluşan sözdür. Tam betimleme şeyin zâtını kayıt altına almak için, cinsin kullanıldığı betimlemedir. Eksik betimleme ise böyle değildir. Hassa gibi tek bir lafız, betimleme hususunda yeterli değildir. Zira [gülücü, yazıcı gibi] mütelâzim olan hassaların birisi şayet [insanlık gibi] bir hakikate ait ise bu takdirde bütünün [yani zâtın] o hassâ ile betimlenmesi uygun olur. Eğer bir farklılık doğurmuyorsa uygun olmaz. Lâzımların zikrinde ayrıntılı olarak incelenen bir sözde buna karşı çıkılmaz. Farklı şeylerin tek bir betimi yoktur.

Üçüncü Telvîh: [Tanımda ve Betimlemede Ortaya Çıkan Hatalardan Korunmak Üzerine]

Bu telvîhte hatalardan kaçınma konusunda kendimizi eğitmek için hata örneklerine dikkat çekilmektedir. Tanımlayan [şunlara dikkate etmelidir:]

1. Cinsin yerine varlık ve arazlık gibi umumi lazımlar kullanılmaz.

2. Yine o "Aşk, sevginin aşırılığıdır." denildiği gibi, cins ve fasıldan biri diğerinin yerine kullanılmaz, zira aşk aşırı sevgidir.

3. Cins türüyle tanımlanmaz, tıpkı şerrin insanlara zulüm etmek diye tanımlanması gibi.

4. Bir cinsin yerine başka bir cins kullanılmaz. "Günahkâr" ve "günaha kâdir olan"ın tanımında kuvve ve melekeden birini diğerinin yerine kullanmak gibi.

5. Konu, cins yerine konulmaz, tıpkı kürsünün tanımında tahtanın kullanılması gibi.

فمَن شرطَ في الحدّ الإيجاز آخذًا في حدّه[1] فمخطئ،[2] والوجيز[3] مضاف وكأيّن من وجيز لنسبة طويل لأخرى، فالإضافات المجهولة لا تحدّ بها الغير الإضافيات المعلومة دونها.

التلويح الثاني: في الرسم[4]

وهو قول مؤلّف من خواص الشيء وأعراضه التي تخصّه جملتُها معًا. والتام منه ما وضع فيه الجنس[5] لتقييد[6] ذات الشي، والناقص ما ليس كذلك. واللفظ الواحد كالخاصة لا يكفي للرسم فإن[7] خاصّة الخواص المتلازمة إن كانت لحقيقة[8] فيسوغ رسم الكل بها إذن فلا ميزَ فلا جواز. ولا ينقدح[9] هذا في القول الذي استقصي فيه في[10] ذكر اللوازم، ولا رسم واحد لمختلفين.[11]

التلويح الثالث: [في التحرز عن وجوه الخطأ تقع في الحد والرسم]

ينبّه فيه على أمثلة[12] من الخطأ ليهذّب الطبع في التوقي:

لئلّا يأخذ الشارح اللوازم[13] العامة كالوجود والعرضيّة مكان الجنس.

والجنس والفصل أحدهما مكان الآخر كقولهم: «العشق إفراط المحبّة» بل هو محبّة مفرطة.

ولئلّا يحدّ الجنسَ بنوعه كتحديدهم الشر بظلم الناس.

ولا يؤخذ جنس مكان جنس كمن أخذ القوة والملكة في حدّ الفاجر والقادر على الفجور أحدهما[14] مكان الآخر.

ولا يضعن[15] الموضوع مكان جنس[16] كأخذهم الخشب في حدّ الكرسي.

١ م – فمن شرط في الحد الإيجاز آخذا في حدّه.
٢ س، ط، م: مخطي.
٣ ل: مخطي فإن الوجيز.
٤ م: رسم.
٥ س: أولا.
٦ ر: لتقيد؛ س: ليتقيد.
٧ س، ط، ل، م: فإنه.
٨ ر: لحقيقته؛ ل: لحقيقة واحدة.
٩ ر: ولا تقدح.
١٠ ب، ط، ل، م – في.
١١ م – ولا رسم واحد لمختلفين.
١٢ س: فيها تنبه على أمثلة.
١٣ ل + من؛ م – التلويح الثالث ينبّه فيه ... الشارح اللوازم.
١٤ س، ط، ل، م: كل.
١٥ س: ولا يقع.
١٦ ر: الجنس.

6. Fâsit (değişen) konu da cins yerine kullanılmaz, tıpkı, "Şarap, sıkılmış üzümdür." veya "Kül, yanmış odundur." denildiği gibi.

7. Cüz, cinsin yerine kullanılmaz, tıpkı "İnsan nâtık hayvandır." denildiği gibi ki hayvan lafzıyla burada özellikle hayvan kastedilmiştir. Bu anlamdaki hayvan, farklı şeyler için kullanılmaz. Bu sebeple o cinslik ifade etmez. Aksine hayvanlık kaydının bulunması veya bulunmaması şartı olmaksızın belirtilir. Zira kayıtsızlık şartı şart koşulursa ona fasıl bitişeceği için bu uygun olmaz.

8. İnfialler (edilgiler), fasıl yerine alınmaz. Zira infialler arttığında bozucu olabilir. Oysa fasıllar sabit şeylerdir.

9. Bilinse de bilinmese de bir şey benzeriyle tarif edilmez, tıpkı "Çift, tek olmayan şeydir." denildiği gibi.

10. İlâveten bir şey kendinden daha gizli bir şeyle tarif edilmez, "Üçgen, üç açısı iki dik açıya eşit olan şekildir." denildiği gibi.

11. Bir şey kendisiyle tanımlanmaz, tıpkı "Zaman hareketin süresidir." denildiği gibi ki zaman süreyle aynıdır.

12. Bir şey, kendisiyle tarif edilen bir şeyle tarif edilmez, tıpkı "Güneş, gündüz doğan bir gezegendir." denildiği gibi ki gündüzün tanımında güneşin doğuşunu belirtmek gerekir.

13. Tanımda bir şeyin tekrarı yapılmaz, tıpkı "İnsan, düşünen cismanî bir hayvandır." denildiği gibi ki cisimlik hayvana dâhildir. Ancak zaruret mahallinde tekrar olabilir, tıpkı "Siyah, siyah olması bakımından, siyahlığın kendisiyle kaim olduğu şeydir." denildiği gibi. Siyahın siyahlıktan mücerret olduğu sanılmaması için böyle tanımlanmıştır.

14. İki bağıntılının her biri, ikisi birlikte bilindiği için, diğerinin tanımında kullanılır, baba ve oğul gibi. Hangisinin bilgisiyle tanım ortaya çıkıyor bilinmez ki birlikte değil de birisi önce alınsın. İki bağıntılıdan birini bilen kimse,

ولا الموضوع الفاسد مكانه كقولهم: «الخمر عنب معتصر» كذا[1] «والرماد خشب محترق».

ولا الجزء مكانه كقولهم:[2] «الإنسان حيوان ناطق» وعنوا بالحيوان ما تخصّص به[3] فذلك[4] لا يقال على المختلفات فلا جنسيّة بل تورد[5] حيوانيّة غير مشروطة بتقييد ولا تقييد إذ لو شرط باللاتقييد لا[6] جواز لاقتران الفصل به.

ولا تُؤخَذ الانفعالات مكان الفصول[7] فإنها إذا اشتدّت قد تُبطِل وهذه مثبتة.

ولا يُعرّف الشيءُ بمثله في المعرفة والجهالة كقولهم: «إن[8] الزوج ما ليس بفرد».

فضلًا عن أن يعرّف بالأخفي كقولهم: «إن[9] المثلّث شكل زواياه الثلاثة مساوية لقائمتين».

ولا يُعرّف الشيءُ بنفسه كقولهم: «إن الزمان هو[10] مدّة الحركة» وهو هي بعينها.

ولا يُعرّف الشيءُ بما لا يُعرّف إلّا به كقولهم: «إن[11] الشمس كوكب تطلع نهارًا»، ولا بدّ من أخذ طلوع الشمس في حدّ النهار.

ولا يكرر الشيءُ في الحدّ كقولهم: «إن الإنسان حيوان جسمانيّ ناطق» وقد دخل[12] الجرميّة في الحيوان إلا في محال الضرورة كقولنا: «إن الأسود شيء قام به السواد من حيث هو كذلك» لئلّا يظنّ إنه مجرّد ذلك الشيء.

والمتضايفان كالأب والابن أخذ كل[13] منهما في حدّ الآخر لمعيّة العلم بهما،[14] ولا يعلم أن التحديد بما به العلم فيتقدّم[15] لا بما معه. ومَن علِم أحد المتضايفين

---

١ ب: كذ.
٢ م – الخمر عنب معتصر ... مكانه كقولهم.
٣ ط – به.
٤ س + حيوانية.
٥ ط – تورد.
٦ ل: فلا.
٧ م: الفصل.
٨ س – إن.
٩ س – إن.
١٠ ط – هو.
١١ ر – إن.
١٢ س: دخلت.
١٣ ل + واحد.
١٤ م: بها.
١٥ م: فليتقدم.

diğerini de bilir. Doğrusu, iki zâtın bağıntıyı doğuran sebeple birlikte bağıntıdan mücerret olarak alınmasıdır. Böylelikle tanım ortaya konulabilir, tıpkı, "Baba, baba olmak bakımından nutfesinden kendi türünden başka bir şeyi var eden hayvandır." denildiği gibi. Bunda oğlu belirtmeye gerek yoktur. Porphyrios cins ve türden her birini, diğerinin tanımında almıştır. Bu onun sehvine hamledilir.

Her açıklayıcı sözde açıklananın tanımı mı yoksa betimi mi olduğunun bilinmesi şart değildir. Sen bu ikisini bilmezken biz bu ikisinin cüzlerini sana tarif ettik. Artık bununla, açıklayıcı sözün tanım mı yoksa betim mi olduğunu bileceksin.

İşte tasavvura götüren terkipler diye kastettiğimiz şeyler bunlardır. Şimdi de tasdike ulaştıran terkibi belirteceğiz.

ÜÇÜNCÜ MERSAD
Haberî Terkip Üzerine

Bu bölümde dört telvîh vardır.

Birinci Telvîh: Önerme Türleri Üzerine
Mukaddime

Bil ki bir şeyin (1) ayanda yani kendinde varlığı söz konusudur ki bu, delâlet eden değil delâlet edilen şeydir. (2) Zihinlerde varlığı söz konusudur ki bu da vaz' olarak değil hakikat bakımından aynî olana delâlet eden şeydir. (3) Lafızda varlığı söz konusudur ki zihnî olana vaz'î olarak delâlet eder ve yazı yoluyla delâlet edilen şeydir. (4) Yazıda varlığı söz konusudur. Son iki delâlet asırlara göre farklılaşır, ilk delâlet yani zihnî olan ise böyle değildir.

Bileşik lafız ya kayıtlama yoluyla olur ve açıklayıcı sözlerde kullanılır. Onun yerine ikame edilen lafızların çoğu, tek bir lafızdır, tıpkı, "düşünen ölümlü hayvan" sözümüz gibi ki bunun yerine "insan" kullanılır.

علِم الآخر بل الصواب أن يؤخذ الذاتين مجرّدتين[1] عن التضايف مع السبب الموقِع للإضافة فينتصب حدًّا كقولنا: «إن الأب حيوان يولَد آخر من نوعه من نطفته من حيث هو كذلك»[2] فلا مرجع فيه إلى الابن. وفرفوريوس أخذ كلا[3] من الجنس والنوع في حدّ الآخر فحمل[4] على سهوه.

٥ وليس من شرط كل قول شارح أن يعرف المشروح له حدّيته أو رسميّته، فقد عرّفناك أجزاءهما حين لم تعلمهما بما كنت[5] ستعرف أنه أحدهما.

هذا ما أردنا من التركيب الموجِّه إلى التصور ونذكر الترتيب[6] الموصِل إلى التصديق.

المرصد الثالث

١٠ في التركيب الخبري

وفيه أربع تلويحات

التلويح[7] الأول: في أنواع القضايا

وهاهنا **مقدّمة**

اعلم أن للشيء وجودًا في الأعيان أي في نفسه وهو المدلول عليه لا الدال، ١٥ ووجودًا في الأذهان وهو دال على العيني[8] حقيقةً لا وضعًا، ووجودًا في اللفظ وهو دال وضعًا على الذهني ومدلول من جهة الكتابة ووجودًا[9] فيها. ودلالتا هذين الأخيرين[10] تختلفان بالأعصار[11] ولا كذلك الدلالة الأولى.

واللفظ المركّب إما أن يكون على سبيل التقييد وهو المستعمل في الأقوال الشارحة، وكثيرا ما[12] يقوم مقامه لفظ واحد كقولنا: «الحيوان الناطق المائت» ويقوم مقامه الإنسان.

١ س: الذاتان مجردتان؛ م: الذاتان مجرّدتين.
٢ س، م – من حيث هو كذلك.
٣ م: كل.
٤ س، ط، م: يحمل.
٥ ط: كتب.
٦ م: التركيب.
٧ م – التلويح.
٨ م: العين.
٩ ل: وجود.
١٠ م – الأخيرين.
١١ ل + والأمم.
١٢ ب: وكثير ما؛ ط، م: وكثيرها.

Bunun dışındaki bileşik lafız ya kendisine doğruluk ve yanlışlığın iliştiği ya da ilişmediği bir terkip olur. Burada konumuz birincisidir ve o "haber", "önerme" ve "kesin söz"dür. Bu öyle bir sözdür ki onu söyleyen biri için "Doğru söyledi." veya "Yanlış söyledi." demen mümkündür. Bundaki ilk cüzün her biri tahlil edildiğinde tek başına haber olmaya ya uygun olmaz ya da uygun olur. Şöyle ki:

Birincisi "yüklemli önerme" diye adlandırılır. "İnsan, hayvandır." veya "İnsan hayvan değildir." sözümüzde olduğu gibi. Burada "insan" örneğindeki gibi vaz' bakımından önce gelen "konu" sonra gelen "yüklem" diye adlandırılır. "Değildir" ifadesi ise olumsuzlama edatıdır. Cüzlerinin basit oluşu yahut her birine tek bir lafızla delâlet etmesi mümkün olduğu için cüzler çoğaldığında önermenin kayıtlanması da yüklemli önermenin özelliklerindendir.

İkincisi ise "şartlı önerme" diye adlandırılır. Bunun iki cüzü arasındaki asıl bağlantı lüzum veya ters düşme yoluyla olur. Birincisi "bitişik şartlı" diye adlandırılır. Tıpkı "Güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur." sözümüzde olduğu gibi. Şart edatının bitiştiği cüz "mukaddem", cevap edatının bitiştiği cüz ise "tâlî" diye adlandırılır. İkincisi ise "ayrık şartlı" diye adlandırılır, tıpkı "Bu sayı ya çifttir ya tektir" sözümüzde olduğu gibi. İkisinde de iki önerme alınır ve bu önermeler bu edatların bitiştirilmesiyle haberlikten çıkartılır; zira bundan sonra ikisinden her biri tasdike elverişli olmaz. Böyle yapılmasaydı onlar önerme olurlardı. Birincisinin cüzlerinin bir tertibi vardır ki bunun değişmesiyle mâna da değişir. İkincisi yani ayrık şartlı ise böyle değildir.

Birincinin talisinde birden fazla önerme olduğunda her birinin mukaddem ile bağı olması sebebiyle ve mukaddeme bitişen ilk önermede tasdikî kelâmın tamamlanması sebebiyle önermede çokluk söz konusu olur. Mukaddemde birden fazla önerme olması durumunda ise çokluk olmaz. Meselâ iki cüzden biri "Bu kişi zâtülcenptir." olsun, diğeri "Onda zorunlu olarak humma, kuru öksürük, nefes darlığı ve yüksek nabız vardır." olsun. [Bu ikincidekilerin] hepsi mukaddem olarak da kullanılabilir, diğeri de mukaddeme bağlı şekilde tâlî olarak kullanılabilir ve bu şekilde denenebilir. Ayrık şartlı bundan farklıdır. Zira önermelerin çokluğu onu birlikten çıkartmaz.

وما سوى هذا من التراكيب[١] لا يخلو إما أن يتطرّق إليه[٢] الصدق والكذب أم[٣] لا، والأول هو مطلوبنا[٤] وهو الخبر[٥] والقضيّة والقول الجازم وهو قول يصحّ أن يقال لقائله إنه[٦] صادق فيه أو كاذب. وهذا لا يخلو إما أن يكون إذا حلّل كل جزء أول[٧] له لا يصلح وحده للخبريّة أو يصلح.

٥ فالأول[٨] يسمّى قضيّة حمليّة كقولنا: «الإنسان حيوان أو ليس». والمتقدّم[٩] في الوضع هاهنا نحو الإنسان[١٠] يسمّى الموضوع ونحوُ المتأخّر المحمول، وليس حرف سلب. ومن خاصيتها بساطة أجزائها أو تقييدها[١١] إن كثرت بحيث يصلح[١٢] أن يدلّ على كل واحد[١٣] بلفظة واحدة.

والثاني يسمّى الشرطي[١٤] ولا يخلو إما أن يكون أصل الرباط بين جزئيه بلزوم ١٠ أو بعناد.[١٥] والأول يسمّى شرطيًّا متّصلا كقولنا: «إن كانت الشمس طالعةً فالنهار موجود» ويسمّى ما قرن به حرف الشرط من جزئَيها[١٦] المقدّم، والمقرون بحرف الجزاء التالي. والثاني منفصلًا كقولنا: «إما أن يكون هذا العدد زوجًا وإما أن يكون فردًا» وقد أخذ قضيّتان فيهما وأخرجتا باقتران[١٧] هذه الأدوات[١٨] عن[١٩] الخبريّة، لعدم صلوح كل واحد للتصديق بعد هذه ولولاها لكانت[٢٠] قضايا، والأولى[٢١] ١٥ لجزئَيها ترتيب يتغيّر المعنى بتغيّره دون الثانية.

والأولى إذا كثرت القضايا في تاليها تتكثّر لتكثّر الربط بالمقدّم، وتمام الكلام التصديقي عند أول ما قرن.[٢٢] وإن تكثّرت في المقدّم فلا تكثُّر. وليكن هذا به ذات الجَنب أحدَ الجزئين، وبه حمّى لازمة وسعال يابس وضيق نفس[٢٣] ونبض منشاري كلها تؤخذ تارةً في المقدّم وأخرى في التالي مربوطًا به ويمتحن بخلاف المنفصلة ٢٠ فإن كثرة القضايا لا تُخرجها عن الوحدة.

١ م: التركيب.
٢ س: عليه.
٣ س: أو.
٤ ر: المطلوب.
٥ ط: الجنس.
٦ س: بانه.
٧ ر، ط: أولي.
٨ ر: والأول.
٩ ر: فالمتقدم.
١٠ س: والمتقدم هاهنا ونحوه في الوضع؛ ط: ونحوه؛ ل، م: نحوه.
١١ م: وتقييدها.
١٢ ر – يصلح؛ س، ل: يصح.
١٣ ل + منها.
١٤ م: الشرطية.
١٥ ر، س: عناد.
١٦ ط: جزئها.
١٧ ل: قران.
١٨ س + بهما.
١٩ م: غير.
٢٠ ط، ل، م: كانت.
٢١ ب: والأول؛ ر: الأولى؛ ط: وأولى.
٢٢ ل + به.
٢٣ ل: النفس.

Yüklemli önermenin cüzlerinde atıf harfi veya teklerinde ayrı olmayı gerektiren şeyler çok olursa, bu ikisinden hangisinde olursa olsun, çoğalma olur. Şartlı iki önerme çeşidi, ilkin yüklemli önermelere sonra da onlardan müfretlerine ayrışma hususunda ortaktır; her ne kadar ilk cüzlerinden birine herhangi bir lafızla delâlet edilmese de böyledir.

Önermelerin her birinin olumlu ve olumsuz olanı vardır:

Yüklemli önermenin olumlusu "İnsan, hayvandır." sözümüz gibidir. Yani umumilik, süreklilik ve bu ikisinin mukabili olan [hususilik ve geçicilik], şartlar olmaksızın zihnen ve aynen insan diye farz edilen şey, hayvandır. Konu ile yüklem arasındaki nispet, "dır" iledir. Yüklemli önermenin olumsuzu "İnsan taş değildir." sözümüz gibidir. Bunun durumu daha önceki gibidir.

Bitişik şartlının olumlusu "Güneş doğmuşsa gündüz vardır." sözümüz gibidir ve bu, iki olumsuz arasında olsa bile, lüzumun sabit olmasıyla ilişkilidir. Olumsuzu ise lüzumu ortadan kaldıran şeydir, tıpkı "Güneş doğmuş değilse gece vardır." sözümüz gibi.

İki olumsuz arasında olsa bile, ayrık şartlının olumlusu, ters düşmeyi doğuran şeydir. Örneği de biraz önce belirttiğimiz gibidir. Olumsuzu ise ters düşmeyi ortadan kaldıran şeydir. "Ya güneş doğmuştur ya da gündüz mevcut değildir." sözümüz gibi.

Bu üç önermenin olumlusu iki cüz arasında herhangi bir nispetin ortaya çıkması hususunda ortaktır; bunların olumsuzu da bu nispetin ortadan kalkması hususunda ortaktır.

Olumlu bitişik önermenin iki cüzünden birine olumsuzluk edatı bitişip, edatlarının hazfedilmesinden sonra ona "ya… ya da" lafzı eklenirse ayrık şartlı önerme olur. Tâlî daha umumi ise döndürme esnasında olumsuzluk bunun içinde alınmış olur.

Ayrık şartlının cüzlerinden birine olumsuzluk bitişip, bitişme edatlarından biri ona dâhil edildiğinde bitişik şartlılık onun hakkında geçerli olur. Zira iki şeyin varlığı bir araya gelmiyorsa, birinin varlığından diğerinin yokluğu gerekir. İkisinin varlığının birlikteliği gerekli ise bunlardan birinin varlığı diğerinin yokluğuna karşı koyar.

والحمليّة أيضًا إذا تكثّر في جزئَيها حرف عطف أو ما[1] يوجب الاستقلال في الآحاد تتكثّر في أيهما كان. واشترك الشرطيّتان[2] في انحلالهما أولا إلى الحمليّات، ومنها إلى المفردات وإن لا يدلّ بلفظ[3] على أحد[4] أجزائهما[5] الأُول.

ولكل من هذه إيجاب وسلب:

فإيجاب الحمليّة كقولنا: «الإنسان حيوان» أي المفروض ذهنًا وعينًا[6] إنه إنسان دون شرط تعميم وتأبيد[7] ومقابليهما[8] هو حيوان وتخصّ به[9] النسبة بهو، وسلبها كقولنا: «الإنسان ليس بحجر» وحاله ما سبق.

وإيجاب المتصلة كقولنا: «إن كانت الشمس طالعةً فالنهار موجود» وهو يتعلّق بإثبات اللزوم وإن كان بين السالبتين، وسلبها ما يقطع اللزوم[10] كقولنا: «ليس إن[11] كانت الشمس طالعةً فالليل موجود».

وإيجاب المنفصلة ما يوقع العناد وإن كان بين السالبتين مثاله ما ذكرنا، وسلبه ما يقطع العناد كقولنا:[12] «ليس إما أن تكون الشمس طالعةً وإما أن يكون النهار موجودًا».

واشترك إيجاب الثلاثة في إيقاع نسبة ما بين الجزئين، والسلب في رفع تلك النسبة.

والمتصلة الموجبة إذا قرن بأحد جزئَيها حرف السلب وأدخل عليها لفظة إما بعد حذف[13] أداتيها[14] صارت منفصلةً، وإن كان التالي[15] أعم فليكن عند القلب السلب مأخوذًا فيه.

والمنفصلة إذا قرن بأحد جزئَيها[16] السلب وأُدخِل فيها أداتا الاتصال صحّت متصلة، لأنه إذا لم يجتمع وجود أمرين يلزم من وجود أحدهما عدم الآخر. وإذا لزم معيّة وجودهما يعاند وجود أحدهما عدم الآخر.

---

١ ط: وما.
٢ ر: الشرطيّان؛ س: الشرطيّات.
٣ س: بلفظة واحدة.
٤ س – أحد.
٥ ر: أجزائها.
٦ ب، ر: أو عينا.
٧ ب، ر: وتقييد.
٨ ب، ل: ومقابلتهما.
٩ ب: أي.
١٠ م – وإن كان بين ... ما يقطع اللزوم.
١١ ل: إذا.
١٢ ط: لقولنا.
١٣ ط: خلاف.
١٤ ب: أداتها.
١٥ ط: الثاني.
١٦ ل: جزؤها.

Ayrık şartlı önermelerin (1) bir kısmı hakikidir ki ondaki "ya… ya da" ile kısımların bir araya toplanmasının ve dışta kalmasının önlenmesi kastedilir; (2) bir kısmı da hakiki değildir, ki o da kısımların dışta kalmasını değil toplanmasını önler, "Bu mahal ya beyazdır ya da siyahtır" sözümüz gibi; (3) veyahut kısımların toplanmasını değil dışta kalmasını önler, "Bu mahal ya beyaz değildir ya da siyah değildir" sözümüz gibi. Sadece toplanmayı önleyenlerin iki kısmından olumsuz olana ayırma edatı getirilirse o sadece dışta kalmayı önler.

Bazen iki yanlış cüzden doğru bitişik bir önerme gelebilir, tıpkı "10 tek ise eşit olarak bölünemez." sözümüz gibi. Ayrık şartlı da böyledir. Ne var ki o hakiki olmaz, tıpkı feleğin sıcak ve soğuk olduğunu olumlamaya çalışan kimseye cevap olarak verilen "Felek ya sıcak ya da soğuk olur." sözümüz gibi.

Bitişik şartlının bitişik olmasında şeyin zâtının iktizası gereği "lüzum", zorunlu değildir. Bilakis lüzum ona bitişiyorsa bu da mümkün bir şeydir, tıpkı "Eğer bu kâtip ise o halde o gülücüdür." sözümüz gibi. Bu ikisi [yani, kâtiplik ve gülücülük] kendileri dışındaki tek bir şeyin iki lâzımıdır.

Bitişik ve ayrık şartlı önermelerin, lüzum ve ters düşme yoluyla tasrih edildiklerinde yüklemli önermeye dönüştürülmeleri mümkündür, lüzumun örneği "Gündüzün varlığı güneşin doğmasını gerektirir." sözümüz, ters düşmenin örneği de "Gece, güneşin doğmasına ters düşer." sözümüzdür. Bazen dönüştürme bu yöntemin dışında da olabilir.

Olumlama, olumsuzlamadan daha sadedir. Zira yokluk ve olumsuzlamaların tanımında herhangi bir şeyin varlığı kullanılır, eğer bir şey yoksa olumsuzlamanın bir anlamı yoktur. Ama bunun aksi söylenmez [yani olumlama için yokluğa gerek yoktur].

İkinci Telvîh: Tekil, Niceliği Belirsiz ve Niceliği Belirli Önermeler Üzerine

Bil ki önermenin konusu ya tikel olur; bu takdirde olumlu veya olumsuz olsun ona hususi ve tekil denir, "Zeyd kâtiptir." ve "Zeyd, kâtip değildir." sözümüz gibi. Yahut da tümel olur. Hükmün miktarı ve konunun niceliği açıklanmamış ise, olumlu olsun veya olumsuz olsun, niceliği belirsiz (mühmel) diye adlandırılır, tıpkı "İnsan hüsrandadır." veya "İnsan hüsranda değildir." sözümüz gibi.

والمنفصلة منها ما هي[1] حقيقيّة وهي التي يراد فيها بـ«إمّا» منع الجمع والخلوّ، ومنها ما هي[2] غير حقيقية وهي التي تمنع الجمع دون الخلوّ كقولنا: «هذا المحل إما أن يكون أبيض أو يكون أسود» أو منع الخلوّ دون الجمع كقولنا: «إما أن لا يكون هذا المحل[3] أبيض وإما أن لا يكون[4] أسود». وكل ما منع[5] الجمع فقط إذا أدخلت[6] أداة الانفصال على سلبي جزئَيه منع الخلوّ فقط.

وقد تتأتّى متصلة صادقة من جزئين كاذبين كقولنا: «إن كانت العشرة فردًا فهي غير منقسمة بمتساويين». وكذلك المنفصلة إلا أنها غير حقيقيّة كقولنا: «الفلك إما أن يكون حارًّا أو باردًا» في جواب مَن أثبتهما عليه.

والمتصلة لا يجب في اتّصالها اللزوم بحسب الاقتضاء لذات الأمر، بل إن كان صحب[7] أيضًا يجوز كقولنا: «إن كان هذا كاتبًا فهو ضاحك» وهما لازما أمر غيرهما.

والمتصلة والمنفصلة يصحّ قلبهما إلى الحمليّة إذا صرّح باللزوم والعناد كقولنا: «طلوع الشمس يلزمه وجود النهار أو يعانده الليل». وقد يصحّ القلب على غير هذا الطريق.

والإيجاب أبسط من السلب إذ الأعدام والسلوب يؤخذ في حدّها ثبوت ما وإلا لا مفهوم لها ولا ينعكس.[8]

التلويح الثاني: في خصوص القضايا وإهمالها وحصرها

اعلم أن موضوع القضيّة إما أن يكون جزئيا وتسمّى حينئذ مخصوصة وشخصيّة، موجبة وسالبة كقولنا: «زيد كاتب أو ليس» أو كليا،[9] فإن لم يبيّن قدرُ الحكم وكمّيّة الموضوع سمّيت مهملة موجبة أو سالبة[10] كقولنا: «الإنسان في خسر أو ليس»

١ س، ط، م – ما هي.
٢ س، ط، ل، م – ما هي.
٣ م – إما أن يكون أبيض ... هذا المحل.
٤ ر: أو لا يكون.
٥ ر: يمنع.
٦ م: أدخل.
٧ س، ط، م: صحبة.
٨ ط: العكس.
٩ ل: زيد كاتب أو ليس كاتبا.
١٠ ب، ط: وسالبة.

Konunun niceliği açıklanmışsa önerme, niceliği belirli (mahsur) diye adlandırılır. Niceliği belirli önerme (1) ya tümel olur, olumlusu da "Her insan hayvandır.", olumsuzu ise "Hiçbir insan taş değildir." veya "İnsanlardan hiçbiri taş değildir." sözümüz gibidir. Şimdiki zamanı akla getirdiği için "hiç/leyse" sözüyle yetinilmez "bir" ifadesi tahsis edilir ve "hiçbir" denir. (2) Veyahut tikel olur. Bunun olumlusu "Bazı insanlar kâtiptir", olumsuzu da "Bazı insanlar kâtip değildir" ya da "Bütün insanlar kâtip değildir" şeklinde gelir. Zira olumlu ve olumsuzda "bazı" ifadesinin olumsuzlaması belirlidir, geri kalanlara bu hüküm geçmez. "Değildir" ve "bazısı değildir" ifadeleri daha umumidir.

İlimlerde tikelin durumu araştırılmadığından, bir önermenin niceliğinin belirsiz oluşu da yanlışa düşüreceğinden, bu iki durum hazfedilir ve dört niceliği belirli önermeden[1] başkası itibara alınmaz.

Bir önermenin niceliğini belirli yapan lafız "sur" diye adlandırılır, tıpkı "Her, bazı, hiçbir şey, hiçbiri, bazısı değil, tümü değil" vb. lafızlar gibi.

Niceliği belirsiz önermede tümel veya tikel önerme olmaya elverişli bir tabiat zikredilir. Şayet birlik ve çokluk bakımından tek bir şey insanlıkta gerekli olsaydı o, başkasına söylenmezdi. Eğer insanlığın bütün fertlerini içine alması, yani istiğrak gerekli olsaydı tek bir şahsın adam olduğu söylenmediği gibi insan olduğu da söylenmezdi. Bazı şartlardan dolayı insana bitişen hâllerden sarfınazar edilirse o bu hâlleri iktiza etmez. İnsanlık işaret sebebiyle hususileşir, herhangi bir sur sebebiyle de umumileşir. Dolayısıyla bu ikisi onun muktezası değildir. Belirttiğimiz gerekçeden dolayı [kavim ve nefer gibi] topluluk isimleri, niceliği belirsizdir.

Eğer bunları anladıysan bil ki "elif-lam" takısıyla Arap dilinde umumileştirme kastedilse bile onunla bazen zihnî hakikate işaret edilir, tıpkı "el-insan ifadesi, umumidir ve türdür." sözlerindeki gibi. Şayet "el-insan"daki "elif-lam" ile istiğrak söz konusu edilmiş ise böyle olmadığı hâlde o "her" lafzı yerine geçer. Bazen "elif-lam" ile bilinen bir şeyin tarifi kastedilir. Şayet bir önermenin konusu olarak kullanılmışsa tekil olur. Bazen "elif-lam" ile "bu insan" sözünde olduğu gibi bitiştirme kastedilir.[2]

1 1. Küllî olumlu, 2. Küllî olumsuz, 3. Tikel olumlu, 4. Tikel olumsuz.

2 Şayet kelimenin başında elif-lam olmasaydı "Bu insandır." anlamı çıkardı.

وإن[1] بيّن كمّيّة الموضوع سمّيت محصورة. وهي إما كلية موجبتها[2] كقولنا: «كل إنسان حيوان» وسالبتها «لا شيء من الإنسان حجر[3] أو ليس ولا واحد»، ولم يقتصر على ليس لإشعاره بحاضر الزمان وتخصيص الواحد؛ وإما جزئية موجبتها: «بعض الناس كاتب» وسالبتها: «ليس بعض الناس كاتبًا[4] أو ليس كل»، فإن سلب البعض متعيّن فيهما وحال الباقي لم يتعرّض له[5] وليس ولا بعض يعمّ.

وإذا[6] لم يطلب حال الجزئي في العلوم والإهمال مغلّط جدا[7] حُذفتا،[8] ولم يعتبر[9] غير المحصورات الأربع.

واللفظ الحاصر[10] يسمّى سورًا مثل كل وبعض ولا شيء ولا واحد ولا بعض ولا كل ولا غيرها.[11]

والمهمل تُذكَر فيه طبيعة صالحة لأن تكون قضيّةً[12] كلية أو جزئية. والإنسانيّة[13] لو وجب فيها من الوحدة والكثرة واحد ما قيلت على الآخر. ولو وجب فيها الاستغراق ما كان الشخص الواحد يقال له إنه[14] إنسان كما لا يقال له رجال. وما قرنه أحوال بشرائط[15] لو خلّى وحده كما هو لا يقتضيها. والإنسانيّة بالإشارة تتخصّص وبسور ما تتعمّم فليستا مقتضيها،[16] وأسماء الجموع مهملة أيضًا لما قلنا.

وإذا عرفتَ هذا[17] فاعلم[18] أن الألف واللام وإن كان في لغة العرب قد يراد للتعميم،[19] فإنه قد يشار به إلى الحقيقة الذهنية كقولهم:[20] «إن الإنسان عامّ ونوع» ولو استغرق لقام مقامه لفظة «كل» وليس كذلك. وقد يراد به تعريف المعهود، فإن أُورد موضوعًا لقضية صارت شخصية، وقد يعنى به التوصيل[21] كقولهم: «هذا الرجل».

١ ر: فإن؛ م: وإذا.
٢ ر: موجبة.
٣ ط: حجرا.
٤ ر: بكاتب.
٥ س، ط، م – له.
٦ ب، ط، م: وإذ.
٧ ل، م – جدا.
٨ س: مغلّة حذفناهما.
٩ س، ل: نعتبر.
١٠ ط – الحاصر.
١١ ر، م: وغيرها؛ س: وغيرهما.
١٢ ل + بعينها.
١٣ ر: فالإنسانيّة.
١٤ ب، ط: يقال إنه؛ ر: يقال له.
١٥ ط: شرائط؛ ل: الشرائط.
١٦ س، ل، م: فليسا مقتضاها؛ ط: فليستا مقتضاها.
١٧ ط، ل، م – هذا؛ س: ذلك.
١٨ م: فعلم.
١٩ ل: به التعميم.
٢٠ ط: كقولنا.
٢١ ر: لتوصل؛ م: التوصل.

Niceliği belirsiz önerme, tikel önerme gücündedir. Zira olumluluk ve olumsuzluk, bütünle ilgili olduğunda bazısı da buna dâhil olur; dolayısıyla niceliği belirsiz önermede bazısı kesinlik kazanır ve bütünü hakkında şüphe varit olur. Bu sebeple niceliği belirsiz önermenin, tikelin kuvvetinde olması gerekir. Hüküm bazısına dönük olduğunda geri kalanlara uygun düşmesi veya aykırı gelmesi gerekmez. Niceliği belirsiz önerme olmanın hükmü böyledir.

Bitişik şartlının tümel olumludaki suru, "her ne zaman" ve "daima" şeklinde gelir; olumsuzu da "daima… değil", "hiçbir vakit… değil" şeklinde gelir. Son üç sur, ayrık şartlının olumlusuna sur olmaya elverişli olduğu gibi, bitişik ve ayrık şartlının olumsuz tümeline de sur olmaya elverişlidir. Bu ikisinin tikellerinin suru "… olduğunda bazen böyle olur" veya "ya ... ya da" veya "daima değil" veyahut "hiçbir vakit … değil" yahut "… olmaksızın bazen olur" şeklinde gelir. Dolayısıyla bitişik şartlıda "Zeyd denizde olduğunda bazen o boğulandır" deriz. Bu, Zeyd yüzmüyorken ve gemisi de yokken gereken olumlu tikel bir bitiştirmedir. Veyahut "… olmaksızın … bazen olur" ifadesi veya buna benzer bir ifade ona bitişir. Ayrık şartlıda ise şöyle deriz: Denizde olduğu sırada "Zeyd ya gemidedir veya boğulmuştur." deriz. Bunun olumsuzu zikri yukarıda geçen surlarla yapılır. "Ya.. ya da", "… olduğunda" veya "Şayet … ise" surları kaldırıldığında bundan tikellik ve tümellik gerekmez. Aksi hâlde o, tümel ve tikel surlardan birine zıt olur ve başkasına ihtiyaç duymaz. Oysa durum böyle değildir.

Şartlı önermelerin hususisi ve umumisi, "an"ın tayini ile olur. Bu önermelerin tekili, niceliği belirsiz önermesi ve niceliği belirli önermesi vakitlerle bağlantılı olur. Konumlar ise yüklemli önermelerde olduğu gibi, sayılarla bağlantılı olur. Tümel şartlı önermeler, iki tikel yüklemli önermelerden meydana gelir [tıpkı bazı insanlar bilfiil kâtip ise bazı kâtipler de bilfiil insandır" sözümüz gibi].

Üçüncü Telvîh: Önermelere Eklenen Şeyler, Bazı Önerme Terkipleri ve Hükümleri Üzerine

Bazen salt yüklemin gerektirmediği hükümleri ifade eden kimi şeyler önermelerde kullanılır, Arapçadaki "innemâ/ancak" lafzı gibi. Bunlar önermeye dâhil edildiğinde başka bir önermede bilkuvve veya bilfiil olumsuz olarak kullanılan kısmın, diğer kısma hasredilmesini ifade eder. Böylece bunlar bazen konunun yükleme hasredilmesini, bazen de aksini gerektirir.

والمهملة في قوّة جزئية لأنه لمّا كان الإيجاب والسلب على الكل يدخل فيه البعض فيتيقّن البعض في المهمل ويشكّ في الكل فأوجب أن يكون في قوّتها. والحكم على البعض لا يقتضي موافقة الباقي ولا مخالفته وكذلك[١] الإهمال.

والشرطيّة المتصلة سورها كلما ودائمًا في الإيجاب الكلي، ودائمًا ليس وليس[٢] البتة في السلب. والثلاثة أي الأخيرة[٣] تصلح لسور[٤] إيجاب المنفصلة وسلبها الكليتين، وسور جزئيتهما هو قد يكون إذا كان أو إما أو ليس دائمًا أو ليس كلما أو قد يكون لا. فنقول في الشرطيّة المتصلة: «قد يكون إذا كان زيد في البحر فهو غريق» فهو اتّصال جزئي موجب يلزم حين لم يسبح وليس له سفينة أو يقرن بهذه[٥] قد يكون ليس أو مُرادِفه.[٦] وفي المنفصلة نقول:[٧] «قد يكون إما أن يكون زيد في السفينة أو يغرق أي إذا كان في البحر»، وسلبه[٨] بالأسوار المذكورة أيضًا. وإذا خلّي إما وإذا كان وإن كان لا يقتضي الجزئية والكلية وإلا لضادّت[٩] أحد السورين الكلية[١٠] والجزئية وما[١١] احتاجت إلى الآخر وليس كذلك.

وخصوص الشرطيّات وعمومها[١٢] بتعيين الآن فإن خصوصها وإهمالها وحصرها تتعلّق بالأوقات والأوضاع كما كان في الحمليّات متعلّقًا بالأعداد، وقد تتركّب شرطيّة كلية من[١٣] حمليّتين جزئيتين.

التلويح الثالث: في لواحق[١٤] القضايا وبعض تراكيبها وأحكامها

إنه قد يراد في القضايا ما يفيدها أحكامًا لا يقتضيها مجرّد الحمل كلفظة إنّما في العربيّة. فإنها إذا أدخلت[١٥] في القضيّة تفيد حصر الجزء المأخوذ في قضيّة أخرى سالبة بالقوة أو بالفعل[١٦] في الجزء الآخر، فتارةً تقتضي حصر الموضوع في المحمول وتارةً بالعكس.

١ ط: ولا كذلك.
٢ س: أو دائما أو ليس كلما أو ليس.
٣ س، ط، ل، م – أي الأخيرة.
٤ م: السور.
٥ ر: أو يقترن به؛ ط: هذه.
٦ س، ل: يراد فيه.
٧ ل: يقول.
٨ س: وتسلبه.
٩ ب، ر: لصارت.
١٠ ب، ط، ل: للكلية.
١١ س: ولما.
١٢ س، ط، ل، م – وعمومها.
١٣ ط: في.
١٤ س + بعض.
١٥ ر، ط: إذا دخلت؛ ل: إذ خلت.
١٦ ط، ل: الفعل؛ م: والفعل.

"İnsan gülücüdür." sözümüz gibi, yüklemde bulunan "elif-lam" gibi şeyler yüklemin konuya hasredilmesini ve onunla eşit olduğunu ifade eder. Bazen konu ve yüklemin gereğini olumsuzlamak için önermeye olumsuzluk eki dâhil edilir ve bu durumda önermenin olumlu anlamı yine de bâki kalır. "C, B'den başkası değildir." denir ve bununla ya ikisinin hakikatinin bir olduğu ya da birinin diğerini gerektirdiği kastedilir.

Şartlı önermelerde "Gündüz olduğu sürece güneş doğmuştur." denilir ve bu durum, bitişik önerme olumlu olmakla birlikte ikisinin vâki olmasının kabul edilmesini gerektirir. Bazen "Güneş doğmuş değildir ki gündüz var olsun." denir. İstersen edatları hazfedip selbi tutarsın ve bunu ayrık şartlı hâle getirirsin veyahut selbi hazfedip onu bitişik şartlı yaparsın. Bu, hazfin azlığından dolayı lafız yönünden ayrık şartlıya daha yakındır. "Mahal soğukken sıcak olmaz." denir. Bu, dışta kalmanın değil toplanmanın önlenmesini hatırlatır. Selbi hazfettiğinde hakiki olmayan ayrık şartlı önerme doğar veya ona bitişme edatı dâhil olur. Tâlîsi de sâlibe olur. Zira bunun aksi lüzumu gerektirmez.

Ayrık şartlının daha umumi olan cüzünün lazımı, ona bedel olarak ortaya konduğunda gayr-ı hakiki olur. Tıpkı şu sözümüzde olduğu gibi: "Zeyd ya denizdedir ya da boğulmamıştır." Boğulmamıştır ifadesi denizde olmamanın lazımı olup, ondan daha geneldir.

Şartlı önermelerden her biri bazen iki misilden,[1] iki mukabilinden,[2] mukabiliyle beraber mislinden,[3] yüklemliyle birlikte mislinden[4] ve yüklemliyle birlikte mukabilinden[5] oluşur. "Her ne zaman güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur ve her ne zaman güneş batmışsa gece mevcuttur." deriz. Böylece bu bitişik şartlı önermeyi, iki bitişik şartlıdan oluşturmuş olursun.

İki şartlı önermeden birine selbi bitiştirip, edatı hazfettiğinde ve ayrıklık edatını dâhil ettiğinde işte o zaman bu, mukabilinden oluşan ayrık şartlı önermeye dönüşür ve şöyle ifade edersin: "Ya, ya güneş doğmuştur

1 İki muttasıldan bir muttasıl ve iki munfasıldan bir munfasıl. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 106.
2 İki munfasıldan bir muttasıl ve iki muttasıldan bir munfasıl. Muttasıl ile munfasıl, birbirinin mukabilidir. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 107.
3 Muttasıldan olan bir muttasıl ile bir munfasıl. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 107.
4 Muttasıldan bir muttasıl ile yüklemli önerme veya munfasıldan bir munfasılla yüklemli önerme. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 107.
5 Munfasıldan bir muttasıl ile yüklemli önerme veya muttasıldan bir munfasılla yüklemli önerme. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 107.

وكالألف[1] واللام في المحمول كقولنا: «الإنسان هو الضحّاك»[2] فإنه يفيد[3] حصر المحمول في الموضوع والمساواة. ويدخل في القضيّة حرف السلب لنفي مقتضاها[4] مع جواز بقاء القضيّة على إيجابها ويقال: «ليس[5] جَ إلا بَ» ويراد اتّحاد حقيقتهما تارةً واللزوم أخرى.

وفي الشرطيّات يقال: «لما كان النهار راهنًا[6] كانت الشمس طالعةً» وهذا مع إيجاب الاتصال فيه تسليم[7] وقوعهما.[8] وقد يقال: «لا تكون الشمس طالعةً أو يكون[9] النهار موجودًا أو حتى يكون أو ألا[10] يكون». فإن شئتَ حذفتَ الأدوات وبقيتَ السلب وجعلتَها منفصلة أو حذفتَه أيضًا وجعلتَها متصلة وهي[11] إلى الانفصال أقرب لقلّة الحذف فيه. ويقال:[12] «لا يكون المحل حارًّا وهو بارد» وهو مُشعِر بمنع الجمع دون الخلوّ. فإن حذفتَ السلب أتت منفصلة غير حقيقيّة ويدخل فيه[13] أداتا[14] الاتصال عليها والتالي هو السالب إذ[15] بالعكس لا يلزم اللزوم.

والمنفصلة إذا أورد لازم جزئها الأعم منه[16] بدلَه صارت غير حقيقيّة كقولنا: «إما أن يكون زيد في البحر وإما أن لا يغرق» والأخير لازم اللاكون في البحر وهو أعم.

وقد يتركّب[17] كل من الشرطيّتين من مثلَيه، ومن عددَي قسميه ومن مثله مع قسيمه،[18] ومن مثله مع الحمليّة، ومن قسيمه[19] معها فنقول: «إذا كان كلما كانت الشمس طالعةً فالنهار موجود، وكلما كانت الشمس غاربة فالليل موجود». ركّبت[20] متصلة من متّصلتين.

وإذا أقرنتَ بإحدى[21] الشرطيّتين السلب وحذفتَ الأداة وأدخلتَ أداة الانفصال صارت منفصلةً من قسيمها[22] وتقول: «إما أن يكون إما أن تكون[23] الشمس طالعةً

١ ر: والألف.
٢ م: الضاحك.
٣ ط – يفيد.
٤ ط: مقتضيها؛ م: مقتضيهما.
٥ م: فيقال له.
٦ ل: أي مقيما.
٧ ر، س، م: تسلم.
٨ س: وقوعيهما؛ ط، م: وقوعها.
٩ ط: ويكون.
١٠ ط: والا؛ ل + أن.
١١ ل – وهي.
١٢ ر: وتقول.
١٣ س، م: أو تدخل.
١٤ م: أداة.
١٥ م: إذا.
١٦ ل، م – منه.
١٧ ط: تركب.
١٨ س – ومن مثله مع قسيمه.
١٩ ل: قسيمها.
٢٠ ل: تركيب.
٢١ ب، ر، ل، م: بأحد.
٢٢ ر: قسيميها.
٢٣ ب، ط – إما أن تكون.

ya da gece mevcuttur, ya da, ya güneş doğmuştur ya da gündüz mevcuttur." Yani ya bu taksim doğrudur ya da iki ayrıktan oluşan bir ayrık olan diğer taksim doğrudur.

İlk cüzlerden birine selbi bitiştirirsen ve ayrıklık için olan ilk edatı bitişme edatıyla değiştirirsen mukabillerinden oluşan bitişik şartlı doğru olur ve "Ya, güneş doğmuşsa gündüz vardır, ya da, ya güneş batmıştır ya da gece mevcuttur." dersin. Bu, ayrık şartlı olup bir ayrıktan ve bir bitişikten oluşmuştur.

Bitişik şartlının surunu ve edatını ayrıklık için olan ilk önermenin edatının yerine bitiştirirsen ve selbi de onun cüzlerinden biriyle beraber alırsan bu ikisinden bitişik şartlının oluşması doğru olur ve şöyle dersin "Her ne vakit güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur."; bu takdirde güneş gündüzün varlığının illetidir. Dolayısıyla bitişik şartlı önerme, bitişikten ve yüklemlisinden oluşur.

Yüklemli önermeye selbi bitiştirdiğinde ve birinci önermenin edatını ayrıklık edatı ile değiştirdiğinde o ikisinden oluşan ayrık şartlı bir önermeye dönüşür. Buna binaen "Şayet bu, sayı ise ya çifttir veya tektir." dersin. Bu durumda bitişik olan, mukabilinden ve yüklemliden oluşmuş olur. Şayet edatı değiştirir ve yüklemliye selbi bitiştirirsen bu ikisinden ayrık şartlı önerme doğar.

Dördüncü Telvîh: Tahsil ve Yükleme Konusunda bir Zabıt Üzerine

Bil ki her önerme ya ma'dûldür ki bu olumsuzluk edatını önermenin konusunun veya yükleminin bir cüzü yapmaktır veya muhassaldır ki bu da mevcut iki cüze sahip olan şeydir.

Yüklemli her önerme bir konuyu, bir yüklemi ve bir nispeti hak eder. Her üçü de kendisini gösteren bir lafza müstehaktır. Şartlı önermeler de böyledir. Ancak bazı dillerde bağlar gizli olur. Bazen gizlilik söz konusu olmaz, tıpkı Farsçadaki "Zeyd dânâ***est***." (Zeyd bilen**dir**) ile Arapçadaki "Zeydun ***huve*** âlimun.**"** (Zeyd bilen**dir**) sözlerinde olduğu gibi.

وإما أن يكون الليل موجودًا، وإما[1] أن يكون إما أن تكون الشمس طالعةً وإما أن يكون النهار موجودًا» أي إما أن يصحّ هذا التقسيم وإما أن يصحّ ذلك التقسيم هي منفصلة من مثليها.

وإن أقرنتَ بأحد[2] جزئي الأولى السلب وبدّلتَ الأداة الأولى للانفصال بأداة الاتصال صحّت متصلة من قسيمَيها وتقول:[3] «إما أن يكون إذا كانت الشمس طالعة فالنهار موجود، وإما[4] أن يكون إما أن تكون الشمس غاربة وإما أن يكون الليل موجودًا» هي منفصلة رُكّبت[5] من مثلها وقسيمها.[6]

وإن[7] أقرنتَ سورَ المتصلة وأداتها بدل الأداة الأولى للانفصال[8] والسلب مع أحد جزئَيها صحّت متصلة منهما[9] وتقول:[10] «إن كان كلما كانت الشمس طالعة فالنهار[11] موجود»،[12] فالشمس علّة لوجود[13] النهار، ركّبت متصلة من مثلها[14] وحمليّة.

وإذا أقرنتَ[15] بالحمليّة السلب وبدّلت الأداة الأولى بأداة الانفصال صارت منفصلةً منهما وتقول:[16] «إن كان هذا عددًا[17] فهو إما زوج وإما فرد» رُكّبت متصلة من قسيمها وحمليّة. وإن بدّلتَ الأداة وأدخلتَ في الحمليّة سلبًا[18] صحّت منفصلة منهما.

التلويح الرابع: في العدول والتحصيل وفيه ضابط للحمل

اعلم أن كل قضيّة إما معدولة وهي التي جعل[19] السلب جزء موضوعها أو محمولها، وإما محصّلة وهي التي[20] ذات الجزئين المحصّلين.

وحقّ كل قضيّة حمليّة أن يكون فيها موضوع ومحمول ونسبة وكل يستحق لفظًا دالًّا عليه، وكذلك الشرطيّات إلا أن الروابط قد تطوي في بعض اللغات، وقد لا يتأتى الانطواء كما في لغة الفرس في قولهم: «زيد دانا اسْت»، وبالعربيّة[21] يقال: «زيد هو عالم».

١ ط، ل: أو إما.
٢ ط: وإذا بأحد؛ ل: وإذا قرنت بأحد.
٣ ل، م: ونقول.
٤ ط: أو إما.
٥ م: تركبت.
٦ س: مثليها وقسيميه؛ ل: مثليها وقسيميها.
٧ ل: وإذا.
٨ س: والاتصال.
٩ ر: منها.
١٠ ل + فتقول إن كان هذا عددًا فهو إما زوج وإما فرد رُكّبت متصلة من قسيمها وحمليّة.
١١ م: والنهار.
١٢ س + وكلما كانت الشمس غاربة فالليل موجود.
١٣ س، ط، ل، م – لوجود.
١٤ ل: مثليها.
١٥ س، ط: اقترنت؛ ل: قرنت.
١٦ ل – إن كان كلما كانت ... منهما ويقول.
١٧ ل: عدد.
١٨ ر: سلبها.
١٩ س + حرف.
٢٠ ر، س، ل، م – التي.
٢١ م: وفي العربيّة.

Nispete delâlet eden lafza "bağ" denir. Arapçada bu bağ, "huve" (-dır), "kâin" (olandır) ve "yûcedu" (vardır) lafızlarıyla yapılır. Nitekim "Zeyd kâtip olarak vardır." veya "Zeyd kâtip olandır." denir. Bu lafızlar, bu mânada bir edata dönüşür ve onların mefhumlarının karşılığı olan isimler ve fiiller de vardır. Dolayısıyla bunların tamamı ortaktır. Arapça'da selb, bağdan önce gelirse, önermeyi olumsuz yapar ve bağı keser. Dolayısıyla önerme, basit olumsuz olur. Şayet selb, bağdan sonra gelirse önermeyle irtibatlı olur ve yüklemin bir cüzüne dönüşür, tıpkı "Zeyd, kâtip olmayandır." sözü gibi. Bağla birlikte olan önerme üçlü, bağsız önerme de ikili diye adlandırılır.

Basit olumsuz ile ma'dûl olumlu arasındaki fark şudur: Basit olumsuz, ma'dûm hakkında doğru olur. Zira menfinin sıfatlarının nefyedilmesi doğrudur. Ma'dûl olumlu ise olumlamayla ilgilidir ve olumlama ancak hâricî ve zihnî varlıktan birinin mevcut olması ile söz konusu olur. Dolayısıyla onun hakkında hüküm, varlıklardan biri veya her ikisinin sübutuyla sabit olur. Bu sebeple "Anka, görmeyendir." denmez, bilakis "Anka, gören değildir." denir. Yüklemi "görmeyendir" olan ma'dûl olumlu önerme, görende ve ma'dûmda, yani görmeyende yanlışlanır. Ma'dûl olumsuz ise her ikisinde de doğru olur, tıpkı "Filan görmeyen değildir." sözümüz gibi. Bu örnek, selb edatlarının peş peşe gelmesinden farklıdır. Zira onların çift oluşu olumludur, tek oluşu da olumsuzdur.

İkili önermenin ma'dûl olumlu veya basit olumsuz oluşu, konuşanın niyetiyle ilgilidir.[1] Arapça'daki "gayr" (olmayan) gibi bir lafzın için kullanılması bunun dışındadır. Bu durumda lafız, belirgin olur.

Yüklemi, konusu için veya konunun türü veya cinsi için mümkün olan bir şeyin olumsuzuna delâlet eden önerme, yokluğa ilişkin bir önermedir. "Zeyd kördür." gibi bir şeyin [görmenin] yokluğuna ilişkin önermenin "Zeyd görmeyendir." şeklindeki ma'dûl önermeyle eşit mi olduğu yoksa ondan daha hususi mi olduğu konusu [bazı mantıkçılar tarafından] ele alınmıştır. Ancak bu mantığın konusu değildir. Zira bu dillere göre değişir. Farsça'da bu ikisi eşit olup, taşın "kûr" yani âmâ ve "nâbîna" yani görmeyen olduğu söylenmez.

1 Meselâ konuşan "Zeydun leyse bikatibin" ifadesinde leyse'den sonra bir hüve zamiri gizlemiş ise önerme olumsuz olur ve mânası "Zeyd katip değildir" olur. Şayet hüve leyse'den önce gizlenmiş ise o zaman önerme ma'dul olumlu olur ve mânası "Zeyd katip olmayandır", olur. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 113-114.

واللفظة الدالة على النسبة هي التي تسمّى الرابطة وفي العربيّة تربط بلفظة «هو»[١] وبـ«كائن» و«يوجد» كما يقال: «زيد يوجد كاتبًا» أو «كائن[٢] كذلك» فتصير هذه أداة بهذا المعنى وكانت بإزاء مفهوماتها أسماء وأفعالا فهي مشتركة إذًا.[٣] وفي لغة العرب إن تقدّم السلب على الرابطة فينفيها ويقطعها فالقضيّة سالبة بسيطة، وإن تأخّر عنها فيرتبط بها ويصير جزءًا من المحمول كقولنا: «زيد هو غير كاتب». والقضيّة[٤] مع الرابطة تسمى ثلاثية ودونها ثنائية.

والفرق بين السالبة البسيطة والموجبة المعدولة أن الأولى تصدق على المعدوم إذ المنفي يصحّ نفي صفاته. والثانية إثباتية ولا إثبات إلا على موجود أحد الوجودين، فيثبت عليه الحكم[٥] بحسب أحد ثباته أو كلاهما، فلا يقال: «العنقاء هو غير بصير» بل «ليس هو بصيرًا» والموجبة المعدولة هي التي[٦] محمولها غير البصير يكذب في البصير والمعدوم. والسالبة[٧] المعدولة تصدق فيهما[٨] كقولنا: «فلان[٩] ليس هو لا بصير» بخلاف تعاقب السلوب فإن أزواجها إثبات فقط وأفرادها نفي.

والثنائية كونها موجبة معدولة أو سالبة بسيطة يتعلّق بنيّة المتكلم إلا إذا كان اللفظ لا يستعمل إلا للعدول، كـ«غير» في العربيّة[١٠] فيتعيّن.[١١]

وقد بوحث في أن القضيّة العدميّة وهي التي محمولها يدلّ على سلب شيء ممكن للموضوع أو نوعه أو جنسه[١٢] كقولنا: «زيد أعمى»، هل هي مساوية للمعدولة كقولنا: «زيد هو[١٣] غير بصير» أو هي أخص؟ وليس هذا بحث المنطقي[١٤] فإن ذلك مختلف[١٥] باللغات، ففي الفارسية هما متساويان ولا يقال[١٦] للحجر «كور»[١٧] أي أعمى ولا «نابينا» أي غير البصير.

١ م – هو.
٢ ل: وكائن.
٣ ر: إذن.
٤ س + موجبة معدولة والقضية.
٥ ط – الحكم.
٦ س، ط، م: كالتي.
٧ ب، م: فالسالبة.
٨ س، ط: فيها.
٩ م – فلان.
١٠ م: والعربية.
١١ س – فيتعيّن.
١٢ ر: أو لنوعه أو لجنسه.
١٣ ر – هو.
١٤ ر: بحثا منطقيا.
١٥ ل + لاختلاف؛ م: يختلف.
١٦ ر: فلا يقال.
١٧ م: كوري.

Arapça'da ma'dûl daha geneldir. Zira taş için görmeyen denirken âmâ denmez. Ayrıca "Yaratıcı cisim olmayandır." çünkü bu onun hakkında mümkün olmayan bir şeydir. Onun türü ve cinsi de yoktur. Mantıkçının üzerine düşen, olumsuzluk edatı bağdan sonra geldiğinde veya ne şekilde olursa olsun ona bağlandığında, Farsların dilindeki gibi olumsuzluk edatı bağdan önce gelse bile, önermeyi olumlu almaktır. Bunun beyanıyla ilgili pek çok sayfa ortaya koyulmuştur ki cümlesi zayiattır. Şu hâlde önermeler dört çeşittir: Basit olumlu, basit olumsuz, ma'dûl olumlu ve ma'dûl olumsuz.

Yükleme Konusunda Bir Zabıt

Yüklemenin cüzleri ve ona ilişkin şeyler belli olmalıdır. "Koç suya kandı." dediğimizde bunların mefhumlarının belirgin olması gerekir. Yani ilkiyle, semavî koç burcu mu yoksa yerdeki koç mu kastediliyor; ikincisiyle ise suya kanmışlık ile onun zıddı arasında ortak olan bir kelime mi kastediliyor? Bunun açık olması gerekir. "Zeyd babadır." dediğimizde neye izâfetle baba olduğu belli olmalıdır. "Bu şarap, sarhoş edicidir." denildiğinde testideki gibi bilkuvve mi yoksa bilfiil mi olduğu, az mı yoksa çok mu olduğu, tamamı mı yoksa bir kısmı mı olduğu dikkate alınmalıdır "Kar yağmaktadır." denildiğinde yağış soğuk bir beldede mi yoksa sıcak beldede mi belli olmalıdır! Yine zaman da belli olmalıdır ki yağışın yazın mı kışın mı olduğu belli olsun! "Hakîmin bildiği, bildiği gibidir." denildiğinde bağlantının neyle ilişkili olduğu bilinmelidir ki hakîme mi yoksa bilmeye mi dönük olduğu belli olsun. Yine, "Hareket eden, değişkendir." sözümüzde olduğu gibi, şart açıklanmış olmalıdır ki hareket ettiği sürece değişken olduğu dikkate alınsın. Bunların ihmal edilmesi ciddi hatalara yol açar.

DÖRDÜNCÜ MERSAD

Önermelerin Kipleri ve Bunlardaki Tasarruflar

Bu bölümde beş telvîh vardır.

وفي العربيّة المعدول أعم إذ يقال للحجر غير بصير ولا يقال له أعمى. «والبارئ[1] غير جسم» وليس ذلك[2] أمرًا[3] يمكن[4] في حقّه، ولا نوع ولا جنس له بل على المنطقي أن السلب إذا تأخّر عن الرابطة أو ارتبط بها كيف كان إن لم يعتبر التأخّر كلغة الفُرس فالقضيّة موجبة. وأثبتوا[5] ألواحًا في هذا البيان وهي ضائعة. فالقضايا[6] أربعة: موجبة بسيطة، وسالبة كذلك، ومعدولتان.

ضابط في الحمل

وليكن متعينا أجزاء الحمل[7] وما يتعلّق به، إذا قلنا: «الحمل ناهِل»[8] ينبغي أن يتبيّن[9] مفهوماتهما[10] أن الأول عُني[11] به السماوي أو الأرضي؟ والثاني المشترك بين الريّان وضده، أيهما مقصود؟ وإذا قلنا: «زيد هو[12] أب» تعيّن[13] جهة الإضافة. وإذا قيل: «هذا الخمر مسكر» فليراع بالقوة كما في الدّن أو بالفعل، الكثير أو القليل،[14] كله أو جزؤه. وإذا قيل: «الثلج ينزل» يعيّن[15] المكان من أنه في البلاد الحارة أو الباردة، والزمان من أنه في الشتاء أو الصيف. ومصرف الربط كما إذا قيل: «ما يعلم الحكيم فهو كما يعلمه» أنه إلى أيهما[16] يرجع من الحكيم وعلمه. ويبيّن الشرطُ كما إذا قلنا: «المتحرّك متغيّر» فيراعي ما دام متحرّكًا فإن إهمال هذه مغلّط جدًّا.[17]

المرصد الرابع
في جهات القضايا وتصرفات فيها

وفيه خمس تلويحات

---

١ س: وللبارئ عز وجل.
٢ ر – ذلك.
٣ ب، ط، م: أمر.
٤ س: ممكن.
٥ ر: فاثبتوا.
٦ ر: والقضايا؛ س: فالقضا.
٧ س – الحمل.
٨ س + الحمل ليس بناهل.
٩ ر، س، ل: يتعين.
١٠ م: مفهوماتها.
١١ ب، ر: أعنى.
١٢ ر – هو.
١٣ ل: تغير.
١٤ ل + وإذا قيل الزنجي اسود فليراع.
١٥ ل: تغير.
١٦ ط: انهما.
١٧ س + ومن الله التوفيق.

Birinci Telvîh: Kipler

Bil ki yüklemin ve benzeri şeylerin[1] konuya ve benzerine nispeti (1) ya varlıkça zaruridir, yani nefsü'l-emirde olması gerektiği gibidir, tıpkı "İnsan hayvandır." veya "İnsan havyan değildir." sözümüz gibi (2) veya var olmaması zaruridir, tıpkı "İnsan taştır." veya "İnsan taş değildir." sözümüz gibi (3) veya varlık ve yokluk bakımından zaruri değildir bilakis mümkündür, tıpkı "İnsan kâtiptir" veya "İnsan kâtip değildir." sözümüz gibi. İlkine "zorunlu" (vâcib), ikincisine "imkânsız" (mümteni), üçüncüsüne de "mümkün" lafzı uygun düşer. Bu üç lafız "kip" (cihet) diye adlandırılır. Her önerme, olumlu hâlindeyken, bunlardan birinin söylenmesine elverişlidir ve bunlar "önermenin maddesi" diye adlandırılır. Her ne kadar olumsuzlukta bir diğer kip uygun düşse de bu böyledir. Kip, bizzat önermeye eklenen kavlî/lafzî bir şeydir. Madde ise bu uygunluk itibariyle olan şeydir. Dolayısıyla önermenin mevcut hâli muhafaza edilerek yanlışı doğrusuyla yer değiştirebilir.[2] Bazen önerme olumlu kaldığı hâlde kiplerden biri olumsuz yapılabilir.[3]

Kip, bağın gücüne ve zayıflığına delâlet eden bir lafız olduğu için, kipin yeri bağda olur. Kipi tasrih edilen önerme "dörtlü" (rubâî) diye adlandırılır. İkili önermelerde olumsuzluk edatının yeri yüklemden öncedir. Zira olumsuzluk edatı yüklemi nefyeder. Üçlü önermelerde olumsuzluk edatı bağdan öncedir. Surun yeri ise konudan öncedir. Zira o, konunun niceliğini belirler. Eğer niceliğin konulduğu yer değişiyorsa durum böyle olmaz.[4]

Her ne kadar biri varlıkla diğeri de yoklukla ilgili olsa da zorunlu ve imkânsız için zaruri ifadesi kullanılır. Dahası zaruret (1) ya mutlaktır ve herhangi bir zamanla sınırlama şartı yoktur, tıpkı "Kayyum, diridir." sözümüzde olduğu gibi (2) ya zaruret şartlıdır. Bu da (a) ya zâtın devam şartına bağlıdır, "Her insan hayvandır." sözümüzde olduğu gibi. Bununla ebedî oluş değil aksine zâtı mevcut olduğu müddetçe böyle olduğu kastedilir. (b) Ya konusunun birlikte vazedildiği şeyle nitelenmesi şartına bağlıdır.

1 Yüklemli önermedeki yüklemin benzeri, şartlı önermedeki tâlîdir. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 122.

2 Meselâ "İnsanın kâtip olması gereklidir." ifadesi, "İnsanın kâtip olması mümkündür." şeklinde mevcut maddesi muhafaza edilerek kiplerden yanlış olan doğrusuyla değişir. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 123.

3 Meselâ "İnsanın hayvan olması mümkün değildir." ifadesindeki mümkün değildir kipi olumsuz yapıldığında, "İnsan hayvandır." önermesi olumlu olarak ortaya çıkar. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 123.

4 Zira önerme üçlü, dörtlü olduğunda surun yeri değişir.

التلويح الأول: في الجهات

اعلم أن المحمول وما يشبهه نسبته إلى الموضوع ونحوه إما أن يكون ضرورية الوجود أي لا بدّ من كونها في نفس الأمر[١] كقولنا: «الإنسان حيوان أو ليس» أو ضرورية اللاوجود كفي قولنا:[٢] «الإنسان حجر أو ليس» أو غير ضرورية الوجود والعدم بل ممكنة كما في قولنا: «الإنسان كاتب أو ليس». ويصدق على الأولى لفظة الواجب وعلى الثانية[٣] الممتنع وعلى الثالثة الممكن، وهذه الألفاظ الثلاثة تسمّى الجهات. وكل قضيّة لها صلوح أن يصدق عليها في الإيجاب أحد هذه تسمّى مادّته وإن صدق على السلب أخرى. والجهة[٤] قوليّة زائدة على نفس[٥] القضيّة، والمادة هي هي[٦] باعتبار ذلك الصلوح، فيتبدّل كاذبُها بصادقها وهي بحالها وتسلب جهة منها وقد تبقى موجبة.

والجهة لمّا كانت لفظة دالّة على وثاق الرابطة وضعفِها فمكانها عندها. والقضيّة المصرّح بجهتها تسمّى رباعيّة وفي الثنائيّات حرف السلب مكانه قبل المحمول لأنه ينفيه وفي الثلاثيّات قبل الرابطة. والسور مكانه قبل الموضوع لأنه معيّن كمّيته وإن كان قد يتوسّع في وضعها لا كذلك.

ويقال للواجب[٧] والممتنع الضروري وإن كان أحدهما في الوجود والآخر في العدم. ثم الضرورة إما مطلقة غير محتاجة إلى شرط لتداهرها[٨] كقولنا: «القيّوم حيّ»؛ وإما مشروطة إما[٩] بشرط دوام الذات كقولنا: «كل إنسان حيوان» ولا نعني تسرمده بل ما دام ذاته موجودة،[١٠] وإما بشرط أن يكون الموضوع موصوفًا بما وضع معه

١ م: كونها وفي الأمر.
٢ ر: كقولنا.
٣ ل + لفظة.
٤ ر: فالجهة.
٥ م: النفس.
٦ ل – هي.
٧ م: الواجب.
٨ س: تداهرها.
٩ س – إما.
١٠ ب، ر، ي، ط، م: موجودا.

Tıpkı hareketli olduğu müddetçe "Hareketli olan şey, değişkendir." sözümüz gibi. Bununla bir önceki arasındaki fark şudur: İlkinde zâtın aslı vazedilir, bunda ise zât, kendisi dışında oluşan bir şey sebebiyle kendisine ilişen hareket sıfatıyla birlikte vazedilir. (c) Ya belli bir vakit şartına bağlıdır, tıpkı "Ay zaruri olarak tutulur." sözümüz gibi (d) ya da belli olmayan bir vakit şartına bağlıdır, tıpkı "İnsan zaruri olarak nefes alır." sözümüz gibi. (e) Ya da yüklemdeki bir şarta bağlıdır, tıpkı yürüdüğü müddetçe "İnsan yürüyendir." sözümüz gibi. Bu, belirttiğimiz şeylerde de geçerlidir, her ne kadar bunun dışındaki bir kiple zaruri olsa da. Muayyen vakit ve muayyen olmayan vakit, zaruri lâzımı olan bir konuda dikkate alınır. Zira bu, tayin edilen bir vakte veya bunun dışındaki herhangi bir vakte ait bir hükme ulaştırır. Hükmün şartları ortaya çıktığında iki cüzden [yani konu ve yüklemden] birinin cüzü olur. Aksi hâlde bunlarla zaruret olmaz. Şu hâlde zaruret, altı çeşittir.[1]

İlk şartlıyı zaruretin söylenmesinde ilk zaruriyle bir araya getirdik.[2] Zira bu ikisindeki nispetin zorunluluğu konu ve yüklemin kendinden ileri gelir. Bu şartlıda zâtın devamlı olmayışı şart değildir ki ondan oldukça farklı olsun. Varlıkça zaruri ifadesiyle bu ikisinden başkasını kastetmiyoruz. Bazen zaruri olmaksızın zât devamlı olur. Nitekim kimi insanlarda varlığın bir lâzımına veya devamlı olmayışa rastlanır, tıpkı bir kimsenin beyazlığı değil de siyahlığı gibi. Bu kimsedeki beyazlık ve siyahlık zâtından dolayı zaruri değildir.

Zaruri olmayan dâimî yüklem tümellerde bulunmaz. Zira kendinde zorunluluk bulunmayan bir şey tercih edilmez, dolayısıyla akıl devamlılığına hükmettiği için o ortaya da çıkmaz. Yine, zâtî olmayan ve mâhiyetin lâzımı olmayan bir şeyin, [yüklemden] ayrılması mümkündür. Bu sebeple onun tikellerinde de devamlı olduğunu bilmenin bir yolu yoktur.

Zaruri olmayan bir şeyin, tümellerde devamlı olmadığı sanılmıştır. Fakat onlar lâzımlardan bir kısmının, mâhiyetin cüzlerinin tamamını herhangi bir şeye sevk eden mâhiyetin lâzımları olduğunu bilmediler. Dolayısıyla has [veya hasredici] hüküm onlar için de geçerli olur. Tıpkı ciğer sahibinin teneffüs etmesi, yıldızların ve gezegenlerin doğuşu ve batışı, ay ve güneşin tutulması gibi.

1 Altı çeşit zaruret şunlardır: 1. Mutlak zaruret 2. Zât şartıyla birlikte olan zaruret 3. Vasıf şartıyla birlikte olan zaruret 4. Tayin edilen vakit şartıyla olan zaruret 5. Tayin edilmeyen vakit şartıyla birlikte olan zaruret 6. Yüklem şartıyla birlikte olan zaruret. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 127.

2 Mutlak zaruret ile zât şartıyla birlikte olan zaruret, yüklemin konusuna nispetinin zaruri olmasında ortaktır. İkisi arasındaki nispetin gerekliliğinde hâricî bir şeye ihtiyaç yoktur. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 127.

كقولنا: «المتحرّك متغيّر ما دام متحرّكًا» وفرق بينه وبين ما قبله فإن ذلك وضع فيه أصل الذات وهاهنا وضع الذات مع صفة التحرّك اللاحقة بأمر محصّل دونها؛ وإما بشرط وقت معيّن كقولنا: «القمر بالضرورة كاسف» أو غير معيّن كقولنا: «الإنسان بالضرورة متنفِّس» أو بشرط في المحمول كقولنا: «الإنسان ماشٍ ما دام ماشيًا» وهذا يطّرد أيضًا فيما ذكرناه وإن كان له ضرورة بجهة غيره. ويعتبر الوقت المعيّن وغير المعيّن في موضوع[1] له لازم ضروري ليسوقه[2] إلى الحكم وقتًا ما وغير ذلك من الأوقات. وشرائط الحكم إن تعرضت فهي جزء أحد الجزئين وإلا لا ضرورة بهما[3] فهذه ستّة أصناف.

والمشروطة الأولى[4] جمعناها مع الضرورية الأولى في إطلاق الضرورة لوجوب النسبة فيهما[5] لنفس[6] الموضوع والمحمول. ولم يشترط في هذه المشروطة لا دوام الذات حتى يخالفها مخالفة بعيدة، ولا نعني بالضروري الوجود غيرهما. وقد توجد دائمة غير ضرورية كما يتّفق لبعض الناس لازم للوجود أو سلب دائم كسواد أحد ولا بياضه ولا ضرورة لهما لذاته.

ولا حمل دائم غير ضروري في الكليات إذ ما لا وجوب فيه لا ترجّح[7] فلا تعيّن لجزم العقل[8] بالدوام. وأيضًا ما ليس بذاتي ولا لازم الماهية[9] هو جائز المفارقة فلا سبيل لمعرفة دوامه في الجزئيات.

وظنّ منه أن لا ضروري غير دائم[10] في الكليات ولم يعرف أن من اللوازم لوازم[11] ماهية تسوق[12] جميع جزئياتها إلى أمر، فيصحّ الحكم الخاص[13] لها به كالتنفس لذي الرئة والشروق والغروب للكواكب والكسوف للنيرين.[14]

١ ر: موضع.
٢ س: يسوقه.
٣ ر، م: بها.
٤ م: الأول.
٥ ط: فيها.
٦ ر: في نفس.
٧ ب، ط: يترجح؛ ل: ولا ترجح.
٨ م: العقد.
٩ س: للماهية.
١٠ م – في الجزئيات وظنّ منه أن لا ضروري غير دائم.
١١ س: لازم.
١٢ م: تسوقا.
١٣ س، ل، م: الحاصر.
١٤ س، م – كالتنفس لذي الرئة ... والكسوف للنيرين.

İmkân ifadesiyle bazen yokluğun zaruriliğini olumsuzlamanın gereği olan şey kastedilir ki bu, umumi bir ıstılahtır. Havas ise onu iki zaruretin, yani varlık ve yokluğun bir şeyden olumsuzlanması olarak görür. Umumi imkân iki taraf hakkında da doğrudur. Zira iki taraf için de imkânsızlığın olmayışı geçerlidir. Bu sebeple ona imkân adını tahsis etmişlerdir. Zorunlu, ikinciye değil birinciye dâhildir. Bu açıdan üç kısım ortaya çıkar: Zorunlu, mümkün ve imkânsız. İlk ıstılaha göre iki kısım ortaya çıkar: Mümkün ve imkânsız. İkinci anlamda mümkün olmayan şey, ya varlığı zaruri ya da yokluğu zaruri olandır. Birincinin olumsuzlanmasından imkânsızlık ortaya çıkar. Yukarıda bahsi geçen dört zaruri[1] bu ikincinin altına girmiş olur. Zira onların zarureti konu ve yüklemin dışında bir şeye dayanır.

Bir grup, imkânı dört şarttan da arî olan önermeye tahsis etmiştir, tıpkı "İnsan kâtiptir." sözümüz gibi. Buna göre dört kısım ortaya çıkar: (1) Varlığı zaruri, (2) yokluğu zaruri, (3) herhangi bir zarurete sahip olmayan şey ve (4) mümkün. Başka bir grup ise imkânı, bir şeyin gelecekteki hâli bakımından ele almıştır. Gelecekteki her vakitte, varlığı ve yokluğu zorunlu olmayan bir şey vâki olursa o mümkün olur. Aksi hâlde olmaz. Bu itibarların hepsi de doğrudur.

Mümkünün şartının, şimdi mevcut olmayıp bilakis ma'dûm olmak olduğunu, zira varlığın imkândan vücuba çıktığını zanneden kimse, yokluğun da aynı vecih üzere mümkünü yokluk zaruretine çıkarttığını bilmemiştir. Önceki ihlal edilmiyorsa sonraki de ihlal edilmez. Dahası, mümkünün tahakkuk etmemesi gerekli ise yokluğu mümkün olanın da şimdi ma'dûm olmaması gerekir. Dolayısıyla o mevcut olur ve bu aynıyla varlığı mümkün olan şeydir. Bu itibarla onun var olmayışında onun varlığı şart koşulmuştur. Şimdiki varlık, imkân bir tarafa, gelecekteki yokluğa mâni değildir.

Birbirini gerektiren şeylerin imkânı, müşterek olarak gerçekleşir; aynı şekilde daha hususi olanın imkânı, umum ve husus ciheti itibariyle olur. Bunların her birisinin tikellerine dönük imkânı mütevâtı' [olarak vâki] dir.

1 Dört zaruri ile kastedilen şunlardır: 1. Vasıf şartıyla birlikte olan 2. Tayin edilen vakitle birlikte olan 3. Tayin edilmeyen vakitle birlikte olan 4. Yüklemle birlikte olan. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 132.

والإمكان قد يُعنى به ما يلازم سلب ضرورة العدم وهو الاصطلاح العامي، ووجد[1] الخواص ما سلب الضرورتان[2] أي[3] الوجود[4] والعدم عنه، وصحّ الإمكان العامي على طرفَيه لصدق الغير الممتنع عليهما فخصّوه باسم الإمكان، وقد دخل الواجب في الأول دون الثاني فصارت الأقسام بحسب هذا ثلاثة: واجب وممكن وممتنع. وكانت بحسب المصطلح الأول ممكن وممتنع. والذي ليس ممكنًا بالمعنى الثاني هو[5] إما ضروري الوجود أو العدم. ويتعيّن في سلب الأول الامتناع وتدخل الأربعة من الضروريات تحت الثاني، لتوقّف ضرورتها على غير نفس الموضوع والمحمول.

وقوم خصّوا الإمكان بالقضيّة العريّة عن الشرائط الأربعة أيضًا كقولنا: «الإنسان كاتب» فصارت الأقسام أربعة: ضروري الوجود والعدم، وما له ضرورة ما، وممكن. وآخرون أخذوا الإمكان بحسب حال الشيء في المستقبل، فإن كان لا يجب وجوده وعدمه في كل وقت من المستقبل فهو ممكن وإن وقع وإلا فلا، وجميع الاعتبارات صحيحة.

ومَن ظنّ أن مِن شرط الممكن أن لا يكون موجودًا في الحال بل معدومًا لأن الوجود يخرج من الإمكان إلى الوجوب لم يعلم أن العدم أيضًا على هذا الوجه يخرجه إلى ضرورة العدم، فإن لم يخلّ هذا فلا[6] يخلّ ذلك. ثم إن كان الممكن ينبغي أن لا يتحقق فممكن العدم ينبغي أن لا يكون في الحال معدومًا فيكون موجودًا وهو بعينه ممكن الوجود فيشترط[7] في لا وجوده وجودَه. والوجود الحالي لا ينافي العدم في الاستقبال فضلًا عن الإمكان.

والإمكان على المترتّبات واقع بالاشتراك، وعلى الأخص أيضًا باعتباري جهة عمومه وخصوصه وكل على جزئياته متواطئ.

---

١ ل + في.
٢ ط: الضروريات.
٣ ب: غي؛ ر – أي.
٤ س، ط: للوجود؛ ر: في الوجود.
٥ ر: وهو.
٦ س: لم.
٧ ر، س، م: فشرط.

Şayet "Zorunlu, olması mümkün olan ise ve olması mümkün olanın da olmaması mümkün ise bu takdirde zorunlunun olmaması mümkündür. Eğer zorunlu mümkün değilse ve mümkün olmayan şey imkânsız ise bu takdirde zorunlu imkânsız olur." denirse buna şöyle cevap veririz:

Zorunlu, umumi mânada mümkündür ve bunun "olmaması mümkün" şeklinde döndürmesi yapılmaz. Zira umumi mânada mümküne, "oluşu imkânsız olmayan" ile "olmayışı imkânsız olan" birlikte dâhildir. Bu, hususi imkân bakımından mümkün değildir ve bunun olumsuzlanmasında yokluğun zarureti ortaya çıkmaz. Aksine olumsuzlanmasına rağmen varlığın zarureti bazen doğru olur. Dolayısıyla imkân iştirak üzere kullanılmaktadır. Onların "İmkânsız, olmaması mümkün olandır. Dolayısıyla bu, olması mümkün olandır, şeklinde döndürülür." şeklindeki sözlerine kulak asma! Zira bu umumi mânada olup, olması mümkün olana döndürülemez.

Olumsuzluk edatının kipten önce geldiği ve kiplerin olumsuzlandığı önerme, olumsuzluk edatının kipten sonra geldiği ve bir kiple nitelenen olumsuz önermeden başkadır. [Yani] zorunluluğun ve imkânsızlığın olumsuzlandığı önerme, zorunlunun ve imkânsızın olumsuzlandığı önermeden başkadır. Çünkü sadece ilk ikisi imkân konusu olan şey hakkında doğruyu ifade eder. İmkânın olumsuzlandığı önerme de mümkünün olumsuzlandığı önermeden başkadır. Çünkü bu ikincisi varlık ve yokluk bakımından zorunluluk konusu olan şey hakkında yanlış iken birincisi doğru olur.

İkinci Telvîh: Kipli Önermelerin Birbirini Gerektirmesi Üzerine

Bil ki kipli önermelerin bir kısmı döndürülür; bir kısmı da döndürme bulunmaksızın aralarında lüzum cereyan edendir. Döndürme her lâzımın şartından değildir. Bunların tabakaları şöyledir:

فإن قيل: الواجب إن كان ممكنًا أن يكون وممكن الكون ممكن اللاكون فالواجب ممكن اللاكون وإن كان غير ممكن وما ليس بممكن ممتنع فالواجب ممتنع.

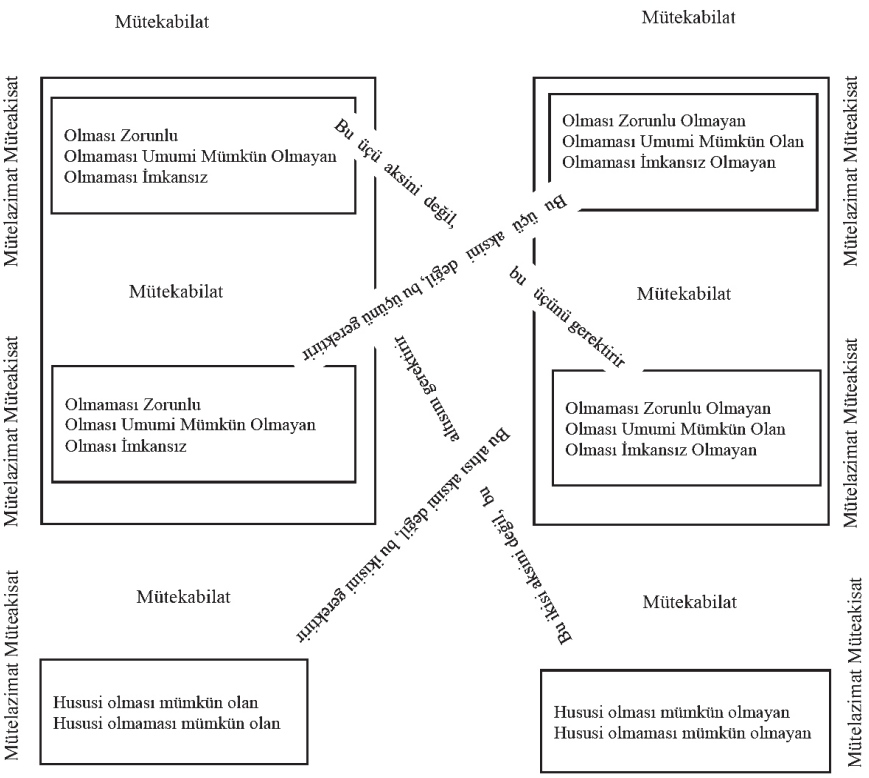
قلنا: الواجب ممكن بالمعنى[١] العام ولا ينعكس إلى ممكن أن لا يكون لدخول غير ممتنع الكون وممتنع[٢] اللاكون فيه وهو غير ممكن بالإمكان الخاص، ولا يتعيّن في سلبه ضرورة العدم بل قد يصحّ مع سلبه ضرورة الوجود فاستعمل الإمكان على الاشتراك، ولا تستمع إلى قولهم: «إن الممتنع ممكن أن لا يكون فينعكس إلى ممكن أن يكون» لأنه بالمعنى العام ولا ينعكس إلى ممكن أن يكون.[٣]

وسالب كل جهة ولا[٤] بدّ من تقدّم أداة السلب فيه على الجهة غير السالب[٥] الموصوف بتلك الجهة ولا بدّ من تأخّر السلب فيه عن الجهة. فسالب الضرورة والامتناع غير السالبة الضرورية والممتنعة لصدق الأولين في مادة الإمكان دونهما. وسالب الإمكان غير السالبة الممكنة، لأن هذه تكذب في مادة ضرورة للوجود[٦] والعدم وهو يصدق.

التلويح الثاني: في تلازم ذوات الجهات[٧]

اعلم أن ذوات الجهات منها ما يتعاكس ومنها ما يجري بينهما لزوم دون تعاكس، وليس من شرط كل لازم العكس. وهذه طبقاتها:[٨]

١ س – بالمعنى.
٢ م: ممتنع.
٣ ل: لا يكون.
٤ ر: فلا.
٥ ط: السالبة.
٦ م: الوجود.
٧ ب، ط: الجهة.
٨ س – وهذه طبقاتها.

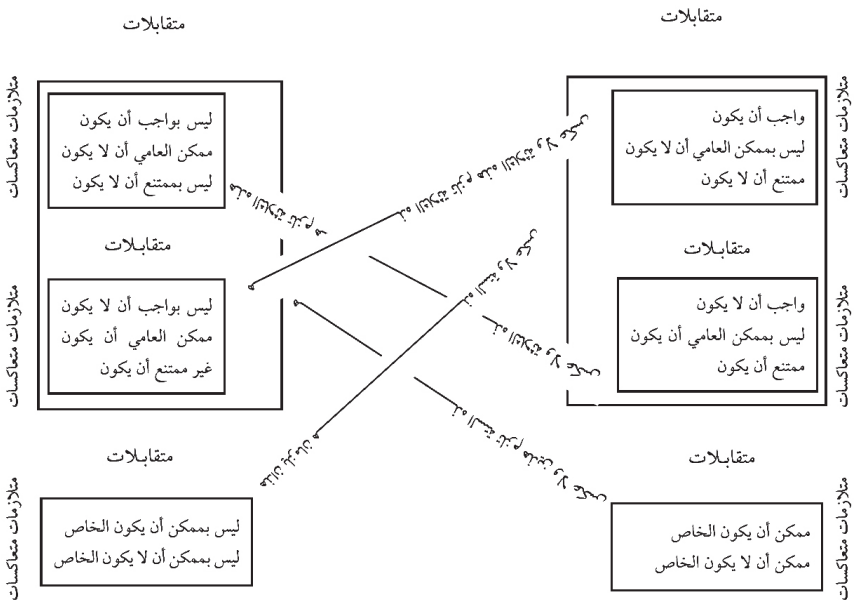

Üçüncü Telvîh: Bütün Hakkında Söylenen ile Mutlak ve Kipli Önermeler Arasındaki Fark Üzerine

Bil ki bütün hakkında söyleneni barındıran önermenin şu olduğu söylenmiştir: Önermede, bütün hakkında söylenene yapılan yüklem, önermenin konusudur. Dolayısıyla o yüklemenin iki akdini [konusunu ve yüklemini] de kapsamına alır. Bu nedenle onun basit olumsuzu, ma'dûmda yanlış olur. Zira ilk akdin olumlu olması gerekir. Bu sebeple o ma'dûlun olumlusuna eşit olur.

Bu önermelerde, konu ve yüklem olmaya ilişkin şartlar vardır.

Konuya ilişkin şartlar şöyledir: "Her C, B'dir." dersek tümel olan C'yi kastetmeyiz. Bildiğin gibi o, umumidir ve türdür. Her C ifadesi, tümel olan C yerine geçmez. C'nin tümelliğini de kastetmeyiz. Çünkü her bir C'ye, lâzım ve onun gibi, bir şeyin kavramının bütününü ifade etmeyen bir şey yüklenebilir.

التلويح الثالث: في المقول على الكل والفرق بين المطلقات والموجّهات

اعلم أن القضيّة التي فيها المقول على الكل هي التي قيل محمولها على المقول عليه موضوعها. فاشتملتْ على عقدي حمل فلهذا سالبها البسيط أيضًا يكذب في المعدوم،[1] للزوم إيجاب العقد الأول عليه فاستوى مع الإيجاب المعدول.

٥ وفيها شرائط في الوضع والحمل:

أما الأول فإذا قلنا: «كل جَ بَ» فلا نعني كلي[2] الجيم لِما علمت أنه[3] عام ونوع لا يقع[4] الكل موقعه ولا كليته إذ يحمل على كل واحد ما ليس كل مفهوم الشيء كلازم واحد ونحوه

١ س – في المعدوم.
٢ س: كل.
٣ س – أنه.
٤ س + على.

Bir şeyin hepsini de kastetmeyiz. Çünkü bu, çoğul anlamında, şeylerin toplamını ifade eden "hepsi"dir. Hepsi için söylenmesi uygun olmayan bir şey "her" ifadesi ile tek tek fertler hakkında söylenebilir. "Her insan tek bir nefse sahiptir." denildiği gibi. Bunu [insanın] çoğulu ile yapamayız. C ile C olması bakımından C'yi değil bilakis C ile bilfiil nitelenen zâtı kastediyoruz. Eğer o, C değilse B olur. Aksi hâlde "Hareketli şey bazen durur." dememiz doğru olmazdı. Onun doğruluğu, onun olduğu gibi alınmamasından ileri gelir. Aynı şekilde C olmamak da şart koşulmaz. Bilakis bu, iki şarta nispetin eşit olmasıyla birlikte olur. Nitelenen şeyle iki varlıktan birinde olanı değil devamlı olsun veya olmasın ikisini de içine alan şey kastedilir ve onda ikisinden biri şart değildir.

Yükleme ilişkin şartlar ise şöyledir: Zaruri önermede deriz ki "Zâtı var oldukça zaruri olarak [her C], B'dir." Bu, eğer C mevcut değilse ve zevali de mümkün şeylerden ise hükmün devamlılığı cihetiyle bu maddede o "C'nin zâtı var oldukça" sözünden daha geneldir. Eğer "C'nin zâtı var oldukça" ifadesi bir yönden ondan daha genel ise burada o da doğru olur. Onun, yani yüklemin şartında olan şey konuda da bulunmaktadır.

Zaruri olmayan devamlı önermede, "Zâtı var olduğu sürece C olmasa bile, zorunlu olmaksızın, daima B'dir." denir. Tümellerde yanlış olsa da onun sûreti budur.

Mümkün önermede "Her C'nin, umumi, hususi ve daha hususi şekilde B olması mümkündür." denir.

Zaruri dört önermede ise (1) "Her C, B olduğu sürece zaruri olarak B'dir." (2) veya "Her C, C olduğu sürece zaruri olarak B'dir." denir, (3) veya vakit tayin ederek "Her C, belli bir vakitte zaruri olarak B'dir." (4) veya vakit belirsiz bırakılarak "Her C, herhangi bir vakitte zaruri olarak B'dir." denir. İşte kipli önermeler bunlardır.

Kip, hâl, devamlılık ve devamsızlığa ilişkin bir şey arz etmeyip bilakis yüklemin zikri ile yetinmiş isek işte bu mutlak umumi önermedir. Onlar niceliği belirli ama vakti belirsiz önermelerdir.

Önerme, şayet eklenen şeyler ve kipler bakımından bir şey iktiza ediyorsa bunun hilafına bir şey doğru olmaz. Böyle olması bakımından bütüne de uygundur. "Her C, B'dir." dediğimizde ne B'liğin devamlılığı ve devamsızlığı

ولا كل الشيء فإنه كل[1] مجموعي معناه الجميع. وقد يحكم على الآحاد بالكل العددي ما لا يصح عليه[2] كقولنا: «كل إنسان ذو نفس واحدة» ولا كذلك الجميع. ولا نعني الجيم من حيث هو جَ بل الذات الموصوفة[3] به بالفعل. وإن لم يكن جَ[4] فهو بَ وإلا ما صحّ أن نقول: «المتحرّك قد يسكن» وصحّته لعدم أخذه[5] من حيث هو.[6] ولا يشترط أيضًا بلا كون جَ، بل مع استواء النسبة إلى الشرطين ولا نعيّن للموصوف به في أحد الوجودين بل ما يعمهما دام أو لم يدم ولا يشترط أحدهما فيه.

وأما في الحمل، ففي الضرورية نقول: «بالضرورة هو بَ ما دام موجود الذات» وإن لم يكن جَ إن كان ممّا يجوز زواله فإنه أعم في هذه المادة من جهة استمرار الحكم من قولنا: «ما دام جَ» وإن كان «ما دام جَ» أعم منه من وجه لصحّته هاهنا وفيما شرطه في الموضوع.

وفي الدائمة الغير الضرورية دائمًا من غير ضرورة ما دام ذاته موجودًا وإن لم يكن جَ، هذه صورتها وإن كذبت كلية.

وفي الممكنة يمكن أن يكون بَ العام أو الخاص أو الأخص.

وفي الضروريات الأربع هو بَ ما دام بَ أو ما دام جَ أو نعيّن الوقت أو نُبهِمه[7] فهذه هي الموجّهة.

وإن لم نتعرض لجهة وحال ودوام ولا دوام[8] بل نقتصر على ذكر المحمول فهي القضيّة المطلقة العامة وهي وإن حصرت في الأعداد مهملة في الأوقات.

والقضيّة لو كانت تقتضي من الجهات والضمّات شيئًا ما صحّ عليها خلافه، فمن حيث هي هي[9] صالحة للكل. فإذا قلنا: «كل جَ بَ» لا يقتضي دوام البائيّة ولا لا دوامها

١ ر: كلى.
٢ ب: على كل واحد؛ ر: حمله على كل واحد.
٣ م: الموصوف.
٤ س – بل الذات الموصوفة به بالفعل وإن لم يكن ج.
٥ س: واحدة.
٦ س + بل الذات الموصوفة وان لم يكن ج بفعل.
٧ ر: نبهم؛ س: يبهمه؛ ل: يتممه.
٨ ر، م: أو لا دوام.
٩ ل – هي.

ne de nitelenme vaktinde sayısal olarak onların uyuşması gerekir. Bilakis C'nin konularının bir kısmı herhangi bir vakitte B'likle, bir kısmı da başka vakitte niteleniyor ise bu, doğru olur. Bu mutlaklık altı zaruri önermede geçerlidir.

Devamlılık şartı yoksa olumluluğun olumsuzluğa çevrilmesi bazen doğru olur. Nitekim filozof [Aristoteles] "Her at, uyuyandır." önermesini, "Hiçbir at uyuyan değildir." şekline çevirmiştir.

"Her C, dâimî değil de bazı vakitler B'dir." sözümüzde olduğu gibi, dört zarurinin devamlı olmamak kaydıyla şartlarının hususiyeti hazfedilirse bu, "varlıksal mutlak" diye adlandırılır. Bunun olumlusunun olumsuzuna çevrilmesi ileride gelecektir. Varlıksal mutlak, zaruret maddesinde tasdik edilmez.

Bazıları, mutlak önermeleri geçmişte ve şimdide, mümkünü gelecek itibariyle, zorunluyu da üç zamanı içine alması itibariyle vâki olan bir şey yaptılar. Bununla kiplerin arasını ayırmışlardır. Siyahtan başka bir renk veya umum ve husus dereceleri itibariyle ondan başka bir şeyin kalmadığı bir vakit bulunduğunda "Her renk, siyahtır." önermesi onların mutlak anlayışına göre doğru olur. Çünkü bu vakitle ilgili olup, vukuundan önce onların mümkün anlayışına göre mümkündür. Hakiki yüklem itibariyle bu, ne mutlak ne de mümkündür. Zira burada zaruri olarak siyah olmayan, düşünülen renkler vardır. İşte bu kipler, "vakitli" diye adlandırılır.

Umumi imkân tüm kiplerden ve umumi mutlaktan daha umumidir. Zira mümküne asla vâki olmayacak şeyler dâhildir. Mutlak ise böyle değildir. Hususi imkân, bu illetin benzerinden dolayı varlıksal mutlaktan daha umumidir. Bu cihetten dolayı hususi imkân, umumi mutlaktan daha geneldir, her ne kadar zaruri hakkındaki doğruluğu yönünden umumi mutlak, hususi imkândan ve ciheti tasrih edildiğinde de varlıksal mutlaktan daha genel olsa da.

Sanılmıştır ki mutlaklık lafzı bir hâle delâlet ettiği için, [mutlaklık lafzı ile] tasrih edilen mutlak önerme için [başka] bir kip söz konusu olur. Fakat onlar lafzın, bağlantının sağlamlığına, zayıflığına ve bir hâle delâlet etmediğini bilmezler. Bilakis o lafızda, bütüne ilişkin olmamaya delâlet vardır.

ولا اتفاق الأعداد في وقت الاتصاف، بل إن اتّصف بالبائيّة بعض موضوعات الجيم في وقت والبعض في[1] آخر تصحّ. وتطّرد هذه هي المطلقة في الضروريات الستّة.

وإذا لم يشترط الدوام قد يصحّ قلبها[2] من الإيجاب إلى السلب كما عمل الحكيم حيث قلّب: «كل فرس نائم» إلى «لا شيء من الفرس بنائم».

والضروريات الأربعة إذا حذف خصوص شرائطها مقيّدةً باللادوام كقولنا: «كل جَ بَ لا دائمًا بل وقتًا ما» هي المسمّاة[3] بالمطلقة الوجوديّة، ويتأتّى بتّة قلب موجبها إلى سالبها ولا تصدق في مادة الضرورة.

وقوم جعلوا مطلقهم[4] ما وقع في الماضي أو الحال والممكن بحسب المستقبل والواجب ما اشتمل على الأزمنة الثلاثة وبهذا فرّقوا بين الجهات. فإذا أتى زمان لم يبق فيه من الألوان غير السواد أو غيره[5] من مراتب العموم والخصوص صحّ أن كل لون سواد بإطلاقهم، لأنه وقتي وقبل الوقوع ممكن بإمكانهم ولا إمكان ولا إطلاق بحسب الحمل الحقيقي فإن هاهنا بالضرورة ألوان[6] معقولة غير السواد وهذه الجهات سمّيت وقتيّة.

والإمكان العام أعم من جميع الجهات ومن المطلقة العامّة، فإن الممكنة تدخل فيها أشياء[7] لا تقع أبدًا وليس المطلق هكذا. والإمكان الخاص أعم من الوجوديّة لمثل هذه العلّة؛ وهو أعم من المطلقة العامة من هذه الجهة، وإن كان هي أعم من جهة صدقها على الضروري والوجوديّة إذا صرّح بها جهة.

وظنّ أن المطلقة لذي[8] التصريح[9] جهة لأن لفظها حال[10] ولم يعلم أنه لم يدلّ على وثاق الربط وضعفه وحال أصلًا بل فيه عدم التعرّض للكل.

---

١ ل + وقت.
٢ م: قبلها.
٣ م: المسمى.
٤ ل: مطلقتهم.
٥ س: وغيره.
٦ م: ألوانا.
٧ م: الأشياء.
٨ ر، م: لدي.
٩ التصرح.
١٠ م: دال.

Bütün hakkında söylenendeki olumsuzluğa gelirsek, umumi mutlakta, belli bir hâl ve vakte delâlet olmamalıdır. Bunun yerine herhangi bir kip ve ilâve olmadan "Her C'den B nefyedilir." veya "Her C'den B olumsuzlanır." veya "Her C, B değildir." denir. Dillerde dolaşımda olan "C olan hiçbir şey, B değildir." önermesi ise "C, C olduğu sürece" şeklinde anlaşılır, hatta B olan bir C bulunacak olsa bu önerme yanlışlanır. Bu nedenle o mutlaklıkta fazlalıktır. Fars dilinde "Hiçbir C, B değildir." derler. Bunun anlamı da aynıdır, Farslar bu önermede tek tek fertleri kastetmezler.

Varlıksal mutlakta, "Her C'den B devamlı olmayan zaruri bir nefiyle nefyedilir." deriz. Meşhur olan [hiçbir şeklindeki] nazım, konusunda şartın bulunması hariç, varlıksal mutlak için uygun değildir. Zarurette ise iki nazım arasında bir fark yoktur. Ancak "Her C, zaruri olarak B değildir." sözümüzde "zaruret"in eklenmesinden dolayı bilfiil teklere bir delâlet vardır. "Zaruri olarak hiçbir C, B değildir." sözümüzde ancak bilkuvve teklere bir delâlet vardır. Bilakis bu "Her C, B değildir." şeklinde her yüklemli önermeye ait bir sınırlamadır.

İki tikelin hâlini iki tümelden hareketle bilirsin. "Bazı C, B'dir." sözümüz başka vakitte değil de herhangi bir vakitte olsa da mutlak olarak doğrudur. Her "bazı" böyle olduğunda her bazı mutlak olarak doğru olur. Dolayısıyla "her biri" de doğru olur. Birinciyi kabul eden ve tümel önermede yüklem yapmada teklerin umumiliği için vakitlerin umumiliğini gerekli gören kimse hata eder. Bir cihetle şeyin bazısı hakkında verilen hüküm, başka bir cihetle şeyin başka bazısı hakkında verilen hükmün doğruluğunu nefyetmez. Cisimlerin bazısı feleklerde olduğu gibi zaruri olarak, bazısı zaruri olmayan bir varoluşla, bir kısmı da gerekli olan bir imkân itibariyle hareketlidir. Mutlakın veya zorunlu maddesinde doğru olan varlıksal önermenin olumsuzu, kendilerinde yanlışlık bulunan şeylerden biriyle nitelenen olumsuzdan başkadır.

Dördüncü Telvîh: Çelişme Üzerine

Bil ki çelişme (tenâkuz), zâtı gereği biri doğru iken diğerinin yanlış olmasını gerektiren bir cihetle olumluluk ve olumsuzluk itibariyle iki önermenin farklı oluşudur. Doğruluk ve yanlışlık bu ikisinin dışında değildir.

وأما السلب في المقول على الكل أما[1] في الإطلاق العام ينبغي أن لا يتعرّض لحال[2] ووقت، بل كل جَ يُنفي عنه بَ أو يُسلب عنه[3] أو ليس بـ بَ من غير تعرّض جهة وضمّة. والمتداول في اللغات «لا شيء من جَ بَ» ويفهم منه[4] ما دام جَ، حتى لو وجد جَ وهو بَ يكذب فزاد على الإطلاق. وفي لغة الفرس يقولون: «هيچ جَ بَ نيسْت» وكذا معناه فإنهم ما تعرّضوا فيها للآحاد.

وفي الوجوديّة نقول: كل جَ يُنفى عنه بَ نفيًا ضروريا لا دائمًا. والنظم المشهور لا يطابق من الوجوديات إلا لِما شرطه في الموضوع. وأما في الضرورة فلا فرق بين النظمين إلا أن قولنا: «كل جَ بالضرورة ليس هو بـ بَ»[5] تعرّض فيه الآحاد[6] بالفعل ملاقية للضرورة. وقولنا: «بالضرورة لا شيء من جَ بَ» ليس فيه تعرّض الآحاد[7] إلا بالقوة بل هو حصر لكل حملي أنه ليس بـ بَ.

وتعلم حال الجزئيتين من الكليتين، فقولنا: «بعض جَ بَ» يصحّ مطلقا وإن كان في وقت لا غير. وكل بعض[8] إذا[9] كان كذا فيصحّ كل بعض مطلقًا فيصح كل واحد. فمَن سلّم الأول وأوجب في الكلية عموم الأوقات لعموم[10] الآحاد للحمل أخطأ. والحكم على بعض شيء بجهة لا ينافي صحة الحكم على البعض الآخر[11] بجهة غيرها. فإن بعض الأجسام متحرّكة بالضرورة كالفلك وبعضها بوجود غير ضروري وبعضها بإمكان يجب.[12] وسالب[13] الإطلاق أو الوجود الصادق في مادة الواجب غير السالبة الموصوفة بأحدهما الكاذبة فيها.[14]

التلويح الرابع: في التناقض

اعلم أن التناقض هو اختلاف قضيّتين بالإيجاب والسلب على جهة[15] تقتضي لذاتها أن يكون أحدهما صادقًا[16] والآخر كاذبًا[17] ولا يخرج الصدق والكذب منهما.

---

١ م: ما.
٢ س: حال.
٣ س – أو يُسلب عنه.
٤ س – منه.
٥ ر: كل جَ ليس بالضرورة بَ؛ ل: بَ.
٦ م: للآحاد.
٧ ر، م: للآحاد.
٨ ب، ر، ط: وبعض.
٩ ر – إذا.
١٠ ط: لعميم.
١١ ط: الآخر.
١٢ س: تحت.
١٣ ر: وسالبها.
١٤ ب، ط: فيهما؛ م – فيها.
١٥ س: جملة.
١٦ س: صادقة
١٧ س: والأخرى كاذبة.

Dahası, doğru olanın bize göre belirli olması gerekli değildir. Zira "Zeyd, yarın yürüyecek." sözü ile "Zeyd yarın yürümeyecek." sözü, birbiriyle çelişme içinde olup, [hangisinin doğru olduğu] bize göre belli değildir. Bu ikisine benzeyen mümkün önermeler de böyledir. Onun için olumluluk ve olumsuzluk da söz konusu olur. Zira olumlunun yanlışının anlamı, şeyin olumludaki gibi olmamasıdır. Olumsuzun yanlışı ise doğru olmayacak şekilde olumludan farklı olmasıdır.

Karşı oluma (tekabül) riayet etmek, çelişmenin şartlarındandır. Bu sebeple iki önermede konu, yüklem, bağ, izâfet, bütün, parça, zaman, mekân, şart, kuvve ve fiilin bir olmasına riayet edilmelidir. Kısaca iki önerme, olumluluk ve olumsuzluk hariç, önermenin hâlini değiştirecek şeylerin tümünde ortaktır.

Niceliği belirli önermelerde ek şartlar vardır. O da birinin tümel, diğerinin tikel olmasıdır. Bu sebeple iki önerme, tıpkı nitelik yani olumluluk ve olumsuzluk bakımından farklı olduğu gibi, nicelik yani tümellik ve tikellik bakımından da farklı olur. Aksi hâlde kısımların ortaya çıkması gerekli olmaz. Zira imkân maddesinde iki tümel yanlış olur ve iki zıt diye adlandırılır. Çünkü yoklukta değil de varlıkta bir araya gelişinin imkânsız oluşu, iki zıddın özelliklerinden biridir.

Her tümel konu olarak, tikeli de yüklem olarak alındığında iki tümel yanlış, iki tikel de doğru olur. İki tikel "altık alt karşıt" diye adlandırılır. "Her C, B'dir." yanlış ise "Hiçbir" ifadesi de doğru ise "Bazısı … değildir." ifadesi de aynı şekilde doğru olur. Tümelin değil de tikelin devamlılığı çelişik olarak döndürülmüyorsa ve olumsuz önermede de durum böyle ise nicelikteki ihtilafı düşün! Kipin korunduğu önermede birtakım şeylere riayet etmeye ihtiyaç duyulur ki bunlar gelecektir.

Bir çelişikler tablosu yapılacak olsa tümel olumlular tabakasının çelişiği tikel olumsuzlar olur ve üç maddede değil sadece zorunluda tümeli doğru olur. Tümel olumsuzlar tabakası sadece imkânsız maddesinin tümelinde doğru olur. Nitelik değil de niceliği itibariyle farklı tabakalar ele alındığında

ثم لا يلزم أن يتعيّن الصادق عندنا، فإن قولنا: «زيد يمشي غدًا»، «زيد[1] لا يمشي غدًا» متناقضان ولا يعيّن عندنا، وكذا نحوهما من الممكنات. ولا خلو[2] من الإيجاب والسلب فإن كذب الإيجاب معناه أن الأمر ليس كما أوجب، وكذب السلب هو[3] أن مخالفة الإيجاب[4] غير صادق.

٥ ومن شرط التناقض رعاية التقابل فليراع[5] في القضيّتين اتّحاد الموضوع والمحمول والربط والإضافة والكل والجزء والزمان والمكان والشرط والقوّة والفعل، وفي الجملة[6] تتّفقان لا محالة[7] في جميع ما وراء الإيجاب والسلب ممّا يتغيّر به حال القضيّة.

وفي المحصورات زيادة شرط وهو أن يكون إحداهما كلية والأخرى جزئية، فيختلفان في الكمّيّة أعني الكلية والجزئية كما اختلفتا[8] في الكيفيّة أعني الإيجاب ١٠ والسلب وإلا لا يجب الاقتسام. فإن الكليتين[9] في مادة الإمكان تكذبان وتسمّيان المتضادّتين[10] لأن من خاصية الضدّين امتناع الاجتماع في الوجود دون العدم.

وكل كلي إذا أخذ موضوعًا وجزئه محمولًا كذب الكليتان فيه وصدَق الجزئيتان،[11] وتسمّى الجزئيتان الداخلتين تحت التضاد. فإذا كذب[12] «كل جَ بَ» إن كان لا شيء صادقًا فكذلك «ليس بعض». فلمّا لم ينعكس اطّراد الجزئي ١٥ نقيضًا[13] دون الكلي وكذلك في السالب فاعتبر الاختلاف في الكمّ؛ وفي التي[14] تحفظ فيها الجهة قد يحوج إلى رعاية أمور[15] فيها وسيأتي.

وإذا أخذت ألواح النقائض فطبقة الكليات الموجبة نقائضها سوالب جزئية، ولم تصدق الكلية[16] في المواد الثلاثة إلا في الواجب. وطبقة سوالب الكليات لم تصدق[17] غير كلي[18] مادة الممتنع. وإذا أخذت طبقة[19] مختلفات للكمّ[20] دون الكيف

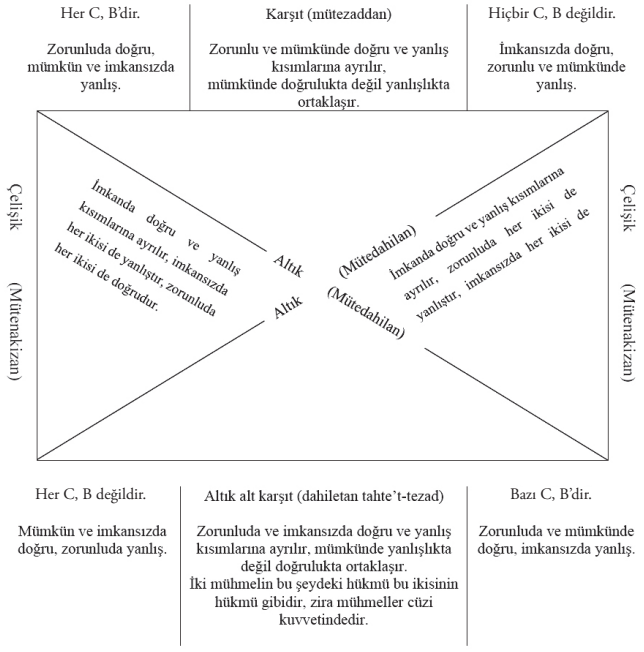
١ ر: وزيد.
٢ ل: ولا يخلوا.
٣ ر – هو.
٤ م – معناه أن الأمر ليس ... أن مخالفة الإيجاب.
٥ ط: فلتراع.
٦ ل: الحملية.
٧ س – لا محالة.
٨ ط: اختلفا.
٩ ل: الكلية.
١٠ ب، ط: المتضادين.
١١ م + فيه.
١٢ ط – كذب الكلّيتان فيه ... فإذا كذب.
١٣ س: فيتضادون.
١٤ ر: اللفظ.
١٥ م: أمر.
١٦ ب، ط: للكلية.
١٧ ل + في.
١٨ م: لم تصدق كل.
١٩ ب، ر: طبقات.
٢٠ م: المختلفات الكم.

olumsuzlar tabakasındaki imkânda iki olumsuz kısmı ortaya çıkar ki bu ikisi zorunluda yanlış, imkânsızda doğrudur. Olumlular tabakasındaki imkânda iki olumlu kısım ortaya çıkar ki ikisi de imkânsızda yanlış, zorunluda doğrudur. Sadece nitelikleri farklı olanlarda imkân dışındaki kısımlar ortaya çıkar. Bu önermelerde ortaya çıkan kısımların madde hususiyetiyle olduğu bilinir, başka bir itibarla değil. [Şekil 1] [1]

Niceliği belirsiz önermelerin çelişiği yoktur. Zira onlar tikel önermeler gibidir.

Söylediklerimiz anlaşıldı ise diyoruz ki mutlak önermenin kendi cinsinden çelişiği yoktur, yani "değildir" ifadesi kullanılarak çelişiği yapılmaz. Zira kendisinde devam şart koşulmadığında, filozofun [Aristoteles] yaptığı döndürme gibi hem olumlusu hem de olumsuzu birlikte doğru olur.[2] Mutlak önermenin çelişiği, mutlaklığı olumsuzlayarak da olmaz. Zira mutlaklığın olumsuzlanmasından sonra, hakikatte olumlu cihetler tarafından bir şey sabit olduğunda bu onlara aykırı olmaz. Bu sebeple çelişik ortaya çıkana kadar olumsuzlanması gerekir.

1 [Şekil 1]

2 "Mutlak olarak böyledir." ifadesinin nakizi "Mutlak olarak böyle değildir." olmaz. Aristoteles'in örneği ise şudur: "Her at uyuyandır", "Hiçbir at uyuyan değildir." İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 155.

ففي طبقة السوالب[١] اقتسم السالبتان في الإمكان وكذبتا في الواجب وصدقتا في الممتنع، وفي طبقة الموجبات اقتسم موجبتا الإمكان وكذبتا في الممتنع وصدقتا في الواجب، وفي مختلفات الكيف[٢] فقط اقتسم ما خلا الإمكان. فعرف[٣] أن الاقتسامات في هذه لخصوص الموادّ فلم يعتبر.

٥ ولا تناقض في المهملات لأنها في قوّة الجزئيات.

فإذا عرف[٤] ما قلنا فنقول: المطلقة لا نقيض لها من جنسها أي بالإطلاق ليس، لأنها إذا لم يشترط فيها[٥] الدوام صدق موجبها وسالبها[٦] معًا كما قلّب[٧] الحكيم. ولم يكن نقيضها سلب الإطلاق فإنه بعد سلب الإطلاق كلما يثبت[٨] من الجهات[٩] الثبوتيّة في الحقيقة لا ينافيها فلا بدّ من سلب[١٠] حتى[١١] يناقضها.

١ م: السوالبتان.
٢ س: الكيفية.
٣ ل، م: فعلم.
٤ س: عرفت.
٥ م: فيه.
٦ ب، ر: موجبتها وسالبتها.
٧ ط: قلت.
٨ ل: كما كل اثبت.
٩ ط – الجهات.
١٠ م: السلب.
١١ س: شيء.

Dâimî olmayan, onun çelişiği olmaz ki dâimî olan ortaya çıksın! Yine dâimî olmayanda zaruret şart koşulmaz. Aksi hâlde o zaruri olmayan dâimî olumsuz maddesinde mutlakla birlikte yanlış olur. Onda zaruri olmayan da şart koşulmaz. Aksi hâlde zaruri dâimî olumsuz maddesinde −ki bu imkânsızlıktır− onunla birlikte yanlış olur. Bilakis o mutlak olarak devamlıdır. Onun zorunluluğu tümellerde ortaya çıkarsa "Mutlak anlamda her C, B'dir." sözümüzün çelişiği "Bazı C, daima B değildir." şeklinde olur. "Mutlak olarak hiçbir şey" ifadesi "Bazı … daima …" ifadesinin örfi olan ilâvesiyle hazfedilir. Mutlakın iki tikelinde dâimî olan iki tümel vardır.

Varlıksal önermede "Her C, B'dir." dediğimizde bunun çelişiği "Varlık bakımından her C, B değildir." şeklinde gelir. Üstelik onun çelişiği, ya iki kaydı yok eden devamlılık sebebiyle "Bazı C, B'dir." şeklinde veya "Bazı C, B değildir." şeklindeki olumsuzlanmasıyla olur. Zira varlık olumsuzlandığında bazen bütünde olumluluğun zarureti olduğu gibi kalır veya onun olumsuzlaması, iki tikelde de dâimî zaruret olur veya zaruri olmayan devamlılık kalıcı olur. "Bazı"daki olumlu ve olumsuz tarzdaki mutlak devamlılığın sayılmasına gerek yoktur. "Varlık bakımından hiçbir C, B değildir." dediğimizde bunun çelişiği "Ancak varlık bakımından hiçbir C, B olmayan değildir." şeklinde olur. Üstelik bunun çelişiği ya "Mutlaka dâimî olarak bazı C, B'dir." ya da "Daima bazı C, B değildir." şeklinde olur. Bu, zikri geçen altı kısmın bekasından ileri gelir. "Varlık bakımından bazı C, B'dir." sözümüzün çelişiği "Ancak varlık bakımından hiçbir C, B değildir." Dahası bunun çelişiği ya "Daima her C, B'dir." veya "Daima hiçbir C, B değildir." şeklinde olur, başka şekilde değil. Zira "bazı"nın cihetlerinin nefyi söz konusu değildir. "Varlık itibariyle bazı C, B değildir." sözümüzün çelişiği "Daima her C, B'dir" veya "Daima hiçbir C, B değildir" şeklinde olur.

Bir grup mutlak önermenin kendi cinsinden çelişiğini yapmak için uğraşmışlar, "C olduğu sürece her C, B'dir." demişler ve konuda devamlılığı şart olarak almışlardır. Bil ki bu önerme mutlak olmaktan çıkmıştır. Bununla birlikte onun cinsinden "C olduğu sürece bazı C, B değildir." şeklinde bir önerme alındığında varlıksal önermelerin maddelerinin bir kısmında ikisi de yanlış olur, tıpkı "İnsan nefes alandır." sözümüz gibi. Eğer umumi mutlak önermenin çelişiği alınırsa bu, kendi cinsinden olmaz.

وغير الدائم لا يناقضها فتعيّن الدائم، فلا يشترط بالضرورة وإلا يكذب[1] مع المطلقة في مادة السالب[2] الدائم الغير الضروري. ولا يشترط أيضًا بغير الضرورة وإلا يكذب معها في مادة السالب[3] الدائم الضروري وهو الامتناع بل الدائم[4] مطلقًا، وإن كان في الكليات تتعيّن ضروريته[5] فقولنا: «كل ج ب بالإطلاق» نقيضه «دائمًا ليس بعض ج ب» ولا شيء مطلقًا محذوف الزيادة العرفيّة بعض دائمًا وفي جزئيتي المطلقة كليتا الدائم.

وفي الوجوديّة إذا قلنا: «كل ج ب» نقيضه: «ليس بالوجود كل ج ب»، بل إما بالدوام[6] العديم القيدين «بعض ج ب أو ليس» لأنه إذا سلب الوجود فقد[7] تبقى ضرورة الإيجاب في الكل أو السلب عنه أو الضرورة الدائمة في الجزئيتين أو الدائم الغير الضروري فيهما.[8] والدائم المطلق[9] في البعض إيجابًا وسلبًا يغني عن تعديدها. وإذا قلنا: «بالوجود لا شيء من ج ب» نقيضه: «ليس إنما بالوجود لا شيء من ج ب» بل إما «دائمًا مطلقًا بعض ج ب» أو «دائمًا ليس» لبقاء الأقسام الستّة المذكورة. ونقيض قولنا: «بالوجود بعض ج ب»، «ليس إنما بالوجود شيء من ج ب» بل إما «دائمًا كل» أو «دائمًا لا شيء» لا غير، إذ جهات البعض[10] لا ينافيه. ونقيض قولنا: «بالوجود ليس بعض ج ب» «دائمًا كل» أو «دائمًا لا شيء».

وقوم احتالوا ليجعلوا نقيض المطلقة من جنسها، فقالو: «كل ج ب ما دام ج» وأخذوها بشرط الدوام في الموضوع. واعلم أنها خرجت عن الإطلاق ومع ذلك إذا أخذ من جنسها «ليس بعض ج ب ما دام ج» يكذبان في بعض موادّ الوجوديات كقولنا: «الإنسان متنفّس»، وإن أخذ نقيضها المطلقة العامّة فليست من جنسها.

---

١ س: ولا يكذب.
٢ ب، ط: السلب.
٣ ب، ط: السلب.
٤ ب، ط: بالدائم.
٥ م: ضرورية.
٦ م: الدوام.
٧ س: عنه قد؛ ل: قد.
٨ ل: فهما.
٩ ر: والمطلق.
١٠ س: إذ جهات الإمكان والضرورة.

Zaruri olmayan dâimî hakkında "Bazı C, zaruri olmaksızın daima B'dir", "Bazı C zaruri olmaksızın daima B değildir." dediğimizde bunun çelişiği şudur: "Zaruri olmayan bir devamla hiçbir C, B değildir." diğeri de "Zaruri olmayan bir devamla hiçbir C, B olmayan değildir." Dolayısıyla, ya olumluluk ve olumsuzluğun zarureti bütünde bulunur veya bütünde olumluluk ve olumsuzluk hâlindeki varlık her ikisinde [yani tikel olumlu ve tikel olumsuzda] bulunur. Tümelleri bildiğin üzere yanlıştır.

Vakitle ilgili olan önermelerde zaman tayin edilmiş ve onda olumluluk ve olumsuzluk da kastedilmiş ise çelişmeyi doğru olur. "Her C, belirli olmayan bir vakitte B'dir." denildiğinde bunun çelişiği: "Her C'nin B olduğu bu vakitte bazı C, B değildir." diyen kimse bilmez ki "Her C, B'dir." yanlış ise "Her C'nin B olması şart koşulan vakitte bazı C, B değildir." önermesi de yanlış olur. Burada tayin edilen bir vakit yok ki ona delâlet etsin!

"C'nin devamlı olmayışı sürdüğü müddetçe her C, B'dir." şeklindeki önermemizin çelişiği şudur: "C'nin devamlı olmayışı sürdüğü müddetçe her C, B değildir." Üstelik "Bazı C daima B'dir." veya "Bazı C asla B değildir." yahut "Bazı C, C olduğu bazı vakitlerde B değildir." Her C'de B'liğin devamının zikredilmesine veya C olduğu vakitlerin tümünde B'liğin olumsuzlanmasına gerek yoktur. Çelişmede, burada "bazı" ifadesi zikredildiği için, bildiğin üzere "her" ifadesinin zikredilmesine ihtiyaç duyulmadı. "Hiçbir şey böyle değildir." sözümüzün çelişiği "Hiçbir şey böyle değildir." değildir, aksine onun çelişiği "Bazı şey daima böyle değildir." veya "Bazı C, ebedi olarak B'dir." veyahut "C'nin C olduğu bazı vakitlerde bazı C, B'dir." olur. Bu esasa göre iki tikelin çelişiğini karşılaştır! Çelişikte "bazı" ifadesi, "bütün" ifadesiyle değiştirilir.

Olumsuzun çelişikteki olumsuzlanmasıyla eş anlamlı olduğunu ortaya koymak için aşağıdaki tablolarda zarurilerin çelişiklerini ve onların yerine geçen döndürülmüş çelişiklerin lâzımlarını ortaya koyduk.

"Zaruri olarak her C, B'dir."	"Her C'nin B olmaması mümkün değildir."
"Zaruri olarak Her C, B değildir."	"Her C'nin B olmaması mümkündür."

والدائمة الغير الضرورية إذا قلنا فيها: «بعض جَ بَ دائمًا غير ضروري» أو «ليس بعض جَ بَ» كذلك فنقيضه «ليس بالدوام الغير الضروري شيء من جَ بَ»، أو «ليس شيء من جَ بالدوام الغير الضروري[1] ليس بـ بَ» ويبقى إما ضرورة الإيجاب أو السلب[2] في الكل أو الوجود إيجابًا وسلبًا فيه[3] فيهما، وكليتاهما[4] كاذبتان كما دريت.

والوقتية إن عيّن فيها الزمان وقصد الإيجاب والسلب صحّ التناقض. والذي قال إنه إذا قيل: «كل جَ بَ في وقت ما غير معيّن» نقيضه إنه «ليس بعض جَ بَ في ذلك الوقت الذي فيه كل جَ بَ»، لم يَدرِ إنه إذا كذب «كل جَ بَ» كذب[5] «ليس بعض جَ بَ المشروط بوقت كون كل جَ بَ» وليس وقتًا معينًا ليتعرّض له.

وقولنا:[6] «كل جَ بَ ما دام جَ لا دائمًا» فنقيضه: «ليس كل جَ بَ ما دام جَ لا دائمًا» بل إما «بعض جَ بَ دائمًا» أو «ليس بعض جَ بَ[7] أبدًا» أو «ليس بعض جَ بَ في بعض أوقات كونه جَ» ولا يحتاج إلى ذكر دوام البائيّة في كل جَ أو سلبها في جميع أوقات كونه جَ. لأن ذكر[8] البعض هاهنا في التناقض يُغني عن ذكر الكل كما عرفت. ونقيض قولنا: «لا شيء كذا»، ليس «لا شيء كذا» بل «ليس بعض دائمًا» أو «بعض جَ بَ أبدًا» أو[9] «في بعض أوقات كونه جَ» وقس على هذا نقيض الجزئيتين ويبدّل[10] في النقيض البعضُ بالكل.

ونقائض الضروريات أوردناها في هذه الألواح ولوازم نقائضها المتعاكسة القائمة مقامها لنورد[11] حيث ترادفت السلوب في نقيض[12] السالبة:

بالضرورة كل جَ بَ	لا يمكن أن لا يكون كل جَ بَ
ليس بالضرورة كل جَ بَ	ممكن أن لا يكون كل جَ بَ

١ ب، ر + انه.
٢ م: والسلب.
٣ ب، ط – فيه.
٤ ر: وكلياهما؛ م: وكليتهما.
٥ م – كذب.
٦ م: ولو قلنا.
٧ ط – دائمًا أو ليس بعض جَ بَ.
٨ م: لا ذكر.
٩ س – أو.
١٠ م: في تبدل.
١١ م: ليورد.
١٢ س – السلوب ونقيض.

“Hiçbir C, zaruri olarak B değildir.” “Zaruri olarak hiçbir C, B olmayan değildir.”	“C olan bir şeyin B olması mümkün değildir.” “Herhangi bir C’nin B olması mümkündür.”
“Zaruri olarak bazı C, B’dir.” “Zaruri olarak herhangi bir C, B değildir.”	“Bazı C’nin B olmaması mümkün değildir.” “Herhangi bir C’nin B olmaması mümkündür.”
“Zaruri olarak bazı C, B değildir.” “Zaruri olarak herhangi bir C, B olmayan değildir.”	“Bazı C’nin B olması mümkün değildir.” “Her C’nin B olması mümkündür.”

İki satır arasında dikeyinde çelişme, yatayında telâzüm, çaprazında her bir çelişiğin telâzümü ve her bir lazımın çelişiği vardır. Buradaki imkân umumidir. “Özel imkânla her C, B’dir.” sözümüzün çelişiği “Özel imkânla her C, B değildir.” olur. Hatta bu, zaruri olanın bazısında olumluluk veya olumsuzluk hâlinde, “imkân dâhilinde hiçbir şey” ifadesinin çelişiği, “imkân dâhilinde olmaksızın hiçbir şey” şeklinde olur. Geriye kalan iki kısım, aynen kalır; tablodaki bütünde iki tikel yani özel imkânın olumlu ve olumsuz da böyledir.

Beşinci Telvîh: Döndürme Üzerine

Bil ki döndürme (aks), doğruluk ve yanlışlık kalacak şekilde önermenin de niteliğini koruyarak konusunu yüklem, yüklemini konu yapmaktır.

Amacımıza binaen mantıkçıların örfüne aykırı olsa da zaruri olumsuzdan başlayalım ve diyelim ki: “Zaruri olarak hiçbir C, B değildir.” dediğimizde bunun “Zaruri olarak hiçbir B, C değildir.” şeklindeki döndürmesi doğru olur. Aksi hâlde “Umumi imkânla bazı B, C’dir” ifadesi doğru olurdu. Sözgelimi bunun varlığını vaz edelim ve C ile nitelenmiş olan bazı B’nin D gibi muayyen bir şey olduğunu farz edelim. Bu durumda “D, C ile nitelenmiş olan bazı B’dir.” olduğu gibi “B ile nitelenmiş olan bazı C’dir.” olur. Oysa biz “Zaruri olarak hiçbir C, B değildir.” demiştik. Bu sebeple bu doğruyken bununla birlikte [diğerinin] doğru olması muhaldir. Bu muhal olduğu için o da yanlıştır. Onu muhal yapan şey “Bazı B, C’dir.” önermesi ise bu durumda “Zaruri olarak hiçbir B, C değildir.” önermesi doğru olur.

بالضرورة لا شيء من جَ بَ ليس بالضرورة لا شيء من جَ بَ	ليس بممكن أن يكون شيء من جَ بَ ممكن أن يكون شيء من جَ بَ
بالضرورة بعض جَ بَ ليس بالضرورة شيء من جَ بَ	لا يمكن أن لا يكون بعض جَ بَ ممكن أن لا يكون شيء من جَ بَ
بالضرورة ليس بعض جَ بَ ليس بالضرورة أنه[1] شيء من جَ ليس بَ	ليس بممكن أن يكون بعض جَ بَ ممكن أن يكون كل جَ بَ

بين كل خطّين متناقضان على الطول،[2] ومتلازمان على العرض، وعلى القطر متلازما نقيض كل واحد ومتناقضا لازم كل واحد والإمكان هاهنا هو العام. وقولنا: «كل جَ بَ بالإمكان الخاص» يناقضه «ليس بالإمكان الخاص كل جَ بَ» بل إما بالضرورة[3] في البعض إيجابًا أو سلبًا و«بالإمكان لا شيء»، «ليس بالإمكان لا شيء» ويبقى القسمان بعينهما وفي الجزئيتين هكذا في الكل.

التلويح الخامس: في العكس

اعلم أن العكس هو جعل موضوع القضيّة محمولًا والمحمول موضوعًا مع حفظ الكيفية وبقاء الصدق والكذب.[4]

ونبدأ بالسالبة الضرورية وإن كان فيه مخالفة العرف لغرض لنا فنقول إذا قلنا: «بالضرورة[5] لا شيء من جَ بَ» فيصحّ عكسه «بالضرورة لا شيء من بَ جَ» وإلا صحّ «بعض بَ جَ بالإمكان العامّ» فنضع[6] وجوده ونفرض البعض من بَ الموصوف بـ جَ[6] شيئًا معينًا هو دَ، فـ دَ[7] كما أنه بعض بَ الموصوف بـ جَ فهو بعض جَ الموصوف بـ بَ، وقد كنّا قلنا: «بالضرورة لا شيء من جَ بَ» فصِدقه معه محال وكان ذلك صادقًا، فيكذب هذا لأنه محال. وما أدّى إليه يكون محالا وهو «بعض بَ جَ» فيصحّ «بالضرورة لا شيء من بَ جَ».

١ س – أنه.
٢ ر: بالطول.
٣ م: الضرورة.
٤ ل: بحاله.
٥ ط – بالضرورة.
٦ ب، ر: فيصح.
٧ ل – الموصوف بـ جَ.
٨ ط: هو ج فذلك.

Zaruri tümel olumlu, tümel olarak döndürülmez. Zira "hayvan" gibi bir yüklemin, "insan" gibi bir konudan daha umumi olması mümkündür; dolayısıyla bunun döndürmesi tümel olmaz. Oysa bunun döndürülmesi gerekir. "Zaruri olarak her C, B'dir." ise C'lik ve B'lik ile nitelenmiş olan muayyen bir şey buluruz. O şey de D olsun. Şu hâlde D, B ile nitelenmiş C'den ve C'lik ile nitelenmiş B'den ibaret olur. Bunun tümel olarak döndürülmesi ortaya çıkmadığında tikel olarak döndürülmesi doğru olur. Bu da "Bazı B, C'dir." şeklindedir. Bunların zaruri olarak döndürülmesi söz konusu değildir. Zira "insan" gibi bir yüklemin, "kâtip" gibi bir konu için zaruri olması mümkündür. Oysa konu, yüklem için zaruri değil mümkündür. Bunların zaruri olmayan bir şekilde bütün konularda döndürülmesi söz konusu değildir. Zira "insan" ve "nâtık" örneklerinde olduğu gibi, konu ve yüklemden her birinin diğeri için zaruri olması mümkündür. Dolayısıyla zorunlu bu ikisini içine alır ve o umumi imkân olup, bazı konularda umumi mutlaktan daha uygundur. Zira umumi mutlak vâki olmayan şeyi içine almaz. Bu sebeple o, umumi imkânın hilafına, hususi mümkünlerin tümünü içine almaz.

Başka bir yoldan hareketle bu döndürmeyi açıklayalım. Diyoruz ki "Umumi imkânla bazı B'nin C olması mümkündür." doğru değil ise "Zaruri olarak hiçbir B, C değildir." dolayısıyla "Zaruri olarak hiçbir C, B değildir." doğru olur. Nitekim biz "Zaruri olarak her C, B'dir." derken yukarıdaki önermenin döndürmesini açıklamıştık. Zaruri olumlu tikelin döndürmesi, faraziye ve hulfe ilişkin zikredilen beyanı da içine alacak şekilde mümkün olumlu tikel gelir. Zaruri tikel olumsuzun döndürmesi yoktur. Zira "hayvan" gibi umumi konu, bazen "insan" gibi hususi bir yüklemin bazısını zaruri olarak selb eder. Bunun tersi düşünülmez.

Mümkün önermelere gelince hususi ve umumi mümkün olumsuzun döndürmesi yoktur. Bazen "yazmak" gibi mümkün bir yüklem, kendisi için zaruri olan "insan" gibi bir konudan olumsuzlanır. Bunun döndürmesi olmaz ki "Kâtiplerden birinin insan olmaması mümkündür." denilsin. Tikelde de durum böyledir. Zira insan yazmanın konusudur ve yazmak ancak insana ilişir. Dolayısıyla insan onsuz olur fakat yazmak insansız olmaz. Bu sebeple yazmak insandan olumsuzlanır; insan yazmaktan olumsuzlanmaz.

والموجبة الكلية الضرورية لا تنعكس كليةً لجواز أن يكون المحمول كالحيوان أعم من الموضوع كالإنسان ولا ينعكس فلا يكون[1] كليا ولا بدّ له من عكس، فإنه إذا كان «بالضرورة كل جَ بَ» فنجد شيئًا معينًا هو موصوف بالجيميّة والبائيّة وليكن دَ[2] فهو[3] من الجيم الموصوف بـ بَ فيكون من الباء الموصوف بالجيمية. وإذا[4] لم يحصل العكس كليا فيصحّ جزئيا وهو «بعض بَ جَ». ولا ينعكس ضروريا لجواز أن يكون المحمول كالإنسان[5] ضروريا لموضوع[6] كالكاتب والموضوع غير[7] ضروري للمحمول بل ممكن. ولا ينعكس غير ضروري أيضًا في جميع المواضع لجواز أن يكون الموضوع والمحمول كل منهما ضروريا[8] للآخر كالإنسان والناطق، فالواجب ما يعمّهما وهو الإمكان العام. وهو الأولى[9] من الإطلاق العام في بعض المواضع، لأنه لا يعم ما لم يقع فلم يتناول جميع الممكنات الخاصة بخلاف الإمكان العامّ.

ونبيّن هذا العكس بطريق آخر فنقول: إن لم يصحّ «ممكن أن يكون بعض بَ جَ بالإمكان[10] العام» فيصحّ «بالضرورة لا شيء من بَ جَ» فـ«بالضرورة لا شيء من جَ بَ» كما بيّنا عكسه وقد كنّا قلنا «بالضرورة كل جَ بَ». والجزئية الموجبة الضرورية تنعكس جزئية موجبة ممكنة عامة[11] بالبيان المذكور من الافتراض والخلف. والسالبة الجزئية الضرورية لا عكس لها لأن الموضوع العام كالحيوان قد يسلب بالضرورة المحمول الخاص كالإنسان عن بعضه وبالعكس لا يتصور.

وأما الممكنات فالسالبة الممكنة الخاصة والعامّة لا عكس لها فقد يسلب محمول ممكن كـ«الكتابة» عن موضوع ضروري له كالإنسان، فلا[12] يتأتّى العكس حتى يقال: «ممكن أن لا يكون شيء من الكاتب إنسانًا»[13] وكذلك الجزئي فإن الإنسان موضوع للكتابة[14] لا عروض لها إلا عليه[15] فيكون دونها ولا يكون دونه، فتسلب عنه ولا تسلب عنها.

١ س، ل – فلا يكون؛ م: ولا ينعكس.
٢ ط: جَ.
٣ ل: مفهوم.
٤ ر: وإذ.
٥ س – كالإنسان.
٦ س، ل: للموضوع.
٧ ل – غير.
٨ ب، ط: ضروري.
٩ س، ل: أولى.
١٠ ل، م – بالإمكان.
١١ س – عامة.
١٢ م: ولا.
١٣ ل: إنسان.
١٤ س: للكاتب.
١٥ س: له.

Umumi ve hususi mümkün tümel olumlunun ve tikel olumlunun döndürmesi iki tikel hâlinde gelir. Nitekim bunu yukarıdaki faraziye ile açıkladık. Hususi mümkünün döndürmesi, hususi mümkün olmaz. Zira konunun mümkün yükleminin, konu için zaruri olması mümkündür, tıpkı bilfiil "gülen"in "insan" için zaruri yüklem olması gibi. "İmkân yoluyla her insan gülendir." denildiğinde bunun mümkün olarak döndürmesi yapılmaz. Bilakis burada o zaruri olarak ortaya çıkar. Kâtip ve bilfiil gülen örneğinde olduğu gibi, konu ve yüklemden her birinin diğeri için mümkün bir şey olma ihtimalinden dolayı zaruret de yani "Zaruri olarak her insan gülendir." önermesi geçerli değildir. Bu sebeple önerme ancak imkân yoluyla doğru olur. Zorunluyu ve hususi imkânı içine alan, umumi imkândır. Dolayısıyla biz de diyoruz ki "Hangi imkânla olursa olsun her C, B'dir veya bazı C, B'dir" oluyorsa "İmkân yoluyla bazı B, C'dir." olur. Aksi takdirde "Zaruri olarak hiçbir B, C değildir." dolayısıyla "Zaruri olarak hiçbir C, B değildir." olur ve "Her C veya bazı C imkân yoluyla B olur." Bu ise muhaldir.

Şayet "Mümkün olumsuz, mümkün olumlu kuvvetinde değil midir? Dolayısıyla biz onu ona çeviriyor ve onu olumluya döndürüyoruz. Sonra onu olumsuza çeviriyoruz. Dolayısıyla mümkün olumsuz döndürülmüş olmuyor mu?" denilirse bunun cevabı şudur: O olumluya çevriliyor ve döndürmesi yapılıyorsa bu takdirde, olumlu umumi mümkün olarak gelir ve olumsuza çevrilmez.

Olumsuz umumi mutlak ve varlıksal önermelerin döndürmesi olmaz. Durum, hulf yoluyla delil getiren zâhirî mantıkçıların zannettiği gibi değildir. Onlar hulf kıyasının çelişik üzerine bina edildiğini bilmiyorlar. Oysa bu iki önerme çeşidinin çelişiği yoktur. Çelişik, dâimî tikel olarak alınırsa mutlak tikel olumlu hâlinde döndürülür. Zira döndürmede zaruret ve devamlılık cihetleri muhafaza edilmez. Bu sebeple mutlak olumsuzun çelişiği olmaz. Öyleyse şu hususu düşün: "Mutlak olarak hiçbir insan bilfiil gülen değildir." dediğimizde "Bilfiil gülen hiçbir şey insan değildir." dememiz nasıl söz konusu olmasın!

Faraziyemizde açıkladığımız üzere tümel ve tikel mutlak olumlu, iki tikel hâlinde döndürülür. Varlıksal önerme de böyledir. Bu ikisinin döndürmesi umumi mutlak olur. Zira ciğer sahibi bir hayvan gibi bir konunun, nefes alan gibi varlıksal bir yükleminde döndürme varlıksal değil zaruri olur.

والموجبة الكلية الممكنة العامة والخاصة والجزئية تنعكسان جزئيتين بالافتراض كما بيّنا. وعكس الممكنة الخاصة لا يتأتى ممكنة خاصة لجواز أن يكون المحمول الممكن للموضوع ضروري له الموضوع كالضاحك بالفعل للإنسان. فإذا قيل: «بالإمكان كل إنسان ضاحك» لا ينعكس ممكنًا بل هاهنا ضروري والضرورة غير مطّردة أيضًا لجواز أن يكون موضوع ومحمول كل منهما ممكن للآخر كالكاتب والضاحك بالفعل، فيصحّ ممكنًا. والذي يعمّ الواجب والممكن الخاص الإمكان العام، فنقول: «إذا كان كل جَ بَ» بأيّ إمكان كان أو بعضه، «فبعض بَ جَ بالإمكان»[1] وإلا «فبالضرورة لا شيء من بَ جَ» فبالضرورة[2] «لا شيء من جَ بَ» وكان كله أو بعضه بَ بالإمكان، هذا محال.

فإن قيل: أليست السالبة الممكنة في قوّة الموجبة فنقلبها إليها ونعكس الموجبة، ثم نقلّب إلى السلب فتكون السالبة الممكنة انعكست. فيقال: إذا قلبت إلى الإيجاب وعكست جاءت ممكنة عامة موجبة لا تنقلب إلى السلب.

والمطلقة[3] العامّة السالبة والوجوديّة لا عكس لها،[4] كما[5] ظن الظاهريّون الذين احتجّوا بطريق الخلف. ولم يعلموا أن الخلف يبتني على النقيض ولا نقيض[6] لهما، وإن[7] أخذ النقيض دائمة جزئية فينعكس مطلقة موجبة جزئية. فإن العكس لم يحفظ جهات الضرورة والدوام[8] فلا يناقض السالبة المطلقة. وانظر أنّا إذا قلنا: «بالإطلاق لا شيء من الإنسان بضاحك بالفعل» كيف لا يتأتى أن نقول: «ولا شيء ممّا هو ضاحك بالفعل إنسان».[9]

والمطلقة الكلية والجزئية الموجبتان تنعكسان جزئيتين لما بيّنا بالافتراض وكذا الوجوديّة، وكلاهما تنعكسان بالإطلاق العام،[10] فإن المحمول الوجودي كالمتنفّس للموضوع كالحيوان ذي الرئة لا يتأتى العكس فيه وجوديا بل ضروريا.

---

١ ل + العام.
٢ ل + العام.
٣ ر: والممكنة.
٤ م: لهما.
٥ س: لا كما.
٦ س – ولا نقيض.
٧ ل: وإذا.
٨ س – الضرورة والدوام.
٩ ب، ط: إنسانا.
١٠ ط – العام.

Her ikisi de varlık itibariyle insanın yüklemi olan meselâ nefes alan ve uyuyan gibi, konu ve yüklemden her birinin diğeri için varlıksal olduğu bir yerde, umumi mutlağın, iki maddeyi de içine aldığı bir şey hakkında her birinin diğerine varlıksal olarak döndürmesi yapılır. Hulfî beyan da burada ele alınacaktır. Dolayısıyla diyoruz ki "Her, C B'dir." veya "Bazı C, B'dir." ifadesi mutlak olarak ele alındığında "Bazı B, mutlak olarak C'dir." olur. Aksi hâlde "Hiçbir B, daima C olmaz." Dolayısıyla "Hiçbir C, daima B olmaz." Oysa her veya bazı C'nin mutlak olarak B olduğu geçmişti. Dolayısıyla bu muhaldir.

EK: [Bitişik Şartlı Önermelerin Çelişmedeki ve Döndürmedeki Durumu Üzerine]

Bil ki bitişik şartlı önermenin çelişmedeki ve döndürmedeki durumu, yüklemli önermenin durumu gibidir. "Her ne vakit" ifadesinin çelişiği "hiçbir vakit" şeklinde; "Bazen… olur." ifadesinin çelişiği "Asla… olmaz. " hâlinde gelir. Diğerlerini de buna kıyas et! "Her ne vakit olacak olsa" ifadesi ile "Asla … olmaz." ifadesinin döndürmesi "Asla … olmaz." şeklinde gelir. Tümünde de durum böyledir.

Ters döndürme, niteliği bâki ve hâli doğru olacak şekilde olumluluk ve olumsuzluk itibariyle konunun mukabilinin yüklem, yüklemin mukabilinin de konu yapılmasından ibarettir. "Her insan hayvandır." sözümüzün ters döndürmesi "Hiçbir vakit hayvan olmayan, insan değildir." şeklinde olur. Zira sen konuyu yükleme hasretmiş oldun. Yüklemin yüklenmediği şeye, konu da yüklenmez. "Bazı insan, hayvandır." sözümüzün ters döndürmesi "Bazı hayvan olmayan şey, insan değildir." şeklinde olur.

Olumsuz tümelin ters döndürmesi tümel olmaz. "Hiçbir insan taş değildir." dediğimizde "Taş olmayan şeylerden hiçbiri, insan değildir." demeye hakkımız yoktur. Zira bunun mânası "Taş olmayan her şey insandır" olur ki bu yanlıştır. Bilakis bu önermenin ters döndürmesinin tikel olması doğrudur. Olumsuz tikel de aynen böyledir. "Hiçbir C, B değildir" veya "Bazı C, B değildir." dediğimizde "B olmayan bazı şeyler, C olmayan değildir." doğru olur. Bunun mânası "B olmayan bazı şeyler, C'dir." demektir. Eğer bu doğru olmazsa "B'nin dışındaki hiçbir şey, C değildir." ifadesi doğru olur. Bunun döndürmesi "Hiçbir C, B'den başka değildir." şeklinde gelir. Bunun mânası da "Her C, B'dir." demektir. Oysa biz "Bazı C, B değildir." demiştik.

وفي موضع يكون[1] الموضوع[2] والمحمول كل منهما وجوديا[3] للآخر كالمتنفّس والنائم اللذين[4] هما محمولا الإنسان مثلًا بالوجود[5] ينعكس كل منهما على الآخر بالوجود فيما يعمّ المادّتين الإطلاق العام؛ ويتأتّى البيان الخلفي أيضًا هاهنا فنقول: «إذا كان بالإطلاق كل أو بعض من ج ب[6] فبالإطلاق بعض ب ج، وإلا دائمًا لا شيء من ب ج، فدائمًا لا شيء من ج ب»[7] وقد كان بالإطلاق كله أو بعضه ب هذا محال.

ساقة: [في أن حال الشرطيات المتصلة في التناقض والعكس]

اعلم أن الشرطيّات المتصلة حالها في التناقض والعكس حال الحمليّات فنقيض «كلما» «ليس كلما»، ونقيض «قد يكون» «ليس البتّة» وعلى هذا فقِسْ. وعكس «كلما قد يكون» و«ليس البتّة»،[8] «ليس البتّة» وهكذا في الجميع.

وعكس النقيض[9] هو جعل مقابل الموضوع بالإيجاب والسلب محمولًا ومقابل المحمول موضوعًا والكيفية باقية والصدق[10] بحاله، فقولنا: «كل إنسان حيوان» عكس نقيضه «كلما ليس بحيوان ليس بإنسان» لأنّك حصرتَ الموضوع في المحمول، فما[11] لا يحمل عليه المحمول لا يحمل عليه الموضوع. وقولنا: «بعض الإنسان حيوان» عكس نقيضه «بعض ما ليس بحيوان ليس بإنسان».

والسالبة الكلية عكس نقيضها لا يصح كليا. فإذا قلنا: «لا شيء من الإنسان حجر»،[12] ليس لنا أن نقول: «لا شيء ممّا ليس بحجر ليس بإنسان» فيكون معناه: «كل ما ليس بحجر إنسان» وهو كذب، بل يصحّ عكس نقيضه جزئيا. وكذلك السالبة الجزئية، فإذا قلنا: «لا شيء من ج ب» أو «ليس بعض ج ب» فيصحّ «ليس بعض ما ليس بـ ب ليس بـ ج» ومعناه: «بعض ما ليس بـ ب ج» وإن لم يصحّ هذا، صحّ «لا شيء من غير الباء ج» فينعكس «لا شيء من ج غير الباء» فيكون معناه: «كل ج ب» وقد قلنا: «ليس بعض ج ب».

١ س: وفيما كان.
٢ ب: الموضع.
٣ م: وجودي.
٤ ط: الذي.
٥ ب، ط: للإنسان مثلًا في الوجود.
٦ ط: من ب ج.
٧ م – فبالإطلاق بعض ب ج ... لا شيء من ج ب.
٨ ل – وليس البتة.
٩ ب، ط: وعكس النقيض عكس النقيض.
١٠ س + والكذب.
١١ ب، ط: مما.
١٢ م: بحجر.

Bu yerlerin bir kısmında zihnî kayıtlamaya ihtiyaç vardır. "Bazı insanlar mevcuttur." sözümüzün ters döndürmesi "Ayanda mevcut olmayan bazı şeyler, yani zihinde var olan şeyler, insan değildir." şeklinde olur. Zira aynî olarak mevcut olmayan şeylerin zihinde bazısı olmaz.

Şayet şöyle denirse "Siz tümel olumsuz ile tikel olumlunun döndürüldüğünü söylemiştiniz. Böylelikle bizim 'Hiçbir duvar, kazığın (temelin) içinde değildir.' sözümüzü yalanlamış oldunuz. Bunun döndürmesi olmaz ki 'Hiçbir kazık (temel), duvarın içinde değildir' şeklinde olsun! 'Bazı yaşlılar, gençti.' sözümüz de böyledir. Bu sözümüzün döndürmesi olmaz ki 'Bazı gençler yaşlı idi.' olsun!"

Bu itiraza denir ki, konuyu bütünüyle yüklem yapmak, aynı şekilde yüklemi de bütünüyle konu yapmak döndürmenin şartındandır. İki önermede nakledilen "Fi" ve "Kâne" sözcüğü beraber yüklemin iki parçasıdır. Bu ikisinin doğru döndürmesi "Kazıkta (temelde) bulunan şeylerden hiçbiri, duvar değildir.", "Genç olanlardan bazısı ihtiyardır." şeklinde olur. Şöyle bir önermenin döndürmesi yoktur dediğimizde bunun mânası onun döndürmesi gerekli değildir, demektir.

BEŞİNCİ MERSAD

Delillerin Terkibi, Sûretlerinin, Maddelerinin ve Hâllerinin Sınıfları Üzerine

Bu kısımda üç matla vardır.

BİRİNCİ MATLA: Delilin Hakikati ve Sûretlerinin Sınıfları Üzerine

Bu kısımda on telvîh vardır.

Birinci Telvîh: Delilin Kendisi, İlkeleri ve Sûretlerinin Taksimi Üzerine

Bil ki delil (hüccet), başka bir sözün tasdikini gerçekleştirme maksadı güden sözlerden oluşan bir sözdür. Delilin birçok kısmı vardır. Kısımlar içinde temel olanı kıyastır. Geri kalan kısımları da inşallah daha sonra zikredeceğiz.

وفي بعض هذه المواضع يحتاج إلى تقييد ذهني كقولنا: «بعض الإنسان موجود»[1] عكس نقيضه: «بعض ما ليس بموجود في الأعيان أي ممّا هو في الذهن ليس بإنسان» إذ ما ليس بموجود عينًا لا بعض له فيه.[2]

فإن قيل: قلتم إن السالبة الكلية والموجبة الجزئية تنعكسان فكذبتم لأن[3] قولنا: «لا شيء من الحائط في الوتد» لا ينعكس ليكون «لا شيء من الوتد في الحائط» وكذلك قولنا: «بعض[4] الشيخ كان شابًّا» لا ينعكس، ليكون «بعض الشابّ كان شيخًا».

قيل: إن العكس من شرطه جعل الموضوع بكليته[5] محمولًا وكذا[6] المحمول. وفي القضيّتين ما نقل «في» و«كان» اللذان هما جزءا المحمولين معهما، وعكسهما الصحيح «لا شيء ممّا في الوتد حائط» و«بعض ما كان شابًّا فهو شيخ». وإذا قلنا: «قضيّة كذا لا تنعكس» معناه لا يجب أن تنعكس.

المرصد الخامس
في تركيب الحجج وأصناف صورها وموادها[7] وأحوالها

وفيه ثلاثة مطالع

المطلع الأول: في حقيقة الحجّة[8] وأصناف صورها[9]

وفيه عشر تلويحات

التلويح[10] الأول: في نفس الحجّة ومبادئها وتقسيم صورها

اعلم أن الحجّة قول مؤلف من أقوال يقصد به إيقاع التصديق[11] بقول[12] آخر. ولها أقسام والعمدة من الأقسام إنما هو القياس وسنذكر ما في[13] أقسامها إن شاء الله تعالى.[14]

---

١ ب، ر، ط: ليس بعض الإنسان موجودا.
٢ س – فيه.
٣ ل، م: أن؛ س: فكذبكم أن.
٤ ب: وكذا قولنا بعض؛ ط: وكذا قولنا بعض بعض؛ ل، ط: وكذلك بعض قولنا بعض.
٥ س: بكله.
٦ س، ل: وكذلك.
٧ س – وموادها.
٨ ر: الحجج.
٩ ل + وموادها.
١٠ م – التلويح.
١١ ب: للتصديق.
١٢ س: بقول.
١٣ ب: ونذكر باقي؛ ط: ونذكرنا في؛ ل: وسنذكر شيأ في.
١٤ س، ط – تعالى.

Kıyas, önermelerden oluşan bir söz olup, önermeler kabul edildiğinde bu sözden zâtı gereği başka bir söz gerekli olur. "Önermelerden oluşma" kaydı olmasaydı bu tanımdan [sonuç olarak] tek bir önerme çıkartmak söz konusu olmazdı. Ki bu [sonuç] önermesinin döndürmesinin ve ters döndürmesinin doğruluğu zâtı gereği gereklidir. [Kıyasın tanımındaki] "Zâtı gereği" sözümüz, sonuç vermeyen çeşitlerini dışarıda bırakır. Bu durum, (1) madde ve onun dışında bir hususiyetten dolayı önermenin sonucunun doğruluğuna rastlanıldığında[1] ve (2) zikredilmeyen başka bir mukaddimeye dayanan kıyas sebebiyle sonuçlanan bir neticenin doğruluğuna rastlanıldığında[2] söz konusu olur.

Önerme kıyasın bir cüzü kılınırsa ona "öncül", önermenin teklerine ayrıldıktan sonra kalan zâtî cüzlerine ise "terim" denir; cihetler, olumsuzluk edatları vb. gibi zâtî olmayan cüzler, böyle değildir ve yine teklerine ayrıldıktan sonra geride kalmayan zâtîler de böyle değildir, bağlar gibi.

Kıyasın, iki öncülünün ve kıyasla bağlantılı olan şeyin örneği şu sözümüzdür: Her C, B'dir. Her B, A'dır. Dolayısıyla her C, A'dır. İlk iki söz, öncüllerdir, bunların toplamı da kıyastır. Bunların gereği olan üçüncüsü de sonuçtur.

Kıyasta iki öncülün doğru kabul edilmesi şart değildir. Bilakis iki öncül kabul edildiğinde gereken sonuç gerekli olur; kabul ister bilfiil olsun isterse olmasın, durum değişmez. Kıyastan çıkan sözün gerekliliğini kabul etmek, onun "sûret"inin doğruluk özelliklerinden biridir. Bu özellik, "madde"sinin doğruluğunda mevcut olmaz.

Kıyasta neticenin çelişiğinin taraflarından biri ya bilfiil zikredilir ya da zikredilmez. Birincisi istisnaî kıyas olarak adlandırılır, tıpkı "Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur. Fakat güneş doğmuştur, dolayısıyla gündüz mevcuttur." sözümüz gibi. Bu kıyasta neticenin taraflarından biri zikredilmiştir ki bu da aynıyla neticeden ibarettir. Yahut şöyle de denir: "Fakat gündüz mevcut değildir. Dolayısıyla güneş doğmamıştır." Burada taraflardan biri zikredilmiştir ki

1 Madde hususiyetiyle neticesi doğru olan sonuçsuz kıyasa misal şudur: "Her insan hayvandır. Bazı hayvanlar nâtıktır. Öyleyse her insan nâtıktır." Bu lüzum yoluyla değil rastlantı yoluyla doğrudur. Madde hususiyetinin dışındaki bir nedenle neticenin doğruluğuna misal de şudur: "Her insan attır. Bazı atlar nâtıktır. Öyleyse her insan nâtıktır." İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 189.

2 Bunun misali de şudur: "Âlem kadîm değildir. Bundan gereken şey, âlemin değişken olduğudur. Dolayısıyla her değişken muhdestir." Buradaki sonuç "Her muhdes kadîm değildir." şeklinde neticeye nispet edilen fakat zikredilmeyen bir önermeden doğmuştur. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 189.

والقياس هو[1] قول مؤلف من قضايا إذا سلّمت لزم عنه لذاته قول آخر. ولولا التقييد بالتأليف من القضايا لم يخرج من الحدّ القضيّة الواحدة التي يلزم منها لذاتها صدق عكسها وعكس نقيضها. وقولنا: «لذاته»[2] يخرج به الأضرب العقيمة إذا اتّفق صدق نتيجتها لخصوصيّة المادة وغيرها وكنتيجة تستنتج عن قياس لا ينتهي إلى إنتاجها إلا بمقدّمة أخرى[3] لم تذكر.

والقضيّة إذا جعلت جزء القياس تسمّى مقدّمة وأجزاؤها الذاتية التي تبقى بعد التحليل إلى الأفراد تسمّى حدودًا، لا الأجزاء[4] الغير الذاتية كالجهات وأدوات السلب[5] وغيرها ولا الذاتية التي لا تبقى بعد التحليل كالروابط.

مثال القياس ومقدّمتَيه والمتعلّق به، قولنا: «كل جَ بَ، وكل بَ آ، فكل[6] جَ آ» فالقولان الأولان هما المقدّمتان ومجموعهما قياس والثالث اللازم منهما هو النتيجة.

ولم يشترط في القياس أن يكون مقدّمتاه مسلّمتَين بل ينبغي أن يكونا بحيث لو سُلِّمتا لزم ما يلزم سواء وجد التسليم بالفعل أو لم يوجد. ومن خاصية صحّة صورة القياس تسليم[7] لزوم قول منه ولا يوجد هذا في صحّة المادة.

والقياس لا يخلو إما أن يذكر فيه أحد طرفي نقيض النتيجة بالفعل أو لم يذكر. فالأول[8] يسمّى استثنائيًّا كقولنا: «إن كانت الشمس طالعة فالنهار موجود لكن الشمس طالعة فالنهار موجود»، ذكر فيه أحد طرفي نقيض النتيجة وهي النتيجة بعينها. ويقال:[9] «لكن ليس النهار بموجود[10] فليست[11] الشمس طالعة»، ذكر فيه[12] أحد الطرفين[13]

١ ر، س – هو.
٢ ط: لذات.
٣ م: الآخر.
٤ ب، ر، ط، ل: إلا الأجزاء.
٥ م: السلوب.
٦ ب: وكل.
٧ ط – تسليم.
٨ ر: والأول.
٩ س، ل، م: أو يقال.
١٠ س، ل: موجودا.
١١ م: فليس.
١٢ م: فيها.
١٣ س + في النقيض.

o da neticenin çelişiğidir. Neticenin çelişiğinin bilfiil olarak zikredilmediği taraf, ilk örnekte zikrettiğimiz şeydir, her ne kadar bilkuvve netice "Her B, A'dır." sözümüze dâhil olsa da.

İktiranlı kıyas bazen üç yalın önermeden, bazen bunların karışımlarından oluşur. Nitekim bunu ileride belirteceğiz. İktiranlı kıyasta iki öncülde de tekrar eden bir terim bulunur; yukarıda geçen örnekteki B'de olduğu gibi ki buna "orta terim" denir ve bu, neticeden düşürülür. Öncüllerden her birinin kendine özgü terimleri vardır. Bunlar "iki taraf ve iki baş" diye adlandırılır. Neticenin konusu veya mukaddemi olan şey, "küçük terim"; neticenin yüklemi [veya tâlîsi olan şey de] "büyük terim" diye adlandırılır. Kendisinde küçük terim bulunan öncül, "küçük öncül"; kendisinde büyük terim bulunan öncül de "büyük öncül" diye adlandırılır. İki öncülün birbiriyle birleşmesi "iktiran" diye adlandırılır. Netice doğuran iktiran, "kıyas" diye adlandırılır. Orta terimin iki tarafta vazedilme keyfiyeti, "şekil" diye adlandırılır.

Taksim dört kısmı gerektirir: (1) Orta terim, ya küçük öncülün yüklemi ve büyük öncülün konusudur. (2) Orta terim, ya küçük öncülün konusu ve büyük öncülün yüklemidir. (3) Orta terim, her ikisinin de yüklemidir. (4) Orta terim, her ikisinin de konusudur.

Birincisinin tam olduğu kendiliğinden açıktır ve ona "birinci şekil" denir. Zira o bizâtihi açık olduğu gibi, başkasını da açık hâle getirir ve o dört matlabı neticeye ulaştırır, iki şerefin yani tümellik ve olumluluğun sahibidir; onun dışındaki şekillerden hiçbiri neticeye ulaştırmaz. Bunun, yani ilk şeklin dışındakilere gelince ya olumlu olmadan tümel olarak netice verir veya tümel olmadan olumlu olarak netice verir, tıpkı ikinci ve üçüncü şekiller gibi. Birincinin döndürmesi, insan tabiatına uzaktır ve onun kıyas olduğu anlaşılmaz. Onda sıkıntı veren zorluk olduğu için düşürülür. İkinci ve üçüncü şeklin kendilerinden hareketle kıyas olduğunu insan tabiatı zor anlar.

Bu üçü, kendilerinde, iki olumsuzdan netice çıkmaması hususunda ortaktır. Ancak olumlu hükmünde olan olumsuzlar bundan müstesnadır. Bununla ilgili ikinci şeklin tafsilatı belirtilecektir. Yine iki tikelinden, olumsuz küçük öncülden ve tikelinden olan büyük öncülden netice çıkmaması hususunda üçü ortaktır.

وهو[1] نقيض النتيجة. والذي لم يذكر فيه بالفعل ذلك ما ذكرنا من المثال الأول[2] وإن كانت النتيجة بالقوة داخلة في قولنا: «كل بَ آ».

والقياس الاقتراني قد يكون من سواذج القضايا الثلاثة،[3] وقد يكون من مختلطات[4] بعضها مع بعض كما سنذكره. ويوجد في الاقتراني حدّ مكرر في المقدّمتَين مثل بَ فيما سلف من المثال يسمّى الحدّ الأوسط ويسقط في النتيجة. ولكل واحد من المقدّمتين حدّ يخصّه ويسمّيان الطرفين والرأسين، والذي يصير موضوع النتيجة أو مقدّمها يسمّى الأصغر، والذي يصير محمول النتيجة الأكبر.[5] والمقدّمة التي فيها الأصغر تسمّى الصغرى والمقدمة التي[6] فيها الأكبر تسمّى الكبرى. وتأليف المقدّمتين يسمّى اقترانًا[7] والاقتران المنتج قياسًا وكيفيّة وضع الحدّ الأوسط عند الطرفين يسمّى شكلًا.

واقتضاء التقسيم أربعة أقسام:[8] فإن الحدّ الأوسط إما أن يكون محمول الصغرى وموضوع الكبرى أو موضوع الصغرى ومحمول الكبرى أو محمولهما أو موضوعهما جميعًا.

والأول، هو البيّن التام بنفسه ويسمّى الشكل الأول لأنه بيّن بذاته ويتبيّن به غيره وهو المنتج للمطالب الأربعة، وذو الشرفين أي[9] الموجب الكلي لا ناتج له في[10] الأشكال غيره. أما[11] غيره لا ينتج[12] إلا الكلي[13] دون الإيجاب أو الموجب دون الكلية كالثاني والثالث.[14] والذي هو عكس الأول بعيد عن الطبع، لا يتفطّن لكونه قياسًا وفيه كُلف شاقة أسقط. والثاني والثالث يكاد الطبع يتفطّن لقياسيتهما[15] من نفسهما.[16]

واشترك الثلاثة في أن لا نتيجة فيها عن سالبتين إلا في سوالب هي في حكم الموجبات والشكل الثاني فيه تفصيل يذكر ولا عن جزئيتين ولا عن صغرى سالبة وكبرى جزئية.

١ ر: وهي.
٢ س+ شيء اقترانيا.
٣ ر: الثلاث.
٤ م: المختلطات.
٥ س: أو تاليها الأكبر.
٦ ر، س، ل: والتي.
٧ ب، ط: اقترانيا.
٨ س: أشكال.
٩ س: إذ.
١٠ ر: من.
١١ ر: وأما.
١٢ س: فينتج.
١٣ ر: الكل.
١٤ ل + والرابع.
١٥ ط: لقياسيهما.
١٦ ط – من نفسهما.

Netice, başka şeyde değil, nitelik ve nicelikte iki öncülden değersiz olana bağlıdır. İleride belirteceğimiz husus bundan müstesnadır. Şayet netice değerli olana bağlı olsaydı kendi hükmünde ve haberî oluşunda hedeflediğimiz şeyden daha tam olurdu ki bu ise başka bir öncüldür.[1]

Birinci şekil: Ondaki orta terim, küçük öncülün yüklemi, büyük öncülün konusu olur. Bunun da iki şartı vardır:

Birinci şart, küçük öncülün olumlu veya olumlu hükmünde olmasıdır, tıpkı mümkünler ve olumsuz varlıksal önermeler gibi. Zira küçük terimin orta terime dâhil olması gerekir ve hüküm küçük terime taşınır. Çünkü ondan farklı olsaydı hükmü ona geçmezdi. Nitekim orta terimin küçük terimden farklı bir tür olarak alınması, ondan olumsuzlanması ve cins vb. yönlerden ikisini de kapsayacak bir mânada orta terime hamledilmesi böyledir. Tıpkı, "Hiçbir insan uçan değildir." ve "Her uçan, hayvandır." sözümüz gibi. Bundan netice alınsaydı elbette bu olumsuz olurdu. Zira netice, iki öncülden daha aşağı olana bağlıdır ki o da "Hiçbir insan hayvan değildir." şeklindeki önermedir. Bunun yanlış olduğunda bir şüphe yoktur. İki olumsuzda büyük terim için bir hassa veya küçük terim için bir fasıl alınır. Orta terim ikisinden de farklı olur. Bundan bir netice doğsaydı elbette bu olumsuz ve yanlış olurdu.

İkinci şart, önermede büyük öncül tümel olur ki orta terimde küçük terim içerilmiş olsun. Böylelikle büyük terimin hükmü, küçük terime aktarılır. Şayet büyük öncül tikelinden olsaydı orta terimin küçük terimin cinsi veya başka bir umumisi olması mümkün olur ve olumluda uyumsuzluk ve uyumluluk bakımından olumsuzlanan şey olumlu veya olumsuz tikelinden büyük öncüldeki küçük terimin bazısına hamledilirdi. Yine, olumsuzda uyumsuzluk ve uyumluluk bakımından sabit görülen şey olumlu veya olumsuz tikelinden büyük öncüldeki küçük terimin bazısına hamledilirdi. Bu durumda sonuç doğmazdı.

Önermelerin muteber olanları dört niceliği belirli önermeden ibarettir. Küçük ve büyük öncüllerin her birinin, dört hâlden biri üzere olması mümkündür. Küçük öncül çeşitlerinden her biri, büyük öncül çeşitlerinden her biriyle birlikte alındığında dörtte dört olur. Bundan da on altı çeşit açığa çıkar.

1 Meselâ Zorunlu Varlığın varlığını ortaya koyan netice, onu doğuran öncüllerden daha şereflidir. Fakat bu, hüküm ve haberî oluş bakımından değil sonucun maddesi bakımındandır. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 195.

والنتيجة تتبع أخسّ المقدّمتين في الكم والكيف لا غير، إلا فيما سنذكره فيما بعد.[1] ولو تبعت الأشرف[2] لكانت أتمّ في نفس حكمها وخبريتها ممّا نتّجها وهي[3] المقدّمة الأخرى.

الشكل الأول: وهو الذي يكون[4] الأوسط فيه محمول الصغرى وموضوع الكبرى وله شرطان:

أحدهما أن يكون الصغرى موجبة أو في حكمها كالممكنات والوجوديات السالبة ليدخل في الأوسط فيتعدّى الحكم إلى الأصغر،[5] إذ لو باينه فلا يتعدّى كما يؤخذ الأوسط نوعًا مباينا للأصغر ويسلب عنه ويحمل على الأوسط معنى يعمّهما من الجنس وغيره كقولنا: «لا شيء من الإنسان بطائر وكل طائر حيوان» لو جاءت النتيجة لكانت سالبة البتة[6] لأن النتيجة تتبع أخس المقدمتين[7] وهي «لا شيء من الإنسان بحيوان» ولا شك في كذبها وفي السالبتين يؤخذ الأكبر[8] خاصّة أو فصلًا للأصغر، والأوسط مباينًا لهم[9] فلو جاءت النتيجة كانت سالبة وتكذب البتّة.

والثاني أن تكون الكبرى كلية ليندرج الأصغر في الأوسط فيتعدّى إليه الأكبر، ولو كانت جزئية يجوز[10] أن يقع الأوسط جنس الأصغر أو عامًّا آخر ويحمل على بعضه في الكبرى الجزئية الموجبة أو السالبة[11] من[12] موافقة أو مخالفة[13] في الموجبة ما يسلب عنه وفي السالبة ما يثبت[14] عليه فلا[15] نتيجة.

والمعتبر من القضايا المحصورات الأربع، وكل من الصغرى والكبرى يجوز أن يكون على حال واحد[16] من[17] الأحوال الأربع.[18] فإذا أخذ كل واحد من أصناف الصغرى مع كل واحد من أصناف الكبرى كانت أربعة[19] فهي[20] ستّة عشر ضربًا.

١ س، ط، ل، م – فيما بعد.
٢ س: للأشرف.
٣ س، م: وهو.
٤ ر + الحد.
٥ ل: الأكبر.
٦ م – البتة.
٧ ب، ر: تتبع للأخس؛ م: تتبع الأخس.
٨ ب، ط: يوجد للأكبر.
٩ م: لهما.
١٠ ل: بجواز.
١١ س، م: والسالبة.
١٢ ر – من.
١٣ ر: مناسبة.
١٤ س: ما يوجب.
١٥ م: ولا.
١٦ ر، س: واحدة.
١٧ ر + هذه.
١٨ ط: الأربعة.
١٩ س، ط: أربع في أربع؛ م: أربعة في أربع.
٢٠ س – فهي.

İki şart itibariyle küçük öncülden iki olumlusu; büyük öncülden iki tümeli, her ikisinin tümünden biri diğerine ilâve edildiğinde muteber çeşide dönüşür. Böylelikle dört çeşit olur. Doğru olanlar dört ile sınırlandığında geri kalan on iki çeşit kısır ve bozuk olur.

Birinci çeşit: İki olumlu tümelden, tümel olumlu netice çıkar. Bunun örneği şudur: "Her C, B'dir. Her B, A'dır. Dolayısıyla her C, A'dır." Zira C, B'ye dâhil olduğunda onun hakkında verdiğin her hüküm diğerine de geçer.

İkinci çeşit: Büyük öncülü olumsuz iki tümelden olumsuz tümel netice çıkar. Bunun örneği şudur: "Her C, B'dir. Hiçbir B, A değildir. Dolayısıyla hiçbir C, A değildir."

Üçüncü çeşit: Küçük öncülü tikelinden olan iki olumludan, tikelinden olumlu netice çıkar. Bunun örneği şudur: "Bazı C, B'dir. Her B, A'dır. Dolayısıyla bazı C, A'dır."

Dördüncü çeşit: Küçük öncülü olumlu tikelden ve büyük öncülü olumsuz tümel olandan olumsuz tikel netice çıkar. Bunun örneği şudur: "Bazı C, B'dir. Hiçbir B, A değildir. Dolayısıyla bazı C, A değildir."

İkinci şekil: Ondaki orta terim iki öncülde de yüklem olur. Bunun şartı, iki öncülünün nitelikte farklı olmasıdır −birazdan zikredilecek yerdeki hariç− ve büyük öncülünün tümel olmasıdır.

İlk şarta gelince, bazen tek bir şey iki ortak şeye olumlu olarak yüklenir, bazen de olumsuz olarak yüklenir. Netice ancak olumluda ortaya çıkar. Tek bir şey bazen iki farklı şeye olumlu olarak yüklenir, bazen de olumsuz olarak yüklenir ve netice ancak olumsuzda ortaya çıkar. İki olumluda ve iki olumsuzda taraflardan birinin gereği ortaya çıkmadığı için, bir geçerlilik ve netice söz konusu olmaz.

İkinci şarta gelince; (1) olumlu veya olumsuz olsun, tikel olan büyük öncülün büyük teriminin ortak iki terimin cinsi veya başka bir umumisi olması mümkün olduğu için, netice olumlu olur ve (2) ya (a) tikel olan büyük öncülün büyük terimi, küçük terimden farklı olur ve orta terim büyük terime yüklem olur ya da (b) olumlu veya olumsuz tikel büyük öncülde orta terim büyük terimden olumsuzlanır. Bu durumda sadece neticenin olumsuzlanması söz konusu olur ve ikisinden birinin gerekliliği olmadığı için netice de yoktur.

فباعتبار الشرطين تعيّن من الصغرى موجبتاها[1] ومن الكبرى كليتاها فكل[2] من كل منهما[3] إذا ضم إلى الآخر صار ضربًا معتبرًا فيكون أربعة أضرب فلمّا انحصر الصحيح في أربعة فالباقيات من اثني عشر ضربًا عواقر فاسدات.

الضرب الأول: من كليتين موجبتين ينتج موجبة كلية،[4] مثاله: «كل جَ بَ، وكل بَ آ، فكل جَ آ» فإنه إذا دخل الجيم في الباء فكل حكم حكمتَ عليه يتعدّى إليه.

الضرب الثاني: من كليتين والكبرى سالبة ينتج كلية سالبة،[5] مثاله: «كل جَ بَ، ولا شيء من بَ آ، فلا شيء من جَ آ».

الضرب الثالث: من موجبتين والصغرى جزئية ينتج موجبة جزئية، مثاله: «بعض جَ بَ، وكل بَ آ، فبعض جَ آ».

الضرب الرابع: من جزئية موجبة صغرى وكلية سالبة كبرى ينتج جزئية سالبة،[6] مثاله: «بعض جَ بَ ولا شيء من بَ آ فليس بعض جَ آ».

الشكل الثاني: وهو الذي يكون الأوسط فيه محمولًا في المقدّمتين وشرطه أن يكون مقدّمتاه مختلفتين في الكيفية[7] إلا فيما يذكر من بعد والكبرى كلية.

أما الأول، فلأن المتّفقين قد يثبت[8] عليهما أو يسلب عنهما شيء واحد ولا نتيجة سوى الموجبة. والمتباينين قد يثبت[9] عليهما أو يسلب عنهما شيء واحد ولا نتيجة سوى السالبة. وإذ لا لزوم لأحدهما في الموجبتين ولا في السالبتين فلا اطّراد فلا نتيجة.

وأما الثاني، فلأنّ الكبرى الجزئية موجبة كانت أو سالبة يجوز أن يكون الأكبر جنسًا أو عامًّا آخر[10] للحدّين المتّفقين فالنتيجة موجبة أو مباينًا للأصغر والأوسط محمول على الأكبر أو مسلوب عنه في الكبرى الجزئية الموجبة[11] أو السالبة، فليس إلا سلب النتيجة فلا لزوم لأحدهما ولا[12] نتيجة.

---

١ م: موجبتها.
٢ ر، ل: وكل.
٣ س: منها.
٤ ب، ر: كلية موجبة.
٥ س – ينتج كلية سالبة.
٦ ب، ط: سالبة جزئية.
٧ س: في الإيجاب والسلب.
٨ س: يوجب.
٩ س: يوجب.
١٠ س – آخر.
١١ ط – الموجبة.
١٢ م: فلا.

İlk şart vasıtasıyla bu şekilde iki mutlaktan, iki varlıksaldan, iki mümkünden ve bunların karışımından kıyas olmadığı bilinir. Çünkü bunların olumsuzlanması, olumlu kuvvetine sahiptir. Bu itibarla, nefes alan gibi varlıksal yüklem, insan ve nâtık gibi iki ortak şey hakkında olumlu veya olumsuz olur. Dolayısıyla netice ancak olumlu gelir. Veyahut nefes alan gibi varlıksal yüklem insan ve at gibi iki farklı şey hakkında olumlu veya olumsuz olur. Netice ancak olumsuz gelir. Bu durumda olumluluk ve olumsuzluk için bir gereklilik yoktur. Bu sebeple netice de doğmaz.

Bu şeklin çeşitleri zikredilen açıklamaya dayalı olarak dört tanedir.

Birinci çeşit: Büyük öncülü olumsuz iki tümelden olumsuz tümel netice çıkar. Bunun örneği şudur: "Her C, B'dir. Hiçbir A, B değildir." Büyük öncül döndürülür ve "Hiçbir B, A değildir." olur ve bu birinci çeşidin ikincisidir. Bundan da "Hiçbir C, A değildir." neticesi çıkar veya hulf ile açıklar ve şöyle deriz: "Hiçbir C, A değildir." sözümüz doğru değilse onun "Bazı C, A'dır." şeklindeki çelişiği doğru olur. Bunu kıyasın büyük öncülüne onun küçük öncülü yaparak birleştiririz; o "Hiçbir A, B değildir." şeklini alır ve "Bazı C, B değildir." diye netice verir. Oysa "Her C, B'dir." idi. Dolayısıyla bu, muhal bir hulftur. Kıyasın sûreti doğrudur. Büyük öncül de böyledir. Muhal, neticenin çelişiği olan küçük öncülün yanlış olmasından ileri gelir. İkinci şekildeki hulf kıyaslarının tümünde neticenin çelişiği büyük öncüle bu şekilde bitişir; üçüncü şekilde ise neticenin çelişiği önermenin büyük öncülü yapılarak küçük öncüle bitişir.

İkinci çeşit: Küçük öncülü olumsuz iki tümelden olumsuz tümel netice çıkar. Bunun örneği şudur: "Hiçbir C, B değildir. Her A, B'dir." Küçük öncül döndürülür ve büyük öncül yapılır ve bundan "Hiçbir A, C değildir." neticesi çıkar. Sonra "Her" şeklindeki iki başın mekânına dönmesi için netice döndürülür. Esasen bilgisi talep edilen de budur. Hulfî açıklaması da zikrettiğimiz şekilde olur.

Üçüncü çeşit: Küçük öncülü olumlu tikel, büyük öncülü olumsuz tümelden, olumsuz tikel netice çıkar. Bunun örneği şudur: "Bazı C, B'dir. Hiçbir A, B değildir. Bundan, açıkladığımız gibi büyük öncülün döndürmesi ve hulf ortaya çıkar.

وبالشرط الأول يعرف أن لا قياس في هذا الشكل عن المطلقتين والوجوديّتين والممكنتين ولا عن[١] خلطهما. لأن سلبهما في قوة إيجابهما فيوجب المحمول الوجودي كالمتنفّس على المتّفقين كالناطق والإنسان بهذه الاعتبارات أو يسلب، فليس إلا[٢] الإيجاب أو على المتباينين كالإنسان والفرس كذلك فليس غير السلب[٣] فلا لزوم لإيجاب ولا سلب، فلا نتيجة.

وضروبه أربعة لنحو البيان المذكور.

الضرب الأول: من كليتين والكبرى سالبة فينتج كلية سالبة، مثاله: «كل جَ بَ، ولا شيء من آ بَ» فتنعكس الكبرى فيصير «لا شيء من بَ آ» وهو ثاني الأول، فينتج: «لا شيء من جَ آ» أو نبيّن بالخلف فنقول: إن لم يصحّ «لا شيء من جَ آ» فيصدق نقيضه وهو «بعض جَ آ» ونقرنه بكبرى القياس مجعولًا صغراها وهو «لا شيء من آ بَ»، فينتج «ليس بعض جَ بَ» وكان «كل جَ بَ» هذا خلف محال. وصورة القياس صحيحة وكذا الكبرى، فالمحال لزم من كذب الصغرى التي هي نقيض النتيجة. وفي[٤] جميع قياسات الخلف التي في الشكل الثاني يقرن نقيض النتيجة[٥] بالكبرى هكذا. وفي الثالث بالصغرى مجعولًا كبراها.

الضرب الثاني: من كليتين والصغرى سالبة ينتج كلية سالبة، مثاله: «لا شيء من جَ بَ» و«كل آ بَ» تعكس[٦] الصغرى وتجعل كبرى فينتج «لا شيء من آ جَ» ثم تعكس النتيجة ليرجع الرأسان كل إلى مكانهما وهو المطلوب والبيان الخلفي على ما ذكرنا.[٧]

الضرب الثالث: من جزئية موجبة صغرى وكلية سالبة كبرى ينتج جزئية سالبة، مثاله: «بعض جَ بَ ولا شيء من آ بَ» يتبيّن بعكس الكبرى والخلف كما بيّنّا.

---

١ س – عن.
٢ ل: غير.
٣ ر: السالب.
٤ س + الثاني.
٥ س – جميع قياسات ... نقيض النتيجة.
٦ ط: بعكس.
٧ س: ما ذكر.

Dördüncü çeşit: Küçük öncülü olumsuz tikel ve büyük öncülü olumlu tümelden olumsuz tikel netice çıkar. Bunun örneği şudur: "Bazı C, B değildir. Her A, B'dir." Burada döndürme açıklanmamıştır. Zira büyük öncül tikele döndürülür iken olumsuz tikel döndürülmez. İki tikelden de kıyas olmaz. Dolayısıyla bu, hulf ile açıklanır: Şayet "Bazı C, A değildir" doğru değilse o zaman "Her C, A'dır" doğru olur. Bu zikrettiğimiz gibi tamamlanır veya bir faraziye ile açıklar ve deriz ki: "B olmayan bazı C, D olsun!" dolayısıyla "Hiçbir D, B değildir." Oysa "Her A, B'dir." idi. İkinci çeşidin ikincisinden "Hiçbir D, A değildir." neticesi çıkar ve buna "Bazı C, D'dir." eklenir. Dolayısıyla dördüncüden birinci yani "Bazı C, A değildir." neticesi çıkar. Her faraziye bu çeşidin içinde bulunduğu şekilden oluşan bir kıyasla ve birinciden oluşan bir kıyasla tamamlanır.

Üçüncü şekil: Orta terimin iki öncülünde de konu olarak bulunduğu kıyastır. Bunun şartı, küçük öncülün olumlu veya olumlu hükmünde olması ve hangisi olursa olsun iki öncülden birinin tümel olmasıdır. Birinci şarta gelince; olumsuz küçük öncülün büyük teriminin olumlu büyük öncüldeki diğer iki terimin cinsi veya umumisi olması mümkündür. Netice doğru olsaydı olumsuz gelirdi ve her hâlükârda yanlış olurdu. Yahut ortak olan küçük ve büyük terimin, olumsuzda farklı olması mümkündür. Netice doğru olsaydı olumsuz gelirdi ve her hâlükârda yanlış olurdu. İkinci şarta gelince; (1) bazen ortak iki şey, tikel olumluluk itibariyle tümel tek bir mâna hakkında sabit olur veya ikisi de selb edilir yahut ikisinden biri olumlu diğeri olumsuz olur; ancak sadece olumluluk geçerlidir. (2) Yahut farklı iki şey üç kısım üzere gerçekleşir; ancak sadece olumsuzluk geçerlidir.

Bu şeklin karineleri altı çeşittir. Zira büyük öncülü olumlu küçük öncülle birlikte tümel olduğunda birinci şekilde olduğu gibi, dört çeşit ortaya çıkar. Tümellik ortaya çıkmadığında büyük öncülün olumlu veya olumsuz tikel olması mümkündür ve bunlara iki çeşit daha ilâve edilir. Bu şeklin özelliği ancak tikelinin netice vermesidir.

Birinci çeşit: Olumlu iki tümelden olumlu tikel netice çıkar. Bunun örneği şudur: "Her B, C'dir." ve "Her B, A'dır." Küçük öncül döndürülür ve birincinin üçüncüsüne döndürülmüş olur. "Bazı C, A'dır." neticesi çıkar

الضرب الرابع: من سالبة جزئية صغرى وموجبة كلية كبرى ينتج جزئية سالبة، مثاله: «ليس بعض جَ بَ وكل آ بَ». لا بيان بالعكس[1] هاهنا، لأن السالبة الجزئية لا تنعكس والكبرى تنعكس جزئية ولا قياس عن جزئيتين. فتبيّن بالخلف[2] إنه إن لم يصحّ «ليس بعض جَ آ» فيصدق «كل جَ آ» ويتمّم كما ذكرنا أو نبيّن بالافتراض فنقول: «ليكن البعض من جَ الذي ليس بـ بَ، دَ» فيكون «لا شيء من دَ بَ» وكان[3] «كل آ بَ» ينتج من ثاني الثاني «لا شيء من دَ آ» ويضمّ إليه «بعض جَ دَ» فينتج من رابع الأول «ليس بعض جَ آ». وكل افتراض إنما يتمّ بقياس من الشكل الذي فيه ذلك الضرب وبقياس من الأول.

الشكل الثالث: وهو الذي الأوسط فيه موضوع في المقدّمتين وشرطه إيجاب الصغرى أو أن يكون في حكمه، وكلية إحدى المقدّمتين أيّهما[4] كانت. أما الأول، فلأن الصغرى السالبة يجوز أن يكون الأكبر جنسًا أو عامًّا آخر للحدّين في الكبرى الموجبة. فلو صحّت نتيجة لكانت سالبة البتّة وتكذب أو أن يكون الأصغر والأكبر[5] المتّفقان مبايناه[6] في السالبتين، فلو صحّت النتيجة[7] لكانت سالبة وتكذب البتّة.[8] وأما[9] الثاني فلأن[10] المعنى الواحد الكلي قد يثبت عليه بالإيجاب الجزئي شيئان متّفقان أو يسلبان أو يوجب أحدهما ويسلب الآخر وليس غير الإيجاب أو أمران مختلفان يجعل على الأقسام الثلاثة وليس[11] غير السلب.

وقرائنه ستة لأن كبراه لمّا كانت كلية مع الصغرى الموجبة أنتجت[12] أربعة كالشكل الأول. ولما لم تتعيّن الكلية جاز أن تكون الكبرى جزئية موجبة أو سالبة فزاد ضربان، وخاصّيته أن لا ينتج غير الجزئي.

الضرب الأول: منه[13] من كليتين موجبتين ينتج[14] جزئية موجبة، مثاله: «كل بَ جَ» و«كل بَ آ» تنعكس[15] الصغرى فيرجع إلى ثالث الأول، فينتج: «بعض جَ آ»

---

١ ط: لا بيان العكس.
٢ ل + فنقول.
٣ ب، ر – كان.
٤ ط: أيتهما.
٥ ل: أو يكون الأصغر أو الأكبر.
٦ ط: مباينا له؛ م: مباينا.
٧ س، ل، م: نتيجة.
٨ ل + أو يكون الأصغر والأكبر مبايناه في السالبتين فلو صحّت نتيجة لكانت سالبة ويكذب البتّة.
٩ ر + في.
١٠ م: فلا.
١١ م – غير الإيجاب ... الأقسام الثلاثة وليس.
١٢ س: صحت؛ ل: نتجت؛ م: ينتج.
١٣ س – منه.
١٤ ب، ط، م: فينتج.
١٥ س: نعكس.

veya bu doğru değilse "Hiçbir C, A değildir." ifadesinin doğru olduğunu söyleriz. Bunu da kıyasın küçük öncülüne bitiştiririz ve "Her B, C'dir." olur. Birincinin ikincisinden "Hiçbir B, A değildir." neticesi çıkar. Oysa "Her B, A'dır." idi. Dolayısıyla bu muhaldir ve neticenin çelişiği olan büyük öncülün yanlış olmasından kaynaklanır.

İkinci çeşit: Büyük öncülü olumsuz iki tümelden olumsuz tikel netice çıkar. Yukarıda zikrettiğimiz üzere iki açıklamayla bu anlaşılır.

Üçüncü çeşit: Küçük öncülü tikel iki olumludan, yukarıdaki iki açıklamaya göre, olumlu tikel netice çıkar.

Dördüncü çeşit: Büyük öncülü tikel iki olumludan tikel olumlu netice çıkar. Burada küçük öncülün döndürmesi olmaz. Zira tikel olarak döndürülür ve iki tikelden kıyas olmaz. Dolayısıyla büyük öncül döndürülür ve küçük öncül hâline getirilir ve neticesi alınır. Sonra neticenin döndürmesi yapılır. Yahut bunu hulf ile açıklar ve şöyle deriz: "Bazı C, A'dır." doğru değilse "Hiçbir C, A değildir." Daha önce zikrettiğimiz gibi, bunu da tamamlarız veya bunu faraziye ile açıklarız: "A olan bazı B, D'dir." diye farz ederiz. Böylece "Her D, A'dır" olur ve "Her D, B'dir" ve "Her B, C'dir." deriz. Birincinin birincisinden "Her D, C'dir." neticesi çıkar. Dolayısıyla "Her D, C'dir." ve "Her D, A'dır." olur. Üçüncünün birincisinden "Bazı C, A'dır." neticesi çıkar.

Beşinci çeşit: Küçük öncülü olumlu tümel ve büyük öncülü olumsuz tikelden, olumsuz tikel netice çıkar. Döndürmeye ilişkin bir açıklama söz konusu olmaz. Zira olumsuzun döndürmesi olmaz. Küçük öncül döndürülürse tikele dönüşür ve iki tikelden de kıyas olmaz. Bunu hulf veya bir faraziye ile açıklarız: "A olmayan bazı B, D'dir." diye varsayarız ve "Hiçbir D, A değildir." olur ve "Her D, B'dir." ve "Her B, C'dir." deriz. Dolayısıyla "Her D, C'dir." olur. Onu da toplayıcı öncüle bitiştirir ve böylece istenen neticeye ulaşılır. Faraziye sadece tikel önermeyi tümel yapmak için vaz edilir.

Altıncı çeşit: Küçük öncülü olumlu tikel, büyük öncülü olumsuz tümelden, olumsuz tikel netice çıkar. Bu, daha önce zikrettiğimiz gibi, küçük öncülün döndürülmesiyle ve hulf ile açıklanır. Tikel olanın doğruluğu sebebiyle şekillerdeki tekil önermeler de doğru olur.

أو نقول: إن لم يصحّ هذا يصحّ «لا شيء من جَ آ» ونقرنه بصغرى القياس وهو «كل بَ جَ» ينتج[1] من ثاني الأول «لا شيء من بَ آ». وكان «كل بَ آ» هذا محال ولزم من[2] كذب الكبرى التي هي نقيض النتيجة.

الضرب الثاني: من كليتين والكبرى سالبة تنتج جزئية[3] سالبة يتبيّن بالبيانين[4] على ما ذكرنا.[5]

الضرب الثالث: من موجبتين والصغرى جزئية تنتج موجبة جزئية بالبيانين.[6]

الضرب الرابع: من موجبتين والكبرى جزئية تنتج موجبة جزئية[7] ولا تعكس الصغرى هاهنا. فإنها تنعكس جزئية ولا قياس عن الجزئيتين فتعكس الكبرى وتجعل صغرى فتستنتج[8] ثم تعكس النتيجة أو نبين بالخلف فنقول إن لم يصحّ «بعض جَ آ»، فـ«لا شيء من جَ آ» ونتمّم كما ذكرنا أو نبيّن بالافتراض، فنفرض البعض من بَ الذي هو آ دَ، حتى يكون «كل دَ آ» فنقول: «كل دَ بَ» و«كل بَ جَ» ينتج من أول الأول «كل دَ جَ» فـ«كل[9] دَ جَ[10] وكل دَ آ» ينتج[11] من أول[12] الثالث «بعض جَ آ».

الضرب الخامس: من كلية موجبة صغرى وجزئية سالبة كبرى ينتج جزئية سالبة، ولا بيان عكسي إذ لا عكس للسالبة.[13] والصغرى إن عكست صارت جزئية ولا قياس[14] عن الجزئيتين فنبيّن[15] بالخلف أو بالافتراض، فيفرض البعض من بَ الذي ليس آ دَ، فيكون «لا شيء من دَ آ» فنقول: «كل دَ بَ» و«كل بَ جَ» فـ«كل[16] دَ جَ» ونقرن بالمقدّمة المدّخرة فيستنتج[17] المطلوب. والافتراض إنما وضع لجعل قضيّة جزئية كليةً.

الضرب السادس: من جزئية موجبة صغرى وكلية سالبة كبرى ينتج جزئية سالبة تتبيّن بعكس الصغرى والخلف[18] كما ذكرنا. وحيث صحّت الجزئية صحّت الشخصية في الأشكال.[19]

---

١ ب، ط: فينتج.
٢ م – من.
٣ س – جزئية.
٤ ط: بالقياس.
٥ س – على ما ذكرنا.
٦ ط – بالبيانين.
٧ ط – الضرب الرابع ... تنتج جزئية موجبة.
٨ ب: وينتج؛ ر: فينتج.
٩ م: وكل.
١٠ ط – فكلّ دَ جَ.
١١ ل، م: فينتج.
١٢ س – أول.
١٣ ل + الجزئية.
١٤ م: والقياس.
١٥ م: ونبين.
١٦ م: وكل.
١٧ ر: فينتج.
١٨ س: وبالخلف.
١٩ م: والأشكال؛ س + من الله التوفيق.

İkinci Telvîh: Kipli Öncüller ve Karışık Öncüller Üzerine

İki öncül tek bir kiple kipli hâle geldiğinde neticenin ikisine tâbi olacağı açıktır. İki mümkün, mümkün kipinden netice verir. İmkânı mümkün olan şeyin imkânına akıl imkân ile hükmeder. Çok fazla üzerinde durmaz.

Bil ki birinci şekildeki netice, karışık öncüllerde büyük öncüle tâbidir. Zira büyük terim küçük terime orta terime yüklendiği gibi geçer. Ancak küçük öncülün mümkün, büyük öncülün de varlıksal olması hariçtir. Zira biz "Her C'nin B olması mümkündür." ve "Varlık itibariyle her B, A'dır." dediğimizde imkânın tabiatından ebedî olarak vuku bulmamanın imkânı bilinir. C, B'lik ile ebedî olarak nitelenmediğinde A'nın bilfiil ona geçmesi gerekli değildir; bilakis bilkuvve geçer. Dolayısıyla o da mümkündür. Veyahut küçük öncül zaruri olur, büyük öncülü de "B'nin zorunlu olması ve başkalarını kapsadığı B'liği devam ettiği müddetçe Her B, A'dır." ise bundan C'nin B'liği zaruri olarak devam eder. Dolayısıyla onun A'lığı da zaruri olarak devam eder. Bu ikisinde küçük öncül ortaya çıkar. Bunlar hakkında "Her B, dâimî olarak değil B olduğu müddetçe A'dır." demek uygun değildir. Zira küçük öncülün zaruri oluşuyla birlikte bu önerme doğru olmaz. Çünkü "Her B, dâimî olarak değil B olduğu müddetçe A'dır." dediğimizde B ile nitelenen her şeyin B'liği devamlı olmadığından dolayı A'nın devamlı olmadığına hükmederiz. B'liği zaruri olan C, B ile nitelenen şeylerden idi. Dolayısıyla bu ikisi de doğru olmaz.

Zikrettiğimiz şeylerden bilirsin ki "İmkân yoluyla her C, B'dir." ve "Zaruri olarak her B, A'dır." ise B'liği devam etsin veya etmesin B'dir diye nitelenen şeylerden her birinin mânası zaruri olarak A'dır. Bütün hakkında söylenenlerde bildiğin gibi, B olmazsa zaruri olmayan B'liğin onunla nitelenen şeye A'lığın yüklenmesinde bir katkısı olmaz. Dolayısıyla A, B olmaksızın zorunlu olur. İmkân yoluyla B ile nitelenen C'nin vâki olduğu farz edildiğinde B olmadan onun A olması gerekir.

Büyük öncülü zaruri olumlu olmakla birlikte, küçük öncülü olumsuz mümkün veya olumsuz varlıksal olduğunda neticenin iki öncülden daha düşük olana tâbi olması istisnadır. Zira netice olumlu zaruridir.

التلويح الثاني: في المقدّمات[1] الموجهة والمختلطات

إذا كانت المقدّمتان موجّهتين بجهة واحدة فالنتيجة جليّ أن تتبعهما.[2] والممكنتان[3] تنتجان ممكنة لأن ما يمكن أن يمكن يحكم العقل بإمكانه ولا يتوقّف كثيرًا.

واعلم أن النتيجة في الشكل الأول تابعة للكبرى في المختلطات.[4] لأن الأكبر يتعدّى إلى الأصغر على نحو ما حمل على الأوسط إلا إذا كانت الصغرى ممكنةً والكبرى وجوديّةً. فإنا إذا قلنا: «يمكن أن يكون كل جَ بَ وبالوجود كل بَ آ»[5] عرف من طبيعة الإمكان جواز اللاوقوع أبدًا. فإذا لم يتّصف الجيم بالبائيّة أبدًا فلا يلزم أن يتعدّى إليه آ[6] بالفعل بل بالقوة فهي ممكنة أو كانت الصغرى ضرورية والكبرى كل بَ آ ما دام بَ الذي يعمّ الواجب وغيره، فـ جَ[7] يدوم بَ[8] بالضرورة فيدوم آ بالضرورة، ففي[9] هذين يتعين[10] الصغرى. ولا يجوز أن يقال في هذه «كل بَ آ ما دام بَ، لا دائمًا» فإنه لا يصدق مع الضرورية الصغرى لأنّا إذا قلنا: «كل بَ آ ما دام بَ، لا دائمًا» حكمنا أن كل موصوف بـ بَ لا يدوم له العدم[11] دوام البائيّة، فكان[12] من الموصوفات بـ بَ جَ الذي هو[13] ضروري له البائيّة فلا يصدقان.

وتعلم ممّا[14] ذكرنا إنه إذا كان «كل جَ بَ بالإمكان» و«كل بَ آ بالضرورة»[15] ومعناه كل واحد ممّا يوصف بأنه بَ دام له البائيّة أو لم تدم فهو بالضرورة آ[16] وإن لم يكن بَ[17] كما عرفت في المقول على الكل فلا مدخل للبائية الغير الضرورية في حمل الألفية على موصوفاتها فهي واجبة دونها، وجَ من الموصوفات بـ بَ بالإمكان فإذا فرض وقوعه فيجب دونه له الألفية.

واستُثني من كون النتيجة تابعة لأخسّ المقدّمتين ما إذا كانت صغرى[18] ممكنة سالبة أو وجوديّة سالبة مع كبرى ضرورية موجبة، فإن النتيجة موجبة ضرورية.

١ ر، ل: القضايا.
٢ س: تتبعها.
٣ س، ل: والممكنتين.
٤ م: والمختلطات.
٥ س + أي ما دام بَ.
٦ ط – آ.
٧ س: بـ جَ.
٨ م – بَ.
٩ م: فهي.
١٠ س، ل: تبعت.
١١ ل + في.
١٢ م: وإن كان.
١٣ س – هو.
١٤ ط: ما.
١٥ ل + وكل جَ آ بالضرورة.
١٦ ط – آ.
١٧ ط – بَ.
١٨ ب، ط، ل: الصغرى.

Yine, büyük öncülü olumsuz varlıksal, küçük öncülü de olumlu mümkün olduğunda neticenin olumlu zaruri olması istisnadır. Zira bu olumsuzlar, olumlu hükmündedir. Dolayısıyla o istisnaya ihtiyaç duymuyor gibidir.

İkinci şekilde büyük öncül, döndürülmüş şeyin olumsuzu ise o birinci şekle döner. Birinci şeklin kaidesinden bildiğin üzere netice büyük öncüle tâbi olur. İkinci şeklin ikinci çeşidinin küçük öncülü, birincinin büyük öncülüne dönüşmüş ise netice büyük öncüle tâbi olur. İkinci şeklin dördüncü çeşidinin küçük öncülü de böyledir. Zira o faraziye yoluyla tümele dönüşür ve birincide büyük öncül olarak son bulur. Netice de buna tâbi olur ki o da farazî olan ikinci kıyasın büyük öncülüdür. İkinci netice de ona tâbi olur. Bu ikinci şekildeki kiplerde dikkat çeken husus, olumsuzların, döndürme veya faraziye sebebiyle birincinin büyük öncülüne dönüşmesi ve neticenin onlara tabi olmasıdır.

Zabıt: Bil ki bu şekilde iki öncül iktiran içinde olduğunda her birinin diğerini yanlışlayan bir ciheti vardır. Bu iki öncül olumlu veya olumsuz veyahut biri olumlu diğeri olumsuz olsun sonuç değişmez. Dolayısıyla netice olumsuz zaruri olarak ortaya çıkar. Tıpkı "Varlık itibariyle her C, B'dir veya bazı C, B'dir ve her A zaruri olarak B'dir." dediğimiz şeyde olduğu gibi. Dolayısıyla bilinir ki "Her C, A'dır." ile "Bazı C, A'dır." öncüllerinin tabiatı, zaruri olarak birbirinden farklıdır. Zira onlardan biri diğerine dâhil olursa, imkân yoluyla bile olsa, hükmü diğerine de geçer. Şayet C, B ile nitelenen şeylerden olsaydı zaruri olarak B olurdu. Aynı şekilde A, C ile nitelenen şeylerden olsaydı varlıksal olarak B olurdu. Kipi farklı öncüllerin tümü, olumlu veya olumsuz nasıl olursa olsun, buna göre gerçekleşir. Bütündeki neticenin selb edilmesi zaruridir. Ancak bu ikisinin farklılığı tek bir kip üzere olduğunda onlardan birinin diğerine dâhil olması mümkündür, tıpkı hususi ve umumi mümkün, umumi mutlak ve varlıksal veya zaruri ve umumi mutlak ve benzerinde olduğu gibi. Zarureti ve diğerlerini içine alan her cihet beraberinde zaruretin olduğu bir öncülde vâki olur ve nitelikler de farklı olursa dediğimiz gerekçeden dolayı, netice olumsuzlamanın zarureti şeklinde olur.

وكذلك إذا كانت صغرى ممكنة موجبة وكبرى وجوديّة سالبة فالنتيجة موجبة ضرورية[1] أيضًا، لأن[2] هذه السوالب في حكم الموجبات[3] فكأنه لا يحتاج إلى استثناء.[4]

وأما في الشكل الثاني، إذا كانت الكبرى سالبة ممّا ينعكس فيرجع إلى الأول، وتتبعها النتيجة لِما علمت من ضابط الشكل الأول. وأما صغرى الضرب الثاني من الثاني صائرة كبرى الأول فالنتيجة تتبعها. وكذلك صغرى الرابع منه فإنها بالافتراض تصير كلية وتنتهي إلى أن يكون كبرى في الأول، فتتبعها[5] نتيجة هي كبرى القياس الثاني من الافتراض وتتبعها النتيجة الثانية. فالعبرة في الجهات[6] في هذا الشكل للسوالب فإنها تصير كبريات الأول بعكس أو افتراض[7] فتتبعها النتيجة.

وهاهنا ضابط: اعلم أن في هذا الشكل إذا كانت مقدّمتان في اقتران لكل واحدة منهما[8] جهة تكذب على الأخرى سواء كانتا موجبتين أو سالبتين أو إحداهما موجبة والأخرى[9] سالبة فيحصل نتيجة سالبة ضرورية مثل ما نقول: «كل جَ بَ بالوجود أو بعضه وكل آ بَ بالضرورة»، فيعلم أن طبيعتي جَ آ وبعضه[10] وآ[11] متباينان بالضرورة. إذ لو دخل أحدهما في الآخر ولو بالإمكان لتعدّى إليه حكمه. فلو كان جَ من الموصوفات بـ بَ[12] لكان بَ ضروريا له. وهكذا لو كان آ من الموصوفات بـ جَ[13] لكان بَ[14] وجوديًّا له. وعلى هذا جميع مختلفي الجهة كيف كانتا من الإيجاب والسلب فالنتيجة في الكل ضرورية السلب، إلا إذا كان اختلافهما على وجه يجوز دخول إحداهما في الأخرى كممكنة خاصة وعامة أو وجوديّة ومطلقة عامة أو مطلقة عامة وضرورية ونحوها. وكل جهة تعمّ[15] الضرورة وغيرها إذا كانت في مقدّمة معها ضرورية واختلفت[16] الكيفية فالنتيجة ضرورية السلب أيضًا لِما قلنا.

١ س، ل، م – ضرورية.
٢ س، م: إلا أن.
٣ س، ل، م: الموجب.
٤ س: استثنائية؛ م: الاستثناء.
٥ م – النتيجة لِما علمت ... في الأول فتتبعها.
٦ س: بالجهات.
٧ ر: بافتراض.
٨ ل: منها.
٩ م: والآخر.
١٠ ط: أو بعضه.
١١ ب، ر، ط – وآ.
١٢ س، ل، م: بـ آ.
١٣ م – بـ جَ.
١٤ س – ضروريا له وهكذا ... بجيم لكان بَ.
١٥ س: من.
١٦ ب: واختلف.

Üçüncü şekle gelince onda da netice aynı şekilde büyük öncüle tâbi olur. Zira dört çeşit, küçük öncülün döndürmesiyle birinci şekle döner. Büyük öncül, hâliyle, birinci şeklin büyük öncülüne dönüşür. Dolayısıyla netice ona tâbi olur. Ancak birinci şekilde istisna edilen yer bunun dışındadır. Böylelikle büyük öncül dördüncü ve beşinci çeşitte olduğu gibi, tikel olarak kalır.

Dördüncüde neticenin, birincinin büyük öncülüne dönüşmesi sebebiyle, küçük öncüle tâbi olduğu sanılmıştır. Fakat onlar neticenin döndürmeye muhtaç tikel olumlu olduğunu bilemediler. Döndürme, ikinci şeklin ikinci çeşidinden farklı olarak, kiplerin korunmasını gerektirmez. Zira netice olumsuz olduğu için, kipleri korunmuş bir hâlde döndürülür. İki çeşitte de faraziye yoluyla neticenin büyük öncüle tâbi olduğu açıklanabilir. "Her D, A'dır." ile "Hiçbir D, A değildir." önermelerinin kipi, büyük öncüllerin kipi gibi olup, ikisinde de onların yerine geçer. Bu ikisi de iki faraziyedeki son iki kıyasın büyük öncülleridir. Netice de bu ikisine tâbidir. Dolayısıyla netice asıl olan iki büyük öncüle tâbidir.

Şayet "İkinci ve üçüncü şekiller birinciye çevrildiğinde bu ikisine ihtiyaç kalmaz." denilirse buna: "Bu ikisi de uygun ve sonuca ileten yollardandır." diye cevap verilir.

Bazen bir kıyasın iki öncülünün tabiî vaz'ının, bunlardan birinin tertibi üzere olduğuna rastlanır. Birinci şekle çevirmek sûretiyle tabiî vaz'ı değiştirilir. Tıpkı ikinci şekilde söylediğimiz şu sözde olduğu gibi: "Her cisim, bölünür." ve "Hiçbir nefis bölünmez." önermeleri "Bölünen hiçbir şey nefis değildir." şeklinde döndürülürse tabiî vaz'ı değişmiş olur. Zira sıfatların konu olmaları doğru olsa da yüklem olmaları daha uygundur. "Her insan yürüyendir." ve "Her insan nefes alandır." sözümüz de böyledir. Zira önermelerinin tabiî vaz'ı, doğru olsa bile, döndürme yapmak sûretiyle değiştirilir.

İkinci şekil, farklarda işe yarar. Sanki şöyle denilmiş gibidir: C, B'nin kendisine yüklendiği şeydir. A, B'nin kendisinden olumsuzlandığı şeydir. Dolayısıyla bu ikisi farklılaşmış olur.

أما الشكل الثالث، فالنتيجة فيه تتبع الكبرى أيضًا. لأن الضروب الأربعة التي ترجع بعكس الصغرى إلى الأول، فالكبرى[١] بحالها صائرة كبرى الأول، فتتبعها النتيجة إلا فيما استثني في[٢] الأول بقي[٣] ما كبراه جزئية كالرابع والخامس.

ظنّ في الرابع أن النتيجة تتبع الصغرى لأنها تصير كبرى الأول، ولم يعرفوا أن النتيجة موجبة جزئية محتاجة إلى عكس، والعكس لم يجب أن يحفظ الجهات بخلاف ثاني الثاني، فإن النتيجة تنعكس محفوظة[٤] الجهة لأنها سالبة.[٥] وفي الضربين[٦] يبيّن بالافتراض أن النتيجة تابعة للكبرى[٧] فإن «كل دَ آ» «ولا[٨] شيء من دَ آ» جهتهما[٩] جهة الكبريان[١٠] فيهما لقيامهما مقامهما، وهما كبريا القياسين الآخرين[١١] في الافتراضين[١٢] فتتبعهما النتيجة فيكون تبعت كبريَا الأصلين.

فإن قيل: إذا كان مردّ الشكلين إلى الأول فلا حاجة إليهما، قيل: هذان من الطرق الصالحة المؤدّية.

وقد يتّفق أن يكون الوضع الطبيعي لمقدّمتَي قياس على نحو ترتيب أحدهما، وبالردّ إلى الأول يتغيّر عن الوضع الطبيعي كقولنا في الثاني: «كل جسم منقسم ولا شيء من النفس بمنقسم». فإذا عكست إلى «لا شيء من المنقسم بنفس» تغيّرت[١٣] عن الوضع الطبيعي، إذ الصفات أولى بالمحموليّة وإن كان يصحّ موضوعيّتها. وكذلك في قولنا: «كل إنسان ماش وكل إنسان متنفّس» فإن الوضع الطبيعي يتغيّر بالعكس وإن صحّ.

والثاني ينتفع به في الفرق[١٤] فكأنّه قيل فيه: «جَ محمول عليه بَ، وآ مسلوب عنه بَ»، فافترقا.

١ ر: والكبرى.
٢ ل + الشكل.
٣ س: ففي.
٤ س: محفوظ.
٥ ط – سالبة.
٦ س: الضرورتين.
٧ ب: لكبرى؛ ل: الكبرى.
٨ ر، س: إذ لا.
٩ ل: جهتها.
١٠ م: جهة ا كبريان.
١١ ط: الأخيرين.
١٢ ب، س، ط: في الافتراض.
١٣ س: تغيّر.
١٤ ب، ط: العرف.

Üçüncü şekil, çelişkide işe yarar. "Her cisim, parçalanır." diye iddia eden bir kimseye üçüncü şekle göre "Felek de cisimdir ve o parçalanmaz. Dolayısıyla bazı cisimler parçalanmaz." denir.

Şayet "Dördüncü şekli, iki döndürmedeki sıkıntı ve zorluğu gerekçe göstererek niçin hazfettiniz? Zikrettiğiniz gibi döndürmede ikinci şeklin ikinci ve dördüncü çeşidinde ve üçüncü şeklin dördüncü ve beşinci çeşidinde de sıkıntı var! Hazfi ve itibara almayı niye umumileştirmiyorsunuz?" denilirse cevaben denir ki: "Hazfin dayanağı salt zorluk değildir. İkinci şekli itibara almak kıyas oluşunda neredeyse başka bir şeye muhtaç olmamasından ileri gelir. "Her C, B'dir." ve "Hiçbir A, B değildir." dediğimizde sağlam olan tabiat bunu anlar. Zira B olan şey, B olmayan şey değildir. Dolayısıyla C, A değildir. Üçüncü şekilde "Her B, C'dir." ve "Her B, A'dır." denildiğinde nefis bunu anlar. Zira B, C'likle ve A'lıkla nitelenen şeydir. Dolayısıyla birindeki şey, diğerindeki şeyle aynıdır.

Dördüncü şeklin kıyaslığı insan tabiatından uzak olup, ispatlamak için ortaya konan ilmî sorularla kıyaslığını kanıtlamak zordur. Dolayısıyla o, hazfedilmiştir. Galen ve müteahhirûndan onu takip edenler bu inceliği anlamamış, kafa karıştırmış, kötü iş yapmış, sapmış ve saptırmışlardır. Karışık kıyasların mutlaklardan olduğunu, onları kullanmanın faydasız ve önermelerin çoğunun bilgisinin mutlaklardan oluştuğunu söyleyerek Muallim-i Evvel'e [Aristoteles] densizlik etmesi tuhaftır.

Bana göre ikinci şekil zâtı gereği değil kipi ve maddesinin hususiyeti itibariyle netice verir. Zâtı bakımından netice verseydi mutlak olarak verirdi. Oysa mutlak olarak onun neticesi yoktur. Şayet bunlar itibara alınmış olsaydı bizim için bazı ilâvelerle birlikte birçok bozuk çeşidi itibara almamız söz konusu olur ve onlar da netice verirdi. Bu sebeple o üçüncü şeklin aşağısında yer almıştır. "Her C, B'dir." ve "Hiçbir A, B değildir." sözümüzden, zâtı gereği bir şey gerekmez. Bunun birinci şekle çevrilmesi de yoktur. Zira bir maddede vâki olması câizdir. Bunun olumsuzunun döndürmesi ve çelişiği yoktur. Bununla birlikte ilimlerdeki faydası çok büyüktür.

والثالث ينتفع به في النقض كمن ادّعى أن «كل جرم ينخرق» فقيل: «الفلك جرم وهو لا ينخرق فبعض الجسم لا ينخرق» على الثالث.

فإن قيل:[1] لِم[2] حذفتم الشكل الرابع معلِّلين بالصعوبة والكُلفة في[3] العكسين، وفي ثاني الثاني ورابعه[4] ورابع الثالث وخامسه من الكُلف في العكوس[5] ما ذكرتموه، فهلّا عمّمتم الحذف أو الاعتبار.[6] قيل: مبنى الحذف ما[7] كان مجرّدَ الكُلفة. فإن اعتبار الثاني كان[8] لأنه في نفس[9] قياسيّته لا يكاد يفتقر إلى غيره. فإنّا إذا قلنا: «كل جَ بَ ولا شيء من آ بَ» فالطبع الصحيح[10] يتفطّن لأن الذي هو بَ لا يكون الذي هو[11] ليس بـ بَ فـ جَ ليس آ.[12] وإذا قيل: «كل بَ جَ وكل بَ آ» في الثالث، تتفطّن النفس لأن بَ هو موصوف بالجيميّة والألفية فشيء من أحدهما هو الآخر.

وأما الرابع فنفس قياسيّته بعيد[13] عن الطبع وإثبات قياسيّته أصعب من إثبات المطالب العلميّة التي يراد إثباتها به فحذف. فلم يتفطّن جالينوس وبعض من ذبّ عنه من المتأخّرين لهذه الدقيقة فشوّشوا وشنّعوا وضلّوا وأضلّوا. والعجب أنه يشنّع على المعلّم الأول في المخلطات من المطلقات بأن إيرادها عديم[14] الجدوى وأكثر قضايا علمه مطلقة.

وعندي[15] أن الشكل الثاني ليس بناتج لذاته بل لخصوصيّة الجهة والمادة. ولو نتج بذاته لنتج[16] على إطلاقه وليس بناتج على إطلاقه. ولو اعتبر كذا يتأتّى لنا أن يعتبر كثيرًا من الأضرب الفاسدة بزوائد فينتج،[17] فهو لهذا دون الثالث. فقولنا: «كل جَ بَ، ولا شيء من آ بَ» لذاته لا يلزم منه شيء، ولا يردّه[18] إلى الأول لجواز أن يقع في مادة لا عكس لسالبها ولا نقيض إلا أنه عظيم النفع في العلوم.

١ م – الفلك جرم ... فإن قيل.
٢ س: فلم.
٣ س + ذي.
٤ ط: خامسة.
٥ س، م: الكُلف والعكوس.
٦ م: والاعتبار.
٧ ل: الحد وما.
٨ ل + واقعا.
٩ ل – نفس.
١٠ س: السليم.
١١ س، ل، م – هو.
١٢ ط – آ.
١٣ س، ل: بعيدة.
١٤ ط: عليم.
١٥ ط: عنده.
١٦ م: فنتج.
١٧ ب، ط: وينتج.
١٨ س، ط، م: رده.

Üçüncü Telvîh: Şartlı İktiranlar Üzerine

Bil ki yüklemli önermelerin olduğu gibi, bitişik şartlı kıyasların da şekilleri olabilir. Birinci şekilde, küçük öncül "tâlî", büyük öncül "mukaddem" olur. Tıpkı "Her ne vakit güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur." ve "Her ne vakit gündüz mevcut ise yıldızlar da gizlidir." sözümüz gibi. İkinci şekilde tâlîde ikisi de ortak olur. Üçüncü şekilde mukaddemde ikisi de ortak olur. Döndürme ve hulfe ilişkin açıklama, belirttiğimiz üzeredir.

Bazen iki ayrık şartlıdan tüm şekillerde kıyas oluşur. İkisi arasındaki ortaklık, tam olmayan bir cüzde olur. İnsan tabiatına yakın olanı, birinci şekle göre olandır. Küçük öncül olumlu, büyük öncül tümel olur. Tıpkı, "Her sayı ya tektir ya da çifttir. Her çift ya çiftin çiftidir ya da tekin çiftidir veyahut hem çiftin hem de tekin çiftidir." sözümüzde olduğu gibi. Ortak olan orta terim hazfedilir ve "Her sayı ya tektir ya tekin çiftidir ya çiftin çiftidir veyahut her ikisinin çiftidir." neticesine ulaşılır.

Kıyas bazen bitişik şartlı ve yüklemli önermeden oluşur. İnsan tabiatına yakın olanı, tâlîde ortaklığın gerçekleştiği şeydir. Dolayısıyla netice bitişik olarak ortaya çıkar; mukaddemi de aynıyla bitişiğin mukaddemidir; tâlîsi de tâlînin ve yüklemlinin birleşmesinin neticesidir. Yüklemli önermenin küçük öncül veya büyük öncül olması mümkündür. Yüklemlinin büyük öncül olmasının örneği şudur: "Eğer A, B ise her C, D'dir ve her D, H'dir." Bundan "A, B ise her C, H'dir." neticesi çıkar. Yüklemlinin küçük öncül olmasının örneği şudur: "Her D, C'dir; A, B olduğunda her C, H olur." Bundan "A, B ise her D, H'dir." neticesi çıkar. Tüm çeşitlerin durumu böyledir. Daha önce sözü geçen şeylerden hâllerin çıkarımı, yeteneği tam olana zor değildir.

Bazen kıyas, büyük öncülü ayrık olan ayrık şartlı ve yüklemli önermeden oluşur. Bunun örneği şudur: "Üç bir sayıdır. Her sayı ya tektir ya da çifttir." Bundan "Üç ya çifttir ya da tektir." neticesi çıkar. Bazen kıyas yüklemli önermelerle birlikte küçük öncülü ayrık olarak vâki olur.

التلويح الثالث: في الاقترانات الشرطيّة

اعلم أن الشرطيّات المتصلة قد تتركّب منها أشكال كما للحمليّات. فمن الشكل الأول تالي الصغرى يكون مقدّم الكبرى كقولنا: «كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود وكلما كان النهار موجودًا[1] فالكواكب خفيّة» ومن الشكل الثاني[2] يشتركان في تال ومن[3] الثالث[4] في مقدّم، والبيان العكسي والخلفي على ما ذكرناه.[5]

ومن المنفصلتين قد يتركّب القياس على الأشكال،[6] والاشتراك بينهما في جزء غير تام. والقريب من الطبع ما على الأول، والصغرى موجبة والكبرى كلية كقولنا: «كل عدد إما فرد وإما زوج، وكل زوج إما زوج الزوج[7] وإما زوج الفرد أو[8] زوج الزوج والفرد»[9] فينحذف الأوسط[10] المشترك، فينتج: «كل عدد إما فرد وإما زوج الفرد[11] أو زوج[12] الزوج أو زوج كليهما».

وقد يتركّب القياس من متصلة وحمليّة، والقريب ما يقع الشركة في التالي فتحصل النتيجة[13] متصلة، مقدّمُها مقدّم المتصلة بعينه، وتاليها نتيجة تأليف التالي والحمليّة. ويجوز أن تكون الحمليّة صغرى ويجوز أن تكون كبرى. مثال[14] أن تكون الحمليّة كبرى، قولنا: «إن كان آ بَ، فكل[15] جَ دَ، وكل دَ هـ» ينتج: «إن كان آ بَ، فكل جَ هـ» ومثال[16] أن تكون صغرى[17] أن نقول: «كل دَ جَ، وإذا كان آ بَ، فكل جَ هـ» ينتج: «إن كان آ بَ، فكل دَ هـ» وهكذا جميع الضروب. واستخراج الأحوال ممّا سلف لا يصعب على القريحة التامة.

وقد يتركّب القياس من حمليّة ومنفصلة والمنفصلة كبرى، مثاله: «الثلاثة عدد وكل عدد إما زوج وإما فرد» ينتج أن «الثلاثة إما زوج وإما فرد».[18] وقد تقع منفصلة صغرى مع حمليّات

---

١ ل: موجود.
٢ ط – الثاني.
٣ س، ط، م: وفي.
٤ ل: في ثاني تالي وفي ثالث.
٥ س: قلنا.
٦ س – على الأشكال.
٧ ل + وإما زوج.
٨ س: وإما.
٩ م + جميعا.
١٠ ر: الوسط.
١١ ل + فينبغي أن يكون نتيجة كل عدد إما فرد وإما زوج الزوج أو زوج الفرد أو زوج الزوج والفرد إما فرد وإما زوج الفرد.
١٢ ر – الفرد أو زوج.
١٣ ب، ط: نتيجة.
١٤ س: مثاله.
١٥ م: وكل.
١٦ س، ط: ومثاله.
١٧ س: الصغرى.
١٨ س – ينتج أن الثلاثة إما زوج وإما فرد.

"Her hareket eden ya bitkidir ya hayvandır ya da cansızdır. Her bitki bir cisimdir. Her hayvan bir cisimdir. Her cansız bir cisimdir." Bu ise tam tümevarımdır. Neticenin konusu, ayrık olmanın konusudur ve bunun yüklemi de yüklemlilerin yüklemidir ki bu da "Her hareketli cisimdir." olur. Geriye kalanların çıkarılması da bu esasa göre olur.

Bazen kıyasın telifi, bitişik ve ayrık şartlıdan oluşur. Ortaklık tam olmayan bir cüzde gerçekleşir. Tıpkı "Bu çok ise sayılıdır. Sayılı her şey, ya çifttir ya da tektir." sözümüz gibi. Bunun neticesi aynıyla mukaddemidir. Tâlîsi de tâlînin telifinin neticesidir. Bazen kıyasın telifi, ayrık şartlıdan kaynaklanır. Tıpkı "Bu çok ise ya …dır ya da …dır" sözümüzdeki gibi. Kıyasın telifi bazen tam cüzde ortaya çıkar. Tıpkı "Eğer güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur; dolayısıyla ya gündüz mevcut olur ya da gece mevcut olur." sözümüzde olduğu gibi ki neticenin ayrık şartlı olması doğru olur. Tıpkı "Ya güneş doğmuştur ya da gece mevcuttur." sözümüzde olduğu gibi. Neticenin bitişik şartlı olması da doğrudur. Tıpkı "Güneş doğmuşsa gece mevcut değildir." sözümüzde olduğu gibi. İhtiyaç duyulmayan hususları bu muhtasarda uzatmayacağız. Zeki kimse geri kalan şeylerin çıkarımından aciz değildir.

Dördüncü Telvîh: İstisnaî Kıyaslar Üzerine

İstisna, şartlı kıyasın cüzlerinden birinin kaldırılmasıdır veya başka bir şeyin vaz'ının lüzumu için kıyasın cüzlerinden birinin vazedilmesi yahut kaldırılmasıdır. Kendisinde bu özelliğin bulunduğu kıyas, istisnaîdir ve şartlı önermelerin iki yüklemli önermeden oluştuğu yerde şartlı ve yüklemli kıyasla tamamlanır.

Bitişik şartlıda mukaddemin kendisi istisna edilir ve tâlînin kendisi netice olarak çıkar. Tıpkı "'Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur. Fakat güneş doğmuştur.' Öyleyse bundan 'Gündüz mevcuttur.' neticesi çıkar." şeklindeki sözümüz gibi. Yahut mukaddemin çelişiğinin netice olarak çıkması için tâlînin çelişiği istisna edilir. Tıpkı verilen örnekte söylediğimiz gibi. "Fakat gündüz mevcut değildir. Dolayısıyla güneş doğmamıştır." Tâlînin kendisi ve mukaddemin çelişiği istisna edilirse bundan netice çıkmaz.

كقولنا:[1] «كل متحرّك إما نبات أو حيوان أو جماد، وكل نبات جسم وكل حيوان جسم وكل جماد جسم» وهذا هو الاستقراء التام. فالنتيجة موضوعها موضوع[2] الانفصال، ومحمولها محمول الحمليّات وهو «كل متحرّك جسم» وعلى هذا يستخرج الباقي.[3]

وقد يقع التأليف من متصلة ومنفصلة والاشتراك في جزء غير تام كقولنا: «إن كان هذا كثيرًا فهو ذو عدد وكل ذي[4] عدد إما زوج وإما فرد» فالنتيجة[5] مقدمها ذلك بعينه، وتاليها نتيجة تأليف التالي. والمنفصلة كقولنا:[6] «إن كان هذا كثيرًا فهو إما وإما».[7] وقد يقع في جزء تام كقولنا: «إن كانت الشمس طالعة فالنهار موجود وإما أن يكون النهار موجودًا وإما أن يكون الليل موجودًا»[8] فتصحّ نتيجة منفصلة كقولنا: «إما أن تكون الشمس طالعة وإما أن يكون الليل موجودًا» وتصحّ[9] متصلة كقولنا: «إن كانت الشمس طالعة فالليل ليس بموجود». ولا نطوّل في هذا المختصر ما لا يحتاج إليه، فالذكيّ لا يعجز عن استخراج ما بقي.

التلويح الرابع: في الاستثنائيّات[10]

والاستثناء هو رفع أحد[11] جزئَي الشرطيّة أو وضعُه ليلزم وضع الآخر[12] أو رفعه. والقياس الذي فيه ذلك استثنائي[13] ويتمّ بشرطيّة وحمليّة فيما يتركّب من الشرطيّات من حمليّتين.

ففي المتصلة يستثنى عين المقدّم فينتجّ عين التالي[14] كقولنا: «إن كانت[15] الشمس طالعة فالنهار موجود لكن الشمس طالعة»[16] فينتج أن «النهار موجود» أو يستثنى[17] نقيض التالي لينتج نقيض المقدّم كقولنا في المثال المذكور: «لكن[18] ليس النهار موجودًا فليست الشمس طالعة». وأما استثناء عين التالي أو نقيض المقدّم لا ينتج،

١ ب: كقولك.
٢ م: موضع.
٣ م – الباقي.
٤ ب، ط: ذو.
٥ ل: وإما فرد وقد يقع منفصلة فالنتيجة.
٦ م: كقولك.
٧ س – وإما.
٨ س، م – موجودًا.
٩ س: وهي.
١٠ م: في الاستثنائي.
١١ ل: إحدى.
١٢ س: الأجزاء.
١٣ م – والاستثناء هو رفع أحد ... الذي فيه ذلك استثنائي.
١٤ م: غير المقدّم غير التالي.
١٥ م – كانت.
١٦ م: الطالعة.
١٧ م: ويستثنى.
١٨ س – لكن.

Zira bazen tâlî daha umumi olarak gerçekleşir. Bu sebeple umuminin vaz'ından hususinin vaz'ı gerekmez; hususinin kaldırılmasından umuminin kaldırılması gerekmez. Fakat hususinin vaz'ından, umuminin vaz'ı gerekir; umuminin kaldırılmasından hususinin kaldırılması gerekir. Eşitliğin muhal olduğu yerde dört istisna da söz konusu olur. Fakat maddelerin hususiyetleri itibara alınmaz. Sonuç vermeyen çeşitler, ortaklıkların imkânsızlığından değil geçerliliğin yokluğundan dolayı hazfedilmiştir.

Bil ki istisna olmadığı için, bitişik şartlı ne mümkün ne de varlıksal olur. Tıpkı "Zeyd sokakta ise ayakta olması mümkündür." sözümüz gibi. İmkân, tâlînin cüzü olarak alındığında istisna olur. Böylelikle o zaruri olur. Şu sözümüz de bunun gibidir: "Eğer bu, bir insan ise o bilfiil nefes alandır." Zira bitişik şartlıdaki bağ, lüzumdur ve buradaki lüzum ancak bilkuvve nefes alan içindir. Bu da zaruri ve dâimîdir.

Hakiki ayrık şartlıda rastgele herhangi bir cüzün kendisi istisna edilir; az veya çok olsun geriye kalan şeyin çelişiği netice olarak çıkar. Tıpkı şu sözümüz gibi: "Bu sayı ya tam ya eksik ya da ilâvedir. Fakat bu sayı tamdır." Öyleyse bundan onun ilâve veya eksik olmadığı neticesi çıkar. Yahut rastgele bir cüzün çelişiği istisna edilir; geri kalan şey, tek bir şey ise onun kendisi, şayet sayıca çok ise ayrı ayrı hepsi netice olarak çıkar.

Hakiki olmayan ayrık şartlıya gelince o sadece mâniatu'l-huluvdür. Onda kendisinin netice vermesi için çelişiği istisna edilir, çelişik için kendisinin istisna edilmesi netice vermez. Tıpkı şu sözümüz gibi: "Ya bu, hayvan değildir ya da bu, bitki değildir. Fakat onun hayvan olduğu söylenir." Bundan onun bitki olmadığı neticesi çıkar, başka bir şey değil.

Huluvvün dışında mâniatu'l-cemde çelişiği için, kendisi istisna edilir, başkası değil.

Bozuk kıyaslar, düzenli bir nazma çevrilir.

Cüzleri sonsuz olan ayrık şartlının istisnası olmaz. Birinin vaz'ı için tümünün kaldırılması mümkün değildir. Tümünün kaldırılması için birinin vaz'ı bir şey ifade etmez. Zira tasavvurda bir şey hâsıl olmaz.

إذ ربّما يقع التالي أعم فلا يلزم من وضع الأعم وضع الأخص، ولا من رفع الأخص[1] رفع الأعم. ولكن يلزم[2] من وضع الأخص وضع الأعم، ومن رفع[3] الأعم رفع الأخص، وفي محال المساواة قد يتأتّى الاستثنائيات الأربعة ولكن لا تعتبر خصوصيات المواد. والأضرب العقيمة حذفت لعدم[4] اطّرادها لا لامتناع الاتفاقات.

واعلم أن المتصلة لا تكون ممكنة ولا وجوديّة إذ لا استثناء كقولنا: «يمكن إن كان زيد في السوق أن يكون قائمًا» فلا يستثنى إلا أن يوجد الإمكان جزء التالي فتكون ضرورية. وكذلك قولنا: «إن كان هذا إنسانًا فهو متنفّس بالفعل» إذ الربط في المتصلة هو اللزوم ولا لزوم إلا للمتنفّس بالقوة وهو ضروري دائم.

والمنفصلة الحقيقية يستثنى فيها عين[5] ما اتّفق فينتج نقيض ما بقي قلّ أو كثر كقولنا: «هذا العدد إما تام أو ناقص أو زائد، لكنّه تام» فينتج «ليس بزائد ولا ناقص» أو يستثنى نقيض ما يتّفق فينتج عين ما بقي إن كان واحدًا أو منفصلة[6] في البواقي إن تعدّدت الأجزاء.

والغير الحقيقية فمانعة الخلوّ فقط يستثنى فيها النقيض لينتج العين، ولا ينتج استثناء العين للنقيض كقولنا: «إما أن لا يكون هذا حيوانًا وإما أن لا[7] يكون نباتًا فيقال: لكنّه حيوان» فينتج أنه ليس بنبات لا غير.[8]

ومانعة الجمع دون الخلوّ يستثنى فيها العين للنقيض[9] لا غير.

والمحرّفات تردّ إلى النظم المستقيم.

والمنفصلة التي[10] أجزاؤها غير متناهية لا يستثنى، فإن رفع[11] الكل لوضع[12] واحد لا يمكن، ووضع واحد لرفع الكل لا يفيد فإنه لم يحصل في التصور.

١ ل – ولا من رفع الأخص.
٢ ط: لا يلزم.
٣ ل: ورفع.
٤ ط: العدم.
٥ م: غير.
٦ ط: ومنفصلة.
٧ س – لا.
٨ س – لا غير.
٩ س: دون النقيض.
١٠ ر – التي.
١١ م: فارفع.
١٢ س: بوضع.

Beşinci Telvîh: Bileşik Kıyaslar Üzerine

Bil ki iki öncülden daha azıyla kıyas oluşmaz. Zira tek bir öncül ya neticenin tümünü ya da bir kısmını kapsamına alır. Eğer tümünü kapsamına alıyorsa o şartlı olup, neticenin çıkması için istisna yapmak gerekir. Böylelikle iki öncül tamamlanır. Eğer cüzünü kapsamına alıyorsa netice için başka bir cüz vardır. Dolayısıyla bu cüzü içine alması gerekir ki iki cüzün irtibatı gereksin. Böylelikle iki öncül elde edilmiş olur.

Basitlerde iki öncülden daha fazlasıyla kıyas olmaz. Başkalarında bu mümkündür, tam tümevarımda olduğu gibi. Her ne kadar onda çokluk olsa da tümü iki öncül hükmündedir. Neticenin iki tarafı olur. Eğer öncül bir tarafa uygun düşmüyorsa bir ilişki olmaz, dolayısıyla bir netice de çıkmaz. Eğer iki öncülden tümü herhangi bir tarafa uygun düşüyorsa bir bütün hâlinde üçüncünün bir dahli olmaz. Bunu levhî bir tafsil ile ayrıntılandırıp, diyoruz ki: Eğer öncüller ikiden fazla olursa ya birisi neticeye uygun düşmez, dolayısıyla onun bir iktizası ve taalluku olmaz ya da öncüllerden her biri neticeyle ortaklaşır ve onların ancak iki tarafı olur; dolayısıyla iki öncülün, neticenin tek bir tarafında ortak olması gerekir. Böylece neticenin büyük veya küçük cüzü, öncüller arasında ortak olur. Böylelikle o, orta terim olur. Bu ise muhaldir. Dahası bazen tek bir neticeye götüren birçok öncül bulunur. Bu, sabit olan birçok kıyasta mevcuttur. Zira bu neticeye götüren kıyasın iki öncülü, kendiliğinden açık değilse neticenin ispat edildiği gibi, ikisinin de ispatı gerekir. İşte buna bileşik kıyas denir.

Bileşik kıyas, (1) ya bitişik (mevsul) olur ki onda neticeler, kimi kez öncül kimi kez de netice hâlinde alınarak bilfiil zikredilir. Tıpkı şu sözümüz gibi: "Her, C, B'dir. Her B, A'dır. Dolayısıyla her C, A'dır." İlâveten "Her C, A'dır. Her A, D'dir. Dolayısıyla her C, D'dir." Matlûba ulaşıncaya kadar bu böyle devam eder. (2) Ya da ayrı (mefsul) olur ki neticeler ondan ayrılır ve gizlenir. Tıpkı şu sözümüz gibi: "Her C, B'dir. Her B, A'dır. Her A, D'dir. Her D, H'dir. Dolayısıyla her C, H'dir."

التلويح الخامس: في القياسات المركّبة

واعلم أنه لا قياس من أقلّ من مقدّمتين، فإن المقدّمة الواحدة إما أن تشتمل على كل النتيجة أو على جزئها. فإن اشتملت على كلها[1] فهي شرطيّة لا بدّ من استثناء لتنتج وقد تمت مقدّمتان. وإن اشتملت على جزئها فلنتيجة[2] جزء آخر فلا بدّ ممّا يشتمل عليه حتى يلزم ارتباط الجزئين وقد حصل مقدّمتان.

ولا قياس من أكثر من المقدّمتين في السواذج ويجوز في غيرها كالاستقراء التام مع أن الكثرة هناك في حكم المقدّمتين أيضًا. فإن النتيجة لها طرفان والمقدّمة إن لم تناسبها بطرف[3] فلا مناسبة فلا إنتاج. وإذا ناسب كل من المقدّمتين طرفًا فلا مدخل للثالث[4] إجمالًا؛ ونفصّل تفصيلًا لوحيًّا فنقول: المقدّمات إن[5] زادت على اثنتين[6] فإما[7] أن يكون واحدة لا يناسب النتيجة فلا اقتضاء لها ولا تعلّق، وإما أن يشترك[8] كل واحد من المقدّمات مع النتيجة وليس لها إلا طرفان فلا بدّ وأن[9] تشترك مقدّمتان في طرف واحد لها فيصير جزء النتيجة الأصغر[10] أو الأكبر مشتركًا بين المقدّمات فصارت حدًّا أوسط هذا محال، بل قد توجد مقدّمات كثيرة مساقها إلى نتيجة واحدة وهي في قياسات كثيرة مثبتة[11] لمقدّمتَي القياس الناتج لتلك النتيجة وإذا[12] كانتا[13] غير بيّنتَين بذاتيهما فلا بدّ من إثباتهما مثل إثبات النتيجة ويسمّى قياسًا مركّبا.

وهو إما موصول وهو الذي يذكر فيه النتائج بالفعل مأخوذة تارةً نتيجة وأخرى مقدّمة كقولنا: «كل جَ بَ وكل بَ آ فكل جَ آ» ثم «وكل[14] جَ آ وكل آ دَ فكل[15] جَ دَ» وهكذا إلى المطلوب، وإما مفصول وهو الذي فصّلت النتائج عنه وطويت كقولنا: «كل جَ بَ، وكل بَ آ، وكل[16] آ دَ، وكل دَ هـ فكل جَ هـ».

١ ل + كل النتيجة أو على جزؤها فإن اشتملت على كل النتيجة.
٢ ب، م: والنتيجة؛ ط: وللنتيجة.
٣ ط: بطوف.
٤ ب: الثالثة؛ ر: للثالثة.
٥ ل: إذا.
٦ س، ط: ثنتين.
٧ م – فإما.
٨ ب، ط: وان اشترك.
٩ ل: أن.
١٠ ط: للأصغر.
١١ س: مبينة.
١٢ م: إذا.
١٣ س: كانت.
١٤ م: كل.
١٥ م: وكل.
١٦ ب: فكل.

"Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur. Gündüz mevcutsa 'gece körü' görür. Bundan her ne zaman güneş doğmuş ise 'gece körü' görür neticesi çıkar." diyen kimsenin sözünün basit bir kıyas olduğu sanılmıştır. Oysa bu, mefsul bileşik kıyastır ve onda "Güneş doğmuş ise gece körü görür." ifadesi birinde netice birinde öncül yapılarak hazfedilmiştir. İlâveten "Fakat güneş doğmuştur." ifadesi vardır. Neticenin zaruri olarak kesin kıyastan çıkarılması gerekir. Zira müşterek olan orta terim, yani "Gündüz mevcuttur." ifadesi hazfedilmiş ve iki taraf bir araya gelmiş, daha sonra da istisna yapılmıştır.

Altıncı Telvîh: Hulfî Kıyas ve Kıyasın Döndürmesi Üzerine

Hulfî kıyas, çelişiğinin iptali ile matlûbun doğruluğunu ispat eden kıyastır. Zira doğru, bu ikisinin dışında olmaz. Hulfî kıyas, kesin ve istisnaî iki kıyastan oluşur. Bunun örneği şudur: "Bazı C, B değildir." sözümüz doğru değilse "Her C, B'dir." sözümüz doğru olur. Kendiliğinden açık veya açıklanmış doğru bir öncül olarak "Her B, A'dır." önermesi buna ilâve edilir. Bu, yüklemli ve şartlı önermeden oluşan bir kıyastır. Dolayısıyla bundan şu netice çıkar: "Bazı C, B değildir, dolayısıyla her C, A'dır." sözümüz doğru değil ise ve "Her C, A değildir" şeklindeki tâlînin çelişiği de istisna edilirse bundan "'Bazı C, B değildir.' sözümüz doğru değil, değildir, bilakis doğrudur." neticesi çıkar.

Kısaca hulfî kıyas muhal neticeye ulaşmak için, matlûbun çelişiğini almak ve onu doğrusuyla bitiştirmektir. Daha sonra, aynı matlûba ulaşmak için muhalin çelişiği istisna edilir. Zira onu muhale götüren çelişik geçersizdir. Kıyasın sûreti ise doğrudur. Diğer öncül de doğrudur. Dolayısıyla muhal, matlûbun çelişiğinden doğar. Matlûbun düzeltilmesi, tümündeki birinci şeklin yöntemine göre çelişiğini yüklemliyle birlikte takrir ederek yapılmaz. Zira tümel olumlunun, birinci şekle göre hulf yoluyla beyanı mümkün değildir. Çünkü onun çelişiği tikel olumsuzdur. Bu da birinci şeklin ne büyük öncüllüğüne ne küçük öncüllüğüne uygundur.

وظنّ أن قول القائل «إن كانت الشمس طالعة فالنهار موجود وإن[1] كان النهار موجودًا فالأعشى يبصر» ينتج «كلما كانت[2] الشمس طالعة فالأعشى يبصر» قياس[3] بسيط وليس[4] إلا مركّب مفصول حذف عنه، «إن كانت الشمس طالعة والأعشى[5] يبصر» مجعولًا نتيجة مرّة ومقدّمة أخرى، ثم «لكن الشمس طالعة» ولا بدّ فيه[6] من استنتاج من قياس اقتراني بالضرورة لينحذف الحدّ الأوسط المشترك وهو «النهار موجود» ويجتمع الطرفان ثم يستثنى.

التلويح السادس: في قياس الخلف وعكس القياس

وهو[7] قياس يثبت صحّة المطلوب بإبطال نقيضه إذ الحق لا يخرج[8] منهما. ويتركّب من قياسين اقتراني واستثنائي، مثاله إن لم يصدق قولنا: «ليس بعض جَ بَ» فيصدق «كل جَ بَ» و «كل بَ آ» يضم[9] إليه على أنها مقدّمة صادقة بيّنة بنفسها أو بيّنت وهو قياس من شرطيّة وحمليّة، فينتج إن لم يصدق قولنا: «ليس بعض جَ بَ فكل جَ آ»[10] ويستثنى[11] نقيض التالي وهو «ليس كل جَ آ» فينتج «ليس لم يصدق قولنا: «ليس[12] بعض جَ بَ» بل يصدق».

وهو في الجملة أن يأخذ نقيض المطلوب ويقرنه مع صادقه[13] لينتج المحال، ويستثنى نقيض المحال لينتج عين المطلوب لبطلان نقيضه الذي أدّي إلى المحال. فإن صورة القياس صحيحة والمقدّمة الأخرى صادقة فالمحال يكون من نقيض المطلوب. ولا يتأتّى تصحيح المطلوب بتقرير نقيضه مع حمليّة على نهج الشكل[14] الأول في الجميع. فإن الموجبة الكلية لا يمكن[15] تبينها بالخلف على الشكل الأول،[16] لأن نقيضها سالبة جزئية ولا[17] يصلح لكبرويّة[18] الأول ولا لصغرويّته

١ ب، ر: وكلما.
٢ س، ل، م – ينتج كلما كانت.
٣ س: فيما يبين.
٤ ط – وليس.
٥ م: فالأعشى.
٦ ر – فيه.
٧ ل: فهو.
٨ م: لا يخلوا.
٩ ل: انضم.
١٠ س – فيصدق كل جَ بَ ... فكل جَ آ؛ ل: كان كل.
١١ م: أو يستثنى.
١٢ ب، ر، ط – ليس.
١٣ س، ل: مقدمة صادقة.
١٤ م: الأشكال.
١٥ ط – يمكن.
١٦ م – في الجميع فإن الموجبة الكلية ... على الشكل الأول.
١٧ ب، س، ط، م: لا.
١٨ ر + في.

Dolayısıyla o, ikinci şekille açığa çıkar ve onun küçük öncülü yapılır; üçüncü şekilde de büyük öncülü yapılır. Bunun dışındaki bilgisi talep edilen meseleleri incelemek de böyledir.

Hulfün, düzgün olana çevrilmesi, muhalin çelişiğini alıp, kolay olan şekil üzere doğru öncüle bitiştirmekle olur. Matlûb aynıyla neticelenir. Kıyası döndürmenin keyfiyeti birazdan açıklanacaktır.

Fasıl: [Kıyasın Döndürülmesi]

Kıyasın döndürülmesi neticenin çelişiğini veya zıddını alıp, diğer öncülün çelişiğini veya zıddını netice olarak almak için iki öncülden birine bitiştirmekten ibarettir. Bu, cedel yoluyla kıyasın iptali için kullanılır. Birinci şekilden bunun örneği şudur: "Her C, B'dir ve her B, A'dır. Dolayısıyla her C, A'dır." Bu neticenin zıddı "Hiçbir C, A değildir." ifadesi büyük öncüle bitiştirilirse ikinci şekilden küçük öncülün zıddı bir netice ortaya çıkar. Bu neticenin çelişiği "Bazı C, A değildir." ifadesi ona bitişirse çelişme sebebiyle onu geçersiz kılar. Neticenin çelişiğini ve onun zıddını küçük öncüle bitiştirirsek üçüncü şekilden büyük öncülün çelişiği netice olarak çıkar. Zira üçüncü şekil tikelin dışında netice vermez. Neticenin çelişiği tikel olduğunda ancak çelişme yoluyla iptal söz konusu olur. Küçük öncülün iptalinde birinciye bitişenler ikinci şekle; büyük öncül de üçüncü şekle döndürülür. İkinciye bitişenler küçük öncülün iptalinde birinci şekle, büyük öncülün de iptalinde üçüncü şekle döndürülür. Üçüncüye bitişenler, küçük öncülünün iptalinde ikinci şekle, büyük öncülünün iptalinde de birinci şekle döndürülür.

Yedinci Telvîh: Devir Kıyası Üzerine

Devir kıyası, öncüllerden birinin netice olması için, neticeyi diğer öncülün aksiyle birlikte almaktır. Dolayısıyla netice, neticesi olduğu şeyin neticesi olur. Bu, öncüllerden biri açık olmadığında, cedel yoluyla kıyasa mâni olmak için kullanılır ve [öncülle netice arasındaki] farklılığı vehmettirmek için [matlûba delâlet eden] lafız değiştirilir.

فتبيّن بالثاني فيجعل صغراه، وبالثالث[1] فيجعل كبراه وهكذا ينظر في غيره من المطالب.

وأما ردُّ الخلف إلى المستقيم فيأخذ نقيض المحال وتقرينه مع المقدّمة الصادقة على ما تيسر[2] من الأشكال فينتج المطلوب بعينه ويستبصر كيفيّة الرد من عكس القياس.

فصل: [في عكس القياس]

وعكس القياس هو أخذ نقيض النتيجة أو ضدها وتقرينه بإحدى المقدّمتين لينتج نقيض المقدّمة الأخرى أو ضدها. ويستعمل لإبطال القياس جدلًا، من الشكل[3] الأول مثاله: «كل جَ بَ، وكل بَ آ، فكل[4] جَ آ» وضدها «لا شيء من جَ آ» إن قرن بالكبرى ينتج من الثاني ضدّ الصغرى، ونقيضها «ليس بعض جَ آ»،[5] إن قرن بها أبطلها بالتناقض وإن أقرناهما[6] بالصغرى ينتجان من الثالث نقيض الكبرى، إذ لا ينتج الثالث غير الجزئي. وإذا كان نقيض النتيجة جزئيا فلا إبطال إلا بالتناقض. وانعكاس قرائن الأول عند إبطال الصغرى إلى الثاني والكبرى إلى الثالث، وفي الثاني عند إبطال صغراه إلى الأول وكبراه إلى الثالث، وفي الثالث عند إبطال صغراه إلى الثاني وعند إبطال كبراه إلى الأول.

التلويح السابع: في قياس الدور

وهو أخذ النتيجة مع عكس إحدى مقدّمتَيها لتنتج الأخرى فالنتيجة تكون[7] نتجت ما نتجتها. ويستعمل جدلًا لمنع القياس إذا كان إحدى المقدّمتين غير بيّن ويغير اللفظ لتوهم التغاير.

---

١ م: بالثالث.
٢ ب، ط: يتبين.
٣ ل: بالشكل.
٤ م : وكل.
٥ م – جَ آ.
٦ ط: أقترناهما.
٧ س + قد.

Niceliği muhafaza etmek için, öncüllerin müteakis[1] olması gerekir. Bunun örneği şudur: "Her insan, taaccüp eder. Her taaccüp eden, gülücüdür. Öyleyse her insan gülücüdür." İstersen küçük öncülü döndür ve onu büyük öncülü yapılan neticeye bitiştir; büyük öncül netice olarak ortaya çıkar veyahut büyük öncülü döndür ve onu neticenin büyük öncülü yap; küçük öncül netice olarak ortaya çıkar. Eğer kıyasta olumsuz neticeye rastlanırsa olumsuz öncül netice verir, olumlu netice vermez. Birinci şekilde büyük öncül olumsuz olduğunda, büyük öncülün netice vermesi için o küçük öncüle bitişir; olumsuz büyük öncüle bitişmez. Zira bunlardan olumlunun netice vermesi ancak o yerdeki bir teknikle tasavvur edilir. İlâveten olumsuzlar, aslında ma'dûl ve mec'ul olan olumlu ve olumsuz karşılıklı şeylerdir. Bunun döndürmesi, ikisinin konusunu, yüklemini veya ikisinden birinin konusu diğerinin yüklemi olan bir cüzü olumsuzlamaktır; tıpkı bir, çok ve bölünmeyen örneğindeki sahih döndürme gibi. Zira tek olmayan her şey, çoktur. Çok olmayan her şey de tektir. Her tek, çok olmayandır; her çok olmayan da tektir. Bölünmeyenin çokla olan durumu da bunun gibidir. Kıyas "Her bölünmeyen tektir. Hiçbir tek çok değildir. Dolayısıyla bölünmeyen hiçbir şey, çok değildir." şeklinde olduğunda ve devrinde olumlu küçük öncülün netice vermesini istediğimizde neticeyi ma'dûl olumlu; selbi de yükleminin bir cüzü yaparız, tıpkı şu sözümüzde olduğu gibi "Bölünmeyen her şey çok olmayandır." Büyük öncül, döndürmeyle olumsuz olur ve selbi onun döndürmesinin konusunun bir cüzü yaparız, şu sözümüzde olduğu gibi: "Çok olmayan her şey, tektir." Bunu da ma'dûl neticenin büyük öncülü yaparız ve küçük öncül netice verir ki o da şudur: "Bölünmeyen her şey tektir." Faraziye yoluyla bazen karşılıklı olmayan şey karşılıklı gibi yapılır.

Sekizinci Telvîh: Öncüllerin Elde Edilmesi ve Kıyasların Tahlili Üzerine

Bil ki tekil, yüklem yapılmaz ve ilimlerde de talep edilmez. Herhangi bir kıyas oluşturmak istediğinde matlûbun iki terimini al ve terimlerden her birine yüklem olan şeyi talep et! Ona yüklem olan şeyler zâtîlerin tümünden, arazîlerden, arazîlerin zâtîlerinden ve arazîlerinden ve zâtîlerin arazîlerinden olur.

1 Müteakis iki öncül, iki öncülden biri doğru olduğunda diğerinin de doğru olduğu öncüldür. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 252.

ولا بدّ من كون المقدّمات متعاكسة لتنحفظ الكمية، مثاله: «كل إنسان متعجّب، وكل متعجّب ضحاك،[1] فكل إنسان ضحاك».[2] فإن أردتَ عكستَ الصغرى وأقرنتَ مع النتيجة المجعولة كبراها نتجتْ الكبرى أو عكستَ الكبرى فجعلتَها كبرى النتيجة نتجتْ الصغرى وإن اتّفق في قياس ناتج السلبَ[3] فانتج المقدّمة السالبة، ولا إنتاج للموجبة ففي[4] الشكل الأول إذا كانت الكبرى سالبة فتقرن النتيجة بالصغرى[5] لينتج الكبرى؛ ولا تقرن بالكبرى السالبة لأنه لا يتصور إنتاج الموجبة منها[6] إلا بحيلة[7] في موضع.[8] ثم السوالب[9] متعاكسة سلبًا وإيجابًا معدولًا مجعولًا في الأصل، وعكسه[10] السلب جزء موضوعهما أو محمولهما أو موضوع أحدهما ومحمول الآخر كالعكس الصحيح مثل الواحد والكثير وعديم الانقسام. فإن[11] كل ما ليس بواحد فهو كثير وكل ما ليس بكثير فهو واحد، وكل واحد فهو[12] غير كثير وبالعكس. وكذلك عديم الانقسام مع الكثير. فإذا كان القياس «كل عديم الانقسام واحد ولا شيء من الواحد بكثير، فلا[13] شيء[14] من عديم الانقسام بكثير» وإذا[15] أردنا في الدور استنتاج الصغرى الموجبة، جعلنا النتيجة موجبة[16] معدولة والسلبَ جزء محمولها[17] كقولنا: «كل عديم الانقسام فهو غير كثير» والكبرى بعكسها[18] سالبة ونجعل السلبَ جزء موضوع عكسها[19] كقولنا: «كل غير كثير[20] فهو واحد». ونجعلها كبرى النتيجة المعدولة، فتنتج الصغرى وهو كل عديم الانقسام واحد وبالافتراض قد[21] يجعل غير المتعاكس متعاكسًا.

التلويح الثامن: في اكتساب المقدّمات وتحليل القياسات

اعلم أن الشخصي[22] لا يُحمَل ولا يُطلَب في العلوم، فإذا أردتَ تركيب قياس فخذْ حدّي المطلوب واطلبْ ما يحمل على كل واحد من الحدَّين وما يحملان عليه[23] من الذاتيات بأسرها والعرضيّات، وذاتيات العرضيّات وعرضيّاتها وعرضيّات الذاتيات.

١ ب، ط، م: ضاحك.
٢ ب، ط، م: ضاحك.
٣ ر: للسلب.
٤ ط: هي.
٥ ل: لصغرى.
٦ س: فيها.
٧ ب، ر: بجعله.
٨ ر: مواضع.
٩ م: سوالب.
١٠ س: عليه.
١١ م: وإن.
١٢ ل، م: هو.
١٣ ل: ولا.
١٤ ط – من الواحد بكثير فلا شيء.
١٥ س: وإن، ل، م – إذا.
١٦ ل، م – موجبة.
١٧ م: محمولهما.
١٨ س: يعكسها.
١٩ م: عكسهما.
٢٠ س – كثير.
٢١ م: وقد.
٢٢ م: الشخص.
٢٣ م – عليه.

Orta terimlerin sınırlı olduğunu öğrendin. Matlûbun konusunun yüklemlerinde yüklemine konu olmaya uygun bir şey bulursan birinci şekle göre kıyasın doğru olur. İki tarafın yüklemi olmaya veya iki tarafa konu olmaya uygun bir şey bulursan matlûba göre yüklem veya konu ister olumluda ister olumsuzda, tümel veya tikel olsun ikinci veya üçüncü şekle göre kıyasın doğru olur.

Fasıl: [Kıyasın Tahlili]

İlimlerdeki her neticenin delili, doğru bir düzen üzere ortaya çıkmaz, bilakis bazen bozuk olur. Delilde matlûba uygun bir şey olup olmadığını düşün! Matlûba uygun olanı bulduğunda, eğer matlûbun tümeline uygun düşüyorsa o şartlı kıyas olur ve netice almak için istisna yapılır. Eğer matlûbun cüzüne uygun düşüyorsa diğer cüze uygun olan şey talep edilir. Eğer burada sonuç vermeyen öncüller olursa o vakit şekillerin düzenine göre matlûba götüren bir hususta ortak bir şey üretinceye kadar çalışılmalıdır. Böylelikle matlûba ulaşılır. Aksi hâlde o, delil olmaz.

Araştırmayı mânaya yöneltelim. Pek çok şey lafız bakımından değil mâna bakımından bir şeye uygun düşer. Yanlışa düşmemek için bileşik lafzı basit olanla değiştirip, bir yerde bileşik olanı, başka bir yerde müfret olanı kullanırız.

Bazen olumsuz iki zâtî öncülden olumlu netice elde edilir. Dolayısıyla kuşatıcılık olmadığı için ikisinin ma'dûl oluşuna taaccüp edilir. Tıpkı şu sözümüz gibi: "Üç çift değildir. Her çift olmayan, tektir. Dolayısıyla üç, tektir."

Dokuzuncu Telvîh: Neticelerin Sağlamlığı ve Yanlış Öncüllerden Çıkan Doğru Neticeler Üzerine

Bizzat netice hâlinde açığa çıkan şey, bir önerme olarak, şu sebeplerle bilaraz netice doğurur.[1] (1) Kendi döndürmesi, (2) bu ikisine sahip bir şeydeki çelişiğinin döndürmesi, (3) çelişiğinin geçersizliği, (4) yine o neticenin konusuna giren şeyi netice olarak verir ki bu, büyük terime nispetinin çok yakın oluşundan hareketle tek bir kıyasın ikisini netice olarak verdiği zannedildiğinde olur. Bu, neticenin altındaki netice olarak adlandırılır.

1 Bunun örneği şudur: Kıyasımız "Her hayvan, hassastır. Her hassas cisimdir." olsun. Bundan "Her hayvan cisimdir." neticesi doğar. Bu neticenin doğurduğu bilaraz neticeler şunlar: Netice olan önermenin 1. döndürmesi: "Bazı cisimler hayvandır." 2. Ters döndürmesi "Cisim olmayan her şey, hayvan değildir." 3. Çelişiğinin geçersizliği "Bazı hayvanlar cisim değildir." 4. Neticenin konusuna dâhil olan "Bazı hayvanlar cisimdir." 5. Neticeyle birlikte netice diye adlandırılan. "İradeyle hareketli olan her şey cisimdir." İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 256-257.

وقد علمتَ أن الأوساط[١] متناهية فإن وجدت في محمولات موضوع المطلوب ما يصلح موضوعًا لمحموله صحّ من الشكل الأول قياسك أو[٢] وجدت ما يصلح محمول الطرفين أو موضوعهما صحّ من[٣] الثاني أو الثالث سواء كان الحمل أو الوضع في موجبة أو سالبة كلية أو جزئية على حسب مطلوباتك.

٥ **فصل: [في تحليل القياس]**

ليس كل نتيجة في العلوم تورد حجّتها على نظم[٤] مستقيم بل قد تُحرّف. فانظر أن الحجّة هل فيها ما يناسب[٥] المطلوب. فإن وجدتَ ما يناسب[٦] المطلوب، إن[٧] ناسب[٨] لكلية المطلوب فهي شرطيّة فتستثنى للإنتاج.[٩] وإن ناسب[١٠] لجزئه فليطلب ما يناسب بالجزء[١١] الآخر. وإن كان هناك مقدّمات مبترّة فلنجتهد حتى نتلفق[١٢] على
١٠ نسق الأشكال مشتركة[١٣] في أمر منتهية إلى المطلوب فيفضى إليه وإلا فليس بحجّة.[١٤]

ولنجرّد النظر إلى المعنى فكثير ما يناسب شيئًا بالمعنى دون اللفظ. ونبدّل اللفظ المركّب بالبسيط لئلا يغلّط فنستعمل مركّبا في موضع ومفردًا في آخر.

وقد تحصل نتيجة موجبة من ذواتي سلب فيتعجّب لعدم الإحاطة بأنهما معدولتان كقولنا:[١٥] «الثلاثة لا زوج وكل لا زوج فرد فالثلاثة فرد».

١٥ **التلويح التاسع: في استقرار النتائج وفي صوادق النتائج عن مقدّمات كاذبة**

والمنتج بالذات قضيّة ناتج بالعرض لعكسها وعكس نقيضها فيما له ذانك، وبطلان نقيضها، وينتج ما يدخل في موضوع النتيجة إذا ظنّ من غاية قرب نسبته إلى الأكبر أنهما ينتجهما قياس واحد ويسمّى نتيجة تحت نتيجة.

---

١ ط: الأواسطة؛ س، ل: الأواسط؛ م: الأوسط.
٢ س: وإن.
٣ س + الشكل.
٤ ر: نهج.
٥ ر: ناسب.
٦ س: ناسب؛ ل: ناسبت.
٧ س: فإن.
٨ ل: ناسبت.
٩ ل: الإنتاج.
١٠ ل: ناسبت.
١١ ر: الجزء.
١٢ ب، ط، م: يتلفق؛ س: يلفق.
١٣ ل: مشتركا.
١٤ ب، س، ط، م: حجة.
١٥ ر: كقولك.

(5) Yine, orta terim ve büyük terimin kendisine ve büyük terimle birlikte alındığında küçük terime nispeti eşit olan şeyi netice olarak verir. Bu da neticeyle birlikte olan netice diye adlandırılır. Tikel netice verendeki neticenin altında netice olmaz.

Fasıl: [Yanlış Öncüllerden Çıkan Doğru Neticeler Üzerine]

Bil ki "Her ne zaman kıyasın öncülleri doğru ise netice de doğru olur." dediğimizde bildiğin üzere bu, tümel olarak döndürülmez ve istisnaî şeylerdeki öncülün çelişiği istisna edilmez. Dolayısıyla netice veren kıyastan dolayı, yanlış öncüllerden doğru netice çıkabilir. Ancak bu, küçük öncül birinci şekilde olduğunda doğru olur; büyük öncül şekillerin her birinde yanlış olur. Zira o zaruri olarak yanlış netice verir. Ancak doğru olarak netice çıkmış olsa ve büyük öncül tümel ve doğru olarak alınsa idi bunun zıddı bir netice çıkardı. Böylece iki zıt da doğru olurdu ki bu muhaldir. Bunun dışındaki yerlerde iki yanlıştan bir doğru çıkması imkânsızdır.

Onuncu Telvîh: Karşılıklı Önermelerden Oluşan Kıyaslar, Musâdere ale'l-Matlûb ve Öncülleri Ödünç Alma Üzerine

Bazen kıyas, yanlışa düşürmek için bir şeyin kendisinden veya zâtîsinden olumsuzlanması gereksin diye, zıtlık ve çelişme itibariyle karşılıklı olan önermelerden oluşur. Lafız, hasmın anlamasından uzak tutmak için değiştirilir. Bu sebeple müsellem bir öncül alınır ve çelişiği herhangi bir delil vb. ile takrir edilir ve öncüle bitiştirilir. Küçük ve büyük terim eş anlamlı olur. Tıpkı "Her insan hayvandır. Hayvanlardan hiçbiri, beşer değildir." sözümüzde olduğu gibi. Bu öncüllerden "Hiçbir insan beşer değildir." neticesi çıkar. İkinci[1] ve üçüncü[2] şekilde de durum aynen böyledir. İki öncülün de şekillerin tümünde nitelik bakımından farklı olması gerekir.

Müsâdere ale'l-matlûb: Bilgisi talep edilen şeyin, yani matlûbun lafzını, eş anlamlısı ile değiştirerek kendisini netice olarak veren kıyasta öncül yapmaktır. Tıpkı şu sözümüzde olduğu gibi: "Her insan beşerdir. Her beşer mütefekkirdir. Dolayısıyla her insan mütefekkirdir."

1 Bunun örneği: "Her at hayvandır. Kişneyen hiçbir şey hayvan değildir. Dolayısıyla hiçbir at kişneyen değildir." İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 260.

2 Bunun örneği: "Her nâtık insandır. Hiçbir nâtık beşer değildir. Dolayısıyla bazı insanlar beşer değildir." İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 260.

وينتج ما تستوي نسبة الأوسط والأكبر إليه وإلى الأصغر إذا أخذ مع الأكبر ويسمّى نتيجة مع نتيجة[1] ولا نتيجة تحت نتيجة في ناتج جزئي.

فصل: [في نتائج صادقة عن مقدّمات كاذبة]

واعلم أنّا إذا قلنا: كلما كانت مقدّمات القياس صادقة فالنتيجة صادقة لا[2] ينعكس هذا كليا لِما عرفتَ[3] ولا يستثنى نقيض المقدّم في الاستثنائيّات. فيجوز أن يكون نتيجة صادقة عن[4] مقدّمات كاذبة لقياس ناتج إلا إذا كانت الصغرى في الشكل الأول صادقة والكبرى كاذبة في كل[5] واحد. فإنه ينتج بالضرورة[6] كاذبًا وإلا لو نتج صادقًا وأخذت الكبرى صادقة كلية تنتج ضده، فيصدق المتضادّان وذلك محال. وفي غير هذا لا يمتنع الصادق من كاذبتين.

التلويح العاشر: في القياسات من قضايا متقابلة والمصادرة على المطلوب الأول واستسلاف[7] المقدّمات

قد يؤلّف قياس من قضايا متقابلة بالتضاد أو التناقض[8] ليلزم منه سلب الشيء عن نفسه أو عن ذاتيّه للتغليط، ويغيّر اللفظ لتبعيد الخصم عن التفطن. فتؤخذ مقدّمة[9] مسلّمة ويقرر نقيضها لحجّة ما أو نحوه ويقرن معها. والأصغر والأكبر مترادفان كقولنا:[10] «كل إنسان[11] حيوان وليس ولا واحد من الحيوان ببشر»[12] ينتج[13] أن «لا شيء من الإنسان ببشر»[14] وكذا على الشكل الثاني والثالث. وينبغي أن تختلف المقدّمتان بالكيفية في الأشكال كلها.

والمصادرة على المطلوب الأول: هو أن تجعل المطلوب نفسه مقدّمةً في القياس الناتج له مع تبديل[15] اللفظ بمرادفه كقولنا: «كل إنسان بشر، وكل بشر متفكر، فكل[16] إنسان متفكر».

١ م: النتيجة.
٢ س، لا: ولا.
٣ ل: عرف.
٤ ر، ل: من.
٥ م: وكل.
٦ م: بالصغرى.
٧ ل: واستسلام.
٨ ر: والتناقض.
٩ ط: فيوجد مقد.
١٠ ر: كقولك.
١١ ط: كقولنا الإنسان.
١٢ ب: بشر.
١٣ ر: فينتج.
١٤ ب، ل: بشر.
١٥ م: تبدل.
١٦ م: وكل.

Buna bazen tek bir kıyasta bazen de birçok kıyasta rastlanır. Bu, hasmı konuyu anlamasından uzaklaştırır ve bunun sonu kendisiyle sabit olan bir matlûba varır.

Öncülleri ödünç almak: Bu, hasmı susturmada bir yöntemdir. Hasmın, "Her C, A'dır." önermesini benimsemesini istediğimizde ve buna "Her C, B'dir ve her B, A'dır." öncüllerini ödünç olarak aldığımızda yapılması gereken şey hasmın uygulanan tekniği anlamaması için küçük öncülü tahlil edip, onu daha sonra orta terime bitişen bir öncülde küçük terim olarak almak ve büyük terimi de aynı şekilde almaktır.

İKİNCİ MATLA: Delilde Kullanılan Şeylerin Sınıfları Üzerine

Tümevarım: Delilde kullanılan şeylerden biri olup, birçok tikelinde bulunan bir şey sebebiyle bir tümel hakkında hüküm vermektir. Tümevarım, yakîn ifade etmez. Zira tümevarımla çıkarılan bir hükmün, ona dâhil olan şeye muhalif olması mümkündür. Tıpkı "Her hayvanın geviş getirme esnasında alt çenesi hareket eder." dememizde olduğu gibi ki bu insanlarda, vahşi, ehli vb. hayvanlarda görülen şeyden hareketle ortaya çıkmış bir tümevarımdır. Bir şeyin bu tümevarımın dışında kalması mümkündür, tıpkı timsahın hükmünün, tümevarımla ulaşılan yukarıdaki hükme muhalif olması gibi. Hükmü tümele dayandırmak için bütün tekleri bir araya getirmek mümkün olursa bu, daha önce zikri geçen "tam tümevarım"dır ve mukassim olan düzgün bir kıyastır. Bir tümel hakkında tümel bir hüküm verdiğimizde bu, tikellerinin müşahedesine dayanarak değil bilakis mâhiyetin kendisine bakarak verilir, tıpkı: "Her insan hayvandır." sözümüz gibi.

Analoji (temsil): Delilde kullanılan şeylerden biridir. Analoji, bir şey hakkında kapsayıcı bir mânada ortak olduğu başka bir şeyde bulunan bir şey sebebiyle, o şey hakkında hüküm vermektir. Zâhirîler buna "kıyas" der ve hakkında hüküm verilen şeyi "fer'", kıyasın kendisine dayandığı şeyi de "asıl" diye adlandırırlar. Şu sözleri böyledir: "Âlem, bileşiktir ve eve kıyasla o hâdistir." Bunun dört terimi[1] vardır. Bu, bazı vecihlerden dolayı faydalı değildir. Vecihlerden birisine göre, "bileşik olma"nın gereği, hudûsa mânidir. Eğer evde hudûs mevcut olsaydı bu, evin hususiyetinden dolayı mümkün olurdu.

1 Burada kastedilen dört terim, kıyastaki zâtî terimler değil bilakis zikri geçen asıl, fer', illet ve hükümdür.

وقد يتّفق في قياس واحد وقد يتّفق في قياسات[1] كثيرة. وهو أبعد عن تفطّن الخصم فينجرّ[2] آخرها إلى مطلوب يثبت بنفسه.[3]

واستسلاف المقدّمات: طريق في التبكيت[4] فإذا كان[5] ما يريد أن يقلّد[6] الخصم وهو «كل جَ آ» ومقدّمتاه اللتان يستسلفهما[7] «كل جَ بَ وكل بَ آ» فالأولى أن تحلّل الصغرى وتأخذ الأصغر في مقدّمة تتصل بالأوسط بعد حين وكذلك الأكبر، لئلا يتفطّن الخصم للحيلة.[8]

المطلع الثاني: في أصناف ما يحتج به[9]

من جملة ما يحتج به **الاستقراء** وهو الحكم على كلي بما[10] وجد في جزئياته الكثيرة وذلك غير مفيد لليقين، فإنه يجوز أن يكون حكم ما خرج عن الاستقراء[11] مخالفًا لِما دخل فيه مثل أن نقول:[12] «كل حيوان يحرّك عند[13] المضغ فكّه الأسفل» استقراء بما شوهد من الناس والبهائم والسباع وغيرها. فيجوز أن يخرج من[14] الاستقراء واحد كالتمساح يخالف حكمه حكم ما استقرى. فإن[15] أمكن الإتيان على الجميع[16] ليستند[17] الحكم إلى الكلي فهو الاستقراء التام المذكور وهو قياس مستقيم مقسّم. ونحن إذا حكمنا حكمًا[18] كليا على كلي فليس بناءً على مشاهدة الجزئيات بل نظرًا إلى نفس الماهية كقولنا: «كل إنسان حيوان».

ومن ذلك[19] **التمثيل** وهو الحكم على شيء بما وجد في شيء آخر يشاركه في معنىً جامع، وسمّاه الظاهريّون قياسًا وسموا اللاحق فرعًا والمقيس عليه أصلًا كقولهم: «العالم مؤلّف فيكون محدثًا قياسًا على البيت» وله أربعة حدود وذلك غير متين[20] لوجوه أحدها منع اقتضاء التأليف الحدوث، وفي البيت إن وُجد الحدوث فذلك يجوز أن يكون لخصوصيّة البيت.

---

١ م: قياس.
٢ ر: وينجرّ.
٣ س – بنفسه.
٤ ب، ط: التثبيت؛ م: تبكيت.
٥ م – كان.
٦ ر: يقلّد.
٧ ط: يستسلفها.
٨ س: الحجة.
٩ ل + الاستقراء.
١٠ ل: لما.
١١ م: الاستقرار.
١٢ ب: يقول.
١٣ م: في.
١٤ ر: عن.
١٥ م: وإن.
١٦ ط – الجميع؛ م: الكل.
١٧ ر: ليستمر؛ م: ليستمد.
١٨ ط – حكما.
١٩ م: وذلك.
٢٠ س: متعين.

Kapsayıcı mânanın illet oluşundaki delilleri iki yoldan ibarettir.

İlki, "tard ve akis" yoludur. Bu, varlık ve yokluk bakımından olan gerekliliktir. Bunu şöyle ifade ederler: Bileşikliği bulduğumuz her yerde hudûsu da buluruz. Bulmadığımız yerde de onu bulmayız. Bundan ortaya çıkan şey tümevarımdır. Tümevarımını yapamadıkları şeyde, daha önce geçtiği üzere, lüzumun olmayışı mümkündür.

İkincisi, "sebr ve taksim" diye adlandırdıkları yoldur. O da "Ev"deki illet ya C'lik veya D'lik yahut B'lik veyahut da bileşiklik bakımındandır. Hudûsta değil de C'liğin falan yerdeki varlığından dolayı illet, C'lik bakımından değildir. C'lik dışındaki şeyler de böyledir. Dolayısıyla bileşikliğin illet olduğu belirgin olur. Burada bileşikliğin bir hususiyete dayanması mümkün olduğu için, bu [yani sebr ve taksim yolu] uygun değildir. Eğer illet, bileşikliğin dışında mevcut olursa bu sefer de o şeyin hususiyetine ait olur. Zira ileride geleceği üzere, bir şeyin mutlaklığının iki illetinin olması mümkündür. Dahası onlar, tüm sıfatları hasretmek zorunda kalmaktadırlar. Fakat bu kolay değildir. Dolayısıyla onların itirazları, sayılması şaz olan başka bir sıfatın imkânsızlığının limmiyetini (gayesini) talep etmeye döner.

"Zikrettiklerimizin dışında bir sıfat varsa onu gösterin!" şeklinde konuşmak onların âdeti olmuştur. Fakat bu, yakîni talep eden bir kimsenin işi olamaz. Veyahut onlar "Şayet başka bir sıfat mevcut olsaydı yanımızdaki dağ gibi farkına varır ve onu görmememiz muhal olurdu." şeklinde konuşurlar. Açıktır ki sıfatlar ve itibarlar, dağ gibi değildir. Zira dağ, karşısında bulunan ve hissi sağlam kimseden gizli değildir. Nice itibarlar vardır ki mahir bir araştırmacıya anlaşılması güç gelir; ancak bir müddet sonra vâkıf olur. Dahası, onların "Sıfatlar, bunlardır." dedikleri kabul edilse bile iki şey için iki katkının var olması niçin mümkün olmasın? Dolayısıyla onların sayıların bağlantılarını sınırlamaları ve illet oluşta onların katkısını iptal etmeleri gerekir. Oysa bu kolay değildir.

Şayet onlar "Biz, telifle birlikte zikri geçen sıfatları değil hudûsu bulmaktayız." derlerse onlara şu denir: Bu yerde illetin oluşturan başka sıfatlar da vardır ve telif bu sıfatlara bitişirse bunlarla tamamlandığı için hudûs iktiza eder. Bu telif, bu sıfatlara eklendiğinde de hudûsu gerektirir. Dolayısıyla hudûs iktiza bakımından bağımsız olmayan bir cüz olur. Bu sebeple tek başına hudûsla geçişlilik söz konusu değildir.

وحجّتهم في علّية[1] الجامع طريقان:

أحدهما[2] طريق الطرد والعكس وهو اللزوم وجودًا وعدمًا، فيقولون: كل[3] موضع وجدنا التأليف وجدنا الحدوث وحيث لا فلا وحاصله استقراء. ويجوز أن لا يلزم في ما لم يستقرؤوه كما سبق.

والثاني ما سمّوه السبر والتقسيم وهو أن العلّة في البيت[4] إما جيميّة أو داليّة أو بائيّة أو تأليف. وليس هي جيميّة لوجود الجيميّة في موضع كذا دون الحدوث وكذا غيره، فتعيّن التأليف. وليس هذا بسديد لجواز ابتنائه على الخصوصيّة هاهنا. وإن وُجد في غيره فلخصوصيّة ذلك أيضًا، إذ يجوز أن يكون لمطلق شيء علّتان كما سيأتي.[5] ثم[6] إنهم[7] ملزَمون بحصر جميع الصفات ولا يتيسّر لذلك، فيعود معترضهم يطلب لمّية امتناع صفة أخرى شذّت عن إحصائه.

وقد جرت عادتهم بأن يقولوا:[8] إن كانت صفة[9] وراء ما ذكرناه فأبرزها، وليس هذا دأب من يطلب اليقين أو يقولوا: إن[10] كانت صفة أخرى[11] لعثرنا عليها كجبل عندنا محال أن لا نراه. وبيّن أن الصفات والاعتبارات ليست كالجبل فإن الجبل لا يخفى على سليم الحس المقابل. وكَم من اعتبار التبسَ على الباحث النِحرير[12] فعثر عليه بعد حين. ثم إن سلّم لهم أن الصفات هذه، فلِم لا يجوز أن يكون لإثنين إثنين مدخل. فلا بدّ لهم من حصر عقود الأعداد وإبطال دخولها في العلّية وذلك غير سهل.

فإن قال: وجدتُ الحدوث دون الصفات المذكورة مع التأليف. فيقال: في ذلك الموضع أيضًا[13] صفات أخرى هي أجزاء العلّة إن قرن بها اقتضى الحدوث لاستكماله بها. وإن انضم إلى هذه أيضًا اقتضاه[14]، فهو جزء[15] غير[16] مستقل بالاقتضاء.

١ م: وحجتهم وعلية.
٢ س – أحدهما.
٣ س: في كل.
٤ س، ل، م: أن في البيت العلّة.
٥ ط: سبق.
٦ س – ثم.
٧ س: فانهم.
٨ م: يقولون.
٩ ل + أخرى.
١٠ س، ل، م: لو.
١١ ل + وراء ما ذكرنا.
١٢ ط: التجربة؛ ب، م: التحرير.
١٣ س: لفظا.
١٤ م: اقتضى.
١٥ س + ومن العلة.
١٦ ط: غيره.

Dolayısıyla bu sıfatların sayılmasına ihtiyaç duyulur ve aşılmaz bir engele döner. Hâliyle buna istek de duyulmaz. Eğer telifin illet olma bakımından bağımsız bir menat olduğu kabul edilirse hudûsun lüzumu sebebiyle telifin evde bulunan meselâ unsurî ve esirî diye iki kısmının olması mümkündür, her ne kadar bu kısım ve bunun dışındaki sınırsız sayıda telif çeşitleri bulunsa da. Artık nasıl sona erecekse! Şayet sona eriyorsa bu takdirde o cedelî değil burhanî olur. Dolayısıyla analojinin bir katkısı olmaz.

Zamir kıyası: Bu da zikrettiklerimizden biridir. Bu, büyük öncülü ya açık olduğundan dolayı hazfedilen kıyastır. "İnsan bir hayvandır. Dolayısıyla o bir cisimdir." sözümüzdeki gibi ya da "Falan kimse gece dolaşmaktadır. O hâlde o hırsızdır." diyen kimsenin sözü gibi, büyük öncülünün yanlış olduğu açığa çıkmasın diye hazfedilen kıyastır.

Delil de zamir kıyası cümlesindendir. O da birinci şekle göre orta terimi, büyük terimin emaresi olan şeydir, eğer tasrih ediyorsa. Tıpkı "Bu kadının sütü vardır. O hâlde o doğum yapmıştır." sözleri gibi.

Alâmet de zamir kıyası cümlesindendir. O da orta terimi gizli olan kıyastır. Orta terim ya iki terimden de umumi olur; hatta iki öncülle açık hâle geliyorsa kıyasın ikinci şekline göre olur, tıpkı "Bu kadının benzi soluktur. O hâlde o gebedir." sözleri gibi yahut orta terim, iki terimden de daha hususi olur. Tasrih yapılırsa o da üçüncü şekle göre olur, tıpkı "Yiğitler zalimdir. Zira Haccac yiğit ve zalimdi." şeklindeki sözlerinde olduğu gibi.

Rey de zamir kıyası cümlesindendir. O da "Düşmanlar haset ederken dostlar nasihat eder." gibi övülen önermeden ibarettir. Çoğu kez niceliği belirsiz olarak bulunur.

Ferâset de zikrettiklerimizden biri olup, [analoji kıyasına benzeyen] bir kıyastır. Ondaki orta terim insandaki ve diğer hayvanlardaki bedenî heyettir. Bu heyet sebebiyle, mizaçlarının gereği olan bir huya istidlal olunur. Dolayısıyla mizacın ma'lûllerinden biriyle diğerine istidlal olunur. Bu analoji kıyasına benzer. Şu hâlde huy, cesaret örneğinde olduğu gibi, büyük terimdir; heyet ise kapsayıcı olan mânadır, tıpkı büyük kemikler gibi; fer' insandır; asıl ise aslandır.

فلا تعدية به وحده فيحتاج إلى عدّ تلك الصفات وعادت العقبة الكَؤود[1] ولا مطمع[2] له[3] في ذلك. وإن سلِّم أن التأليف هو المناط المستقل بالعلّية[4] فيجوز أن يكون له قسمان أثيري مثلًا وعنصري وُجد في البيت بلزوم[5] الحدوث مع هذا القسم وغير ذلك من أنواع التأليف الغير المحصورة، فأنى ينقضي وإن ينقضي[6] فهو برهانيّ لا جدليّ[7] فليس للتمثيل مدخل.

وممّا ذكرنا **قياس الضمير**، وهو قياس حُذف كبراه إما لظهورها كقولنا: «الإنسان حيوان فيكون جسمًا» أو لئلا يظهر كذب المقدّمة كقول القائل: «فلان يطوف بالليل فهو سارق».

ومن الضمير الدليل، وهو ما يكون الأوسط أمارة للأكبر[8] على الشكل الأول إن صرّح به كقولهم: «هذه المرأة ذات لبن فقد ولدتْ».

ومنه علامة، وهو قياس إضماري حدّه الأوسط إما أعم من الطرفين حتى لو صرّح بالمقدّمتين كان من الشكل[9] الثاني كقولهم: «هذه المرأة[10] مصفار فهي إذن حُبلى» أو أخص منهما[11] فعند التصريح كان على[12] الثالث كقولهم: «الشجعان ظَلمة لأن[13] حَجّاجًا كان شجاعًا وظالمًا».

ومنه الرأي،[14] وهي قضيّة محمودة كقولهم: «الأصدقاء ينصحون والأعداء يحاسدون» وفي الأغلب مهملة.

وممّا ذكرنا الفراسة، وهو[15] قياس الأوسط فيه هيئة بدنيّة وجدت للإنسان وغيره من الحيوانات،[16] يستدل بها على خلق للزومهما لمزاجهما[17] معلولاه، فيستدل بأحد المعلولين على الآخر وهو يشبه التمثيل.[18] فالخُلق هو الحكم وهو الأكبر كالشجاعة، والهيئة معنى جامع كعظم الأعالي[19] والفرع إنسان والأصل أسد.

١ م: الكود.
٢ ط: مطلع.
٣ ب، ر، ط – له؛ م: لهم.
٤ م: بالعلة.
٥ س، ل، م: فلزوم.
٦ س، م: فاني تنقضي وإن يفضي.
٧ س: لا جدل.
٨ م: الأكبر.
٩ س – الشكل.
١٠ م: هذا مرأة.
١١ م: منها.
١٢ س: من.
١٣ م: لا.
١٤ م: الذاتي.
١٥ ل: وهي.
١٦ س: الحيوان.
١٧ م: لمزاج هما.
١٨ م: التمثيلي.
١٩ م: الأعلى.

Bu heyet mevcut olduğunda cesaretin bu heyetle birlikte insan ve aslanın dışındaki hayvanlarda da geçerli olması gerekir.[1] Gerekmiyorsa itibara alınan şey bu sefer lazım gelen başka bir huydur.

Bölme, istisna olmaksızın kendiliğinden delil değildir. Bölmenin faydası bölümleri hatırlatmaktır ve kıyasta çok da faydalı değildir. Vazetme veya kaldırma sûretiyle delil yapılan bir bölme, ayrık şartlının dışındaki kıyas şekillerine göre netice veren bir delile dönüşür ki ayrık şartlının diğer cüzü öncül yapılarak bitişik şartlı hâle gelir. İstisna evvelî olsa da bu şekilde olur.[2]

ÜÇÜNCÜ MATLA: Kıyasın Maddesi Olan Önermeler Üzerine

Bu önermelerin sınıfları şunlardır:

1. Kabulü Zorunlu Olan Önermeler: Bu da altı kısımdır.

1.1. Evveliyat: Aklın zâtı gereği zorunlu gördüğü önermelerdir. Evvelî, müşâhede ve hâricî bir sebep olmaksızın, cüzlerinin birbirine olan nispetinde bizzat tasavvurunun yeterli olduğu önermedir. Tıpkı "Bütün parçadan daha büyüktür.", "Bir şahıs tek bir hâlde iki mekâna yerleşmez." vb. şeklindeki hükmümüz gibi. Akıl buna benzer önermeleri tasdik etmede durup düşünürse bu, tasavvurdaki bir tavakkuftan dolayıdır, başka bir şeyden dolayı değildir.

1.2.Müşâhedât: Bu da dış veya iç kuvvelerin müşâhedesinden dolayı aklın hükmettiği önermelerdir. Tıpkı "Güneş, aydınlatır." ve "Bizim vehmimiz, hayalimiz, korkumuz vardır." vb. hükümlerimiz gibi.

1.3.Mücerrebât: Hükmünün ilkesinin, tekrar eden, hatırlatan ve yakîn doğuran müşâhedeler olduğu önermelerdir. Bu bazen zann-ı galip ifade eder. Yakînî olan ise hakiki ilimlere özgü olup, zihnin bir şeyin gerçekleşmesinin tesadüfen olduğundan emin olması gerekir. Önermenin yapısının hâllerinin de bu işte bir katkısı vardır. Tıpkı "Odunla dövmek acı verir.", "Demir kılıç, keser." hükmümüzde olduğu gibi. Bu tür hükümlerde şöyle bir gizli kıyas vardır:

1 Bunun misali şöyledir: "Falan iri kemiklidir. Her iri kemikli olan yiğittir. Şu hâlde falan yiğittir." Bu istidlalin geçerliliği, bu heyetle beraber olan huy bu ikisinin dışında da geçerli olursa o zaman iri kemikli olmanın aynıyla yiğitliği gerektirdiği anlaşılmış olur. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 271.

2 Bölmeye göre sayı ya tektir veya çifttir. Açıklamaya göre bölmenin bir cüzü vazedilip diğer cüzü kaldırılır ve bu kesin kıyasa dönüştürülür ve şu kıyas oluşur: "Bu sayı çifttir. Her çift tek değildir. Öyleyse bu sayı tek değildir." İbn Kemmûne, *Şerh*, 1, 271-272.

وينبغي أن يطرد الخلق مع الهيئة في غيرهما من الحيوانات إن وجدت. وإن لم يلزم فالمعتبر خُلق آخر[1] لازم.

والقسمة بنفسها ليست حجّة دون استثناء. وفائدتها إخطار الأقسام بالبال ولا يفيد في القياس كثيرًا. فإن ما[2] يُجعَل[3] حجّةً الوضع والرفع، بجعل حجّة ناتجة على الأشكال دون الانفصال يقرن[4] به الجزء الآخر من الانفصال مجعولًا مقدّمةً، وكذا إن كان الاستثناء أوليًا.

المطلع الثالث: في قضايا هي موادّ الأقيسة

وهي على أصناف:

أحدها الواجب قبولها: وهي ستة أقسام.

الأول الأوليات: وهي قضايا يوجبها العقل[5] لذاته، ويكفيه في نسبة بعض أجزائها إلى بعض نفس تصورها دون مشاهدة وسبب خارج، كحكمِنا[6] أن[7] «الكل أعظم من الجزء» و «الشخص في حالة واحدة لا يحلّ في[8] مكانين» ونحوهما. وإن[9] توقّف[10] العقل في تصديق نحو[11] هذه فلتوقّفه في التصور[12] لا غير.

والثاني المشاهدات: وهي قضايا يحكم[13] العقل بها لمشاهدة قوى[14] إما ظاهرة أو باطنة كحكمنا أن «الشمس مضيئة» وأن «لنا وهمًا[15] وخيالًا وخوفًا» وغيرها.

والثالث المجرّبات: وهي قضايا مبدأ الحكم بها[16] مشاهدات متكرّرة مذكّرة[17] موقِعة لليقين وقد تفيد غلبة الظنّ. واليقين يختص بالعلوم الحقيقية ولا بدّ وأن تأمن النفس وقوع الشيء بالاتفاق. وأحوال الهيئة لها مدخل كحكمنا أن «الضرب بالخشب مؤلم» و «السيف الحديد قاطع». وفيه قياسيّة خفيّة من طريق[18]

---

١ س – آخر.
٢ ر: فإنما؛ س: فإن لم.
٣ ل: نجعله.
٤ ل: نقرن.
٥ س + الصريح.
٦ م: حكمِنا.
٧ ط: بان.
٨ س، ط – في.
٩ ل: فإن.
١٠ م: وقف.
١١ ر: مثل.
١٢ ر: الصور.
١٣ س: قضا بحكم.
١٤ ل + آخر.
١٥ ط – وهما.
١٦ م – بها.
١٧ ر، م: مذكورة.
١٨ س – طريق.

Şayet bu tesadüfî olsaydı o çoğunda gerçekleşmezdi. Dolayısıyla tâlînin çelişiği istisna yapılır. Yakînin ortaya çıkış sebebini araştırmak, mantıkçının işi değildir. Bilakis onun işi, bunun böyle olduğunu bilmektir.

1.4. **Hadsiyyât**: Hükmün ilkesinin, şüpheyi giderecek şekilde nefsin kuvvetli bir sezgisi olduğu önermelerdir. Tıpkı aydaki ışığın şekillenme biçimlerinden dolayı "Ayın ışığı, güneşten ileri gelir." şeklindeki hükmümüz gibi. Bu tür önermeler, mücerrebâta yakın durur. Ancak bir kısım hadsî önermeler, tekrar olmaksızın bir seferde yakînî olarak ortaya çıkar. Tecrübî önermeler, hadsiyyâtın dışında, tahrik ve tesir ile hususileşir.[1]

1.5. Mütevâtirât: Zihnin, pek çok şâhitlik olmasından dolayı, mümkün olduğunu hissederek, yalan olmadığından emin olarak kesin bir yargıyla hükmettiği önermelerdir. Görmesek de Mekke'nin ve Bağdat'ın varlığına hükmetmemiz gibi. Şahitliklerin miktarı, sayılarla sınırlı değildir. Çok olmasa da nice az şeyler vardır ki yakîn ifade eder. Hatta yakîn, az veya çok olsun, sayının kemâline şahittir. Tevatüre, tecrübeye ve hadse dayalı sendeki yakîn, başkasına delil olmaz. Zira bazen o, başkaları için meydana gelmeyebilir. Herhangi bir yerde, onu inkâr eden kimseyi susturmaya gücün yetmez.

1.6. Kıyasları Beraberinde Bulunan Önermeler: Bunlar, orta teriminden dolayı aklın hükmettiği önermeler olup, terimleri tasavvur ederken zihin asla onlardan ayrılmaz. Tıpkı "İki, dördün yarısıdır.", "Orta, iki kısmından birinin diğerine denk olduğu şeydir." şeklindeki hükmümüz gibi.

2. **Meşhûrât**: İnsanların umumi kabulleri sebebiyle tasdik edilmesi gereken önermelerdir. Övülen görüşler de bu cümledendir. Meşhûrât, âdetlerden, şeriatlardan ve edeplerden kaynaklanan izzet, hamiyet, kuvvet ve infiallerden hâli olduğunda aklın tek başına hükmetmediği önermelerdir. "Zulüm kötüdür.", "İnsanların yanında edep yerlerini açmak, kötüdür." vb. şeklindeki hükmümüz gibi. Şayet insan bir anda yaratıldığını düşünürse aklının iktizası dışındaki bir şeyi göz önüne almaz. Evveliyattan farklı olarak, bunlara hükmetmez.

1 Tecrübi önermeler, müşahedeye dayanır, tekrara ve tesire muhtaçtır. İkisinden biri olmazsa hadsiyyât olur. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 287.

أنه لو كان اتّفاقيًا لَما وقع[1] في الأكثر[2] ويستثنى نقيض التالي. وليس على المنطقي البحث عن سبب حصول اليقين بل أن[3] يعلم أنها[4] كذلك.

والرابع الحدسيات: وهي قضايا مبدأ الحكم بها حدس قويّ من النفس يزول معه الشك كقولنا: «إن[5] نور[6] القمر من الشمس» لهيئات تشكل النور فيه. وتقرب من المجرّبات إلا أن من الحدسيات ما يحصل بدفعة واحدة يقينًا دون التكرّر، والتجربيات يختص بتأثير وتحريك دون هذه.

والخامس المتواترات: وهي قضايا تحكم النفس بها حكمًا يقينيًّا لكثرة الشهادات بعد أن تكون شاعرة بعدم امتناعها آمنة من التواطؤ كحكمنا «بوجود مكّة وبغداد» وإن لم نشاهدهما. ومبلغ الشهادات غير منحصر[7] في عدد. فرُبّ نزر منها أفاد اليقين دون الكثير، بل اليقين هو الشاهد لكمال[8] عددها قلّت أو كثرت.[9] ويقينك التواتري والتجربي والحدسي ليس بحجّة على غيرك. فلربّما لم يحصل له وليس لك تبكيت مَن ينكره في موضع.

السادس قضايا قياساتها معها: وهي قضايا إنما يحكم العقل بها لأوسط[10] لا يعزب عنه الذهن عند تصور الحدود أبدًا كحكمنا: «أن الاثنين نصف الأربعة»، والأوسط[11] إنه أحد قسميه المساوي للآخر.

الصنف الثاني المشهورات: وهي قضايا أوجب التصديق بها عموم اعتراف الناس بها. فمنها الآراء المحمودة وهي قضايا لو خُلّي العقل وذاته دون أنفة وحمية[12] وقوى[13] وانفعالات من عادات وشرائع وآداب لم يحكم بها لذاته كحكمك بأن «الظلم قبيح وكشف السوأة[14] عند الناس قبيح» وغير ذلك. ولو قدّر الإنسان أنه خُلق دفعةً لم يستأنس بما وراء اقتضاء عقله، لم يحكم بها بخلاف الأوليات.

١ م – وفيه قياسيّة ... لما وقع.
٢ ب، ط: الأكبر.
٣ س – أن.
٤ ب، ط: أنه.
٥ س – إن.
٦ م: النور.
٧ م: منحصرة.
٨ ل: بكمال.
٩ ب، ط: عددها قل أو كثر؛ ر: عدد قل أو كثر.
١٠ س: لوسط.
١١ س: والوسط.
١٢ س + ورحمة؛ م: ورحمة.
١٣ ر – وقوى.
١٤ ب، ط: سؤة؛ ر، ل: السؤة.

Meşhûrâtın bir kısmı evvelî olup, evvelî olana ve onunla beraber olan şeye hamledilir, aksine değil. Meşhûrâtın bir kısmı doğru olup, araştırma ile doğrulanır, bir kısmı da yanlış olur. Cinayet gibi pek çok kötülüğü şeriat da yasaklamıştır. Her toplumun meşhûrâtı olur ki bunların çoğu âdâba ve şeriata uygun düşer. Her sanat ehlinin de kendi sanatına uygun düşen meşhûrâtı vardır.

3. Vehmiyât: İnsan vehminin gerektirdiği önermelerdir. Duyulur şeylere ilişkin olanlarda olduğu gibi, bir kısmı doğru olup, kabulü zorunlu önermeler hükmündedir. Bir kısmı da yanlış olup, duyulur şeylere taalluk etsin veya etmesin, duyulur olmayan şeyler hakkındaki önermelerdir. "Her mevcuda işaret edilir.", "Âlemin ötesi sonsuz bir fezadır." vb. hükümlerimiz gibi. Şayet akıl ve şeriatlar bunları uzaklaştırmış olmasaydı bunlar evveliyat olarak alınırdı. Uzaklaştırılan bu şeyler, vehmin çekişmesinde varlığını sürdürür. Bunun alameti şudur: Vehim, çelişiğini netice olarak ortaya koyan öncüllerde aklı destekler. Neticede ise vehim onu hemen terk eder.[1] Vehim kendini de inkâr eder.

4. Me'hûzât: Bunlar, (1) ya hüsnüzan beslenen kimselerden alınan makbulattır; hüsn-ü zannın sebebi, ya semavî bir şeydir veya seleften alınanlarda olduğu gibi, akıl ve tedbir fazlalığıdır. (2) Ya da hasmı reddetmek için sözüne dayanak olarak ondan alınan veya ilimlerin başlangıcındaki öncüllerden ortaya çıkan takrirlerdir ve bu sonuncunun burhanı, başka bir yerde bulunur. Öğrenci bunları ya istemeyerek ya da gönül rahatlığı ile alır. İstemeyerek alınması müsâderât; diğeri ise vazedilen asıllar (postulat) diye adlandırılır. İleride bunun keyfiyetini öğreneceksin.

5. Maznûnât: Nefsin zanna uyarak hükmettiği önermelerdir. Zan, mukabilinin mümkün olduğunun farkında olarak "Şey, böyledir." diye hüküm vermektir, tıpkı "Filan kimse geceleri dolaşıyor. Dolayısıyla o hırsızdır." şeklinde hükmetmen gibi. Nefsin, ilk bakışta kabul ettiği meşhûrât da maznunat cümlesindendir. Bu meşhûrâtı tefekkür ettiğinde ondan vazgeçersin, tıpkı "Zalim de olsa, mazlum da olsa kardeşine yardım et!" diyen kimsenin sözü gibi.

6. Müşebbihât: Kabulü zorunlu olana veya olmayana benzediğinden dolayı kendilerine hükmedilen önermelerdir. Benzerlik bazen lafızda olur, bazen de mânaya özgü olur ki bunu ileride zikredeceğiz.

1 Örneğin "Her mevcuda işaret edilir." önermesinde vehim, aklı destekler. Akıl bunun çelişiğini sonuç olarak ortaya koyduğunda vehim onu reddeder.

فمن المشهور أولي فيحمل على الأولي وما معه دون العكس، ومنه حقّ يصحّ بالنظر ومنه كاذب. وقد صرف الشرع عن كثير كتقبيح الذبائح ونحوه، ولكل أمّة[1] مشهورات وكثيرًا ما تتطابق عليه الآداب والشرائع، ولأهل كل صناعة بحسبها.

الصنف الثالث الوهميات: وهي قضايا يوجبها الوهم الإنساني. فمنها صادقة كأمور محسوسة تدخل في الواجب قبولها. ومنها كاذبة وهي قضايا في أمور غير محسوسة تعلّقت بالمحسوسات أو لم يتعلّق كحكمنا أن «كل موجود مشار إليه» و «وراء العالم فضاء لا يتناهى» وغير ذلك. ولو لا أن العقل والشرائع دافعاها[2] لكانت تؤخذ من الأوليات، والمدفوع عنها لا تزال في حراب[3] الوهم، وعلامتها أن الوهم يساعد العقل في مقدّمات[4] ناتجة لنقيضها وعند النتائج ينكص على عقبيه والوهم ينكر نفسه.

الصنف الرابع المأخوذات: وهي إما مقبولات ممّن يحسن به الظنّ لأمر سماويّ أو مزيد من عقل وتدبير كالمأخوذات من السلف. وإما تقريريّات تؤخذ من الخصم ليبني عليه الكلام في دفعه أو ما يورد من مقدّمات في مبدأ العلوم وبرهانها في موضع آخر، فيأخذها المتعلّم إما مع استنكار وحينئذ يسمّى مصادرات، أو طيب نفس ويسمّى أصولًا موضوعة[5] وستعرف فيما بعد هذا كيفيتها.

الصنف الخامس المظنونات: وهي قضايا تحكم بها النفس اتّباعًا للظن. والظنّ هو حكم[6] بأن الشيء كذا مع الشعور بإمكان مقابله كحكمك بأن فلانًا يطوف بالليل فهو مسلِّم للثغر.[7] ومن جملتها المشهورات التي تأخذها النفس في بادي الرأي، فإذا فكرتَ فيها رجعتَ عنها كقول القائل: «أنصر أخاك ظالمًا أو مظلومًا».

الصنف[8] السادس المشبّهات: وهي قضايا تحكم بها لمشابهتها للواجب قبوله[9] أو لغيره. والمشابهة قد تكون في اللفظ وقد تخصّ المعنى[10] وسنذكر[11] فيما بعد.

---

١ س: منه.
٢ س: دفعاها؛ م: دافعا لها.
٣ ب، ط: خراب؛ ل: جذاب.
٤ م: المقدمات.
٥ م: موضعة.
٦ م: الحكم.
٧ ل: فهو سارق ويسار العدو؛ م: الصغر.
٨ م – الصنف.
٩ ر: قبولها.
١٠ ل: بالمعنى.
١١ ب: ويذكر؛ ط: ونذكر؛ ل: وسيذكر.

7. Muhayyelât: Nefiste ortaya çıktığı sırada, nefis onları tasdik etmese bile, rahatlama veya daralma vb. yoluyla nefse etki eden önermelerdir. Tıpkı "Şarap akan bir yakuttur." "Bal kusturucu bir acılıktır." diyen kimsenin sözü gibi ki ilkiyle teşvik eder, diğeriyle de iğrendirir. Bu nedenle insanların çoğu bir şeye yönelir veya ondan uzaklaşır. Önermenin yanlış olması şart değildir.

Bu sınıflar bazen iç içe girer. Kabul, vazolunması ve hükmolunması itibariyle önermelerin hâllerine göre isim alır. Dolayısıyla kabul bazen hasımdan, bazen cumhurdan bazen de akıldan olur.

Taksimin aslı şudur: Öncüller ya tasdik için ya da başkasını etkilemek için ortaya konur ki bu sonuncusu muhayyelâttır. Tasdik için ortaya konan öncül ise (1) ya hükmün ilkesi müşebbihât gibi benzerlikten dolayı olur, (2) ya bunun dışındaki şeyden ileri gelir. Bu sonuncu (a) ya sırf taklit olur, me'huzat gibi, (b) ya da nefsin bir durumunun iktiza ettiği şey olur. Bu sonuncu da ya çelişiğine iltifat edilerek inanılan bir şeydir, maznunat gibi veya iltifat etmeksizin inanılan bir şeydir. Bunların kabulü ya zorunludur veya zorunlu değildir. Fakat bu, vehmiyat gibi dâhili bir kuvveden dolayı veya meşhûrât gibi hâricî bir şeyden dolayı vehmedilir.

Kabulü zorunlu olan öncüller, ister kendinde zaruri olsun isterse diğer kiplerden biri üzere olsun burhanda kullanılır. "Burhanı kullanan kimse, sadece zaruriyatı kullanır." diye zanneden kimse hata eder. Zira o kabulü zorunlu olanı kullanır; dolayısıyla iki mümkünden mümkün bir netice elde eder. Her öncülün durumuna göre bunun dışındakilerden elde edilen netice de böyledir. Fakat her öncülün kabulünün, öncülün bizâtihi veya bir beyan ile iddia ettiği şeye göre olması gerekir.

Cedelî kıyasın maddeleri takririyyât ve meşhûrâttır. Hatabî olanınki ise maznûnât ve makbûlâttır. Şiirî olanınki ise muhayyelâttır. Mugalatalarınki ise vehmiyât ve müşebbihâttır. Kısaca, bu sonuncuyu bilmenin faydası, mugalatadan korunmak ve [ilimde azla yetinen kimseyi] imtihan etmek[1] (ihmalkâr olanın aczini ortaya koymak) içindir. Mugalata, sofistlik diye adlandırılır. Bunun dışındaki diğer kıyasların faydaları ise

1 İbn Kemmûne'nin şerhine göre sofistler için bazen imtihaniyye ifadesi de kullanılır. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 285.

الصنف[1] **السابع المخيلات**: وهي قضايا مؤثّرة في النفس عند الورود عليها بقبض أو بسط[2] ونحوهما وإن لم تصدق بها كقول القائل: «الخمر ياقوت سيّال» و«العسل مرّة مُقيئة» فترغّب وتنفّر وكثير من الناس يُقدمون على أشياء وينفرون[3] عنها لهذه وليس من شرطها[4] الكذب.

٥ وهذه الأصناف قد تتداخل. والتسليم يقال على أحوال القضايا من حيث يوضع ويحكم بها. والتسليم قد يكون من الخصم أو من الجمهور أو من العقل.

وأصل التقسيم، لأن المقدّمات إما أن تورد للتصديق أو لتأثير غيره وهي المخيّلات. وما يورد للتصديق إما أن يكون مبدأ الحكم بها لمشابهة كالمشبّهات أو لغير ذلك وهذا إما أن يكون تقليدًا صرفًا كالمأخوذات أو يقتضيها[5] أمر من[6] ١٠ النفس، وهذه إما[7] أن يعتقد مع الالتفات إلى نقيضها[8] كالمظنونات أو مع[9] عدم الالتفات[10] وهي إما واجب قبولها أو لم يجب قبولها[11] ولكن يتوّهم[12] ذلك إما لقوّة من داخل كالوهميّات أو[13] لأمر من[14] خارج كالمشهورات.

والواجب قبولها، يستعمل في البرهان كانت في نفسها ضرورية[15] أو على غيرها من الجهات. وأخطأ مَن ظنّ أن المبرهِن لا يستعمل إلا الضروريات فإنه ١٥ يستعمل الواجب قبولها فيستنتج من الممكنتين[16] ممكنًا وكذا من غيرها بحسب كل مقدّمة. ولكن ينبغي أن يجب قبول كل مقدّمة على ما يدّعيه[17] بذاتها أو ببيان.

وموادّ الجدليات[18] التقريريّات والمشهورات وللخطابيّة المظنونات والمقبولات وللشعريّة المخيّلات وللمغالطيّات الوهميّات والمشبّهات،[19] في الجملة وفوائد معرفة هذه التحرّز عنها والامتحان وتسمّى سوفسطائيّة. وفوائد غيرها من هذه الأقيسة

١ م – الصنف.
٢ ر: نقيض أوسط.
٣ ر: يتنفرون؛ س: يمتنعون.
٤ م: شرائطها.
٥ س: نقيضها.
٦ س: أو من.
٧ ط: لما.
٨ ب، ط: نقيضه.
٩ س، ل، م – مع.
١٠ ب، ط: أو مع ألا الالتفات؛ س، ل: أو عدم الالتفات.
١١ ر – وهي إما واجب قبولها أو لم يجب قبولها.
١٢ ر: توهم؛ س: بتوهم.
١٣ ر – من.
١٤ م: أو لا من؛ ب، س، ط – من .
١٥ م – والواجب قبولها ... في نفسها ضرورية.
١٦ س: الممكن.
١٧ ل: على تدعيه.
١٨ ل + في.
١٩ س – وللخطابيّة المظنونات ... والمشبّهات.

aşırı bir kusurdan dolayı burhana gücü yetmeyen kimseye hakkı takrir etmektir, tıpkı aşırı kusuru olan kimse için hitabetin, orta konumda bulunan biri için cedelin kullanılması gibi. Cedelde fâside fâsit ile mukabele etmek gibi bir fayda daha vardır ki bu, her tartışmacıyla burhanda tartışmaya girmemek içindir. Şiirî ve hatabî kıyas, dini bir emre veya dünyevi bir gayeye teşvik etmek ve sakındırmak içindir.

ALTINCI MERSAD

Burhan, Durumları, Tanımla Ortaklığı, Mugalatalar ve Birkaç Zabıt Üzerine

Bu bölümde altı telvîh vardır.

Birinci Telvîh: İlmî Sorular (Matlaplar) Üzerine

"Şey var mıdır?" sorusu, önemli matlaplardan biri olup, buna "basit hel" denir. "O şöyle bir hâlde midir?" sorusu ise varlığının ötesindeki şeyle birlikte olan matlap olup ona da "bileşik hel" denir.

"Şey nedir?" sorusu da önemli matlaplardan biridir. Bununla bir şeyin varlığı biliniyorsa onun mâhiyeti ve hakikati talep edilir. Şey hakkında söylenen, varlığı sırasındaki hakikatidir, varlıktan önce o, mefhum diye adlandırılır ve ona hakikat denmez. Hakikat dediğimizde varlığın dışında anlaşılan şey (mâhiyet) kastedilir. "Nedir?" sorusu ile bazen ismin mefhumu talep edilir ve varlığı esnasında o mefhum aynıyla tanım veya betime dönüşür. İsmin mefhumunu talep eden "Nedir?" sorusu, basit hel'den önce; hakikati talep eden "Nedir?" sorusu, basit hel'den sonra gelir.

"Hangisidir?" sorusu da önemli matlaplardan biridir. Bununla bir şeyin diğerlerinden ayırt edilmesi talep edilir.

"Niçin?" sorusu da önemli matlaplardan biridir. Bununla nefsü'l-emirde iki terimin neticeye nispetinin illeti veya orta terimden ibaret olan tasdikin illeti talep edilir. Mertebe bakımından bu, hel'den sonra gelir.

Burada "nasıl, nerede, ne zaman" gibi başka sorular da vardır. Bazen "Hangisidir?" sorusuna ihtiyaç duyulmaz. Fakat temel matlaplar dörttür. İkisi [nedir ve hangisi] tasavvura, diğer ikisi de [var mı ve niçin] tasdike dönüktür.

تقرير الحق عند مَن لم يقدر على البرهان كالخطابة[١] لشديد القصور أو الجدل للمتوسّط، وفيه أيضًا مقابلة فاسد بفاسد لئلا يشرع مع كل مهارش[٢] في البرهان. والشعريات والخطابيات لترغيب وترهيب في أمر ديني أو غرض دنياويّ.

المرصد السادس

في البرهان وأحواله ومشاركاته[٣] مع الحدّ[٤] والمغالطات وضوابط

وفيه ست[٥] تلويحات

التلويح الأول: في المطالب

من المطالب المهمّة مطلب هل الشيء موجود؟ ويسمّى هل البسيط وهل[٦] هو[٧] بحال كذا؟ فما مع ما[٨] وراء الوجود يسمّى هل المركّب.

ومنها مطلب[٩] ما الشيء؟ ويطلب به ماهية الشيء وحقيقته إن عرف وجوده، فإن المقول عليه أنه حقيقة عند الوجود يسمّى قبل[١٠] ذلك مفهومًا ولا يقال له حقيقة وإيّاه يعني[١١] إذا قلنا الحقيقة يفهم دون الوجود. وقد يطلب بـ«ما» مفهوم الاسم ولدى الوجود يصير المفهوم بعينه حدًّا أو رسمًا.[١٢] و «ما» الطالبة لمفهوم الاسم تتقدّم على هل البسيط والطالبة للحقيقة يتأخر عنه.

ومنها مطلب «أيّ» ويطلب به تميّز[١٣] الشيء عن غيره.

ومنها مطلب «لِم» ويطلب به علّة نسبة حدّي النتيجة في نفس الأمر أو علّة التصديق وهو الأوسط ويتأخر عن «هل» بالمرتبة.

وهاهنا مطالب أخرى مثل كيف وأين ومتى. وقد تُغني عنها «أي» ولكن الأمّهات أربع: اثنتان تصوريتان وأخريان تصديقيتان.

---

١ م: كالخطابية.
٢ م: مهارتين.
٣ ب، ط: ومشاركات؛
٤ س – مع الحد؛ ل: الحدود.
٥ ر، ل: ستة.
٦ ل، م: أو هل.
٧ س + موجود.
٨ م – ما.
٩ س – مطلب.
١٠ ل – قبل.
١١ س: نعنى به.
١٢ ب، ر، ط: ورسما.
١٣ م: تمييز.

İkinci Telvîh: İnnî Burhan ve Limmî Burhan Üzerine

Bil ki burhan, yakînî öncüllerden oluşan bir kıyastır. Burhandaki orta terim, ya aynen ve zihnen iki terimin neticeye nispetinin illeti olur ve nefsü'l-emirdeki ve tasdikteki nedenini (limiyyet) verir. Buna "limmî burhan" denir. Ya da orta terim sadece zihindeki nispetin illeti olur, yani tasdikin nedenini verir. Nefsü'l-emrin nedeni olmaksızın hükmün varlığı (inniyeti) "innî burhan" diye adlandırılır. Orta terim bir nispetin ma'lûlü olsa da durum böyledir. Tıpkı şu sözümüzde olduğu gibi: "Bu, yanan bir odundur. Yanan her oduna meselâ ateş değmiştir. Öyleyse buna da ateş değmiştir." Limmî burhanda orta terim "ateşin değmesi"dir, "yanma" ise büyük terimdir. Yahut orta terim ve büyük terim mütelâzim ve tek bir illetin ma'lûlü olduğunda, bunlar onun ne ma'lûlü ne de illeti olur. Tıpkı şu sözümüzde olduğu gibi: "Her insan gülücüdür. Her gülücü kâtiptir."

Limmî burhanda orta terimin büyük terime illet olması şart değildir. Bilakis o küçük terimdeki varlığına illet olur, şayet onun ma'lûlü ise. Tıpkı şu sözümüz gibi: "Her insan hayvandır. Her hayvan bir cisimdir."

Üçüncü Telvîh: İlimlerin Cüzleri, Şartları ve Konularının Uyumu Üzerine

İlimlerde konular, ilkeler ve meseleler vardır.

Her ilmin konusu, zâtî[1] arazlarının kendisinde incelendiği şeydir, geometride miktar, hesapta sayı gibi. "Zâtî" ile zâtından ve mâhiyetinden dolayı konuya ilişen şeyi kastederiz, tıpkı eşitlik ve münasebetin niceliğe, teklik ve çiftliğin sayıya, sağlık, hastalık ve verilen örneğe göre yassı burunluluğun hayvana ilişmesi gibi. Hususi bir şey itibarıyla ilişen şey zâtî değildir, tıpkı insan vasıtasıyla hayvana ilişen kitabet örneğinde olduğu gibi. Zira hususi olan dışarıda tutulur. umumi bir şey vasıtasıyla konuya ilişen şey, ilk mâna itibariyle zâtî değilse hareketin beyaza ilişmesinde olduğu gibi, o da zâtî değildir; eğer vasıta ilk mâna itibariyle zâtî ise o da ilişen şey de zâtîdir.

1 İbn Kemmûne bu fasılda ele alınan zâtî hakkında açıklama yapma gereği duyar ki karışıklık ortadan kalksın. Arazî yüklemin konusuna katılması ya vasatla veya vasatsız olur. Vasatla olanın vasatlığı ise Îsagûcî'deki anlamda olmak üzere zâtî veya arazî olur. Eğer vasat arazî ise ya konuya eşit olur veya ondan daha umumi veyahut daha hususi olur. Şu hâlde arazî yüklemin kısımları şu beşten ibaret olur: 1. Vasatsız konuya katılan. 2. Mâhiyetin mukavvimi mânasında olmak üzere zâtî vasatla konuya katılan. 3. Konuya eşit arazî vasatla konuya katılan. 4. Daha umumi vasatla konuya katılan. 5. Daha hususi vasatla konuya katılan arazî yüklem. İşte ilk üçü zâtî arazlar cümlesinden olup, kalan ikisi bunu dışındadır. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 296.

التلويح الثاني: في برهان إن ولم[1]

اعلم أن البرهان هو قياس مؤلّف من مقدّمات يقينيّة. والأوسط في البرهان إما أن يكون علّةً لنسبة حدّي النتيجة عينًا وذهنًا ويُعطي اللِميّة في نفس الأمر وفي التصديق ويسمّى برهان لِمّ أو علّةً للنسبة في الذهن فقط أي يُعطي اللِمّية للتصديق وإنّيّةِ الحكم دون لِميّة نفس الأمر ويسمّى برهان إنّ. سواء كان الأوسط معلولَ نسبة كما في قولنا: «هذا خشب محترق وكل خشب محترق مثلًا فقد مسّته النار فهذا مسّته النار». وفي برهان لِم كان الأوسط مساس النار والاحتراق هو الأكبر أو لم يكن معلولَها ولا علّتها كما إذا كان الأوسط والأكبر متلازمين ومعلولي[2] علّة واحدة كقولنا: «كل إنسان ضاحك وكل ضاحك كاتب».

وبرهان لِم لم[3] يشترط أن يكون الأوسط فيه علّة للأكبر[4] بل لوجوده في الأصغر وإن كان معلولَه كقولنا: «كل إنسان حيوان وكل حيوان جسم».

التلويح الثالث: في أجزاء العلوم وشرائطها وتناسب موضوعاتها

وأجزاء العلوم موضوعات ومبادئ ومسائل.

وموضوع[5] كل علم ما[6] يبحث فيه عن أعراضه الذاتيّة مثل المقدار للهندسة والعدد[7] للحساب. ونعني بالذاتي ما يلحق الموضوع من ذاته وماهيّته مثل ما يلحق الكمّ من المساواة والمناسبة، والعدد من الزوجيّة والفرديّة والحيوان من الصحة والسقم وفطوسة الأنف كما ضرب به المثال. فما يلحق باعتبار أمر أخص كالكتابة اللاحقة بالحيوان بتوسط الإنسان فليس بذاتي لأن الأخص خارج. وما يلحق بتوسّط الأمر[8] الأعم إن كان غير ذاتي بالمعنى الأول كلحوق الحركة بالأبيض فهو غير ذاتي، وإن كان الأوسط[9] ذاتيًا[10] بالأول[11] فذاتي.

١ ب، ط: لم وإن، س: في البرهان.
٢ م: متلازمان معلولا.
٣ ل: لا.
٤ ر، ل: الأكبر.
٥ م: موضوع.
٦ م – ما.
٧ ط: وللعدد.
٨ م – الأمر.
٩ ر، ل، م: الوسط.
١٠ س – كلحوق الحركة ... الأوسط ذاتيًا.
١١ س: للأول.

İlkelere gelince bunlar (1) tasavvur amacıyla yapılan, konuların, cüzlerinin ve zâtî arazlarının tanımlarıdır ve (2) burhanı oluşturan öncüllerdir ki bunlar ya kabulü zorunludur, ya hüsn-ü zan dolayısıyla kabul edilir ya da açıklanana kadar şüphe ile kabul edilir. Kabulü zorunlu olan öncüllerin dışındaki ilkeler, postulat (evzâ') olarak adlandırılır. Hüsn-ü zan üzere kabul edilen öncüller, vazedilmiş asıllar, diye tahsis edilir. İlimde, önce ilkeler gelir.

Meselelere gelince bunlar önermelerden ibaret olup, bu önermelerin bir cüzünün diğer cüzüne olan nispeti o ilimde araştırılır. Öncüllerin yüklemlerinin ikinci mânada da olsa, zâtî ve evvelî olması, yani kendinde genel ve özel vasatının olmaması gerekir. Hayvan vasıtasıyla insana ilişen cisimlik evvelî değildir. Eğer öncül zâtî ve evvelî olanı muhafaza etmeseydi ilimlerin tanımının dışına çıkar, dolayısıyla ilimler karışık olur ve kısımlara ayrılma söz konusu olmazdı. Neticeler barındıran bir ilmin öncüllerinde evvelînin olması şart değildir. Burada belirtilen zaruri, "o her ne kadar C olmasa da" değil "C olduğu sürece zaruri olarak C'dir." anlamına gelir. Zira bu anlam daha geneldir. Dolayısıyla onda C'liğin devamı şart koşulur. Burada bütün hakkında söylenen şeyler daha hususidir. Burada, burhandaki tümel, kıyastakinden daha hususidir ve o burhanın öncüllerinde bir şart olup, devamla birlikte bütün hakkında evvelîdir. Güneş ve gök hakkındaki hükmümüzün tikel olduğu sanılmasın! Zira bilmektesin ki ikisinin tasavvuru, ortaklığa mâni değildir.

Burhanın iki öncülünün ilk mânada iki zâtîden ibaret olması câiz değildir. Dolayısıyla neticede büyük terim küçük terimin zâtîsi olur. Bu sebeple matlûbun cüzü tasavvur edilmez ve şeyin zâtîsi matlûba dönüşür. Ne var ki bu, bir şeyi hakikatiyle değil de lâzımlarıyla tasavvur ettiğimizde olur, tıpkı cevherliği sabit olan nefis gibi ki hakikatte henüz tasavvur edilen bir şey değildir veya bu, zâtîleriyle birlikte tasavvur ettiğimizde olur ve şeyin kendisinde zâtîlerin birbirine aracılığı talep edilir, tıpkı bizim havanın cevherliğini bilip, bunun nedeni bilinmediğinde olduğu gibi ki limmî burhanla onun cisim olma sebebi talep edilir.

وأما المبادئ، فهي الحدود للموضوعات وأجزائها وأعراضها الذاتيّة للتصور،[١] والمقدّمات التي منها يؤلّف البرهان[٢] كانت واجبة القبول أو مسلّمة على سبيل حسن[٣] الظنّ أو على سبيل التشكّك ليبيّن. والمبادئ التي هي غير المقدّمات الواجبة القبول تسمّى أوضاعًا. وتخصّ المسلّمات على سبيل حسن الظن بالأصول الموضوعة ويُصدّر العلمُ بالمبادئ.

وأما المسائل، فهي[٤] القضايا التي تطلب نسبة بعض أجزائها إلى بعض في ذلك العلم. ومحمولات[٥] المقدّمات لا بدّ وأن تكون ذاتيّةً ولو بالمعنى الثاني وأوليّةً أي لا يكون لها في نفسها وسط أعم ولا أخص.[٦] فالجسميّة لحقتْ بالإنسان[٧] بتوسّط الحيوان فليست بأوليّة، وإن لم تحفظ الذاتيّة والأوليّة تخرج المقدّمة عن حدّ[٨] العلوم فتمتزج فلا اقتسام. وفي مقدّمات العلم[٩] كانت نتائج فيه لا تشترط الأوليّة. والضروري المورد هاهنا هو «بالضرورة ج ما دام ج لا وإن لم يكن ج»، فإنه أعم فيشترط دوام الجيميّة فصار المقول على الكل هاهنا أخص، وكلي هاهنا أخص منه وهو أيضًا شرط في المقدّمات وهو الأوليّة مع الدوام على الكل. ولا يظنّ أن حُكمَنا على الشمس والسماء جزئي، فإنك[١٠] علمتَ أن نفس تصورهما لا يمنع الشركة.

ومقدّمتا البرهان لا يجوز أن تكونا ذاتيّتين بالمعنى الأول، فيكون الأكبر ذاتي الأصغر[١١] في النتيجة، فلم يتصور جزء المطلوب وصار ذاتي الشيء مطلوبًا إلا[١٢] إذا كنّا قد تصور لنا الشيء بلوازمه دون حقيقته كالنفس التي قد ثبتتْ[١٣] جوهريّتها وهي بعد في الحقيقة غير متصورة أو تصور لنا بذاتيّاتها[١٤] وتطلب وساطة بعضها لبعض في نفس الشيء كما عرفنا جوهريّة الهواء ولم يعرف لميّة[١٥] ذلك، فيطلب[١٦] ذلك[١٧] بسبب كونه جسمًا ببرهان اللمّ.

١ س: للتصورات.
٢ ل + إن.
٣ س – حسن.
٤ ط، ل، م: هي.
٥ س: ومحمول.
٦ م: ولا لأخص.
٧ ط: للإنسان.
٨ م – حد.
٩ ر: لعلم؛ س – العلم؛ ط: للعلم.
١٠ ط: قد.
١١ ر: ذاتيا للأصغر.
١٢ س – إلا.
١٣ ر، ط: يثبت.
١٤ ط: بذاتياته.
١٥ م: فمنه.
١٦ ط: فليطلب.
١٧ س، ل – ذلك.

Şayet "Siz bilinmeyene ulaştıracak bir mâlûma ve tertibe gerek olduğunu itiraf etmiştiniz. Evveliyat, yaratılışın başlangıcında bizde hâsıl değildir. Evveliyatın bilinmesinde bilinen şeylere zorunlu olarak ihtiyaç duyulur. Dolayısıyla bu, teselsüle veya devre götürür." denilirse onlara şu söylenir: "Bu, bizzat tasavvurun tasdik etmede yeterli olmadığı şeylerde ve yine hissin fayda vermediği ve hatırlatmanın yeterli gelmediği şeylerde söylenir."

Bil ki yakîn "Bir şey şöyledir ve onun nefsü'l-emirdekine uygun olarak böyle olmaması düşünülemez." şeklindeki bir inançtır. Zan ve ilim bir şeyin çelişiğinin iki tarafında bir araya gelmez.[1] Yine, zan ve ilim tek bir tarafta bir araya gelmez. Bilakis çelişiği bilkuvve bilinen bir şey, bazen bilfiil zannedilir. Büyük öncülü yakîn olarak bilen kimse, ilim bakımından "Esirî olan hiçbir şey unsurlu değildir." diye daha sonra zannî olarak "Gezegenler ışıklarından ötürü ateşlidir." diye hüküm veren kimse gibidir. Bu ancak küçük terimin büyük terime nispetinin, onun zihninde kaybolmasından ileri gelmiştir. Esasında o bilkuvve onda mevcuttur veyahut o iki öncülü bilen kimse gibidir ki o, katırın kısır olduğunu bilerek "Bu, katırdır." diye hükmeder ve iki öncülü tertip etmek aklına gelmez. O şeyin karnını şiş görür ve gebe olduğuna hükmeder ve çelişiğini bilkuvve bildiği şeyde zanna düşer. Bu şekilde ilim ve zan bir araya gelir; üstelik bir şeyi bilmemek de bu şekilde ilimle tek bir şey olur. Bununla şunu söyleyenin sözü çözülmüş olur: Sen her ikinin çift olduğunu öğrendin. Ayrıca elimdekinin çift olduğunu bilmezsen senin tümel hükmün geçersiz olur. Her iki hakkındaki hükmün, ikilerin teklerini bilfiil, hususilerini de bilkuvve içine alır. Bu tekler, taş veya çakıl olmaları bakımından değil ikinin tikelleri olmaları itibariyle bizim mâlûmumuzdur. Hususiler ise başka bir ilme muhtaçtır.

Şayet "Matlûbunuzu elde ettiğinizde, önceki bir ilimden veya bilgisizliğin sürmesinden uzak değilken, onun bilmek istediğiniz şey olduğunu ne ile biliyorsunuz?" denir ise ona şöyle cevap verilir: "Bilinmeyen şey, bütünüyle bilinmeyen veya bütünüyle bilinen olsaydı talep edilmezdi.

1 Yani tek bir şahsa nispetle tek bir hâlde olumlu taraf mâlûmken selbî tarafın zannî olması câiz değildir veyahut bunun aksi. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 305-306.

فإن قيل: اعترفتم بأن المجهول لا بدّ له من معلوم موصِل إليه وترتيب، فالأوليات ليست حاصلةً لنا في بدو الخلقة[1] فيضطرّ في علمها إلى معلومات فيتسلسل أو يدور. قيل: إن ذلك إنما قيل فيما لا يكفي في تصديقه نفس تصوره ولا يغني[2] الحسّ ولا يكفي التنبيه.[3]

واعلم أن اليقين هو اعتقاد أن الشيء كذا[4] وأنه لا يتصور أن لا يكون كذا مطابقًا للأمر في[5] نفسه. ولا يجتمع ظن وعلم على طرفَي نقيض الشيء[6] ولا على طرفه الواحد كلاهما بالفعل بلى[7] قد يظنّ[8] بالفعل ما يعلم بالقوة نقيضه كمن علم يقينًا كبرى كالحاكم بأن[9] «لا شيء من الأثيريّات بعنصري» عِلمًا، ثم حكم أن «الكواكب ناريّة لضوءها» ظنًّا، وإنما هو[10] لغيبة نسبة الأصغر إلى الأكبر[11] عن ذهنه وهو داخل فيه بالقوة أو كمَن علمَ المقدّمتين كالحاكم أن هذا بغلٌ وكان علمَ أن كل بغل عاقر ولم يخطر بباله تركيب المقدّمتين ورآها منتفخة البطن فحكم بأنها حبلى، فظنّ ما علمَ نقيضه بالقوّة، فهكذا يجتمع العلم والظن بل[12] الجهل بشيء واحد. وبهذا يحلّ قول القائل: إنك علمتَ[13] أن كل إثنين زوج ثم الذي في يدي إن لم تعلم أنه زوج[14] فبطل[15] حكمك[16] الكلي. فإن حكمك[17] على كل إثنين يتناول الآحاد[18] للاثنين بالفعل وخصوصيّاتها بالقوة، فهي معلوماتنا[19] من حيث إنها جزئيات للإثنين[20] لا من حيث إنها حصاة أو حجارة فالخصوصيات[21] محتاجة إلى علم آخر.

فإن قيل: إذا استحصلتم مطلوبكم بِمَ تعرفون[22] أنه هو ولا يخرج مِن سبق العلم به أو بقاء الجهل؟[23] يقال:[24] إن المجهول لو كان مجهولًا بالكلية أو معلومًا بالكلية ما طُلِب،

١ ر، ل: الفطرة؛ س: بدا الخلقة.
٢ ط: ولا يعين.
٣ م: التنقيه.
٤ س: كذلك.
٥ ب، ط: من.
٦ س – الشيء.
٧ م: بل.
٨ س: بل يظن.
٩ م: أن.
١٠ ل – هو.
١١ ر: الأكبر إلى الأصغر.
١٢ س – بل.
١٣ س: تعلم.
١٤ س – ثم الذي ... أنه زوج.
١٥ م: بطل.
١٦ ط: حلمك.
١٧ س – الكلي فإن حكمك.
١٨ م: آحاد.
١٩ س: معلومة لنا.
٢٠ م: الإثنين.
٢١ م: والخصوصيات.
٢٢ ب، س، ط: ثم يعرفون.
٢٣ س – بقاء الجهل؛ م: يقال الجهل.
٢٤ ر: فيقال.

Şu hâlde o bir cihetten bilinen, [başka] bir cihetten bilinmeyendir. Bildiğimiz şey vasıtasıyla bilmediğimiz şeyin hususileşeceğini bütün hâlinde biliriz. Hususileşme hâsıl olduğunda onun sayesinde bilmediğimiz şeyi biliriz."

Fasıl: [İlimlerin Farklı Olması Üzerine]

Bil ki ilimlerin farklılığı, konuların farklılığından veya cihetlerin değişmesinden ileri gelir. İlimlerin konuları tümüyle birbirine zıt olduğunda onlara mütebayin denir. Bir ilmin konusu diğer bir ilmin konusundan ya cisimli şeylerin üstünde olan geometride olduğu gibi cinslik bakımından veya kürelerin altındaki hareketli kürelerde olduğu gibi mutlaklık ve mukayyetlik bakımından daha umumi olduğunda hususi olanın umumi olanın altındakine konu olduğu söylenir. umumi ve hususinin konuları birbirinden ayrıdır. Fakat müziğin matematiğin altında olması gibi, birisi diğerinin içinde zâtî arazları bakımından inceleniyor ise onun durumu da böyledir, yani hususi olan umumi olanın altındaki bir konudur.

Bir ilimde konu olan her asıl, başka bir ilimde ispatlanır. Çoğunlukla ispatlayan, diğerinin üstündedir, bazen altında olsa bile. Bazen üstün olanın öncülleri, onları beyan etmek için kendisine muhtaç olan aşağıdakine dayandırılır. Fakat muhtaçlık cihetleri başkadır. Bu sebeple devir söz konusu olmaz.

İlimler, konuların gerektirdiği şeye göre biri diğerinin altında ve üstünde olmak üzere derece derecedir. İlimler, konusu varlık olan ilk felsefede biter. Varlıktan daha umumi bir şey yoktur.

Bozuluş içinde olanlar hakkında, değişmeleri sebebiyle, burhan olmaz. Dolayısıyla onlar vasıtasıyla kurulan bağ, dâimî değildir. Burhan ise bağı kesin olarak devam eden şeyde olur. Yine, bozuluş içinde olanlar, hazır duyulur şeylerle fena bulması muhtemel olan gâip şeyler arasında bulunur. Dolayısıyla her iki takdire göre de burhan söz konusu değildir. Ancak hususileri yok sayılarak onların tümel hâlinde alınması bunun dışındadır. İşte o zaman onlar burhanı olmayanlardan sayılmaz.

Mümkün şeylerin gerçekleşmesine değil de imkânına burhan olur. Çoğu kez olan mümkün, gerçekleşmesi hakkında zan doğuran bir delildir, tıpkı buluğdan sonra sakalın bitmesi gibi ki orta terim, sağlam bir kökün olması ve derinin sağlıklı oluşudur. Az veya eşit olarak gerçekleşen mümkünler bunun dışındadır.

فهو معلوم من وجه ومجهول[1] من وجه وما جهلناه نعلم جملةً[2] تخصصه بما علمناه فإذا حصل فنعلمه بذلك التخصّص.

فصل: [في أن اختلاف العلوم]

واعلم أن اختلاف العلوم لاختلاف الموضوعات أو لتغاير[3] جهاتها. وإذا تباين[4] موضوعات العلوم[5] بالكلية سمّيت متباينةً، وإذا كان موضوع علم أعم من موضوع غيره إما بالجنسيّة كالهندسة التي هي فوق المجسمات أو بإطلاق وتقييد كالكرات المتحرّكة التي هي[6] تحت الكرات يقال للأخص إنه موضوع تحت الأعم، وكذلك إن كان موضوعاهما متغايرين[7] ولكن أحدهما ينظر في الآخر من حيث[8] أعراضه الذاتية ككون الموسيقي[9] تحت الحساب.

وكل أصل موضوع في علم يبرهَن عليه في غيره، والغالب فيما هو فوقه وإن كان يتّفق فيما[10] تحته. وقد تبتني[11] مقدّمات العالي على[12] السافل المحتاج إليه في بيان مقدّماته ولكن تتغاير جهات الافتقار فلا يدور.

والعلوم يترتّب واحد فوق واحد وتحت[13] واحد ترتّب الموضوعات وانتهاؤها إلى الفلسفة الأولى التي[14] موضوعها الوجود ولا أعم منه.

ولا برهان على الفاسدات لِتغيّرها فلا يدوم العقد بها والبرهان فيما يدوم عقده يقينًا. وأيضًا هي بين محسوس حاضر وغائب محتملِ الفناء[15] فلا برهان على التقديرين إلا إذا أُخذت كلية ملغاةً خصوصياتها وحينئذ ليست منها.

والممكنات لها برهان على إمكانها دون وقوعها.[16] والممكن الأكثري[17] حجة موقعة للظنّ على الوقوع كنبات اللِحية بعد البلوغ، والأوسط متانة النّجار واستحصاف البشرة دون الأقلّيّة والمتساوية.[18]

---

١ ر: مجهول.
٢ ي: جهة.
٣ ل: ولتغاير.
٤ ر، س، م: باين.
٥ م: علوم.
٦ ب، ط – هي.
٧ ل، م: متغايران.
٨ م + هو.
٩ ر: كالموسقي.
١٠ س + هو.
١١ س: تبين.
١٢ س: في.
١٣ م: تحت.
١٤ س: الذي.
١٥ ر: للفناء.
١٦ ط: ووقوعها.
١٧ ب: الأكبرية؛ س: الأكثرية له؛ ل، م: وللممكن الأكثرية.
١٨ س + ومن الله توفيق.

Dördüncü Telvîh: Tanımın Burhanla Elde Edilmeyişi, Tanımın Elde Ediliş Yönteminin Keyfiyeti ve Tanımla Burhan Arasındaki Ortaklığa İşaret Üzerine

Tanım burhanla elde edilmez. Zira bu takdirde orta terime ihtiyaç duyulur ve tanım büyük terim, tanımlanan da küçük terim olur. Terimlerin eşit olması gerekir. Zira orta terim umumi olsaydı yapılan tanım, daha umumi olan büyük terimden ibaret olurdu. Dolayısıyla tanımlık söz konusu olmazdı. Nasıl olursa olsun eşit orta terime, sırf yüklem olması bakımından büyük terim yüklenirse aynı şekilde ona [yani büyük terimin özelliği orta terime] geçer. Dolayısıyla tanımlığın beyanı söz konusu olmaz. Eşit orta terim, her ne kadar söz aynı noktaya dönse de fasıl, hassa, resim ve eksik tanım olduğunda ve orta terime ait olması yönüyle tanım eşit orta terime hamledilirse, bu şeylerden birinin tanımının, türün tanımı olması gerekmez. Eksik tanımın tam tanımı da eksik tanımdır. Hakikatte kendisinin yüklemleri veya açıklayıcıları olmaları itibariyle olan şeyler, kendilerine yüklem yapılırsa bu, musâdere ale'l-matlûb olur ve bu şeylere tanımda ihtiyaç duyulmaz. Eğer orta terim, tam olan başka tanım olursa [bilinmelidir ki] tek bir şeyin iki tanımı olmaz. Orta olmada bir öncelik yoktur.

"Ya C tanımdır veya B tanımdır." diyerek yapılan bölme faydalı değildir. Zira istisnada ve hasretmede söz aynı noktaya döner.

Şayet "Nefis ve diğer *sırf akledilirler*in cevher olduklarını ve zâtîlerini ispat etmediniz mi? Tanım ise zâtîlerden oluşur ve sizler de bunu ispatladınız." denirse bil ki bu gibi şeylerin bazı zâtîlerini ve hususilerine ait bir şeyi bilmemizin bir yolu olsa da tanımı tamamlamak için bunun dışında zâtîsi yoktur, diye hüküm vermemiz mümkün değildir.

Zannedildiği gibi, önceliğin olmayışı sebebiyle bir şeyin tanımını, zıddının tanımından hareketle elde etmenin de bir yolu yoktur. Zira bu sefer söz zıddın tanımına döner.

التلويح الرابع: في أن الحدّ لا يكتسب بالبرهان وكيفية الطريق إليه وفيه إشارة إلى مشاركاتهما[1]

والحدّ لا يكتسب بالبرهان لأنه حينئذ يفتقر إلى وسط[2] ويكون الحدّ أكبر والمحدود أصغر،[3] ولا بد وأن تكون الحدود متساوية إذ لو كان الأوسط أعم لكان الحدّ المجعول أكبر أعم فلا حدّية. فالأوسط المساوي كيف كان إن حمل الأكبر عليه على أنه محمول فقط فيتعدّى هكذا فلا بيان للحدّية. وإن كان الأوسط المساوي فصلًا أو خاصّة[4] أو رسمًا أوحدًّا ناقصًا مع أنه يعود إليه الكلام وحمل الحدّ عليه على أنه له أي للأوسط فلا يلزم أن يكون حدُّ أحدِ هذه الأشياء حدّ النوع، والحدّ التام للحدّ الناقص حدّ ناقص. وإن حمل على هذه على أنه حدّ لما[5] هذه محمولاته في الحقيقة[6] أو شوارحه فقد صودر[7] على المطلوب الأول ولا حاجة إلى هذه؛ وإن كان الأوسط حدًّا آخر تاما فلا حدّان لشيء واحد ولا أولويّة في الوساطة.

والقسمة غير نافعة بأن يقال:[8] إما أن يكون جَ حدًّا أو بَ إذ في الاستثناء والحصر يعود الكلام.

فإن قيل: ألستم تبرهنون على المعقولات الصرفة مثل النفس وغيرها على أنها جوهر وعلى ذاتيّاتها والحدّ من الذاتيات فقد برهنتم عليها. فاعلم أن مثل هذه وإن كان لنا سبيل إلى معرفة بعض ذاتيّاته[9] ومعرفة أمر به خصوصيّاتها لا يمكن لنا أن نحكم بأن لا ذاتي لها[10] وراء هذا لِيتمّ الحدّ.

وليس بطريق اكتساب حدّ الشيء عن حدّ ضده أيضًا كما[11] ظنّ لعدمِ الأولويّة ويعود الكلام إليه.

---

١ س: مشاركاتها؛ ط: مشاركته.
٢ س، م: أوسط؛ ط: إلى إلى الوسط؛ ل: الأوسط.
٣ م: الأصغر.
٤ س: فضلا وخاصية.
٥ ط: كما.
٦ ط: الحقيقتين.
٧ م: صود.
٨ ل: يقول.
٩ ر، ل: ذاتيّاتها.
١٠ س: إما.
١١ س: لما.

"Biz birçok şeyi tümevarımla inceledik. Dolayısıyla bu, onun tanımıdır." diyerek yapılan tümevarım da faydalı değildir. Zira tikellerin tanımı hususi yönüyle alınırsa o takdirde tümele geçiş söz konusu olmaz. Her bir tikelin, tümelinde bulunmayan bir şeyi bulunur. Bu itibarla tümevarım olmaz. Her ne kadar şahısların tanımı olmasa da tikellerin türünün tanımı alınırsa tümevarıma ihtiyaç kalmaz.

Dahası, tarifte uygulanacak yol şudur: (1)Tanımı talep edilen türün bir şahsının alınması, (2) onun sıfatlarının sayılması, (3) üzerinde zâtî başka bir umumi bulunmayan bir umumide her bir sıfatın son bulduğunun görülmesi, (4) hiçbir vasıtayı ihlal etmeden tertip üzere o umumiden aşağıya doğru inilmesi, (5) daha önce geçen kanunlar uygulanarak hakikate dâhil olanların, hazfedilen diğer şeylerin, bölünen şeyin varlığının mukavvimi olan mukassimatın ve "o nedir?" sorusunun cevabında son kategoriye varıncaya kadar sıralanmış olan kategorilerin görülmesi, (6) zâtîlerin bir araya getirilmesidir. Böylece umumi olan cinsin altına girer ve fasıllara bitişir. İşte bu, tanımın yoludur ve terkipten ibarettir.

Bölme hem vasıtayı hazfetmemek hem de enine ve boyuna taksimi korumak için, tanım hususunda faydalıdır. Zira nefsi olan bir cisim, bazen beslenen ve diğer kısımlara, bazen de iradeyle hareket eden ve iradeyle hareket etmeyen kısımlarına ayrılır ki bunlar arızîdir.

Fasıl: Tanımla Burhan Arasındaki Ortaklıklar Üzerine

Bazen "nedir" ve "niçin" sorularının cevabı ortak olur. Burhanın orta terimi bazen şeyin zâtî illetlerinden olur. Bunun örneği şudur: "Ay niçin tutulur?" diye sorulduğunda cevaben denir ki bunun sebebi yeryüzünün ayla güneş arasına girmesidir. Böyle olan her durumda ayın ışığının kaybolması gerekir. Ay tutulmasının bundan ileri geldiği açığa çıkar. "Ay tutulması nedir?" diye sorulduğunda cevaben denir ki dünyanın ayla güneş arasında ortada bulunmasından dolayı ayın ışığının kaybolmasıdır. Burhanda geriye bırakılan şey, tanımda öne alınır.

والاستقراء أيضًا[١] غير منجع بأن يقال: استقرينا الكثير فكان هذا حدّه. فإنه إن أخذ حدّ الجزئيات على خصوصها[٢] فلا تعدية[٣] إلى الكلي ولكل واحد ما ليس له فلا[٤] استقراء مع أن الأشخاص لا حدّ لها وإن أخذ حدّ نوع الجزئيات فلا حاجة إلى الاستقراء.

٥ بل الطريق أن يؤخذ[٥] شخص واحد من النوع المطلوب حدّه، وتُعدّ صفاته ويُرى انتهاء كل صفة إلى العامّ الذي ليس[٦] فوقه عامّ آخر من الذاتيات، ويتنزل منه على الترتيب من غير إخلال واسطة ويرى الداخل في الحقيقة بقوانين مضتْ وغيره يحذف والمقسّمات التي تقوّم وجودَ[٧] ما قسّمتْه والمقولات في جواب ما هو المرتّبة حتى تنتهي إلى مقول لا مقول تحته وتجمع الذاتيات، فالعامّة تدخل ١٠ تحت الجنس وتقرن بالفصول فهذا هو طريق الحدّ وهو التركيب.

والقسمة تنفع في[٨] هذا لئلّا تحذف واسطة وتنحفظ بها التقاسيم الطوليّة والعرضيّة. فإن الجسم ذا النفس تارةً ينقسم إلى المغتذّي وغيره، وتارةً إلى المتحرّك بالإرادة وغير المتحرّك بالإرادة[٩] فهذه عرضيّة.[١٠]

فصل: في مشاركات بين[١١] الحدّ والبرهان

١٥ وقد يقع أن يتّفق جوابا[١٢] «ما» و«لِم» فإن أوسط البرهان قد يكون من العلل الذاتية للشيء، مثاله ما إذا سُئل عن القمر لِم ينكسف؟ فيقال: لأن الأرض توسّطت بينه وبين الشمس وكل حالة كذا[١٣] يوجب زوال ضوئه فيبيّن[١٤] به الكسوف. ويسأل أن الكسوف ما هو؟ فيقال: هو[١٥] زوال ضوء القمر لتوسّط الأرض بينه وبين الشمس وقد قدّم في الحدّ ما أخّر في البرهان.

---

١ س – أيضا.
٢ ب، ط: خصوصيتها.
٣ ل + به.
٤ ب، ط: ولا.
٥ ل + حد.
٦ م – ليس.
٧ س: وجودها.
٨ ب، ر – في.
٩ ل + عن المتحرّك بالإرادة.
١٠ ب، ر + في هذه القسمة يحذف واسطة وينحفظ بها التقاسيم.
١١ س – بين.
١٢ ر: جواب.
١٣ س – كذا.
١٤ م: فيتبين.
١٥ ل – هو.

Bil ki illetler dörttür. Bunlar da (1) fâil illet, tıpkı marangozun kürsüye illet oluşu gibi, (2) maddî illet, tıpkı tahtanın kürsüye illet oluşu gibi, (3) sûrî illet, tıpkı kürsünün heyeti gibi ve (4) gâî illet ki bu kürsünün uğruna yapıldığı şeydir, tıpkı onun, üzerine oturmaya uygun olması gibi. Bu dört illet hâsıl olduğunda şey [kürsü] hâsıl olur.

Gâî ve şekilsel illetten her biri mevcut olduğunda bu, kürsünün bu iki illetle değil bilakis bütün illetlerle birlikte var olduğuna delâlet eder. Fâil ve maddî diğer iki illetin durumu böyle değildir [yani ikisinden biri şeyin varlığına delâlet etmez]. Bazen dört illet açıklayıcı sözde bir araya gelir. Şu sözlerinde olduğu gibi: "Kılıç savaşta canlının uzuvlarını kesmek için iki tarafı keskin, enli ve uzun olan ve demirden yapılan sınaî bir alettir." Sınaî oluşu, fâil illete, geri kalan şeyler de diğer üç illete işaret etmektedir.

Ma'lûle eşit olan illet, açıklayıcı sözde [tanımda] kullanılır. İlletin hususi kısımları sadece türünün tanımında alınır, tıpkı hummanın sebeplerinden biri olan çürüme gibi. Bu, hummanın mutlak tanımında değil bilakis gün aşırı tutan sıtma gibi, onun bir türünün tanımında alınır. Eşit illeti ma'lûlün varlığının orta terimi yapmak câizdir. Ma'lûlünden daha hususi olan illet, soğuk sebebiyle havanın yoğunlaşması ve buharların aşırı birikmesinin bulutun illeti olması gibidir.

Mutlağından daha hususi olan her bir illet, hususileşen şeyin varlığına orta terim yapılmaz. Eğer hususileşen illetler ortak olursa bu takdirde eşit illet orta terim yapılır. Tıpkı keneotu, zeytin ve üzüm yaprağında olduğu gibi ki bunlar eşit şeydeki yayılma sürati bakımından hususi illetler olup her birinde başka bir şey aracılığı ile tutulan rutubetin yayılmasıdır. Bu da yapraklar için ârızîdir. Öyleyse eşit olanı, orta terim yaparız.

Beşinci Telvîh: Mugalatalı Kıyaslar Üzerine

Kıyastaki yanlış bazen kıyasın maddesi bazen sûreti bazen de her ikisi sebebiyle gerçekleşir.

واعلم أنّ العلل الأربع وهي الفاعليّة كالنجّار للكرسي، والمادّيّة كالخشب له،[1] والصوريّة كهيئته، والغائيّة وهي التي لأجلها الشيء كالصلوح للجلوس عليه له، والأربعة[2] إذا حصلت حصل الشيء.

والغائيّة والصوريّة إذا وجد كل[3] منهما دلّ على وجود الكرسي لا بهما[4] بل بالكل دون الآخرين. وقد تجتمع الأربعة في قول شارح كقولهم: إن السيف آلة صناعيّة متّخذة من حديدة[5] متطاولة معروضة[6] محدّدة الأطراف لجزِّ[7] أعضاء الحيوان في القتال. فالصناعية إشارة إلى الفاعليّة وإلى الثلاثة الأخرى ما بقي.

والعلّة المساوية للمعلول تؤخذ في القول الشارح له وأقسامها الخاصّة لا تؤخذ[8] إلا في حدّ نوعه كالعفونة التي هي أحد[9] أسباب الحمّى، لا تؤخذ في حدّ مطلق[10] الحمّى[11] بل في حدّ نوع منها كحمّى الغبّ. والمساوية تجوز أن تجعل أوسط لوجود المعلول أيضًا، والتي هي أخص من المعلول كتكاثف الهواء بالبرد[12] وكثرة تراكم الأبخرة اللتين هما عِلّتا السحاب.

وكل واحد أخص من مطلقه فلا يجعل للأوسط وجود المتخصّص. وإن اشتركت العلل المتخصّصة كورق الخروع والتين والكُرم التي هي أخص من سرعة الانتشار[13] في أمر يساويه وهو انفشاش[14] الرطوبة الماسكة وهو بتوسّط أمر آخر في الكل وهو عرض الأوراق فلنجعل المساوي الأوسط.

التلويح الخامس: في القياسات المغالطيّة

والغلط في القياس قد يقع بسبب مادّته وقد يقع بسبب صورته وقد يقع[15] بشركة.

١ ط – له.
٢ س – له والأربعة؛ ل: عليه والأربعة.
٣ م + واحد.
٤ ط: لانهما.
٥ ل: حديد.
٦ س: معروضية.
٧ ل: تحز.
٨ ط: توجد.
٩ س، ل: أخذ.
١٠ م: المطلق.
١١ ط – لا تؤخذ في حدّ مطلق الحمّى.
١٢ ر: بالبرودة.
١٣ س: الانثنان.
١٤ س: انقشاش.
١٥ ل + بسبب.

1. Sûret sebebiyle olan yanlış: Kıyasın netice veren şekilden olmaması veya basit ve karışık kıyaslarda geçen şartların ihmal edilmesiyle netice veren çeşitten olmamasıdır.

2. Madde sebebiyle olan yanlış: (a) Ya musâdere ale'l-matlûb sebebiyle olur; (b) ya bilgide ve bilgisizlikte neticenin öncüle eşit olmasından dolayı olur, zira birisini diğeriyle açıklamak aksinden daha evla değildir; (c) ya da öncülün yanlış olmasından dolayı olur. Öncül yanlış olmakla birlikte kıyasta bulunduğunda doğruyla bir münasebetinin olması gerekir. Bu yanlış, lafızdaki veya mânadaki bir karışıklıktan dolayıdır.

İlkinin, [yani lafızdaki karışıklığın sebepleri]:

a. Bazen eş sesli lafızlarda olduğu gibi lafzın kendinde olur, "göz" örneği gibi;

b. Bazen müşâbehet ve teşkik sebebiyle olur;

c. Edatların yol açtığı benzerlikten dolayı olur, bağın kullanılması sebebiyle ortaya çıkan şeylerde olduğu gibi;

d. Terkibin yapısı itibariyle olur, sonu sakin biten "Gulam Hasan" sözü gibi;

e. Çekim (sarf) sebebiyle olur;

f. Durak (vakıf) ve başlama (ibtida) sebebiyle olur, tıpkı Allah Teala'nın "Onun tevilini ancak Allah bilir ve ilimde derinleşmiş kimseler." (Âl-i İmrân, 3/7) sözünde olduğu gibi.

Mânadaki karışıklığın sebepleri:

a. Surdaki yanlıştan ileri gelir, tıpkı "tümel", "her bir", "bütün" ifadelerinden her birini diğerinin yerine almak ve yine sur olan "bazı" ifadesini hakiki cüz yerine almak gibi.

b. Kipteki bir sebepten ileri gelir, tıpkı kiplerinin olumsuzunu onlarla nitelenen olumsuzlanan önermelerin vb. yerine almak gibi.

c. Öncülün kendinde bulunan bir sebepten ileri gelir. Bu da ayrılmışı birleştirmekle olur, "Zeyd tabiptir." ve "Zeyd iyidir." sözümüz gibi ki

وما[1] بسبب الصورة فأن لا يكون من شكل ناتج أو من[2] ضرب[3] ناتج بالإغفال عن شرائط سبقت في السواذج والمختلطات.

والذي يقع بسبب المادة فإما للمصادرة[4] على المطلوب الأول أو لأن النتيجة مساوية للمقدّمة في المعرفة والجهالة، فإنه ليس تبيين إحداهما بالأخرى بأولى[5]
٥ من العكس أو لكذبها ومع كذبها[6] إذا أوردت في القياس فلا بدّ لها من مناسبة مع الصادق، وذلك إما لاشتباه[7] لفظي أو معنوي.

أما الأول

فقد يقع الاشتباه في نفس اللفظ كالألفاظ المشتركة نحو العين

وقد يقع أيضًا بسبب المشابهة والمتشككة[8]

١٠ أو لاشتباه[9] بسبب الأدوات كما يقع[10] بسبب[11] مصرف الربط

أو باعتباره هيئة[12] التركيب كقولك «غلامْ حسنْ» بالسكونين

أو بسبب صرف

أو وقف وابتداء كفي[13] قوله تعالى: ﴿وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ﴾ (سورة آل عمران، ٣/٧)

١٥ والمعنى

إما أن يكون لغلط في السور كأخذ الكلي وكل واحد والكل كل مكان الآخر وأخذ البعض السوري مكان الجزء[14] الحقيقي،

أو بسبب في الجهة[15] كأخذ سوالب الجهات مكان السوالب الموصوفة بها ونحوها،

٢٠ أو بسبب في نفس المقدّمة وهو إما تركيب المفصّل كقولنا: «زيد طبيب» و«زيد حسن»[16]

---

١ س: أما.
٢ ر، ل – من.
٣ ط – أو من ضرب.
٤ ط: للمصادرة.
٥ ر: أولى.
٦ ل: لكذبهما ومع كذبهما.
٧ ل + أمر.
٨ ب، ط: والمشاكلة؛ س: والمتشكلة.
٩ م: والاشتباه.
١٠ ط – بسبب الأدوات كما يقع.
١١ ل: لسلب.
١٢ ب – هيئة.
١٣ ر: كما.
١٤ س، م: الجزئي.
١٥ م – الجهة.
١٦ س، م + فيركب.

bu ifade "Zeyd iyi tabiptir." diye birleştirilerek söylenir. Veya birleşik olanı ayırmakla olur. [Beşin, tek ve çift sayıların toplamı olduğunu kastederek] "Beş çifttir ve tektir." demek gibi ki bundan "Beş çifttir." ve "Beş tektir." sözleri çıkarılır. Bu, lafızdaki yanlışla da ilişkilidir.

d. Döndürmenin vehmettirmesinden ileri gelir, "Her kar, beyazdır." sözümüzü "Her beyaz kardır." şeklinde almak böyledir.

e. Döndürmedeki konunun bütünüyle taşınmamasından ileri gelir.

f. Tâdiye (geçişlilik) sebebiyle hususinin hükmünü umumi için almaktan ileri gelir; tıpkı hareketi, iki zaman hâlinde bekası düşünülemeyen şey olarak gören kimse gibi ki bu kimse beyazlığa geçişi sebebiyle hareketi arazîler için alır. Her arazın kalıcı olmadığına hükmederek umumi olanı, hususi olanın yerine alır. Bu çok kez vâki olur. Kat'i olduğu iddia edilen şeyde cedelî kıyasların tamamının kullanılması mugalatadır.

g. Şeyin lazımını o şeyin yerine almaktan ileri gelir, tıpkı insanı vehmeden ve mükellef olarak gören kimsenin, her vehmedenin mükellef olduğunu zannetmesi gibi.

h. Bilaraz olanı bizzat olan yerine almaktan ileri gelir, tıpkı geçersiz bir neticeye ulaşmak için "Yüzen gemide oturan kimse hareketlidir ve her hareketlinin parçalarından her biri, aynı mekânda kalıcı olmaz." diyen kimse gibi.

i. Bilkuvve bir şeyi bilfiil bir şeyin yerine almaktan ve bunun tersini yapmaktan ileri gelir.

j. Zihnî olanı aynî olanın yerine almaktan ve bunun tersinin yapmaktan ileri gelir.

k. Bir şeyin misalini o şeyin hükmü yerine almaktan ileri gelir.

l. İlletin hükmünü, onun bir cüzü gibi veya hükmün cüzünü illetin cüzü gibi almaktan ileri gelir.

m. Yüklemenin şartlarını ihmalden ileri gelir.

ويقال:[1] «زيد طبيب حسن» أو تفصيل المركّب كقولنا: «الخمسة زوج وفرد»[2] فيقال «الخمسة زوج» و«هي فرد» وهذا يناسب الغلط اللفظي أيضًا،

أو لإيهام العكس كقولنا: «كل ثلج أبيض» فيؤخذ «كل أبيض ثلج»،

أو بأن لا ينقل الموضوع بكليته في العكس،

أو لأخذ الحكم الخاص للعام للتعدية كمَن رأى الحركة أنها لا يتصور بقاؤها زمانين فأخذ أنها كذا للعرضيّة ليتعدّى إلى البياض، فأخذ[3] العامّ مكان الخاص حاكمًا بأن كل عرض لا يبقى وهذا[4] يقع كثيرًا، واستعمال الجدليّات كلها فيما يدّعى أنه قطعيّ مغالطة،

أو لأخذ لازم الشيء مكانَه كمَن عهد الإنسان متوهمًا ومكلفًا فظنّ أن كل متوهّم مكلف،

أو لأخذ ما بالعرض مكان ما بالذات كمَن قال: إن القاعد في السفينة الجارية متحرّك وكل متحرّك[5] لا يبقى أجزاؤه كل منها على مكان واحد لينتج الباطل،

أو لأخذ[6] ما بالقوة مكان ما بالفعل وبالعكس،

أو أخذ[7] الذهني مكان العيني وبالعكس،

أو أخذ مثال الشيء على حكمه،

أو أخذ[8] حكم العلّة كجزئها أو جزئه كجزئها،[9]

أو للذهول عن شرائط الحمل،

---

١ ل – زيد طبيب وزيد حسن ويقال.
٢ س، م + يفصل.
٣ ر، ل: فيأخذ.
٤ س: زمانين هذا.
٥ م – وكل متحرك.
٦ س: اخذ.
٧ ب، ط: لأخذ.
٨ م: وأخذ.
٩ ر: لجزئها أو جزئه لجزئه؛ س: لجزئها أو حكم جزئها لها؛ ل: مجزوها أو جزئه لجزئها.

n. İtibarların terk edilmesinden ileri gelir. "Tümeller zihinde vardır, ayanda yoktur. Dolayısıyla ayanda var olmayan zihinde yok değildir." sözünü işiten kimse tümellerin ne var ne de yok olduğuna hükmeder, hem yanlışa düşer hem de yanlışa düşürür. Dolayısıyla cihetlere ve haysiyetlere riayet etmek önemli bir iştir.

3. Madde ve sûretle ilişkili yanlışın sebepleri:

a. Bazen öncüldeki orta terimin farklı olmasından ileri gelir. "İnsan bir hayvandır. Hayvan ise bir cinstir." diyenin sözünde olduğu gibi. Ayanda bulunmayan ve maddeyle ilişkili olan hayvanlık tabiatı büyük öncülde alınmıştır. Zira buradaki, elif-lam'dan kaynaklanan lafzî bir karışıklıktır. Başka yerde de benzer şeylerden kaynaklanır.

b. Bazen konudan mı veya yüklemden mi olduğunda şüphe duyulan lafızdan ileri gelir.

c. Orta terimleri bütünüyle nakledememekten ileri gelir.

d. İki öncül ve neticede yer alan küçük ve büyük terimin farklılığından ileri gelir.

e. İtibarların ihmalinden ileri gelir. Meselâ "İlk küçük öncül mümkün, büyük öncül de zaruri ise netice de zaruri olur" sözümüze yapılan itiraz, "Her insanın hareketli olması mümkündür. Her hareketli zaruri olarak kıvamını hareketle sürdürür." şeklindeki bir ifadeyle nakzedilir. Dolayısıyla bizim bundan yola çıkarak "Her insan zaruri olarak kıvamını hareketle sürdürür." demeye hakkımız yoktur.

Bunun cevabı şudur: Büyük öncül varlıksaldır, yani mümkün küçük öncülün neticesi kabul edilmekle birlikte o hareketli olmaya devam ettiği müddetçe bu öncül varlıksaldır. Varlıksal büyük öncül ise mümkündür. Şayet bu ondan ileri gelseydi o zaman şöyle denebilirdi: "Her insanın kıvamını hareketle sürdürüyor olması mümkündür." Oysa böyle değildir. Yanlış, büyük öncülün bütün hakkında söylenmemesinden ileri gelir. Zira "Zaruri olarak hareketli olmakla nitelenen şeylerden her biri, hareketle kıvamını sürdürür." denilmesi doğru değildir ki bu hüküm insana, ata ve başka şeylere geçsin. Bilakis hareketle kıvamı sürdürmek, hareketli olması itibariyle hareketli olan bir şey içindir. Dolayısıyla hareketli olmanın ötesindeki hakikatlere geçişlilik olmaz.

أو لتركِ الاعتبارات كمَن سمع[١] أن الكليات موجودة في الأذهان ومعدومة عن[٢] الأعيان، فليست موجودة في الأعيان ولا معدومة عن[٣] الأذهان فحكم[٤] مطلقًا أنها لا موجودة ولا معدومة فغلط وغلّط، فرعاية[٥] الجهات والحيثيّات أمر مهم.

والغلط المناسب للصورة والمادة:

قد يقع بسبب اختلاف الحدّ الأوسط في المقدّمة كقول القائل: «الإنسان حيوان والحيوان جنس» وإنما أخذ في الكبرى الطبيعة الحيوانية التي لا تكون في الأعيان وتناسب المادة لأنه اشتباه لفظي من الألف واللام أو نحوه[٦] في غيره،

وقد يقع بسبب لفظ يشك أنه من الموضوع أو المحمول،[٧]

أو لعدم نقل الأوسط بكليته،

أو بسبب اختلاف الأصغر أو الأكبر في المقدّمتين والنتيجة،

ومن إهمال الاعتبارات ما يقال على قولنا: إن صغرى الأول إذا كانت ممكنة والكبرى ضرورية، فالنتيجة ضرورية، أنه ينتقض بقولنا: «كل إنسان يمكن أن يكون متحرّكًا وكل متحرّك بالضرورة يتقوّم بالحركة» فليس لنا أن نقول: «كل إنسان بالضرورة يتقوّم بالحركة».[٨]

وأجيب عنه بأن الكبرى وجوديّة أي ما دام متحرّكًا[٩] مع الاعتراف بأن نتيجة الممكنة الصغرى، والوجوديّة الكبرى ممكنة فلو كان لهذا كان يتأتّى أن يقال: «كل إنسان يمكن أن يتقوّم بالحركة» وليس كذا. إنما الغلط لأن الكبرى ليست مقولًا على الكل إذ لا يصحّ أن يقال: «كل واحد ممّا يوصف[١٠] بأنه متحرّك بالضرورة يتقوّم بالحركة» حتى يتعدّى إلى الإنسان والفرس وغيرهما، بل التقوم بالحركة للمتحرّك من حيث هو متحرّك، فلا تعدي إلى الحقائق التي وراء المتحركيّة.[١١]

١ س: قال.
٢ س: في؛ ل – من.
٣ س: في.
٤ ل: يحكم.
٥ ل: ورعاية.
٦ ط: ونحوه.
٧ ل: والمحمول.
٨ م – وكل متحرّك ... يتقوّم بالحركة.
٩ م – وأجيب عنه ... ما دام متحرّكا.
١٠ س: يوجد.
١١ م: المتحركة.

f. İllet olmayan bir şeyi illet olarak koymak da hulfe özgü bir yanlıştır. Şöyle ki muhal başka şeyden kaynaklanırken "O, matlûbun çelişiğinden olan şeydir" diye iddia etmektir.

Zabıt: Bir kıyas sana arz edildiğinde tüm cüzlerine, surlarına, kiplerine, öncüllerin kendisine ve terimlerine bak! Sonra kıyasın hangi şekilden terkip edildiğine bak! Şartlarını düşün! Umulur ki o zaman yanlışa düşmezsin, inşallah.

Altıncı Telvîh: Faydasını İleride Göreceğimiz Bazı Arşî Zabıtlar ile Yeri Geldiği İçin Zikrettiğimiz Bazı Levhî Zabıtlar Üzerine

Umumi ile ilgili zabıt:

Hususi olanın doğruluğundan, umumi olanın doğruluğu gerekir, aksi geçerli değildir. Umuminin yanlış oluşundan, hususinin yanlışlığı gerekir, aksi geçerli değildir.

Doğruluk bakımından umumi olan, yanlışlık bakımından hususi olur. Doğruluk bakımından hususi olan, yanlışlık bakımından umumi olur.

Olumluluk bakımından birbirini gerektiren, olumsuzluk bakımından da birbirini gerektirir.

Hususi olanın çelişiği, umumi olanın çelişiğinden daha umumidir. Bitişik şartlıda tâlî, mukaddemden daha umumi olduğunda olumsuzunu mukaddem, mukaddemin olumsuzunu da tâlî yapabiliriz. Bitişik şartlı olumlu ve doğru olur. Yüklemli önerme de bunun gibidir.

Umumi (1) bazen kendisinde ortaklık ve genelliğin gerekli olduğu şey karşılığında söylenir ve niceliği belirli tümel önermede bulunur. (2) Umumi bazen tümel karşılığında söylenir. Hususi, aralarındaki ortaklık sebebiyle iki tikel mefhum hakkında söylenir ve "Hayvan insandan daha umumidir." denir ve bununla ikinci mânadaki umumi kastedilir. Umumi zâtî, hususi için de söz konusu oluyorsa tabiatından dolayı umumi için zorunlu ve imkânsız olan şey, hususi için de zorunlu ve imkânsız olur;

ووضع ما ليس بعلّة علّةً غلط يخصّ[1] بالخلف، وهو أن يُدّعى أن المحال كان لنقيض المطلوب ويكون لغيره.[2]

ضابط: فإذا أورد عليك قياس،[3] فانظر في جميع أجزائه وأسواره وجهاته ونفس مقدّماته وحدودها، ثم في تركيبه أنه من[4] أيّ شكل واعتبر شرائطها، عساك لا تغلّط إن شاء الله تعالى.[5]

التلويح السادس: في ضوابط متفرّقة بعضها عرشي[6] ينتفع بها فيما بعد وبعضها لوحيّ فما[7] قدّمناه من[8] موضعه[9] لحاجتنا إليه

ضابط في العامّ:

أنه يلزم من صدق الأخص صدق الأعم ولا عكس، ويلزم من كذب الأعمّ كذب الأخص ولا عكس.

والأعم صدقًا أخص كذبًا، والأخص صدقًا أعم كذبًا.[10]

والمتلازمان إيجابًا متلازمان سلبًا.

ونقيض الأخص أعم من نقيض الأعم، ففي الشرطيّة المتصلة إذا كان التالي أعم فلنا أن نجعل سالبه مقدّمًا وسالب المقدّم تاليه،[11] والمتصلة موجبة صادقة وكذا في الحمل.

والعامّ قد يقال بإزاء ما يجب فيه الشركة والاستغراق وهو في المحصورة الكلية، وقد يقال بإزاء الكلي. والخاصّ يطلق على مفهومَي[12] الجزئي بالاشتراك أيضًا. ويقال: «إن الحيوان أعم من الإنسان» يراد به العموم الثاني. فإن[13] كان عام ذاتي[14] لخاصّ فما[15] يجب على العامّ لطبيعته ويمتنع عليه يجب ويمتنع على الخاص.

١ س: يختص.
٢ ط – ويكون لغيره.
٣ ل – قياس.
٤ ب، ط: في.
٥ ل – إن شاء الله تعالى.
٦ ل: عرشية؛ م: عرشية قد.
٧ ر، س – فما؛ م: قد.
٨ ل: لوحي قد قدمناه فهي.
٩ م: موضوعه.
١٠ س – والأخصّ صدقًا أعم كذبًا.
١١ س، ل: تاليا.
١٢ م: موفهوم.
١٣ ر، س: فاذا.
١٤ ب، س: ذاتيا؛ ط: كل عام ذاتي.
١٥ ط: مما.

hususi için mümkün olan şey, umumi için mümkün olur. Her biri için söylediğimiz şeyler, diğerine geçişli olmaz. Umuminin tabiatı böyle olmadığı hâlde, hususilerin kendi itibarına göre zorunlu ve imkânsız olan türsel tabiatları vardır.

İlk mânadaki umuminin, umumisi için zorunlu olan şey, hazırdaki tikelleri ve altındaki tekilleri için de zorunludur. Mümkün olan ve imkânsız olan şeyler için de hüküm aynen böyledir. Aksi geçerli değildir.

Bir şeyin durumunun zorunluluğuna ilişkin tümel kaide, onun tek bir tikelindeki yokluğunu iptal eder [yani varlığını ispat eder].

Bir şeyin bir şey hakkındaki imkânsızlığına ilişkin tümel bir kaide, onun tek bir tikelindeki varlığını iptal eder.

Tümel imkân kaidesini ne varlık ne yokluk iptal eder.

Bir şeyin türsel bir şey hakkındaki imkânına ilişkin tümel kaide tikelde varlığını ispat eder, diğerinde de yokluğunu ispat eder. Zorunluluk ve imkânsızlıkta durum böyle değildir.[1] Ancak o, tabiatın kendisinden dolayı bunun o tikelde olduğunu açıklar.

İlk umuminin doğruluğundan, hususinin doğruluğu gerekir. Hususinin yanlışlığından umumi tabiattan farklı olarak sadece umuminin yanlışlığı gerekir. Zira bu, onun aksinedir.

Bilinmelidir ki umum ve husus şeyin hakikatinin dışındadır. Zira bu hakikatin düşünülmesi, bu ikisi olmadan gerçekleşir ve bunlardan her birinin tek bir tabiata bitişmesi mümkündür.

Tümel, tümden başkadır. Zira tümel sadece zihnî olup, tikelleri olmaksızın düşünülür ve onlar olmadan da var olur. Onlar kaybolduklarında bile hazırdır. Onlardan çoğu yok olsa bile o var olur. Tikeller tümelin altına girerken, tümel tikelin altına girmez. Tümelin benzeri tikellerde var olur. Bunların tamamının hilafına tüm (küll) ise cüzlerle beraberdir.

Zabıt: Tümel, varlıkta gerçekleşen [bir şey] değildir. Şayet o meydana gelmiş olsaydı hüviyeti olur, bu hususta başkasıyla ortaklaşmaz, dolayısıyla tümel olmaz, hususileşmesi gerekirdi.

1 Meselâ, bir şeyin bir şahısta sabit olmasıyla zorunluluğuna hükmetmek gerçekleşmez. Bir şahıstan bir şeyin nefyedilmesiyle de imkânsızlığa hükmedilmez. İbn Kemmûne, *Şerh*, I, 335.

وما يمكن على الخاص يمكن على العام ولا يتعدّى ما قلنا في كل واحد إلى الآخر. فإن للخواص طبائع نوعية[١] تجب وتمتنع باعتبارها ما لا كذلك في الطبيعة العامّة.

والعامّ الأول أيضًا ما يجب على عمومه وجب على الجزئيات الحاضرة والشخصيّات تحته، وكذلك ما[٢] أمكن أو امتنع[٣] ولا عكس.

والقاعدة الكلية لوجوب أمر لشيء تبطل بعدمه في جزئي منه واحد.[٤]

والقاعدة الكلية لامتناع شيء على شيء[٥] تبطل بوجوده في جزئي واحد له.

وقاعدة الإمكان الكلية لا يبطلها وجود ولا عدم.

والقاعدة الكلية لإمكان شيء على شيء نوعي تثبت بوجوده في جزئي وعدمه في آخر، ولا كذلك الوجوب والامتناع إلا أن يبيّن أنه لنفس الطبيعة في ذلك[٦] الجزئي.

والعامّ الأول يلزم من صدقه صدق الخاص، ويلزم من كذب الخاص كذب العام فقط بخلاف الطبيعة العامة فإنها بعكس[٧] هذا.

ويعلم أن العموم والخصوص خارجان عن حقيقة[٨] الشيء لتعقّلها دونهما ولجواز[٩] اقتران كل واحد بطبيعة واحدة.

والكلي غير الكل، فإن الكلي ذهني[١٠] فقط ويعقل دون جزئياته ويتقوّم دونها ويحضر مع غيبتها ويوجد مع عدم كثير منها. وتدخل الجزئيات تحته ولا تدخل فيه،[١١] ويوجد شبيهه في الجزئيات والكل مع الأجزاء بخلاف جميع هذا.

ضابط: والكلي[١٢] لا يقع في الوجود لأنه لو حصل لكان له هويّة لا يشاركه فيها غيره فلا كلية فلا بدّ من التخصيص.

---

١ س، ل، م – نوعية.
٢ ط – ما.
٣ ل، م: وامتنع.
٤ س: أحد منه واحدة.
٥ س – على شيء.
٦ ر: لذلك.
٧ ط: ينعكس.
٨ م: الحقيقة.
٩ ل: ويجوز.
١٠ س: في الذهن.
١١ س، م: فيها.
١٢ ل: الكل.

Zabıt: Muallim-i Evvel demiştir ki kipler zorunlu, mümkün, imkânsız ve muhtemeldir. O muhtemelin yorumunu karıştırmıştır. Sanki o, tereddütlü mümkünü kastetmiştir. Biz bir şeyin zorunlu, mümkün ve imkânsız oluşunu tahkik etmediğimizde onun zorunluluğuna hükmetmediğimizi söyleriz. Zira onun imkânsız oluşu câizdir. Yine, onun zorunlu olmaması imkân içindedir. Bu imkân, önceki yorumlara göre olan bir şey değildir. Her kip yüklemin bir cüzü yapıldığında bağlantı (rabt) zaruri olur.

Zabıt: Bir şeyin birbirine benzer iki cüzü var olduğunda cüz, hakikat itibariyle değil nicelik itibariyle bütünden farklı olur. Suyun iki cüzü gibi ki ikisinin toplamı hakikat itibariyle ortaktır. Ne var ki iki cüzün her biri tek tek şeyin kendindeki niceliğine benzer olduğunda ikisinden birbirinden farklı olan hakikat ortaya çıkar ki bu ikiliktir. Şekillerde de durum böyledir, iki yarım daireden oluşan daire gibi.

Zabıt: İki şey ancak *ittisâl* (birleşme) ve *imtizaç* (kaynaşma) yoluyla tek bir şey olur, tıpkı iki suyun birleşmesi yahut suyla sütün kaynaşması gibi. Veya bir şeyin iki cüzünden biri değişip, diğerinin kalmasıyla iki şey tek bir şey olur, tıpkı suyun hava, siyahın beyaz olması gibi. Bunların dışında iki şey, tek bir şey olmaz. Şayet bunların ikisi de değişmeden kalsaydı iki şey olurlardı veya bunlardan biri veya ikisi de kalmasaydı birleşme olmazdı.

Bir şey kendinde iki şey olmaz. Ancak onun tafsili ve ayrılmayı kabul eden bir şey olması veya iki cüzü olan bir şey olması bunun dışındadır. Aksi hâlde başkası ortaya çıkarken o özdeşliğini koruyorsa o kendinde iki şey olmaz. Onun varlığı batıl oluyorsa bu durumda onun için iki şey olması söz konusu değildir.

Zabıt: "Önceliğin olmayışı" ifadesi, hangi mâhiyet olursa olsun, zâtından dolayı zorunlu olarak, her bakımdan, şeylere nispeti aynı olan bir şey hakkında kullanılır. Ancak, tesadüfler ve müşahede edilemeyen sebepler alanı söz konusu olduğunda bir kişinin şöyle bir iddiada bulunması mümkün değildir: "Yanında kendisi açısından eşit olan birden fazla suyu bulunan susamış birinin,

ضابط: قال المعلّم: الجهات واجب وممكن وممتنع ومحتمل. والتبس تفسير المحتمل وكأنّه أراد به الممكن التردّدي. فإنّا إذا لم نحقّق أن الشيء واجب أو ممتنع أو ممكن فنقول: لا نحكم عليه بالوجوب لجواز أن يكون ممتنعًا أو لإمكان أن لا يكون واجبًا وليس هذا الإمكان هو على التفاسير السابقة.[1] وكل جهة إذا جعلت جزء المحمول فالربط ضروري.

ضابط: الشيء إذا كان له جزءان متشابهان لا يخالف الجزء الكل بالحقيقة بل بالمقدار، كقطعتَي ماء فإن مجموعهما يشاركهما في الحقيقة إلا إذا كان الجزءان المتشابهان لكمّ[2] في نفسه كواحد وواحد حصل منهما حقيقة تخالفهما وهي[3] الإثنينيّة. وكذلك[4] في الأشكال كدائرة من قوسين مثلًا.

ضابط: لا يصير شيئان شيئًا واحدًا إلا باتّصال[5] وامتزاج[6] كما بين مائين أو ماء ولبن،[7] أو بتبدّل أحد جزئي شيء[8] واحد[9] وبقاء الآخر[10] فيصير شيئًا آخر كالماء يصير هواء والأسودُ أبيضَ، وغير ذلك لا يتّحد شيئان فإنهما إن بقيا فهما اثنان وإن[11] لم يبق أحدهما أو كلاهما[12] فلا اتّحاد.

ولا يصير شيء[13] شيئين في نفسه إلا ما يقبل تفصيلًا وتفكيكًا أو هو ذات[14] جزئين، وإلا إن بقي هو وحدث غيرُه فما صار هو إثنين في نفسه، وإن بطل فلا صيرورة له[15] شيئين.[16]

ضابط: واللاأولويّة[17] إنما تستعمل في شيء نسبته إلى الأشياء بالاقتضاء واحد لذاته في[18] جميع الجهات أيّ ماهية كانت، وأما إذا[19] كان[20] في عالم الاتّفاقات والأسباب المغيّبة فلا يمكن دعوى ذلك كمن قال: إن العطشان الذي عنده مياه تستوي نسبتها إليه،

---

١ ب، ط: السالفة.
٢ س: ككم.
٣ س + نتيجة.
٤ س، ل: وكذا.
٥ م: بالاتصال.
٦ ر: بالاتصال والامتزاج؛ س – وامتزاج.
٧ م: كما بين ماء بين أو بين ماء ولبن.
٨ ل: الشيء.
٩ س، ل، م – واحد.
١٠ ل: الأخص.
١١ س، ل، م: أو.
١٢ ط: كلا.
١٣ ل: الشيء.
١٤ م: ذو.
١٥ س – له
١٦ م: شيئان.
١٧ س، ط، ل: والأولية.
١٨ س، م: من.
١٩ ر: وإذا.
٢٠ م: كانت.

kendi açısından sulardan birinin önceliği olmadığı için, sadece belli bir suyu içmesi düşünülemez." O kişi açısından [bir öncelikten bahsetmek] mümkün olsa bile bir önceliğin [olup] olmadığı bilinemez. Çünkü burada kesin olmayan, müşahede edilemeyen, felekî, tesadüfî sebepler vardır. Semavî yapı onun hususi olmasını gerektirdiği için, [bu sebepler] belli bir şeyi, hususi kılmaktadır. Bu gibi yerlerde ve farklı türlerde bu, kullanılmaz.

Levhî zabıt: Faraziye şu durumlarda doğru olur: (1) Ya farz edilen kendinde mümkün olur (2) ya hasmın karşısında iken olur (3) ya da farz edilen imkânsız olur. Fakat bu kelâmın kendisine dayandırılması yönüyle değildir. Bu durumda kelâmın kendisine dayandırıldığı bir kip mevcut ise bu mümkün olmaz. Tıpkı Yaratıcı'nın ortağının olmasının mümkün olduğunu iddia eden kimse örneğinde olduğu gibi. Zira biz onun varlığını farz edersek o imkânsızın dışında olur. İmkânsız olmayan her şey mümkündür. Dolayısıyla o da mümkündür. Oysa bu ve emsali mümkün değildir. Tüm yönlerden muhal olan ancak tâlîsinin çelişiği istisna edilen şartlı önermelerde farz edilir.

Zabıt: Sükûn gibi bir şeyin yokluğa ilişkin olduğunu ispat etmede şu sana kâfidir: Sen o şeyin tasavvurunda [önce] mahallinin varlığına [sonra da] o şeyin mahalden nefyedilmesine ihtiyaç duyarsın, [sükûn için önce] cismin kalıcılığı sonra da hareketin ondan nefyedilmesi gibi.

Zabıt: Her birinin varlığı diğerine bağlı olan iki şey tasavvur edilmez. Bunlardan her biri kendinden ve diğerinden önce gelirdi ki bu muhaldir.

Denilmiştir ki: Zaruri olarak her biri diğeriyle birlikte bulunan iki şeyin olması mümkün değildir. Zira her birinin diğerinin varlığında bir katkısı olsaydı daha önce de geçtiği üzere o diğerinden önce gelirdi. Sadece birinin bir katkısı olsaydı bu sefer o önce gelir ve birliktelik söz konusu olmazdı. Eğer ihtiyaçsızlık söz konusu olsaydı her biri diğeri olmadan var olurdu ve bu mutlak olmazdı. Zira babalık ve oğulluk gibi izâfetler ancak her birinin varlığı birlikte olan şeyler hakkında düşünülür.

لا يتصور أن يشرب واحدًا فقط[١] لعدم الأولويّة بالنسبة إليه، ولا يعلم أن عدم الأولويّة وإن[٢] صحّ بالنسبة إليه، فهاهنا أسباب اتفاقيّة فلكيّة غائبة غير ثابتة تخصّص واحدًا لهيئة سمائيّة اقتضت لخصوصيّتها ذلك، فلا يستعمل هذا في مثل هذه المواضع ولا في الأنواع المختلفة.

٥ **ضابط لوحي**: والفرض صحيح لِما يمكن في نفسه أو عند خصمك أو يمتنع ولكن لا من جهة يبنى الكلام عليها، فإنه إذا كان كذا[٣] لا يجوز كمن ادّعى أن شريك البارئ تعالى[٤] ممكن، لأنّا لو فرضنا وجوده لكان غير ممتنع وكل غير الممتنع ممكن فهو ممكن مثل هذا لا يجوز. والمحال من جميع الوجوه إنما ينفرض في شرطيّة يستثنى[٥] نقيض تاليها.

١٠ **ضابط**: كفاك في إثبات أن الشيء عدمي مثل السكون أنك في تصوره لا تحتاج إلا[٦] إلى استبقاء المحل ونفى شيء عنه كاستبقاء الجسم ورفع الحركة عنه.

ضابط: لا يتصور شيئان وجود كل واحد منهما بالآخر، فيتقدّم كل واحد منهما على نفسه وعلى الآخر هذا محال.

وقيل: إنه لا يجوز أن يكون شيئان كل واحد منهما مع الآخر ضرورة. فإنه إن كان ١٥ لكل منهما مدخل في وجود الآخر فيتقدّم عليه كما سبق، وإن كان لأحدهما مدخل فقط فيتقدّم كما سبق[٧] فلا معيّة. وإن عدم الافتقار فيصحّ كل[٨] دون الآخر وليس هذا على الإطلاق، فإن الإضافات مثل الأبوّة والبنوّة لا يتصور وجود كل واحد منهما إلا مع الآخر.

---

١ ب، ط: قط.
٢ م: إن.
٣ ب، ط: كذلك.
٤ ل، م – تعالى.
٥ ب، ط: ليستثنى.
٦ ل – إلا.
٧ س، ل، م – كما سبق.
٨ ل + واحد.

İki şeyin hâricî bir illeti olduğunda zaruri olarak onlardan her birinin, diğeri ile birlikte kâim olması mümkündür, tıpkı iki kemer taşı gibi. Bazen onlardan her biri zaruri olarak diğeriyle kaim olacak şekilde gerçekleşir ve onlardan biri ancak diğerinin varlığı ile birlikte var olur. Yerin yaşlığı yağmura dayanır. Yağmur buharlara, buharlar da meselâ yerin yaşlığına dayanır. Bu imkânsız olan bir devir değildir. Yerin yaşlığının sayı bakımından yağmura dayandığı şey sayı bakımından yağmurun dayandığı şeyden farklıdır. Bu tarz bir devir mümkündür.

Allah doğruyu bilir.

والشيئان إذا كان لهما علّة خارجة يجوز أن يقيم كل واحد منهما مع الآخر[١] ضرورةً، كلِبنتين منحنيَتَين[٢] قد[٣] يقع مثلًا أن يقام كل واحد منهما مع الآخر ضرورة[٤] ولا يقوم أحدهما إلا مع قيام الآخر. وتوقّف ابتلال الأرض على المطر، والمطر على الأبخرة، والأبخرة على ابتلال الأرض مثلًا، ليس بدور محال. فإن ما توقّف من
٥ ابتلال الأرض على المطر بالعدد غيرُ ما توقّف عليه المطرُ بالعدد فمثل هذا الدور ممكن،

والله اعلم بالصواب.[٥]

١ س – والشيئان إذا كان ... منهما مع الآخر.
٢ ب، ر – منحنيَتَين.
٣ م: وقد.
٤ س – كلبنتين منحنيتين ... مع الآخر ضرورة.
٥ ر، م: والله اعلم؛ س: والله تعالى اعلم بالصواب؛ ل: والله بالصواب اعلم.

İKİNCİ İLİM
FİZİK

Rahman ve Rahim Allah Adıyla

Telvîhât kitabının ikinci disiplini olan fiziğin yazımında, aklı veren ve saltanatı aziz olan Allah'tan yardım dileriz. Allah bu kitabı ehil olmayanlardan korusun! Allah Teâlâ en iyi yardım edendir.

Bu disiplinde ortaya çıkan şeyleri dört mersad hâlinde ifade edeceğiz.

BİRİNCİ MERSAD

Cisimleri Kapsayan Şeyler Üzerine

Bu bölümde üç mevrid vardır.

BİRİNCİ MEVRİD: Cismin Hakikati ve Cismin Kendinde Gerekli Olan Hâller Üzerine

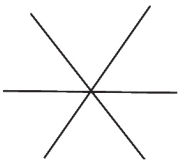
Bu kısımda beş telvîh vardır.

Birinci Telvîh: Cismin Hakikati ve Cüzleri Üzerine

Cismin varlığına gelince bunu kabul etmek zorunludur. Zira sarih akıl buna hükmeder. Cisim sırf duyulur bir şey değildir. Daha sonra göreceğin üzere, duyuların idraki cismin yüzeyi ve zâhiriyle sınırlıdır. Duyu yardımcı konumunda olup, akıl zorunlu olarak onun hakkında hükmeder. Bilirsin ki akıl cihetinden hüküm verilen her şeyin, her bakımdan duyudan alınması şart değildir. Bilakis duyu, yüzeylerin ve hâllerinin tasavvurunu akla iletir. Akıl da tasavvurdan sonra hükmettiği şey hakkında evvelî olarak hükmeder.

Cisim, kendisinde dik açı oluşturacak şekilde birbiriyle kesişen üç boyutun farz edildiği bir cevherdir. Tanımda "dik açıların kesişmesi" kayıt olarak düşülmüştür, zira yüzeyde dik açı oluşturmayacak şekilde birçok boyut birbiriyle kesişebilir. [Şekil 2][1]

1 [Şekil 2]: İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 7.

العلم الثاني
في علم الطبيعي

بسم الله الرحمن الرحيم[١]

نستعين بالله واهب العقل عزّ سلطانه في تحرير الفنّ الثاني من كتاب التلويحات وهو الطبيعي، حرَسه الله تعالى[٢] من[٣] غير أهله. والله تعالى[٤] خير مَن أعان.

ونذكر ما نورد منه في أربعة مراصد.

المرصد[٥] الأول

في أمور تعمّ الأجسام

وفيه ثلاثة موارد

المورد الأول: في حقيقة الجسم وأحواله[٦] اللازمة في نفسه[٧]

وفيه خمس[٨] تلويحات

التلويح[٩] الأول: في حقيقة الجسم وأجزائه

أما وجوده فواجب قبوله فالعقل[١٠] الصريح يحكم به. وليس بمحسوس صرف لأن إدراك الحواس يختص بسطوحه وظواهره كما ستعرف بل للحسّ معاونة والعقل يحكم به[١١] ضرورةً. وتعلم أن كل محكوم من جهة العقل لا يشترط فيه أن يكون مأخوذًا من الحسّ من جميع الوجوه، بل الحسّ أدّى إليه تصور سطوح وأحوالها فحكم حكمًا[١٢] أوليًا بعد التصور على ما حكمَ.

وهو جوهر يمكن فيه فرضُ أبعاد ثلاثة متقاطعة على زوايا قائمة. قُيِّد[١٣] بالتقاطع القائمي لأن السطح قد يتقاطع فيه كثير من الأبعاد ولكن لا على زوايا قائمة.

---

١ ر، س: عونك يا لطيف؛ ط: وبه للعون؛ رب ارحمني إنك معدن الخيرات والجود.
٢ ر، س، ل، م – تعالى.
٣ ل: عن.
٤ ل – تعالى.
٥ ر، س، ل، م – المرصد.
٦ ل: وأجزائه.
٧ س – في نفسه.
٨ ب، ر، ل: خمسة.
٩ س – التلويح.
١٠ س: فإن العقل؛ م: والعقل.
١١ س، ل – به.
١٢ س، ل، م – حكما.
١٣ م: وقيدنا.

Cisim eni, boyu ve derinliği olan şeydir, diye tanımlanmıştır. Bu tanım, müsamaha üzere olmuştur. Zira boy ve ortaya çıkan diğer iki kısım, mum örneğinde olduğu gibi, hakikati değişmeksizin bazen tek bir konuda değişebilir. Cisimde ortaya çıkan bu boyutların, cisme bitişsin veya ondan ayrı olsun, hâricî arazlar olduğu bilinir.[1]

Cismin asla bölünemeyen bir cüze, yani atoma bölündüğü zannedilir. Atomun aklî, vehmî ve hissî olarak bölünmediği söylenir. Oysa bu imkânsızdır. Zira bu atom, cihetlerde var olur. Onun bir cihete dönük olan kısmı, diğer cihete dönük olan kısımdan başkadır, dolayısıyla o aklî ve vehmî olarak bölünür.

Yine, iki cüz arasında bir cüz vâki olursa ortadaki iki tarafın birbirine temas etmesini engelliyor ise iki taraftakinden her biri birbirine dokunmaksızın ortadakine temas eder ve cüz bölünmüş olur. Şayet orta, tarafları birbirlerinden engellemiyor, bilakis onlar ortadakine temas ettiği gibi birbirine temas ediyorsa bu durumda taraflar ortadakine tedahül etmiş olur ve ortanın varlığı ile yokluğu bir olur. Ortada bulunan her şeyin hükmü böyledir. Bu durumda âlemdeki her bir cevher diğer her bir cevhere temas etmiş olur. Dolayısıyla âlemde bir engel, miktar ve hacim kalmaz. Oysa bu imkânsızdır.

Yine, birbirine bitişen iki şeyin üstünde bir şey farz edelim. Şayet bu şey her ikisine de temas ediyorsa o bölünemez demektir. Şayet bu şey her birine ayrı ayrı temas ediyorsa bu durumda bitişme söz konusu olmaz. Oysa temas ettikleri varsayılmıştı. Şayet onlardan her biri bu şeye temas ediyorsa hem o şey hem de ikisi bölünmüş olur.

Altı [cihette altı] adet [atom] ile çevrelenmiş bir şey, belirttiklerimizi anlamayı kolaylaştırır. Şöyle ki altı atomdan oluşan ve her birinden birbirine zıt yönde hareket eden iki çizgi varsayılsın. Hareketleri eşit iken bu ikisinin, birbirini aşmadan önce birbiriyle [çevrelenen atom üzerinde] aynı hizada olması gerekir. Hiç şüphe yok ki onlar aynı hizadayken her biri kendi çizgisi üzerinde diğerinin kat ettiği kadar yol alır. Bu durumun, her bir çizginin, ikincisi ile üçüncüsü arasında olması da mümkündür. Dolayısıyla bölünme ortaya çıkar.[2]

1 Cisim kendisinde bilfiil bulunan uzamlar sebebiyle bir cisim değildir. Bunun açıklaması şöyledir: Bir parça mum alalım, sözgelimi onun boyunu iki karış, enini iki parmak ve kalınlığını da bir parmak yapalım. Sonra bu şekli yuvarlak vd. başka bir şekle dönüştürdüğümüzde bu mumum cisim oluşu değişmemekle birlikte uzamlardan her biri değişmiş olur. Dolayısıyla bu uzamlar cismin mukavvimi değil bilakis cisme arız olan şeylerdir. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 9.

2 Çevreleyen atomlardan çıkan zıt yöndeki iki hareket merkezdeki atomda buluşur. Böylelikle merkezdeki atom, zıt yönden gelen çizgi sayesinde bölünmüş olur. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 13.

وعُرِّف بأنه الطويل العريض العميق. وفيه تسامح إذ الطول وقسيماه الحاصلة قد يتغير على موضوع كشمعة ولا تتغيّر حقيقتها، وتعلم أن ما حصل منها أعراض خارجة لزمت أو فارقت.

وظُنّ أن الجسم ينفصل إلى ما لا ينفصل أصلًا وهو الجزء الذي لا يتجزّى، وقيل إنه لا ينقسم عقلًا ووهمًا وحسًّا.[١] وذلك محال فإن هذا الجزء موجود في الجهات، فما منه إلى جهة غير ما منه إلى غيرها، فانقسم عقلًا ووهمًا.

وأيضًا إذا وقع جزء بين جزئين إن كان الوسط يحجب الطرفَين عن التماسّ فلقى كل واحد منهما منه[٢] غير ما يلقاه الآخر فانقسم. وإن لم يحجب بل يماسّ كل واحد[٣] من الطرفين الآخر كمماسته للوسط[٤] فقد تداخل الوسط واستوى وجود الوسط وعدمُه، فهكذا كل وسطانيّ فيماسّ كل جوهر في العالم كل جوهر فلا يبقى حجاب في العالم ولا[٥] مقدار ولا حجم، هذا محال.

ونفرض[٦] أيضًا واحد فوق اثنين على ملتقاهما إن لقي كل كِليهما فليس لا يتجزّأ، وإن لقي كل أحدهما دون الآخر فليس على الملتقى وقد فرض عليه،[٧] وإن لقى من[٨] كل واحد منهما شيئًا فانقسم وانقسما.

ويقرب ممّا ذكرنا واحد محفوف بستّة ويفرض خطّان كل من ستّة جواهر فيتحرّك اثنان هما طرفان كل على خطّه يتحرّك إلى الصوب الذي[٩] يتحرّك عنه الآخر، فلا بدّ[١٠] من التحاذي قبل التجاوز وحركتاهما متساويتان. ولا محالة يكون كل واحد[١١] قطعَ من خطّه في صوبه مثل ما[١٢] قطع الآخر عند التحاذي. ولا يمكن دون أن يكون كل واحد منهما[١٣] بين[١٤] ثانيه[١٥] وثالثه[١٦] فحصل الانقسام.

١ ر – حسا؛ س: لا ينقسم وهما وعقلا.
٢ س، ط، ل – منه.
٣ ب، س، ط، ل، م – واحد.
٤ س، م: كمماسة الوسط؛ ط: كمماسته الأوسط؛ ل: كمماسته الوسط.
٥ س + يبقي.
٦ ل: ويفرض.
٧ ل – عليه.
٨ ل – من.
٩ ط – الذي.
١٠ م: ولا بد.
١١ ر + منهما.
١٢ م – ما.
١٣ س + ما.
١٤ ل: من.
١٥ ر + الخط.
١٦ س: ثانية وثالثة

Yahut biz onları dönen değirmen taşıyla ilzam edeceğiz. Açıktır ki eksene yakın olan dairenin cüzleri, önemli ölçüde ve farklı derecede uzaktakinin cüzlerinden daha azdır. Eksende bulunan bir cevher hareket ettiğinde dairenin çevresinde bulunan bir şeyin de onun gibi hareket etmesi mümkün değildir. Dolayısıyla eksendeki hareketi tamamladığında diğeri kendine düşen mesafeyi kat etmiş olmaz. Eksendeki bir cüz hareket ettiğinde zaruri olarak çevredeki dairede birçok cüz de hareket eder. Çevredeki bir cüz hareket ettiğinde eksendeki bir cüzün ondan daha az hareket etmesi gerekir. Bu sebeple bölünme söz konusu olur.

Onlar bu hususta aciz kalıp dediler ki değirmen taşı parçalanır-dağılır; çizgilerinin fertleri cüzlerine ayrılır ve biri diğerine bitişmek için durur veya biri diğerinin üzerinden sıçrar. Yüce Allah değirmen taşında böyle acayip şeyler yaratmamıştır ki onların sözleri sağlam olsun.

Başka Bir Burhan: Biz bir küreyi faraza dış dünyada iki basit cisim olarak ele aldığımızda şayet bu cüz, yani atom [iddia ettikleri gibi] hakikat ise onun bölünmeyen bir cüzle (atomla) bitişmesi gerekirdi. Oysa bu imkânsızdır. Zira bitişmenin her birinin zâtından bir şey vasıtasıyla olması gerekir. Bitişen şey, eğer bölünmüyorsa, temas edilen şey onun zâtının bir cüzü olur ve birisi için söz konusu olan şey, diğeri için söz konusu olmaz. Aksi hâlde cüzün bütüne olan ile başka şeye olan nispeti eşit olur. Oysa bu, imkânsızdır. Bilakis temas edilen bu cüzün beş yönü ittisâli sebebiyle dolu, son yönü ise teması sebebiyle dolu olur. Dolayısıyla bu cüz bölünmüş olur.

Şayet "Geometride ispatlanan bir hususla çeliştiniz."[1] denilirse cevaben denilir ki orada çizgilerin hareketi ve noktaların bitişmesi gibi farz edilen şeyler, zihinde aklen farz edilip dış dünyada varlığı düşünülmeyen talimî (matematiksel) konulardır. Aynî bir varlığı ispat eden faraziye, ayanda aklen farz edilir. İkisi arasında bir taalluk yoktur, dolayısıyla çelişki de yoktur.

Bazıları atomun her cisimde sonsuz sayıda olduğunu ortaya koydu fakat şunu bilmedi: Şayet biz sonsuz sayıdaki atomlardan sınırlı sayıda bir miktarı aldığımızda -ki, bu sonsuzda zorunlu olarak bir ve sınırlı olan atomlar bulunur- ve bu sonsuz sayıdaki atomla sınırlı sayıdaki atomları birleştirdiğimizde eğer [sonsuzun içindeki] bir'in miktarını artırmıyorsa burada [sonsuz sayıdaki atomların] miktara katkısı olan bir telifi yoktur. Oysa durum böyle değildir.

1 Geometride bir küre, düz bir yüzeye ancak tek bir noktadan temas eder. Daha fazla noktadan temas etmesi onun bir köşeye sahip olduğu anlamına gelir. Bir önceki paragrafta altı cihetten hareketle ortaya konulduğu için altıgen şekil gibi değerlendirilmiş ve itiraz edilmiştir. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 17.

أو نلزمهم برَحى تدور وظاهر[1] أن الدائرة القريبة من القطب أجزاؤها أقلّ من البعيدة على تفاوت غير يسير. فدائرة القطب إذا تحرّك منها جوهر، فلا يجوز أن يتحرّك من دائرة الطوق[2] مثلُه فتتم تلك وهذه لم يقطع شطرها. وإذا تحرّك من دائرة القطب جزء فبالضرورة[3] تحرّك[4] من دائرة الطوق[5] أجزاء كثيرة، فإذا تحرّك من دائرة الطوق[6] جزء فلا بدّ وأن يكون من دائرة القطب تحرّك أقلّ منه فانقسم.

فاضطربوا في هذا وقالوا: إن الرّحى تتفكّك وتنشقّ أفراد[7] خطوط أجزائها ويقف البعض ليلحق البعض أو يطفر البعض ليلحق الآخر. وغير هذا من عجائب[8] خلقَها الله[9] تعالى[10] في الرَّحى ليتقرّر كلامهم.

برهان آخر: هو أنّا إذا[11] ضربنا كرةً[12] على بسيط جرميَين في الأعيان فرضا، لو كان هذا الجزء حقًّا لجاز أن تلاقيه بجزء[13] بغير منقسم وهو محال. إذ لا بدّ وأن تكون الملاقاة بشيء من ذات كل واحد، فما لاقته به إن لم ينقسم فهو جزؤها المماسّ له فما له إليه غير ما له إليها وإلا تستوي نسبة الجزء إلى كله وغيره وهو محال، بل خمسة من جوانبه تشتغل باتّصالها وواحد بمماسّته[14] فانقسم.

فإن قيل: ناقضتم ما تبرهن في الهندسة، قيل: ما ينفرض فيها من حركة[15] خطوط وملاقات نقط أمور تعليميّة تنفرض عقلًا في الذهن ولا يتصور في العين. والفرض المثبِت للأمر العيني ينفرض عقلًا في الأعيان فلا تعلّق فلا تناقض.

وأثبت بعضهم هذه في كل جسم غير متناهية العدد ولم يعلموا أنّا إذا أخذنا عددًا متناهيًا من هذه فإن غير المتناهي يوجد فيه الواحد والمتناهي بالضرورة وجمعناها إن لم يزد مقدارها على واحد فليس التأليف فيها مفيدًا للمقدار وليس كذلك.

١ ر: فظاهر.
٢ س، ل: الطرف.
٣ ر + قد.
٤ ل: يتحرك.
٥ س، ل: الطرف.
٦ س، ل، م: من الطرف.
٧ ل: أفرادا.
٨ س + ما.
٩ ط: خلق الله.
١٠ ل + اسمه وتقدس ذكره؛ م: سبحانه وتعالى.
١١ ر: لو.
١٢ م + جرمية.
١٣ س، ط، ل – بجزء.
١٤ ر: بملاقاته.
١٥ س، ل، م: فيها كحركة.

Eğer alınan miktar bir'in niceliğini artırıyorsa tüm yönlerden telifi artırmış oluruz hatta tüm yönlerde bir hacim ortaya çıkar. Dolayısıyla o sınırlı cüzlerden oluşan bir cisim olur. İddialarını ortaya koyan tümel ve niceliği belirli olumlu önermeleri tikel olumsuz önerme ile geçersiz hâle gelir.[1]

Bu hususu biraz daha genişletip diyoruz ki telif ettiğimiz bu hacmin, cüzlerinden sonluluğun olumsuzlandığı hacme nispeti, sonlunun sonluya nispeti gibidir. Sonlunun sonsuza nispetinin, sonlunun sonluya nispeti gibi olması imkânsızdır. Şayet nispet olmazsa hiç kuşkusuz, −cismin cüzlerinin sonsuz sayıda atomlardan oluştuğu ispat edilmiş olsa bile− cismin kendisinin bitişik ve sonlu bir nicelik olduğu kabul edilmiş olur. Zira yıldızlar, yeryüzü, dağlar vb. tüm cihetleriyle birlikte duyuya açıktır. Bunların uzamları sonlu ise telif ettiğimiz uzamı da ona eklersek eklenen eklenilene uygun düşer; çünkü iki uzam da sonludur. Hiç kuşku yok ki sayı artışı kadar hacim de artar. Önceki hacim sonraki hacme uygun düştüğünde zaruri olarak sayı da sayıya uygun düşer. Böylelikle belirttiğimiz şey gerekli olur.

Anlaşıldı ki cisim bilfiil sonsuz bölümlere sahip değildir; o bölünmeyen bir şeye bölünmez. O akılda ve vehimde sonsuza kadar bölünmeyi kabul eder. Bir mâniden dolayı duyulur şeylerde bölünme imkânsız olsa da o yerleşik iki arazın farklı oluşundan, iki cihetten, iki izâfetten vb. iki şeyden ötürü aklen bölünür.

Şayet "Gök ve çakıl taşında bölünme sonsuz ise ve sonsuzlukta ikisi de denk ise bu takdirde ikisi miktarda birbirine eşit olur." denirse buna cevaben denir ki ikisi de özellikle bilkuvve olduğunda bu iki sonsuzluğun eşit olması gerekli değildir. Mümkün olan sonsuz sayıdaki binleri düşün! Onlar sayısı sonsuz şekilde binleri nasıl da artırıyor. Sonsuzluk kavramı bakımından bu ikisinin sonsuzlukta ortak oluşu, miktarda eşit olmalarını gerektirmez. Onların "Sonsuzluk, cihetlerle sınırlıdır." önermesi bağlayıcı değildir. Çünkü bölünme bilfiil yoktur. Dolayısıyla cisim zâtında tek bir şeydir, tıpkı duyuda olduğu gibi parçalanırsa parçalanmış olur. Bir defada fiile çıkacağı için sonsuz bölünen bir şey tasavvur edilemez. Dolayısıyla "Sonsuzluk, cihetlerle sınırlıdır." diye bir şey yoktur. Bu mesele, [yani cismin çok sayıda atomdan meydana gelmesi] onların en güçlü hayalleridir.

1 "Her cisimde sonsuz sayıda atom bulunur." önermesi üçüncü şekil kıyasa göre "Bazı cisimler, sonsuz atomlardan oluşmaz." şeklinde ortaya çıkar ki kendileriyle çelişmiş olurlar. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 19.

فإذا[1] زاد مقدارها على واحد زِدنا[2] في التأليف من جميع الجهات حتى صار حجمًا في كل جهة، فهو جسم من متناهيات الأجزاء فبطل كليتها[3] المحصورة.

ونزيد فنقول: هذا الحجم الذي ألّفناه نسبته إلى حجم ما سُلب[4] النهاية عن أجزائه، نسبةُ متناه إلى متناه. ومحال أن يناسب المتناهي الغير المتناهي نسبةَ المتناهي إلى المتناهي.[5] فإن منع النسبة فلا شك أنه وإن أثبت أجزاء الجسم على عدد غير متناه سلّم أنه في نفسه متناهي المقدار المتّصل، إذ الكواكب والأرض والجبال ونحوها ظاهر للحسّ[6] أطرافها. فإذا كانت هذه متناهية الامتداد وأضفنا إليه الامتداد الذي ألّفناه فيناسبه لأنهما متناهيان. ولا محالة[7] أنه بقدر زيادة العدد يزداد الحجمُ، فإذا ناسب الحجمُ الحجمَ بالضرورة ناسب العدد العددَ فيلزم ما قلنا.

فيعلم[8] أن الجسم ليس ذا مفاصل غير متناهية بالفعل، ولا ينفصل إلى عديم الانفصال فهو يقبل الانقسام في الوهم والعقل إلى غير النهاية. وإن امتنعت القسمة في المحسوسات لِمانع فينقسم عقلًا لاختلاف عرَضَين قارّين أو لجهتين[9] أو إضافتين أو نحوهما.

فإن قيل: إذا كانت القسمة غير متناهية في السماء والحصاة، وعديما النهاية يستويان فهما متساويان في المقدار. قيل: لا يلزم أن يستوي عديما النهاية سيّما إذا كانت[10] بالقوّة. واعتبر تعدد الألوف الممكنة الغير المتناهية، كيف يزداد عليها عدد العشرات الغير المتناهية،[11] ولا يوجب شركتهما في اللانهاية من حيث مفهوم اللانهاية تساوي المقدار. ولا يلزم قولهم: «الغير المتناهي محصور في الأطراف» فإن القسمة معدومة بالفعل، والجسم واحد في نفسه كما هو عند الحسّ إذا جزّي تجزّى. والغير المتناهي من القسمة لا تصور[12] لخروجه إلى الفعل دفعةً فلا انحصار وهذا أقوى خيالاتهم.

١ ل: وإذا.
٢ ل: زاد.
٣ م: كليته.
٤ ط، ل: مما سلب.
٥ ل: متناهي.
٦ ط: الحس.
٧ ل: لا محالة.
٨ س: فتعلم.
٩ ط: الجهتين.
١٠ س: كان؛ ط، ل: كانا.
١١ س، ل، م – الغير المتناهية.
١٢ ر: يتصور.

Fasıl: [Cismin Madde ve Sûretten Bileşik Olması Üzerine]

Bilirsin ki cisimde bitişmeyi ve ayrılmayı kabul eden bir şey vardır. Bitişmenin kendisi, ne bitişmeyi ne de onun zıddı veya mukabil yokluğu konumundaki ayrılmayı kabul eder. Bu doğru olan bir görüştür. Cisim, aynı zamanda mahalle izâfe edilmeye muhtaçtır;[1] bu ikisini kabul eden şey, başka bir şeydir.

Uzam cismin hakikatinin dışında değildir. Aksi hâlde cismin düşünülmesinde ilkin onun düşünülmesine ihtiyaç olmazdı. Şu hâlde uzam cismin bir cüzüdür. Uzamı kabul eden şey, heyûlâ diye isimlendirilen şeydir; cismin diğer parçası da ondaki sûrettir.

Yine, şayet bitişme bütünüyle cismin hakikati olsaydı ilâve bir bitişmeyle değil cisme bizzat bitişen bir şey olurdu. Bir şeyin zâtından ayrılmayan bir şey, böyle olmaz. Bitişmede ve ayrılmada mevcut olan şey maddedir. Ne var ki bitişen şey, bitişmeyle birlikte bulunan şeydir, diye açıklanır.

Şayet "Cismin bölünmeyen küçük cisimlere bölünmesi mümkündür" denirse cevaben denir ki su ve hava gibi her bir tür, böyle olsaydı benzer cüzlerden bir araya gelmiş olurdu. Bütün hakikatte ortak olduğu hâlde tabiatından dolayı bir cüz ayrılmıyorsa bölünme asla söz konusu olmaz. Bu gibi şeyler nevi şahsına münhasırdır.

İkinci Telvîh: Madde ve Sûretten Her Birinin Diğeri Olmaksızın Var Olmaması ve Her Birinin Diğerine Nispeti Üzerine

Bil ki madde, sûret olmadan varlığını sürdürmez. Çünkü o, böyle olduğu takdirde tüm yönlerden ona işaret edildiğinde, sûretten soyut olduğu farz edilmişken, o cisimsel üç boyuta sahip olmuş olur ki bu imkânsızdır. Tüm yönler olmaksızın ona işaret edildiğinde o, tüm yönlerden kendisine işaret edilen bir şeyde bulunur; bu durumda o araz olur ki bu da imkânsızdır.[2]

1 Burada İbn Sehlan Savî'nin bu burhan hakkındaki zannına ilişkin bir cevaba işaret edilmektedir. Ona göre ayrılma yokluktur, dolayısıyla tıpkı zıddın mahalle ihtiyaç duyması gibi melekenin mukabili olan ademin kendisine izâfe edileceği bir mahalle ihtiyaç duyması bakımından yokluk içinde bulunacağı bir mahalle gerek duymaz. Bu nedenle bu konudaki burhanda bir kusur yoktur. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 26-27.

2 Tüm yönler söz konusu olmaksızın yapılan işaret, eğer yön bölünmüyorsa noktaya, tek bir yönde bölünüyorsa çizgiye, sadece iki yönde bölünüyorsa yüzeye yapılan bir işarettir. Tüm yönlerden yapılan işaret, eğer yön üç ve daha fazla yöne bölünüyorsa, en, boy ve derinliği olan bir cisme yapılan bir işaret olarak kabul edilir. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 30.

فصل: [في أن الجسم مركّب من هيولي وصورة]

وتعلم أن في الجسم ما يقبل الاتّصال والانفصال، والاتّصال نفسه لا يقبل الاتّصال ولا الانفصال[1] الذي هو إما ضده أو عدمه المقابل وهذا هو الحقّ. وهو أيضًا يحتاج إلى إضافة محلّ فالقابل لهما[2] جميعًا أمر[3] آخر.

والامتداد ليس خارجًا عن حقيقة الجسم وإلا لَما افتقر في تعقّله إلى تعقّله أولًا فهو جزؤه، والقابل له المسمّى بالهيولي جزء[4] آخر للجسم وهو صورة[5] فيه.

وأيضًا لو كان الاتّصال كل حقيقة الجسم لكان متّصلًا بذاته لا باتّصال زائد، وما من ذات الشيء لا ينعدم عنه وليس كذلك. فهو[6] فيما يتّصل وينفصل وهو المادة، على أنه بُيّن أن المتّصل شيء مع اتصال.[7]

فإن قيل: يجوز أن ينفصل الجسم إلى صغار الأجسام التي لا تنفصل. يقال: إن كل نوع من الماء والهواء إذا كان كذا، فائتلافه من الأجزاء المتشابهة. فإذا لم ينفصل الجزء لطبيعته[8] والكل يشاركه في الحقيقة فلا ينفصل أصلًا.[9] ومثل هذا ينحصر[10] نوعه في شخصه.

التلويح الثاني: في أن[11] الهيولي والصورة لا تبقى إحداهما دون الأخرى[12] ونسبة كل[13] منهما إلى صاحبه

اعلم أن الهيولي لا تبقى دون الصورة، لأنها حينئذ إن[14] أشير إليها من جميع الجهات فهي ذات أبعاد ثلاثة جرميّة وقد فُرضتْ مجرّدة هذا محال. وإن أشير إليها لا من جميع الجهات فهي فيما يشار إليه من جميعها[15] فهي عرض وهذا[16] محال.

١ س: والانفصال.
٢ م: لها.
٣ ل: أمرا.
٤ ل: جزءا.
٥ ل: صور.
٦ ر: وهو.
٧ م: الاتصال.
٨ س: وطبيعته.
٩ س: فلا ينفصل هو أيضا.
١٠ س: انحصر.
١١ س – أن.
١٢ س، ل، م: أحدهما دون الآخر
١٣ س، م + واحد.
١٤ ل: وإن.
١٥ ر: من جميع الجهات.
١٦ ر، ل، م: هذا.

Şayet kendisine işaret olunmazsa o zaruri olarak cisimsel sûrete büründüğünde cisimleşir ve kendisine işaret edilir. Onun için farz edilen herhangi bir mazhar (görünüm yeri), diğer bir mazhardan daha öncelikli değildir. Mazharları ve konuları ortaya çıkmış şeylerin tümünün maddeye nispeti birdir. Hatta o bir türün sûreti üzere hâsıl olduğunda mekânının cüzlerinin tamamından dolayı herhangi bir şeyle hususileşmesi mümkün değildir. Bu, hava gibi değil ki suya dönüşüp de dik açıyla düz bir çizgi üzere aşağıya insin; ilk mekânından dolayı iniş mahalli ortaya çıkmış olsun ya da rastgele başka bir sebebin gerektirdiği bir şey olsun. Bunlar [yani konumu ve hayyizi olmayan hava gibi şeyler] dışında hususileştiren bir şey olmaz, bu sebeple [ortaya çıkmada birbirilerine bir] önceliği de olmaz. Dolayısıyla o hâsıl da olmaz. Şu hâlde açıktır ki maddenin sûretten soyut bulunması imkânsızdır.

Başka Bir Burhan: Maddeleri, sûretten ve buna bağlı şeylerden[1] soyutlanmış iki cisim farz edelim. Bunlar ya bir ayırıcı olmadan çoğalacaktır; ayırıcı olmadan çoğalmak ise imkânsızdır. Zira bir ayırıcı olmadan maddelikte ortaklaştıkları şey itibariyle, iki şeyin ayrı olması düşünülmez. Veyahut bu ikisi bitişme, karışım ve bileşim sebebiyle tek bir şey olur. Bu durumda önceden nefyedilen sûreti farz ederiz. Bunun dışındaki ittihadın imkânsız olduğunu bilirsin. Bir öncelik olmadan, bunlardan diğerinin değil de birinin geçersizliği gerekir. Bunlardan birinin zâtından dolayı bekası mümkün ise diğeri de böyle olur. Eğer bâki olma kısmı geçersiz olursa bu durumda geçersizlik ortaya çıkar.

Başka Bir Burhan: Madde sûretten soyut olsaydı çoğalması düşünülmezdi. Zira ayırıcı yoktur. Eğer madde tek bir şey ise onda farklı iki sûretin meydana geldiği farz edilir. Eğer sûretin biri diğerine hulûl ederek maddede varlığını sürdürüyor ise bir araya gelmeyen şey, bir araya gelmiş olur, [meselâ ateş ve su sûreti gibi]. Eğer her biri diğerine hulûl etme haysiyeti olmadan hulûl ediyorsa ister bitişik ister ayrı olsun, ayrımı yapan haysiyetler tamamlanmış olur. Bu durumda madde sûretle birlikte bulunur. Oysa onun sûretten soyut olduğu farz edilmişti.

Madde olmaksızın sûretin varlığı düşünülmez. Zira sûret kendisine işaret edilen bir şey olmazsa uzam olmaz. Çünkü her uzamın iki tarafının olması gerekir. Bu da iki ciheti gerektirir.

1 "Buna bağlı şeyler" ifadesiyle şekil, miktar, konum, hayyiz ve bölünmeyi kabul etme kastedilmektedir. Bunların tümü ancak sûret sebebiyle ilişir ve sûret olmaksızın düşünülemez. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 35.

وإن لم يكن مشارًا[1] إليها فإذا لبست الصورة الجرميّة بالضرورة تجسّمت وأشير إليها، فأي مظهر يفرض لها ليس أولى من غيره. ونسبة جميع متعيّنات[2] المظاهر والأوضاع إليها سواء، حتى وإن حصلت على صورة نوع لا يمكن تخصّصها من جميع أجزاء مكانه بشيء، لا كهواء صار ماءً انحدر على خطّ مستقيم على زوايا قائمة فتعيّن لمكانه الأول محلّ انحداره[3] أو ما اقتضى سبب آخر اتفاقي. والخارج عن هذه الأشياء لا مخصّص[4] له فلا أولويّة فلا حصول فتبيّن امتناع تجرّده.[5]

برهان آخر: هو أنّا نفرض جسمين تجرّد هيولاهما عن الصورة[6] وتوابعها[7] إما أن يتكثّرا[8] دون مميِّز والكثرة دون المميّز[9] محال إذ لا يتصور أن يفترقا بما اشتركا فيه[10] من الهيولويّة ولا مميّز أو يتّحدا باتّصال وامتزاج وتركيب فنفرض[11] الصورة المنفيّة، والاتّحاد على غير هذا عرفتَ استحالته. ووجوب بطلان أحدهما دون الآخر ليس أولى من العكس. فإن أمكن بقاء أحدهما لذاته فكذلك الآخر، وإذا بطلت أقسام البقاء فبقي البطلان.

برهان آخر: هو[12] أنها إن[13] كانت مجرّدةً لا يتصور تكثّرها إذ لا مميِّز، وإن كانت واحدةً ففرض[14] حصول صورتين مختلفتين فيها، إن قام أحدهما حيث حلّ الآخر فاجتمع ما لا يجتمع، وإن حلّ كل واحد[15] لا حيث حلّ الآخر، فثَمّ حيثيّات متمايزة إن[16] اتصّلتْ أو انفصلت[17] فمعها الصورة وقد انفرضت دونها.

ولا يتصور وجود الصورة دون الهيولي، فإنها إن لم تكن مشارًا إليها فليست[18] بامتداد إذ كل امتداد لا بدّ وأن يكون له طرفان فيستدعي جهتين،

١ ل: يشار.
٢ م: معينات.
٣ ر: لانحداره.
٤ ط: تخصص.
٥ س: تجرّدها.
٦ م: الصور.
٧ ل: وتوابعهما.
٨ م: يتكثر.
٩ ل: مميّز.
١٠ ر، س – فيه.
١١ ط: فينفرض.
١٢ ر: وهو.
١٣ ر: لو؛ م: إذا.
١٤ م: فيفرض.
١٥ ر، س، م – واحد.
١٦ س – إن.
١٧ ل: انفردت.
١٨ م: فليس.

Ona işaret olmadığı için o sûret değildir. Her cihetten ona işaret ediliyorsa o cisim olur veya maddede bulunur. Böyle farz edilmediği için bu imkânsızdır.

Yahut şöyle diyelim: Mahalle ihtiyaç duymayan her şeyin hakikatinde ihtiyaçsızlık (istiğna) vardır. Bu sebeple sûret hakkında istiğnayı iptal edecek bir hulûl ve özü gereği varlığının bağımsız olması düşünülmez. Şayet sûret kendi başına var olsaydı asla hulûl etmezdi. [Oysa sûret maddeye hulûl etmiştir.] Şu hâlde tâlî geçersizdir Söz konusu ettiğimiz her sûret hakkında hulûl imkânsız değildir. Şayet bu imkânsız olsaydı o vakit bu, hakkında konuştuğumuz maddî sûretten başka bir şey olurdu. Bu takdirde de iddia geçersiz olur. Cismin bir türü için bölümleme mümkün olduğuna göre, bir engel olmadığı müddetçe cismin cinsi için de mümkündür. Dolayısıyla bunların tümünde madde sabit olur.

Fasıl: [Madde ve Sûretten Her Birinin Diğerine Nispeti Üzerine]

Madde ve sûretten her biri diğerinin illeti değildir ki devir gereksin! Bunun imkânsız olduğunu öğrenmiştin. Onlardan her biri, diğeri için alet ve vasıta değildir ki imkânsız olan devrî öncelik gereksin! Her biri diğeri için illet ve vasıta değildir ki diğerinden önce bulunsun! Önce gelen varlığı hususunda sonra gelene ihtiyaç duymaz. Zira illet ve vasıta, önce tekilleşir sonra etkide bulunur. Ma'lûl, her ne kadar illetin lâzımı olsa da illetin kendisini, ma'lûle katkısı olmaksızın tek başına hâsıl olan bir şey olarak incelememiz gerekir. Madde ve sûretten biri için böyle bir durum söz konusu olmayıp, onlar için nedensellik ve vasıta olma hâli asla söz konusu değildir.

Sûretin önce gelmesi söz konusu değildir ki daha önce herhangi bir şeye ait olmayan uzam hâsıl olsun da bütünüyle yerleşik (müntabi) olduğu şeye varlık versin! Böyle bir şey muhaldir. [Madde ve sûretin] beraber [eş zamanlı] oluşunun imkânsızlığına dayanarak, sûretin önce bulunduğunu ispat eden kimse zikredilen bu açıklama sebebiyle yanılmış olur. Zira sen de bilirsin ki varlığı ikame eden, [madde ve sûretin dışında] üçüncü bir şey olduğunda onun bunlardan her birini diğeriyle birlikte var etmesi mümkündür. Nitekim bu daha önce geçti.

Üçüncü Telvîh: Uzamların Sonluluğu Üzerine

Bil ki nasıl olursa olsun her mevcut uzamın, nihayetinin olması gerekir. Bunun burhanı şudur:

فإذ[1] لا إشارة[2] إليه فليست[3] بصورة. وإن أشير إليه من جميع الجهات فهي جسم أو في مادة، وقد فرضت لا كذلك[4] هذا محال.

أو نقول: كل ما[5] استغنى عن المحلّ ففي حقيقته الاستغناء فلا يتصور عليه الحلول المبطِل للاستغناء واستقلال القيام بنفسه. فلو قامت الصورة بنفسها لما حلت أصلًا والتالي باطل. فإن كل صورة ممّا نحن فيه غير ممتنع عليها الحلول، إذ لو امتنع فهي غير الصورة الهيولويّة التي كلامنا فيها فيكون المقدّم باطلًا. والقسمة لما أمكنت على نوع من الجسم أمكنت على جنس الجسم إلا لمانع فثبتت[6] الهيولي في الكل.

فصل: [في نسبة كل واحد من الهيولي والصورة إلى الآخر]

وليس كل واحد من الهيولي والصورة علّةً للآخر فيدور، وقد عرفتَ[7] استحالة ذلك. ولا آلة ولا واسطةً فيلزم التقدّم الدوري الممتنع، ولا أحدهما علّة للآخر ولا واسطة فيتقدّم على الآخر، فالمتقدّم يستغني في وجوده عن المتأخّر إذ العلّة والواسطة تتشخّص أولًا فتؤثر، والمعلول وإن لازم العلّة كان لنا أن ننظر إلى العلّة وحدها حاصلة دون مدخل المعلول، ولا كذلك أحدهما فلا علّية[8] فلا[9] واسطة أصلًا.

ولا تقدّم للصورة فيحصل امتداد لا لشيء أولًا ثم يفيد وجود ما يكون منطبعًا بكليته فيه، هذا محال. ومَن أثبت تقدّم الصورة بناءً على استحالة المعيّة، بالبيان المذكور سها. لأنّك تعرف أن المقيم إذا كان هو الثالث يجوز أن يقيم كل واحد منهما مع الآخر كما سبق.

التلويح الثالث: في تناهي الامتدادات

اعلم أن كل امتداد موجود كيف كان تجب[10] فيه النهاية، وبرهانه أنه:

١ ر: فإذن.
٢ م: لإشارة.
٣ م: فليس.
٤ ل: لذلك.
٥ ل: ونقول كلما.
٦ س: فثبت.
٧ ر: وعرف.
٨ س، ل: فلا علة.
٩ م: ولا.
١٠ ط: تحت.

Şayet uzam sonsuz olsaydı sonsuz iki sınırlayıcı arasında sınırlanmış olurdu. Tâlînin zıddının doğruluğu açık olduğuna göre öncül geçersizdir.

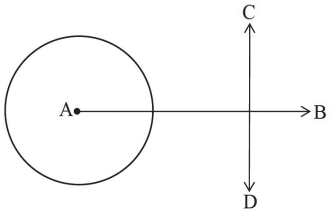
Gereklilik ciheti şudur: Sonsuz boyutun varlığı doğru olsaydı üçgenin iki kenarının bir başlangıç noktasından çıkıp sonsuza gitmesi mümkün olurdu. Mâlûmdur ki üçgenin iki kenarı büyüdüğü ölçüde iki kenar arasındaki açıklık da o kadar büyük olur. İki kenarın büyüklüğünün artışı sebebiyle açıklığın büyüme imkânı da artar. Mâlûmdur ki iki kenar aynı şekilde açıklık tertibi üzere giden sonsuz bir şey olsaydı iki kenar arasındaki boyut sonsuz olurdu. Zira kenarların nihayetinin olmaması doğru olduğu için, açıklığın nihayetinin olmamasının vukuu da doğrudur. Böylelikle sonsuz olan şey, sınırlayıcı iki boyut, iki kenar arasında sınırlanmış olur. Oysa bu imkânsızdır.

Bil ki âlemin uzamlarından sonluluk olumsuzlanırsa bu takdirde âlem açıklıkla birlikte ortaya çıkan bu iki kenarın durumu gibi olur.

İkinci burhan: Sonsuz bir çizginin varlığı doğru olsaydı vehimde bizim rastgele iki nokta arasında sonlu bir miktarı kesmemiz ve bu iki nokta arasında bir boşluk olmayacak şekilde bunu bitiştirmemiz mümkün olurdu. Bu yeni çizgiyi böyle alıp ona C diyelim. Belli bir miktarını aldığımız ilk çizgiyi de B olarak adlandıralım. Eğer B ve C diğeriyle birlikte farklılık olmaksızın uzayıp gidiyorsa bu farklılıkla birlikte ikisi birbirine eşit olur ki bu muhaldir. Eğer C uzamıyor B uzamaya devam ediyorsa C'nin B'ye olan nispeti son bulur ve B, C'den alınan sonlu miktar sebebiyle ondan fazla olur. Sonlu bir parçayla sonluya ilâve edilen bir şey sonlu olur.

Başka Bir Burhan: Cisimlerde sonsuzluk doğru ise şöyle bir daire farz edebiliriz. Bu dairenin merkezinden sonsuz başka bir çizgi/doğru ile kesişen bir sonsuz çizgi/ışın çıksın. Merkezden çıkan çizgi, merkeze bitişiktir. [Şekil 3][1]

1 [Şekil 3]: Merkezden çıkan bu AB çizgisi/ışını B yönünde sonsuz olsun ve şekildeki gibi başka bir çizgiyle kesişsin. CD olarak adlandırılan kesiştiği bu çizgi/doğru her iki yönden de sonsuzdur. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 48.

لو كان امتداد غير متناه لكان[1] غير المتناهي محصورًا بين حاصرين ونقيض التالي بيّن الصحّة فالمقدّم باطل.

ووجه اللزوم أنه إن[2] صحّ البُعد الغير المتناهي لأمكن[3] ساقا مثلّث خرجا من مبدأ واحد ذاهبان إلى غير النهاية. ومعلوم أن الساقين كلما كانا أكبر كان إمكان الانفراج أكبر،[4] فيزداد إمكان الانفراج بزيادة الساقين. ومعلوم أن الساقين إذا كانا غير متناهيين ذاهبين على نسق الانفراج كان البُعد بين الساقين غير متناه[5] لعدم نهاية الانفراج الصحيح[6] الوقوع لصحّة عدم نهاية الضلعين، فينحصر الغير[7] المتناهي بين[8] البعدين الحاصرين وهما الساقان هذا محال.

واعلم أنه إذا سلبت[9] النهايات عن امتداد العالم كان مثل هذين الساقين واقعًا مع الانفراج.

البرهان الثاني: هو أنه لو[10] صحّ خطّ[11] غير متناه، لكان لنا أن نقطع في الوهم قدرًا متناهيًا من بين أيّ نقطتين اتّفقتا، ونوصِل بينهما حتى لا تقع ثلمة فيه؛ فنأخذ هكذا ونسمّيه جَ، ونأخذه[12] مع ذلك[13] القدر المحذوف خطًّا آخر ونسمّيه بَ فإن ذهب كل من جَ[14] وبَ مع الآخر بلا تفاوت[15] فتساويا مع التفاوت هذا محال؛ وإن وقف جَ وذهب بَ فيتناهى بالنسبة إلى بَ، وبَ زاد عليه بالمتناهي الذي حذف عن[16] جَ، وما زاد على المتناهي بمتناه يتناهى.

برهان آخر: هو أنه لو[17] صح اللانهاية في الأجسام[18] كان لنا أن نفرض[19] دائرة خرج من مركزها خطّ غير متناه مقاطعًا لخطّ[20] آخر غير متناه، والخارج عن[21] المركز يلازم المركز.

---

١ س، ط: لامكن.
٢ ر: لو.
٣ ل: لا يمكن.
٤ س، ط، م: أكثر.
٥ م: متناهية.
٦ ل + الصحيح.
٧ ر: غير.
٨ ل، م: من.
٩ م: سلب.
١٠ س، ل، م: إن.
١١ ط: متناه.
١٢ ط: وباء.
١٣ س، ل – ذلك.
١٤ س + بَ.
١٥ ل: فلا تفاوت.
١٦ ب، ر: من.
١٧ س، ل، م: إن.
١٨ ب، ط: الأبعاد.
١٩ س، ل، م: لنا فرض.
٢٠ س: فالخط.
٢١ ر: من.

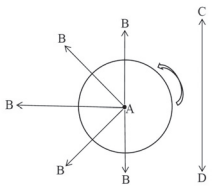
Daire hareket ettiğinde merkezden çıkan çizgi, kesiştiği noktadan azimuta [kesiştiği çizginin hizasına, paraleline] doğru hareket eder [Şekil 4].[1] Daire eski noktaya geri döndüğünde önce çizginin [CD doğrusunun] azimutuna sonra da onunla kesiştiği noktaya geri döner. Daireden çıkan çizgi/ışın kesişeceği çizgiyle/doğruyla kesişmeden önce azimutuna doğru hareket ediyorsa azimutunun ilk noktasının olması gerekir. Yine kesişmeden sonra azimutunun son noktasının olması gerekir. Sonsuz olan, her noktadan önce ve yine her noktadan sonra olur. Böyle olunca dairesel hareketin tamamı tasavvur edilemez. Oysa dairesel hareketin varlığı açıktır. Böylelikle sonsuzluk iptal edilmiş olur.

Arşî Burhan: Cisimler ve boyutlar şayet sonsuz olsalardı bunlarda sonsuz haysiyetler ve sonsuz noktalar bulunurdu. Sonsuz olandaki her haysiyet ile diğer haysiyetlerden her biri arasında ya sonlu olmak ya da sonsuz olmak vardır. Tek tek her bir haysiyetin arasındaki şey sonlu ise diğeriyle birlikte hangisi olursa olsun orada kaybolmuş iki adet haysiyet olmaz. Zira bu, uzak veya yakın haysiyetin cüzlerini barındıran veya barındırmayan sonsuzdan ibarettir. Ancak iki haysiyetin arası sonludur. Dolayısıyla hepsi de sonludur. İki haysiyet arası sonsuz ise iki sınırlayıcı taraf arasındaki sonsuz şey sınırlanmış olur. Oysa bu imkânsızdır.

Dördüncü Telvîh: Başka Bir [Türsel] Sûret; Miktar ile Şeklin Durumuna İşaret Üzerine

Bil ki maddenin varlığında sırf cisimsel sûret yeterli değildir. Zira mutlak cisim yoktur. Şayet cisim mutlak olarak hâsıl olsaydı hem ayrılmayı ve şekillenmeyi hem de bunları kolaylıkla veya zorlukla bırakmayı kabul eder veyahut asla bunları kabul etmezdi. Mutlak olduğuna göre, bu üç şekilden hangisi üzere olursa olsun o durumu zâtından dolayı gerektirmiş olur ve bu onun için zorunlu olur. Dolayısıyla bundan başkası onun için düşünülmez.

1 [Şekil 4]:

فإذا تحرّكت الدائرة فيتحرّك الخطّ الخارج عنها عن[1] التقاطع إلى المسامتة، وإذا عادت عاد[2] إلى مسامتة الخط ثم[3] إلى مقاطعته، وإذا سامت قبل المقاطعة الخارجَ عن الدائرة ما سيقاطعه لا بدّ من أول نقطة للمسامتة[4] وكذلك بعد المقاطعة لا بدّ من آخر نقطة وغير المتناهي له قبل كل نقطة أخرى؛ وكذلك بعد كل نقطة فلا يتصور تمام حركة دوريّة وبيّن وجودها فتبطل[5] اللانهاية.

برهان عرشي: هو أن الأجسام والأبعاد لو كانت غير متناهية لكانت فيها حيثيّات غير متناهية ونقط غير متناهية فكل[6] حيث في غير المتناهي بينه وبين كل واحد واحد[7] من الحيثيّات الأخرى إما أن يتناهى أو لا يتناهى. فإن تناهي ما بين كل واحد واحد[8] من الحيثيّات أيّ واحد كان مع أيّ واحد فليس فيه عددان من الحيثيات المستغرقة لِعديم النهاية قربت أو بعدت اشتملت على أجزائها[9] أو ما اشتملت إلا وبينهما متناه فالكل متناه. وإن كان بين[10] حيثيّة وحيثيّة لا يتناهى فقد انحصر عديم النهاية بين الطرفين الحاصرين[11] هذا[12] محال.

التلويح الرابع: في صورة[13] أخرى وإشارة إلى حال المقدار والشكل

اعلم أن الهيولي لا يكفي في وجودها مجرّد الصورة الجرميّة إذ لا جِرم مطلقًا، فإنه[14] لو حصل مطلقًا لكان[15] إما أن يقبل الانفصال والتشكل وتركَه بسهولة أو بعسر أو[16] لا يقبلهما أصلًا.[17] وعلى أيّ حالة كان من هذه الثلاثة على إطلاقه يكون قد اقتضاها لذاته فيجب له فلا يتصور عليه غيره.

---

١ س: من.
٢ م: عادت.
٣ س + تحرك.
٤ ب، ط: المسامتة.
٥ ر: فبطل.
٦ ط: وكل.
٧ س – واحد.
٨ س – واحد.
٩ ب، ط: أجزائها.
١٠ س، م: من.
١١ س + أي النهاية.
١٢ ر: وهو.
١٣ س، ل، م: صور.
١٤ ر: إذ.
١٥ س: كان.
١٦ ل – أو.
١٧ ر – أصلا.

Cisimlerin bir kısmı, daha sonra açıklayacağımız semavî şeylerde olduğu gibi, ayrılmayı kabul etmez; bir kısmı da kolaylıkla veya zorlukla ayrılmayı kabul eder. Cisimlerin hiçbiri bizzat cisimlikten dolayı zorunlu olmuş değildir. Tahsisten önce onlar için bir oluş mümkün değildir.[1] Feleklik, suluk ve havalık sûreti gibi ilk tahsis ediciler, cisimliğin varlığının sadece mukavvimleridir. Zira sûret, maddenin hakikatinin mukavvimi değildir.

Bilirsin ki cisimlerde sonluluk gereklidir. Dolayısıyla cisim için şekil ve miktar da gerekir. Cisimliğin kendisi bu ikisini veya cüzlerinden birini gerektirmez. Aksi hâlde cisimler şekil bakımından benzer olur; cisimlikte ve parçalarında eşit oldukları için, miktarları da eşit olurdu. Şu hâlde dışarıdan bir fâil gereklidir.

Bitişme kendinden dolayı miktar ve şekli kabul etmez. Aksi hâlde o kendinden dolayı bitişmeyi ve ayrılmayı kabul ederdi. Oysa biz bunu iptal etmiştik. Tek başına madde için de bu durum söz konusudur. Zira uzam olmaksızın maddede bu ikisi, yani miktar ve şekil düşünülmez. Meselâ felek gibi bu ikisini kabul eden şey, miktarını ve şeklini cisimliğin kendisinden dolayı gerektirmiş olsaydı, bu takdirde bütün için olan, parça için de geçerli olurdu. Bütünde bütün olarak ortaya çıkmazdı. Ne var ki bütüne şeklin ve miktarın verilmesi, dışarıdan bir fâilin vermesinden dolayı olmuştur. Bundan ötürü bütün için olan şeyin, parça için de olmaması gereklidir.

Yine bilirsin ki bir nedenselliğin ve bir aracılığın olmayışı, sûretin maddeden önce gelmeyişi, şekil ve miktarın maddeye dayanmasından ileri gelir. Çünkü sonlu bir uzamın, şekli ve sonluluğu belirgin hâle gelmedikçe hüviyeti ortaya çıkmaz ve uzamla ilişkili olmayan bir şey de onda bulunmaz. Dolayısıyla bu da bir şey gerektirmez.

Bil ki farklı sûretler cisimliğin kendisini kendisi gerektirmiş olsaydı bu sûretler her şeyde ortak olurdu. Tâlînin batıl oluşu, mukaddemin batıl oluşuna şahitlik eder. Dolayısıyla dışarıdan bir varlık verici gereklidir.

1 Bunun mânası şudur: Heyûlânın bu üç durumdan birini gerektiren türsel sûretle tahsis edilmiş olmasından önce bir oluşa sahip olması imkânsızdır. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 53.

ومن الأجسام ما لا يقبل الانفصال كما سنبيّن في السمائيّات، ومنها ما يقبل[1] بسهولة أو بعسر. فليس ولا واحد منها بواجب لنفس الجرميّة، فلا يمكن لها كون قبل التخصيص.[2] والمخصّصات الأول[3] كالصورة الفلكيّة والمائيّة والهوائيّة[4] مقوّمات لوجودها فحسب إذ لم تكن الصورة[5] مقوّمةً لحقيقة المادة.

وتعلم أن الجسم تجب فيه[6] النهاية فلا بدّ له[7] من مقدار وشكل. وهذان لا يقتضيهما نفس الجرميّة، ولا أحد جزئَيها وإلا تشابهت[8] الأجسام في الأشكال وتساوت في المقادير لتساويها في الجرميّة وجزئيها[9] بل لا بدّ من فاعل خارج.

والاتّصال لا يقبل بنفسه المقدار والشكل وإلا كان بنفسه قابلًا للوصل والفصل وقد أبطلناه، ولا المادة وحدها إذ لا يتصوران فيها دون امتداد. فالقابل كلاهما كالفلك مثلًا فإنه لو كان لنفس الجرميّة يقتضي شكلَه ومقدارَه لكان لجزئه ما لكله ولم يتعيّن الكل[10] كلًّا. ولكن كان لإفادة فاعل من خارج[11] أعطى للكل مقدارًا وشكلًا فلزم من ذلك أن لا يكون للجزء ما للكل.

وتعلم أيضًا من توقّف المقدار والشكل على المادة أن لا علّيّة ووساطة[12] وتقدُّمَ[13] للصورة[14] على المادة. فإن الامتداد المتناهي ما لم يتعيّن شكلُه ونهايتُه لم يتشخّص هويّتُه ولم ينقطع عنه ما ليس منه فلا يقتضي شيئًا.

واعلم أن الصور المختلفات[15] لو اقتضاها نفس الجرميّة لتشابهت في الكل، وبطلان التالي يشهد ببطلان المقدّم فلا بدّ من مفيد خارج.

---

١ ل: يقبله.
٢ م: التخصص.
٣ ط: للأول.
٤ س: الفلكيّة العنصرية؛ م + والأرضية.
٥ م: الصور.
٦ ط، م: فيها.
٧ ر: لها.
٨ ط: تشابهة.
٩ ط: وجزئها.
١٠ ط: للكل.
١١ س، ط، ل، م – من خارج.
١٢ ل: ولا وسطة، م: ولا واسطة.
١٣ م: ولا تقدم.
١٤ ل: الصورة.
١٥ س: المختلفة.

Beşinci Telvîh: Nihayetlerin Cismin Mukavvimi Olmayışı Üzerine

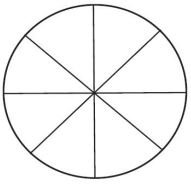
Bil ki cisim, bir parçası olan yüzeyi ile son bulur. Yüzey de bir parçası olan çizgi ile son bulur. Çizgi de bir parçası olan nokta ile son bulur. Son, bir şeyin nicelik sahibi olmasıdır. Artık bunların ötesinde başka bir şey bulunmaz. Sonlar, yokluğa ilişkin şeyler olup, cismin hakikatine dâhil değildir. Bir grup da cismi düşünmüş fakat onun sonu hakkında şüphe etmiştir. Yüzey, kürede olduğu gibi [çizgisiz] bulunur. Çizgi ancak hareket varsayıldığında mevcut olur. Nitekim kürede, zodyak vs. gibi dairelerin veya iki yarım kürenin olduğu varsayılır. Bunların yüzeyde bulunması zorunlu değildir. Çizgi de, dairede olduğu gibi, noktasızdır. Merkez, çapların birbiriyle kesiştiği anda ortaya çıkar ve onun ortada bulunduğu var sayılır, bunun dışındaki [yarıçaplar birbirine] eşittir [Şekil 5].[1] Dairenin tanımında nokta belirtildiğinde, bununla dairede noktanın varsayılmasının doğru olması kastedilir. Nitekim cismin çaplarda bölünür olduğu, yani bölünmenin çaplarda geçerli olduğu söylenir.

"Nokta hareketiyle çizgiyi; aynı şekilde çizgi de yüzeyi, yüzeyde cismi oluşturur." ifadesi, hayal ettirmek ve anlaşılır kılmak için söylenmiştir. Aksi hâlde bunlar [nokta, çizgi, yüzey] hareketli farz edildiğinde cisimde hareket eden bir şey farz edilmiş olur.

Şayet "Noktanın mahallinden bir şeyin, noktaya eşit olması gerekir ki bu da atomdur." denirse cevaben denir ki, mahallinden bir şeyin ona eşit olması arazın şartlarından değildir. Aksi hâlde miktar araz olurdu. Zira miktar cisimliğe dâhil olsaydı veya onun bir türü olsaydı cisimlikte onunla ortak olurdu. Oysa durum böyle değildir. Az miktardaki toprağın veya havanın hakikati, çok miktarda olanla aynıdır. Miktar değişir, hakikat değişmez. Bu durumda maddeden bir şeyin miktara eşit olması gerekir ki madde haddi zâtında miktar olmadan miktar sahibi olur. Oysa bu imkânsızdır.

Eğer "Nokta çizgide değil midir? Öyleyse onun çizgideki mahalli bölünmez. Zira bölünmeyen bir şey, bölünen bir şeye hulûl etmez. Mahalli cisme dönük olan şeyin mahalli de böyle olur. Bu durumda bölünmeyen bir mahal gerekli olur." denirse cevaben denir ki bunların yokluğa ilişkin şeyler olduğu açıklanmıştır. Dolayısıyla onlar bir mahalle yerleşmez.

1 [Şekil 5] II/59.

التلويح الخامس: في أن النهايات[١] لا يتقوّم بها الجسم

اعلم أن الجسم ينتهي ببسيطه وهو قطعه، والبسيط ينتهي بخطّه وهو قطعه،[٢] وهو بنقطته التي هي قطعه.[٣] والنهاية هي[٤] كون الشيء ذا كمّية لا يبقى وراءها منه شيء آخر فالنهايات عدميّة لا تدخل في حقيقة الجسم. وأيضًا عقل قوم الجسم وشكّوا في نهايته.[٥] والسطح كما للكرة يوجد، ولا خطّ إلا عند فرض حركة كما ينفرض فيها دوائر[٦] كالمنطقة وغيرها أو قِطع، وليس ذلك بواجب في السطح والخطّ كما للدائرة يوجد[٧] دون النقطة. والمركز يتعيّن عند تقاطع الأقطار وقبله الانفراض في الوسط وغيره سواء. وإذا ذكر في تحديد الدائرة نقطة تعنى به صحّة انفراضها، كما قيل: الجسم هو المنقسم في الأقطار أي يتأتّى فيه ذلك.[٨]

وما يقال: «إن النقطة بحركتها يفعل خطًّا وكذا[٩] الخطّ سطحًا والسطح جسمًا»[١٠] للتخييل والتفهيم وإلا إذا فرضت هذه متحرّكةً انفرض ما يتحرّك فيه.[١١]

فإن قيل: إن النقطة لا بدّ وأن يساويها من محلّها شيء وهو الجزء الذي لا يتجزّى. يقال: ليس من شرط العرض أن يساويه من المحلّ شيء وإلا فالمقدار عرض. إذ لو دخل في الجسميّة أو نوع منها لاتّفق فيها وليس كذلك، بل للصغير[١٢] من الأرض والهواء[١٣] حقيقته ما للكبير ويتغيّر المقدار والحقيقة باقية فكان[١٤] ينبغي أن يساويه من الهيولي شيء فكان لها في حدّ نفسها دون المقدار مقدار هذا محال.

فإن قيل: أليست هي في الخط؟ فمحلّها منه لا ينقسم إذ لا يحلّ عديم الانقسام في منقسم، وكذلك محلّ محلّها إلى الجسم فيلزم منه محلّ غير منقسم. يقال: إن هذه قد تبيّن[١٥] أنها عدميّات فلا تقرُّر لها في المحلّ.

١ م: النهاية.
٢ م: قطعة.
٣ م: قطعة
٤ ل: هو؛ م – هي.
٥ م: النهاية.
٦ ب، ط: دائرة.
٧ س: الدائرة توجد؛ ل: للدائرة توجد.
٨ س – ذلك.
٩ ر، ل: وكذلك.
١٠ ب، ط + هو.
١١ م + ذلك.
١٢ س، ل، م: الصغير.
١٣ س، ل: أو الهواء.
١٤ ب: وكان.
١٥ ب، س: بين.

Eğer "Siz yüzeyin hissedilir olduğuna hükmetmediniz mi? Dolayısıyla o mevcuttur." denirse buna cevaben denir ki salt uzunluk "çizgi" diye; enle birlikte olduğunda "yüzey" diye ifade edilir. İkisi de ortaklaşa nicelik kategorisindendir. Aksi hâlde yokluğu itibariyle yokluğa ilişkin sonlar hissedilmez. Nicelikler, kendilerinde başka bir şeyin bulunmasının şart koşulmadığı bir son olarak görülmeyen şeylerdir. Dolayısıyla onların mefhumunda olumsuzlama gereklidir.[1]

İKİNCİ MEVRİD: Cihet, Mekân ve Bunların Lâzımları Üzerine

Burada üç telvîh vardır.

Birinci Telvîh: Cihet Üzerine

Bil ki varlıkta, hareketleri farklı kılan cihetler vardır. Bu sebeple "Bir şey şu yöne değil de bu yöne doğru hareket etti." denir. Şayet cihetlerin varlığı olmasaydı onlara işaret olmazdı. Hareketler de onlara dönük olmazdı. Zira şey olmayana ne işaret olur ne de hareket edilir. Bu hareket, cismin siyahlıktan beyazlığa doğru olan hareketi gibi değildir. Burada hareketin kendisine doğru gerçekleştiği şey, hareketin kendisi sebebiyle tahakkuk eder, bahsettiğimiz cihet ise bundan başkadır. Zira cihetler hâsıl olmuş sonra da cisim ona doğru hareket etmiştir.[2] Cihet sırf aklî bir şey olmayıp, bilakis o işaret edilen bir uzamdadır, dolayısıyla onun bir konumu vardır.

Cihet bölünmez. Zira onun üstünde bir cihet olsaydı o bu uzamdaki cihet olmazdı. Oysa bizim sözümüz cihetle ilgilidir. Eğer cihetin üstünde bir cihet bulunmazsa da bu durumda yoklukta ve yokluğa doğru bir işaret ve hareket ortaya çıkmış olur ki bu imkânsızdır.[3]

---

1 Kendileri dışında başka bir şeyin bulunmaması şartı ve bu olumsuzluğa ait mefhumun yokluğu sebebiyle bu anlamda çizgi ve yüzey bir son olamaz. Çizgi ve yüzey bu yokluğa ilişkin mefhum sebebiyle yokluğa ilişkin şeyler olup, duyulur değildirler. Yokluk olması bakımından yokluk herhangi bir duyu organıyla hissedilmez. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 63.

2 Beyazlığa doğru olan hareket (beyazlaşma) sebebiyle beyazlık tahakkuk eder, oysa cihet böyle değildir. Zira hareket eden, cihetin tahsiline ve tahakkukuna yönelmemiş, bilakis ona ulaşmaya ve onda hâsıl olmaya yönelmiştir. Buna göre cihetin bizzat var olması gerekir, daha sonra cisim siyahlıktan beyazlığa doğru olan hareketten farklı olarak bu cihete doğru hareket eder. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 66.

3 Bölünen her şeyde bilfiil bölünen şeyin durumu söz konusudur ve iki cüzünden birinden diğerine hareketi gerekir. Bu durumda ya bu cihetin ötesinde başka bir cihet vardır ya da yoktur. Eğer başka bir cihet varsa o bu uzamdaki gaye (son) değildir. Oysa bizim sözümüz işaret ve hareketlerin bu uzamda son bulduğu cihetle ilgilidir. Eğer cüzlerinden biri diğer bir cüzden harekete geçmekle birlikte cihetin ötesinde başka bir cihet yoksa bu hareket yön olmayan tarafa doğru bir hareket olur. Oysa takdir edilen bu bölünen cihetin yönlerin sonu olması idi. Bu çelişkidir. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 67.

فإن قيل: ألستم حكمتم بأن السطح يحسّ فهو موجود؟ يقال:[1] قد يعبّر عن مجرّد طول بالخطّ ومع العرض بالسطح وهما من الكمية فهو بالاشتراك،[2] وإلا النهايات العدميّة من حيث عدمها لا تُحَسّ، والكمّيّات ما لم يشترط فيها لإبقاء شيء آخر وراءها لا يصير[3] نهايةً فلا بدّ من سلب في مفهومها.

المورد الاني: في الجهة والمكان ولوازمهما

وفيه ثلاث[4] تلويحات

التلويح[5] الأول: في الجهة

اعلم أن في الوجود جهات ممّا تختلف الحركات بها، فيقال: «تحرّك إلى جهة كذا دون جهة كذا»، ولولا أن لها وجودًا ما أشير إليها ولم تقصدها الحركات، إذ لا إشارة ولا حركة إلى غير شيء. وليس هذه الحركة كحركة الجسم من السواد إلى البياض، فإن ما إليه الحركة يتحقّق بنفس الحركة هاهنا دون ما نحن فيه. فإن الجهات[6] محصّلة ثم يتحرّك إليها الجسم، وليست عقليّةً صرفةً بل هي في امتداد الإشارة فهي ذات وضع.

ولا تنقسم[7] الجهة[8] لأنه إن كان فوقها جهة فليست هي الجهة في ذلك الامتداد، وكلامنا في الجهة. وإن لم يكن فوقها جهة وقعت الإشارة والحركة إلى العدم وفيه وذلك محال.

---

١ ر: فيقال.
٢ ل: باشتراك.
٣ س: تصير.
٤ م – ثلاث.
٥ ر، س، ل، م – التلويح.
٦ س، ل، م: الجهة.
٧ س: تقسم.
٨ ل + في ذلك الامتداد.

Yine, cihetlerin bölündüğü ve onun en yakın cüzüne hareketli bir şeyin vardığı ve o noktada durmadığı farz edilirse şu seçenekler gündeme gelir: Hareketli şeyin, bir cihete doğru hareket ettiği söylenir veya en yakın cüzü geçtiği sırada o cihetten öteye doğru hareketin olduğu söylenir. Her iki takdire göre o başka bir cüz farz edilen şeyin katkısı olmadan cihetin tümünün bir cüzü olur ki bu da imkânsızdır.

Dahası, aşağı ve yukarı gibi, farklı cihetler dolulukta veya boşlukta benzer biçimde hâsıl olmaz. Zira farklı cihetler, kendisinde farklılığın bulunmadığı bir şeyde hâsıl olmaz. Birisinin ulvî diğerinin süflî olmasından hareketle benzerlikte bir öncelik söz konusu edilmez.

Bir olması bakımından tek bir cisim sebebiyle cihetler hâsıl olmaz. Zira o tek bir cihetle kuşatılır. Her uzamın iki ciheti vardır. Cihetler iki cisimle ve daha fazlasıyla da hâsıl olmaz. Zira ikisinin konumu, kuşatan ve kuşatılanda veya tek bir cihette bulunan iki cisimde olduğu gibi, ortak olursa biri diğerinin sınır bölgesine girmiş olur, dolayısıyla bağlı olana, yani kuşatılana bir katkısı olmaz. Şayet konumları farklı olursa her cismin duruşu ve kendisi olarak hususileşmesi ancak iki haysiyetin ayrışmasından ileri gelir. Öyleyse iki haysiyet, onların dışında iki sınırlayıcıdır.

Biraz daha ayrıntıya girip diyelim ki konumu farklı olan iki şeyden her birinin, diğerinin içinde bulunduğu haysiyete doğru hareket etmesi ya mümkündür ya da mümkün değildir. Mümkün olmayışı iki haysiyetin bu ikisi dışında bir hususiyeti olduğunu ve sınırlanmış olduğunu gösterir. Hareket mümkün ise bu durumda her cisim, bir yerden harekete başlar ve sonra oraya döner. Cismin yeri, cismi sınırlar, yer cisimle sınırlanmaz. Çünkü cisim bir yerden harekete başlar ve sonra oraya geri döner; dolayısıyla o kendisi dışında hâsıl olan bir cihete doğru yönelmiş ve oradan geri dönmüş olur. Bu itibarla her biri diğerinin içinde bulunduğu haysiyete doğru hareket eder. Dolayısıyla ikisinin mahallinin sınırlayıcısının olması gerekir, onlarla sınırlanmış olması değil. Oysa iki sınırlayıcı varsayılmıştı. Dolayısıyla bu imkânsızdır. Bu durumda geriye, sınırlayıcının tek bir cisim olması kalmıştır. Bu, tek bir şey olduğu için değil aksine kuşatıcı cisim olduğu içindir ve o kendisine yakın olanı kuşatıcısıyla, kendisinden uzak olanı da merkeziyle sınırlar.

وأيضًا إن فرض انقسامها ووصل[١] المتحرّك إلى أقرب جزئيها منه ولم يقف، فلا[٢] يخلو إما أن يقال إنه يتحرّك إلى الجهة أو منها عند عبور الجزء الأقرب؛ وعلى التقديرين يصير جزء الجهة كلها دون مدخل[٣] ما فرض جزءًا آخر، هذا محال.

ثم الجهات المختلفة كفوق وأسفل لا يحصل في خلاء أو ملاء متشابه، إذ الجهات المختلفة لا تحصل فيما[٤] لا اختلاف فيه، ولا أولويّة في المتشابه لعلويّة بعض وسفليّة آخر[٥] من العكس.

ولا تحصل الجهات بجسم واحد من حيث هو واحد، فإنه لا يتحدّد[٦] به إلا جهة واحدة، ولكل امتداد جهتان ولا بجسمين فصاعدًا فإنه إن اتّفق وضعاهما كمحيط ومحاط أو كجرمَين في جهة واحدة دخل أحدهما في تحديد[٧] الآخر فلا مدخل لما يليه أي[٨] المحاط. وإن تبايَن وضعاهما فليس وقوف كل جسم وتخصّصه بحيث هو إلا لامتياز[٩] الحيثيّتين فالحيثيّتان متحدّدتان[١٠] دونهما.

ونفصّل فنقول: متباينا الوضع إما أن يجوز تحرّك كل واحد منهما إلى حيث فيه الآخر أو لا يجوز. وعدم الجواز دالّ[١١] على أن للحيثيّتين خصوصيّةً وتحدّدًا[١٢] دونهما. وإن جاز الحركة فكل جسم يتحرّك من موضع[١٣] ويعود[١٤] إليه فموضعه متحدّد[١٥] له لا به، لأنه يتحرّك منه وإليه فيكون قاصدًا إلى جهة حاصلة دونه وعنها فيتحرّك كل منهما إلى حيث فيه الآخر.[١٦] فوجب[١٧] تحدّد محلّيهما لا بهما وقد فرضا محدّدين، هذا محال. فبقي أن يكون المحدّد جسمًا واحدًا لا من حيث هو واحد بل من حيث إنه جسم محيط يحدّد[١٨] القرب منه بمحيطه[١٩] والبعد عنه[٢٠] بمركزه.

١ ر، م: ووصول.
٢ س، ط، ل، م: لا.
٣ ل: أن يدخل.
٤ س، ل: مما.
٥ س + لم يلزم.
٦ ل: يتجدد.
٧ س، ط، ل: تحدد.
٨ س: من.
٩ ط: الامتياز.
١٠ ر، ل: يتحدان؛ س، م: فالحيثيان متحددان.
١١ س: دل.
١٢ س: وتجردا، ط: تجددا.
١٣ ر: موضعه.
١٤ ط: ويعود.
١٥ ل: متجدد.
١٦ ط: الا.
١٧ س، ل: توجب.
١٨ ب، ط: تحدد.
١٩ ط: محيطه.
٢٠ س – عنه.

Kuşatan, merkezi belirler fakat merkez kuşatanı belirlemez. Zira tek bir nokta üzerinde bilkuvve sonsuz dairelerin ortaya çıkması mümkündür. Kuşatıcı olan sınırlayıcının, farklı iki cisimden olması mümkün değildir. Çünkü ikisinin de kaynaşması mümkündür. Dolayısıyla ayrılmaları da mümkündür. Oysa bu imkânsızdır.

Kuşatanın bir kısmının bir cihet, diğer kısmının başka bir cihet olması mümkün değildir. Zira kuşatıcı, kendisinde farklılık bulunmayan tek bir cisimdir. Bu itibarla, benzer cisimde de geçtiği üzere bir öncelik söz konusu olmaz. Cihetler hakikatte farklı farklı olur; tabiatı bakımından değil sayı bakımından farklı olan kısımlar ona dâhil değildir. Dolayısıyla farklılık merkez ve kuşatıcı bakımından ortaya çıkar.

Arşî Bir İncelik: Burhan olarak şunu belirtmemiz sana kâfidir: Farklı cihetler ne benzer bir cisimden ne iki cisimden ne de farklı cisimlerden ileri gelir. Zira bunların birleşmeleri ve ayrılmaları mümkündür. Cihet, ne hareket ve yokluktaki ve yokluğa doğru olan işaret sebebiyle bölünür, ne tek bir sınıra münhasır olmasından dolayı kuşatıcı dışındaki bir şey sebebiyle bölünür, ne de benzer oluşlarından dolayı kuşatanın tarafları sebebiyle bölünür. Bilakis bölünme, merkez ve kuşatıcıyla gerçekleşir. Böylelikle seni birçok öncülden kurtarmış olduk.

Fasıl: [Sınırlayıcının Üstünde Başka Bir Cismin Olmayışı Üzerine]

Sınırlayıcının üstünde başka bir cisim yoktur. Dolayısıyla onun yeri de yoktur. Altındakiler sebebiyle onun konumu ortaya çıkar. Altındakiler sebebiyle onun bir yeri ve onlardan dolayı bir konumu vardır. Dolayısıyla nedensellik bakımından o ileride de geleceği üzere mekâna yerleşenlerden ve hareket eden şeylerden değil mekânlardan ve hareketlerden öncedir.

İkinci Telvîh: Sınırlayıcının Lâzımlarının Gerektirdiği Kaideler Üzerine

Zabıt: Zâtından dolayı cisme ait olanla başkasından dolayı ona ait olan şeyin arasını ayırt etmede ölçütün, düşünceni o şeyin mâhiyetine çevirmek olsun, arazlar ve hâricî bir fâilin etkisi gibi başka şeylere değil! Mâhiyet olması bakımından cismin mâhiyeti için olan her mümkün, o mâhiyet için bizâtihi zorunlu değildir. Nitekim cismin mâhiyeti, belli olmayan herhangi bir miktarı ve herhangi bir konumu gerektirir. Bunlar cismin mâhiyeti dışındaki bir şeye nispet edilmez.

والمحيط يعيّن المركز والمركز لا يعيّن المحيطَ لجواز وقوع دوائر غير متناهية بالقوّة على نقطة واحدة. ولا يجوز أن يكون المحدّد المحيط من جسمين مختلفين، فإنهما ممكنا الائتلاف فيجوز انقسامهما، وهو محال.

ولا يجوز أن يكون بعض المحيط جهةً والآخر أخرى، إذ هو جرم واحد لا اختلاف فيه، فلا أولويّة على ما سبق في الجسم المتشابه والجهات مختلفة في الحقيقة وأبعاضه مختلفة بالعدد دون الطبع فليست منها، فتعيّن الاختلاف بالمركز والمحيط.

نُقاوة[1] **عرشية**: كفاك برهانًا أن نقول: الجهات المختلفة[2] ليست عن جسم متشابه ولا عن جسمين أو أجسام مختلفة، فإنها ممكنة الائتلاف والافتراق،[3] والجهة لا تنقسم للحركة والإشارة في العدم وإليه، ولا بواحد غير محيط لقصوره على حدّ واحد، ولا بأطراف محيط[4] لتشابهها، فبمحيط ومركز وقد أغناك عن كثير مقدّمات.[5]

فصل: [في أن ليس فوق المحدّد جرم]

والمحدّد ليس فوقه جرم آخر فلا موضع له ويتعيّن وضعه بما[6] تحته، ولِما تحته موضع ووضع به، فهو متقدّم على الأماكن بالعلّيّة وعلى الحركات لا على المتمكّنات[7] والمتحركات لِما سيأتي.[8]

التلويح الثاني: في قواعد توجب لوازم المحدّد[9]

ضابط: معيارك في أن تفرّق بين ما للجسم من ذاته وما له[10] من غيره أن تجرّد النظر إلى ماهيّته دون غيرها من العوارض وتأثير خارج فاعل. وكل ممكن لها فما يجب لها بذاتها كما يستدعي الجسم مقدارًا ما غير متعيّن ووضعًا ما، فلا ينتسب إلى غيرها

١ س، ل: تفاوت.
٢ ر، ل: المختلفات.
٣ ل: من الافتراق.
٤ م + واحد.
٥ س: من المقدمات.
٦ م: لما.
٧ ط: الممكنات.
٨ س: على ما سيأتي والله اعلم.
٩ س، ل، م: للمحدود.
١٠ م: وبين ما له.

Öyleyse bu mâhiyete nispet edilen şey, imkândır. Dolayısıyla burada özel bir mekân, özel bir miktar, özel bir konum gibi hâricî bir tahsis edici gereklidir, çevreleyen gibi. Çünkü bir şey bir türün gereği ise teklerin tümünde eşit olur. Oysa varlıkta durum böyle değildir.

Cismin şekli, onun miktarı gibi değildir. Zira miktar hususiliği itibariyle değil umumiliği itibariyle cismin bir gereğidir.[1] Umumiliği itibariyle şeklin, cismin gerektirdiği bir şey olduğu açıktır. Bilirsin ki tabiatı tek ve kendisinde farklı kuvveler ve tabiatlar bulunmayan basit cisim, zâtı farklı olmayan şeyleri gerektirirken, tek başına ele alındığında iktiza hususunda ancak küresel şekle uygun düşer. Çünkü küresel şeklin dışındakiler farklı farklıdır. Aksi hâlde tek bir maddede tek bir kuvveden kaynaklanan tek bir şeyin etkisi farklı farklı olurdu ki bu imkânsızdır. Küresel şeklin dışındaki şekillerde bir benzerlik yoktur. Şekil, miktara ilâve bir şeydir. Zira cisim, hususiliği itibariyle şekli gerektirir. Ne var ki şekil fâile dayanır, zira o kendisinden istifade edilecek bir miktara muhtaçtır.

Her cisim türünün özelliğinden dolayı zâtı, su ve hava gibi herhangi bir mekânı gerektirdiği hâlde, tek başına ele alındığında basit cisimde tabiatının gereği olan şey ortaya çıkar; bileşik cisimde ise üstün gelenin gereği olan şey veya unsurların denge durumunda hangi terkip rast gelirse o ortaya çıkar.

Denildi ki dengeli bileşik yoktur. Böylesi bir durumda basitlerden herhangi birinin mekânına doğru bir meyli tasavvur edilemez. Basitlerin tümünün arasında ortak bir sınır da yoktur. Sen de öğreneceksin ki dünyamızda tabiatından dolayı tabii bir mekâna doğru meyilden yoksun olan bir cisim tasavvur edilmez.

Fasıl: [Meyil Üzerine]

Hareketli cisimde direnç gösteren bir meyil hissedilir. Bu, hareketin kendisi değildir. Çünkü durdurulan şeyin durdurulduğu esnada meyli görülür. Bazen meyil, havaya atılan taşın merkeze doğru olan dönüşünde olduğu gibi, cismin kendinden kaynaklanır. Bazen de meyil cismin dışındaki bir şeyden kaynaklanır ve kendinden kaynaklanan meyli iptal eder, tıpkı bir kimsenin zorla yukarıya doğru hareket ettirdiği taş gibi.

1 Miktar oluşunun umumiliği bakımından cisim, miktarı gerektirir fakat miktar oluşunun hususiliği bakımından gerektirmez. Miktarın gerekli olması onun hususiliği bakımından olsaydı miktarların hususiyetlerinde tüm cisimler ortaklaşır, dolayısıyla cisimler farklı miktarlara sahip olmazdı, oysa bu çelişkidir. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 76.

وما[1] نسبته حينئذ إليها الإمكان فلا بدّ من مخصِّص خارج كمقدار خاص ووضع خاصّ ومكان خاصّ كما لمدرة،[2] إذ لو اقتضى النوع لاستوى في الكل وليس كذا.[3]

والشكل للجسم[4] ليس كالمقدار له، فإن المقدار عمومه مقتضاه دون خصوصه، والشكل بعمومه ظاهر أنه مقتضى الجسم. وتعلم أن الجسم البسيط وهو[5] الذي طبيعته واحدة ليس فيه اختلاف قوى وطبائع إذا خلّي وذاته يقتضي ما يقتضي غير مختلف فلا يناسب[6] في الاقتضاء من الأشكال إلا الكُريّ، فإن غير الكريّ مختلف فيختلف[7] تأثير شيء واحد عن قوّة واحدة في مادة واحدة وهو[8] محال، فلا متشابه في الأشكال غير[9] الكريّ. فزاد الشكل على المقدار بأن الجسم يقتضيه بخصوصه أيضًا إلا أنه يتوقّف على الفاعل لافتقاره إلى المقدار المستفاد منه.

وكل جسم إذا خُلِّي وذاتَه يستدعي لخصوصيّة نوعه مكانًا[10] كالماء والهواء ففي البسيط يتعيّن مقتضى طبعه، وفي المركّب ما يقتضي الغالب أو ما[11] يتّفق التركيب فيه عند استواء المحاذيات.[12]

قيل: ولا مركّب معتدل فإنه لا يتصور فيه ميل إلى مكان واحد من بسائطه، ولا حدّ مشترك بين جميع البسائط، وستعلم أنه لا يتصور جرم عديم الميل ممّا عندنا إلى مكان طبيعي بحسب طبعه.

فصل: [في الميل]

الجسم المتحرّك يحسّ فيه ميلًا يمانع ممانعة وليس هو نفس الحركة فإن المسكَّن عند تسكينه يشاهد ميله. وقد يكون الميل من نفسه كما للحجر[13] عند العود إلى المركز، وقد يكون من غيره فيبطل ميل نفسه كحجر حرّكَه قاسر إلى فوق

١ ل: وأما.
٢ ب، ر: كالمدرة؛ س: كما للمدرة.
٣ ر: كذلك.
٤ س: في الجسم.
٥ ل: هو.
٦ م: فلا يناسبه.
٧ س – فيختلف.
٨ ب، ط: هذا.
٩ س: إلا.
١٠ ل + وضعا.
١١ ل: ولما ما.
١٢ س: المجاذبات.
١٣ ل: كالحجر.

İşte o zaman mukavemet hissedilir. Kasrî meyil, kendiliğinden yok olmaz. Çünkü kendisinin yokluğunu tercih edici bir şey yoktur. Kendiliğinden hareketli olan bir şey de kasrî meyli yok etmez. Çünkü böyle olsaydı kendisi sürekli olmazdı. Öyleyse belli olmuştur ki cüzleri kendinde hareketli olan bir şey, kasrî meyli zayıflatarak mesafeleri de teker teker kat ederek harekete zorlanan şeye yardımcı olur. Tıpkı, ateş vasıtasıyla suyun ısınıp sonra havanın soğukluğu ile sıcaklığının zayıflayarak tabiatındaki yerleşik soğukluğa dönünceye kadarki soğumasında olduğu gibi.

Meyil, bir şeyin "cisme ait her zâtî değişim ve sabitliğin ilk ilkesidir" diye ifade edilen bir tabiatı değildir. Çünkü bu tabiat, tabii hareketsizlik durumunda varlığını sürdürür; oysa meyil böyle değildir. Cisim tabii mekânına ulaştığında, onun meyli olmaz. Şöyle ki tabii mekânına doğru olan meyline gelince artık onun içinde bulunmaktadır. Tabii mekânından başka tarafa doğru olan meyline gelince tek bir tabiat uzaklaştığı mekâna tekrar meyletmeyeceğinden onun bir meyli bulunmaz.

Tabii meyil çok güçlü olduğunda cismin kasrî meyli kabul etmesine engel olur ve kasrî meyil sebebiyle hareket çok yavaş ve çok zayıf olur.

Meyilden yoksun bir cisim düşünülmez. Şayet meyilden yoksun bir cisim mümkün olsaydı bu cismin hareketi imkânsız olurdu. Tabii harekete gelince onun meyilden doğmuş olması gerekir. Kasrî harekete gelince: Bir zorlayıcı, meyilden yoksun bir cismi bir kuvvet ile hareket ettirmiş olsa ve C onun mesafesi olsun ve yine bunun iki katı bir meyilli bir cismi hareket ettirmiş olsa ve B de onun mesafesi içinde bulunsun. Şüphe yok ki B'nin hareketinin süresi mukavemetinin çokluğundan dolayı daha uzun olur. Herhangi bir nispete göre meyli B'nin meylinden daha az olan bir cisim farz etsek C'nin zamanı B'nin süresinden daha kısa olur; −bu da D olsun− ve zorlayıcı aynı kuvvetle onu hareketlendirmiş olur. Hiç şüphe yok ki B'nin süresi içinde o kat kat mesafe alır. Hatta C'nin hareketinin süresi içinde onun mesafesi mislinde yol almış olur. Meyilli ve meyilsiz cismin kasrî hareketi birbirine eşit olur. Bu da imkânsızdır. Veyahut faraziyemiz şöyle olsun: C ve B aynı sürede hareket etmiş olsun. B'nin mesafesi, C'nin mesafesinden eksik olduğu kadar D'nin meyli B'ninkinden eksik olur. Zorlayıcı onu B'nin mesafesinin meylinde hareket ettirmiş olur.

وتحسّ حينئذ فيه الممانعة. والميل القسري لا يبطل بذاته إذ لا شيء مرجّح لعدم نفسه.[١] ولا يبطله المتحرّك لذاته إذ لو كان كذا ما استمرّ، فيتعيّن أن ما يتحرّك فيه أجزاؤه يعاون المقسور بتوهين الميل القسري المنقطع مدده شيئًا فشيئًا. وهكذا الماء تسخُّنه وعودُه[٢] إلى البرودة بتوسّط النار وتوهينِ الهواء ببرده سخونته[٣] إلى أن يتمكّن من الطبع.

وليس الميل هو طبيعة الشيء التي هي عبارة عن مبدأ أول لكل تغيّر وثبات ذاتي للجسم، فإنها تبقى عند السكون الطبيعي وليس الميل كذا. فإن الجسم[٤] إذا وصل إلى مكانه الطبيعي لا ميل له[٥] أما إليه فلأنه فيه، وأما عنه فلأنّ الطبيعة الواحدة لا تميل عمّا مالت إليه.[٦]

وكلما كان الميل الطبيعي أقوى كان أمنع لجسمِه عن قبول الميل القسري وكان[٧] الحركة بالميل القسري أبطأ وأضعف.

ولا يتصور جسم عديم الميل، فإنه لو أمكن جسم عديم الميل لكان ممتنعًا عليه الحركة. أما الطبيعيّة فلأنها يجب أن يكون عن الميل، وأما القسرية فلأنه[٨] لو حرّك قاسر بقوّة جرمًا عديم الميل وليكن جَ مسافةً وجرمًا ذا ميل بمثلها وليكن[٩] بَ في تلك المسافة، فلا شك أن زمان حركة بَ أطول لكثرة ممانعته. فإذا فرضنا جرمًا ميله أقلّ من ميل بَ على نسبة ما نقص[١٠] من[١١] زمان جَ عن زمان بَ وليكن دَ وحرّكه[١٢] القاسر بتلك القوّة أيضًا. فلا شك أنه في[١٣] مثل زمان بَ يقطع أضعاف مسافته حتى يكون قد قطع في زمان حركة جَ مثل مسافته فيتساوى حركتا مقسورين[١٤] ذي ميل وعديمِه، هذا محال؛ أو يكون الفرض على أن جَ وبَ تحرّكا في زمان واحد وبقدر ما نقص مسافة بَ عن مسافة[١٥] جَ ينقص ميل دَ عن بَ ويحرّكه القاسر في مثل مسافة بَ.

١ ب: نفسيه.
٢ ل، م: يسخنها وعودها.
٣ س، م: ببرده سخونتها؛ ل: سخونتها ببرده.
٤ س – فإنها تبقى ... فإن الجسم.
٥ س – له.
٦ س – إليه.
٧ س: في كانت؛ ل: فكانت؛ م: فكان.
٨ ل: فأنه.
٩ م: ولكن.
١٠ ط: ما نقض ما نقص.
١١ م – من.
١٢ م: وحركة.
١٣ م – في.
١٤ م: المقسورين.
١٥ س، م – مسافة.

Şüphe yok ki B'ninkinden meylinin noksanlığı kadar hareketinin süresi B'nin hareketinin süresinden eksik olur. Böylece D'nin C'den süre bakımından noksanlığının nispeti, onun mesafesinin diğerinin mesafesinin noksanlığına nispeti gibidir. Dolayısıyla bu ikisi birbirine eşit olur. Bu ise imkânsızdır.

Zabıt: Cisim, zâtının gerektirmediği bir hâl üzere bulunduğunda, bu bulunuş bir illetten ileri gelir. Cismin zâtı dikkate alındığında engelden kaynaklanması hariç bu hâlin değişmesi mümkündür. Mümkün olan hâl şayet konum veya mevzi ise ondan intikal edilmesi mümkün olur. Hareketlenmenin mümkün oluşu ise meyli gerektirir.

Özet: Cihetleri sınırlayanın cüzlerinin bir kısmı, konum ve aynı hiza üzere olması bakımından diğer cüzlerinden öncelikli değildir. Bir illetten kaynaklanması hariç bunların hiçbirinden ileri gelen bir zorunluluk yoktur. Dolayısıyla intikal zâtından dolayı mümkündür. Onun mevzii olmadığı gibi üstünde bir cihet de yoktur ki doğrusal meyil düşünülebilsin! Dolayısıyla dairesel meyil ortaya çıkar.

Sınırlayıcının mümkün değişimi cüzlerinin birbirine veya onun haricindeki bir şeye nispetinden dolayı değildir. Dolayısıyla bu, sınırlayıcının içindeki cisme nispetledir. Dahası sınırlayıcı ve içindeki hareketlenirse orada sabit bir yön ve muayyen bir cihet bulunmaz; yönü olmayana doğru bir hareket de olmaz. Dolayısıyla bu durum imkânsızdır. Sınırlayıcının merkezinde hareketsiz bir şeyin olması gerekir ki hareketli ve hareketsiz bir şeyin konumu başkasına kıyasla değişebilsin. Sınırlayıcının basit olduğunu bildiğine göre bu durumda dairesel şekiller gerekli olur.

Temhit: Oluş ve bozuluş içindeki bir cisim bir sûretten sıyrılıp, başka bir sûrete bürünüyorsa onun için doğrusal hareket mümkün olur. Zira o, sûretin sıyrıldığı mekânda yeni sûreti alıyorsa onun uygun bir mekâna intikal etmesi söz konusu olur. Eğer kendi mekânında yeni sûrete bürünüyorsa sûrete bürünmeden önce mekân sahibi şeyi sıkıştırır ve ona doğru hareket edip onu da hareket ettirir. Her iki şekilde de onun doğrusal hareket etmesi mümkün olur. Şeyin, sıyrıldığı sûretin mekânı ile yeni büründüğü sûretin mekânının iç içe geçtiği farz edilirse buradaki yakınlık ilişkisi mekân birliği değildir. Şeyin, türünün mekânından dolayı diğer tarafta yer tutması mümkündür. Şu hâlde diğer tarafa doğru doğrusal bir hareket mevcut olur.

فلا شك أن بقدر نقصان ميله عن بَ ينقص زمان حركته عن زمان حركة بَ فيكون نسبة نقصان زمان دَ عن[1] جَ على نسبة[2] نقصان مسافته عن مسافته فاستويا، هذا محال.

ضابط: والجسم إذا وجد على حالة لا تجب له من ذاته فلحوقها به لعلّة، فإذا جرّد النظر إلى ذاته كان ممكنًا عليه تبدّلها إلا لمانع. والحالة الممكنة إن[3] كانت هي الوضع أو الموضع لكان[4] ممكنًا عليه الانتقال عنها وممكن التحرّك واجب الميل.

مُخلَّص: فالمحدّد للجهات ليس بعض أجزائه بما هو عليه من الوضع والمحاذات[5] أولى من غيره، فلا وجوب[6] لذلك في شيء منه إلا لعلّة. فكان النقلة ممكنةً لذاته ولا موضع له ولا جهة فوقه ليتصور الميل المستقيم فيتعيّن الميل المستدير.

والتبدّل الممكن للمحدّد ليس لبعض أجزائه إلى بعض ولا خارج له فهو[7] بالنسبة إلى داخل. ثم لو تحرّك المحدّد وما فيه فليس ثَمّ صوب ثابت ولا جهة متعيّنة ولا حركة إلى غير صوب فيمتنع. فلا بدّ وأن يكون في وسطه ساكن ليتبدّل وضع[8] كل واحد من المتحرّك والساكن بالقياس إلى غيره. ولمّا علمتَ أن المحدّد بسيط فيقتضي من الأشكال المستدير.

تمهيد: الجسم الكائن الفاسد إذا خَلع صورةً ولبس أخرى فيمكن عليه الحركة المستقيمة، لأنه إن لبس المستجدّة من الصورة في مكان المختلعةِ فله[9] النقل إلى المكان المناسب، وإن لبس المستجدّة[10] في مكانها فيكون قبل اللبس زاحم ذا[11] المكان فتحرّك إليه وحرّكَه فأمكنت على نوعيهما.[12] وإن فرض تلاصق مكانَي المستجدّة والمختلعة فالمجاورة ليست اتّحاد[13] المكان وأمكن للشيء التمكّن في الطرف الآخر لمكان[14] نوعه فوجدت الحركة المستقيمة إليه.

١ م – عن زمان حركة ... زمان دَ عن.
٢ ل: عن زمان ج نسبة.
٣ س: إذا.
٤ م: فكان.
٥ م – فالمحدّد للجهات ... من الوضع والمحاذات.
٦ م: وجود.
٧ ل: فهي؛ ب، ر + له.
٨ ل: وضعا.
٩ س: قبل.
١٠ م – من الصورة في مكان ... وإن لبس المستجدّة.
١١ ب، ط: ذي؛ س + هذا.
١٢ ل: نوعيها؛ م: نوعهما.
١٣ م: اتحاد.
١٤ ر: بمكان.

Cihetleri sınırlandıran şeyde dairesel meyil bulunduğu için, onun hakkında doğrusal meyil imkânsızdır. Dairesel meyle sahip olan her şeyin hükmü, böyledir. Tek bir tabiat hem bir şeye yönelmeyi hem de o şeyden uzaklaşmayı iktiza etmez ki uzak durduğu şeyi talep etsin! Zira bu imkânsızdır. O hâlde cihetleri sınırlandıran şey, şu doğrusal hareketi gerektireceği için oluş ve bozuluş içinde değildir.

Cihetleri sınırlandıran şey parçalanmaz. Nitekim bunu boşlukta ve onun dışında hareketin meydana gelmesiyle ilgili hususta daha önce belirtmiştik. Zira zorlayıcı, parçalanma esnasında onu hareketlendirirse şayet parçalar bir engelleme olmaksızın farklı cihetleri kabul ediyorsa onun farklı doğrusal meyli olur; şayet parçalar bitişmeye doğru meylediyorsa bu durumda da onda doğrusal meyil söz konusu olur. Oysa dairesel meyle sahip olan şey hakkında bunun imkânsız olduğu ispat edilmişti. Bu nedenle dairesel meyli olan sabit felekler parçalanmaz.

Meylin ispat edilmesi, burhanın ilk kısmından olup, bazı âlimler bu hususta sözü uzatmıştır. İşrakî biri demiştir ki dairesel olanın konumları birbirine eşit ise kütlesinden dolayı konumlarının meyli de eşit olur. Eşitlik durumunda da meyil bulunmaz.

Meyil burhanına bir tenkit gelmiştir: Büyük bir kuvvet mevcut olduğunda engelleyicinin zayıflığı ile yokluğu arasında bir fark yoktur. Çok sayıda insanın hareket ettirdiği veya hareketine mâni olduğu ağır bir cismi, o insanlardan birisi tek başına hareket ettirmeye veya hareketine mâni olmaya çalıştığında onu aşan şiddetli bir kuvvet mevcutken o insanın tesir hususunda varlığı veya yokluğu eşittir.

Bil ki meselâ meyli eşit iki taştan biri merkeze doğru hareket ettiğinde ikinciyi de biz kuvvet uygulayarak hareket ettirdiğimizde, hareket ettirdiğimiz ikinci taş, meyline kuvvetimiz ilâve olduğu için daha hızlı olur. İlâveten, meyilden yoksun üçüncü bir taş var olsa ve biz onu, önceki taşa uyguladığımıza eşit olacak şekilde bir kuvvetle merkeze doğru hareket ettirsek ikinci taşın hareketi iki meyilden dolayı daha hızlı olur. Diyelim ki ikisi de yani ikinci ve üçüncü taş eşit olsun! Daha önceki taşa ilişkin söylediklerimize ilâveten belirtilen B ve D'yi meselâ merkeze doğru sırf zorlamayla hareket ettirdiğimizde bu yolda muhal lazım veya elzem olur. Oysa durum böyle değildir.[1]

1 Burada B ile kendisinde kasrî hareketten alıkonulmuş bir meyil bulunan cisim, D ile aynı şekilde meyilli olup ancak bundan daha az bir meyli olan cisim kastedilmektedir. Her ikisi de burhan meylinde [yukardaki paragraflarda] zikredilmişti. Bu burhanı tıpkı C olarak adlandırılan meyilden yoksun cisimle birlikte B ve D'de orada kullandığımızda olduğu gibi, kendisinde merkeze doğru biri tabiî diğeri kasrî iki meyli bulunan taşla birlikte burada kullandığımızda, orada lazım muhal burada da "lazım" olur.

فالمحدّد للجهات لما كان فيه ميل مستدير امتنع عليه الميل المستقيم، وكذلك كل ذي ميل مستدير. لأن الطبيعة الواحدة لا تقتضي توجهًا إلى شيء وانصرافًا عنه فيطلب المرغوبَ عنه هذا محال، فليس بكائن فاسد[1] لاستدعاء ذلك استقامة الحركة.

ولا ينخرق[2] لِما ذكرنا من وقوع الحركة في العدم[3] وغير ذلك، ولأنه إذا حرّكه القاسر[4] عند الخرق إن طاوعت الأجزاء في الجهات المختلفة دون ممانعة فلها ميل مستقيم مختلف، وإن مالت إلى الالتئام أيضًا ففيها ميل مستقيم وقد برهن أن ذا الميل المستدير[5] يستحيل عليه ذلك، والأفلاك الثابت[6] لها الميل المستدير لا تنخرق لذلك.

ومن أول برهان إثبات الميل إلى هاهنا أكثره[7] رأي بعض العلماء، قال المُشرق: المستدير إذا تساوت أوضاعه يستوي لجرمه ميل[8] أوضاعه ولا ميل عند الاستواء.

وبرهان الميل فيه نقد فإن الضعيف من الممانع عند قوّة كثيرة قد يستوي مع عديم الممانعة. والجرم الثقيل الذي لا يحركه ولا يمانعه إلا كثير من الرجال فقوّة محرّك أو ممانع واحد منهم إذا استقلّ وجودها وعدمها في التأثير سواء عند شدّة[9] القوّة الزائدة عليه.

واعلم أن حجرين مثلًا متساويَي الميل إذا تحرّك أحدهما إلى المركز وحرّكنا الثّاني إليه بقوّة، فإن[10] الثاني الذي حرّكناه أسرع لانضمام قوتنا إلى ميله.[11] ثم لو كان عديم الميل موجودًا وحرّكناه أيضًا إلى المركز بمثل قوّة حرّكنا بها الحجر إليه سواء فحركة الحجر أسرع للميلين. وهب! أنهما تساوَيا، فإذا حرّكنا بَ وَدَ المذكورين قسرًا صرفًا إلى المركز مثلًا على ما قلنا مع هذا الحجر كان المحال لازمًا على طريقه أو ألزم وليس كذا.

١ ل: ولا فاسد.
٢ س، ل، م: ولا يتمزق.
٣ م: عدم.
٤ م: حركة القاسرة.
٥ م + لا ينخرق.
٦ س: الثابتة.
٧ س، ط، م: أكثر.
٨ ل: مثل.
٩ س – شدة.
١٠ س: كان؛ ل: فلا شك أن؛ م: إن.
١١ ط: مثله.

Özetle şu bizim için yeterli olmuştur: Yukarıda da ilkin geçtiği üzere sınırlandırıcı ne parçalanır ne de doğrusal hareket eder. Bu sebeple o, oluş ve bozuluş içinde değildir. Unsurlu şeylerin meyli hissedilir iken, ileride öğreneceğin üzere dairesel şeylerin başka bir meyli vardır.

Üçüncü Telvîh: Mekân Üzerine

Çoğunluğun ittifakına göre mekânın dört belirtisi vardır.

1. Cismin, bu mekândan başka mekâna intikalinin mümkün oluşu.

2. İki cisimden birinin işgal ettiği yerde iki cismin de aynı anda hâsıl olmasının imkânsızlığı.

3. "İçinde" ve bu anlama gelen bir lafızla cismin ona nispeti.

4. Alt, üst vb. gibi cihet yönünden farklı olmasıdır.

Mekânın, madde olduğu sanılır. Mekânın sûret olduğu da söylenir. Mekânın cismin kendisine yerleştiği şey olduğu da söylenir. Yukarıda kabul edilen belirtilerin hiçbiri bunlardan birine uymaz. Dolayısıyla bunların hiçbirisi mekân değildir. İlk iki tarife göre cismin kendi iki cüzünden birinin içinde olması gerekir. Oysa bu imkânsızdır.

Mekânın boşluk olduğu sanılmıştır. Boşluk kendisinde üç boyutun farz edilmesi mümkün olan bir uzamdır. O maddede olmaksızın kaim olup, cismin onu doldurması, boşluğun özelliklerinden biridir. Bir gruba göre boşluğun cisimden hâlî olması mümkün iken başkalarına göre mümkün değildir. Cismin bulunmadığı bir boşluğu mümkün görenler, bu âlemin ötesinde boşluğun sonsuza kadar uzadığını ispat ederler. Oysa sen sonsuzluğun imkânsız olduğunu öğrenmiştin.

Boşluğun varlığı imkânsızdır. Zira cismin işgal ettiği boşlukta, bu cisimden daha küçük bir cisim boşluğun bütün uçlarında meydana gelmiş olsa hiç şüphe yok ki eşit olan boşluk büyük için artmış olur. Şüphesiz ki birbirine uzak cisimler arasındaki boşluk, birbirine yakın olan cisimler arasındaki boşluktan daha büyüktür. Bu durumda boşluk miktara sahip olmuş olur ki miktar da bir niceliktir; dolayısıyla boşluk bir şey olmayan, yani yokluk da değildir.[1]

Muhalin "elzem" oluşuna gelince, orada hareketten alıkonulmuş meyle sahip olan şeyin alıkonulmuş meyli bulunmayan şeye eşit olması gerekir. Burada alıkonulmuş meyle sahip şeyin kendisinde bununla birlikte muvafık tabiî bir meyil bulunduğu hâlde buna sahip olmayana eşit olması gerekir, bu durumda o imkânsızlık bakımından daha ileride olacaktır. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 101.

1 Bunun mânası şudur: Salt yokluk ne niceliktir ne de nicelik sahibidir. Dolayısıyla bu yokluğun şu yokluktan ne daha büyük ne de ondan daha küçük olduğu söylenir. Kendisi hakkında bu şeylerin tasdik edildiği her şey yokluk değildir, dolayısıyla boşluk yokluk değildir. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 110.

فكفانا أن المحدّد لا ينخرق لما سبق أولًا ولا يتحرّك على الاستقامة فليس بكائن ولا فاسد. وميل العنصريات محسوس[١] وللمستدير[٢] ميل آخر ستعرفه.

التلويح الثالث: في المكان

وله أمارات أربعة باتّفاق الجماهير:

الأول: جواز انتقال الجسم عنه إلى غيره.

والثاني: استحالة حصول جسمين فيما يشغله أحدهما معًا.

والثالث: أنه ينسب إليه الجسم بلفظة «في»[٣]وما في معناها.

والرابع: أنه يختلف[٤] بالجهات مثل فوق وتحت ونحوهما.

وظنّ أن المكان هو الهيولي وقيل هو الصورة وقيل ما يستقرّ عليه[٥] الجسم، والأمارات المسلّمة كلها ليس ولا واحد منها يجتمع[٦] فيه فليس شيء منها بمكان، وفي الأولين يلزم أن يكون الجسم في أحد جزئيه هذا محال.[٧]

وظُنّ أن المكان هو الخلاء وهو امتداد يمكن فيه فرض أبعاد ثلاثة قائمة، قائم لا[٨] في مادة من شأنه أن يملأه الجسم. ويجوز أن يخلو عن الجسم عند قوم ولا يجوز عند غيرهم. والمجوّزون لخلوّ الخلاء أثبتوا وراء العالم ممتدًّا غير متناه، وعرفتَ[٩] استحالة اللانهاية فيه.

ووجوده محال لأنه لو كان فما شغله جسم إذا حصل فيه أصغرُ منه في الأقطار كلها لا شك أنه يزداد عليه الخلاء المساوي لأكبر منه، ولا شك أن بين الأجسام المتباعدة الخلاء أكبر[١٠] من المتقاربة فله مقدار وهو كمّ فليس لا شيء،

١ م: محسوسة.
٢ ب: والمستدير.
٣ م – في.
٤ ل: مختلف.
٥ س: فيه.
٦ ب، ط: يجمع.
٧ ر – هذا محال.
٨ ط: إلا.
٩ ل، م: وقد عرفت.
١٠ م: أكثر.

Boşluk kendiliğinden kaim bir şey ise onun eni, boyu ve derinliği olur ki bu durumda o cisim olur.

Bunu biraz daha genişletelim ve diyelim ki boşluk sürekli (bitişik) niceliğe uygun düşer. Sürekli niceliğe uygun düşen her nicelik sürekli niceliktir. Zira süreksiz (ayrık) nicelik, sürekli olana uygun düşmez. Sürekli nicelik şayet mahalden müstağni bir tabiata sahip ise onun türü mahalle muhtaç olmaz. Zira zâtı gereği bir türün lâzımı, şahıslarından ayrı bulunmaz. Türünden bir şeyin muhtaç oluşu, her birinin muhtaç olmasını gerektirir. Şu hâlde boşluğun bitiştiği şey maddede ortaya çıkar. Bu durumda o cisim olur. Oysa onun böyle olmadığı farz edilmişti. Bu nedenle boşluk imkânsızdır.

Sen de bilirsin ki boşluk, vehmî ayrışmayı kabul eder. Bu nedenle, daha önce de geçtiği üzere, onun bir maddeye sahip olması gerekir. Ayrışmanın imkânı imkânsız görülür ise bu durumda şu denilir: Boşlukta bir cisim meydana geliyor ve boşlukla bütünleşmiyor ise cisim boşluktan ayrılmış ve ayrıştırılmış olur. Şayet bütünleşiyor ise niceliksel bir artış olmaksızın iki boyut tek bir boyut hâline gelmiş olur ve iki birlik tek birlik olmaz. Oysa öğrendiğin üzere iki şey tek bir şey olmaz.

Yine, cisimlerin birbirine girmesinin imkânsız olduğunu da bilirsin. Birbirine girmek demek, iki şeyden birinin diğerinin tamamına bütünüyle birleşmesidir. Bu durumda tümünün mekânı bir cüzünün mekânı olur. Bunun imkânsızlığı açıktır. Cisimlerin birbirine mâni olması ancak boyutların tamlığından kaynaklanır. Cismin tamamının diğer cismin tamamıyla değil de bir cüzünün diğer bir cüzüyle birleşmesi mümkün ise bu, cisimlikten, sûretten veya maddeden ileri gelmez. Zira cismin tamamının diğer cismin tamamıyla birleşmesi imkânsız görülür ise bir cüzünün diğer cüzüyle birleşmesi de imkânsız olur. Çünkü bütün ve cüz yönünden bunlar birbirine eşittir. Şu hâlde tâlî geçersizdir, dolayısıyla mukaddem de geçersizdir.

Bir cismin başkasına bitişmesinin zâtî değil de arazî yüzeyi ile olduğu sanılmasın! Çünkü iki yüzey iki cismin dışında bir yerde birleşiyorsa her birinin diğerine ve cisme dönük bir tarafı olur. Derinlik sahibi olan yüzey cisim olur.

وإذا قام[1] بنفسه وله طول وعرض وعمق فهو جسم.

ونزيده بيانًا فنقول:[2] إنه طابق الكمَّ المتّصل، وكل كمّ طابق المتّصل فهو كمّ متّصل إذ المنفصل لا يطابق[3] المتّصل. والكمّية المتصلة لو كان لها طبيعة مستغنية عن المحلّ لما[4] افتقر نوعها إلى المحل. إذ لازم النوع لذاته لا يفارق أشخاصه، وافتقار شيء من نوعها يوجب افتقار كل واحد، فالخلاء اتّصاله[5] في مادة فهو جسم، وقد فرض لا كذلك هذا محال.

وتعلم[6] أيضًا أنه يقبل الانفصال الوهمي فلا بدّ له من مادة كما سبق وإن مُنع جواز الانفصال، فيقال:[7] إذا حصل فيه الجسم إن لم يجتمع مع الخلاء فقد فرّقه وفصّله، وإن اجتمع معه[8] فتداخل[9] البُعدان صائرة[10] بُعدًا واحدًا بلا زيادة مقدار ولا تصير وحدتان وحدةً واحدةً، وقد عرفتَ أن لا شيئان صارا[11] واحدًا.

وأيضًا تعلم أن الأجسام تمانع[12] عن التداخل، والتداخل هو أن يلقى أحد الشيئين بكليته كل الآخر، فيكون لكله مكان جزئه وهو بيّن الاستحالة، وتمانع الأجسام ليس إلا لكمالها البُعدي. والجسم لمّا[13] جاز أن يلقى بعض الآخر ببعضه دون الكل بالكل فليس للجرميّة[14] ولا للصورة ولا للمادة، فإنها لو منعت ملاقاة الكل بالكل لمنعت ملاقاة البعض بالبعض فإنها متساوية[15] في الكل والبعض، والتالي باطل فكذلك المقدم.

ولا يظنّ أن التقاء[16] الجسم آخر بسطح عرضي دون ذاته، فإن السطحين إن التقيا دون الجسمين فلكل طرف إلى الآخر وطرف إلى الجسم فالسطح ذو عمق فصار جسمًا

١ ر، س، م: فإذا قام؛ ل: وإذا قام فإذا قام.
٢ م: ونقول.
٣ م: لا به طبق.
٤ س، ل: فما؛ م: ما.
٥ س، ل: إيصاله.
٦ ب، س، ط: ويعلم.
٧ ط: فقال.
٨ ر: فيه.
٩ ر: فقد تداخل.
١٠ س: صارا؛ ط: ضايرة.
١١ م: صار.
١٢ س: يتمانع؛ ل: متمانع.
١٣ س – لما.
١٤ س: للجرم؛ ر: للجسمية.
١٥ س، ط، ل: مساوية.
١٦ ط: لا يظن البقاء؛ ل: لا يظن التقاء.

Bu ise imkânsızdır. Çizgi ve noktanın durumu da bunun gibidir. Çizgi ve nokta kendiliklerinden kaim olmadıkları için, iki cismin arazında bizâtihi var olmazlar. Birbirini engellemenin, boyutsal tamlık için olduğu sabit ise boşlukta ve dolulukta birbirine girme düşünülmez. Şu hâlde onların görüşü geçersiz olur.

Yine, boşluk gerçekleşmiş olsaydı onda hareket ve hareketsizlik düşünülmezdi; bunun sebebi tabii olanda tercih ve imtiyazın bulunmayışı, kasrî olanda ise onun tabii olana dayanmasıdır.

Başka Bir Yol: Senin de bildiğin üzere, hareketlerin hızlılığı ve yavaşlığının, kendisinde hareket bulunan şey sebebiyle farklılaştığı söylenmiştir.Yoğun bir doluluk, hareket eden şeyi daha seyrek olana göre daha çok engeller. Boşluğun olduğu farz edilirse asla engelleme olmaz. Dolayısıyla C, bir kuvvet sebebiyle boşlukta bir mesafe hareket eder. Meyilde C'ye denk olan B bu mesafenin misli kadar dolulukta hareket eder. Şüphe yok ki C'nin hareketinin süresi engellemenin bulunmayışından dolayı daha az olur. Mesafelerinin mislindeki C'nin süresi B'den eksik olmayacak bir nispete göre, yoğunluğu ilkinden eksik olan bir dolulukta hareket eden bir D farz edelim. D'nin süresi mekânının inceliğinin artışı ölçüsünce B'den eksik olur. Bu durumda engelleyen ile engellemeyen içindeki hareket birbirine eşit olur ki bu imkânsızdır. Bunun durumu, meyil burhanının durumu gibidir.

Gemi ve tas gibi içi oyuk olan ağır cisimlerin suyun üstünde durması, boşluğu iptal eden şeylerden biridir. Bu, havanın iç yüzeye taalluk etmesinden (bitişmesinden) ileri gelir. Hacamat şişesindeki derinin çekilmesi de bunun gibidir. Boşluk vb. olmadığı için hava onu çeker. Şu hâlde mekân, kuşatılan cismin dış yüzeyine temas eden kuşatan cismin iç yüzeyidir. Mekânla ilgili bütün belirtiler bunda toplanmıştır. Sınırlayıcının mekânı ve hayyizi yoktur. Zira mekân dışında bir hayyiz yoktur. Aşağıda belli olacağı üzere hayyiz terimi ile vaz'î bir haysiyet kastedilir.[1]

1 Cihetlerin sınırlayıcısının bir mekânda olmaması gerekir. Sınırlayıcı bir mekânda bulunsaydı, sınırlayıcının dış yüzeyinin bu cismin iç yüzeyine temas etmesi için sınırlayıcının üstünde onu kuşatan başka bir cisim bulunurdu. Durum böyle olduğunda sınırlayıcıyı kuşatan şey, sınırlayıcı olur ve bu durumda sınırlayıcı, sınırlayıcı olmazdı. Bu da çelişkidir. Hayyiz iki anlamda kullanılır: 1. Mekân lafzıyla eş anlamlı olur ve buna göre sınırlayıcı hayyiz sahibi olmaz. 2. O buradadır, o şuradadır şeklinde hissî bir işaretle cisme işaret edilmesinin uygun olması itibariyle "hayyiz" ifadesiyle vaz'î bir haysiyet kastedilir. Bunun taayyünü sınırlayıcının dışında bir cismin varlığına dayandırılmaz, bilakis bu haysiyet sınırlayıcıya dâhil olup onun altında yer alan bir cisim sebebiyle bazen ortaya çıkar. Buna göre her cisim mekân sahibi değilken, her cisim hayyiz sahibidir. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 119-120.

هذا محال. وعلى هذا حال الخطّ والنقطة ولا التقاء في عرضَي جسمَين بذاتهما[١] لعدم قوامهما بنفسهما. فإذا ثبت[٢] أن التمانع للتمام البعدي فلا يتصور التداخل في الخلاء ولا في الملاء فبطل مذهبهم.

وأيضًا لو تحقّق الخلاء لم يتصور فيه حركة وسكون أما الطبيعي فلعدم الترجح[٣] والامتياز، وأما القسري فلابتنائه على الطبيعي.

طريق آخر: قيل:[٤] وتعرف أن الحركات سرعتها وبطؤها تختلف بما فيه الحركة، فإن الملاء الغليظ يمانع المتحرّك أكثر من الرقيق. فإذا فرض الخلاء فلا تمانع أصلًا فيتحرّك فيه جَ بقوّة مسافة، ويتحرّك في الملاء في[٥] مثل[٦] تلك المسافة بَ المساوي لـ جَ في الميل. فلا شك أن زمان حركة جَ أقصر لعدم الممانعة، ويفرض[٧] دَ متحرّكًا في ملاء[٨] ينقص غلظه[٩] من الأول على نسبة ما نقص زمان جَ عن بَ في مثل مسافتهما، فينقص زمانه عن بَ بمثل ما زاد رقّة مكانه عليه فتستوي الحركة في ممانع وغير[١٠] ممانع هذا محال، وهذا حاله حال برهان الميل.[١١]

وممّا يبطله[١٢] وقوف أجسام ثقال ذوات تجاويف على الماء كالسفن والطاسات، وإنما ذلك لتعلق الهواء بالسطح الباطن. وكذلك انجذاب البشرة في المحجمة إذا انجذب الهواء لضرورة[١٣] عدم الخلاء وغير ذلك. فالمكان هو السطح الباطن للجسم الحاوي المماسّ للسطح الظاهر للجسم المحوي. واجتمع فيه الأمارات كلها والمحدّد لا مكان ولا حيّز له، إذ لا حيّز سوى المكان إلا أن يعنى به حيثيّة وضعيّة قد[١٤] تتعيّن بما تحت.[١٥]

١ ط: بذاتيهما.
٢ م: أثبت.
٣ ط: الترجيح.
٤ س – قيل.
٥ ر – في.
٦ م: الملاء ومثل.
٧ س، ل: ونفرض.
٨ م: الملاء.
٩ م: غلظة.
١٠ ل: وفي غير.
١١ م: المثل.
١٢ ط: يبطل.
١٣ م: الضرورة.
١٤ س – قد.
١٥ ل – قد تتعين بما تحت.

Fasıl: [Cismanî Âlemin Tek Olması Üzerine]

Her biri, bir sınırlayıcının içinde olacak şekilde iki âlemin varlığı için umumi bir imkân yoktur. Zira küreler aralık bırakmadan istiflenemez. Boşluk olması kaçınılmazdır. Sınırlayıcı, uzamı olan doğrusal bir cisimle dolu olursa bu durumda onun iki tarafı bulunur. Bu durumda onun üzerlerinde bir sınırlayıcıyı gerektiren iki ciheti olur. Dolayısıyla bunlar sınırlayıcı olmaz. Bu ise muhaldir.

Tek bir sınırlayıcının altında her biri diğerinin içinde olan iki âlem yoktur. Zira tek bir kuşatıcı dairenin iki merkezi olmaz ki aşağı iki cihet ortaya çıksın. Dolayısıyla, toprak ve su için iki konum ortaya çıkmış olsun.

Kısaca bu âlemde tek bir türün iki mekânının olması mümkün değildir. Zira bu iki mekândan çıkıldığında ya ikisine meyil söz konusu olur ki bu muhaldir ya da tahsis edici olmadan bu ikisinden birine meyil söz konusu olur veyahut meyil olmaz ki bu da muhaldir. Şu hâlde boşluk yoktur ve cisimler birbiriyle yan yanadır. Sınırlayıcı küresel olduğuna ve basitlerin tümü de bunu gerektirdiğine göre sınırlayıcı kürelerle doludur. Öyleyse cisimler düzenlenmiş ve çevrelenmiştir. Onların tamamı da tek bir küredir, oval bir şeydir.

Her cisim türünün, sayıları sayılarına denk olan bir tür mekânı vardır.

ÜÇÜNCÜ MEVRİD: Hareket, Zaman ve Bunların Hâlleri Üzerine

Bu bölümde dört telvîh vardır.

Birinci Telvîh: Hareket Üzerine

Hareket, zaruri olarak yerleşik olmayan bir heyettir.[1] Ya da onun betimi şudur: Hareket, bir anda olmaksızın bir şeyin kuvveden fiile çıkışıdır.[2]

1 Mümkün mevcutlar cevher, bağıntı, hareket, nicelik ve nitelik olmak üzere beş kısımdır. Hareketin tanımında geçen "heyettir" ifadesiyle cevher dışarıda bırakılır, "yerleşik olmayan" ifadesiyle nicelik, nitelik ve bağıntı gibi sabit şeyler dışarıda bırakılır ve geriye hareket kalır. Bu üçünden (nicelik, nitelik ve bağıntıdan) sabit olmayan şey zaman gibi nicelik kısımlarındandır. Dolayısıyla buradaki "zarurilik" kaydı olarak bu üçünden sabit olmayan şeyi dışarıda bırakır. Yerleşik olmayan ifadesiyle varsayılan parçaları zihin dışında bir araya gelmeyen şey kastedilmektedir. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 125.

2 Hareket ettiği düşünülen mevcudun ancak bazı yönlerden bilfiil ve bazı yönlerden bilkuvve olan bir şeydir. Böyle olan her şey bilkuvve olana sahip bir varlıkta, şeyde kuvveden fiile çıktığında eğer onun fiile çıkışı aniden gerçekleşiyorsa bu fiile çıkış, oluştur. Eğer onun fiile çıkışı aniden değil bilakis yavaş yavaş tedrici olarak gerçekleşiyorsa onun bu fiile çıkışı harekettir. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 126.

فصل: [في أن العالم الجسماني واحد]

ولا[1] إمكان عامّ لوجود عالمَين كل في محدّد، فإن الكُرات لا تراصّ[2] دون فرجة فيلزم الخلاء. فإن[3] مُلئ بجرم مستقيم ذي[4] امتداد فله طرفان، فله جهتان تستدعي محدّدًا فوقهما فليسا[5] بمحدّدين هذا محال.

ولا عالَمان تحت محدّد واحد في كل واحد[6] ما في الآخر[7] إذ لا مركزان[8] لمحيط واحد لتحصل جهتي[9] سفل، فيحصل موضعان للأرض وكذا للماء.

وبالجملة، لا يجوز أن يكون في العالَم مكانان لنوع. فإنه إن أخرج منهما إما أن يميل إلى كليهما[10] وهو محال أو إلى أحدهما ولا مخصِّص[11] أو لا يميل وهو محال، وإذ لا خلاء فالأجرام[12] متراصّة. ولمّا كان المحدِّد كريًّا والبسائط كلها تقتضي كذلك فيمتلئ[13] المحدّد من[14] كرات،[15] فالأجسام منتظمة محفوفة، مجموعها كرة واحدة وبيضة واحدة.

ولكل نوع من الأجرام نوع من المكان توازي أعدادُه أعدادَه.

المورد الثالث: في الحركة والزمان وأحوالهما

وفيه أربع تلويحات

التلويح[16] الأول: في الحركة

وهي[17] هيئة غير قارّة بالضرورة أو ترسم[18] بأنها خروج الشيء من القوّة إلى الفعل لا دفعة.

---

١ ب، س، ط، م: لا.
٢ م: لا يتراض.
٣ س، ل، م: وإن.
٤ س، ل، م: ذو.
٥ ل: فليستا.
٦ س، ل، م – واحد.
٧ س: الأجزاء.
٨ م: مركزات.
٩ م: فيحصل جهتا.
١٠ ل: كلهما.
١١ ل: ولا تخصيص.
١٢ س: فالأجسام.
١٣ ر: فملي.
١٤ ر + الأجسام.
١٥ ر، ل: الكرات.
١٦ ر، س، ل، م – التلويح.
١٧ س: وهو.
١٨ ي، ط: يرسم؛ ل: وترسم.

Hareket ya mekânsal olur ki bu açıktır ya da vaz'î olur, tıpkı şeyin cüzlerinin cihetlere olan nispetinin değişmesi veya cihet itibariyle bu cüzlerin birbirine olan nispetinin değişmesi gibi ki sınırlayıcının hareketi böyledir. Zira onun mekânı yoktur. Dolayısıyla onun hareketi vaz'îdir. Yine, kendisinden çıktığı şeyin üzerinde değil de kendi merkezi üzerinde dönen cismin hareketi de böyledir. Zira bütünün bir hareketi olup, bütün mekânından ayrılmaz. Dolayısıyla bu hareket, vaz'î veya nicelikseldir.

Bir şey bazen büyük bir miktara doğru hareket eder ki bu, ya cüzlerinin artması sebebiyle olur ve buna "büyüme" denir ya da bunun dışında bir şeyden dolayı olur ve buna da "seyrelme" denir veya parçalarının eksilmesi sebebiyle olduğundan daha küçük bir miktara doğru hareket eder ki buna "pörsüme" denir ya da bunun dışında miktara doğru hareket eder ki ona da "yoğunlaşma" denir.

Ya da hareket, nitelikte ortaya çıkar, tıpkı siyahlıktan beyazlığa doğru adım adım hareket eden cisimde olduğu gibi.

İlk üçündeki [yani yer, konum ve nicelik bakımından olan] değişimlerin tümü harekettir. Çünkü bunlarda niceliğe ilişkin yenilenme (değişim) zorunludur. Nitelikteki değişim hareket olmadan da düşünülebilir, tıpkı başkası sebebiyle değişen ilim veya bir anda değişen irade de böyledir.

Bir başka taksime göre hareket, ya cismin dışında bir şeyin ve kuvvetlerinin gerektirdiği hareket olur ki bu, tıpkı taşın yükselmesi gibi, kasrî harekettir ya da cismin kendi kuvvetinin gerektirdiği harekettir. Cismin bu kuvveti ya devamlı olarak tek bir tarafa doğru olur ki bu teshirî tabiattır, yeryüzü cisimlerinin merkeze doğru olan hareketi böyledir ya da farklı yönlere doğru olur ki bu iradîdir, hayvanların hareketi böyledir.

Harekete ilişkin başka bir yaklaşıma göre o şu kısımlara ayrılır: Bizzat hareket: Tıpkı cismin kendinden dolayı hareketi kabul etmesinde olduğu gibi. Bilaraz hareket: Cismin kendinden dolayı değil içinde bulunduğu şey aracılığı ile hareketi kabul etmesidir, tıpkı gemide oturan kişinin hareketi gibi.

وهي إما مكانيّة وهي ظاهرة أو وضعيّة كتبدّل نسبة أجزاء[١] الشيء إلى الجهات ونسبة بعضها إلى بعض أيضًا بالجهات[٢] كحركة[٣] المحدّد إذ لا مكان له فهي وضعيّة، وكحركة جرم دائر على مركز نفسه لا على ما يخرج منه، فإن لكله[٤] حركة[٥] ولم يخرج الكل عن مكانه فهي وضعيّة أو كمّية.

٥ فإن الشيء قد يتحرّك إلى مقدار أكبر إما بزيادة الأجزاء ويسمّى نموًّا أو دونها ويسمّى تخلخلًا أو إلى مقدار أصغر إما بنقصان الأجزاء وهو ذبول[٦] أو دونه وهو التكاثف.

وإما واقعة في الكيف كالجسم يتحرّك من السواد إلى البياض شيئًا فشيئًا.

والثلاثة الأول[٧] تغيّراتها كلها حركة لوجوب التجدّد للتعلّق[٨] بالمسافة. والتغيّر ١٠ في الكيف قد يتصور ولا حركة كعلم يتبدّل بغيره أو إرادة كذا دفعةً.

والحركة في تقسيم آخر إما أن يقتضيها شيء خارج عن الجسم[٩] وقواه[١٠] وهي قسريّة[١١] كإعلاء حجر أو يقتضيها قوّة للجسم إما أن يكون أبدًا إلى جهة واحدة وهي الطبيعة التسخيريّة[١٢] كحركة الأرضيات إلى الوسط أو إلى جهات مختلفة وهي إرادية كحركات الحيوان.[١٣]

١٥ وللحركة طور[١٤] آخر تنقسم إلى ما بالذات كما يقبله[١٥] الجسم بنفسه، وإلى ما[١٦] بالعرض وهو أن لا يقبل الحركة بنفسه بل بتوسّط ما هو فيه كحركة القاعد في السفينة.

---

١ م: الأجزاء.
٢ س – ونسبة بعضها إلى بعض أيضًا بالجهات.
٣ م: الحركة.
٤ ب، ط: لكل؛ س: فإنه لكله.
٥ س – حركة.
٦ س: ويسمى ذبولا.
٧ س، ل: الأولى.
٨ س، ل: المتعلق.
٩ م: جسم.
١٠ ط: وقوله.
١١ م: قشرية.
١٢ ط + الغير؛ م: الطبيعية التسخرية.
١٣ ر: الحيوانات.
١٤ س: والحركة طورا؛ ل: والحركة طور.
١٥ ط، م: يقبل.
١٦ س، ل، م + يكون.

İkinci Telvîh: Salt Cisimliğin, Hareketi veya Bir Türünü Gerektirmemesi Üzerine

Bil ki cisimliğin kendisi hareketi gerektirmiş olsaydı hareket bütün türleri için zorunlu bir şey olur ve her cisim hareketli olurdu. Oysa iş, böyle değildir. Hareketli olmak, cismin faslı da değildir. Zira bir şeyi cisim kılmak onu hareketli yapmak değildir. Bilakis onda iki oluş, yani cisim olma ve hareketli olma vardır. Bu, siyahlıkta ve onun renk oluşunda olduğu gibi değildir. Dolayısıyla hareketin hariçten bir vericisi vardır.

Başka Bir Burhan: Hareket yenilenen bir şey olarak ortaya çıkan bir zâttır. Dolayısıyla bunun, yenilenen bir illeti vardır. Oysa cisim böyle değildir.[1] Yine, cisim birbirine benzer. Dolayısıyla birbirine benzemeyi gerekli kılar. Hareketin hiçbiri birbirine benzemez. Şu hâlde cisim hareketi gerektirmez.

Fasıl: [Hareketin Cisim İçin Tabii Olmayışı Üzerine]

Sen de bilirsin ki cismin tabiatının gerektirdiği bir şey olması itibariyle hareket, herhangi bir cisim için tabiî değildir. Zira tabiat sabit iken hareket sabit değildir. Daha önce geçtiği üzere hareketin sabit olmayan bir illeti vardır.

Yine hareket, bir şeye doğru bir hareket olur ve onun bir hedefi vardır. Dahası, hareketin hedefinin varlığı ya cisimsel mâhiyetin gerektirdiği şeye nispetle tercih olunur ya da tercih olunmaz. Cisimsel mâhiyet, hedefi gerektirmiyorsa hedefin iki tarafı da zıddına nispetle eşittir. Dolayısıyla o tabii olarak hedefine doğru hareket etmez. Eğer iki taraftan birinin varlığı tercih olunuyorsa oraya ulaşıldığında tabiatı gereği ondan ayrılmaz. Ulaşmadan önceki ayrılık bizâtihi değil bir engel sebebiyledir. Aksi hâlde hareketle talep edilen şey gerekmez, dolayısıyla o, zâtından dolayı tercih edilmezdi. Cisimsel mâhiyet hareketten hâlî olsa ve beraberinde buna [bu mâhiyete] uygun gelen her şey de mevcut olsa [cisim] asla hareket etmezdi. Bu durumda tabii hareket de olmazdı. Tabiî diye isimlendirilen şeyin ayrılık üzerine bina edilmesi tabiî değildir.[2]

1 Cisim sabit bir zât olup, yenilenme yoluyla ortaya çıkmaz. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 132.

2 Tıpkı taşın merkezden ayrılığında olduğu gibi, cismin kendisine doğru hareket ettiği hedeften ayrılığı cisim için tabiî bir şey olsaydı, tabiî olarak bu hedefe doğru hareket etmezdi. Dolayısıyla bu tabiî hareket tabiî bir şeyin ayrılığı üzerine bina edilmiştir. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 134.

التلويح الثاني: في أن الحركة لا يقتضيها مجرّد الجسميّة ولا نوع منها

اعلم[١] أن الحركة لو اقتضاها نفس الجرميّة وجب على أنواعها فكان كل جسم متحرّكًا، وليس كذلك. وليس التحرك فصلًا للجسم إذ جعله جسمًا ليس جعله متحرّكًا بل فيه جعلان، لا كما كان في السواد ولونيّته فلها مفيد من خارج.[٢]

٥ **برهان[٣] آخر**: هو أن الحركة ذات تحدث متجدّدًا فله علّة متجدّدة وليس الجسم كذلك. وأيضًا الجسم متشابه فيقتضي المتشابه، ولا شيء من الحركة بمتشابهة[٤] فلا يقتضيها الجرم.

فصل: [في أن الحركة ليست طبيعية للجسم]

وتعلم أن الحركة ليست طبيعيّة لجسم من الأجسام بأن يقتضيها لطبيعته، لأن ١٠ الطبيعة ثابتة والحركة غير ثابتة، فلها علّة لا تثبت على ما مضى.[٥]

وأيضًا الحركة حركة[٦] إلى شيء فلها[٧] مقصد. ثم ما إليه الحركة إما أن يترجّح وجوده بالنسبة إلى اقتضاء الماهية الجسميّة أو لم يترجّح.[٨] فإن لم تقتضيه[٩] الماهية الجرميّة فاستوى طرفا نقيضه بالنسبة إليها فلا يتحرّك طبعا إليه. وإن ترجّح فإذا وصل إليه لا[١٠] يفارقه بطبعه وقبل الوصول كان المفارقة لا ١٥ بذاتها بل لمانع، وإلا لا اقتضاء فلا ترجّح لذاتها. فلو خُلِّيت الماهية الجرميّة ومعها كل ما يلائمها فلا تتحرّك[١١] أصلًا فلا حركة طبيعيّة، وما سمّيت طبيعيّةً ابتناؤها على مفارقة غير طبيعيّة.

---

١ س – اعلم.
٢ م – لا كما كان ... مفيد من خارج.
٣ م – برهان.
٤ م: متشابه.
٥ م – والحركة غير ثابتة ... على ما مضى.
٦ م – وأيضًا الحركة حركة.
٧ س – علّة لأتثبت ... إلى شيء فلها.
٨ م – وجوده بالنسبة ... أو لم يترجّح.
٩ س: تقتضيها؛ ل، م: يقتضيه.
١٠ ب، ط، م: فلا.
١١ س – لذاتها فلو خُلِّيت ... فلا تتحرّك.

Sabit tabiatın kendisi de hareketi gerektirmez. Bilakis [hareketi gerektiren şey] tabiat ve hareketli cismin her bir noktaya ulaşmasıdır ki bu noktalar hareketin illetinin bir cüzü olmaya elverişli değildir.[1] Şu hâlde illetin sabit bir cüzü, bir de sabit olmayan bir cüzü vardır.

Bilirsin ki tabiatı sebebiyle sürekli aşağıya doğru hareket eden bir cisim yoktur. Nitekim toprağın böyle olduğu sanılır. Zira cisimlerde sonluluğun zorunlu olduğunu öğrenmiştin. Yine bilirsin ki cismin tabii bir hareketi yoktur. Şayet olsaydı dağ vb. [yüksek] bir yerden atılan hafif bir cisim yere ulaşmazdı.

Üçüncü Telvîh: Zaman Üzerine

Bilinmelidir ki her hareketin başlangıcı ile belli bir sınıra varışı arasında şunlar vardır:

1. Birlikte başladığı hareketten daha yavaş bir hareketin imkânı. Yavaş olanın ancak diğerinden sonra hedefe ulaştığı düşünülebilir.

2. Birlikte başladığı hareketten daha hızlı bir hareketin imkânı. Diğeri hedefe varmadan o hedefe ulaşır.

3. Diğeri yolun yarısında iken başlayan hızlı hareketin imkânı. Hedefe beraber ulaşırlar.

4. Diğerinin yarısında, yarısının yarısında vb. hareketin imkânı.

Burada sabit olmayan ölçme imkânı vardır. Bunların ölçülmesine gelince ölçülen şey için 1/2 ve 1/6 söz konusu olur. Böyle olan her şey ölçülür ve o sırf yokluk olmaz. Zira yokluk için miktar mümkün değildir.

Ölçülen şeyin sabit olmayışı, diğeri yolun yarısındayken aynı mesafenin başlangıcında bulunan ve aynı hızla hareket eden şeyin ona erişme imkânını kaybetmesinden ileri gelir. İlkinin imkânının miktarı, diğer hareketli şeyin ve mesafenin miktarından başkadır. Zira bu ikisinin sabitliğinin mümkün oluşu, ilkinin sabitliğinin imkânından başkadır. Bu ikisi bazen hızlılık ve yavaşlıkta ortak olabilir. Hareketin imkân miktarı farklıdır. Hareketin yarısının imkân miktarı hareketin tümünün miktarından başkadır.

1 Bunun mânası şudur: Hareketin illeti sadece tabiat değildir, bilakis onun illeti iki şeyin toplamıdır. Bunlardan birincisi tabiat, ikincisi ise tıpkı taşın merkeze doğru olan hareket aralığında varsayılan noktalar gibi, hareketli cismin hareket aralığında var sayılan, kendisinde bu cismin hareketsiz kalması uygun olmayan noktalardan her birine ulaşmasıdır. Bu ulaşma bu cismin bu noktaların her birinden diğerine hareketi için gerekli olan illetin bir cüzüdür, bu illetin diğer cüzü ise tabiattır. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 134.

ونفس الطبيعة الثابتة أيضًا ما اقتضتها[١] بل الطبيعة ووصولها إلى كل نقطة غير ملائمة هي جزء علّة الحركة عنها، فللعلّة جزء ثابت وآخر غير ثابت.

وتعلم أن[٢] لا جسم يهوي بطبعه أبدًا كما ظنّ أن الأرض كذا لِما علمتَ من وجوب النهاية في الأجرام، وأن لا حركة طبيعيّة للجسم ولو كان كذا ما كان يلحقها جرم خفيف قد رُمِي من جبل أو نحوه.

التلويح الثالث: في الزمان

وليعلم أن بين ابتداء كل حركة وانتهائها إلى حدّ معيّن:

إمكان حركة أبطأ منها يبتدئ معها ولا تصور لبلوغها الغاية إلا بعدها،

وإمكان حركة سريعة تبتدئ معها[٣] وتثبت[٤] دون الوصول إلى الغاية.

وإمكان حركة سريعة تبتدئ من[٥] منتصفها وتصل معها.

وإمكان حركة نصف هذه ونصف نصفها وهكذا.

فهاهنا إمكان متقدّر غير ثابت أما تقدّره فلأن له النصف والسدس وكل ما كان كذا تتقدّر، وليس[٦] عدمًا بحتًا إذ لا يمكن له مقدار.

وأما عدم ثباته فلفوات الآخذة[٧] في منتصفها من مبدأ تلك المسافة بمثل سرعتها أن يلحقها أبدًا. فليس مقدار هذا الإمكان هو مقدار[٨] المتحرّك، ولا مقدار المسافة لإمكان ثباتهما دون إمكان ثباته وقد يتّفقان في السريع والبطيء. ويختلف مقدار إمكان الحركة ومقدار إمكان[٩] نصف الحركة دون مقدار كلها.

١ ب، ط: اقتضاها.
٢ ط – أن.
٣ س – ولا تصور لبلوغها... تبتدئ معها.
٤ س: وتنبت؛ ل: وسلب.
٥ س، ل: في.
٦ ل: فيتقدر فليس.
٧ ط: للآخذة.
٨ ب، ل: المقدار.
٩ م: مكان.

Bu ikisinde tek bir hareketlinin miktarı farklı olmaz. Hareketin miktarı hızlılığın ve yavaşlığın kendisi değildir; zira hızlı ve yavaş olan, bu ikisinin yarısının ve tümünün imkânını farklılaştırır; hızlılık ve yavaşlığın farklı oluşunu değil. Hareketin miktarı, özü itibariyle, hareketin kendisi değildir. Çünkü hareket bu miktar içinde farklı şeylerde mevcuttur.

Her miktar bir şeyin miktarıdır. Zira o sabit bir şeyin miktarı değildir. Şayet böyle olsaydı miktar da sabit olurdu, dolayısıyla o sabitliği düşünülmeyen bir şeyin miktarıdır. Bu da harekettir. Şu hâlde zaman bir araya gelmeyen önce gelen ve sonra gelen cihetinden ortaya çıkan hareketin ölçüsüdür.

Başka Bir Yöntem: Daha önce yokken varlığa gelen her şeyin, mevcut olmadığı bir öncesi vardır. 1'in 2'den önce oluşu gibi değil; zira ikisi bazen bir arada olabilir, önce ile sonra aynı anda olmaz. Olmama hâli, olma hâli ile bir arada bulunmaz. Başka bir şey hâsıl olduğunda o, bunun hâsıl olduğu anda ortaya çıkmış olmaz. Birincinin oluş hâlinde ikincinin oluşu yoktur. Dolayısıyla bu, diğerinden öncedir. İkinciden sonra gelen şey de böyledir. Dolayısıyla burada yokluğun kendisi olmayan, yenilenmesi zorunlu öncelikler bulunur. Zira bir şey yokken sonra var olabilir. Fakat önce böyle değildir. Şeyin imkânı, fâilinin kendisi, sebatı mümkün olan cevher veya araz böyle değildir. Zira bunlar bazen şeyden önce, onunla birlikte ve ondan sonra mevcut olur. Öncelik ise böyle değildir. Önceliklerin bir miktarı vardır. Önce, başka bir önceden sonra olabilir.

Sabit bir şeyin miktarı yoktur. Miktar, yenilenmesi zorunlu olan bir şey için söz konusudur. Bu da hareket olup, onun miktarı da zamandır.

An, geçmişin geleceğe bitişmesi gibi, zamanın cüzlerinin birbirine bitiştiği bir taraftır. Ânî bir şuurla veya aniden bir şeyin vuku bulmasıyla "an" belirgin olur. Böylece an ortaya çıkar. Aksi hâlde, ispatlayacağımız üzere, zamanı doğuran harekette asla kesit olmaz bilfiil taraf da olmaz.

Anların birbirine eklendiği düşünülmez. Aksi hâlde sayının miktarı her birinin miktarının adedine eklenmiş olur. Hareketin miktarı da bundan oluşmuş ve hareketin parçalanmayan bir cüzü bulunmuş olurdu. Oysa bu imkânsızdır.

ولـم يختلـف فيهمـا[1] مقـدار متحـرّك واحـد وليـس نفـس السـرعة والبطـؤ، فـإن السـريعة والبطيئـة يتفـاوت إمـكان نصفهمـا وكلهمـا[2] دون اختـلاف السـرعة والبطـؤ، ولا نفس الحركة من حيث هي هي فإنها موجودة في المختلفات في هذا المقدار.

وكل مقدار فهو مقدار لشيء وإذ[3] لـم يكـن مقدار أمر ثابت، إذ لـو كان كـذا لثبت فهـو مقـدار أمـر[4] لا يتصـور ثباتـه وهـو الحركـة. فالزمـان[5] مقـدار الحركـة مـن جهـة المتقدّم والمتأخّر الذين لا يجتمعان.

طريق آخر: كل حـادث بعـد أن لـم يكـن لـه قبـل لـم يكـن فيـه موجـودًا ولا[6] يبقـى القبل مع البعد لا كقبليّة الواحد على[7] الاثنين فإنهما قد يجتمعان؛ فإن حال اللاكون لـم يجتمـع[8] مـع حـال الكـون وإذا حصـل شـيء آخـر لـم يكـن حيـن كان هـذا، ففـي حالـة كـون هـذا لا كـون الثاني فهـو قبلـه وكذلـك مـا بعـد الثاني. فهاهنـا[9] قبليّـات واجبـة التجـدّد ليسـت[10] نفـس العـدم إذ عـدم شـيء قـد يكـون بعـد ولا كذلـك القبـل،[11] ولا إمكانَـه ولا نفس فاعله ولا جوهر[12] أو عرض ممكنة الثبات، لأن هذه[13] قد يكون قبل الشيء ومعه وبعده ولا كذلك القبليّة. وهذه[14] القبليّات لها مقدار فإن قبلًا قد يكون أبعد من قبل.

وليس مقدار أمر[15] ثابت فهو لأمر واجب التجدّد وهو الحركة[16] ومقدارها هو الزمان.

والآن[17] هـو طـرف للزمـان بـه تتّصـل أجـزاؤه بعضهـا ببعـض كاتّصـال الماضـي والمسـتقبل. ويتعيّـن الآن بشـعور دفعـيّ[18] أو وقـوع أمـر دفعـيّ فيتعيّـن بـه آن، وإلا سنبرهن أن الحركة التي منها الزمان لا منقطع[19] لها أصلًا فلا طرف لها بالفعل.

ولا[20] يتصـور أن يكـون الآنـات متشـافعةً وإلا زاد مقـدار عـدد علـى مقـدار كل[21] واحد فيتألّف[22] منها مقدار حركة[23] فصارت الحركة لها جزء لا يتجزأ وذلك محال.

١ س: فيها.
٢ س: كلها؛ م: نصفها وكلها.
٣ م: وإذا.
٤ ر: لأمر؛ ل – أمر.
٥ ل: فإن الزمان؛ م: فالزمان هو.
٦ س، ل، م: لا.
٧ ر: مع.
٨ س: لا يجتمع.
٩ ل: وهاهنا.
١٠ م: ليس.
١١ س – القبل.
١٢ ل: جوهرا.
١٣ ر: لأنها.
١٤ ل: فهذه.
١٥ م: مقدارا لأمر.
١٦ ل: التجدّد والحركة.
١٧ ط: والآ.
١٨ ل – دفعي.
١٩ ل: لا يتقطع؛ م: لا مقطع.
٢٠ ر: فلا.
٢١ ر، س، ل، م – مقدار كل.
٢٢ س: فتألف.
٢٣ م: الحركة.

Eğer belli bir aralıkta ortaya çıkan bölünmeyen bir hareket farz edilirse bu hareketin içinde bulunduğu aralık şayet bölünüyorsa bu aralığın her bir parçasında hareket bulunur; dolayısıyla o da bölünmüş olur. Oysa onun parçalanmadığı farz edilmişti. Belirtilen delillerden dolayı aralığın parçalanmayan bir cüzü olduğu düşünülmez. Dolayısıyla anların birbirine eklenmesi geçersiz olur. Aniden ortaya çıkan anlar, hareketler sebebiyle değildir. Onların ancak tek tek ortaya çıktığı düşünülür.

Soru: Bir an belirliyor ve diyoruz ki felek bu anda sakin veya hareketli olur. Feleğin hareketsizlik hâli imkânsız olduğuna göre bu durumda o hareketli olur ve hareketi de o anda gerçekleşmiş olur.

Cevap: Aynı şekilde felek, o anda hareketli değildir. Zira anlık hareketin olmadığını ispatlamıştık.

Soru: Bu durumda ne hareketli ne de hareketsiz olmayan bir cismin var olması gerekir.

Cevap: O anda hareket veya hareketsizlikten yoksun oluşu, onun bizzat ikisinden uzak olmasını gerektirmez.

Şu hâlde zamanın önceliklerine ait bir kesinti (parça) yoktur. Zira onun bir başlangıcı olsaydı öncesi de olurdu. Eğer bir kesinti olsaydı sonrası da olurdu. Bu durumda tamamından önce veya tamamından sonra parçalanan bir şey bulunurdu ki bu imkânsızdır.

Zaman doğrusal hareketin miktarı değildir. Zira doğrusal hareket, cihetler sonlu olduğu için sonsuz bir cihette devam etmez. Geri dönüş sebebiyle onun kesintiye uğraması gerekir. Zira her iki doğrusal hareket arasında hareketsizlik zamanı vardır.

Bunun ispatı şudur: Hareketlerin sınırları vardır. Hareket ettirici herhangi bir şeyi bir sınıra ulaştırdığında ulaşma anında o şey bilfiil ulaşmış olur. Sonra o şeyin bu sınıra bir anda ulaşmış olması ortadan kalkar. Eğer başka bir vakitte oraya ulaşıncaya kadar bir müddet kalmış olsaydı ulaşma anı, ulaştırıcı olmaksızın gerçekleşen akış/oluş anından başka olur ve iki an arasında bir zaman olurdu. Bu da hareketsizlik zamanıdır.

فإنه إن فُرضت حركة لا تتجزأ واقعة[1] في[2] مسافة، فالمسافة التي استغرقها تلك الحركة إن كانت منقسمةً ففي كل جزء منها يكون شيء من الحركة فانقسمت وقد فرضت غير متجزّئة. ولا يتصور أن يكون للمسافة جزء لا تتجزأ للبراهين التي[3] ذكرت فبطل تشافع الآنات، فالآنات[4] الواقعة دفعةً ليست بحركات لا يتصور وقوعها إلا شيئًا فشيئًا.

سؤال: نعيّن آنًا[5] فنقول: الفلك فيه ساكن أو متحرك ولمّا استحال السكون فيكون متحرّكًا فتقع حركته في الآن.

جواب: وليس بمتحرّك أيضًا في الآن إذ برهن على أن لا حركة دفعيّة.

سؤال: يلزم أن يكون جسم غير متحرّك ولا ساكن.

جواب: لا يلزم من عدم تحرّكه وسكونه[6] في الآن خلوّه عنهما في نفسه.

فالزمان ليس[7] لقبليّاته مقطع إذ لو كان له مبدأ لكان له قبل أو كان له مقطع[8] لكان[9] له بعد، فكان قبل كله أو بعد كله منه شيء متجزئ، هذا محال.

وليس الزمان مقدار حركة مستقيمة فإن الحركات المستقيمة لا تذهب في جهة غير متناهية لتناهي الجهات، وبالتعاود[10] لا بدّ لها من الانصرام إذ بين كل حركتين مستقيمتين زمان سكون.

وبرهانه أن الحركات ذوات الحدود إذا وصل[11] بها المحرّك[12] إلى حدّ يكون في آن الوصول موصلًا[13] بالفعل. ثم يزول عنه كونه موصلًا دفعة، وإن بقي زمانًا حتى يصل تارةً أخرى فآن الموصليّة غير آن صيرورته[14] غير موصِل وبين الآنين زمان هو زمان السكون.

---

١ س – واقعة.
٢ ر: على.
٣ م: الذي.
٤ ب، م: والآنات.
٥ ط – آنا، ل: تعين آنا.
٦ س: حركة وسكون؛ م: تحرك وسكونه.
٧ س – ليس.
٨ م – إذ لو كان له ... له مقطع.
٩ س، ط: كان؛ ل: مبدأ فكان له قبل أو كان له مقطع كان؛ م: كان.
١٠ م: بالتعاود.
١١ م: أوصل.
١٢ ل: وصل المتحرّك.
١٣ م: موصولا.
١٤ م: الضرورته.

Hareketin zevaline neden olan şey için, zâhirîlerin zannettiği gibi zâtî bir öncelik söz konusu değildir. Zira ulaşma ile durma arasında zamansal bir gereklilik (terettüp) bulunur. Bir şeyin hareketsizliği nedensellik bakımından hareketten önce bulunmaz. Biz sözümüzü, hareket etme ve ayrılma üzerine değil ulaşmanın bir anda olmasının yokluğu üzerine kurduk. Çünkü hareket etme ve ayrılmada anlık bir ilk (başlangıç) yoktur. Zamansal öncelikler asla son bulmaz. Bu, dairesel konumlardan ibaret olan kesintisiz hareketler cümlesindendir.

Zâhirî Yahudilerden biri olan [Ebü'l-Berekât], Muallim-i Evvel'i reddetmeye çalışarak havadan dönüp gelen bir taşla kasrî olarak yükselen bir çakıl taşının karşılaşmasını farz etti. Çakıl taşının iki hareketi arasında şayet bir sükûn zamanı olursa çakıl taşı dönüp gelen taşa mukavemet etmiş olur; oysa bu imkânsızdır. Dönüp gelen taşın çakıl taşıyla karşılaşıp karşılaşmayacağı ancak dönüp gelen taşın dönmesiyle hareketlenen havanın engel olup olmadığı bilindikten sonra bilinir ve sükûn zamanı, dönüp gelen taşın ulaşmasından önce ortaya çıkar.

Zaman, hareketlerin en açığı ile bilinir ki bu hareketlerden biri de günlük harekettir. Hareketler zamanla ölçülür ve onun hareketlere olan nispeti, [ölçmede kullanılan] bir zira' boyundaki tahtanın ölçülen şeylere olan nispeti gibidir. Zaman bazen de [su saati olarak kullanılan] bardak gibi şeylerle, zaman türünden başka bir birimin ölçülmesiyle ölçülür.

Zaman yıllara, aylara, günlere ve saatlere bölünür. Hareketsizlik gibi yokluğa ilişkin bir şey ise şayet onun konusu hareketli olsaydı şu kadar hareket ederdi, şeklinde bilaraz zamanla ölçülür. Nitekim bir şey, bir sayısında olduğu gibi sayı bakımından ilkesi yönüyle veya tek ve çiftte olduğu gibi kısımları yönüyle yahut sayıya konu olan objeleri yönüyle ölçülür.

Zamanda ilke gibi alınan bir şey vardır ki o da andır. Zamanda aylar, günler cinsinden olan cüzler bulunduğu gibi, zamanın saydığı ve ölçtüğü şeyler de bulunur, tıpkı hareketler gibi.

Cisim, cisim olması itibariyle zaman içinde bulunmaz. Bilakis cisim hareket içinde, hareket de zaman içinde bulunur.

وليس للموصليّة على زوالها تقدّم ذاتي كما ظنّ الظاهريون، إذ بينهما ترتّب زماني والشيء على زواله لا يتقدم بالعلّيّة[١] وبنينا الكلام على زوال الموصليّة دفعةً لا على التحرك[٢] والمفارقة، إذ ليس فيهما أول دفعي. والزمان قبليّته[٣] لا تنصرم[٤] أبدًا فهي من حركة غير منصرمة وهي الوضعيّة الدوريّة.

٥ وبعض محشّفي اليهود[٥] أخذ يردّ على المعلّم الأول ويفرض رحى أتت من الهواء وصادفت[٦] حصاةً صاعدةً قسرا، فإن[٧] بين حركتَي الحصاة إن وقع زمان سكون تكون الحصاة قد قاومت الرحى وهذا محال.[٨] ولم يعلم[٩] أن الرحى لم يلحق الحصاة إلا بعد ممانعات[١٠] من الهواء المتحرّك بتنحية الرحى ويقع زمان السكون قبل وصول الرحى.

١٠ واستحفظ الزمان بأظهر الحركات وهي التي منها الحركة اليوميّة، ويتقدّر به الحركات ونسبته إلى الحركات نسبة خشبة الذراع إلى المذروعات. وربّما يقدّر الزمان بما قدّر بجزئي آخر من نوعه كالفنجانات[١١] وغيرها.

وقسّم الزمان إلى حجج وشهور وأيام وساعات. وقد يقدّر العدمي[١٢] كالسكون بالزمان[١٣] بالعرض على أن موضوعه[١٤] لو كان متحرّكًا لتحرّك كذا، وكما أن الشيء
١٥ في العدد إما مبدأ[١٥] كالواحد أو أقسامه كالزوج والفرد أو معدودة.[١٦]

ففي الزمان ما يوجد[١٧] كالمبدأ وهو الآن وأجزاؤه من الشهور والأيام وما يعدّه الزمان ويقدّره كالحركات.

والجسم من حيث هو جسم ليس في الزمان بل لأنه في الحركة وهي في الزمان.

١ س: بالعلة.
٢ م: المتحرك.
٣ م: قبلياته.
٤ ل: لا يتصرم.
٥ س: محشّفين؛ م – اليهود.
٦ س، ل: فصادفت.
٧ س: قال.
٨ س – وهذا محال.
٩ س، م: ولا يعلم؛ ط: ويعلم.
١٠ م: ممانعة.
١١ ل: كالفنجيات.
١٢ ر: العدم.
١٣ س: بالسكون كالزمان.
١٤ م: موضعه.
١٥ ل، م: مبدأه.
١٦ س: معدود؛ ل: معدوده.
١٧ س: ما يؤخذ.

Aklî varlıklar gibi asla değişmeyen şeyler, cisimler gibi bir yönden değişen ve bir yönden sabit olan şeyler, zamanla birlikte bulunurlar fakat zamanın içinde bulunmazlar. [Aklî varlıklar gibi] zamanla birlikte bulunan şeyin sabitlikte zamana nispeti "dehir"dir. Zamanla birlikte bulunan şeylerin birbirine nispeti "sermet" olarak ıstılah olmuştur. Hareketten uzak olan zamandan da gafil olur.

Dördüncü Telvîh: Hareket ve Zamanın Bazı Hâlleri Üzerine

Başka bir yoldan açığa çıkmaktadır ki hareketin parçalanmayan bir cüzü yoktur. Şayet o buna sahip olsaydı yavaşlık ve hızlılık, hareketsizliğin dâhil edilmesiyle olurdu. Tâlî geçersiz olduğu gibi mukaddem de geçersizdir.

Bunu gerekli kılan vecih şöyledir: Parçalanmayan hareket gerçekleştiğinde hızlı ve yavaş olur. Hızlı ve yavaş birlikte harekete başlayıp, hızlı olan bir birim mesafe kat ettiğinde yavaş olan ondan daha az bir birimi kat ediyorsa bu durumda hareket bölünmüş olur. Şayet yavaş olan, hızlının aldığı kadar bir mesafe kat ediyorsa bu durumda ikisi de eşit olur; şayet yavaş olan, hızlıdan daha fazla bir mesafe kat ediyorsa ondan daha hızlı olur. Dolayısıyla farklılığın yolu, yavaş olanın durmasından, hızlı olanın da hareket etmesinden geçer. Bu durumlar sakin şeylerin hareketli şeylerle karışmasını gerektirir. Hareketsizlikten karışan şeyin gayesi, her hareketinin zaman bakımından miktarının, sükûn zamanının iki katı olacak şekilde içine karışmasıdır; her ne kadar bu, açıkça imkânsız olsa da. Eğer iddia edildiği gibi olsaydı hareketli şeyin sükûnu hissedilir olurdu. Dolayısıyla hareket devamlı hissedilir ve zamanı da sükûn zamanından daha az olur ve bu nedenle de duyulur olmazdı. Bu ise tuhaf bir şeydir.

İlâveten, ok hareket ettiğinde onun üzerine doğan güneşin hareketinin, hareket zamanının iki katı olan sükûn zamanı kadar artması gerekir. Bu ise imkânsızdır. Yine, zorlayıcı meyil ola ola okun havada durması da imkânsızdır. Benzer fâillerin fiilleri de benzer olur. Zira sükûnetin, bir şeyin içine karışması söz konusu değildir. Dolayısıyla hareketin bölünmeyen cüzü olmaz. Bununla ispatlarız ki mesafenin de cüzü yoktur. Zira parçalanan hareket eğer bir mesafede gerçekleşiyorsa parçalanamaz. Hareketin bir cüzü olarak farz edilen her şey şayet [parçalanmayan] bir mesafede ortaya çıkıyorsa peş peşe sürekli hareketlerin tek ve sabit bir mahalde toplanması gerekir. Oysa bu imkânsızdır. Eğer hareketin her bir cüzü mesafenin bir cüzünde gerçekleşmiş olsaydı, o da [hareket de] bölünmüş olurdu.

والأشياء الغير المتغيّرة أصلًا كالعقليّات والذي[1] يتغيّر ويثبت من جهة كالأجسام هي مع الزمان لا فيه. ونسبة ما مع الزمان إليه في الثبات هو الدهر، ونسبة بعضه إلى بعض اصطلح عليه بالسرمد، والذاهل عن الحركة ذاهل عن الزمان.

التلويح الرابع: في بعض أحوال الحركة والزمان

ويتبيّن من طريق آخر أن الحركة ليس لها جزء لا يتجزأ. فإنها لو كان لها ذلك كان[2] البطؤ[3] والسرعة بتخلّل السكنات والتالي باطل فكذا المقدّم.

ووجه اللزوم أن الحركة الغير المتجزّئة إذا وقعت فسريع وبطيء إذا شرعا معًا وقطع السريع جزءًا واحدًا فالبطيء إن قطع أقلّ من جزء فانقسم[4] أو مثله فيتساويان فيما بعد هكذا أو أكثر من جزء فصار أسرع من السريع، فسبيل التفاوت وقوف البطيء ليتحرّك[5] السريع. وأوجب هؤلاء تخلّل السكنات بين الحركات، فغاية ما يتخلّل من السكون أن يكون بمقدار زمان كل حركة يتخلّل مثلاه من زمان[6] السكون مع أن هذا يستحيل بديًا.[7] إذ لو كان كذا لكان سكون المتحرّك محسوسًا، فالحركة محسوسة مستمرّة وزمانها أقلّ من زمان السكون ولا يحسّ، هذا[8] عجب.

ثم السهم إذا تحرّكت[9] ينبغي أن يزداد حركة الشمس المشرقة[10] عليها بقدر زمان سكونها وهو ضِعف زمان الحركة، هذا محال. وأيضًا وقوف[11] السهم في الهواء مع بقاء الميل القاسر ممتنع، فإن الفاعل المتشابه يتشابه فعلُه. وإذ لا تخلّل للسكون فلا جزء لها غير متجزئ.[12] ونبرهن بهذا[13] أن لا جزء للمسافة، فإن الحركة المتجزّئة إن وقعت في مسافة غير متجزئة. فكل ما يفرض جزءًا لها إن وقع فيها فاجتمعت الحركات متواردة متتالية على[14] محلّ واحد ثابتة عليه وهذا[15] محال، وإن وقع كل جزء لها في جزء منها فانقسمت.

١ س، ل، م: والتي.
٢ ر: لكان.
٣ م: لبطؤ.
٤ ر: انقسم.
٥ ر: حتى يتحرّك؛ ل: فيتحرك.
٦ م: الزمان.
٧ س – بديا؛ ط: بدنا؛ ل: مستحيل بديا.
٨ ل: وهذا.
٩ م: تحرك.
١٠ م: المشرقية.
١١ م: وفوق.
١٢ ل: متجزئة.
١٣ م: هذا.
١٤ ر: في.
١٥ م: هذا.

Fasıl: [Hareketlerin Zıtlığı Üzerine]

Hareketlerin zıtlığı zaman ve mekân bakımından değildir. Hareket mahalli, iki zıt şey olarak harekette ortakken iki benzer şey olarak birbirinden farklıdır. Dolayısıyla zıtlık, cihetler sebebiyledir. Her hareketin zıddı düz çizgi üzerinde onun karşısında bulunan şeydir. Yukarıya doğru olanınki aşağı doğru olan; sağa doğru olanınki dik açıyla karşısında olacak şekilde sola doğru olandır. Dairesel hareketlerin zıddı yoktur. Zira onların ciheti yoktur.

İKİNCİ MERSAD: Basit Cisimler Üzerine

Bu mersadda üç telvîh vardır.

Birinci Telvîh: Basit Cisimlerin Kısımları Üzerine

Basit cisimlerin bir kısmı terkibi kabul etmez. Bunlar, sınırlayıcı ve beraberinde olan şeylerdir (feleklerdir). Zira bunların doğrusal meyli yoktur. Bileşik şeylerdeki cüzlerden birinin diğer bir yere doğru doğrusal bir hareketi gereklidir. Aksi hâlde bileşik olmazdı. Çünkü o bölünmezse onlara temas eden şeyler, daha önce de geçtiği üzere, bitişmez ve bir şekille şekillenmezdi.

Basit cisimlerin bir kısmı şekillenmeyi kabul eder ve aldığı şekli bırakır. Çözülme ya kolaylıkla olur ki bu yaştır, ya da zorlukla olur ki bu da kurudur. Doğrusal meyle sahip olan oluş ve bozuluş içindeki her şeyin çözülmesi gerekir. Zira bu şey başkasından dolayı ayrışır ve neticede ondan dolayı çözülür. Yaşlık ve kuruluk dışında infiale hazırlayan diğer kuvveler, oluş ve bozuluş içindeki şeyleri kapsamazlar. Oluş ve bozuluş içindeki şeylerin tümü, yaşlık ve kuruluktan birine veya bunların terkibine bağlıdır.

Bu cisimlerin kapsamında olan şeyleri fiile hazırlayan kuvvelerden biri sıcaklıktır. Sıcaklık, bulunduğu yerde bir şeyin merkezden dışa doğru hareket etmesini gerektiren bir nitelik olup, ayırma, çözme ve inceltme özelliğine sahiptir. Soğukluk ise bulunduğu yerde bir şeyin merkeze doğru hareket etmesini gerektiren bir nitelik olup, durgunlaştırma ve bir arada tutma özelliğine sahiptir.

فصل: [في تضادّ الحركات]

وتضادّ الحركات ليس بالزمان والمكان. ومحلّ الحركة فقد يختلف فيها مثلان[١] ويتّفق فيها[٢] ضدّان فالتضاد بالجهات، فضدّ كل حركة هو ما قابلَها على خطّ مستقيم. فضدّ الصاعدة النازلة، والمتيامنة المتياسرة التي تقابلها على زاوية قائمة، ولا ضدّ للمستديرات إذ لا جهة لها.[٣]

المرصد الثاني: في بسائط الأجسام

وفيه تلويحات ثلاثة

التلويح[٤] الأول: في أقسامها

والأجسام[٥] البسيطة منها ما لا يقبل التركيب وهي[٦] المحدّد وما معه لأنها عديمة الميل المستقيم. وفي المركّبات لا بدّ من حركة مستقيمة لأحد الأجزاء إلى مكان[٧] الآخر وإلا لا[٨] تركيب، وإذ[٩] لم يتفكّك فمماسها لا يتصل بها ولا يتشكل بشكل[١٠] لِما سبق.

ومنها، ما[١١] يقبل الشكل[١٢] وتركه والتفكّك إما[١٣] بسهولة وهو[١٤] الرطب وإما بصعوبة وهو اليابس. وكل كائن فاسد هو ذو[١٥] ميل مستقيم لا[١٦] بدّ له[١٧] من ذلك، لأنه[١٨] ينفصل[١٩] عن غيره ويتفكّك بالنتيجة عنه.[٢٠] وما سوى الرطوبة واليبوسة من القوى المعدّة للانفعال[٢١] لا يعمّ الكائنات الفاسدة،[٢٢] وكل ينتمي إلى أحد هذين وتركيبهما.[٢٣]

والقوى المعدّة نحو الفعل[٢٤] فيما[٢٥] يعمّ هذه الأجسام هي الحرارة، وهي كيفيّة توجب عند التمكّن حركة الشيء عن الوسط من شأنها التفريق والتحليل والتلطيف. والبرودة وهي[٢٦] كيفيّة توجب عند التمكّن حركة الشيء إلى الوسط من شأنها التسكين والتعقيد.

١ س: المثلان؛ ل: ميلان.
٢ م: فيما.
٣ س: والله اعلم.
٤ س، ل، م: التلويح.
٥ س، ل: والأجرام.
٦ س: وهو.
٧ ط: معان.
٨ س: فلا.
٩ س: وإذا.
١٠ ب: شكل.
١١ س: ما لا.
١٢ م: التشكل.
١٣ ل – إما.
١٤ م: هو.
١٥ ل: ذي.
١٦ ل: ولا.
١٧ م – له.
١٨ م: أنه.
١٩ ل: منفصل.
٢٠ س: وتفكك بالنتيجة غيره؛ ل: ويفكك بالنتيجة غيره.
٢١ م: الانفعال.
٢٢ م: الفاسدات.
٢٣ ر: وتركيبها.
٢٤ ر: المعدة للفعل.
٢٥ س: مما.
٢٦ ر: هي.

Sıcaklığın yükselmeyi, soğukluğun da tam tersini gerektirdiği görülmüştür. Dolayısıyla [sıcaklık ve soğukluk], derecelerine göre bu iki dereceyi gerektirir.

Hareketler, tıpkı esirî şeylerde olduğu gibi, merkeze bağlı olarak sınırlanır. Hareketi merkeze doğru olan şeyin özelliğinin "ağır" olduğu, merkezden dışa doğru olan şeyin özelliğinin de "hafif" olduğu söylenir. Unsurlu olan her cisim ya merkezden dışarıya doğru veya merkeze doğru meyleder. Dolayısıyla unsurlu cisim, sıcaklık ve soğukluktan kurtulamaz.

İki fiilden her biri, iki infialden her biriyle birleştiğinde dört kısım ortaya çıkar: sıcak-kuru, sıcak-yaş, soğuk-kuru, soğuk yaş. Kuruluk hangi infiale bitişirse bitişsin, hafifliği veya ağırlığı artırır. Sonuç olarak dört rükun ortaya çıkar: (a) En yukarıya yükselen mutlak hafif, ateş gibi. (b) En aşağıya inen mutlak ağır, toprak gibi. (c) Mutlak olmayan hafif, hava gibi. (d) Mutlak olmayan ağır, su gibi.

Toprak ve taş, suyun dibine çöktüğü için toprak sudan daha ağırdır. Havanın sudan ayrışması, havanın sıcaklığını gösterir. Havayla dolu su kabı zorla suya batırılırsa tabii olarak üste çıkar.

Soru: Onun üste çıkması tabiatından dolayı değil de suyun ağırlığının verdiği basınçtan dolayıdır. Buharlar ve ateş, havanın her ikisini de çekmesinden dolayı yükselir.

Cevap: Şayet kabın yüzmesi suyun basıncından olsaydı kap büyüdükçe batırmaya zorlamak sıkıntılı olur ve hareketi yavaş olurdu. Oysa bunun tersi gözlenir. Yukarıya doğru yükselen şeylerin hükmü de bunun gibidir. Şekillenmesinin ve ayrışmasının hızı, havanın akışkanlığının şiddetini gösterir. İşte bunlar dört temel esaslardır. Meydana gelen her şey, bunlardan ileri gelir. Yukarıda belirtilen nitelikler, bizim nezdimizdeki duyulur niteliklerin esaslarıdır. Bunlar tabiat bakımından farklı olup, birinin yerleştiği yerde diğeri yerleşmez. Taraflarda bu daha açıktır.[1] Bunlardan her birinin türünün mâhiyetinin mukavvimi olan bir sûreti vardır. Bunların maddesinin varlığı duyulur değildir, ondan duyulur nitelikler ortaya çıkar.

1 Unsuru, oranın dışında bulunduğu esnada tabiî mekânına doğru hareket ettiren meyil, bu unsur tabiî mekânına doğru yakınlaştığında artar. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 160.

وقد شوهد اقتضاء الحرارة التصعيد[١] والبرودة خلافه، فيقتضيان[٢] على درجاتهما درجاتهما.[٣]

والحركات محصورة فيما هي على الوسط كما[٤] للأثيريّات، وإلى ما إلى الوسط ويقال لِما هذا شأنه ثقيل، وإلى ما عن الوسط ويقال لِما هذا شأنه خفيف، فكل جسم عنصري إما[٥] يميل عن الوسط أو إليه فلا يخرج[٦] من الحرارة والبرودة.

فإذا ركّب كل[٧] من الفعلين مع كل من الانفعالين حصل أربعة أقسام: حارّ يابس، وحارّ رطب، وبارد يابس، وبارد رطب. واليبوسة بأيّ انفعالتين[٨] اقترنت زادها خفّةً أو ثقلًا فحصل الأركان الأربعة: خفيف مطلق ينحو أقصى الفوق كالنار، وثقيل مطلق ينحو أقصى السفل وهو الأرض، وخفيف غير مطلق كالهواء، وثقيل غير مطلق كالماء.

والأرض أثقل من الماء لرسوب التراب والحجارة فيه. ويدلّ على حرارة الهواء انسلاله عن الماء، والزقّ المملوّ من الهواء يرسب قسرًا في الماء ويطفو طبعًا.

سؤال: إنما يطفو لِضغط[٩] ثقل الماء لا لطبعه، والبخارات والنار[١٠] تتصاعد لجذب الهواء إيّاها.

جواب: لو كان طفو الزقّ للضغط، فكلما كان الزقّ أكبر كان أمنع للقسر وكان[١١] حركته أبطأ، وشوهد على خلاف هذا وكذا[١٢] فيما يتصاعد. ويدلّ على شدّة ميعان الهواء سرعة تشكله وانفصاله، فهذه هي الأمّهات الأربعة يتولّد منها ما[١٣] يتولّد، وكيفياتها المذكورة هي أمّهات الكيفيّات المحسوسة التي عندنا.[١٤] وهي مختلفة بالطبع لا يستقرّ أحدها[١٥] حيث استقرّ[١٦] الآخر، وهذا في الأطراف أظهر. ولكل واحد من هذه صورة[١٧] مقوّمة لماهية نوعه، ووجود هيولاه غير محسوسة تنبعث عنها الكيفيات المحسوسة.

١ ل، م: للتصعيد.
٢ م: يقتضيان.
٣ ل – درجاتهما.
٤ س + سبق.
٥ ر، م + أن.
٦ م: خرج.
٧ ر – كل.
٨ س: الفعالين.
٩ ط: لضبط؛ ل: لضعف.
١٠ س – والنار.
١١ س: وكانت.
١٢ ب، ط: هكذا.
١٣ ل – ما.
١٤ س – التي عندنا.
١٥ ط: أحدهما.
١٦ م: يستقر.
١٧ ل: صور.

Sûret korunmakla birlikte bazen nitelik değişebilir, tıpkı suyun ısındığında, buharlaştığında yahut donduğunda ortaya çıkan niteliği gibi. Suluk sûreti buharda ve buzda kalıcıdır. Zira az bir yardımcıyla o sûretin gereği olan şeye geri döner.

Sıcaklık vb. duyulur nitelikler, mizaç ve basitlik bakımından artar ve eksilir. Sûret bir cevherdir. İleride öğreneceğin üzere, sûret benzeri olan şeylerde [cevherliklerinde] azalma ve çoğalma olmaz. "Sıcak su, soğur." denildiğinde soğumanın bilfiil olması değil, soğumanın engelin ortadan kalktığı sırada soğumayı gerektiren sûret itibariyle olması kastedilir. Hâricî nitelik arttığında bazen sûret yok olur ve madde uygun bir sûrete elverişli hâle gelir.

Fasıl: [Dört Unsurun Hükümleri Üzerine]

Bu dört unsur, birbirine dönüşür. Havanın ateşe dönüştüğü, körükleri müşahede etmek sûretiyle hissedilir. Hava, ateşe dönüşmek sûretiyle, ateşe yardımcı olur. Sıcak havadan da yakıcı sam yeli oluşur. Ateşin havaya dönüşmesi, kıvılcım ve alevden hareketle hissedilir. Zira ateş havaya dönüşür ve ondan duman çıkar. Ateş kuvvetli olduğunda duman az çıkar. Şayet ateş, ateşlik sûretini korursa doğru dik açıyla doğrusal bir çizgide kendi yerine hareket eder. Çünkü bu, yolun en kısasıdır. Tabii olarak hareket eden her şey de böyledir. Dolayısıyla ateş, karşısında bulunan şeyi yakarken tabii olarak hareket eden her şey böyle değildir.

Suyun havaya dönüşmesi çözülmenin şiddetinden dolayı havaya dönüşen buharın yükselmesiyle görülür.

Havanın suya dönüşmesi ise tasların dış yüzeyinde biriken, buz dolu cam kaplar veya bu camların üzerine ters çevrilip konmuş kaplarda biriken damlalarla görülür. Bu sızmadan dolayı olsaydı ters çevirme esnasında olmazdı ve sıcak buna daha uygun olurdu. Zira sıcak daha incedir ve sızmaya daha uygundur. Oysa durum böyle değildir. Dolayısıyla o havadır ve şiddetli soğuktan etkilenir ve suya dönüşür. Bazı yerlerde, başka yerlerde toplanmayan bir bulut görülür. Bunlar orada yoğunlaşır ve hepsi su olarak yağar.

والكيفيّة قد تتبدّل[1] مع انحفاظ الصورة كالماء إذا سُخِّن أو تبخّر أو انجمد، فإن صورة المائية في البخار والجمد باقية لأنها ترجع إلى مقتضاها بأقلّ معاون.

والكيفيّات المحسوسة كالحرارة ونحوها تشتدّ وتضعف بالمزاج والبساطة. والصورة جوهر وستعلم أن مثلها لا تشتد ولا تضعف.[2] وإذا قيل إن الماء الحارّ بارد لا يعنى بالفعل بل باعتبار الصورة المقتضية للبرد عند زوال المانع، والكيفيّة الخارجة إذا اشتدّت قد تبطل الصورة وتعدّ المادة لما يناسبها من الصور.[3]

فصل: [في أحكام العناصر الأربع]

وهذه الأربعة تنقلب بعضها إلى بعض: ويُحسّ انقلاب الهواء نارًا بما يشاهد من النفاخات، فإن الهواء يمدّ النار بالانقلاب إليها والهواء الحارّ الذي منه[4] السموم المحرق. واستحالة النار هواء يُحَسّ من الشعل والشرر، فإنها تصير هواء وينفصل الدخان الذي كلما قوى النار قلّ، ولو بقيت هذه على الناريّة لتحرّكت إلى مكانها على خطّ مستقيم على زاوية قائمة لأنه[5] أقرب الطرق[6] وكذا كل متحرّك طبعًا فأحرقت ما حاذاها وليس كذا.

وانقلاب الماء هواء يشاهد[7] بالصاعد من البخار[8] الصائر هواء لشدّة الانحلال.

وانقلاب[9] الهواء ماءً يمتحن بما يركب[10] على السطوح الظاهرة للطاسات والزجاجات المملوّة من الجمد أو المكبوبة[11] عليه من القطرات. ولو كان للرشح لما[12] كان عند الكبّ، ولكان الحارّ أولى به لأنه ألطف وأقبل للرشح وليس كذا فهو هواء انفعل لشديد برد فصار ماءً. وشوهد في بعض المواضع سحاب لم ينشق[13] من موضع آخر تكاثَفَ وانحدر كله ماءً.

١ م: والكيفيّة فلا يتبدّل.
٢ ل + كالحرارة ونحوها.
٣ ب، ط: الصورة.
٤ ل: فيه.
٥ س: أنه.
٦ س: الطرف؛ م – الطرق.
٧ ب، ط: مشاهد؛ م: يشاهده.
٨ س: البخارات.
٩ ل: من انقلاب.
١٠ ر: يتركب.
١١ س، ل: والمكبوبة.
١٢ س، ل: ما؛ م: الرشح ما.
١٣ س + إليها؛ ل: ينشر؛ م: ينسق.

Suyun toprağa dönüşmesi bazı yerlerde görülür. Orada su, tabaka tabaka birikerek taşlaşır. İlginçtir ki bu su, toprağa ulaşmadan önce alınırsa taşlaşmaz. Bu, o topraktaki bir özellikten kaynaklanır. Taşlaşma hususunda bu toprakta etkisi çok olan madeni bir kuvvet bulunur. Bu madeni kuvvet toprağın içinde oluşur ve depremlerle ortaya çıkar.

Eğer bazı insanların taşa dönüşmesi doğru ise bunun sebebi bu madenî gücün bir benzeridir. Nitekim memleketimizde, insanlara özgü bazı koşullarda, şekli hiç bozulmamış, insan biçiminde şekiller ve cisimler gördük. Ayrıca şehrimiz Sühreverd'in yakınlarında erkek, kadın, hayvan, çocuk ve ev eşyası şeklinde bazı kalıntılar vardır ki bunların insan kalıpları vb. olduğunu düşünmekten insan kendini alamaz. Bu durum, Allah'ın gazap ettiği bir kavimde görülebilir.

Bazen havadaki buharla karışık olan duman şiddetli bir şekilde soğur ve topraksı bazı cisimlerin sûretine elverişli olur, tıpkı gürleyen bulutların fırlattığı, mızrak başına benzer şeyler gibi ki bunlar Deylem'de, Cîlan'da vb. yerlerde görülür. Bazı zamanlarda demir gibi yüz elli batmandan daha ağır bir şey havadan iner ki Şeyh-i Reis kendi zamanından bunu aktarmıştır.[1]

Toprağın su yapılmasını, kattıkları sıcak suyla katı şeyleri eriyik hâle getiren kimyacılar görmüştür. Bütün bu sûretlerin ortak bir maddesi vardır ki o bunları alır ve bırakır.

Bir unsur ancak nitelikte ortağı olan bir şeye dönüşür. Eğer iki nitelik itibariyle zıddına dönüşürse bu ancak ilk niteliğin dönüşümü vasıtasıyla gerçekleşir.

İkinci Telvîh: Unsurların Tabakaları Üzerine

Basitlik üzere olan unsurlar çok az bulunur. Toprağın üç tabakası vardır. Birincisi, merkeze yakın olan şeydir ki bu sırf topraktır. İkincisi birincinin ötesinde bulunan tabakadır ki o suyun toprakla karışımından oluşun çamurdur.

1 İbn Sînâ, *eş-Şifâ, et-Tabîiyyât, el-Meâdin ve'l-Âsâru'l-Ulviye*, 1. Makale 1. Fasıl.

وانقلاب الماء أرضًا يرى في بعض المواضع مياه تتقاطر فيتحجر. والعجب أنها إن أخذت قبل الوصول إلى الأرض لم يستحجر فهي[١] لخاصية في تلك[٢] الأرض، فيها قوّة معدنيّة شديدة التأثير في التحجّر،[٣] وربّما[٤] تكون باطنه فتظهر بالزلازل.

وإن صحّ انقلاب بعض الناس حجرًا كما رأينا في بلادنا أشخاصًا وصورًا مشاكلة للإنسان لا يعوزها من التخطيط شيء على بعض أحوال تخص بالناس،[٥] وعلى قرب من مدينتنا سُهرورد أشباح على هيآت رجال ونساء وبهائم وأطفال وأثاث بيوت يكاد يغلب على الظن أنها كانت قوالب إنسيّة وما يتعلّق بها، فهو[٦] لمثل هذه القوّة التي قد[٧] يظهر على قوم غضب الله[٨] عليهم.

وقد يبرد الدخان الممتزج مع البخار في[٩] الهواء شديدًا، فيستعد لصورة بعض الأجساد الأرضية كأشياء يقذفها السحاب الصاعق من النصال ونحوها ويرى[١٠] في أرض ديلم وجيلان وغيرهما. وقد نزل من الهواء في بعض الأزمنة ما زاد على مأة وخمسين رطلًا[١١] شيء كالحديد حكاه الشيخ الرئيس في زمانه.[١٢]

وجعل الأرض ماءً شاهدَه أصحاب الكيميا المحللين للصلاب[١٣] بمياه حارّة يشربونها، فهذه لها هيولي مشتركة تخلع وتلبس.

ولا ينقلب عنصر إلا إلى مشاركه[١٤] في كيفيّة، فإن انقلب إلى ضده بالكيفيّتين فبتوسّط الانقلاب الأول.

التلويح الثاني: في طبقات العناصر

والعناصر على بساطتها[١٥] قلّ ما يوجد، فالأرض لها[١٦] ثلاث طبقات أحدها ما يقرب من المركز ويكون ترابًا صرفًا، ووراءه[١٧] طبقة وهو طين[١٨] لامتزاج المياه،[١٩]

١ س: فهو.
٢ ط: ذلك.
٣ م: التحجير.
٤ ر: ورب لا.
٥ ر – تخص بالناس.
٦ س: يتعلّق فهو؛ ل: يتعلّق فهي؛ م: فهي.
٧ ل – قد.
٨ ل + تعالى.
٩ ر: من.
١٠ س، ل، م: يرى.
١١ س: منا.
١٢ ب، ر: حكاه رئيس الفلاسفة وكبيرهم أبوا علي الحسين بن عبد الله بن سينا البخاري زاد الله روحه العزيز قدسا بل زاده مطالعة وانسا في زمانه؛ س: أفضل فلاسفة الإسلام الشيخ الرئيس من زمانه؛ ل: من زمانه.
١٣ س: للصلابات من الأحجار وغيرها.
١٤ م: مشاركة.
١٥ م: بسائطها.
١٦ س – لها.
١٧ م – ثلاث طبقات ... صرفًا ووراءه.
١٨ م: طبقة من طين.
١٩ ر: الماء.

Üçüncüsü ise ikisinin de ötesinde bulunan yüksek tabakadır ki bunun bir kısmını su ve nem kaplar, bir kısmı da yaşlığı hafifletip, buharlaştıran ışıktan dolayı açığa çıkar. O da kuru bir şeydir.

Su, toprakla karıştığından dolayı saf olarak bulunmaz. Deniz suyu, yanmış toprak parçalarıyla karışık olduğu için, tuzlu ve acıdır. Sıcaklık, suyu tam olarak ayrıştırmadığında su acı olur.

Suyun toprağı içine alması gerekir. Ancak su, kuruluğun karışmasının yanı sıra üzerindeki sıcaklığın devamı sebebiyle yüksek mevziler oluşturacak şekilde topraksı bir cisme dönüşür. Bu durum yeryüzünde çukurların (yarıkların) oluşumunu gerektirir. Dolayısıyla yeryüzünün dümdüz olması mümkün değildir. Bunda Allah'tan gelen bir rahmet ve teneffüse muhtaç canlılara dönük bir inâyet vardır.

Suyu çekilmiş denizden bazen dağlar oluşur. Bu, dağın oluşum sebeplerinden biridir. Bundan dolayı bazı dağlarda balık kemikleri ve deniz kabuğu bulunur. Dağ, bazen deprem sebebiyle herhangi bir yöne doğru bir parçanın ayrılıp yükselmesinden, rüzgârın eserek toprak vb. şeyleri bir araya getirmesinden veyahut üst üste yığılıp sonradan da harabeye dönüşen binalardan meydana gelir. Bu sonuncunun birçok örneği beldelerimizde mevcut olup oralarda ev eşyaları, altın ve gümüş organlar bulunmaktadır.

Havanın üç tabakası vardır. Birincisi yükselen buharların karıştığı yere yakın olan tabakadır. Bu da kendi içinde iki tabakadır. İlki yere daha yakın olan kısım olup ışığın düştüğü yerden kaynaklanan nûrun ısısı oraya yansır. Diğeri de yerden uzak olan kısımdır ki o da soğuk olarak kalır. İkincisi bunun üzerindeki tabaka olup sırf havadır. Üçüncüsü de duman ve ateş unsurunun karıştığı tabakadır.

Ateş tek bir tabaka olup unsurların en safıdır. Çünkü etrafındakini kendi cevherine dönüştürmesi çok hızlıdır. Saf olduğunda ateşin rengi olmaz. Aleve yakın şeyleri ve lambadaki fitili düşün! Oralarda gözün nüfuz edeceği bir yarık görürsün ve onun, kendisine bitişen şeyi yakan bir boşluk olduğunu sanırsın.

ووراءهما[1] الطبقة العليا بعضها استولى عليه الماء والرطوبة، وبعضها انكشف للشعاع المبخّر[2] المجف[3] للرطوبات فهو يابس.

والماء[4] لا يوجد منه الصافي بمخالطة الأرض، ومياه الأبحر ذات مرارة وملوحة[5] لمخالطة[6] مياه ذات[7] أجزاء أرضيّة محترقة، وكلما لا تُحيله الحرارة إحالةً تامة[8] فهو مُرّ.

والماء[9] كان ينبغي أيضًا أن[10] يُحيط بالأرض إلا أنها قد تنقلب بما اختلط معها من اليابس ودوام الحرارة عليها جرمًا أرضيًّا يصير موضعًا مرتفعًا[11] وهي[12] توجب أخدودًا في الأرض فلا يمكن لها الانبساط،[13] وفي ذلك من الله[14] رحمة وعناية على الحيوان المحتاج إلى التنفس.

وقد يحصل من أبحر زالت مياهها جبال وذلك أحد أسبابها، ولهذا قد يوجد في بعض الجبال عظام الحيتان والصدف.[15] ومع[16] أن الجبل قد يحصل من زلزلة فصّلت قطعةً على ناحية فارتفعت أو رياح جمعت بِهُبوبها ترابًا وغيرها أو لعمارات تراكمت فتخرّبت. وكثيرًا[17] من هذا في بلادنا فتوجد فيها أمتعة البيوت وآلات الذهب والفضة.

وللهواء[18] ثلاث طبقات، الأولى ما قارب[19] الأرض وخالطه الأبخرة المتصاعدة، وهذا طبقتان:[20] منه ما اشتدّ قربُه من الأرض فانعكس[21] إليها تسخين النور من مطرح الشعاع، ومنه ما كان أبعد فبقي باردًا.[22] والثانية ما فوق هذا وهو هواء صرف، والثالثة خالطت الدخان والنارية.

والنار طبقة واحدة وهي أصفى العناصر فإنها سريعة إحالة ما جاورها إلى جوهرها. والنار إذا صفت فلا لون لها. واعتبر[23] بما قرب من الشعل من أصولها ومن المصباح من الفتيلة، فترى هنالك[24] ثلمةً ينفذ فيها البصر فتظنّ[25] أنها خلاء تحرق ما لاقته.

١ س: ووراها.
٢ ر: المبخر.
٣ س، ط، ل، م – المجف.
٤ ر: فالماء.
٥ س، م: أو ملوحة.
٦ ط، ل: بمخالطة.
٧ س، ل، م – مياه ذات.
٨ ط، ل: الحرارة تاما؛ م: الحرارة تامة.
٩ ل + لما.
١٠ م – أن.
١١ س: في الأرض وهي تنقلب ماء وذلك.
١٢ س – وهي؛ ط: وهو.
١٣ ر: لا يمكن لها انبساط.
١٤ ل + تعالى.
١٥ س: والأصداف.
١٦ ل: مع.
١٧ م: وكثير.
١٨ س، ط: والهواء.
١٩ س: بأقرب.
٢٠ س: الطبقات.
٢١ ر، م: وانعكس.
٢٢ س: باركا.
٢٣ س، ل، م: اعتبر.
٢٤ س، ل: هناك.
٢٥ س: فتظن.

Üçüncü Telvîh: Keyfiyetteki Dönüşümün İspatı Üzerine

Cisimlerin bir kısmı bir kısmında etki eder. Bu, ateşin ısıtmasında olduğu gibi yakınlık, ateşin yakmasında olduğu gibi bitişme veyahut güneşin aydınlatmasında olduğu gibi karşı karşıya olma sebebiyledir. Bunların dışında bir münasebet bulunmaz. Dolayısıyla ilişki de olmaz.

Sıcaklığın sebebi üçtür.

1. Birincisi sıcak bir cisme yakın olmak. Dört niteliğin sûret olduğunu zanneden kimseler nitelikteki dönüşümü imkânsız görmüşler ve suyun, sıcaklık sebebiyle ısınmayıp aksine ateşsel parçaların suyun içine girdiğine, onda yayıldığına, soğukluğun ve diğerlerinin de kalıcı bir sûret olduğuna hükmetmişlerdir.

Onların görüşleri, üzerindeki şeyi donduran bir buz örneği ile geçersiz hâle gelir. Buzun soğuk cüzleri yükselmez. Su ile dolu olan taraftan bir şey çıkmaz ki oraya yayılan bir şey girsin. Şayet onların dedikleri gibi olsaydı bu takdirde demir veya bakır gibi büyük kapta ısınan şey, toprak kap gibi daha küçük bir şeyde ısınandan daha yavaş ve daha az ısınırdı. Büyük kap, büyüklüğü nispetinde sıcaklığın yayılmasına daha fazla mâni olur. Oysa durum bunun aksinedir. Zira fokurdayan kazan çatlamaz aksine içindeki kabarır. İçindeki şeyin kabarması, kabın yarılmasından daha kolaydır.

Onlar, seyrelmenin bir şeyin cüzlerinin başka bir şeye girmesi olduğu görüşündedirler. Oysa belirteceğimiz şu ifade onları yanlışlar: Görüşlerinin aksine miktar arazdır. Zira cisim, mâhiyeti korunmuş olduğu hâlde, yoğunlaşır ve seyrelir.

2. İkinci sebep harekettir. Nitekim bu, sürtünen veya çalkalanan şeyin hâlinden anlaşılır. Akan suyun soğukluğu durgun suya göre daha azdır. Onlara göre hareket, ateş gibi gizli olan bir şeyi açığa çıkartır. Bu itibarla onlar fezadan, ateş gibi yakıcı olan bir şeyin çıkmasını gerekli görmüşlerdir. Yakıcı şeyin tutuşturması, bir şeyi ateşe çeviren camın altında olduğunda ve alev vasıtasıyla birçok şeyin ondan ayrılıp korun ateşi de devam ettiğine göre akıllı bir kimse, bu gibi gizli bir şeyin olduğu fikrini doğru bulmaz.

التلويح الثالث: في إثبات الاستحالة في الكيف

إن الأجسام يؤثّر بعضها في بعض إما بالتجاور كالتسخين للنار أو بالملاقاة[١] كإحراقها أو بالمقابلة كإضاءة الشمس ودون ذلك لا مناسبة فلا تعلّق.

وأسباب الحرارة ثلاثة:

الأول مجاورة جسم حار والذين ظنّوا أن الكيفيات صور منعوا الاستحالة في الكيف وحكموا بأن الماء لا يتسخن بالنار بل فشت فيه أجزاء نارية داخلته، والبرد هو الصورة الباقية وكذلك غيره.

ويبطل قولهم بالجمد المبرّد ما فوقه، وأجزاؤه[٢] الباردة لا يتصاعد والطرف المملوّ من الماء لم يخرج منه شيء ليدخل الفاشي. ولو كان كما قالوا كان[٣] المسخّن في مستحصف[٤] كآنية[٥] الحديد والنحاس أبطأ تسخّنًا، وأقلّه من مسخّن في ضعيف كالخزف. لأن الأول أمنع من الفشوّ[٦] على نسبة استحصافه[٧] والأمر على خلاف هذا. ولما كانت القماقم الصيّاحة تنشق[٨] بل كانت ترتفع فالرفع أهون من الشقّ.

وقالوا: إن التخلخل بمخالطة أجزاء شيء غيره، وكذّبهم أيضًا ما قلنا بل المقدار عرض لأن الجسم يتكاثف ويتخلخل وماهيّته محفوظة.

السبب الثاني الحركة، كما يرى من حال المحكوك والمُخَضخَض، فالماء[٩] الجاري أقلّ بردًا من الراكد. وقال هؤلاء إنها مُخرجة لِما كمُن من النار فأوجبوا أن الفضاء يخرج[١٠] منه من النار ما يحرقه، وإذا كان وقوده تحت زجاج يجعله كأنه نار وينفصل كثيرًا بالشعل ويبقى الجمر[١١] ما يبقى فالعاقل لا يصدق بكمون مثل هذا،

١ ط: وبالملاقاة.
٢ م: في أجزائه.
٣ ب، ط: لكان.
٤ ط: مستصحف.
٥ ل + من.
٦ س: منع من النشو.
٧ م: استحافة.
٨ ر، ل: تتشقق؛ م: يتشقق.
٩ م: والماء.
١٠ ب: مخرج.
١١ س: في الحر.

Dahası, gizli olan bir şey yanmaz; gizli olanı ortaya çıkaracak bir kesme ve kırma ile de o açığa çıkmaz. Şayet dedikleri gibi olsaydı bu şeylerin içi özellikle sıvı şeyler donar, hareket sebebiyle eriyen kurşun parçasının içi katılaşırdı. Oysa durum böyle değildir. Parçanın erimesi, havanın sıcaklığından değildir. Çünkü şart koşulan gizli şey, çok sıcak olan ateşte devamlı olmaz. Havadaki istikrar/ılımlılık esnasında erime olmaz. Oysa böyle olması daha uygundur. Diğer taraftan dedikleri gibi değildir ki ateş içine doğru çekilmesinden ileri gelsin. Zira ateşin tabiatında açığa çıkmak ve yükselmek bulunur, bu ikisinden başkası olmaz.

3. Üçüncü sebep, ışındır. Işığı şiddetli olanın, daha sıcak olduğu hissedilir. Güneşle karşı karşıya bulunduğunda merkezine ışın yansıyan yakıcı çukur aynayı düşün! Bu ayna, karşısında bulunan şeyi yakar. Karşısındaki şey de onun etkisini alır.

O kimseler ışının, beraberinde sıcaklığı da barındırarak şeylerde yayılan latif bir cisim olduğunu zannettiler. Şu husus onların görüşünü yanlışlar: Şayet zannettikleri gibi ışın güneşten kaynaklanmış olsaydı güneş de sıcak olurdu. Doğrusal meyli kabul etmeyen bir şey yani güneş, sıcak ve soğuk olmaz. Işın güneşten ayrılmayacağı için, yaşlık ve kuruluk da olmaz. Her ısıtıcının sıcak olması şart değildir. Hareketle ilgili belirttiğimiz hususu dikkate al! O kendinde sıcak değildir.

[Işık ve sıcaklık gibi] birbirine bağlı olan, [sıcaklık-soğukluk, beyazlık-siyahlık gibi] birbirine zıt ve farklı olan şeyler araz kategorisindendir. Işın sıcak bir cisim olsaydı dedikleri gibi merkeze doğru değil de merkezden dışa doğru meyleder ve yaşta yansıdığından daha fazla olarak kuruda yansırdı. Zira bu, aksinin gerçekleşmesinden daha uygundur ve ışığın geldiği delik birden kapatıldığında ışın yok olmaz, ışın sahibi şeyin cüzleri dağılır, dik açılarla doğrusal olarak hareket eder, görüldüğü gibi farklı olmaz ve havaya karışırdı. Tüm bunlarda mukaddemin çelişik olmasından dolayı tâlînin çelişik olması istisna edilir.

Işın, hava gibi şeffaf cisim vasıtasıyla aydınlatıcının karşısında bulunduğunda cisimlerde ortaya çıkan arazdır. Karşılıklı oluşun fazlalığından dolayı yazın sıcaklık ve ışık artar, karşılıklı oluşun azlığından dolayı sıcaklık ve ışık zayıflar.

ثم كمنت فما أحرقت وما[1] تبيّنت بالكسر والقطع المظهر لما[2] أبطن.[3] ولو كان كما قالوا لَبرَد باطن هذه الأشياء سيّما المائعات، وانعقد باطن سهم الرصاص الذائب بالحركة وليس كذا. وليس ذوب السهم من حرارة الهواء إذ لا لبث المشروط في النار التي هي أشد حرًّا، ولأنه لا يذوب عند الاستقرار في الهواء وهذا أولى. ولا كما قالوا من جذب النار إلى باطنها فإن النار من طبعها البروز والترقي لا خلافهما.

السبب الثالث الشعاع، ويحسّ أن الذي هو[4] أشد ضوءًا[5] هو أقبل[6] للحرارة. ويعتبر[7] بالمرآة الحرّاقة[8] التي لها تقعير[9] ينعكس إلى مركزه الشعاع عند مقابلة الشمس، فتُحرق ما قابلها[10] فقبل أثرها.

وزعم هؤلاء أن الشعاع جسم لطيف ينبث[11] في الأشياء ومعه الحرارة. وكذّبهم أنه لو تولّد من الشمس كما ظنّوا كانت الشمس حارّةً واللاتي لا تقبل الميل المستقيم غير حارّة ولا باردة، ولعدم انفصالها لا رطبة ولا يابسة. وليس من شرط كل مسخِّن أن يكون حارًّا. واعتبر بما ذكرنا[12] من الحركة وهي غير حارّة في نفسها.

فمن الأعراض متعاشقة ومتباغضة متطاردة فلو[13] كان الشعاع جرمًا حارًّا لمال عن الوسط لا[14] إليه كما قالوا ولا نعكس[15] من اليابس أشد ممّا من الرطب فإنه أولى ممّا هو بعكسه واقع، والكوة إذا سدت[16] بغتةً لما بطل[17] وتحلّل[18] أجزاء ذي الشعاع، ولتحرّك على الاستقامة على قائمة الزوايا[19] لا كما يرى مختلفًا ولَتداخَل في الهواء، ويستثنى في الكل نقيض التالي لنقيض المقدّم.

فالشعاع عرض يحصل في الأجرام[20] عند مقابلة النيّر[21] بتوسّط جرم شفاف كالهواء. وفي الصيف اشتداد الحرّ والضوء لشدّة المقابلة وفي الشتاء ضعفها[22] لِقلّتها.

---

١ ر: ولا.
٢ ر: ما.
٣ س، ل، م: بطن.
٤ ط – هو.
٥ ل: الذي تحس أشد ضوء.
٦ م: قبل.
٧ س: ويعتبرون.
٨ م: الحرافة.
٩ ر: التي هي ذات تقعير؛ س: التي هي لها مقعر؛ ل: التي لها مقعر.
١٠ ر: يقابلها.
١١ ب، ط: يثبت.
١٢ س: ذكرناه.
١٣ ر: ولو.
١٤ س – لا.
١٥ ط: يعكس؛ ل: ينعكس.
١٦ ب، ط: وأخذت؛ م: أخذت.
١٧ ر: وإذا سدت الكوة بغتةً لما بطل؛ س: فأبطل؛ م: ما بطل.
١٨ س، م: ولتحلل.
١٩ ل: زوايا.
٢٠ س: الأجسام.
٢١ س – لنقيض المقدّم ... عند مقابلة النيّر.
٢٢ م: ضعفهما.

Fasıl: [Esirî Şeylerin Etkileri]

Unsurlar, esirî şeylere boyun eğer. Esirî şeylerin en açık etkisi, meyvelerin olgunlaşmasında, renklerin verilmesinde ve suların çekilmesinde olduğu gibi güneş ve aya aittir. İleride bunun ispatlamasını yapacağız.

Hava şeffaftır. Dolayısıyla onun ışına illet oluşu sabit değildir. Şayet hava renkli olsaydı inkarcının inkarına bir yol bulunmazdı.[1]

Sıcağın güneşten olmadığını gösteren şeylerden biri de şudur: Şayet ondan olsaydı güneşe yakın olan buhar daha sıcak olurdu. Oysa durum böyle olmayıp, aksine yere yakın olan daha sıcaktır.

ÜÇÜNCÜ MERSAD: Mizaç, Terkip ve Meteoroloji Üzerine

Bu mersadda üç telvîh vardır.

Birinci Telvîh: Mizacın Hakikati Üzerine

Bilinsin ki mizacı olan şeylerin kuvveleri [türsel sûretleri] yok olmaz. Aksi hâlde mizaç değil, bozuluş söz konusu olurdu.[2] Mizaç, ortalama bir keyfiyet olup, tüm cüzlerinde birbirine benzeyen, birbirine zıt etkileri olan, küçük parçalarının toplamından oluşan basit niteliklerden meydana gelir.

Her bir unsur, sûretiyle etkiler, maddesiyle etkilenir. Etkileme ve etkilenme farklı şeyler olup tek bir açıdan benzer oldukları düşünülmez. Taşın aşağıya doğru hareketi, hareketin gerektirdiği bir hâldir; hareketi kabul etmek de böyledir. "Sıcak gitti veya soğukla bir araya geldi." denildiğinde bununla taşıyıcısı (maddesi) kastedilir.

Unsurlardan oluşan bileşikler, mizaç sebebiyle etkilenir; tıpkı soğuğun baskın gelmesi bakımından baskın gelinen şeyin soğuması gibi. Buna nitelik itibariyle etki denir. Bazen bileşikler mizaca tabi olan kuvvet sebebiyle etkilenir. Bu ya kuvvetin etkisi tek bir süreç üzere devam ederek olur veya bileşikler farklı cihetler üzere etkilenir. İlkine "hâssiye" (özellik) terimini tahsis ettiler;

1 Burada yerle gök arasında salt bir boşluk olduğunu iddia edenlere cevap vardır. Sühreverdî'ye göre, havanın renkli olması durumunda onlar boşluğun varlığını iddia edemez hâle gelir. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 173.

2 Türsel mizacı olan basit sûretler şayet yok olur ve bu basitler sahip olduklarından farklı sûretler üzere hâsıl olursa bu basitler fesada uğrar ve onların dışında başka cisimler oluşur. Dolayısıyla bunlar bu mizaçlı şeylerin cüzleri olamaz, bu imtizacı olan şeyler bu cüzlerin karışımından oluşmaz. Oysa bunların onun cüzleri olduğu ve onun bu cüzlerden imtizaç ettiği takdir edilmişti. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 178.

فصل: [آثار الأثيريّات]

والعناصر مطيعة للأثيريّات، وأظهر آثارها[1] للنيّرين من نضج الفواكه[2] وإفادة الأصباغ ومدّ المياه، وسنبرهن على هذا فيما[3] بعد.

والهواء شفّاف فلا يثبت علّية الشعاع ولو كان ذا لون ما تأتّى لمنكره الإنكار.

٥ وممّا يدلّ على أن الحرّ ليس من الشمس أنه لو كان منها كان[4] ما هو أقرب إليها من البخارات أشد حرارة، وليس كذلك بل ما هو[5] أقرب[6] من الأرض.[7]

المرصد الثالث: في المزاج والتركيب والآثار العلوية

وفيه تلويحات ثلاثة[8]

التلويح[9] الأول: في حقيقة المزاج

١٠ ليعلم أن الممتزجات لم تبطل قوّاها وإلا لا مزاج بل هو فساد. والمزاج كيفيّة[10] متوسّطة حصلت[11] من كيفيّات البسائط المجتمعة المتصغّرة[12] الأجزاء المتضادّة المتفاعلة متشابهة في جميع الأجزاء.

وكل من العناصر تفعل بصورته وتنفعل بمادّته إذ[13] التأثير والتأثّر مختلفان لا يتصوران من حيثيّة واحدة متشابهة. وحركة الحجر إلى أسفل حال اقتضائها
١٥ وقبولها هكذا، وإذا قيل: انتقل الحرّ واجتمع مع البرد يعنى به حاملُه.[14]

والمركّبات من العناصر قد تؤثّر بالمزاج كتبريد[15] ما غلب عليه البرد على حسب غلبته وسمّوه التأثير بالكيفيّة. وقد تؤثّر بقوّة تتبع[16] المزاج وهي[17] إما أن يكون تأثيرها يستمر على وتيرة واحدة أو تؤثّر على جهات مختلفة. والأولى خصصوها[18] باسم الخاصّية

١ س + ما.
٢ ب، ط: الفاكهة.
٣ م: فيما ما.
٤ ر: لكان.
٥ س، ل، م – هو.
٦ م: قرب.
٧ س + والله اعلم.
٨ م – ثلاثة.
٩ س، ل، م – التلويح.
١٠ م: وكيفية.
١١ ط: حصل.
١٢ ل: لتصغر.
١٣ س – إذ.
١٤ م: حاملة.
١٥ ط: بتبريد.
١٦ س: تبع.
١٧ س: وهو.
١٨ س، ل: خصوها.

mıknatısın demiri çekmesinde ve bir zehrin hayvanı etkilemesinde olduğu gibi. Şöyle ki az bir miktar zehir, bir uzva ulaştığında bedenin tamamına yayılır. Eğer bu mizaç sebebiyle olsaydı etkisi bozulmayan, niteliği tam olan basit unsur buna daha uygun olurdu. Oysa durum böyle değildir. İkincisi ise bileşik şey unsur bakımından etki etse de nefsânî kuvveden ibarettir, tıpkı bazı bileşiklerin yere doğru çekilmesinde olduğu gibi.

Bir tür, bazen iki mizaca ihtiyaç duyar, tıpkı insanın kan vb. diğer mizaçlara olan ihtiyacı gibi ki her birinin bir mizacı vardır. Bazen ikinci, üçüncü vs. olan mizaç, sirkencübin [sirkeli bal şerbeti] gibi yapay olur. Bazıları, karşılıklı etkileme ve niteliklerin ortalaması tamamlanmadığında ikinci terkibe, bileşik ismini tahsis etmiştir.

Cüzlerin eşit olması mizaçta şart değildir. Bazen mizaçta, az olan çok olana baskın gelir. Kalaycılar, kalsine edilmiş kurşunda yapısı sağlam hâle gelen beyazlatıcı az bir miktar arsenikle birçok bakır kabı beyazlatırlar.

"Mizaç da mutedildir." denildiğinde bununla mutlak mutedil kastedilmez. Bilakis her türün kendisine uygun düşen şey kastedilir.

Çoğun, başka çokla kaynaşması için mizaçtaki cüzlerin çözme yoluyla küçültülmesi gerekir. Zira sert olan iki şeyden her biri karışım esnasında suyun sütle karışması gibi birbiriyle kaynaşmaz. Onların birbirine girdiği de vehmedilmez. Zira birbirine girmede bütünün bütüne bitişmesi şart değildir. Dolayısıyla mizaç, yüzeylerin çoğaltılmasına; bitişmelerin çoğalması için de cüzlere ihtiyaç duyar.

Fasıl: [Unsurların Bazı Hükümleri Üzerine]

Terkibe dâhil olan unsurlardan her birine "ustukus" denir, mevâlîddeki [maden, bitki ve hayvandaki] hava gibi. Havanın buluta dönüşmesi gibi [ustukustan] her biri bir şeye dönüştüğünde dönüştüğü o şeyin "unsur"u adını alır; âlemin tamamına kıyas edildiğinde âlemin "rükn"ü olur.

كجذب المغناطيس للحديد وكتأثير بعض السموم في الحيوان، فإن اليسير منه إذا نال عضوًا سرى إلى جميع[1] البدن. ولو كان بالمزاج لكان البسيط التام الكيفية الغير المنكسر سورتُها أولى به وليس كذلك. والثانية هي القوّة النفسانيّة مع أن المركّب قد يفعل بالعنصر كهُويّ بعض المواليد إلى الأرض.

وقد يحتاج النوع[2] إلى مزاجَين كالإنسان إلى مزاج الدم وأخواته ولكل مزاج. وقد[3] يكون المزاج الثاني أو الثالث[4] فصاعدا صناعيًا كالسكنجبين، وبعضهم خصّ التركيب الثاني إذا لم يتمّ التفاعل وتوسّط الكيفيات فيه[5] باسم المركّب.

وليس تساوي الأجزاء بشرط في المزاج، فقد يغلب القليل في المزاج على الكثير،[6] فالصنعيّون[7] يُبيّضون بقليل من الزرنيخ المبيّض الذي استحكم عقده في الرصاص المكلس كثيرًا من النحاس.

وإذا[8] قيل: مزاج كذا معتدل لا يعنى به المعتدل المطلق بل على ما يناسب كل نوع بحسبه.

وفي المزاج لا بدّ من تصغير الأجزاء بالتحليل ليلقى أكثر كل أكثر[9] الآخر، فإن الصلبين[10] لا يلقى كل واحد منهما من الآخر ما يلقى الماء من اللبن عند الخلط. ولا يتوهّم التداخل إذ لا يشترط فيه ملاقاة الكل بالكل، فالمزاج[11] يحتاج إلى تكثير السطوح وأجزاء ليتكثّر[12] التلاقي.

فصل: [في بعض أحكام العناصر]

كل[13] واحد من العناصر حالة التركيب يسمّى الأسطقس كالهواء للمواليد. وكل إذا استحال إلى شيء يسمّى عنصره كالهواء إلى السحاب وإذا قيس إلى مجموع العالم يسمّى ركنه.

---

١ س – جميع.
٢ ط: النفس.
٣ ر: قد.
٤ م: والثالث.
٥ س: فيها.
٦ م: الكثيرة.
٧ ب: والصناعيون؛ ر: فالصناعيون؛ ط: وللصناعيون.
٨ ر: فاذا.
٩ ل: وأكثر.
١٠ ل: الصلبتين؛ م: الصليق.
١١ ر: والمزاج.
١٢ ط: سطوح لتكثر؛ ل: التكثر.
١٣ ر: وكل.

Bil ki sıcaklık ve soğukluktan her biri, bir şeye baskın geldiğinde bazen tesir ilkin şiddetli olur, sonra zayıflar. Çünkü tesir ilkin zâhirinin zıddını zorlar ve onu bu şekilde tutar. Dolayısıyla ondaki tesiri şiddetli olur. Tesir şeyin bütününü zorladığında etkisi yayılır ve zayıflar. Her biri zâhire baskın geldiğinde tesirin zıddı bâtında artar. Çünkü soğutucu veya ısıtıcı kuvvet, bâtında zıddıyla karşılaştığında sahip olduğu kuvveti bütüne hasreder. Dolayısıyla ondaki tesiri şiddetli olur.

İkinci Telvîh: Meteoroloji

Bil ki ışın vb. şeyden gelen sıcaklık çözücü ve yükselticidir. Yaştan çözülen ve yükselen "buhar" diye, kurudan olansa "duman" diye adlandırılır. Duman siyah olmadığında çoğunluğun nazarında böyle adlandırılır. Aşırı ince olmasından dolayı kuru olan daha yukarı yükselir. Buhar soğuk bir tabakaya ulaşırsa soğuk ona çarpar, o da yoğunlaşır, "bulut" oluşur ve "yağmur" olarak yağar.

Yağmur olarak yağmadan önce bulutun üzerindeki soğukluk daha da artarsa atılmış pamuk gibi olan "kar" yağar. İlkbahar ve sonbaharda olduğu gibi, soğukluğun etkisi taneleştikten sonra olur ve tanecikler oluşup ondan sonra bir sıcaklık ona dokunursa soğukluk içerde mahpus kalır ve "dolu"ya dönüşür. Hareketin verdiği sıcaklık sebebiyle köşeleri kaybolur ve yuvarlak hâle gelir.

Çok yükselmeden önce ağırlaşıp, yükselme öncesi soğuğun çarptığı buhar "çiğ" olarak yağar. Eğer soğuk şiddetli olursa ince bir kar gibi yağar, buharın çoğu havaya karışır özellikle çok yükselirse. Dağılmış bir hâlde yere yakın olan yoğun buhar "sis" olarak adlandırılır. Buharın saydamlığı arttıkça soğukluğu kabul etmesi de artar. Hamamlarda görülen yoğun buharların toplanması ve az bir soğuk sebebiyle damlalara dönüşmesi bundan ileri gelir. Çoğu kez sıcak beldelerde suyu ısıtırlar ve dediğimiz şekilde onu soğuturlar. Bazen soğuğun havaya üstün gelmesinden dolayı çok buhar olmadan da yağmur ortaya çıkar.

واعلم أن الحرارة والبرودة كل منهما إذا غلب على شيء قد يشتدّ تأثيره أولًا ثم يضعف، لأنه يغصب[١] أولًا عن ضده بما[٢] ظهر فيعكف عليه فيشتدّ تأثيره فيه،[٣] فإذا غصب بالكلية[٤] انتشر[٥] تأثيره فيضعف. وكل إذا غلب على الظاهر اشتدّ ضده في الباطن، لأن القوّة المبرّدة أو المسخّنة تقتصر قوّتها التي كانت على الكل عند مصادفة[٦] الضدّ على الباطن فيشتدّ أثرها فيه.

التلويح الثاني: في الآثار العلوية

اعلم أن الحرارة من الشعاع وغيره تحلّل وتصعّد، فما من الرطب يسمّى بخارًا وما من اليابس يسمّى دخانًا وإن لم يكن أسود كما هو المسمّى به[٧] عند العامّة. ويصعد[٨] اليابس أعلى لشدّة لطفه، فالبخار[٩] إذا انتهى إلى الطبقة الباردة فيضربه البرد فيتكاثف[١٠] وينعقد سحابًا وينزل مطرًا.

وإن اشتدّ[١١] على السحاب برد شديد قبل نزوله مطرًا هبط كالقُطن المحلوج وهو الثلج، وإن كان[١٢] غلبة البرد بعد التقطر[١٣] وتشكل القطرات وأصابه بعد ذلك حرّ فيلتجئ البرد إلى الباطن منحصرًا فيه، كما في الربيع والخريف فينجمد بردًا وينمحق زواياه بتسخين الحركة فيستدير.

وما ثقل[١٤] من البخار قبل صعود كثير[١٥] وضربه[١٦] برد قبله ينزل طلًّا، وإن كان البرد أشد ينزل مثل ثلج رقيق. ويتحلّل كثير من البخار إلى الهواء سيّما إن ارتقى أشد، وما قرب من البخار المتكاثف من الأرض متبدّدًا يسمّى ضبابًا. والبخار كلما كان ألطف كان أشد قبولًا للجمود. ومن ذلك ما[١٧] يشاهد في الحمّامات من انعقاد أبخرة مظلمة وعودها قطرات ببرد يسير، وكثيرًا ما[١٨] يسخّنون الماء في البلاد الحارّة ثم يبرّدونه لِما[١٩] قلنا. وقد يحدث المطر لغير[٢٠] بخارات كثيرة لغلبة البرد على الهواء.

١ ط: يصعب.
٢ س، ل، م: ما.
٣ س – فيه.
٤ م: لكليه.
٥ ر: فينتشر.
٦ م: مصادمة.
٧ س – به.
٨ س، ط، ل: ومصعد.
٩ س: فالبخارات.
١٠ س – فيتكاثف.
١١ س: استولى.
١٢ ل – كان.
١٣ م: التقطير.
١٤ ط: نقل.
١٥ م: صعودا كثيرا.
١٦ س: صعوده كثيرا وضربه؛ ل: صعود كثيرا وضربه.
١٧ س – ما.
١٨ ل: يسير أو كثير وكثير ما؛ م – ما.
١٩ م: كما.
٢٠ س: عن؛ م: من غير.

Hava ıslak, bulutlar da ince olduğunda bundan "gök kuşağı, hâle" vb. oluşur. Hâleye gelince o, ince bir buluttan [ay ve güneş gibi] bir aydınlatıcıya doğru giden bir ışığın göze yansımasıdır. Bulutun cüzleri, daire şeklinde biraya gelmiş aynalar gibi yoğun olur. Böylece hâle, daire gibi görünür.

Kaide: Bil ki küçük aynada bir şeyin rengi görülür, şeklinin tamamı değil. Renkli şeyde o şeyin rengi tam olarak görülmez. Sûret aynada değildir, aksi hâlde ayna ve şey kendi hâli üzere iken senin konumun değiştiğinde aynadaki şeyi görmen farklı olmazdı. hâle de aynen böyle olup, farklı konumlar sebebiyle onun görülmesi de değişir.

Gökkuşağı, güneş ışınının yaş buharlara yansımasından ileri gelir ve tam bir daire oluşturmaz. Zira tam daire olsaydı yerin altında ondan bir şey vâki olur, gök kuşağını gören kimsenin ensesinden güneş gökkuşağının üzerine doğmuş olur, bu durumda güneş batmış veya aksi bir hâlde olur ve güneş bu dairenin kutbu gibi olurdu. Ekvatorda küçük bir daire şeklinde buna rastlansa da bu oldukça az gerçekleşir.

Şiddetli olsun veya olmasın, üzerindeki soğuğun baskın gelmesinden dolayı duman geri dönmez. Ancak duman, bazen atılan okun farklı cihetlerde daire çizmesinde olduğu gibi, feleğin hareketinden dolayı deveran eden havayla çarpışması sebebiyle geri döner ve beraberinde havayı taşıyıp onu da hareket ettirir. Bundan da "rüzgâr" meydana gelir. Bazen duman iki bulut arasında kararsız bir şekilde aşağı yukarı çarpar. Bundan "fırtına" denilen dönen bir rüzgâr ortaya çıkar. Bazen fırtınalar, birbiriyle çarpışan farklı iki rüzgârın mukavemetinden ortaya çıkar. Bazen rüzgâr bulutlara rastlar ve onu havada hortum gibi döndürür. Buluta hapsolan duman, içinde sıcak kalmış ise yukarıya doğru veya soğuk baskın gelmiş ise aşağıya doğru, duman ve buhar birbirine karışmış bir hâlde yükselerek kurtulmak ister. Böylece buhar buluta bağlanır, duman da bulutun içinde hapsolur. Dolayısıyla "kargaşa" meydana gelir. İçerde hapsolan dumanın maddesi bazen artar ve kurtuluşu zor olur. Nihayetinde bir kuvvet sayesinde bulutlara karşı koyar ve onları parçalar. Hareketinin ve çarpmasının şiddetinden yüksek bir ses ortaya çıkar ki ona "gök gürültüsü" denir.

والهـواء المبتّـل والغيـوم الرقيقـة قـد يحـدث[1] منهـا قـوس قـزح والهالـة وغيرهمـا.[2] أمـا الهالـة فمـن انعـكاس البصـر مـن الغيـم الرقيـق إلـى النيّـر، وأجـزاء الغيـم متراصّـة كالمرايـا المجتمعـة علـى شـكل دائـرة فتُـرى الهالـةُ كأنهـا دائـرة.

وهاهنـا قاعـدة: اعلـم أن الصغيـر مـن المرايـا يـرى فيـه لـون الشـيء دون تمـام شـكله، وذو اللـون لا يـرى فيـه لـون الشـيء تامًّـا. والصـورة ليسـت في المرآة وإلا مـا اختلفـت[3] رؤيتـك للشـيء فيهـا إذا تبـدّل موضعـك والمرآة والشـيء بحالهمـا. والهالـة أيضًـا هـي هكـذا[4] تتبـدّل الرؤيـة باختـلاف المواضـع.

وقـوس قـزح[5] مـن انعـكاس شـعاع[6] الشـمس إلـى البخـارات الرطبـة، ولا تتـمّ دائـرة لأنهـا لـو تمّـت وقـع منهـا شـيء تحـت الأرض، وقـوس قـزح[7] مَـن يشـاهده[8] تكـون الشـمس خلـف قفـاه[9] وأن[10] تشـرق القـوس فهـي مغربـة وبالعكـس[11] وهـي كالقطـب لتلـك الدائـرة، وعنـد الاسـتواء قلمـا يقـع وإن اتّفـق فهـي دائـرة صغيـرة.

والدخـان مـا رجـع[12] منـه لغلبـة البـرد عليـه شـديدًا[13] أو لـم[14] يشـتدّ، ولكـن رجـع بمصادمـة الهـواء الدائـر[15] بحركـة الفلـك كمـا يـرد بعضًـا دائـرة سـهام علـى جهـات مختلفـة وتحامـل علـى الهـواء وحرّكـه فيحصـل[16] منـه الريـح. وقـد يتصـادم فيمـا بيـن غمامتَيـن عاليةً وسـافلةً بالتردّد فيحصـل منـه الريـح الدوّار المسـمّى زوبعـة.[17] وقـد تكـون الزوابـع[18] مـن مقاومـة ريحَيـن مختلفيـن يصطدمـان،[19] وقـد يصـادف[20] غيمًـا فيُديـره في الهـواء كتِنّيـن. ومـا انحبـس مـن الدخـان في الغيـم يطلـب مخلصًـا إلـى فـوق إن بقـي فيـه الحـرّ أو إلـي تحـت لغلبـة البـرد بـأن يكـون ذلـك[21] البخـار والدخـان تصاعـدا[22] معًـا ممتزجَيـن، فانعقـد[23] البخـار سـحابًا وانحبـس فيـه الدخـان فيتقلقـل. وربّمـا تكثّـر[24] مـددُ موادّه فيصعـب تخلّصـه،[25] فيقـاوم الغيـم بقـوّة فيمزّقـه، فيحصـل مـن شـدّة حركتـه ومصاكّتـه صـوت عظيـم هـو الرعـد،

١ م: يحصل.
٢ ط، ل، م: وغيرها.
٣ س: اختلف.
٤ ر: كذا.
٥ م: وقزح.
٦ س – شعاع.
٧ م: وقزح.
٨ س: تشاهدها.
٩ س: راسه.
١٠ س، ل، م: أن.
١١ م: متغربة بالعكس.
١٢ ط: فارجع.
١٣ س: غلبة شديدة.
١٤ ل: ولم.
١٥ ل: الدائرة.
١٦ س: فحصل.
١٧ ب، ر، ط، م: زابغة.
١٨ ب، ر، ط، م: الزابغ.
١٩ س – يصطدمان.
٢٠ ر: يصادم.
٢١ س، ل – ذلك.
٢٢ س: متصاعدا.
٢٣ م: فما انعقد.
٢٤ ل + الحبس.
٢٥ ط: بخاصة.

Çarpışmadan ateşli bir şey ortaya çıkar ki o da "şimşek"tir. Bazen duman, alevli bir şekilde buluttan ayrılır. Eğer çok yoğun ise bu "yıldırım" adını alır ve keseyi değil de içindeki altını yakar.

Gök gürültüsünden önce şimşek görülür. Zira ses için ani bir hareket değil havanın hareketine ihtiyaç vardır. Dolayısıyla zamana ihtiyaç duyulur. Belli olduğu üzere görme böyle değildir. Tokmağı vuran kimsenin el hareketi görülür, bir müddet sonra tokmağın sesi işitilir.

Dumanın yükselmesi sürerse ateş küresine ulaşır ve tutuşur. Eğer onun maddesi yere bitişirse yerin içinde bitecek şekilde oraya sirayet eder. Hızlıca incelirse ateşe dönüşür ve şeffaf olur. Bu sebeple onun söndüğü sanılır. Şayet hızla incelmez, bir süre geçer ve feleğin uyumuyla ateş küresiyle birlikte dönerse bundan "meteor" ve "kuyruklu yıldız" ortaya çıkar. Eğer o kızıllaşırsa havada dehşetli kırmızı belirtiler ortaya çıkar, eğer madde yoğunlaştığı için o kararır ise siyah belirtiler ortaya çıkar. Meteorların arta kalan maddelerinden "sam yeli" ortaya çıkar. Gerçi sam yeli bazen rüzgârın, ateşliğin baskın geldiği yere uğramasından da ileri gelir.

Yerin altında hapsolmuş buhar ve dumanlar vardır. Yine, yerin altında hava, buhar ve su bulunan oyuk ve yarıklar bulunur. Bazen buhar ve hava soğur ve suya dönüşür. Kuvveti ve imkânı olan su, göz olarak fışkırır ve kesintisiz olarak akar. Zira boşluğun olmaması zorunludur. Çıkan ve onu takip eden suda havanın bir katkısı olmaz. İmkânı ve kuvveti olmayan gözler durgun olur. İmkânı ve kuvveti olanın ise cüzleri akıp gider veya yer çok zayıf olur ve bir mukavemete ihtiyaç duyulmaz. Bundan da "suyolları" meydana gelir. Kuyu suları da dediğimiz şekilde meydana gelir. Ancak onun yerin üzerine yayılacak bir kuvveti yoktur.

Dumanlar ve bazı buharlar da yerin içinden kurtulma imkânı bulamaz ise yer sarsılır. Kimi kez yer çöker bazen de yerin içinden ateş çıkar ve ondan korkunç bir ses meydana gelir. Bazen yerin altında büyük oyuklar ve mağaralar gibi yerler meydana gelir. Bunlar çökünce aynı yöndeki dağlar ve beldeler de çöker. Bazen bir yerde sarsıntı meydana gelir de dağın tepesi çöker. Bu çöküşten başka bir nahiyede sarsıntı meydana gelir.

ومن اصطكاكه ناريّة هي البرق. وقد ينفصل الدخان مشتعلًا إن كان أغلظ فهو[1] صاعقة تحرق الذهب في الكيس دونه.

والبرق يُرى قبل الرعد لأن الصوت[2] لا بدّ له من[3] حركة الهواء ولا حركة دفعيةً[4] فيحتاج إلى زمان، ولا كذلك الرؤية[5] على ما تبيّن فتُرى[6] حركة يد القصّار ويُسمع صوت الدقّ بعده بزمان.

والدخان إن استمرّ صعوده يصل إلى كرة النار فتشتعل، فإن اتّصلتْ مادّته إلى الأرض سرى الاشتعال منتهيًا إليها. فإن تلطّف[7] بسرعة انقلب نارًا[8] فشفّت فظُنّ أنها انطفت. وإن لم يتلطّف بسرعة وبقي زمانًا ودار مع النار الدائرة بموافقة[9] الفلك كان منه الشُهب وذوات الأذناب. وإن استجمر[10] ظهرت علامات حُمر هائلة في الهواء. وإن استفحم لغلظ المادة ظهرت علامات سود. وقد يحدث من بقيّة مادة الشهب السموم مع أنه قد يكون أيضًا من عبور الريح على أرض غلب عليها ناريّة.

والأبخرة والأدخنة ما تنحبس منها تحت الأرض وفيه ثُقب وفُرج فيها هواء وبخار ومياه، فقد تبرّد الأبخرة والهواء فيصير ماء. فما له قوّة ومدد تتفجّر عينًا ويجري على الولاء لضرورة عدم الخلاء وليس للهواء مدخل بين ما خرج وما تبعه. وما لا مدد له من العيون يركد. وما له مدد إلا أن أجزاءه متبدّدة أو الأرض[11] واهية لا تحتاج إلى مقاومة حصلت منه القنوات، وماء البئر أيضًا ممّا قلنا إلا أنه ليس بذي مدد يصل إلى الانبساط على الأرض.

وأما الأدخنة وكذا بعض الأبخرة إذا لم تجد مخلصًا زلزلت الأرض وربّما خسفت. وقد تتخلّص نارًا يحصل[12] منها صوت هائل. وقد تكون تحت الأرض ثُقب واسعة ومواضع مثل الغيران فانهدّت وانهدّ ما قابلها من الجبال والبلاد. وقد تحدث الزلزلة في موضع فهدّت قلّة جبل فتحدث من سقوطه الزلزلة في[13] ناحية أخرى.

١ ر: فهي.
٢ ط: الصوب.
٣ ل – من.
٤ ل: وضعية.
٥ س – الرؤية.
٦ س: فنرى.
٧ ل: تلطفت.
٨ م: را.
٩ ل + الدائرة.
١٠ ب، ط: استحم.
١١ ط، ل، م: والأرض.
١٢ م: ويحصل.
١٣ س + موضع.

Fasıl: [Mevâlîd-i Selâse (Maden, Bitki ve Hayvan) Üzerine]

Dört unsurdan mevâlîd-i selâse, yani bitkiler, hayvanlar ve madenler meydana gelir.

Üçüncü Telvîh: Madenler Üzerine

Dağların ve yerlerin altında hapsolan duman ve buharlardan dışarı çıkamayanlar, yerlerin, zamanların ve maddelerin farklı oluşu sebebiyle çeşitli şekillerde karışım içine girerler. Böylece onlardan madenler meydana gelir. Hapsolan dumanlar bu karışımda baskın gelirse tuz ve nişadır gibi işlenmiş olmayan ve tek başına ateşle erimeyen cevherler meydana gelir. Nişadır bazen biriken ocak isinden elde edilir. Tuz da bazen kül ve kireçten elde edilir. Şöyle ki bunlar önce suda kaynatılıp saflaştırılır sonra da tuza dönünceye kadar suda pişirilir. Nişadırın tuza dönüşmesi daha kolaydır. Ancak onda ateşlik fazla olur.

Kendisinde buharın dumana üstün gelip, iki saf şeyin tam bir şekilde kaynaştığı şeyden billur, yakut vb. erimesi zor olan ve işlenmemiş cevherler meydana gelir.

Kükürt, tam bir şekilde duman ve havayla karışmış buhardan meydana gelir. Hatta onda yağlanma oluşur.

Cıva, çok güçlü bir şekilde kükürtlü dumanla karışıp ondan ayrılmayan buhardan meydana gelir.

Buhar ve duman itidale yakın bir şekilde birbirine karıştığında bunlardan yedi cisim, yani altın, gümüş, bakır, demir, kurşun, kara kurşun ve çinko meydana gelir.

Bunların her birinin aslı, cıva ve kükürttür. İşte bu nedenledir ki onlardan daha eriyik olan şeylerde cıvadan daha akışkan bir şey görülmez.

فصل: [في المواليد الثلاثة]

وتحدث من العناصر الأربعة المواليد الثلاثة: النبات والحيوان والمعادن.

التلويح الثالث[1]: في المعادن

فإن الغير المتخلّص من البخار والدخان المحتبسين في باطن الجبال والأرضين[2] يمتزج على ضروب بحسب اختلاف[3] الأمكنة والأزمان والمواد فتحصل منه المعدنيّات. أما الأدخنة المحتبسة إذا غلبتْ يتولد منها جواهر غير منطرقة ولا ذائبة[4] بالنار وحدها مثل النوشادر والملح. والنوشادر قد يتّخذ من سخام الأتون[5] بالتصعيد. والملح قد[6] يتّخذ من الكلس[7] والرماد بأن[8] يطبخ في الماء ويصفي ويطبخ حتّى ينعقد ملحًا. والنوشادر يقرب تكوّنه من الملح إلا أن الناريّة فيه أكثر.

وما غلب فيه البخار على الدخان، وانعقدا صافيَين انعقادًا تامًّا، كان منه جواهر غير منطرقة عسِيرة الذوب كالبلور والياقوت ونحوهما.

والكبريت يحصل من بخار امتزج مع دخان وهواء امتزاجًا تامًّا حتى حصل فيه دهنيّة.

والزئبق من بخار ممتزج مع دخان كبريتيّ امتزاجًا محكمًا لم ينفصل عنه.

وإذا امتزج البخار والدخان امتزاجًا كان[9] أقرب إلى الاعتدال كان منهما الأجساد السبعة: كالذهب والفضّة والنحاس[10] والحديد والرصاصين[11] والخارصيني.

وأبو[12] كل هذه الزئبق والكبريت، ولهذا ما يرى من[13] الزئبق متدحرجًا فيما[14] أذيب منها.

---

١ س، م: التلويح الرابع.
٢ م: الأرضين.
٣ ر: اختلافات.
٤ ر: وذائبة.
٥ ب: الأتوان.
٦ ر – قد.
٧ ط: الكلس.
٨ ر: وهو أن.
٩ س، ط، ل، م – كان.
١٠ ل – والنحاس.
١١ س: والرصاص.
١٢ ط: أبوا.
١٣ س: مثل.
١٤ س + إذا.

Kendisine bozulmanın ilişmediği mutedil cisim, altındır. Bunlardan birine bozulmanın ilişmesi ise olaylara göredir ve onlar, cıvalık ile kükürtlük maddelerinin saflıkları, yoğunlukları ve karışımlarının farklı oluşu ile niteliklerden birinin baskın gelmesi sebebiyle farklı olur. Bunların erimesi esnasında ince parça yükselmeye meyleder; yoğun parça ise buna mâni olur. Bunlar karşılıklı olarak birbirine mukavemet eder; bundan da dairesel hareket meydana gelir.

Demir-sülfür ve talk taşı gibi, erimeyip işlenmeyen ve çözülmesi zor olan şeyin sebebi, ondaki toprak unsurunun baskın gelmesi ve suluk ile yağlığın az olmasıdır. Bu ve benzerleri, erimesi zor olan cisimlerdendir, demir tozu gibi. Bu yani demir tozu, arsenik veya kükürtle birçok kez kızgın hâle getirildiğinde erimesi çok hızlı olur.

Cam gibi, eriyen fakat işlenmeyen şeyin sebebi, suluğun baskın gelip, yağlanma ve topraklığın az oluşudur.

İşlenen ve eriyen şeyin sebebi, kaynaşması tam olmayan korunmuş yağlık ile pelteleşen suluktur. Kendisinde ateşin alevlendiği şeyde baskın gelen ise havalık ve ateşliktir. Sıcakla kaynaşan her şeyi soğuk çözer. Soğuğun kaynaştırdığı şeyi de sıcak çözer. Taş sıcaklığın pişirdiği çamurdan oluşur.

DÖRDÜNCÜ MERSAD: Nefisler Üzerine

Bu bölümde üç mevrid vardır.

Birinci Mevrid: Bitkisel Nefis Üzerine

Bitkilerde büyüme ve beslenme gibi hâller görülür. Şayet bunlar cisim olmaktan veya umumi bir sûretten dolayı olsaydı cisimlerin hepsi için umumi olurdu. Bu hâller cisim olmaktan ileri gelmediği için, cisimlerin hepsi bu kapsamda değildir. Öyleyse bitkiler, sahip oldukları mizacın madenlerden daha tam olmasından dolayı sûretleri verenden aldıkları sûret sebebiyle bu özelliklere sahip olurlar. Bu sûret, diğerlerinde [madenlerde] olmayan fiillerin ilkesidir.

فالمعتدل الذي لا يعتريه آفة تصير ذهبًا. والذي تلحقه آفة فأحد هذه على حسب الحوادث ويختلف باختلاف صفاء مادّتَي الزئبقيّة والكبريتيّة وغلطهما واختلاطهما وغلبة[1] الكيفيّات. وعند ذوب هذه تميل إلى التصاعد الجزء اللطيف وتمنعه الغليظ فيتقاومان فيحصل من ذلك حركة دوريّة.

فما لا يذوب ولا ينطرق[2] ويصعب تحليله فلغلبة الأرضية فيه كالمرقشيثا والطلق وقلّة المائيّة والدهنيّة. فهذه ونحوها ممّا تصعب إذابته[3] كبرادة الحديد إذا شوّي بالزرنيخ أو الكبريت[4] مرارًا أسرع إليها الذوب.

وما يذوب ولا ينطرق[5] كالزجاج فلغلبة مائية وقلّة دهنية وأرضية.

وما ينطرق[6] ويذوب فللدهنية المحفوظة الغير التامة الانعقاد والمائية الخاثرة.

وما يشتعل فيه النار ففيه غلبة هوائية أو نارية. وكل ما ينعقد بالحرّ يذيبه البرد وما ينعقد بالبرد يذيبه الحر. والحجارة تتكوّن من طين تطبخه الحرارة.

المرصد الرابع: في النفوس

وفيه موارد ثلاثة

المورد الأول: في النفس النباتية

إنه يشاهد[7] من النبات أحوال مثل النمو والتغذّي لو[8] كانت للجرميّة أو لصورة عمّت لعمّت أيضًا، وليس فليس. فإذن له ذلك بما قِبل من واهب الصور من صورة لمزاج وقع[9] له أتمّ ممّا للمعادن، فتلك الصورة هي مبدأ الأفاعيل[10] انتفت عن غيره.

---

١ ط: وعليه.
٢ ط، ل: يتطرق.
٣ س: إذابتها.
٤ ط، ل: والكبريت.
٥ ط، ل: يتطرق.
٦ ب، ط، ل: يتطرق.
٧ ب، ط + قد.
٨ س، ل: ولو؛ م: فلو.
٩ س: مزاج واقع؛ م: لمزاج واقع.
١٠ س + التي.

Tek tek bitkiler ve benzerleri [hayvan tekleri], mümkün olan yetkinlikleri üzere bir anda ortaya çıkmadıkları, kendilerinde çözülmemeyi sağlayan bir vecih üzere bulunmayıp, bozulmanın ilişmemesini sağlayan bir cihet üzere olmadıkları için; ileride öğrenileceği üzere, ilâhî inâyet zâtı bâki olmayan şeyi türü itibariyle bâki kılacağı için, işte bu itibarlar sebebiyle, bitki ve benzerleri üç fiil ilkesine ihtiyaç duyar.

Bitkideki kuvveler şöyle bulunur: (1) Bitkinin çürüyüp giden cüzlerine karşılık olarak, besini beslenenin cevherinin benzerine dönüştürmek için, besin maddesi üzerinde tasarrufta bulunan bir kuvvedir ki buna besleyici kuvve denir.

(2) Rastgele değil de uçlardaki uygunluğu gözeterek cüzlerde artışı gerektiren hatta miktarı itibarıyla nihai noktaya ulaştıran kuvvedir ki buna büyütücü kuvve denir.

(3) Başka bir tekin ilkesi olması için, maddeden fazlalığın atılmasını gerektiren bir kuvvedir ki ona üreme kuvvesi denir. Bu kuvve bitkide bazen tek bir bitkiyle, bazen de hurmada olduğu gibi iki bitkiyle ilişkili olur. Bu kuvve hayvanlarda da iki hayvan tekiyle ilişkili olur ki biri [erkek] fiilin ilkesi diğeri de [dişi] edilginin ilkesidir.

Üreme kuvvesi, iki kuvveyi de kullanır. Büyütücü kuvve, besleyici kuvveyi kullanır. Besleyici kuvveye şu kuvveler hizmet eder: (1) Çekici: Zira besleyici kuvvenin bir ayırt edici kuvvesi olmalıdır. (2) Eritici: Zira çekici kuvvenin tasarrufunu kabule elverişli olması için gıdayı çözecek bir kuvveye ihtiyaç vardır. (3) Tutucu: Zira eritici kuvvenin tasarrufta bulunması için onun tasarrufunu tutacak bir kuvve gereklidir. (4) Uzaklaştırıcı: Zira benzeşmeyi kabul etmeyeni uzaklaştıracak bir kuvve gereklidir.

Besleyici kuvvenin diğer iki kuvveden farklı olduğunun delili, diğer ikisinden sonra da onun ecel vaktine kadar devam ettiğidir. Büyütücü kuvve de üreme kuvvesinden başkadır. Zira büyütücü kuvve diğeri olmadan da devam eder. Ham meyvede diğer ikisi hariç üreme kuvvesi bulunmaz.

ولمّا لم تحصل الأشخاص[١] النباتيّة ونحوها دفعةً على كمالها الممكن، ولا على وجه لا يتحلّل منها شيء، ولا على جهة[٢] لا يلحقها فساد، والعناية الإلهية ستعرف أنها تستبقي[٣] نوع ما لا بقاء[٤] لذاته، فباعتبار هذا[٥] احتاج النبات ونحوه إلى مبادئ أفعال ثلاثة.

٥ فالقوى فيه إما أن تكون قوّة متصرّفة في مادة[٦] الغذاء لتُحيله[٧] إلى شبيه جوهر المغتذي لبدل المتحلّل من أجزائه وسمّيت الغاذية.

أو تكون قوّة موجبة لزيادة في أجزائه على تناسب محفوظ[٨] مرعيّ في الأقطار لا كيف اتّفق حتى تبلغ إلى غاية ما فيه من مقداره وهي النامية.

أو قوّة توجب اختزال فضلة من المادة ليكون مبدأ لشخص آخر وهي المولّدة.

١٠ وهذه في بعض النبات تتعلّق بشخص واحد، وفي بعضه بشخصين[٩] كما للنخيل. والحيوانات أيضًا تتعلّق بشخصين في أحدهما[١٠] مبدأ الفعل وفي الثاني[١١] مبدأ الانفعال.

والمولّدة تستخدم القوّتين، والنامية[١٢] مستخدمة للغاذية،[١٣] وتخدم الغاذية قوىً الأولى الجاذبة إذ لا بدّ لها من قوّة تميّزها، والثانية الهاضمة إذ تفتقر إلى قوّة تحلّل[١٤] الغذاء[١٥] ليستعدّ لقبول تصرّفها، والثالثة الماسكة إذ لا بدّ ممّا يمسك[١٦]

١٥ لتتصرّف الهاضمة تصرّفها، والرابعة الدافعة لِما لا[١٧] تقبل المشابهة.

والدليل على أن الغاذيّة غير القوّتين بقاؤها[١٨] بعدهما إلى حين الأجل[١٩] والنامية[٢٠] غير المولّدة لوجودها دون هذه الباقية بعدها وفي الفِجّ[٢١] من الثمار لا مولّدة بخلاف هاتين.

---

١ م + من.
٢ ر، س: وجه.
٣ ل: لتستبقي.
٤ ر + له.
٥ م: هذه.
٦ م: المادة.
٧ ط: لتحليل؛ ل: المحيلة؛ م: لتحليلة.
٨ س، ط، ل، م – محفوظ.
٩ ب، ر، ط – بشخصين.
١٠ ل + بشخص.
١١ س: الآخر.
١٢ ل: النامية.
١٣ م: الغاذية.
١٤ ل: لتحليل.
١٥ ر: غذاء.
١٦ م: لا بد مماسك.
١٧ س – لا.
١٨ م: بقاؤهما.
١٩ ب، ر + والخامسة.
٢٠ س: والثانية.
٢١ س: النضج.

İkinci Mevrid: Hayvanî Nefis Üzerine

Unsurlar, daha önce bahsi geçen bitkilerinkinden daha tam bir mizaçla kaynaştıklarında onların yetkinliğinden daha üstün bir yetkinliği, yani hayvanî nefsi kabul ederler. Yeryüzündekileri içine alacak şekilde nefsin tanımı şudur: "O, organik doğal cismin ilk yetkinliğidir."[1] Bu tanım, yeryüzü hayvanlarında "hissetme ve hareket etme özelliği ile" kayıtlanır. Tanımda geçen "doğal" ifadesiyle "yapay/sınaî", "ilk" ifadesiyle ilim vb. fiiller ve lâzımlar gibi "ikinci yetkinlikler", "organik" ifadesiyle "unsurların sûretleri" dışarıda tutulmuş olur.

Bu nefis, bitkisel kuvveleri elde ettikten sonra kendine özgü idrak edici (müdrik) ve hareket ettirici (muharrik) kuvvelere sahiptir. Hareket ettirici kuvve ya sevk edici veya yapıcı olmak üzere işini yerine getirir. Sevk edici kuvve hayal, vehim veya nefis gibi idrak edicilere boyun eğen arzu kuvvesidir. İdrak onu, duruma göre bir şeyi istemeye veya ondan kaçmaya doğru yöneltir. Bu sevk edici kuvve iki kısımdır.

1. Şehvânî: Haz isteğiyle, zaruri veya faydalı şeyleri kendine çekmek için harekete geçiren sevk edici kuvvedir.

2. Gazabî: Üstünlük isteğiyle, uygun olmayan bir şeyi uzaklaştırmaya ve ondan kaçmaya götüren kuvvedir.

Bu arzu kuvvesi, yapıcı olan muharrik kuvveye hizmet eder. Yapıcı olan hareket ettirici kuvve, sinirlerde ve kaslarda yayılmış olarak bulunur ve bağları ve lifleri çekmek veya gevşetip yaymak için kasların büzülmesi sûretiyle işini icra eder.

İdrak edici kuvveler iki kısımdır. İlki beş duyudan ibaret dış algılayıcılardır.

1. Dokunma kuvvesi, bedenin tümüne yayılmış olması itibariyle cildin tamamına yayılan bir kuvvedir. Kendisine temas eden şeyi idrak eder. [Sıcaklık-soğukluk ve yaşlık-kuruluktan ibaret] dört nitelik, hafiflik-ağırlık, düzlük-pürüzlülük, sertlik-yumuşaklık gibi zıt şeyler onu etkiler.

1 "Yeryüzündekiler" ifadesiyle felek nefislerinin dışarıda bırakılması, onların organlar vasıtasıyla fiilde bulunmaması sebebiyledir. Nebatî, hayvanî ve felekî üç nefsi kapsayacak biçimde bir tarif zikredilmemiştir. Zira zikri geçen bu üçü için nefis ismi ancak eş adlılık üzere kullanılır. Zira nefsi kendisinden herhangi bir fiilin kaynaklandığı bir şey olarak açıkladığımızda akıl ve tabiat bir nefis olur oysa böyle değildir. Nefsi buna ilâveten kasıt ve irade ile fiilde bulunan olarak açıkladığımızda nebatî nefis dışarıda bırakılmış olur. Eğer farklı cihetlere dönük olarak fiilde bulunmada dahli olan bir şey olarak açıklarsak felekî nefis bunun dışında tutulacaktır. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 219-220

المورد الثاني: في النفس الحيوانية

وإذا امتزجت العناصر مزاجًا[١] أتمّ ممّا سبق من النبات قبلت كمالًا أشرف من كماله وهي النفس الحيوانيّة. وحدّ النفس على ما يعمّ الأرضيات هي «كمال أول[٢] لجسم طبيعيّ آليّ». وقيّد في الحيوانات الأرضيّة بقولهم: «من شأنه أن يحسّ ويتحرّك». واحترز[٣] بالطبيعي عن الصناعي، وبالأول عن كمالات ثوان كالعلم وغيرها من الأفاعيل واللوازم وبالآلي عن صور[٤] العناصر.

وهذه النفس بعد[٥] استيفاء القوى النباتية تخصّها قوّتان مدركة ومحرّكة. والمحرّكة إمّا محرّكة على أنها باعثة أو على أنها فاعلة. والباعثة هي القوّة النزوعيّة المذعنة لمدركات كالخيال[٦] أو الوهم أو النفس. فيحمِل الإدراك لها على البعث إلى طلب[٧] أو هرب بحسب السوانح. وهي ذات شعبتين:

شهوانية: وهي الباعثة على التحريك إلى جلب أشياء ضرورية أو نافعة نفعًا ما طلبًا للذّة.

وغضبية: وهي الحاملة على دفع وهرب ممّا لا يلائم طالبةً[٨] للغلبة.

وتخدمها المحرّكة على أنها الفاعلة،[٩] وهي قوّة تنبعث في الأعصاب والعضلات من شأنها أن تشنّج العضلات[١٠] لجذب الأوتار والرباطات أو إرخائها وتمديدها.

والمدركات على قسمين: ظاهرة وهي الحواس الخمس:[١١]

منها اللمس، وهي قوّة منبثّة في جلد البدن كله من جهة ما انبثّ فيه فيدرك ما يماسّه ويؤثّر فيه بالمضادّة كالكيفيّات الأربعة والخفّة والثقل والملاسة والخشونة والصلابة واللين.

---

١ م: امتزاجا.
٢ م: الأول.
٣ م: واحترزنا.
٤ م: صورة.
٥ ل: تعد.
٦ م: الخيال.
٧ ط – إلى طلب.
٨ م – للذّة وغضبية ... لا يلائم طالبة.
٩ م: فاعلة.
١٠ ل – العضلات.
١١ م: الخمسة.

2. Tatma kuvvesi, dilin kütlesine yayılmış, sinirlerde düzenlenmiş olarak bulunur ve ortaya çıkan tada dönüşen dilin ucundaki rutubete temas edip, ona karışan cisimlerin tatlarını idrak eder.[1]

3. Koklama kuvvesi, beynin önündeki meme ucuna benzeyen iki uzantıda düzenlenmiş olarak bulunur ve kokulu cisimden etkilenen havanın ve buharın aracılığı ile kokuları idrak eder. Şayet hava bir anda buhardan çözülen şeylerden aniden etkilenmeseydi kokunun gelmesinden elde edilen şeye (kokuya) erişilmezdi.

4. İşitme kuvvesi, iç kulağın iç yüzeyinde yayılmış sinirlerde düzenlenmiş olarak bulunur ve hava aracılığı ile sesleri algılar. Ses, vurma ve çarpmadan dolayı havanın dalgalanmasıdır. Hava bunlardan dolayı şiddetli bir şekilde sıkışır ve bu dalgalanma iç kulaktaki durgun havaya erişir ve onu kendi şekline göre dalgalandırır. Davulda gerilmiş deri gibi, çukur sinirlerde yayılmış ciltte bu gerçekleşir ve tınlama ortaya çıkar, kuvve de bunu idrak eder. Havanın dalgalanması herhangi bir sebepten dolayı suda gördüğümüz daireler gibidir. Yankı ise havanın, herhangi bir dağa veya yüksek bir araziye çarpıp geri dönmesidir. Su dolu tasa atılan çakıl taşında olduğu gibi çevreden merkeze doğru dönen daireler ortaya çıkar.

5. Görme kuvvesi, optik sinirlerde düzenlenmiş, kornea vasıtasıyla göz merceğinde iz bırakan sûretleri idrak eden bir kuvvedir. Görmenin gözden bir ışının çıkıp, görülenlere erişmesiyle olduğunu zanneden kimse hata eder. Zira bu ışın bir cisim ise gözden yayılan bir şey nasıl olur da âlem küresinin yarısına ulaşır? İlâveten o ulaşmış olsa bu durumda hava onu uzaklaştırır, o sabit yıldızlara varıncaya kadar felekler onu bozar. Dolayısıyla bu imkânsızdır. Bu ışın gözden ayrılıyorsa geri dönmez. Ayrıca onun hareketi tabiî olsaydı tek bir yöne doğru olurdu. Oysa durum böyle değildir. Eğer hareketi iradî olsaydı odaklanmakla birlikte ışını kendimizde tutmamız mümkün olur ve bu durumda hiçbir şey göremezdik. Oysa durum böyle değildir. Yine, o iradî olsaydı uzağı ve yakını görmek arasında bir fark olmazdı.

1 Tatların algılanmasında bu rutubetin aracılığı şu iki yönden biriyle gerçekleşir: 1. Ya tatlı şeyin cüzleri ona karışır, sonra dilin cirmine girer tat alıcı kuvve onu algılar, böylece duyulur şeyin duyuya ulaşması kolay olur. 2. Ya da o ona karışmaksızın veya onunla karışarak dile ulaşan tadın niteliğiyle nitelenmek sûretiyle gerçekleşir. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 227.

ومنها الذوق، وهي قوّة رتّبت في[1] العصب المفروش على جرم اللسان تدرك الطعوم من[2] الأجرام المماسّة المخالطة للرطوبة العذبة التي تستحيل إلى الطعم الوارد.

ومنها الشمّ، وهي قوّة رتّبت في زائدتَي مقدّم[3] الدماغ الشبيهتين بحُلمَتي الثدي مدرِكة للروائح بتوسّط الهواء المنفعل والبخار من جرم ذي رائحة.[4] ولو لا انفعال الهواء ما تحلّل من الأبخرة دفعةً ما وصل إلى ما عهد من وصول الرائحة.

ومنها السمع، وهي قوّة رتّبتْ[5] في العصب المفروش[6] على سطح باطن الصماخ هي مشعر الأصوات[7] بتوسّط الهواء. والصوت إنما هو تموّج الهواء لقلع أو قرع فينضغط[8] منه الهواء بعنف فينتهي تموّجه إلى الهواء الراكد في الصماخ وتموّجه بشكل نفسه، فيقع على جلدة مفروشة على عصبة مقعّرة كمدّ الجلد على الطبل، فيحصل طنين فتدركه القوّة. وتموّج الهواء كما يرى من دوائر الماء لما تقع فيه.[9] والصدى إنما هو من[10] انعطاف الهواء المصادم لجبل أو غيره من عال أرضي[11] وهو كرمي حصاة في طاس مملوّ ماءً[12] فيحصل دوائر متراجعة من المحيط إلى المركز.

ومنها البصر، وهي قوّة مرتّبة في العصبة المجوّفة مدرِكة لِما ينطبع من الصور في الرطوبة الجليديّة بتوسط جرم شفاف. ومَن ظنّ أن الرؤية بخروج[13] شعاع من البصر[14] يلاقي المبصرات غلطَ. فإنه إن كان جسمًا فكيف ينبعث من العين ما يلاقي نصف كرة العالم. ثم إن اتصل فيدفع الهواء ويخرق[15] الأفلاك حتى انتهى إلى الثوابت هذا محال، وإن انفصل فلا يؤدّي. ثم حركته إن كانت طبيعيّةً كانت[16] إلى جهة واحدة وليس كذلك، وإن كانت إرادية فكان لنا أن نقبضه[17] إلينا مع التحديق فلا نرى شيئًا وليس كذا. ولو كان كذا ما اختلفت الرؤية بالقرب والبُعد

١ ر: على.
٢ س: الطعوم التي في.
٣ ط – مقدّم.
٤ س، ط، ل: ذي الرائحة.
٥ س: نبث.
٦ ب، ط: المنفرش.
٧ ط: للاسوات.
٨ س: فيه ضعط.
٩ س + شيء؛ ل، م: وقع فيه.
١٠ ر، س، ل، م – من.
١١ ط: ارض.
١٢ ط – ماء.
١٣ م: لخروج.
١٤ ر: العين.
١٥ م: وخرق.
١٦ م: لكانت.
١٧ س: تقغيضه.

Yine, hava engel olduğu için, rüzgârın estiği ve esmediği sırada görme farklı olurdu. Işının nüfuzu kolay olacağı için, renkli suyun altındaki şey, saf camın içindeki şeyden daha iyi görülürdü. Fakat biz yıldızlara baktığımızda bir kerede onları göremeyiz. Bilakis yakınlıkları ve uzaklıkları nispetinde onların görülmesi farklı olur. Şu hâlde saydığımız bütün tâlîler geçersizdir, dolayısıyla mukaddem de geçersizdir.

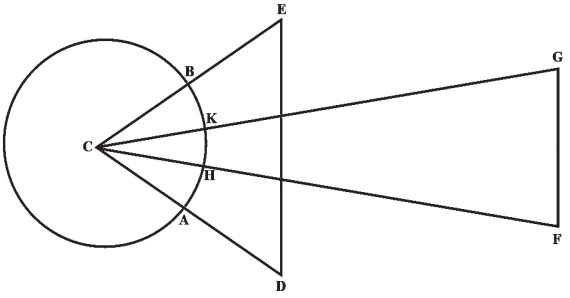
Siluetin göz merceğine yansıması kuralına göre en uzaktakini biz daha küçük görürüz. Açıktır ki kürenin mukabili, merkez itibariyle olur. Şöyle ki göz merceği mukabilinde kalkan gibi dairesel bir yüzey farz edildiğinde göz merceğinden ona doğru konik bir şekilde çizgiler çıkar. Kalkanın kenarlarına doğru olan çizgilerin sonunda bir daire ve aşağısı geniş üstü dar üçgenler meydana gelir. Göz merceğinin başlangıcında kalkanın miktarı kadar küçük bir daire oluşur. Kalkanın uzaklığı arttıkça başlangıcı göz, kaidesi kalkan olan konik şekil de boy bakımından uzar. Dolayısıyla açının darlığı ve dairenin küçüklüğü artar. Zira gözbebeği cüzlerinin mukabilindeki şey azdır. Bu, görüntü kaybolunca kadar devam eder. [Şekil 6][1]

Hayvan için dış duyuların en önemlisi dokunma ve tatma olup, bir kısım hayvanlar diğer duyulardan yoksun olabilirler.

Fasıl: [İç Duyular Üzerine]

İdrak edici kuvvelerin ikinci kısmı, iç duyulardır. Bunlar toplamda beş tanedir. İç duyular üç kısma ayrılır.

1 [Şekil 6]

İbn Kemmûne gözden uzaklaşan cisimlerin daha küçük görünmesini şu şekilde izah eder. Göz bebeği, ortasında C noktası bulunan AB dairesidir. C noktasına en yakın olan görülen nesne ED, C noktasına en uzak olan nesne ise GF'dir. C noktasından çıkıp ED'ye doğru giden iki çizgi gözbebeği dairesiyle A ve B noktalarında kesişir. Yine C noktasından çıkıp FG'ye doğru giden iki çizgi de göz bebeği dairesiyle H ve K noktalarında kesişir. Bu durumda (ACB) açısı (HCK) açısından daha büyük olacaktır. Daha yakın olan AB'de ortaya çıkan eser daha uzak olan HK'da ortaya çıkan eserden daha büyük olacaktır. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 236-237.

ولاختلفت عند هبوب الرياح وركودها لممانعة الهواء. وكان[١] ما[٢] تحت مائعات ذوات[٣] لون أحقّ بأن يُرى ممّا[٤] في الزجاجات الصافيّة[٥] لسهولة النفوذ. ولكنّا إذا نظرنا إلى الكواكب ما رأيناها دفعةً بل كانت تختلف على نسبة قربها وبعدها، والتالي في الكل باطل فكذا المقدّم.

٥ وإنما نرى[٦] الأبعد أصغر على قاعدة انطباع الشبح لكرية الجليديّة وظاهر أن مقابلة الكرة[٧] بالمركز، فإذا فرض سطح مستدير كتُرس[٨] يقابلها، فيخرج من الجليديّة إليه خطوط على شكل مخروط، ومن منتهي الخطوط على جوانب الترس تحصل دائرة ومثلّثات متّسعة الأسافل متضايقة الأعالي، ومبدؤها من الجليديّة دائرة صغيرة على قدرها. فكلما ازداد التُرس بعدًا ازداد الشكل المخروط الذي مبدؤه العين وقاعدته ١٠ الترس طولًا.[٩] فازدادت الزوايا ضيقًا فاشتدّ صغر الدائرة لقلّة مقابلة أجزاء الحدقة وهكذا إلى أن تنمحي.

وأهم الحواس للحيوان[١٠] اللمس والذوق، وعمّا وراءهما قد يتعرّى بعض الحيوانات.

فصل: [في الحواس الباطنة]

١٥ والقسم الثاني من المدرِكات هي الباطنة من القوى ومجموعها[١١] خمسة. وهي تنقسم إلى ثلاثة أقسام:

---

١ س: وإن كان.
٢ ل: مما.
٣ ر: مائع ذي.
٤ ط – مما.
٥ س: الزجاج الصافي.
٦ ل: يرى.
٧ ل: الكرية.
٨ س: لترس.
٩ س: حلولا.
١٠ ل – للحيوان.
١١ ط: مجموعها.

1. Tikel tasavvurları idrak eden kısım: Birincisi ortak duyudur. Buna fantazya da denir. Ortak duyu beynin ilk boşluğunda düzenlenmiş ve duyu sinirlerinin ilkeleri olan bir kuvvedir. Bütün duyulurların sûretleri onda toplanır; o da bu sûretleri idrak eder. Eğer bu kuvve olmasaydı "Hazır olan şu küçük şey, hazır olan şu tatlı şeydir." diye müşâhede yoluyla hüküm vermezdik. Hüküm veren için, iki sûretin de bir arada bulunması gerekir. Bir sûrete özgü olan duyu, bu hususta yeterli olmaz. Nitekim sen süratle dönen bir noktayı bir daire olarak, inen yağmur damlasını da düz bir çizgi olarak müşâhede yoluyla görmüşsündür. Gözün gördüğü, karşısında bulunan şeydir. Karşısında olan şey ancak bir noktadan ve bir damladan ibarettir. Bu durum şunu gerektirir: Kuvvelerinin içinde öyle bir alet var ki göz ona bir sûret getirir ve gözün getirdiği sûreti kendinde tutar. Sanki o kendinde tuttuğu sûreti şimdi görülenle bitiştirerek müşâhede eder. İşte böylece daire ve düz çizgi belirmiş olur.

İkincisi ise hayaldir. Hayal beynin ön boşluğunun arkasında düzenlenmiş olan ve kendisinde bütün duyulurların misallerinin toplandığı ve bu misallerin duyulardan ve fantazyadan kaybolduktan sonra kendisinde korunduğu bir kuvvedir. Bu kuvve, fantazyanın deposudur. Sen de bilirsin ki elverişli olma (kabul) kuvvesi koruma kuvvesinden başkadır. Su gibi, işlenmeye elverişli olmanın koşulu olan yaşlılık özelliğini taşıyan, işlenmeye elverişli nice şey vardır ki işlemeyi korumanın koşulu olan kuruma özelliğine sahip olmadığı için işlemeyi koruyamaz.

2. Tikel mânaları ve tasdikleri idrak eden kısım: Vehmî kuvve, bu kısma dâhil olup, beynin orta boşluğunun arkasında düzenlenen ve duyulurlarda mevcut olan duyulur olmayan mânaları idrak eden ve tikel hükümlerle hükmeden bir kuvvedir. Tıpkı, koyunun kurttan [zarar göreceğine ilişkin bir] mânayı idrak etmesi ve yavruların sevimli olduğuna hükmetmesi gibi.

Zâkire (hatırlama) kuvvesi de bu kısma dâhil olup, beynin arka boşluğunda düzenlenen ve tikel hükümler ile vehmin hükmettiği şeyleri koruyan bir kuvvedir. Zâkirenin vehme olan nispeti, hayalin ortak duyuya olan nispeti gibidir. Tikel tasavvur için olan ortak duyu ve hayalden ibaret bu iki kuvve, ilke ve depodur. Tikel tasdik için olan vehim ve zâkire kuvveleri de bunlar gibidir.

قسم هو مدرك للتصورات الجزئية: فالأول منه[1] الحسّ المشترك وتسمّى بنطاسيا: وهي قوّة مرتّبة في التجويف الأول من الدماغ ومبادئ عصب الحس، تجتمع عندها صور جميع المحسوسات فيدركها. ولولاها[2] ما كان[3] لنا أن نحكم أن هذا الأصغر هو هذا الحُلو الحاضرَين على سبيل المشاهدة. ولا بدّ للحاكم من اجتماع الصورتين ولا يكفي الحسّ المنفرد بواحدة، وقد رأيت من النقطة الجوّالة بسرعة دائرةً والقطرة النازلة خطًّا مستقيمًا على سبيل المشاهدة، والمدرك بالبصر ما يقابل[4] وما قابل إلا نقطة وقطرة.[5] فيوجب هذا أن يكون في قواك آلة تؤدّي إليها البصر وتبقى فيها ما أدّى إليه كأنه مشاهد إلى أن يتّصل[6] به الإبصار الحاضر فارتسم خطًّا أو دائرةً.

والثاني الخيال وهي قوّة مرتّبة في آخر التجويف المقدّم[7] تجتمع فيها مُثُل جميع المحسوسات وتبقى فيها بعد الغيبة عن الحواس وبنطاسيا وهي خزانتها. وتعلم أن قوّة القبول هي غير قوّة الحفظ فربّ قابل لنقش كالماء لرطوبة هي شرط سرعة القبول[8] لم يحفظ لعدم اليُبس الذي هو شرط الحفظ.

وقسم هو مدرك للمعاني والتصديقات الجزئية: فمنه القوّة الوهميّة وهي قوّة[9] مرتّبة في آخر[10] التجويف الأوسط من[11] الدماغ تدرك المعاني الغير المحسوسة الموجودة في المحسوسات وتحكم أحكامًا جزئيةً كإدراك الشاة معنًى في[12] الذئب[13] وكالحكم بأن الولد معطوف عليه.

ومنه القوّة الذاكرة وهي قوّة مرتّبة في التجويف الأخير من الدماغ تحفظ الأحكام الجزئية وجميع ما حكم[14] به الوهم. ونسبتها[15] إليه نسبة المصوّرة إلى الحسّ المشترك. فقوّتان للتصور الجزئي مبدأ وخازن وقوّتان للتصديق الجزئي مثلهما.

١ ر + هو.
٢ ر: فلولاها.
٣ م: ما كانت.
٤ ط: مل يقابله.
٥ ل + واحدة.
٦ ب، ر، ط: اتصل.
٧ س – المقدم.
٨ س – هي غير قوّة ... سرعة القبول.
٩ ر – قوّة.
١٠ م: الآخر.
١١ م: في.
١٢ س – في.
١٣ ل + يوجب الهرب.
١٤ ل: يحكم.
١٥ ر: نسبتها.

3. Sûretleri birbiriyle, mânaları birbiriyle, mânaları sûretlerle terkip eden kısım: Bu kısmın fiili ve idraki vardır. Bu kısım, vehim kullandığı sırada "mütehayyile", akıl kullandığı sırada "mütefekkire" diye adlandırılır. Bazen mütefekkire, vehmi kullanır. Bu kuvve, beynin ortasındaki yarıkta kıvrımlı yerin üzerine konulmuş olup, birleştirme ve ayrıştırma özelliğine sahiptir. Farklı türdeki organlardan terkip edilmiş bir hayvanı farz eden kuvve, bu kuvvedir. Sürekli hareketli olacak şekilde yaratılmış olup uyku ve uyanıklık hâllerinde asla hareketsiz kalmaz. Kıyastaki orta terim de bu kuvve ile elde edilir. Bu kuvve, idrak edilenleri ve mizaca ait heyetleri yansıtır; bir şeyden onun zıddına ve benzerine intikal eder.

Bu organların hepsinin, kendine özgü bir ruhu vardır. Ruh, sınırlı bir oranda temel sıvıların inceliğinden meydana gelen, ince ve sıcak bir cisimdir. Bu ruh, hareket ettirici, idrak edici ve [nebatî kuvveler gibi] diğer tüm kuvvelerin taşıyıcısıdır. Nitekim organlar da temel sıvıların yoğunlaşmasından meydana gelir. Ruhun kaynağı kalptir. Kalpten çıkıp yayıldığı sırada ona "hayvanî ruh" denir. Beyne giden atardamarlarda yükselen, soğuyarak mutedil hâle gelen, idrak edici ve hareket ettirici organlara erişen ve bedenin tamamına yayılan ruha "nefsânî ruh" denir. Karaciğer ve damarlara giden, bitkisel kuvvelerin ilkesi olan ruha "tabii ruh" denir.

Mutlak anlamda reis organ, kalptir. Eğer beyin, kalpten almayıp, aksine kendisi ruhun ilkesi olsaydı buharlaştırmada ve latifleştirmede ihtiyaç duyulan sıcaklık çok olurdu; soğuk ve yaş olmayacağı gibi, kendinde bulunan kuvvelerin fiillerinin ısıtmasının katkısıyla ısınmazdı. Dolayısıyla Galen'in görüşü geçersizdir.

Bu ruhun, bedenin bir tarafına ulaşması engellenmiş olursa orada bir uyuşma hissedilir; bazen kesme ve vurma sebebiyle elem de duyulmaz. Damarlardan birini tutan bir kimse içinde ince bir cismin akışını ve bunun tekrarlandığını hisseder ki ruh işte odur. Bir engel ortaya çıkar da ruh işinden geri kalırsa bundan dolayı hayat orada biter. Bu ruh ince olmasaydı sinirlerin ve kemiklerin ağlarına sirayet edemezdi.

وقسم آخر له تركيب الصور بعضها ببعض وكذا المعاني وتركيب المعاني بالصور ولها الفعل والإدراك وهي التي سمّيت[1] متخيّلة عند استعمال الوهم، ومتفكرة[2] عند استعمال العقل وربما استعان عليها بالوهم وهي قوّة مودّعة[3] في التجويف الأوسط من الدماغ عند الدودة من شأنها التركيب والتفصيل، وهي التي تفرض[4] الحيوان مركّبًا من أعضاء الأنواع المختلفة. وخلقت متحرّكة دائمًا لا تسكن نومًا ولا يقظةً وبها يقتنص الحدّ الأوسط، وهي المحاكية للمدركات والهيئات المزاجيّة وتنتقل إلى الضدّ والشبيه.

ولكل من هذه الآلات روح تختص به وهو جرم لطيف حارّ حادث عن لطافة[5] الأخلاط على نسبة محدودة،[6] هو حامل القوى المدركة والمحرّكة وغيرها طرًّا كما تحدث الأعضاء عن[7] كثافتها.[8] ومنبعه القلب ولدى[9] الانبعاثِ سمّي[10] روحًا حيوانيًّا. والمتصاعد في الشرايين إلى الدماغ الصائر معتدلًا بتبريده الفائض إلى الأعضاء المدركة والمحرّكة منبثًّا في جميع البدن يسمّى روحًا نفسانيًّا. والصائرة[11] إلى الكبد والأوردة[12] الذي هو مبدأ القوى النباتيّة يسمّى روحًا طبيعيًّا.

والرئيس المطلق هو القلب، ولو كان الدماغ غير آخذ منه بل هو مبدأ للروح كان كثير الحرارة المفتقر إليها في التبخير والتلطيف فما كان باردًا رطبًا ولا يشتعل بانضمام تسخين أفعال القوى التي فيه فرأيُ جالينوس باطل.

والذي سُدّ طرفُه يحسّ بخدر فيه وقد لا يتألم بجرح وضرب. ومَن أخذ بعض[13] عروقه يحسّ بمجرى[14] جسم لطيف فيه وتراجعه عنه وهو الروح، وإذا[15] وقعت سدّة[16] انقطع الروح فبطل[17] عنه الحياة، ولو لا لطفه ما سرى في شباك الأعصاب والعظام.

١ ل – سميت.
٢ ر: ومفكرة.
٣ س: تودعة.
٤ ل: نفرض.
٥ س: عن امتزاج لطائف.
٦ م: محددة.
٧ ر: عند.
٨ س: من كسايفها.
٩ س: والذي.
١٠ م: يسمى.
١١ ل: والصائر.
١٢ س: في الأوردة.
١٣ ر: نبض.
١٤ م: يجري.
١٥ ر: فإن.
١٦ م: شدة.
١٧ م: فيبطل.

Her bir kuvveye bir organın tahsis edildiğini insana gösteren şey, kusurun, bozukluğun ve sağlamlığın organın bir gereği olmasıdır. Kuvvelerin birbirinden farklı oluşunu gösteren şey de biri yokken diğerinin var olmasıdır.

Bir Nükte: Şayet nefis az önce öğrendiğin sırf mizaç olsaydı kabuğu kırılmayan basitlerde veya onlardan birinde nefsin bu fiilleri gerektirmesi daha uygun olurdu. Zira mizaçta basitlerin gerektirdiği bir orta olma söz konusudur. Mizaç nefsin hareketine çoğu kez engelken o nasıl nefis olsun? Dokunma esnasında nefis zıddına doğru değişirken nasıl idrak etsin? Dahası, zıt şeyleri uyuşma üzere zorlayan ve mizacı koruyan nefis, nasıl korunan mizacın kendisi olsun?

Üçüncü Mevrid: Nefs-i Nâtıka Üzerine

Bu mevridde bir mukaddime ve dört telvîh vardır.

Mukaddime: Sen uyku ve uyanıklık, ayık ve sarhoşluk hâllerinde zâtından habersiz değilsin, değil mi? Şayet sen aklının yetkin olduğu bir şekilde, kendinin bir anda yaratıldığını farz etsen ve herhangi bir duyunu ne seninle ne de başkasıyla ilgili olacak şekilde hiç kullanmasan, birbirine temas etmeyecek biçimde uzuvların da havada ayrı olsa varlığının dışında başka bir şeyden haberin olmaz. Henüz bilmediğin cisimlerin ve arazların, hem onlar olmaksızın hem de bir vasıtaya, bir delile ve cismanî bir şuur kuvvesine ihtiyaç duymaksızın aklettiğin zâtına bir katkısı yoktur. Zâtına ve zâtının cisimsiz olduğuna ilişkin bilgin, zorunludur.

Soru: Zâtımı bu fiil ile bildim. Öyleyse bu bir vasıtadır.

Cevap: Faraziyede sen fiilden yoksun kılınmıştın. Dolayısıyla vasıta söz konusu değildir.

Soru: Bu faraziye bir fiildir. Dolayısıyla o vasıtadır.

Cevap: Bu faraziye aslında fiili terkle ilgilidir. Üstelik bu bir düşüncedir. Sen bunu ortaya koyduğunda onunla değil onun öncesinde bilinen onun dışında bir düşünce sahibini ortaya koymuş olursun ki o da zâtından ibarettir.

والهادي للناس إلى اختصاص كل قوّة بآلة تلازمُها[1] في الخلل والفساد والصلاح، والمرشد إلى التغاير بقاء بعض دون بعض.

نكتة: لو كان النفس مجرّد المزاج وقد عرفته لكانت[2] هذه الأفاعيل استيجابها في البسائط التي لم تنكسر سورتُها أو أحدها أولى إذ ليس فيه إلا توسّط مقتضيات البسائط. وكيف تكون النفس مزاجًا وهو يمانعها كثيرًا عن[3] التحريك وتتغيّر عند اللمس إلى الضدّ، فأنّى تدرك؟ ثم النفس[4] المجبرة للمتضادّات على الالتئام الحافظة للمزاج، كيف تكون هي المزاج المحفوظ بها.

المورد الثالث: في النفس الناطقة

وفيه مقدّمة وأربع تلويحات.

مقدمة[5]: أليس أنك لا تغيب عن ذاتك في حالتي نومك ويقظتك وصَحوك وسكرك، فلو[6] فرضتَك[7] مخلوقًا دفعةً على كمال من عقلك وما استعملتَ شيئًا من[8] حسّك في شيء منك وغيرك، منفرج الأعضاء لئلّا تتلامس في هواء غفلتَ عن كل شيء سوى إنّيّتك. فالأجسام والأعراض التي لم تحصّلها بعد لا[9] مدخل لها في ذاتك التي عقلتَها[10] دونها، غير محتاج إلى وسط ودليل ومشعر جرمي، فمعرفتك لذاتك وأنها غير جرميّة ضرورية.[11]

سؤال: عرفتُ ذاتي بهذا الفعل فهو وسط.

جواب: في فرضك جعلتَ عريًّا عن فعلك[12] فلا واسطة.[13]

سؤال: هذا الفرض فعل فهو وسط.

جواب: هو ترك فعل بل إنما هي خطرة إذا وضعتَها وضعتَ ذا الخطرة وراءها معلومًا قبلها لا بها هو[14] ذاتك.

١ ر، س: تلازمُهما.
٢ س: لكان.
٣ م – عن.
٤ س – النفس.
٥ ر: التلويح الأول.
٦ س، ل، م: ولو.
٧ س: فرضت ذاتك.
٨ س، ط، ل، م – شيئا من.
٩ م – لا.
١٠ م: عقلها.
١١ س: معرفة أولية.
١٢ ل: عريا عروق لك.
١٣ م: فلا وساطة.
١٤ س: لا أنها.

Arşî Zikir: Bedenindeki olsun bedeninin dışındaki olsun her cisim ve cisimdeki araz, senin açından "o" diye gösterilir. Senin açından o diye gösterilen her şey, senin bütününden ve cüzünden başka olacak şekilde senden ayrıdır. Her cisim ve cisimdeki araz da aynı şekilde ayrıdır. Sen ayrı olduğuna göre onların toplamı olmazsın. Zira onun cüzleri sana ait değildir. Öyleyse zâtın, asla cisimli ve ciheti olan bir şey değildir.

Tembihî Zikir: Bütün derini, aynı şekilde etini ve kemiğini değiştirebilirsen varlığının bâkiliğini anlarsın. Bu sebeple onların zâtına dönük bir katkısı yoktur. Kalp, beyin ve karaciğerden gafil iken sen zâtını akletmektesin. Bu organlar sana otopsi yoluyla mâlûm olmaktadır. Bunlar senede bir veya iki kez aklına gelebilir. Oysa sen varlığından habersiz değilsin. Akılda zâtına katkısı olmayan şey, onu varlıkta tutmaz. Sen bunların tümünün ötesindesin. O, gafillerin ne kadar da çok unuttuğu bir zâttır. O bir cevherdir ki ona nefs-i nâtıka demekte bir sakınca yoktur. O, "Onu arındıran kurtuluşa erdi, onu kirleten de hüsrana uğradı" (Şems, 91/9-10) diye belirtilen şeydir. Bunu bil ve "Allah'ı unuttular da Allah onlara kendilerini unutturdu" (Haşr, 59/19) dediği kimselerden olma!

Başka Bir Zikir: Bedenden bir şey çözülmese ve besleyici kuvveden sürekli bir şey gelseydi, özellikle büyütücü kuvve durduğu sırada, senin de bileceğin üzere bedenin büyüklüğü son derece artardı. Çözülme sabit olunca ve ayrışma, eksilme vd. sebeplere göre sıcaklığın devamlılığını da bilmiş olunca bu durumda sen her sene başka bir zât mısın yahut varlığı eksilen bir zât mısın? Yoksa sen çözülmeyen bir zât mısın? Nefs-i nâtıka parçalanmayan bir zâttır. Bunu sana tembih ediyorum ki o melekûtî ve ilâhî bir kıvılcım olup, [bedensel] maddenin tabiatına girmekten ve mizacın kendisi olmaktan uzak olduğunu hatırlayasın!

Soru: Zikri geçen tembihler ve burhanlarla bize açıklanmış olan nefse gelince- ki bu son zikirden dolayı ben meselâ at gibi diğer hayvanlar hakkında da durumun böyle olduğundan şüphe ediyordum- atın cüzlerinin çözüldüğü açıktır. Dahası denildiği gibi atın nefsi bedenin tabiatına geçmiş ise bu durumda onun nefsi peş peşe, tek tek çözülen bir ruhun içinde mi bulunur veya çözülmesi gerekli olan bir organda mı yahut bedenin buna benzer bir cüzünde mi bulunur?

ذكر عرشيّ: كل جرم وعرض فيه من بدنك وغيرِه مشار إليه من جهتك بأنه هو، وكل مشار إليه من جهتك بأنه هو مفرز عنك على أنه غير كلّك وجزئك فكل جرم وعرض فيه مفرز كذا، وإذا[1] أفرزتَ فلا تكون مجموعها لعدم جزئيتها لك فذاتك غير جرميّة أصلًا ولا جهتيّة.

ذكر تنبيهيّ: إهابُك إن قدرتَ تبدّله دريتَ بقاء إنّيّتك وكذا لحمُك وعظمك فلا مدخل لها فيها، وقد عقلتها مع غفلتك عن قلب ودماغ وكبد،[2] فإنها معلومة لك بالتشريح، وقد يخطر ببالك ما لك منها في كل عام مرّةً أو مرّتين، ولست بعازب[3] عن إنّيّتك فما لا مدخل له فيها في العقل لا تقوّمها، فأنت وراء الجميع أنها ذات طال ما ذهل عنها الغافلون هي[4] جوهر لا بأس أن نسمّيه[5] النفس الناطقة. وهي التي ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا﴾ (سورة الشمس، ٩١/٩-١٠) فأعرفها ولا تكوننّ من الذين ﴿نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ﴾ (سورة الحشر، ٥٩/١٩).

ذكر آخر: لو لم يتحلّل من بدنك شيء وأتت[6] الغاذية بما أتت لزاد عِظَمُ بدنك[7] كثيرًا جدًّا على ما عهدتَ سيّما عند وقفة النامية، وإذا ثبت التحلّل ودريتَ عكوفَ الحرارة على التحليل والتنقيص وغيرها من الأسباب أأنت في كل سنة ذات أخرى[8] أو ذات منتقصة[9] إنّيّتها أم هي ذات لا تتحلل؟ فهي غير متجزّئة،[10] نبّهتُك! فانتبه أنها شعلة ملكوتيّة لاهوتيّة تعالت عن انطباع مادة وأن تكون نفس المزاج.

سؤال: أما النفس التي لنا[11] متبيّنة[12] بتنبيهات[13] مضت وبراهين، إلا أنّي لهذا الذكر الأخير كنتُ أشكّ في حيوانات أخرى كالفرس مثلًا فإن تحلّل أجزائه أيضًا بيّن. ثم إن كانت نفسه كما قيل منطبعةً أهي في روح يتحلّل[14] شيئًا فشيئًا[15] على الولاء أو هي في عضو ولا بدّ[16] فيه من التحلّل أو شيء ما من بدنه كذا،

١ م: فإذا.
٢ ل: أو دماغ أو كبد.
٣ س + عن نفسك.
٤ ر: فهي.
٥ م: التسمية.
٦ م. وأنت.
٧ م: عظيم بذلك.
٨ م: آخر.
٩ ط: منتقضية.
١٠ م: متحرمة.
١١ ط – لنا.
١٢ س: مثبتة.
١٣ م: بتنهيهات.
١٤ ل: متحلل.
١٥ س – فشيئا.
١٦ س – بد.

Bu durumda ilk yıldan bu seneye kadar atın bekası imkânsız olup, üstelik o her hafta yeni bir at olmaz mı? Oysa sezgi bunun geçersiz olduğuna hükmeder. Yahut atta, sıcaklığın ayrıştırmaya ve eksiltmeye gücünün yetmediği bir organ bulunur. Dolayısıyla bu, unsurlu bir şey olmaz mı? Şayet bu organ eksiliyorsa atlık zâtı da eksilmiş olur. Yahut o bizimki gibi bir nefis midir? Bunun durumunu bana anlat!

Cevap: Bu hususta zikri daha sonra sana gelecek olan sırlar vardır. Dikkatli bir şekilde bunu bekle![1]

Birinci Telvîh: Nefsin Kuvvelerinin ve Bazı Hâllerinin Açıklanması Üzerine

İnsanî ve felekî nefsi kapsayacak şekilde nefsin tanımı şudur: Nefis, maddeden meydana gelmeyen ve maddede bulunmayan, cismi hareket ettirme ve eşyayı idrak etme özelliğinde olan bir cevherdir. Bu tanım sana yeter. Bu nefsi, feleğe tahsis etmek istersen "bilfiil" kaydını ya da insana tahsis etmek istersen "fiil ve kuvvenin imkânı" kaydını koy!

Bu nefsin kuvveleri nazarî ve amelî kısımlarına ayrılır. Her biri de akıl diye adlandırılır. Gerçi akıl bazen fıtrî tasavvur ve tasdikler ile bunların dışındaki şeyler için de kullanılır.

Amelî akıl, fiillerin iyi olduğuna dair görüşlere dayanarak insan bedenini tekil fiillere doğru harekete geçiren bir kuvvedir. Onun arzu kuvvesine dönük bir nispeti vardır ve bundan gülme, utanma, ağlama vb. meydana gelir. Onun iç duyulara dönük bir nispeti vardır ve bu, yararlı şeylerin, zanaatların vb. ortaya konmasında duyuları kullanmasıdır. Onun, nazarî kuvveye dönük bir nispeti vardır ve bundan meşhur öncüller hâsıl olur.

Amelî kuvve, bedenin diğer kuvvelerine hükmetmesi gereken bir kuvvedir. Onun kuvvelerden etkilenmesi ve kuvvelerin ona hükmetmesi onun bedbahtlığını ve şanı yüce Yaratıcıdan uzaklaşmasını gerektiren şeylerden biridir. Nefis ve bedenî kuvvelerden her biri diğerinden etkilenir. Şayet böyle bir etkilenme olmasaydı bazı insanlar öfke vb. melekelerde daha şiddetli olmazdı. Ama sen Yüce rabbimizin ceberûtunu ve kibriyâsını,

1 İbn Kemmûne bunun metafizikteki tenâsüh konusuna atıf olduğunu düşünmektedir. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 259-260.

فيكون فرس عام أول إلى هذه السنة ممتنع[1] البقاء بل كل أسبوع فرس متجدّد؟ والحدس يحكم ببطلانه أو فيه عضو ليس للحرارة عليه سلطنة بالتحليل والتنقيص فليس بعنصري؟ ولو نقص العضو لنقصت ذات الفرسيّة أم هي نفس كما لنا نبئني[2] بحاله.

جواب: فيه سرّ سيأتيك[3] فانتظره[4] مفتّشًا.

التلويح الأول: في شرح لها وقواها وبعض أحوالها

وحدّها على ما يعمّ الإنسانية والفلكية[5] أنها[6] جوهر ليس عن المادة ولا فيها من شأنه أن يحرّك الجسم[7] ويدرك الأشياء وكفاك هذا. فإن أردتَ تخصيصها[8] بالفلك فقيِّدها بالفعل أو بالإنسان فقيِّدها بجواز الفعل والقوّة.

وتنقسم قواها إلى نظريّة وعمليّة، وكل منهما يسمّى عقلًا وإن كان العقل[9] قد يقال على التصورات والتصديقات الفطريّة وعلى غيرها.

فالعاملة[10] قوّة محركة لبدن الإنسان إلى الأفاعيل الجزئية على مقتضى آراء تخصها صلاحية.[11] ولها نسبة إلى القوّة النزوعيّة ومنهما يتولّد الضحك والخجل والبكاء ونحوها، ونسبة إلى الحواس الباطنة وهي استعمالها في استخراج أمور مصلحيّة[12] وصناعات ونحوها ونسبة إلى القوّة النظريّة ومنها[13] تحصل المقدّمات المشهورة.

والعمليّة هي التي ينبغي أن تتسلّط على سائر قوى البدن. ومن موجبات الشقاوة والبُعد عن البارئ جلّ شأنه[14] انفعالُها عن القوى وتسلّطُ القوى عليها. فالنفس وقوى البدن كل منها[15] تنفعل عن الآخر. ولو لا الانفعال ما كان بعض الناس أشد[16] غضبًا ونحوه من الملكات. وأنت إذا[17] فكرتَ في جبروت ربّنا الأعلى وكبريائه

١ م: ممتنعة.
٢ ب، ط: يبقى؛ س: نبأنا؛ م: نبأني.
٣ ب: يأتيك.
٤ ر: فانتظر؛ س: فانتظرة؛ م: فانظره.
٥ س: الإنساني والفلكي.
٦ م: أنه.
٧ ل: الجزء.
٨ ب، ط: تخصصها.
٩ م: فإن العقل.
١٠ ل: فالعاقلة.
١١ ط: صلاحها.
١٢ م: مصلحة.
١٣ ل، م: ومنهما.
١٤ س: البارئ عز جلّ.
١٥ م: منهما.
١٦ ل: يشد.
١٧ س: إن.

celâlinin nûrları ve ışıkları olan kerrûbî meleklerini tefekkür edersen yahut ilâhî sayfalardan melekûta, meâda ve hak olan Allah'a gidişe işaret eden ayetlere kulak verirsen, senin tüylerin ürperir ve uzuvların titrer. İşte bu nefsine atılan bir nûrdur, bu nûr bedenine yansır, böylece nefsin, diğer kuvveleri etkisi altına alır.

Soru: Bu kuvve, şayet araz ise nasıl oluyor da tahrik mertebesine sahip oluyor? Bilakis o şevk ve irade kabilinden bir şeydir. Şayet o cevher ise bu durumda nefis kendisine nazarî ve amelî iki sûretin yerleştiği bir madde olur. Oysa o biricik bir zât olarak var olmuştur.

Cevap: Nefsin, cevherin altında bir tür olduğu söylenmiştir. Zorunlu olarak o bir ayırıma sahiptir. Böyle olan her şeyde iki haysiyetin bulunması tuhaf değildir. Bu haysiyetlerden ilki kutsî âleme dönük olan cihettir ki bununla tümel sûretler ve ilimlerin tamamı elde edilir. Bu cihet itibariyle nefsin kutsî âlemden etkilenmesinin devamlı olması gerekir. Diğer haysiyet ise bedene dönük olan cihettir ki bu cihetle bedenin nefse değil nefsin bedene hâkim olması gerekir.[1]

Soru: Söz yine bu iki haysiyete döndü. İmdi bunlar, nefsin zâtîlerinden midir? Eğer öyleyse ikisi de cevher olur ve onlardan biri ne diğerinin cinsi ne de maddesi olur. Diğeri için olanın dışında basit hakikatlerin her mukavvimi için herhangi bir var ediş (ca'l) söz konusu değildir. Bilakis onlardaki mukavvimlerin toplamı, etkisi bir olan basit bir varlıktır. Dahası, bu iki haysiyet, peygamberler ve başkaları ile ilgili olarak söylendiği gibi şiddet ve zayıflık bakımından derece derecedir. Cevher konusunda böyle söylenmemiştir. Dolayısıyla bu ikisinin lâzım olduğu ortaya çıkmıştır. O hâlde onların araz olması gerekir.

Cevap: Çokça incelemeden çıkan sonuç şu ki bu ikisi sadece yukarı ve aşağı yöne doğru güçlenen veya zayıflayan istidatlar olmak bakımından farklı olan iki izâfî itibardır. Nefis, maddî ve surî iki cevherden bileşik olmayan tek bir zâttır.

Nefis, kuvve ve fiil hâlinde mânaları kabul eder. Kuvve ise üç derecedir. (1) Yeni doğan bir çocuğun ilk istidadı olup "heyûlânî akıl" olarak adlandırılır.

1 Bu haysiyetlerden ilki nazarî akıl, ikinci ise amelî akıldır. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 267.

والكرّوبيين من ملائكة الذين هم أنوار وأشعّة لجلاله أو سمعتَ من صحيفة إلهية آية تشير إلى الملكوت أو إلى المعاد والمسرى[1] إلى الله الحق، يقشعرّ[2] جلدك وتضطرب أعضاؤك، إنما هو نور قذف في نفسك وانعكس إلى هيكلك فانفعلت القوى عن النفس.

سؤال: هذه القوّة إن كانت عرضًا فكيف كان له مرتبة[3] التحريك بل كان من قبيل شوق وإرادة أو[4] جوهرًا فالنفس هيولي انطبع فيها صورتان نظريّة وعمليّة وما أحدث إلا ذاتًا وحدانيّة.

جواب: قيل إن[5] النفس نوع تحت الجوهر فله فصل بالضرورة وكل ما كان كذلك[6] فلا عجب أن تكون فيه حيثيّتان، إحداهما[7] هي الوجه الذي إلى القدس، بها تأخذ الصور الكلية والعلوم كلها، وبها يجب أن يدوم انفعالها عن[8] القدس. والأخرى هي الوجه الذي إلى البدن وبها ينبغي أن يتسلّط ولا[9] يتسلّط عليها.

سؤال: عاد الكلام إلى الحيثيّتين، أهما من ذاتيات النفس؟ فهُما جوهران وليس أحدهما جنسًا ولا مادة للآخر وليس لكل مقوّم[10] للحقائق البسيطة جعل غير ما للآخر، بل مجموع المقوّمات فيها موجود واحد بسيط يتّحد أثره. ثم هما متفاوتان كما قيل من[11] الأنبياء[12] وغيرهم بالشدّة والضعف، ولا كذلك قالوا في الجوهر فتعيّن أنهما لازمان فيلزم عرضيّتهما.

جواب: ما أوجب البحث الكثير أن هاتين اعتباران إضافيّان مختلفان[13] بالاستعدادات التي تشتدّ وتضعف إلى الجنبة العالية والسافلة لا غير والنفس ذات واحدة[14] غير مركّبة عن جوهرين مادّي[15] وصوريّ.

والنفس قابلة للمعاني بالقوّة والفعل فالقوّة على مراتب ثلاثة: أحدها هي الاستعداد[16] الأول الذي[17] للطفل الساذج هي[18] التي سمّيت العقل الهيولاني.

---

١ ل: والمسير.
٢ س: ليقشعرّ.
٣ س، ل، م: رتبة.
٤ س + كان.
٥ ل – إن.
٦ س، م: كذا.
٧ م: أحدهما.
٨ ل: من.
٩ ر: أو لا.
١٠ م: مفهوم.
١١ س، ل: في.
١٢ س: عليهم السلم.
١٣ س، ل، م: يختلفان.
١٤ م: وحدة.
١٥ م: مادية.
١٦ م: استعداد.
١٧ ر – الذي.
١٨ س، ل: وهي.

(2) İlk makullerden sonra hâsıl olup fikir veya sezgi yoluyla ikinci makullerin idrakine hazırlayan diğer bir istidattır. Bu "bilmeleke akıl" olarak adlandırılır. (3) İlâveten bundan sonra nefis için bir kuvve ve kemâl hâsıl olur. Bu "kuvve" araştırmaksızın bir meleke sayesinde nefsin, dilediği vakit uzaklaştığı makulleri tahsil etme gücüne sahip olmasıdır. Bu, kemâle en yakın olan istidat olup, "bilfiil akıl" olarak adlandırılır. "Kemâl" ise makullerin nefis için müşâhede hâlinde bilfiil hâsıl olmasıdır. Bu da "müstefad akıl" olarak adlandırılır ve bununla hayvan cinsi ve insan türü tamamlanmış olur. Bu derecede nefis, aklî bir âleme dönüşerek ilkelere benzemiş olur.

Müstefad akıl, mutlak anlamda hizmet edilen ve reis olandır. Ona bilfiil akıl hizmet eder. Buna da bilmeleke akıl hizmet eder. Ona da heyûlânî akıl hizmet eder. Bunların tamamına da amelî akıl hizmet eder. Ona da vehim hizmet eder. Ona da vehmin sonrasında olan hâfıza kuvvesi, öncesinde bulunan mütehayyile kuvvesi hizmet eder. Ona da hayal hizmet eder. Hayale de ortak duyu hizmet eder. Ona da dış duyular hizmet eder. Onlara da arzu kuvvesi hizmet eder. Ona da zikri geçen şehvet ve gazaptan ibaret iki kuvve hizmet eder. Kuvvelerin tamamına da temel nitelikler hizmet eder. İnfialî nitelikler de fiilî niteliklere hizmet eder. Varlığı böyle tertip eden ne kadar da kusursuz, ne kadar da iyi hükmeden ve dilediği şeyi verendir.

Dahası, nefis zâtını kuvveden fiile çıkartamaz. Zira fiil yönü infial yönünden başkadır. O sûret itibariyle fiilde bulunan, madde itibariyle infiale maruz kalan bir cisim değildir. Nefis için cisim olmak söz konusu olsaydı işte o zaman bu durum söz konusu olurdu. Oysa o cisim değildir. Dolayısıyla bu durum onun için geçerli olmaz. Ne kendinden aşağı mertebede olan cisim ne de kendi türünden bir nefis ona etkide bulunur. Çünkü türsel tabiat itibariyle bir öncelik yoktur. Nice değerli nefisler vardır ki herhangi bir nefsin, kuvveden fiile çıkartılmasına girişmiştir de yorgun düşmüştür. Böylesi nefse "Şüphesiz sen sevdiğin kimseyi doğru yola iletemezsin." (Kasas, 28/56) ayetiyle seslenilmiştir.

Sen de bilirsin ki cisimsel kuvveden bir sûret kaybolduğunda o ya depo gibi başka bir kuvvede korunur ve yeniden kazanmaya ihtiyaç duymadan oradan geri getirilir veya o sûret tümden kaybolur ve yeniden kazanmaya ihtiyaç duyulur.

واستعداد آخر وهو ما يحصل بعد المعقولات الأول فيتهيّأ لإدراك الثواني إما بالفكر أو الحدس[١] ويسمّى[٢] العقل بالملكة. ثم يحصل للنفس بعدها قوّة وكمال، أما[٣] القوّة فهي أن يكون لها تحصيل المعقول[٤] المفروغ عنه متى شاءت بملكة من غير طلب وهذا هو الاستعداد الأقرب ويسمّى عقلًا بالفعل. وأما الكمال فأن يكون[٥] المعقولات لها حاصلةً بالفعل مشاهدة ويسمّى العقل المستفاد، وبه تمّ جنس الحيوان ويتمّ به نوعه الإنساني. وعنده تكون النفس تشبّهت بالمبادئ صائرة عالَمًا عقليًّا.

وهو المخدوم المطلق والرئيس، خدمه[٦] العقلُ بالفعل المخدوم للعقل بالملكة، المخدومة للعقل الهيولاني المخدومات. كلها للعقل العملي، المخدوم للوهم، المخدوم لقوّة بعده[٧] هي الحافظة، وأخرى قبله هي المتخيّلة. وخدمها الخيال، المخدوم للحسّ المشترك، المخدوم للحواسّ الظاهرة. وخدمَها[٨] أيضًا القوّة النزوعيّة، المخدومة لقوّتَيها اللتين[٩] سبقتا. وخدمَ القوى كلها الكيفيات. وخدم الانفعاليّتان[١٠] الفعليّتَين، فسبحانه من ناظم الوجود[١١] أحكم الحاكمين لطيف لِما يشاء.

ثم النفس لا تُخرِج ذاتَها من القوّة إلى الفعل لأن جهة الفعل غير جهة الانفعال، وليست بجرم تفعل بالصورة وتنفعل بالمادة ولو كان لها لكان[١٢] لها، وليس فليس. ولا الجسم الذي هو دونها المنفعل عنها ولا نفس من نوعها فلا أولويّة بحسب الطبيعة النوعيّة. وكم من نفس شريفة دامت إخراج نفس من القوّة إلى الفعل فآبت كليلةً وأُسمعت[١٣] ﴿إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ﴾ (سورة القصص، ٥٦/٢٨).

وأيضًا تعلم أن القوّة الجرميّة إذا غابت عنها صورة إما أن تنحفظ في قوّة[١٤] أخرى كالخزانة فيعاودها من غير حاجة إلى[١٥] كسب جديد أو تغيب فتحوج إلى كسب،[١٦]

١ س: أو بالحدس؛ ل: والحدس.
٢ ر: سميت.
٣ ر: وأما.
٤ س، ل: المعقولات.
٥ س، م: فهو أن يكون.
٦ م: خدمة.
٧ م: بعد.
٨ م: وخدمتها.
٩ س: لقوتها اللتان.
١٠ س: الانفعاليات.
١١ م: للوجود.
١٢ س، ط، م: كان.
١٣ م: أستمعت.
١٤ ل: قواه.
١٥ ل – إلى.
١٦ ل + كسب.

Nefisten de bir sûret kaybolduğunda yeniden kazanmaya ihtiyaç duymadan onun geri getirilmesi söz konusu olur. Nefsin cisimsel bir deposu da yoktur. Zira makuller, bileceğin üzere, bölünen cisme girmez. Nefsin biri etkin olan, diğeri koruyan iki cüzü de yoktur. Şu hâlde nefsin, bilfiil akıl ve aklî bir cevher olan [makulü vermekle onun] tamamlayıcısı ve [kendinden kaybolan makulün] iade edicisi vardır. Bu cevhere ittisâl ettiğimizde o bizi destekler ve ilimleri kalplerimize yazar. Ondan yönümüzü çevirdiğimizde ondan alınan nakış silinir. Nefislerimiz aynalar gibi olup, ona döndüğünde sûretleri alır ve ondan yönünü çevirdiğinde sûretlerden hâli olur.

Kemâlden yoksun olan onu veremez. Dolayısıyla bizi kemâle erdiren ve fiile çıkartan şey bilfiildir. Bizim muallimimiz, kutsî âlemden bir âlim olup, faal akıl olarak adlandırılır. Bizi fiile çıkartan odur. O rûhulkudüs olup, nefislere olan nispeti, güneşin gözlere olan nispeti gibidir. Nefis, yakın ve uzak istidatlar ve fikirler yoluyla ona ittisâl etmeye ve ondan kabul etmeye hazır hâle gelir.

Öncüller tek başına sonuca götürmez. İleride öğreneceğin üzere, araz arazı doğurmaz. Nice şahıs vardır ki kendisine bir şey arz edilince bu şey onun için bir ilim ifade etmez de başkası için kesin bilgi ve ruhsal tatmin ifade eder. Dolayısıyla öncüller vasıtadır, ilmi veren ise öncüllerden başkadır. Doğru öncüllerden hâsıl olup da bunun gerektirdiği şeylerin bir kısmı, önsel önermeler ve benzeri gibi zaruridir. Doğruyu talep eden kimsenin bunları inkâr etmesi mümkün değildir.

İkinci Telvîh: Tecridler ve Nefsin Soyutluğuna Dair Burhanlar ve İstibsarlar Üzerine

Bil ki burada bahsedilen idrak ancak bizdeki bir idrak edicide şeyin sûretinin hâsıl olmasıdır. İdrakin tanımı bu değildir. Bu ancak bir tembihtir. Zira bizde C ile ilgili bir bilgi hâsıl olduğunda bizde bir şey hâsıl olmuş mudur yoksa olmamış mıdır? Eğer olmamış ise bilmeden önceki hâlimiz ile bildiğimiz sıradaki hâlimiz birbirine eşit olur. Oysa böyle olmaz. Eğer bizde o şeyin bir izi ortaya çıkmış ise bu iz o şeye uygun mudur değil midir? Eğer uygun değilse bu durumda idrak ve nispet yok demektir. Oysa biz onu olduğu gibi idrak etmişizdir. Eğer iz, o şeye uygun ise bu iz o şeyin sûreti olur.

فالنفس إذا غاب عنها صورة ولها[1] الرجوع إليها دون كسب، فلا خزانة جرميّة لها إذ المعقولات كما ستعلم لا تحلّ الجسم[2] المنقسم، وليس لها[3] جزآن يكون أحدهما متصرّفًا والآخر خازنًا، فلها مكمِّل مُعيد[4] هو جوهر[5] عقلي هو عقل[6] بالفعل، إذا اتصلنا به أيّدنا وكتبَ[7] في قلوبنا العلومَ، وإذا أعرضنا عنه انمحى النقشُ ونفوسنا[8] كمرآة أقبلت[9] فقبلت وأعرضتْ[10] فتخلّت.[11]

ولا يعطي الكمال القاصر عنه، فمكملنا[12] ومخرجنا[13] إلى الفعل هو بالفعل ومُعلّمُنا من القدس عالم يسمّي عقلًا فعّالًا لأنه هو[14] مخرجنا إلى الفعل وهو روح القدس،[15] ونسبته إلى النفوس كنسبة الشمس إلى الأبصار. وعلى حسب الاستعدادات القريبة والبعيدة والأفكار تستعد[16] النفس[17] للاتّصال به والقبول عنه.

وليست[18] المقدّمات بذاتها موجدة للنتيجة فيها. فستعلم أن عرضًا[19] لا يوجد عرضًا وكم من شخص عُرِض عليه أمر، ما أفاده علمًا وأفاد غيرَه علمًا يقينيًّا وطمأنينة روحانيّة. فهذه وسائط والواهب غيرها وما حصل[20] بالمقدّمات[21] الحقّة[22] فلزومه منها ضروري كالأوليّات ونحوها لا إمكان لجحودها لِمن استرشد.

التلويح الثاني: في تجريدات وبراهين واستبصارات على تجرّد النفس

اعلم[23] أن الإدراك هاهنا ليس إلا حصول صورة الشيء في المدرِك منّا[24] وليس حدّه هذا إنما هو تنبيه. فإنه إذا[25] حصل فينا علم بـ ج أحصل فينا شيء أم[26] لم يحصل؟ فإن لم يحصل فسيّان قبل أن نعلم[27] ومعه وليس كذا. ولو حصل منه أثر أَيطابقه أم لا؟ فإن لم يطابق فلا نسبة ولا[28] إدراك وقد[29] أدركناه كما هو وإن طابقه فهو صورته.

١ ل: لها.
٢ م: في الجسم.
٣ م – لها.
٤ ط، ل: مفيد.
٥ س + هو.
٦ ل – هو عقل.
٧ ط: وثبت.
٨ ط: نقوشنا.
٩ ط: قبلت.
١٠ س: فقبلت النقش؛ م: فأعرضت.
١١ ط: فيجلب.
١٢ س، م – فمكملنا.
١٣ س: فمخرجنا.
١٤ س – هو.
١٥ ط: القدوس.
١٦ س: تعد.
١٧ ر: النفوس.
١٨ م: وليس.
١٩ م: إن عرضنا.
٢٠ م: وحصل.
٢١ ب، ط: من المقدّمات.
٢٢ م: الحقيقة.
٢٣ م: واعلم.
٢٤ س: لها.
٢٥ ل: إن.
٢٦ س، ل: أو.
٢٧ س: تعلم؛ ل: يعلم.
٢٨ ط، م: فلا.
٢٩ ر: قد.

Yahudilerden ve zâhirîlerden felsefe yaptığını zanneden biri [olan Ebü'l-Berekât], idrakin, idrak edici zâtın, idrak edilen şeyin sûretini değil zâtını elde etmesini gerekli görmüştür. Bu saçmadır. Zira biz göğe veya yere baktığımızda onların zâtını ne gözümüzle ne nefisle elde ederiz. Dahası biz ayanda ma'dûm olan sûretleri var olduktan sonra veya var olmaksızın tahayyül ederiz. Dolayısıyla onların elde edilecek bir zâtı yoktur.[1]

Soru: Göğün sûreti ve uzamı, gözde nasıl hâsıl oluyor? Küçük olan uzam, büyük olan uzama uygun değilken göğü nasıl olduğu gibi müşâhede ediyoruz? Dolayısıyla sûret, göğünkinden daha küçük değildir.

Cevap: Cisim sonsuza kadar bölünebilir. Mahal bakımından bir şeyin araza denk olması şart değildir. Sûreti ve uzamı kabul eden şey, maddedir ve o, büyük ve küçük miktarı da kabul eder.

Soru: Öyleyse tek bir şeyde büyük ve küçük miktarın hâsıl olması gerekir. Bu ise imkânsızdır.

Cevap: İkisi, bağımsız bir şekilde olduklarında veya onlardan biri sûret ve misal diğeri onun miktarı ise imkânsız mı olur? Sonuncusu imkânsız olduğu için o asla geçerli değildir. Burada bu kadar yeterlidir. Zira başka bahisler de vardır. İzlenim ve misallerin sadece *Hikmetü'l-İşrâk*'ta belirttiğimiz bir sırrı vardır. Hakikat onunla açığa çıkar.

Bu şahıs, duyuları idraklerinden atıl bırakmış ve demiştir ki duyular tahsis edicidir; idrak eden ise nefis olup, tahsise olan ihtiyaç sonsuz şeylerin hâsıl olmaması içindir. Bu oldukça tuhaftır. Şayet nefsin sonsuz bir istidadı olsaydı ve "O, gayba ait bilgileri sizden esirgemez." (Tekvîr, 81/24) şeklinde belirtilen ilke de istidadı hâsıl etseydi kuvvelerle buna nasıl engel olunurdu? Eğer ilke buna mâni olsaydı başka bir engele ihtiyaç olmazdı.

Bil ki görme gibi bir duyu sûreti maddeden soyutlar. Ancak o kendisiyle sûreti taşıyan [madde] arasında vaz'î bir ilişkiye ihtiyaç duyar. Öyle ki ilişki kesildiğinde sûret de yok olur. Hayal, sûreti bu ilişkiden soyutlar ve taşıyanın yokluğuna rağmen onu idrak eder. Ancak onun konum, nicelik ve nitelik yönünden sûreti soyutlamaya gücü yetmez.

1 Biz hariçte ma'dûm olan şeyleri idrak ederiz. Hariçte ma'dûm olan her şeyin bir zâtı yoktur. Bu ma'dûm şeyler iki kısımdır: Bir kısmı daha önce mevcutken sonra yok olur; bir kısmı ise böyle olmayıp varlığından önce idrak edilir; idrak edildikten sonra var olur ya da yokluk hâlinde idrak edilir ve asla var olmazlar. İbn Kemmûne, *Şerh*, II, 286.

وبعض مَن تفلسف من اليهود والمخشفين[1] أوجب أن يكون الإدراك أن ينال ذات المدرِك[2] ذاتَ المدرَك لا صورته وهو لغو، فإنا إذا أبصرنا السماء أو الأرض[3] ما نِلنا ذاتهما[4] لا بالبصر ولا بالنفس. ثم قد نتخيّل صورًا معدومة عن الأعيان إما بعد وجودها أو لا فليس[5] لها ذات[6] لتنال.

٥ **سؤال**: صورة السماء وامتدادها كيف يحصل في العين، والامتداد الأصغر لا يطابق الأكبر وشاهدنا السماءَ كما هي فليست الصورة أصغر منها.

جواب: الجسم قابل للتجزئة إلى غير النهاية وليس من شرط العرض أن يساويه من المحلّ شيء. والقابل للصورة والامتداد الهيولي وهي قابلة للمقدار الصغير والكبير.

سؤال: فيلزم أن يحصل في شيء واحد مقدار صغير وكبير، هذا محال.

١٠ **جواب**: أيمتنع[7] إذا كانا[8] على سبيل الاستقلال أو أحدهما صورة ومثال والآخر مقدار له. والأخير[9] لا وجه لامتناعه وهذا القدر يكفي هاهنا وفيه بحث آخر.[10] والانطباع والمثُل[11] سرّ[12] لا نذكره إلا في حكمة الإشراق وبه يتبيّن الحق.

وهذا الشخص عطّل الحواسّ عن إدراكاتها وقال: إنما هي[13] مخصّصات والمدرِك هو النفس[14] والحاجة إلى التخصيص لئلّا يحصل فيها الغير المتناهي. وهذا عجب فلو ١٥ أن لها[15] استعداد الغير المتناهي والمبدأ ﴿وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ﴾ (سورة التكوير، ٢٤/٨١) يحصل لها[16] فكيف يمنعها بقُوى ولو امتنع فلا حاجة إلى مانع.

واعلم أن الحسّ كالبصر يجرّد الصورة عن المادة ولكن يحتاج إلى علاقة وضعيّة بينه وبين الحامل حتّى إذا[17] انقطعت بطلت الصورة. والخيال جرّدها عن العلاقة وأدركها[18] مع غيبوبة الحامل، ولكن ما قدر على التجريد من الوضع والكمّ والكيف.

---

١ س، ل – والمخشفين؛ م: تفلسف من المخشفين.
٢ ل – ذات المدرك.
٣ ل، م: والأرض.
٤ م: ذاتيهما.
٥ س: أو لأنها ليس.
٦ ل + أن.
٧ س: المنع.
٨ م: كان.
٩ ط: والآخر.
١٠ م: الآخر.
١١ ط: والانطباق والميل؛ م: وللانطباع والمثل.
١٢ س: شيء.
١٣ م: هو.
١٤ ل، م + لا غير.
١٥ س: فإن لها.
١٦ م – استعداد الغير المتناهي ... يحصل لها.
١٧ ب، ط: لو.
١٨ ل: وأدركتها.

Akıl ise insanlık sûretini alıncaya kadar Zeyd'den bunları soyutlar. Bunu Amr ve Hâlid'e uygun olan hakikatle uyumlu olacak şekilde [insanlık sûretine] yabancı olan [büyüklük, küçüklük vb.] arazları hazfederek yapar. Dolayısıyla akıl, duyulur üzerinde onu makul yapacak bir işlem gerçekleştirir. Sadece zâtını gerektiren bir şey varlıkta olsaydı bu şey soyutlama yoluyla değil bizzat makul olurdu.

Nefse Dair Bir Burhan

Sen, cisimlik ve insanlık gibi tümel mânaları idrak etmişsindir. Bunlar farklı şeylere uygun gelen mânalardır; hatta makul cisimliğin göğe ve çakıla yüklenmesi doğrudur. Makul cisimlikle birlikte özel bir miktar ve konum olsaydı farklı şeylere uygun gelmez ve mutlak olmazdı. Çünkü onun bir miktarı ve konumu yoktur. Dolayısıyla o miktarı olan bir şeye girmez ki zorunlu olarak ona miktar ve konum gereksin. Miktarı ve konumu olan her cisim ve ona ilişen her şeyin hâli böyle olup, cisim bölündüğü için miktar da bölünür. Sende böyle olan şey (nefis) ne cisimdir ne de cisimseldir. İstersen ona "nefis" deyiver!

Başka Bir Yol: Bu soyut sûretin soyutluğu ya hakikatinden dolayıdır. Bu durumda tekler de böyle olur. Oysa tekler soyut değildir. Ya da onun soyutluğu kendisinden alındığı şeye nispetledir. Bu da söz konusu değildir. O hâlde bu sûretin soyutluğu, iliştiği şeye (nefse) nispetledir ve nefis, yönlerden ve miktardan soyuttur.

Arşî Bir Burhan: Şayet makullerin mahalli, cisimde olduğu gibi, bölünseydi onda bulunan şey de onunla beraber bölünürdü. Miktar olmaksızın mutlak şeylik veya birlik mefhumunu bu şekilde düşündüğümüzde onlar, bölünen bir şeye hulûl etmiş olur. Şeylik nicelik itibariyle bölünür, dolayısıyla birlik de bölünür. Şeyliğin veya birliğin her bir cüzü, ya şeylik ve birliktir veya ilâve bir şeyle birliktedir veyahut ilâve olmadan şeylik veya birlik değildir. Şeyliğin cüzü, şeylik olmadığı veya hususiyetle birlikte bir şey olması için ilâve bir şey de olmadığı takdirde şeyliğin şey olmayan bir cüzü olur ki bu muhaldir.

والعقل جرّد حتّى أخذ صورةً إنسانيّةً عن زيد بحذف[1] العوارض[2] الغريبة غير منطبق إلا للحقيقة التي طابقت عمروا[3] وخالدا، فعمل بالمحسوس[4] عملًا جعله معقولًا ولو كان في الوجود ما لم يلزم ذاته غير ذاته فهو معقول بنفسه لا بمجرّد.

برهان على النفس

٥ وهو أنك أدركتَ المعاني الكلية كالجرميّة والإنسانيّة وطابقت المختلفات حتى أن الجرميّة المعقولة صحّ حملُها على السماء والحصاة، فلو كان معها خصوص مقدار ووضع لما[5] طابقت المختلفات وما كانت مطلقة، وإذ ليس لها مقدار ووضع فلا تحلّ في متقدّر[6] فيلزمها مقدار بالضرورة ووضع،[7] وكل[8] جسم متقدّر وذو وضع وعرضُه به[9] كذا[10] لانقسامه بانقسامه.[11] فالذي فيه هذه منك غير ١٠ جرم ولا جرمي[12] فسمّه النفس إن شئت.

طريق آخر: هذه الصورة المجرّدة تجرُّدُها إما لحقيقتها[13] فكان الأشخاص كذا وليس أو باعتبار ما أخذ منه وليس[14] فهو باعتبار ما حلّ فيه فهو مجرّد عن الجهات والمقدار.

برهان[15] **عرشي**: لو كان محلّ المعقولات منقسمًا كالجسم فما[16] فيه[17] منقسم ١٥ به، فإذا[18] عقلنا[19] مفهوم الشيئيّة المطلقة دون مقدار أو الوحدة[20] كذلك[21] فحلّت في المنقسم فانقسم في الكمّ وانقسمت. فكل[22] جزء من الشيئيّة[23] أو الوحدة شيئيّة ووحدة أو مع زائد أو ليس شيئيّة ووحدة ولا مع[24] زائد. فإذا لم يكن جزء الشيئيّة[25] شيئيّةً[26] ولا مع زائد ليكون شيئًا مع خصوصيّة، فلها جزء[27] لا شيء وهو محال.

١ ل، م: فحذف.
٢ م: العواض.
٣ م: وعمرا.
٤ ل: بالمحسوسات.
٥ س، ل: ما؛ م: مقدار وضع ما.
٦ س + لانقسامه.
٧ س – فيلزمها مقدار بالضرورة ووضع.
٨ ل: فكل.
٩ س: فيه.
١٠ س + فيلزمها مقدارٌ بالضرورة ووضع.
١١ س – لانقسامه بانقسامه.
١٢ م: ولا جرم من.
١٣ ر، ل: بحقيقتها.
١٤ م: فليس.
١٥ م + آخر.
١٦ م: وما.
١٧ ط: منه.
١٨ س، ل، م: المنقسم به إذا.
١٩ م: علقنا.
٢٠ ل: والوحدة.
٢١ م – كذلك.
٢٢ م: وانقسمت كذلك وكل.
٢٣ ل: وانقسمت فكل جوهرا لشيئية؛ م: النسبة.
٢٤ ل – مع.
٢٥ م – ووحدة أو مع ... جزء الشيئيّة.
٢٦ س + وحدة.
٢٧ س + وهو.

Eğer şeylik, ilâve bir şeyle birlikte ise bu durumda cüz bütüne ilâve olur. Yine, bütün tek başına soyut olmaz bilakis bu ilâve şey ve miktarla soyut olur. Oysa o miktardan soyut farz edilmişti. Şu hâlde bu da imkânsızdır. Şayet cüz, sırf şeylikten ibaret olursa bu takdirde cüz bütüne eşit olur ki bu da imkânsızdır. Birlik de böyle olup, onun cüzü ya birlik olur veya birliğe ilâve bir şey olur veyahut da ne bir ne de çok olur. Öyleyse o cüz hiçbir şey değildir. Bu da imkânsızdır.

Başka Bir Burhan: Şayet miktardan soyut mutlak makuller, nicelik bakımından bölünen bir şeyde mevcut olsaydı bu şey bölündüğünde ona yerleşik olan sûret de bölünürdü. Zira mahalline yerleşen miktar, mahallinin bölünmesiyle bölünür. Miktardan uzak makulün her bir cüzü, (1) eğer diğer cüze benzer ise o cüz hakikatte bütüne ortak olur; bildiğin üzere ancak miktar itibariyle diğerinden farklılaşır. Fakat miktar yoktur. Dolayısıyla cüzün bir şeyden dolayı bütünden farklı olmaması gerekir ki bu imkânsızdır. Yine bölünen şeyin, bölünme imkânı bakımından sonsuzca tekrarlanan bir makul olması gerekir. Bunun geçersizliği açıktır. (2) Eğer bölünen bu şey, farklı iki cüze bölünüyorsa bu ikisi zorunlu olarak bütünü varlıkta tutuyor demektir. Bu sebeple ikisi de mâhiyetin zâtîsi olur. Cisimdeki bölünme sonsuz değildir. Şu hâlde makul eğer farklı şeylere bölünmede sonsuza kadar gidiyorsa bu durumda mahal niceliksel olarak bölünmeden önce mâhiyetin sonsuz mukavvimleri hâsıl olur. Zira tek bir hakikatin zâtîsi daha önce mevcut değilken sonradan hâsıl olmaz. Her bir mukavvimin, sonsuza giden bir mukavvimi olur. [Bilfiil] sonsuzluğun geçeriz olduğunu biliyorsun. İleride de geleceği üzere zorunlu olarak birbirine gerektiren tarzda hâsıl olan sıfatlar bir başka açıdan sonludur. Şu hâlde iddia imkânsızdır. Eğer bölünme benzerlere doğru çevrilirse bu da imkânsızlığı gerektirir. Öyleyse makuller, bölünen bir şeyde var olmaz.

Soru: Öyleyse bir noktaya hulûl ediyordur.

Cevap: Nokta yokluğa ilişkin bir şeydir. Ona bir sûret yerleşmez.

Arşî Başka Bir Yol: Şayet nefis cisimsel olsaydı sonsuz sayı ve miktar, sonsuz mefhum olmaları itibariyle düşünülemezdi.

وإن كانت[١] مع زائد فقد زاد الجزء على الكل، وأيضًا ما كان الكل وحده[٢] مجرّدًا بل مع زائد ومقدار وقد فرض مجرّدًا [٣]هذا محال. وإن كان شيئيّةً فحسب ساوى[٤] الجزءُ الكلَ[٥] وهو محال أيضًا.[٦] وكذا الوحدة إما أن تكون جزؤها هي أو زاد[٧] عليها أو ليس بواحد ولا كثير فليس بشيء هذا محال.

٥ **برهان آخر**: لو كانت المعقولات المطلقة المجرّدة عن المقدار في منقسم في الكمّ، فإذا انقسم فتنقسم الصورة الحالّة،[٨] لأن العرض المتقرّر[٩] ينقسم بانقسام محلّه. وكل جزء من المعقول العريّ عن المقدار إن كان مشابهًا[١٠] للآخر فشاركا الكل[١١] في الحقيقة، ولا يخالفانه إلا في المقدار[١٢] لما[١٣] علمت ولا مقدار، فيلزم أن يكون الجزء[١٤] لا يخالف الكل بشيء هذا محال. ويكون الشيء[١٥] معقولًا مرارًا بغير ١٠ النهاية على حسب إمكان القسمة وظاهر[١٦] بطلانه. وإن انقسم إلى جزئين مختلفين فيقوّمان الكل ضرورةً فهما ذاتيا الماهية، والجسم لا تتناهى القسمة فيه فالمعقول إن ذهب في الانقسام إلى[١٧] المختلفات إلى غير النهاية فثمّ مقوّمات غير متناهية للماهية حاصلة[١٨] قبل القسمة الكمّيّة للمحلّ إذ لا يحصل لحقيقة واحدة ذاتيّ بعد أن لم يكن، فلكل مقوِّمٍ مقوِّمٌ إلى ما[١٩] لا يتناهى وقد عرفت بطلانه. وسيأتي أن ١٥ الصفات الحاصلة المترتّبة بالضرورة متناهية من طريق آخر فهذا محال. وإن رجعت القسمة إلى المتشابهات لزم ذلك المحال[٢٠] فإذن ليست في منقسم.

سؤال: فيحلّ[٢١] في نقطة.

جواب: هي عدميّة فلا[٢٢] يتقرّر فيها صورة.

طريق آخر عرشي: لو كانت النفس جرميةً لكانت لا يعقل العدد والمقدار ٢٠ الغير المتناهي من حيث[٢٣] مفهوم الغير المتناهي.

١ م: كانتا.
٢ م: وحدة.
٣ م: مجرد.
٤ س، ط: فساوى؛ ل: تساوى؛ م: فتسوى.
٥ ط: للكل؛ ل: الجزء مع الكل.
٦ ل: وأيضا.
٧ س: زائد.
٨ س: الخيالية.
٩ م: المتقدر.
١٠ م: متشابها.
١١ س: كان مشاركا للكل؛ ط: للكل.
١٢ س، ط، م: بالمقدار.
١٣ ب، ط: كما.
١٤ م: الكل.
١٥ ل – الشيء.
١٦ م: فظاهر.
١٧ ر: في.
١٨ م: الحاصلة.
١٩ ل، م: إلى أن.
٢٠ ر + لما مر.
٢١ ط: فيحصل.
٢٢ م: ولا.
٢٣ س + هو.

Soru: Bu, yoklukla ilişkili bir şey [değil mi]?

Cevap: Son, yoklukla ilişkili bir şeydir. Her yerdeki yokluğa ilişkin bir şeyin olumsuzlanması, sırf olumsuzlama olmayıp, bilakis bu, [bu gibi meselede] varlığa ilişkin olma özelliğindeki bir şeyi [olacağı] mahalde olumsuzlamaktır. Bu mefhum sonlu olanlarla sınırlanırsa sonsuzlara uygun gelmez. Her cisim ve cismin arazı sonludur. Öyleyse bu mefhum soyutta ortaya çıkar.

Burada bazı basiretli bakışlar vardır

1. Şayet nefis bir uzuvda oluşan organik bir şey olsaydı organı yorulduğu sırada onun da yorulması gerekirdi. Kırkından sonra organ zayıflarken nefis [akıl] güçlenir. Dolayısıyla mukaddem geçersizdir.

Soru: Yaşlılık organı yorar. Dolayısıyla nefis de yorulur.

Cevap: Organa gereken şey nefse de gerekli olsaydı bu sürekli olurdu. Sürekli olmadığı için, bu başka bir sebepten ileri gelir. Bazen bir şeye başkasından kaynaklanan bir şey gelir de bir yorgunluk söz konusu olmadan onu kendi işinden alıkoymaz ki bunu öğreneceksin.

2. Şayet nefis organik bir şey olsaydı kendini ve organını düşünemezdi. Oysa onun zâtına bakan organı olmadığı gibi organına bakan bir organ da yoktur. Tâlî geçersiz olup, mukaddem de geçersizdir.

3. Yine nefis, organik bir şey olsaydı duyularda olduğu gibi, fiillerin tekrarı onu yorardı. Nitekim yoğun ışığın olduğu yerden ışığı az olan eve giren kimsede olduğu gibi, kuvvetli şeyden sonra zayıf olanı idrak etmez. Güçlü kokudan sonra zayıf kokunun algılanmaması da böyledir. Oysa nefis için bu durum söz konusu değildir.

4. Tek bir makul hâline getirilmiş olan siyahlık ve beyazlık gibi zıtları idrak ettiğine göre, bu gibi durumlarda mukaddemin çelişiğinden dolayı, tâlînin çelişiği istisna edilir. Nefsin "organik oluşu" ifadesiyle ile onun cisimsel bir organda yer etmesini kastetmekteyiz.

Burhanî Başka Bir Delil: Şayet nefis herhangi bir uzuvda yer etmiş olsa ve uzvu taakkül etmesinde bu uzvun sûreti yeterli olsaydı onu sürekli taakkül ederdi veya başka bir sûret yeterli olsaydı uzuv için başka bir sûret hâsıl olurdu.

سؤال: هو عدميّ.

جواب: النهاية عدميّة وسلب العدمي في كل المواضع ليس بنفي محض بل في المحلّ الذي[1] من شأنه أن يكون له وجوديّ. فإن انحصر هذا المفهوم فيما يتناهى فما يطابق[2] الغير المتناهي وكل جسم وعرضه متناه فهي[3] في مجرّد.

٥ **وهاهنا استبصارات**

لو كانت النفس آليةً كائنةً في عضو لكان يجب عند كلال الآلة كلالُها، وقد كلت الآلة بعد الأربعين وهي في الزيادة فالمقدّم باطل.

سؤال: الهرم[4] كلّتْ آلاته فكلتْ نفسُه.

جواب: لو كان على ما يجب لاستمرّ وحيث لم يستمرّ فلأمر آخر، وقد ١٠ يعتري الشيء من غيره ما يشغله عن أمر نفسه دون كلال وستعرف.

ولو كانت آليةً لما[5] عقلتْ نفسها ولا آلتَها، إذ لا آلة إلى ذاتها وإلى الآلة، والتالي باطل فكذا المقدّم.

وأيضًا[6] لو كانت آليةً لكانت تكلها تكرُّر الأفاعيل كالحواسّ، ولا يشعر بالضعيف بعد القوي كالداخل من[7] موضع شديد الضوء إلى بيت قليل الضوء ١٥ وكالروائح الضعيفة بعد القويّة وليست[8] النفس كذا.

ولما أدركت الأضداد كالسواد والبياض مجعولةً[9] معقولًا واحدًا،[10] وفي مثل هذه يستثنى نقيض التالي لنقيض المقدّم. ونعني بآليّتها انطباعها في آلة جرميّة.

حجّة أخرى برهانية: لو[11] كانت النفس منطبعةً في عضو، إن كفاها في تعقّله[12] نفس صورتِه[13] فكانت دائمة التعقّل له[14] أو صورة أخرى لكان تحصل[15] له صورة أخرى

---

١ ب، ر، ط + ليس.
٢ ل: طابق.
٣ س: فهو.
٤ س: بالهرم.
٥ س، ل، م: ما.
٦ س – وأيضًا.
٧ ط: في.
٨ م: وليس.
٩ ل: فيجعلها.
١٠ م: وله حدا.
١١ ر: إن.
١٢ س: تعقل.
١٣ ل: صورة أخرى.
١٤ ل – له.
١٥ س، ل، م: فكان يحصل.

Dolayısıyla, tek bir maddede türsel sûretin iki misali bulunurdu ki bunun imkânsızlığını ileride öğreneceksin. Nefsin taakkulü uzvu içine almıyor ve her vakit nefsin taakkulü söz konusu ise bu durumda nefis uzuvda yer etmemiştir.

Üçüncü Telvîh: Nefsin Hâlleri Üzerine

Bil ki nefis bütün bedenleri yöneten sayıca tek bir şey değildir. Aksi hâlde birinin idrak ettiği şey, tümünün de idrak ettiği şey olurdu. Oysa burum böyle değildir.

Nefis bedenden önce mevcut değildir. Zira nefis tek bir türden ayırt edici olmaksızın çoğalırsa bu imkânsızdır; çünkü türün lazımı olan şey, ortaktır. Dolayısıyla bedenden önce nefsin, maddeyle ilgili herhangi bir ilişkisi ve ayırımı yok ki onunla veya arız olan tesadüfî şeylerle temayüz etsin. Eğer nefisler tek bir nefis hâlinde birleşmiş ise bu da imkânsızdır. Zira nefis bölünebilen şeyler cümlesinden değil ki çoğalsın!

Başka Bir Delil: Şayet nefis bedenden önce mevcut olsaydı ezelde atıl olurdu. Oysa âlemde atıl bir şey yoktur. Dolayısıyla mukaddem geçersizdir.

Başka Bir Delil: Şayet nefis bedenden önce mevcut olsaydı onunla ilkesi arasında perde olmaz ve onun kemâli ile nakışlanır ve bedene muhtaç olmazdı. Dolayısıyla onun bedendeki tasarrufu zayi olurdu; inâyet de böyle bir iş yapmaktan uzaktır. Tâlînin geçersizliği, mukaddemin geçersizliğini bize öğretmektedir.

Nefsin bedenle ilişkisi bir cismin benzeriyle olan ilişkisi gibi değildir. Daha önce geçtiği gibi, arazın mahalli ile olan ilişkisi gibi de değildir. Bu illetle ma'lûlün ilişkisi gibi de değildir. Dolayısıyla nefsi beden icat etmiş değildir. Zira bedenin tesiri özdeşlik ve durum bakımından kendine uygun düşen şeye özgüdür. Şu hâlde bir şey kendisinden daha üstün bir şeyi var etmez.

Nefis bedenin illeti değildir. Aksi hâlde o, beden olmadan temayüz etmiş bir şey olurdu. Hususiyetiyle birlikte hâsıl olmayan bir şey, bir fiilde bulunmaz. Nitekim onun bedenden önce mevcut olmadığı geçmişti. Şu hâlde bu ilişki, mizaç bakımından nefsin fiillerini kabule elverişli olan bedenle nefis arasındaki şevke dayalı bir ilişkidir.

ففي مادة واحدة مثلان من صورة نوعيّة وستعرف[1] استحالتَه. فإذا[2] لم يعمّ تعقّلُها له ولا لا تعقّلُها في جميع الأوقات فليست[3] فيه.

التلويح الثالث: في أحوال لها[4]

اعلم أن النفس ليست واحدة بالعدد تدبّر جميع الأبدان، وإلا ما[5] أدرك واحد كان مدركًا للجميع وليس كذا.

ولم تكن قبل البدن موجودةً فإنها من نوع واحد فإن[6] تكثرت بلا مميّز فهو محال ولازم النوع يتّفق. ولا تميّز ولا تعلّق لها بالهيولي ليمتاز بها وبأمور[7] اتفاقيّة عارضة. وإن اتّحدت فهو محال أيضًا إذ ليست ممّا تنقسم فتكثّر.

حجّة أخرى: لو كانت قبل الأبدان[8] لكانت في الأزل متعطّلة ولا معطّل في العالَم فالمقدّم[9] باطل.

حجّة أخرى: لو كانت قبل البدن وليس بينها وبين المبادئ حجاب فانتقشت بكمالِها، فما[10] احتاجت إلى البدن وكان تصرّفها فيه ضائعًا والعناية تأباه وبطلان التالي يعرّفنا[11] بطلان المقدّم.

وليست علاقتُها بالبدن علاقة جرم بمثله، ولا عرض بمحلّه لما سبق ولا تعلّق العلّة بالمعلول[12] فلا يوجدها البدن، لأن تأثيره مختصّ[13] بما يناسبه وضعًا وبحيث[14] هو ولا يوجد الشيء ما هو[15] أشرف منه.

وليست علّته وإلا امتازت دونه إذ ما لم تُحصّل بخصوصيّتها[16] لم تفعل. وقد سبق أنها لا تتقدّم فهي علاقة شوقيّة لمناسبة بينها وبين البدن المستعدّ بالمزاج لقبول أفاعيلها.

---

١ ل: ستعرف.
٢ س، ل: وإذا؛ م: وإذ.
٣ س: فليست.
٤ ط: في أحوالها.
٥ ر: فما.
٦ س، ل، م: إن.
٧ ل + أخرى.
٨ س: البدن.
٩ م: والمقدم.
١٠ ط، م: وما.
١١ ر: يدل على.
١٢ ل، م: والمعلول.
١٣ س، ل، م: يختصّ.
١٤ ر: بحيث.
١٥ س، ل، م – ما هو.
١٦ ر: بخصوصها.

Mizaç, kandil olmaya müsait, ateşle tutuşan bir fitil gibidir. Bu şekilde mizaç, kemâli olan nefsi, sûret vericiden çeker. Demirle mıknatıs arasındaki ilişkiyi ve tahriki gördükten sonra buna şaşırma!

Bizde, biri insanî diğeri hayvanî olan iki nefis bulunmaz. "Hissettim ve öfkelendim", "idrak ettim ve hareket ettim" demeye hakkın var. Zira bunun ilkesi sensin. Sen aynı zamanda algılayan bir nefissin. Dolayısıyla bütün kuvveler bu nefsin gerektirdiği şeyler cümlesindendir.

Faal akıl, güneş gibidir ki küçük penceresi olan bir ev güneşin ışığından, bir başkası ısıtmasından, bir başkası da her ikisinden etkilenir. Tutuşma, sözgelişi ondaki kükürtlük gibi bir şeyden dolayıdır. Faal aklın bitkideki, hayvandaki ve insandaki türlü türlü etkisinin misali işte budur.

Hayal cisimsel bir organla gerçekleşir. Zira sen, insan türünden birini uzun ve kısa olarak hayal edersin. Tür bakımından farklılık yoktur. Zira bu tek bir türdür. Farklılık hayal edilen insandan da kaynaklanmaz. Bazen olmayan bir şeyi hayal edersin. Öyleyse bunlar, miktarı olan bir mahalle aittir. Şayet o cisimsel olanda bulunmasaydı hayalimizde siyahlık ve beyazlığı tek bir mahalde birlikte hayal ederdik. Bu ancak iki mahalde olur. Şu hâlde hayalin organı cisimseldir.

Dördüncü Telvîh: Bazı Tahrikler Üzerine

Nefis zâtı gereği hareketin doğrudan başlatıcısı değildir. Aksi hâlde bu hareket aynı tarzda devam ederdi. Oysa devam ve ortaklık yoktur. Sen de öğrendin ki sabit bir şey [nefis], sabit olmayanı [hareketi] gerektirmez. Şu hâlde nefis, bir irade ve içe doğan şeyler itibariyle hareket ettiricidir. Talep edilen şey tercih edilmemişse ona doğru bir hareket olmaz. Eşitlik durumunda seçim yoktur.

Uyuyan kimse bazen istenen veya istenmeyen bir şeyi tahayyül eder de ondan rahatsız olur veya ona doğru hareket eder. Yine sakalıyla oynayan kimse de rahatlığı ve buna benzer bir şeyi tahayyül ettiği için onda bir meleke hâsıl olmuştur.

وما[1] المزاج إلا كفتيلة[2] استعدت فاشتعلت من نار مصباحًا.[3] فهكذا استدعى من واهب الصور نفسًا هي كمالُه وبعد أن رأيتَ علاقةً بين الحديد والمغناطيس وتحريكًا فلا تتعجّب من هذا.

وليس فينا نفس إنسانيّة وأخرى حيوانية فإن لك أن تقول أحسستُ فغضبتُ، وأدركتُ فحركتُ، فمبدؤه أنت وأنت نفس شاعرة فكل القوى من لوازم هذه.

والعقل الفعّال كشمس تأثّر[4] بيت ذو كوة منه[5] بالشعاع وآخر به[6] وبالتسخين وآخر بهما والاشتعالِ لكبريتيّة فيه مثلًا.[7] فهذا مثال مراتب آثاره في النبات والحيوان[8] والإنسان.

والخيال إنما هو بآلة جرميّة فإنك تخيّلتَ طويلًا وقصيراً من نوع الإنسان،[9] فليس التفاوت للنوع[10] فإنه واحد، ولا للمأخوذ منه[11] فقد تتخيّل ما ليس فهو لمحلّ متقدّر. ولو لم تكن في[12] جرميّة لكان لنا أن نتخيّل[13] البياض والسواد معًا في محلّ واحد من خيالنا وليس إلا[14] في محلّين منه فهي إذن جرميّة.[15]

التلويح الرابع: في بعض التحريكات

النفس ليست مباشرةً للحركة لذاتها[16] وإلا لدامت على وتيرة واحدة[17] ولا دوام ولا اتفاق.[18] وقد علمت[19] أن الثابت لا يقتضي الغير الثابت فهي محرّكة[20] باعتبار إرادة وسوانح، وما لم يترجّح المطلوب لا يتحرك[21] إليه فعند التساوي لا اختيار.[22]

والنائم قد يتخيّل له أمر[23] مطلوب أو مرهوب[24] فينزعج عنه أو يتحرّك إليه. والعابث بلحيته أيضًا حصلت[25] له ملكة لتخيّل راحة وغيرها.

---

١ م: وأما.
٢ ل + له.
٣ ط: مصباحها.
٤ ل: تأتي.
٥ م: عنه.
٦ س – به.
٧ ل – فيه مثلا.
٨ ر، ل، م: والحيوانات.
٩ م – والخيال إنما هو ... من نوع الإنسان.
١٠ ل: في النوع.
١١ س، ل، م: عنه.
١٢ س، ل، م – في.
١٣ س: تخيل؛ م: أن تخيل.
١٤ س: إلا.
١٥ س + والله تعالى اعلم.
١٦ س: كذاتها.
١٧ س، م – واحدة.
١٨ س: ولاتفاق.
١٩ م: عرفت.
٢٠ س، ل: متحركة.
٢١ ب، ر، ط: تحرك.
٢٢ م: لاختيار.
٢٣ س – أمر.
٢٤ ب، ط، ل: مهروب.
٢٥ ل: حصل.

Hareket eden her hayvan bir gayeden dolayı hareket eder. Gaye ise ya tümel olur ve ona tikel iradeler ve tahriklerle ulaşılır, tıpkı bir evin yapımını isteyen kimse gibi ki o tümel iradeler için tikel iradelere ve tikel hareketlere ihtiyaç duyar ya da gaye tikel olur.

Birçok şeyi tahayyül edersin ve tahayyül ettiğini unutursun. Bunu inkâr edemezsin.

Fasıl: [Feleklerin Hareketleri İradîdir]

Dairesel olarak hareket eden şeyin hareketi, tabii değildir. Çünkü o, yöneldiği her konum ve noktadan ayrılır. Bu durumda ulaşılmak istenen şey, kendisinden kaçılan bir yer olur. Bu ise imkânsızdır. Eğer bir nokta istenmeyen bir yer ise ona niçin yöneldi? Eğer istenen bir yer ise niçin ondan uzaklaştı? Şu hâlde feleklerin hareketi iradîdir.

Feleklerin iradî olan dairesel bir meyli vardır. Onların cisminde bedenlerimizden farklı olarak ona engel olacak başka bir meyil bulunmaz. Buna göre, filozof [Aristoteles'in] "Feleklerin dairesel ve tabii meyli vardır." şeklindeki sözü, feleklerin nâtık bir nefsi olduğuna hamledilir. Zira [Metafizik kısmında] öğreneceğin üzere, feleklerin fâili daha üstündür. Bedenlerinde nefsi kabul edici hükmünde olan şey, bizim bedenimizden daha üstündür. Şu hâlde onların nefisleri daha üstündür. Eğer onların nefsi değersiz olsaydı bu, iki şeyden, yani nefis ve bedenlerinden birinin değersizliğinden ileri gelirdi ki durum böyle değildir. Bundan da bilirsin ki felekler unsurlu değildir. Basit unsurların bir nefse sahip olduğu düşünülmez. Aksi hâlde nefis mizaca ihtiyaç duymaz, bileşikler de devamlı olmaz ve hareketler sebebiyle eriyip giderdi. Oysa durum böyle değildir.

Felekler parçalanmaz. Aksi hâlde onlar için doğrusal hareket, yaşlık ve kuruluk gerekli olurdu ki bu takdirde onlar dört niteliğe sahip unsurlu şeyler olurdu. Oysa onlar böyle değildir.

Fasıl: [Sezgi ve Ona Yakın Bazı Terimler Üzerine]

İnsanlar "sezgi" hususunda farklı farklıdır. Kimisi fikrinde bir sonuca hiçbir şekilde ulaşamayan kalın kafalı iken, kimisi de başkalarının sezgisine göre nicelik ve nitelik bakımından daha fazla ve daha güçlü bir sezgiye sahiptir. Dolayısıyla burada durulması gereken bir sınır yoktur.

فكل[1] حيوان متحرّك[2] لغرض إما كلي يتوسل إليه بتحريكات وإرادات جزئية، كمَن أراد بناء بيت فاحتاج[3] لإرادات[4] كلية إلى إرادات جزئية[5] وحركات جزئية[6] أو جزئي.

وكثيرًا ما تتخيّل وتنسى أنك قد[7] تخيّلتَ فليس لك إنكاره.

فصل: [حركات الأفلاك إراديّة]

٥ والذي يتحرّك على الاستدارة فليس[8] حركته طبيعيّة إذ كل وضع ونقطة يتوجّه إليهما يفارقهما،[9] فيكون المطلوب مهروبًا عنه هذا محال، وإن كان شيء من النقط غير مطلوب فالتوجّه لماذا؟ وإن كان مطلوبًا فالمفارقة لماذا؟ فالأفلاك حركتها[10] إراديّة.

ولها ميل مستدير إرادي ليس[11] في جرمها ميل آخر يمانعه بخلاف أبداننا. وعلى هذا يحمل كلام[12] الحكيم في أن[13] لها ميلًا طبيعيًّا مستديرًا فلها نفس وهي ناطقة،
١٠ إذ[14] فاعلها كما ستعلم أشرف وما هو في حكم قابل النفس[15] من أبدانها أشرف من أبداننا فهي أشرف، وإن كانت أخسّ فلخسّة أحدهما وليس كذا. وتعرف من هذا أنها ليست عنصرية فإن بسائطها لا يتصور أن تكون ذات نفس وإلا ما[16] احتاجت إلى المزاج ومركّباتها[17] لا تدوم وكانت تتحلل بالحركات وليس كذا.

وليست بمنخرقة وإلا لازمَها حركة مستقيمة ورطوبة ويبوسة فكانت عنصرية
١٥ من[18] ذوات الكيفيّات الأربع وليست كذا.

فصل: [في الحدس وبعض اصطلاحات يقرب منه]

والناس مختلفون في الحدس فمنهم البليد الذي ما[19] أفلح أبدًا في فكرة، ومنهم شديد الحدس كثيرة زاد في الكمّ والكيف على غيره. وليس ثَمّ[20] حدّ تجب الوقفة عنده،[21]

---

١ س، م: وكل.
٢ س، ل، م: يتحرك.
٣ م: واحتاج.
٤ ل، م: لإرادة.
٥ ر، ط، ل، م – جزئية.
٦ س – كمن أراد بناء ... وحركات جزئية.
٧ س، م – قد.
٨ س، م: فليست.
٩ س: إليها يفارقها؛ م: إليها يفارقهما.
١٠ س: فاذا حركتها.
١١ ل: وليس.
١٢ س: قول.
١٣ م: الحكيم فإن.
١٤ س: أو.
١٥ ب، ط: للنفس.
١٦ س – ما.
١٧ س: وحركاتها.
١٨ س، ل، م – من.
١٩ ل: لا.
٢٠ م – ثم.
٢١ س، ل، م: فيه.

Bu sebeple bir öğretici olmadan kısa sürede birçok makulü sezgisiyle idrak eden bir kimsenin var olması mümkündür. Peygamberlerde olduğu gibi, çok kuvvetli olan ve kutsî olarak adlandırılan nefis, bu cümledendir.

"Zihin" nefsin bir kuvvesi olup, nefsi görüşleri elde etmeye hazırlar.

"Anlama" ise başkasından gelen şeyleri tasavvur etmek için zihin kuvvesinin hazırlığının iyi olmasıdır

"Fikir" ise zihnin, onlardan sonuçlara intikal etmek için, ilkelere doğru hareket etmesidir."

"Sezgi" ise çok uğraşmadan orta terimi yakalama konusunda bu hareketin iyi olmasıdır

"Zekâ" ise bu kuvvenin kuvvetli olmasıdır.

Nefsin bekasının izahı ve idrak ile ilgili geri kalan sözleri, bir sonraki ilme bıraktık. Allah her zorluğu kolaylaştırandır. Başarının hâmisi de odur.

فيجوز أن يقع مَن يدرك بحدسه أكثر المعقولات في زمان يسير دون المعلّم،[١] ومنه نفس[٢] سمّيت قدسية شديدة القوّة كما للأنبياء عليهم السلام.[٣]

والذهن قوّة للنفس معدّة لاكتساب الآراء.

والفهم جودة تهيّؤ هذه القوّة لتصور ما يرد عليها من غيرها.

والفكر حركة الذهن إلى[٤] المبادئ لينتقل منها إلى المطالب.

والحدس جودة هذه الحركة إلى اقتناص الحدّ الأوسط من غير طلب كثير.

والذكاء شدّة هذه القوّة.

وأخّرنا بيان بقاء النفس وبقية الكلام في الإدراك إلى العلم الأخير.[٥] والله ميسّر كل عسير إنه وليّ التوفيق.[٦]

١ م: معلم.
٢ ل – نفس.
٣ ب، ط، ل، م – عليهم السلام.
٤ س: من.
٥ س، ط: الآخر.
٦ س: والله المشكور في كل حال وبه الحول والقوة وهو أهل التقوى واهل المغفرة؛ ب، ط + تم الطبيعي بعون الله تعالى وحسن توفيقه؛ ل: ولله الحمد الذي لا يتناهى.

ÜÇÜNCÜ İLİM
METAFİZİK

Rahmân ve Rahîm Allah Adıyla

Rabbimiz bize bu dünyada ve âhirette iyilik ver!

Ey nûrun yaratıcısı, varlığın ilkesi olan Rabbimiz ne yücesin! Sana kavuşma, yüce katına yükselme arzusuyla bizi rızıklandır! Özlerimizi temiz ve yetkin kıl da maddî dünyadan ayrılıp, sana dönenlerden eyle! Muhakkak sen ulu ve şerefli güç ve kuvvetin sahibi ve mâlikisin.

Bu kısım *Telvîhât*'ın metafizik bölümüne bir giriştir. Bu bölümde meşhur şeylere yönelmeyip, aksine elimden geldiği ölçüde önemli hususları gözden geçireceğim; filozof Muallim-i Evvel'in kaidelerinin özünü belirteceğim. Tevekkülüm Allah'adır. Her nefsi varlıkta tutan odur. Her şey ondan başlar, her dönüş onadır.

Bu bölümde varlığı kısımlara ayırma tarzları, zabıtlar, beş mevrid ve son bir mersad vardır. Hepsinin de önüne bir mukaddime koyacağız.

Mukaddime: [Felsefenin Kısımları Üzerine]

Şeylerin bir kısmı, amellerimizle ilgili değildir, tıpkı gökyüzü ve yeryüzü gibi; bir kısmı da amellerimizle ilgilidir. Birinciyle ilgili olan ilim "nazarî felsefe", ikinciyle ilgili olan "amelî felsefe" diye adlandırılır. İkincisi de kendi içinde ahlâk, ev idaresi ve medenî felsefe kısımlarına ayrılır. İnsan, faziletleri elde etmek ve reziletlerden kaçınmak için bu iki şeyi bilmeye ihtiyaç duyması bakımından, ahlâk ilmine ihtiyaç duyar. Evinin maslahatını bilmesi bakımından ev idaresi ilmine ihtiyaç duyar ki onunla evin yönetimini, ona uygun nizamın nasıl olacağını, ailesiyle arasındaki ortaklığın gerektirdiği şeyleri bilsin. İnsanlarla ve şehir halkıyla olan ortaklığın gerektirdiği şeyleri ve türün devamını sağlayan hususları bilmesi bakımından siyaset ilmine ihtiyaç duyar.

العلم[1] الثالث
في علم ما بعد الطبيعة

بسم الله الرحمن الرحيم

ربنا آتنا في هذه الدنيا حسنة وفي الآخرة حسنة[2]

تباركتَ ربّنا خالقَ النور ومبدأ الوجود، ارزقنا شوقَ لقائك والصعود إلى جناب كبريائك واجعل ذواتنا من الطاهرات الكاملات فالفارقات[3] العائدات إليك، إنك ولىّ الأيْد وصاحب الطول العظيم المجيد.[4]

هذا هو الشروع في علم ما بعد الطبيعة من التلويحات اللوحيّة والعرشيّة، لم[5] التفت فيها إلى المشهور بل أنقّح فيها ما استطعتُ وأذكر لبّ[6] قواعد المعلّم[7] الأول، وعلى الله توكلي إنه القائم[8] على كل نفس ومنه[9] بدؤ كل بادٍ وإليه أوبةُ[10] كل آيب.

وفيه أطوار تقسيم وضوابط وخمس موارد والمرصاد الأخير ونقدّم[11] على الكل مقدّمة.[12]

مقدّمة[13]: [في تقاسيم الحكمة]

إنه لمّا كان الأمور منها ما لا يتعلّق بأعمالنا كالسماء والأرض[14] ومنها ما يتعلّق بها، سمّي العلم[15] المتعلّق بالأول الحكمة النظريّة وبالثاني الحكمة العمليّة. وينقسم الثاني إلى حكمة خلقيّة ومنزليّة ومدنيّة، باعتبار أنّ الإنسان يحتاج إلى معرفة الفضائل ليقتنصها[16] والرذائل ليجتنب عنها[17] فاحتاج إلى الأول؛[18] وباعتبار معرفة مصالح منزله إلى الثاني[19] ليعلم تدبيره وكيفيّة النظام اللائق به والواجب من المشاركة بين أهله؛ وباعتبار أن يعرف ما ينبغي من المشاركة مع[20] الناس وأهل المعمورة واستبقاء النوع إلى الثالث.

---

١ م: الفن.
٢ س: عونك يا لطيف؛ ل: وعليه توكلي وهو غاية أملي؛ م – ربنا آتنا ... وفي الآخرة حسنة.
٣ ل: المفارقات؛ س: والفارقات.
٤ س: المجد.
٥ م – لم.
٦ ل: لنا.
٧ ط: للعلم.
٨ م: توكل إنه قائم.
٩ م: منه.
١٠ س: آب.
١١ ل: ويتقدم.
١٢ ب، ر، ط – مقدمة.
١٣ ل: المقدمة.
١٤ ل – والأرض.
١٥ ل – العلم.
١٦ ل: ليقتنيها.
١٧ ب، ط: ليجتنبها.
١٨ م: الأولى.
١٩ س – إلى الثاني.
٢٠ ط: بين.

Nazarî felsefenin kısımları vardır:

Nazarî felsefenin hiçbir şekilde maddî olmayan şeylerle ilgili kısmı, "en yüce ilim" olarak adlandırılır, Zorunlu Varlık, akıllar, mutlak varlığın kısımları gibi ki mutlak varlığın kısımlarından biri maddeye karışsa da doğası gereği bu durum onu maddeye muhtaç olmaya sevk etmez. Bu ilmin konusu, şeylerin en geneli olan mutlak varlık olup, bu ilimde varlığın [bir-çok, tümel-tikel, bilkuvve-bilfiil olması gibi] zâtî arazları incelenir. [En yüce] ilmin (metafiziğin) kısımlarından biri, varlığın taksimlerini içeren "külli ilim"dir; bir kısmı da "ilâhî ilim"dir.

Nazarî felsefenin, maddeyle ilgili olup soyut olmayan fakat vehmin maddeden soyutladığı ve onu mevcut farz etmek için hazır ve özel bir maddeye ihtiyaç duymadığı şeylerle ilgili olan kısmı, "orta ilim" olarak adlandırılır. Bu ilmin konusu niceliktir. Geometri ve benzeri şeyler sürekli nicelik alanına; hesap ve [müzik gibi] onu izleyen şeyler, süreksiz nicelik alanına girer.

Nazarî felsefenin, maddeyle ilgili olan ve asla maddeden soyut olmayan bilakis özel maddelere, istidatlara ve değişimlere ihtiyaç duyan şeylerle ilgili kısmı, "tabii ilim" olarak adlandırılır. Bu ilmin konusu kendisinde hareketin, sükûnun ve değişimin ilkesini bulundurması itibariyle âlemin cismidir.

Şeyler, [nazarî ve amelî olan] bu iki ana kısmın ve onların üç alt bölümlerinin dışında bulunmaz. [Varlığın] taksimlerini üç telvîh içinde ele alacağız.

Birinci Telvîh: İcmâlî Bir Giriş ve Kategorilere İşaret Üzerine

Bil ki varlık ve şeyliğin, mefhumları itibarıyla cinsi ve faslı yoktur, dolayısıyla onların tanımı olmaz. Bu ikisinden daha açık olabilecek lâzımı da yoktur, dolayısıyla onların betimi de olmaz. Varlığı "fâil ve münfail", "kadîm ve hâdis" diye bölünen bir şey olarak veya "kendisinden haber verilmesi doğru olan" diye tarif etmek ve şerhinin tarifinde "mâ, ellezî, men, hüve vb." gibi bir lafzı kullanmak herhangi bir sonuç doğurmaz. İlk dört [terimin yani fâil, münfail, kadîm ve hâdisin] tanımında varlık zaten dâhildir;

والحكمة النظريّة لها أقسام:

فما يتعلّق بأمور غير مادّيّة أصلًا كالواجب الحقّ والعقول ونحوها وأقسام الوجود المطلق التي وإن خالط شيء منها المادة لكن[١] لا على سبيل الافتقار إليها لطبيعتها سمّي[٢] العلم الأعلى. وموضوعه أعم الأشياء وهو الوجود المطلق ويبحث[٣] عن أعراضه الذاتيّة. وأقسامه فمنه العلم الكلي أي[٤] الذي فيه تقاسيم الوجود ومنه الإلهي.

وما يتعلّق بأمور متعلّقة بالمادة لكن[٥] الوهم يجرّدها ولا يحتاج في فرضها موجودة إلى مادة خاصّة مستعدّة سمّيت الحكمة الوسطى، وموضوعها الكمّ فمن حيّز المتّصل الهندسة ونحوها ومن[٦] المنفصل الحساب وما يليه.

والذي[٧] يتعلّق بالمادة غير متجرّد[٨] أصلًا بل مفتقر[٩] إلى موادّ[١٠] خاصّة واستعدادات وتغيّرات يسمّي العلم الطبيعي، وموضوعه جسم العالم من حيث إن فيه مبدأ حركة وسكون وتغيّر.

ولا يخرج الأمور عن القسمين وكل من ثلاثة. وأما[١١] تقاسيمه فنذكرها في تلويحات ثلاثة.

التلويح الأول: في قول جمليّ وإشارة[١٢] إلى المقولات

اعلم أن الوجود[١٣] والشيئيّة من حيث[١٤] مفهومهما لا جنس ولا فصل لهما فلا حدّ، ولا لازم أظهر منهما فلا رسم. والتعريف بأنه الذي ينقسم إلى فاعل ومنفعل أو قديم وحادث أو ما يصح[١٥] أن يخبر عنه[١٦] وإيرادُ لفظة ما والذي ومَن وهو ونحوها في تعريف شرحه لا حاصل له. فإن الأربعة الأولى يدخل في حدّها الوجود،

١ م: ولكن.
٢ ط: يسمى.
٣ ل: ونبحث.
٤ ب، ط، ل – أي.
٥ ل، م: ولكن.
٦ ل: من.
٧ ر: وما.
٨ ب، ط: مجرد.
٩ م: تفتقر.
١٠ ط: أمور.
١١ م: وما.
١٢ ب، ر، ط: وإشارات.
١٣ ل: الموجود.
١٤ م: من حديث.
١٥ ل – أو ما يصح.
١٦ س، م – أو ما يصحّ أن يخبر عنه.

[fâilde varlığı] verme, [münfailde varlığı] alma, [hâdiste] yokluğun önce bulunması veya [kadîmde] yokluğun önce bulunmaması bakımından onlar varlıkla tarif edilir. Dolayısıyla sana beyan edilen yanlışlar ortaya çıkar.[1] Varlık isimlerinden olan ["mâ" ve "ellezî" gibi] bu lafızların tamamı, ya [varlığın] eş anlamlısı ya da daha özel lafızlardır. Bir şeyi kendi tanımında kullanmak bilindiği üzere yanlıştır. Varlığın tasavvuru, şerhe ihtiyaç duymayacak biçimde apaçıktır ve fıtrîdir.

Şeylik, aslî olmaksızın şeylere hamledilir ve mutlak anlamda şey yoktur.[2] Bilakis şeylik, akletmede mâhiyetlerin fertlerine tâbidir. Varlık ve yokluk arasında vasıta yoktur. Bazı insanların,[3] renkliğin türlerine hamledilmesinde olduğu gibi, hakikatlere hamledilen şeyleri ne var ne yok kabul etmeleri ve onları "hâller" diye isimlendirmeleri, zihinde var olup dış dünyada var olmayan tümellerden ileri gelen bir yanlıştır. Bu iddia sahiplerine şöyle denir: Siyahlık yoksa renkliği de yoktur. Zira siyahlık mevcut olmadığında renklik de tahakkuk etmez. Siyahlık var olduğunda renkliği de yokluk üzere kalırsa bu durumda var olanın kendisini niteleyen ma'dûm bir sıfatının olması gerekir ki bu muhaldir. Siyahlık varsa renklik de vardır. Onlar diyorlar ki varlık da bu kabildendir ve şeyler birbirinden "hâller" ile ayrılır. Tuhaf ki tuhaf! Zira varlıkta olan bir şey ya ortaklık yönüyle ya da ayrılık yönüyle birbirinden ayrışır. Onlara göre her şey ne mevcuttur ne de ma'dûm. Dolayısıyla varlıkta mevcut yoktur. Şayet bir şeyin sıfatının o şey için "hâsıl" olduğunu bilirsen artık o sıfat mevcuttur. Hâsıl olmak varlık demektir. Şayet o sıfat hâsıl değilse ma'dûmdur. İsimlerde tartışmaya gerek yoktur. Onların sabit dedikleri şeye biz mevcut diyoruz. Nefy diye isimlendirdikleri şey de yokluktur.

Aynı şekilde, onlar[dan bir kısmı][4] şöyle iddia etmiştir: Mümkün ma'dûm, bir şeydir; nefyedilen ise muhalden ibarettir. Şu hâlde mümkün, varlıktan önce sabittir.

---

1 Bu yanlışlar, 1. bir şeyi, kendi tarifinde almak, 2. veya bir şeyi gibi kendinden daha gizli bir şeyle tanımlamaktan ibarettir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 10.

2 Varlıklar içinde şey diye bir mevcut yoktur. Mevcut olanlar, at ve insan gibi tekil hâle gelmiş mâhiyetlerdir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 11.

3 Mutezileden Ebu Haşim ve ona tâbi olanlar, Eş'arîlerden Kâdî [Bâkıllânî] ve Cüveynî gibi kimseler kastedilmektedir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 13.

4 Allâf ile Ebü'l-Hüseyin el-Basrî dışındaki Mu'tezile kastedilmektedir. Onlar ma'dûmu mümkün ve imkânsız kısımlarını ayırmış, mümkün ma'dûmun bir şey olduğunu yani hariçte sabit olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre varlık, hariçte mâhiyete ilâvedir. İmkânsız ma'dûm ise menfi olup, ayanda sabit değildir. Menfi imkânsıza denk bir sıfat olup, onlara göre her imkânsız, menfidir, her menfi de imkânsızdır. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 16.

ولا تعرّف إلا به مع اعتبار إفادة أو استفادة[1] أو سبق عدم أو لا سبقه فيكون من الأغاليط التي بيّنت[2] لك. وهذه الألفاظ كلها من[3] أسماء الوجود إما[4] مرادفة[5] له أو أخص،[6] وأخذ الشيء في حدّ نفسه أغلوطة عرفتها[7] فتصوره بديهيّ[8] فطريّ لا حاجة له إلى شرح.[9]

٥ والشيئيّة تُحمل على الأشياء غير متأصّلة ولا شيء مطلقًا بل هي تابعة للمتخصّصات من الماهيّات في التعقّل، ولا واسطة بين الوجود والعدم. وأخذ بعض الناس محمولات على الحقائق كاللونيّة على أنواعها على أنها غير موجودة ولا معدومة وسمّاها أحوالًا فغلط من الكليات التي هي غير معدومة عن[10] الأذهان ولا[11] موجودة في الأعيان. فيقال لهم إذا كان السواد معدومًا فلونيّته معدومة، ١٠ فإنه إذا لم يكن السواد موجودًا فلا تتحقّق لونيّته، فإذا وُجد السواد فلونيّته إن بقيت على العدم فللموجود صفة معدومة يوصف بها، هذا[12] محال. وإن حصلت فوجدت وقالوا إن الوجود من هذا القبيل والأشياء تمتاز بالأحوال. والعجب أنّ[13] في الوجود إما ما به الاشتراك أو ما به الافتراق، وكل عنده غير موجود ولا معدوم فليس في الوجود موجود. وإذا[14] علمتَ أن صفة الشيء إما أن تكون حاصلة له ١٥ فهي موجودة والحصول هو[15] الوجود أو لم تحصل فهي معدومة، ولا مشاحة في الأسماء فما سمّوه ثابتًا هو ما سمّيناه موجودًا وما[16] سمَّوه[17] نفيًا هو العدم.

وزعم[18] أيضًا أن المعدوم الممكن شيء والمنفيّ هو المحال، والممكن ثابت قبل الوجود.

١ ر: واستفادة.
٢ م: الذي بين.
٣ س، م – من.
٤ ل: فإما.
٥ م: الوجود امرادفة.
٦ س + منه.
٧ ب، ر، ط: عرفها.
٨ س، ل، م – بديهيّ.
٩ س + فيه.
١٠ س: في.
١١ ل: فلا.
١٢ ر: فهذا.
١٣ ل، م + ما.
١٤ س: وإذ؛ ل: وإن.
١٥ م: هذا.
١٦ ط: أو ما.
١٧ س – موجودا وما سموه.
١٨ س + أنه.

Bu kimseye denir ki ma'dûm mâhiyet, mevcut değildir; [şöyle ki] onun varlığı mümkün iken nefyedilmiş [yani muhal olmuş] ve [varlıktan] olumsuzlanmıştır. Dolayısıyla bu [söz] onların sözlerini çürütür. Dahası, mâhiyet için [söz konusu olan] ma'dûm varlık -ki, mümkün konusundaki onların görüşü budur- ve bir şeyi nitelendiren sıfatlardan biri bu şey için sabit olursa bu durumda varlık ma'dûmla nitelenmiş olur ki bu muhaldir. İlâveten, "bu" diye işaret edilen bir şey, (1) "bu" olduğu hâlde varlıktan önce sabit ise bu durumda o varlıktan önce mevcut olur. (2) Eğer "bu" var olmamışsa bu şey varlıktan önce mümkün olmaz. Bilakis o bazen ayanda ma'dûm zihinde mevcut olur ya da tam aksi olur.

Bölümleme: [Cevher ve Araz Üzerine]

Mevcut ya mahalde olur ya da mahalde olmaz. İlk durumda mevcut, bir şeyde, onun parçası gibi olmaksızın yayılmış biçimde bulunur ve ona "hulûl eden/hâll", içinde bulunduğu şeye de onun "mahalli" denir. Tariftеki ilk kayıt [yani yayılmış biçimde bulunma] ifadesi ile insanın döllenmiş yumurtada, kazığın duvarda, tikelin tümelde, şeyin zamanda ve mekânda oluşu dışlanmış; ikinci kayıt [yani onun parçası gibi olmaksızın] ifadesi ile cüzün bütündeki oluşu dışlanmıştır, [insanda hayvanlığın bulunuşu gibi].

Mahalde bulunan şeylere gelince, onlardan bir kısmı, mahallin kendi varlığında onlara ihtiyaç duymadığı bir şeydir, dolayısıyla mahal o şey olmadan varlığını sürdürür. Bir kısmı ise mahallin ihtiyaç duyduğu şeydir. İlkine "araz" denir, mahalline de ona izâfetle "konu" denir. İkinci [mahallin ihtiyaç duyduğu şey] ise sûrettir, mahalli de heyûlâdır.[1] Henüz hâsıl olmayan sûrete nispetle mahalle "heyûlâ" denir. Hâsıl olan sûrete nispetle mahalle, "konu" denir. Heyûlâ, buna ve araza izâfeti itibariyle ikisi için ortaklaşa kullanılır.

Araz "O nedir?" sorusunun cevabını değiştirmezken sûret değiştirir. Ağaran siyah elbiseyi, havaya dönüşen suyu düşün! İlkinin cevabında değişiklik yokken ikincisinde vardır. Şu hâlde araz, konudaki mevcuttur; cevher ise gerek mahalle hiçbir şekilde ihtiyaç duymasın, gerek sûret gibi mahallin ihtiyaç duyduğu hulûl eden bir şey olsun, bir konuda olmayan mevcuttur.

1 Kısaca, mahalde olan mevcut, araz ve sûrettir; mahal de konu ve heyûlâdır. Arazın mahalli konudur, sûretin mahalli de heyûlâdır. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 23.

يقال له الماهية المعدومة[1] ليست بموجودة فوجودها منفيّ مسلوب وهو ممكن فهو يبطل[2] كلامهم. ثم إن ثبت الوجود المعدوم للماهية كما هو مذهبه في الممكن وما ثبت للشيء[3] من الصفات يوصف به فالوجود يوصف به المعدوم، هذا محال. ثم الذي أشير إليه بهذا إن كان[4] قبل الوجود ثابتًا وهو هذا فيكون قبل الوجود موجودًا أو لم يكن هذا فهذا لم يكن قبل الوجود[5] ممكنًا بل[6] قد ينعدم عن الأعيان الموجود في الأذهان وبالعكس.

مقسم:[7] [في الجوهر والعرض]

إن الموجود[8] إما أن يكون في المحلّ أو لا يكون وبالصيغة الأولى يعني أنه يكون في شيء[9] شائعًا فيه لا كجزء منه فسمّى[10] هو حالًّا وما فيه محلّه.[11] وقد وقع الاحتراز من كون الإنسان في الخِصب والوتد في الحائط والجزئي في الكلي والشي في الزمان والمكان بالقيد[12] الأول وعن كون الجزء في الكل بالقيد الثاني.

والذي هو في المحلّ منه ما يستغني المحلّ عنه في قوامه فيتقوّم هو دونه[13] ومنه ما لا يستغنى، والأول يسمّى عرضًا ومحلّه موضوعًا بالإضافة إليه والثاني صورةً ومحلّه هيولي وإن كان[14] الهيولي قد يقال على محلّ بالنسبة إلى الصورة الغير الحاصلة بعدُ، وبالنسبة إلى الحاصلة[15] يسمّى موضوعًا فيكون واقعًا بالاشتراك على هذا وعلى[16] اعتبار الإضافة إلى العرض.

والعرض لا يغيّر جواب ما هو والصورة مُغيّرة، واعتبرْ بثوب أسود صار[17] أبيض وماء صار هواءً، وعدم[18] تغيّر الجواب في الأول وتغيّره في الثاني. فالعرض هو الموجود[19] في الموضوع، والجوهر هو الموجود لا في موضوع سواء استغنى عن المحلّ أصلًا أو حلّ ولم يستغن المحلّ عنه كالصورة.

١ س + وهي.
٢ س، ل: مبطل.
٣ ر: لشيء.
٤ س: أكان؛ م: بهذا كان.
٥ س – الوجود.
٦ س، م: بلي.
٧ ب، ر: تقسيم.
٨ س، ل: الوجود.
٩ ل: الشيء.
١٠ ر: وسمى؛ س: يسمى؛ ل: فيسمى.
١١ ر: محلا.
١٢ ل: ما بقيد.
١٣ س، ل: فيتقوم دونه؛ م: فيقوم دونه.
١٤ س: ولما كان.
١٥ م: الحاصل.
١٦ ط – على.
١٧ س، ل، م – صار.
١٨ س: فإنه عدم؛ ل: صار هو أو عدم.
١٩ س: الوجود؛ م: موجود.

Cevherin kısımları dörttür: (1) Cisim, onun iki cüzü olan (2) madde ile (3) sûret ve bu üç kısmın dışındaki (4) mufârık varlıklar.[1] Cevher, bu kısımların dışında olmaz. Cevher ya cisimdir veya cismin iki cüzünden biridir ya da bunlardan başka olandır.

Fasıl: [Cevherin Özellikleri ve Arazın Kısımları Üzerine]

Hukemânın ıstılahına göre zıddının olmaması, cevherin özelliklerinden biridir. Onlara göre zıtlık, aynı konuda birbirinin yerini alabilen, bununla beraber aralarında aşırı derecede farklılık ve uzaklık olan iki zâtı ifade eder. Oysa cevherin konusu yoktur; şayet "konu" yerine "mahal" kullanılırsa bazı cevherlerin zıddı bulunur, sûrette olduğu gibi.

Bir kısmının işaretle gösterilmesi, cevherin özelliklerinden biridir, tıpkı cisimlerin cüzlerinde olduğu gibi ki bu özellik başkalarında [yani tümellerde ve mufârık varlıklarda] olmaz. Cevherin bir kısmı, kendindeki değişiklikten dolayı, iki zıddı kabul eder.[2] Bu son kayıt, yanlış zannın doğruyla değişmesini dışarıda bırakmak için itibara alınmıştır. Zira bu zâtının değil, kendindeki bir durumun dönüşümünden dolayıdır.[3]

[Arazın Kısımları Üzerine]

Bir konuda bulunan her mevcudun ya sabit olduğu tasavvur edilir ya da hiçbir şekilde sabit olduğu tasavvur edilmez. Bu ikincisi hareket olup ya nitelikte ya nicelikte ya konumda ya da mekânda olur. Bunların tarifi daha önce geçmişti. Sabit olduğu tasavvur edilen şeyin mâhiyeti ya başkasına kıyas edilmeksizin veya ancak başkasına kıyasla akledilir. Bu son durum izâfettir, tıpkı baba ve oğul değil de babalık ve oğulluk örneğinde olduğu gibi. Zira baba ve oğlun her biri cevherî bir varlığa sahiptir. Daha sonra bunlara izâfet ilişebilir, baba örneğinde olduğu gibi. Her ne kadar bunlar, tıpkı ilim ve mâlûmda olduğu gibi, basit olmayan muzaf (göreli) diye adlandırılsa da böyledir. Zira mâlûm, izâfet olmaksızın zâtı gerçekleşmiş bir mâhiyettir; fakat bu, mâhiyetin mâlûm olması bakımından değildir. İlki yani babalık-oğulluk ise hakiki basit muzaftır.

1 Cisimden maksat mutlak cisim değil türlere ayrılan cisimdir. Mufarıklardan maksat ise tedbir ve tasarruf yoluyla cisme taalluk eden nefislerdir veya böyle olmayan soyut akıllardır. Bu durumda beş cevher açığa çıkmış olur. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 26.

2 Bazısı derken aklî cevherleri kastetmez. Onların zâtında dönüşüm olmaz. Fakat nefisler, huylarının, melekelerinin, inançlarının değişmesiyle değişirler. Değişim ifadesi hâricî itibarları veya mâhiyetin zâtındaki değişmeyi değil cevhere yerleşen sıfatları ifade etmek üzere kullanılmıştır. İbn Kemmûne, *Şerh*, III,30.

3 Meselâ evde değilken Zeyd'in evde olduğunu zannettiğimizde bu hâldeki zan, yanlış bir zandır. Zeyd eve girdikten sonra bu zan, doğruya dönüşür. Burada zannın kendisi değil Zeyd'e ilişkin bir değişiklik, yani hâricî duruma nispetle bir değişiklik vardır. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 30.

وأقسام الجوهر أربعة: جسم وجزآه[1] الهيولي[2] والصورة[3] والخارج عن[4] الأقسام الثلاثة المفارقات[5] ولم يخرج عن هذه الأقسام من أنه إما جسم أو أحد جزئَيه أو غيرها.

فصل: [في خواص الجوهر وأقسام العرض]

ومن خاصيّة الجوهر أنه ليس[6] له ضدّ على اصطلاح الحكماء. فإن الضدّ عبارة عندهم عن ذاتين متعاقبتين على موضوع واحد وبينهما[7] غاية الخلاف والبعد[8] والجوهر لا موضوع له وإن[9] غُيِّر لفظُ الموضوع بالمحلّ فبعض الجواهر كالصورة[10] لها ضدّ.

ومن خاصيّة الجوهر أن بعضه يُقصَد بالإشارة كجزئيات الأجسام ولا يوجد هذا لغيره، وأن بعضه يقبل الضدّين لتغيّره في نفسه. وقيّد بهذا ليخرج عنه تغيّر الظنّ الكاذب صادقًا، فإنه لتغيّر الأمر في نفسه لا لذاته.

[في أقسام العرض]

وكل موجود في الموضوع إما أن يُتصور ثباتُه أو لا يُتصور أصلًا. وهذا هو الحركة كانت في الكيف أو في الكمّ أو الوضع أو المكان، وقد سبق تعريفه. وما يُتصور ثباتُه فإما[11] أن تُعقل ماهيّته دون القياس إلى غيرها أو لا تُعقل إلا بالقياس إلى غيرها وهذه هي الإضافة كالأبوّة والبنوّة لا الأب[12] والابن، فإن لكل[13] منهما وجودًا جوهريًّا[14] ثم ربّما تلحقه الإضافة بعد حين كالأب، وإن كان يسمّى المضاف الغير البسيط وكالمعلوم والعلم فإن المعلوم ماهية ذاته تتحقّق دون الإضافة ولكن لا من حيث كونها معلومًا والأول هو المضاف الحقيقي البسيط.

---

١ س: وأجزاه؛ ل: وأجزاؤه؛ م: اجزايه.
٢ ل: والهيولي.
٣ م: والصور.
٤ ل + هذه.
٥ ب، س، ط، م: المفارق.
٦ م: الجواهر ليس.
٧ م: بينهما.
٨ س، ل، م – والبعد.
٩ م: فإن.
١٠ س، ل، م: كالصور.
١١ م: وإما.
١٢ م: لا لأب.
١٣ م: كل.
١٤ ل: وجود جوهري.

Soru: İlletin, ma'lûlden önce olması gerektiği söylenmiştir. Oysa bu imkânsızdır. Çünkü illet mefhumu ancak ma'lûl ile birlikte akledilir. Ma'lûl olmadan illet olmaz.

Cevap: Kendisine nedensellik yüklenen hüviyet, kendisine ma'lûliyet yüklenen hüviyetten önce gelir; bu, nedensellik ve ma'lûliyet bakımından değildir. İkisi birlikte bulunur.[1] Birbirine izâfet yapılan iki şey ise birbirinin karşısında yer alır. Birbirinin karşısında yer alan şeyin, birbirine izâfet yapılan şeylerden biri olduğu şüphesi sana iliştiğinde izâfetin tanımına dön ve biri bulunduğunda diğerinin de nasıl bulunduğunu, biri ortadan kalktığında diğerinin de nasıl kalktığını gör! Böylelikle karşılıklı olan mukabilini bilirsin. Bu durum [niceliğe ilişen] eşitlik, [vaz' ve edilgiye ilişen] fazlalık veya [niteliğe ilişen] benzerlik vb. yönlerden tüm kategorilere[2] ilişir.

İzâfet olmaksızın sebatı makul olarak düşünülen şeye gelince, onun tasavvuru ya bölünmeyi, bölünmemeyi, herhangi bir nispeti, nefsinde ve mahallinde bir tertibi gerektirmesi itibara alınmaksızın elde edilir veya onun tasavvuru zâtı gereği bu şeyleri gerektiren bir şey olarak elde edilir. Bu [ikincisi] nicelik olup, zâtından dolayı bölünmeyi ve bölünmemeyi, sonluluğu ve sonsuzluğu, eşitliği ve eşitsizliği kabul eder. Bu özellikler nicelik vasıtasıyla cisme katılır.

Soru: Sen niceliği bunlarla tarif ediyorsun oysa bunlar ancak nicelikle bilinir.

Cevap: Bu, gerektiği gibi hakiki bir tanım olmadığı gibi, bir betimleme de değildir. Bildiğin gibi, akla gelen her zâtî, icmâlî olarak akla gelse bile tafsilî değildir. Çoğunluk cismi tarif etmiş ve icmalde heyûlâ ve sûret olan iki cüzünü dikkate almış; tafsilde ise delile ihtiyaç duymuştur; her ne kadar bu, [bazen] bir tembihle hâsıl olsa da. Cisim icmâlî olmaksızın tafsilî olan iki cüzünden daha meşhurdur. Hatta insanlık, zihindeki taakkulünde icmâlî olarak alınmış olsa da nefisten daha meşhurdur.

1 İllet ile ma'lûlün kendine mahsus zâtları vardır. Her birinin de kendi hüviyetine göre bir izâfeti olur. İlletin illetlik izâfeti, ma'lûlün de ma'lûllük izâfeti olur. Önce gelmek, illetliği bakımından değil illetin hüviyetinden dolayıdır. Sonra gelme de ma'lûllüğü bakımından değil ma'lûl hüviyetten dolayıdır. İlliyet ve ma'lûllük hakiki muzaftır. Beraber bulunur, biri diğerinden önce gelmez. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 33.

2 Meşhur kategorilere ilişen izâfetler şöyledir: 1. Cevherde baba ve oğul, 2. Nicelikte uzun ve kısa, 3. Nitelikte sıcak ve soğuk, 4. İzâfette uzak ve yakın, 5. Mekânda yukarı ve aşağı, 6. Zamanda önce ve sonra, 7. Vaz'da intisab ve inhina, 8. Sahip olmada çıplak ve giyimli, 9. Etkide keskin ve kör, 10. Edilgide çabuk soğuma ve çabuk ısınmadır. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 34-35.

سؤال: العلّة قيل إنها لا بدّ وأن تكون قبل المعلول وهذا محال، إذ العلّة[1] لا يُعقل مفهومها إلا مع المعلول وإذ لا معلول لا علة.[2]

جواب:[3] هويّة ما حمل[4] عليه العلّيّةُ[5] تتقدّم على هويّة[6] ما حمل عليه[7] المعلوليّة،[8] لا من حيث[9] العلّيّة والمعلوليّة وهذان[10] معًا والمتضايفان متعاكسان. وإذا اشتبه عليك ما يتعاكس إليه أحد المتضايفَين فارجعْ[11] إلى حدّ الإضافة فانظر[12] إلى أنها توضع ماذا تصير موضوعةً وبرفع ماذا تُرتفع فتَعرف قسيمَه[13] المتعاكَس عليه. وتلحق هذه جميع المقولات بحسب مساواة أو أشدية[14] أو مشابهة ونحو هذه.[15]

والذي يُتصور ثباته معقولًا دون إضافة فإما[16] أن يحصل تصوره دون اعتبارات[17] يوجب التجزّي وعدم التجزّي ونسبةً وترتيبًا في نفسه ومحلّه أو يحصل تصوره[18] موجبًا لذاته هذه الأشياء. وهذا هو الكمّ وهو ما لذاته يقبل التجزّي واللاتجزّي[19] والتناهي واللاتناهي والمساواة واللامساواة[20] وتلحق هذه بالجسم بتوسّطه.

سؤال: عرّفتَ الكمّ بهذه ولا[21] تعرف إلا به.

جواب: ليس هذا حدًّا حقيقيًا ولا رسمًا كما ينبغي، وليس كل ذاتي يخطر بالبال مفصّلًا كما دريتَ وإن أخطر[22] جملةً. فالعامّة عرّفوا الجسم وأخذوا فيه جملة[23] جزئيه[24] الهيولي والصورة[25] وفي التفصيل يحتاج[26] إلى الحجّة وإن كان ذلك يحصل بتنبيه أيضًا. والجسم أشهر من جزئيه[27] المفصّلين لا إجمالًا[28] بل ربّما كانت الإنسانيّة أشهر من النفس وإن أخذت في تعقّلها البتّة في الذهن مجملًا.

١ س: إذا العلة؛ ل: والعلة.
٢ س: فلا علة؛ ل: لا علية؛ م: فلا علية.
٣ ط – جواب.
٤ م: تحمل.
٥ ر: العلة.
٦ ر – هوية.
٧ س، ل، م – ما حمل عليه.
٨ ر: المعلول.
٩ ط + عليه.
١٠ س: فإن هذان.
١١ ل: وارجع.
١٢ س، م: وانظر.
١٣ م: قسمة.
١٤ م: شديدة.
١٥ ر: ذلك.
١٦ م: وإما.
١٧ س، ل، م: اعتبار أن.
١٨ م: الصورة.
١٩ ر: عدم التجزّي.
٢٠ ر، س، ل، م: والتفاوت.
٢١ س: وليس.
٢٢ ب، ر: وإن أخطرت؛ ل: وإذا أخطر.
٢٣ ر – جملة؛ س – فالعامّة عرّفوا الجسم وأخذوا فيه جملة.
٢٤ س: جزؤية؛ ط: جزئية؛ ل: جزاه.
٢٥ س: والصور.
٢٦ س، ل: احتياج.
٢٧ ر: جزئه؛ س: جزؤية.
٢٨ ب، ر، ط: إلا إجمالا.

[Niceliğe ilişkin] bu özellikler, nicelikle kaim olsa da nicelik, [bu özelliklerin] tafsilî ve bağımsız olarak hatırlatılmasından daha meşhurdur. Dolayısıyla bu, tanım veya betim olarak değil, bölümlemedeki herhangi bir ismin şerhi olarak ifade edilmiştir. Hem niceliğin tarifi nasıl söz konusu olsun? Yüksek kategorilerin cinsi ve faslı yoktur, dolayısıyla onların tanımı da olmaz. Bunlar açıktır.

Niceliğin bir kısmı, sürekli niceliktir; bu niceliğin cüzlerinin, kendinde bir araya geldikleri ortak bir sınırı vardır. Sürekli niceliğin bir kısmının zâtı yerleşik değildir, anlar vasıtasıyla cüzleri birleşen hareketin miktarı gibi; bir kısmı da yerleşik olup, şu kısımlara ayrılır: Sadece akılda alınan salt boydan ibaret çizgi; diğeri, en ve boyla birlikte alınan yüzey; diğeri de en, boy ve derinlikten oluşan matematiksel cisim. İleride bileceğin üzere bu boyutlar arazdır.

Zannedilir ki mekân sürekli nicelik türlerinden, yüzey de onun tanımındandır. [Tanımda] geriye kalan arazlar da muzaf kategorisindendir. Dolayısıyla mekân, nicelik türünden bir şeyi hak etmez.[1]

Niceliğin bir kısmı süreksiz niceliktir; cüzlerin bir araya geldikleri ortak bir sınırı yoktur, sayı gibi. Kavil (söz) bu türden olmayıp, aksine o, niceliğin kendisine katıldığı bir şeydir. Bir şeyi merkeze veya merkezden dışarıya doğru hareket ettiren bir güçten ibaret olan hafifliğin ve ağırlığın nicelik olduğu zannedilmiştir, fakat böyle değildir. Eşitlik olduğu sanılan şey, terazi kolunu çekmede iki şeyin denk olmasından elde edilir. Aşırı ağırlıktan dolayı çekme artarsa buna farklılık denir. Hakikatte eşitlik, iki şeyden her birisinin diğer tarafa intibakıdır (denkliğidir). Böyle olmayan şeylerde eşitlik bulunmaz.[2]

Nicelik, konumu olan ve konumu olmayan diye de ikiye ayrılır. Konumu olan nicelik, cüzlerinden her birinin diğerine göre nerede olduğu söylenebilecek şekilde sabit olmasının yanı sıra cüzleri bitişik olan şeydir. Sürekli nicelik türünden olan zaman bunun dışında yer alır. Zaman, birincisi (konumu olan nicelik) gibi olmayıp, bir konumu bulunmayan niceliklere dâhildir.

1 Metinde bir mekân tarifine atıf vardır ve ifadeler de bunun üzerinden yürümektedir. Şöyle ki tarife göre mekân, kuşatılan cismin dış yüzeyine temas eden kuşatıcı cismin iç yüzeyidir. Mekânın tarifinde geçen "yüzey" nicelik türündendir. Yine, tarifte geçen, dış, iç kuşatıcı, kuşatılan gibi diğer terimler farklı bir kategori olan muzaf kategorisindendir. Dolayısıyla tarif, nicelik ve muzaf kategorisinden oluştuğu için bu şekilde tarif edilen mekân nicelik türünden olmamaktadır.

2 Hafiflik ve ağırlığın eşitlik sanılması şöyle bir zandan kaynaklanır: Şöyle olan bir şey hafiflik ve ağırlık bakımından birbirine eşit veya farklıdır, denilir. Zira burada kullanılan eşitlik ve farklılık, niteliği tarif eden eşitlik ve farklılıktan başkadır. Zanda söz konusu olan eşitlik ve farklılık terazinin kolunu aşağıya doğru çekmede iki şeyin birbirine direnmesidir. Farklılık ağırlığın fazla olması sebebiyle kolu aşağıya doğru çekişin fazla olmasıdır. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 42.

فهذه وإن كانت تتقوّم بالكمّيّة فهي[1] أشهر من إخطارها مفصّلةً مستقلّةً، فجعلت كشرح اسم في تقسيم لا حدًّا ولا رسمًا. كيف والعوالي من المقولات لا جنس لها ولا[2] فصل فلا[3] حدّ فهي[4] ظاهرة.

وقسّم إلى كمّية متصلة وهي التي يوجد لأجزئها حدّ مشترك تتلاقى عنده.[5]

٥ وقسّمت إلى غير قارّ الذات كمقدار الحركة التي تتّصل أجزاؤها بالآن وقارّها وقسم إلى مجرّد طول مأخوذ[6] في العقل وحدَه[7] وسمّى خطًّا ومع العرض سمّى[8] سطحًا، ومع العُمق سمّي[9] جسمًا تعليميًّا، وهذه الأبعادُ أعراض كما ستعرف.

وظُنّ أن المكان من أنواع الكمّ المتّصل، ومن حدّه السطح والباقي من المضاف فلا استحقاق للنوعيّة[10] له.

١٠ وإلى كمّيّة منفصلة وهي التي لا يوجد لأجزائها ذلك كالعدد. وليس القول نوعًا منه بل أمر يلحقه ذلك. والخفّة والثِقَل اللذان هما عبارتان عن قوّة محرّكة للشيء إلى الوسط أو عنه ظنّ أنهما من الكمّيّة وليس كذا. وما ظُن أنه مساواة أُخذ من تقاوُم شيئين في جذب عمود الميّزان، وإذا اشتدّ الجذب لشدّة الثقل سمّى تفاوتًا. وفي الحقيقة المساواة هو انطباق طرفي كل من شيئين على طرفي[11]

١٥ الآخر مع انطباقهما، وما ليس كذا[12] فلا مساواة فيه.

وقسّم الكمّ أيضًا إلى ذي وضع وغيره، وهو ما لأجزائه اتّصال مع ثبات يمكن أن يقال أين كل واحد منهما من الآخر. وخرج منه[13] من أنواع المتّصل الزمان داخلًا[14] فيما لا وضع له الذي ليس كذا.

---

١ م: هي.
٢ ب، ط، م: فلا.
٣ ل: ولا.
٤ س، ل، م: وهي.
٥ س + ويتحد به.
٦ س، ل، م: مأخوذا.
٧ م: وجده.
٨ ط: يسمي.
٩ ط: يسمي؛ م – سمي.
١٠ ل: النوعية.
١١ س، م: طرف.
١٢ ر: كذلك.
١٣ ر – منه.
١٤ م: دخلا.

Niceliklerin zıddı yoktur. Zira üç sürekli nicelik [çizgi, yüzey ve matematiksel cisim, tabii cisimde] bir arada bulunur. Zaman onların konuları üzerinde peş peşe gelmez. Zira zamanın dayanağı harekettir. Süreksiz niceliklerin az olan her türü, çok olanda bulunur [1'in, 6'da bulunması gibi]. Dolayısıyla bunlar birbirine zıt değildir. Tek ve çift de birbirinin zıddı değildir. Bilakis tek, çiftin mukabilinin yokluğudur ve burada herhangi bir zât söz konusu değildir. Zira zât, iki zıddın tanımında kullanılır. Dahası tek, çift vasıtasıyla var olur. Nitekim seçkin şeyh [İbn Sînâ] böyle söylemiş ve şunu kastetmiştir: Yokluğa ilişkin şeyler, mefhum olarak varlığa ilişkin şeyler sayesinde var olur.[1]

Sürekli nicelikler bir arada bulundukları için, süreksiz niceliklere zıt değildir. Bunlar, niceliğin dışındaki [kategorilere] de zıt olmazlar.

Nicelikte zıtlar hâlinde alınan şeyler, çizgideki eğrilik ve doğruluk, sürekli olmayan nicelikteki azlık ve çokluk niceliğin karşılıklı bölümlerindeki büyüklük ve küçüklük gibi şeylerdir. Çizgideki eğrilik ve doğruluk, nicelikte bulunan niteliklerdir. Bunlar arasında aşırı farklılık bulunmaz ve bağıntı bakımından [bir şey, bir itibarla büyük bir itibarla küçük olur ve] farklılaşır. Sürekli olarak birbirini takip eden ve kendinde C olan büyük miktar ile B olan küçük miktarın aynı madde üzerinde seyrekleşme ve yoğunlaşma yoluyla bir araya gelemeyecekleri hatta "son derece uzak olma" kaydı hazfedilse bile bu iki miktarın birbirine zıt olacakları inkâr edilmez.

Bölünme ve benzeri şeylere elverişli olmakla ilişkilendirilmeden akledilen şey niteliktir. Nitelik, tasavvurunun, kendinden başka bir şeye ve konusuna ihtiyaç duyurmadığı yerleşik bir heyettir. Nitelikte bölünme, tertip ve bu ikisinin benzerleri gibi gerekli olmayan şeylere itibar edilmez.

Yetkinlikler ve istidatlar, nitelik cümlesindendir. Birincisi (yetkinlikler), duyulur ve duyulur olmayan diye iki kısma ayrılır. Duyulur niteliklerin ilki, gülün kırmızılığı veya denizsuyunun dalgalı oluşu gibi sabittir ve bunlara "edilgin nitelikler" denir. İkincisi ise utanan birinin yüzünün kızarması gibi sabit değildir ve bunlara "edilgiler" denir. Duyulur olmayan niteliklerin bir kısmı, âlimin ilmi ve halîmin hilmi gibi sabittir ve bunlar "melekeler" diye adlandırılır.

1 Burada tek ve çiftin açıklaması söz konusudur. Çift, eşit iki kısma bölünmesi doğru olan şeydir. Tek ise böyle değildir. Tek olması itibariyle tek, bir zât olmayıp, aksine burada zât olan şey, teklik ve çiftliğin konusu olan sayıdır. Esasında burada sayı, teklik ve çiftlikle nitelenmesi bakımından ele alınmıştır. İbn Sînâ'ya atıfta bulunması, bu hususta ona muhalefet eden İbn Sehlân'ı reddetmek içindir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 44-45.

والكمّيّات لا ضدّ لها إذ ثلاثة المتّصلات تجتمع، والزمان لا يتعاقبها[1] على موضوعها فإن موضوعَه[2] الحركة. والمنفصلات كل نوع أقل موجود[3] في الأكثر فلا مضادّة، والزوج والفرد ليسا بضدّين بل الفرد هو العدم[4] المقابل للزوج فليس[5] بذات، وأُخِذت الذات[6] في حدّ الضدّين ثم الفرد يُتقوَّم بالزوج كما قال الشيخ المبرّز وعنَى أن العدميّات في مفهومها تتقوّم بالوجوديات.

والمتّصلات لا تُضادّ المنفصلات للاجتماع وأما من[7] غيرها فلا مضادّة.

وما تؤخذ أضدادًا[8] في الكمّ كالانحناء والاستقامة في الخطوط، والأقلّية والأكثريّة في المنفصل،[9] والأصغريّة والأكبريّة في قسيمه. فالأولان[10] كيفيات في كمّيّات وهذه[11] ليس بينها غايةُ الخلاف وتختلف بالإضافات. أما لا ينكر أن المقدار الأكبر وسمّي[12] ج في نفسه والأصغر وهو بَ المتّصلين المتعاقبَين على مادة واحدة بالتخلخل والتكاثف لا يجتمعان حتى لو خُذف غاية الخلاف كانا ضدّين.

والذي يُعقل غير متعلّق لنفسه بهذه الأشياء من قبول التجزي ونحوه هي[13] الكيفيّة. وهي هيئة قارّة لا يحوِج تصورها إلى أمر خارج عنها وموضوعها، ولا اعتبار[14] ما ليس بواجب فيها من التجزئة والترتيب ونحوهما.

فمنه كمالات واستعدادات والأولى محسوسة وغير محسوسة. وأولاهما منها[15] الثابت كحمرة الورد ومُلوحة ماء البحر وتسمّى كيفيات انفعالية؛[16] ومنها الغير الثابت كحمرة الخجل وتسمّى[17] انفعالات. وثانيهما منه الثابت كعلم العليم[18] وحلم الحليم[19] وتسمّى ملكات،

١ س: يتعاقب.
٢ م: موضوعة.
٣ م: موجودا.
٤ ب، ر: العدد.
٥ ر، م: وليس.
٦ ل، م – الذات.
٧ ب، ط: في.
٨ ل: يوجد أضداد.
٩ س: المنفصلات.
١٠ ل: فالأولات.
١١ ل: هذه.
١٢ س: يسمي.
١٣ س: هو؛ ل: وهي.
١٤ س: ولاعتبار.
١٥ م: منهما.
١٦ م: انفعاليات.
١٧ ط – وتسمى.
١٨ س، ل – العليم.
١٩ م: كالعلم والحلم للحليم.

Melekede bilfiil varlık şart değildir. Aksine meleke, tefekkür olmadan, dilediği vakit bir şeyi hazır kılma gücüdür. Duyulur olmayan niteliklerin bir kısmı ise sağlıklı kimselerin hastalığı gibi sabit olmaz ve buna da "hâl" denir.

İstidatların bir kısmı duyulur şeylere ve [meselâ ilim melekesi gibi] duyulur olmayan şeylere dönüktür. Bir kısmı da bölünmeyi kabul etmeyen şeylere dönüktür, tıpkı inatçı dikkafalılık gibi ve sağlık değil de sağlıklı olmak gibi.[1] Buna "tabii kuvvet" denir. Bir kısmı ise yumuşaklık ve hastalıklı olma gibi, bölünmeyi kabul eden şeylere dönüktür ve buna "tabii kuvvetsizlik" denir.[2]

Niteliğin bir kısmı da çizginin doğru oluşu gibi nicelikte bulunur.[3]

[Kategorilerin Beşle Sınırlanması Üzerine]

Varlığın kendisine yüklendiği [yani eklendiği] şey (1) ya bir konuda olmayan mevcuttur ki bu cevherdir veya bir konudaki mevcuttur. Bir konudaki mevcut ise (2) ya zâtı [zâtından dolayı] konuda yerleşik değildir, hareket gibi (3) veya ancak başkasıyla düşünülebilecek şekilde zâtı konuya yerleşik olur, bağıntı gibi (4) veya izâfî/bağıntılı olmayan yerleşik şey, zâtından dolayı bölünme ve nispet gerektirir ki bu niceliktir (5) veyahut bölünme ve nispet gerektirmez ki bu da niteliktir. Böylece ana kategoriler beş ile sınırlanmış olur.

Soru: Nereden biliyorsun? Belki de kısımlardan biri yeniden kısımlara ayrılmaktadır.

Cevap: Yapılan taksim, olumsuzlama ve olumlamayı içine alır. Bölünen şeyin altında kısımları da bulunur.

Kategori olarak alınan diğer şeyler şunlardır: Cevherin bir mekânda olması diye tarif edilen "yer/nerede"; cevherin bir zamanda olması olarak tarif edilen "zaman/ne zaman" -ki bu ikisi, cevapları (yer ve zaman) kastedilerek soru edatlarıyla belirtilmiştir-; cevherin, tamamen veya kısmen onu kuşatan ve yer değiştirmesi ile yer değiştiren bir şeyde bulunması olarak tarif edilen "sahip olma"

1 Sağlık (sıhhat) ile sağlıklı olma (mishahiyye) arasındaki fark şöyle izah edilmektedir. Sağlıklı olma, sağlığı güçlü bir şekilde kabul etme istidadıdır. Sağlık ise bu istidadın sağlığı bilfiil kabul etmiş olmasıdır. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 49.

2 Kuvvet, etkilenmeme gibi olan istidattır; kuvvetsizlik ise etkilenme gibi olan istidattır. Eserde etkilenmemek "imkânsızlık" ifadesiyle, etkilenme de kabul ifadesiyle dile getirilmiştir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 49.

3 Tıpkı, düzlük ve eğriliğin sürekli nicelikte, teklik ve çiftliğin süreksiz nicelikte olması gibi. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 49.

ولا يشترط في الملكةِ[1] الوجود بالفعل بل القدرة على الإحضار متى شاء من غير تفكر، ومنه ما لا يثبت كمرض المِصحاح ويسمّى حالًا.

والاستعدادات منها ما للمحسوسات[2] وما لغيرها، ومنها ما للامتناع كالصلابة المتأبّية عن قبول الانفصال والمِصحاحيّة لا الصحة ويسمّى قوّة طبيعيّة، وما للقبول كاللين والمِمراضية ويسمّى لا قوّة طبيعيّة.

ومن الكيف ما يختصّ بالكمّ كاستقامة الخط.

[في وجه حصر المقولات في الخمسة]

ولمّا كان المحمول عليه الوجود[3] إما موجودًا لا في موضع وهو الجوهر؛ وإما موجودًا فيه إما غير قارّ الذات كالحركة أو قارّها الذي لا يُعقل إلا مع الغير وهو المضاف. والقارّ[4] الغير الإضافيّ إما أن يوجب لذاته التجزي والنسبة وهي الكمّية أو لا يوجب لذاته ذانّك[5] وهو الكيف، فانحصرت الأمّهات من المقولات في خمسة.

سؤال: وما يدريك لعلّ أحد الأقسام ينقسم أيضًا؟

جواب: القسمة حاصرة بالنفي والإثبات، وما ينقسم يقع أقسامه[6] تحته.

وأما باقي ما أخذ من المقولات[7] كالأين وعُرّف بأنه عبارة عن كون الجوهر في المكان، ومتى الذي هو عبارة عن كون الجوهر في الزمان وخصّ اسم السؤالين بجوابيهما، والمِلك والجِدة الذي هو عبارة عن كون الجوهر في محيط بكله أو بعضه منتقل بنقله

١ ل: فالملكة.
٢ ر: منها المحسوسات ومنها ما للمحسوسات.
٣ ر: الموجود.
٤ م: وألفاظ.
٥ س: ذينك.
٦ س: أقسامها.
٧ ل: وأما باقي أخذ للمقولات.

ki gömlek giymek ve yüzük takmak böyledir; cismin cüzlerinin birbirine farklı yönlerle nispetinden hâsıl olan heyet diye tarif edilen "konum"; cevherin başkasında yerleşik olmayan bir tesiri ile hâsıl olan "etki" ve cevherin başkasından kalıcı olmayan bir tesir alması olan "edilgi." Hakikatte bunlardan zaman, yer, sahip olma ve konum, öncesinde bir izâfetin düşünülmesiyle düşünülebilir. Zira cisim mekânda bulunduğunda onun için mekâna izâfe edilen bir heyet hâsıl olur ki bu özel izâfettir. Cevherin mekânda bulunuşu onun için bir varlık değil aksine bu izâfetin varlığından ibarettir. İzâfet bütün [yani altındaki kategoriler] için zâtî ise, her zâtî de ya cins veya cinsin bir cüzü hâlinde genel olduğu için, izâfet bu şeyleri [kategorileri] içine alır. Etki ve edilgi bazen fâile bazen de alıcıya izâfe edilen bir harekettir. Salt izâfet ise kategori olmayı hak etmez.

Soru: Muallim-i Evvel'e ve cumhura muhalefet etmiş olmuyor musun?

Cevap: Kategoriler Muallim-i Evvel'den değil bilakis Arkhytas denilen Pisagorcu bir şahıstan alınmıştır. On ile sınırlanması hususunda bir burhan yoktur. Burhan bizim tâbi olduğumuz şeydir.

Soru: Her bir kategoriye azlık ve çokluğun dâhil olmasına karşı çıkmadınız.[1]

Cevap: Bu konudaki yanıltmacanın çokluğundan dolayı [karşı çıkmadım]. Nitekim bir kişi görürsün "Nicelikte çokluk olmaz." der, sonra bu kişi bir çizginin başka bir çizgiden daha uzun veya daha büyük olduğunu itiraf eder. Sen de bilirsin ki uzunluk ve büyüklük çizgiye ilâve miktar değildir. Bilakis çizgi sadece uzunluktan ibaret bir şey olarak alınır. Dahası o kişi bir çizginin daha fazla çizgi olmadığını, zira bu lafzın onun için kullanılamayacağını, aksine onun daha uzun olduğunu söyler. Sonra da bu çizginin miktarının daha büyük olduğunu ifade eder. Dolayısıyla çizginin tanımının [uzun ve kısa] her ikisini de kapsadığına dayanarak onun miktarın kendisi olduğunu kabul eder. Aynı şekilde beyazlığın tanımı da kendindeki azlığı ve çokluğu kapsar.

1 Bu soru, bazılarının değil de bütün kategorilerin azlık ve çokluğunu kabul edenlere yöneltilmiştir. Azlık ve çokluk, mâhiyetin noksanlığı ve yetkinliği anlamında kullanılmaktadır. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 57.

كالتقمّص والتختّم، والوضع وهو هيئة تحصل من نسبة أجزاء الجسم بعضها إلى بعض نسبةً[1] مختلفةً بالجهات، وأن يفعل وهو تأثير الجوهر في غيره تأثيرًا غير قارّ، وأن ينفعل وهو تأثّر[2] الجوهر عن غيره غير قارّ تأثيره.[3] وفي الحقيقة متى وأين والمِلك والوضع لا يُعقل إلا وأن يُعقل الإضافة قبلها. فإنه إذا كان الجسم في المكان لم[4] يحصل[5] له هيئة إلا الإضافة إليه وهي إضافة خاصة[6] وكونه فيه ليس وجودًا له بل وجودُ إضافة. فإذا كانت[7] الإضافة ذاتيةً للكل، وكل ذاتي عام إما جنس أو جزء جنس، فالإضافة[8] تعمّ هذه الأشياء فليست بأجناس عامّة.[9] والفعل والانفعال حركة تضاف تارةً إلى الفاعل وأخرى[10] إلى القابل،[11] فبنفس[12] الإضافة ما استحقّت المقولية.

سؤال: خالفتَ المعلّمَ الأول[13] والجمهور؟

جواب: أما المقولات فليست مأخوذةً عن المعلِّم بل عن[14] شخص فيثاغوري يقال له أرخوطس وليس له برهان على الحصر في العشرة والبرهان هو[15] الذي نتّبع.[16]

سؤال: ما تعرّضتَ لدخول الأشد والأضعف في كل[17] من[18] المقولات؟

جواب: لكثرة[19] المغالطات فيه فترى شخصًا يقول: لا أشد في الكمّ، ثم يعترف بأنّ خطًّا أطول من خطّ أو أعظم. وتعلم أن الطول والعظم ليسا[20] بمقدارين زائدين على الخطّ بل أُخذ الخطّ على أنه عبارة عن الطول فحسب. ثم[21] يقول: إنه ليس أشد خطيةً لأن هذا اللفظ لا يطلق بل أشد طولًا، ويُطلق أن مقدار هذا الخطّ أكبر. وسلّم[22] أنه نفس المقدار ويعتمد على أن حدّ الخطية يعمهما،[23] وكذلك يعمّ حدّ البياض الأشد[24] فيه[25] والأضعف.

١ س – نسبة.
٢ م: تأثير.
٣ س، ل، م: تأثره.
٤ ر: ولم.
٥ س: المكان ثم تحصل.
٦ ب + حاصلة.
٧ م: كان.
٨ س + قد.
٩ س: عالية.
١٠ ر: تارة.
١١ س: المنفعل.
١٢ ل: فنفس.
١٣ م – الأول.
١٤ س: من.
١٥ م: وهو.
١٦ ل: يتبع.
١٧ ر + واحد.
١٨ ل – من.
١٩ ر: كثرة.
٢٠ ل: ليستا.
٢١ س + أنه.
٢٢ ب: ويسلم.
٢٣ م: يعمها.
٢٤ ل: والأشد.
٢٥ م: منه.

Soru: Çokluğun kendisinde durduğu bir sınır var [mıdır]?

Cevap: Bunun zaman zaman olduğunu kabul eden biri, [önce] sayıda çokluğun olmadığını, zira bir sayının daha fazla sayı olduğunun söylenemeyeceğini benimser; sonra da çokluk ve sayı aynıyken "Şu sayı şu sayıdan daha fazladır." der. [Anlaşılan] bu kimse, çoğu kez lafızları mutlak olarak kullanmakta ve [meselâ] hayvanlığın tanımında hassasiyeti ve hareketli olmayı almaktadır. Bu durumda [lafızlar mutlak olarak kullanıldığında kurtçuk gibi] iki duyusu ve zayıf tahriki olan bir hayvanın, [insan gibi] duyuları tam ve hareketi güçlü olan ve kendisinde daha güçlü ilkenin bulunduğu bir hayvanla eşit olması gerekir. Oysa durum böyle değildir. O kimse cevheri, kendisinde çokluğun olmayacağı şekilde ele alır. [Bunun yanı sıra] o çoğu kez, hiçbir şekilde mahalle muhtaç olmayan mufârık varlıkların, maddeye ilişen sûretlerden cevherlik ve kıvam bakımından daha tam olduğunu kabul eder. Her ne kadar mütekaddimîn (antik filozoflar), bu âlemin cevherlerinin yüce âlemin gölgesi gibi olduğuna kesin gözüyle baksalar da bunlar cevherlikte nasıl eşit olabilirler? Çoğu konuda onlar, ben bundan hoşlanmasam da mecazi lafızlarla yetinmişlerdir.

Soru: Öncelik ve çokluk iki zıt arasında kullanılır.

Cevap: Zorunlu ve illet olan varlık, ma'lûl varlıktan daha tam ve daha çoktur. Zira çokluk (şiddet) ile dirençli olmak gibi bir şeyi değil aksine bir şeyin daha tam ve daha mükemmel olmasını kastediyorum. Bu ikisinin (zorunlu ve mümkünün veya illet ve ma'lûlün) aynı konuda peş peşe gelmeleri söz konusu olmadığı gibi, ikisi arasında zıtlık ve bağlılık da yoktur.

Zabıt: Cevherin dışındaki [hareket, izâfet, nicelik ve nitelikten ibaret olan] bu yüksek şeyler arazdır ve bunlar herhangi bir mahalde zâtı, türü veya cinsi[1] bakımından değişir. Oysa zâtı bakımından [mahallin] hakikati "O nedir?" sorusunun cevabında değişmez. Nitekim mumun, özdeşliğini koruyarak renginin, şeklinin ve boyutlarının değiştiğini görmüşsündür. [En, boy ve derinlik gibi] arazların toplamı da arazdır. Dolayısıyla tâlimî cisim bir arazdır. Bildiğin üzere miktarın arazlığı, seyrelme ve yoğunlaşma yoluyladır. [Zira bu ikisi, miktarın azlığı veya çokluğudur.]

1 Araz olan kategorilerdeki değişim: 1. Bazen zaten olur, hareketin niteliğe dönüşmesi gibi, 2. Bazen türde olur bir siyahlıktan başka bir siyahlığa dönüşüm gibi, 3. Bazen cinste olur, siyahlıktan beyazlığa dönüşüm gibi. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 62.

سؤال: للأشديّة[1] حدّ تقف عنده.

جواب: فمَن يُسلّم قد وقد ويسلّم أن العدد لا يشتدّ لأنه لا يقال: كذا أشد عدديّةً ثم يقول: «عدد[2] كذا أكثر من عدد كذا» والكثرة والعدد واحد ويعتمد كثيرًا على إطلاق الألفاظ، ويأخذ الحيوانيّة في حدّها الحساسيةَ والمتحرّكيةَ. ثم الذي له حاسّتان وتحريك ضعيف لا بدّ وأن يساوي ذا الحواسّ التامة والتحريكات القويّة والمبدأ الأقوى في ذلك وليس كذا. ويأخذ الجوهر أنه لا شدّةَ فيه ويسلّم كثيرًا أن المفارقات المستغنية عن المحلّ أصلًا أتمّ قوامًا وتجوهرًا[3] من الصور[4] المنطبعة، مع أن الحكماءَ المتقدّمين قاطبةً على أن جواهر[5] هذا العالَم كظلّ العالم[6] الأعلى، كيف ساواها في الجوهريّة؟ وفي الأكثر يقتصر على مجازيّ الإطلاقات ولستُ[7] أحبّ[8] هذا.

سؤال: الأولويّة والأشديّة تقال فيما بين ضدّين.

جواب: الوجود الواجبي والعلّي أتمّ من الوجود المعلولي[9] وأشد، إذ لا أعني[10] بالشدة القدرةَ على الممانعة ونحوَها بل أنه أتمّ وأكمل، ولا تعاقبَ لهما[11] على موضوع واحد فلا[12] ضدّيّةَ ولا سلوك.

ضابط: وما وراء الجوهر من هذه الأعداد العوالي أعراض وتتبدّل هي أو من نوعها أو من[13] جنسها على محلّ، والحقيقة[14] كما هي غير متغيّر فيها جوابُ ما هو، ورأيتَ الشمعة يتغيّر لونها وشكلها وأبعادها وهي هي. ومجموع الأعراض عرض فالجسم التعليمي عرض، والمقدار عرفتَ عرضيّتَه بالتخلخل والتكاثف.[15]

١ س، ل، م: الأشدية.
٢ ل + أن.
٣ ط: ونحو هذا.
٤ ل: وتجوهر أمر الصور.
٥ م: الجواهر.
٦ ل، م: للعالم.
٧ ب، ر، ط: ولست.
٨ ط: أوحب.
٩ م: والمعلولي.
١٠ ر: نعني.
١١ ط: لها.
١٢ م: ولا.
١٣ م – من.
١٤ س + واحدة.
١٥ س + ومن الله النصرة والعون والتوفيق.

Arşî Bir Îmâ: Aynî cisim, tümel olan herhangi bir miktar veya bir uzamla varlık bulmaz. Çünkü tümel miktar ve uzam ancak zihinde olur. Bu ikisi aynî varlığı nasıl var etsin? Cisimde, biri cevher diğeri de araz olarak hâsıl olan bir uzamın bulunduğunu söylemek, düşünülemez. Zira uzam, "O nedir?" sorusunun cevabında farklı olmayan tek bir tabiat ve tek bir mefhumdur. Dolayısıyla uzam, cevher ve arazdan meydana gelmez.[1]

İlâveten, cevherî uzam her bir cisimde ve onun cüzünde mevcut olur. Bütünde mevcut olan uzam cüzünde olandan daha fazladır. Aynı şekilde, cisim seyreldiğinde eğer cevherî uzam olduğu gibi kalıyorsa −ki onun bir miktar olduğunda şüphe yoktur− bu takdirde miktarı artan, seyrelen cisimlerde cisimsel sûret olmaz. Bu muhaldir. Şayet cevherî uzamda bir artış olsa bundan başka bir şey meydana gelir ve bu şey bizzat bir nicelik olur. O hâlde miktar, cisimde tektir ve arazdır. Cismin cevherî olan sabit bir cüzü vardır ki bu maddedir; diğer cüzü ise artabilen bir araz olup, türsel hakikatler aynı kalmakla beraber cisimlerin cüzlerinin artmasını sağlar. Şu hâlde cisim, mahza cevher değildir.

Miktar olmadan maddenin olamayacağı kanıtlanınca, herhangi bir miktar bedel yoluyla heyûlâ için gerekli olur, [tıpkı mâhiyet bir olsun çok olsun ondaki] birlik ve çokluk gibi. Kendisi olmaksızın diğer şeyin var olamayacağı bir şey, bu şeyin kıvam şartlarından değildir; meselâ üçgenin açılarını düşünün! Dolayısıyla uzam, cumhurun zannettiği gibi, cevherî sûret değildir; ona sûret de dense sonuç değişmez.

Aynı şekilde bazen sayı, [meselâ ayrı ayrı sular tek bir su olarak birleştiğinde suyun] hakikati korunduğu ve tanımı aynı kaldığı hâlde çoğalan ve birleşen su hakkında farklılaşmış olur. Sayının özellikleri ve dereceleri vardır. Bunlar, yokluk için nasıl söz konusu olsun! Dolayısıyla onların ma'dûm şeyler olduğunu iddia eden kimselerin sözleri geçersizdir.

1 İbn Kemmûne'ye göre söylenen şudur: Miktar, cisimde birdir, yani onun bazı tekleri cevher, bazı tekleri araz değildir. Bazı teklerinin arazlığı sabit olunca tamamının da araz olması gerekir. Miktar araz olunca, onun, cismin tamamını oluşturması mümkün değildir. Yoksa cisim araz olurdu. Cismin mâhiyetinin dışında olması da mümkün değildir. Yoksa cisim miktarsız da düşünülürdü. Şu hâlde miktar cismin mâhiyetine dâhil olan bir cüzdür. O cismin bir cüzü olunca cismin diğer cüzünün de cevher olması gerekir. Şu hâlde cisimde uzamlar değiştiğinde uzamı kabul edecek sabit bir cevher vardır ki ona heyûlâ denir. Cisimdeki diğer cüz de uzamdır. Balmumu bunun için verilmiş iyi bir örnektir. Uzamları olan eni, boyu ve derinliği değiştiği hâlde cevherî cüz değişmemektedir. İbn Kemmûne *Telvîhât*'taki cisim teorisi ile *Hikmetü'l-İşrâk*'taki cisim teorisi arasında fark olmadığına uzun açıklamalar yapmak sûretiyle dikkat çeker. Zira burada cismin iki cüzden oluştuğu ifade edilirken *Hikmetü'l-İşrâk*'ta heyûlâ reddedilmekte ve cismin kendiliğinden kaim miktar olduğu ifade edilmektedir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 64-68.

رمز عرشيّ: الجرم العيني لا يُتقوّم[1] بمقدار ما وامتداد ما كلي فإنه لا يكون إلا في الذهن فكيف يُقوّم العيني؟ ولا يتصور أن يقال في الجرم امتداد حاصل هو جوهر وآخَر هو[2] عرض، لأن[3] الامتداد طبيعة واحدة ومفهوم واحد[4] لا يختلف فيه جواب ما هو، فلا يكون[5] منه جوهر وعرض.

ثم إن الامتداد الجوهري موجود في كل جسم وجزئِه، وما في الكل أكثرُ[6] ممّا في الجزء.[7] وكذا إذا تخلخل الجسمُ إن[8] بقي الامتداد الجوهري كما كان وهو مقدار لا شك، فليس في كل الجرم[9] المتخَلخلِ الزائد مقداره الصورةُ[10] الجرميّة وهو محال، وإن زاد فحصل منه شيء آخر وهو كمّ بذاته. فإذن المقدار واحد في الجسم وهو عرض. وللجسم جزء ثابت جوهري[11] هو الهيولي وآخر عرض متجدّد يتجدّد به أعداد الأجسام مع بقاء[12] الحقائق النوعيّة فليس الجسم محضَ الجوهر.

ولمّا بُرهِن على أن لا هيولي دون مقدار فيكون[13] مقدار ما يلزمها على سبيل البدل كالوحدة والكثرة. وليس من شرط ما لا يتحقّق الشيء دونه أن يقوّم وجودَه، واعتبر بزوايا المثلّث. فليس الامتداد صورةً جوهريّةً كما ظنّ الجمهور وإن سمّيت صورةً فلا بأس.

والعدد أيضًا قد يختلف في ماء يتّحد[14] ويتكثّر وحقيقتُه محفوظة والحدّ واحد. والعدد له خواص ومراتب وأنّى يكون للعدم[15] ذلك! فبطل كلام مَن زعم أنها أمور معدومة.[16]

١ ط – لا يُتقوّم.
٢ س، ل، م – هو.
٣ س، ل، م: فإن.
٤ س: ومفهوما واحدا.
٥ ل، م: لا يكون.
٦ س، م: أكبر.
٧ ب، س، م: للجزء.
٨ ط – إن.
٩ ط: الجزء.
١٠ ط – الصورة.
١١ ب، ر، ط: جوهر.
١٢ س – بقاء.
١٣ ب، ر، ط: يكون.
١٤ ر: فيما يتحد؛ س: في ما ويتحد؛ ل: في ما فيتحد.
١٥ س: للمعدوم.
١٦ م: معدومية.

5 sayısı, 10 sayısının hakikatinin mukavvim bir parçası değildir. Zira biz 10'u 5'i dikkate almaksızın düşünebiliyoruz.

Soru: Sayı "bir"in zıddıdır; sayı varlığını "bir" ile nasıl sürdürsün? Zira bir şey çoğaldığında birliği ortadan kalkar.

Cevap: Çoğalmadan önceki birlik ortadan kalkar ve varlığı sürdüren (mukavvim) birler hâsıl olur. Tek bir türsel hakikat olan 10, zâtı bakımından 10 değil aksine çokluk olup, başkasından dolayı 10'dur.

İzâfetin arazlığı açıktır.

Soru: İzâfetin herhangi bir şey/varlık olmadığı söylenmiştir.

Cevap: Şayet babalık onunla nitelenen şahıs mefhumunun kendisi olsaydı şahıs her zaman baba olurdu. Oysa durum böyle değildir. Şayet babalık, olumsuzlamaya veya yokluğa ilişkin bir şey olsaydı onun mahallinden olumsuzlanması veya yok olması, [olumsuz olan olumsuzlandığı veya yokluğa ilişkin olan yok olduğu için babalık] varlıksal bir şey olurdu. Dolayısıyla tâlî geçersizdir. Diğer yüksek cinslerin varlığının ispatı bu yolladır. Arazlıklarının ölçütü, konuları dururken [hareketin niteliğe dönüşmesi gibi] kendilerinin veya [siyahlığın beyazlığa dönüşmesi gibi] kendilerinden bir şeyin değişmesi veya [cisimden hareketin veya siyahlığın yok olması gibi arazın] zeval bulmasıdır.

Şekil veya renk, bizâtihi bir varlığa sahip olsaydı, (1) [his ile] işaret edilen bir şey olmadığında [şekil, şekil olmaz ve renk de renk] olmazdı, (2) o, tüm cihetten işaret edilen bir şey ise boyutları olur, boyutlar sayesinde cisimlerin tümüyle ortaklaşır ve cisimlerden siyahlık hususunda farklılaşırdı. Dolayısıyla bunlar (şekil ve renk) cisimde var olur, oysa onlar cisimsiz farz edilmişti. (3) Şayet bazı bakımlardan onlara işaret ediliyorsa cihet bakımından onlar bağımsız olur. Bu takdirde onlar cisim olur oysa onlar cisimden soyut sayılmıştı. Şu hâlde bu muhaldir.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılmaktadır ki sûretler intikal etmez; arazlar da böyledir. Zira [sûretler ve arazlar mahallinden] ayrıldığında hareket ve yönler bakımından bağımsız olur. Dolayısıyla bunların üç boyutu olur. Zira altı yön, üç boyutu çağrıştırır, dolayısıyla onlar cisimlikle beraber bulunur.

وليست الخمسة جزءًا مقوّمًا[1] لحقيقة العشرة لأنّا نعقلها شيئًا واحدًا دون النظر إليها.

سؤال: العدد ضدّ الواحد فكيف يتقوّم[2] به لأنه إذا تكثّر شيء بطل وحدتُه؟

جواب: بطل[3] وحدة كانت قبل التكثّر وحصلت آحاد مقوّمة. والعشرة[4] حقيقة نوعيّة واحدة[5] ليست عشرةً لنفسها بل هي كثرة وعشرة لغيرها.

والإضافة بيّن عرضيّتها.

سؤال: قيل إنها ليست بشيء.

جواب: لو كانت الأبوّة نفسَ مفهوم الشخص الموصوف بها لكان[6] أبًا أبدًا وليس كذا، ولو كانت سلبيّةً أو عدميّةً لكان[7] سلبها أو عدمها عن محلّها وجوديًّا فيه والتالي[8] باطل. وهذا طريق في إثبات وجود باقي العوالي، فالمعيار[9] في[10] عرضيّتها تبدُّلُها أو شيء منها أو زوالُها وانحفاظُ الموضوع.

والشكل أو اللون[11] لو كان له قوام[12] بنفسه إن[13] لم يكن مشارًا إليه فليس هو، وإن أشير إليه من[14] جميع الجهات فله الأبعاد وشارك[15] بها جميع[16] الأجسام وفارقها في السواديّة فهي في الجسم وفرضت دونه، وإن أشير إليها لا من جميع الجهات فهي في مستقلّ بالجهة وهو[17] الجسم وكانت مجرّدةً، هذا محال.

ومن هذا يُعلم أن الصور لا تنتقل وكذا الأعراض لأنها لدى المفارقة تستقلّ بالحركة والجهات فلها أبعاد ثلاثة، إذ ستّة الجهات مستدعية لثلاثةِ الأبعاد[18] فهي مع الجسميّة،

١ س: مقدما.
٢ ل: يقوم.
٣ س، م: بطلت.
٤ ب، س: وللعشرة.
٥ س – واحدة.
٦ م: كان.
٧ س، م: كان.
٨ م: والثاني.
٩ ل: والمعيار.
١٠ م: عن.
١١ س، م: واللون.
١٢ ب: له تقوم؛ ط: كان تقوم.
١٣ ر – إن.
١٤ س: في.
١٥ ل: ويشارك.
١٦ س، ل، م – جميع.
١٧ م: هو.
١٨ س: أبعاد.

Oysa bunlar (arazlar ve suretler) cisimden ayrı farz edilmişti. O hâlde [onların cisimden ayrılması] imkânsızdır. Yine, onların mahallerinden ayrılma anı, bir başka mahalle girme anından başka olur. İki an arasında bizâtihi var oldukları bir zaman söz konusu olur.

Zabıt: Bizzat varlığını sürdüren bir şeyin başkasında yerleşik (muntabi) olması imkânsızdır. Zira hulûlde tümüyle kaynaşacak biçimde hulûl edilen şeye yayılmış olmak gerekir. Boyutları itibariyle bağımsız olarak var olan şeyler birbirine girmez. Bu senin için bir kural olsun ve bunu unutma!

Fasıl: [Küre ve Daire Üzerine]

Küresel şekil varsa daire de vardır. Çünkü küre ikiye bölündüğünde daire ortaya çıkar. Yine, öyle bir cisim farz edilsin ki yönlerinden birisi bir noktadan ayrılmayacak şekilde doğrusal olarak uzasın, diğeri de ayrıldığı noktaya geri dönecek şekilde bir yüzey üzerinde hareketine devam etsin! İşte cismin bu hareketinden daire meydana gelir.

Atomcuların [gerçek daireyi kabul etmeyip, dairenin çevresi için gerekli gördükleri] girinti ve çukur kavramının gereği şudur: Gedik mahalli, cevherlerin bütünüyle kapatılmış olursa orası kapanmış olur [ve daire hâsıl olur.] Bu durumda merkezden dışa doğru çıkan çizgiler (yarıçaplar) birbirine eşit olur. Şayet cevherlerin bir kısmıyla kapatılırsa hayale dayanan bu atom bölünmüş olur. [Bölündüğü için atom, atom olmaz.] Daire ve çizgiler sabit ise üçgenin eşit açıları da sabit olur. Aynı açıya dayanan iki çizgiden birinin deveran etmesi de mümkündür. Bu durumda o, konik görünür.

"Varlık ve arazlık", bildiğin üzere mâhiyetler için zâtî değildir. Varlık, teşkik yoluyla ilkin ve öncelikli olarak Zorunlu için, sonra cevher için, daha sonra da zâta yerleşen şeyler [yani arazlar] için kullanılır. Arazlar arasında izâfî olmayanlar için daha tam olarak kullanılır. [Sayı gibi] niceliğin bir kısmı tüm niteliklerden önce gelmez. Zira ilimler, niteliklerin bir kısmını oluşturur.[1] [Ayanda vâki olması bakımından değil de mefhumu bakımından] "hakikat", zihnî bir itibar olup, varlıktan sonra yüklem olan şey hakkında kullanılır, [meselâ at veya insan var olduktan sonra atın hakikati veya insanın hakikatinden söz edilir. Bu sebeple hakikat ikinci makuller cümlesindendir.] Her ne kadar [hakikatin yüklendiği aynî varlık], varlık ve hakikatten önce düşünülmüş olsa da.

1 İbn Kemmûne'ye göre bu iki cümle sayının maddi şeylerin yanı sıra mufârık varlıklara da arız olduğunu kabul edenlere reddiyedir. Oysa mufârık varlıkların keyfiyetten ibaret ilimleri vardır. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 83.

وقد فرضت[1] مفارقةً لها فهو ممتنع. وأيضًا[2] آن[3] مفارقتها لمحلّ غير آن حلولها في آخر[4] وبين الآنين زمان[5] قامت فيه بنفسها.

ضابط: وما قام بنفسه محال أن ينطبع في غيره إذ لا بدّ في الحلول من أن يكون شائعاً فيه ملاقياً للكل بالكل، وما قام مستقلًّا بالأبعاد لا يتداخل. هذا لك قانون فاحفظه.

فصل: [في الكرة والدائرة]

وإذا ثبت الشكل الكريّ ثبتت الدائرة لأن[6] الكرة إذا قُطعت بنصفين حصلت الدائرة. وأيضًا إذا فرض جسم ممتدّ مستقيم يلازم أحد طرفيه نقطةً والآخر يتحرّك[7] مستمرًّا على سطح إلى أن يعود إلى[8] نقطة فارقها حصلت من حركته[9] دائرة.

وموجب التضريس عند[10] القائلين بالجزء يلزمه أن محلّ الثلمة إن كان ينسدّ بصحاح الجواهر فسُدّت بها فتساوت الخطوط الخارجة من المركز إلى المحيط، وإن كان بأقلّ من جوهر فانقسم الجزء الذي هو مبنى الخيال. وإذا ثبتت[11] الدائرة والخطوط ثبت متساوي الأضلاع[12] من المثلّث ويجوز دور أحد ضِلعَي القائمة على الزاوية فيرتسم مخروط.

والوجود والعرضية دريتَ أنهما غير ذاتيين للماهيات. والوجود يقع بالتشكيك[13] على الواجب أولًا وأولى[14] ثم على الجوهر ثم على القارّ الذات والغير الإضافي منه أتمّ. ومن الكمّ ما لا يتقدّم على جميع الكيف[15] إذ من الكيفيات علوم. والحقيقة اعتبار ذهنيّ فيقال[16] على المقول عليه بعد الوجود وإن كان[17] مفهومه معقولًا قبلها.[18]

١ س، ل، م: ووضعت.
٢ ل: أيضا.
٣ س: فآن.
٤ ر، م: في الآخر.
٥ س + سكون.
٦ م – لأن.
٧ ل: والأخرى تتحرك.
٨ س، ل، م – إلى.
٩ س: حركة.
١٠ س، م: من؛ ل: التصديق من.
١١ م: أثبت.
١٢ س: ثبتت الأضلاع.
١٣ م: بالتشكك.
١٤ ب، ط، ل: أولى وأول؛ ر: أول وأولى.
١٥ س: الكيفيات.
١٦ ل: يقال.
١٧ م – كان.
١٨ س: قبلهما.

Hatime ve Bir İşaret: Süreksiz nicelik olan 4'ün, bir mefhuma sahip olduğunu bildiğinde idrak ettiğin sûret, şayet uzamları sebebiyle uzamlı bir cisim ise bu takdirde süreksiz niceliğin sûreti sürekli niceliğe uygun olur. [Zira sürekli niceliğe uygun olan bir şey de sürekli niceliktir] Oysa bu imkânsızdır. Dolayısıyla onu idrak eden cisimli bir şey değildir. Bu senin için nefsin varlığına ilişkin arşî burhanlardan biri olsun!

İkinci Telvîh: Tümel, Tikel, Sonluluk, Sonsuzluk, Aynî ve Zihnî İtibarlar Üzerine

Mevcut, tümel ve tikel diye bölümlere ayrılır. Sen bu ikisini [mantık kısmında] öğrenmiştin. Tümel insanlık, aynıyla tekillerde var olan genel bir mâna değildir. Zira "şu insan", "bu insan"dan başkadır. Her bir insanda [sayıca bir olan insanlıktan] bir şey mevcut olsa ve bu şey yok olduğunda insanlığın cüzü de yok olsa bu takdirde bu insanlık yok olur. Oysa durum böyle değildir.[1] Aksine her bir fertte tam insanlık bulunur. Başkalarının yokluğu ona bir zarar vermez. Zihinde de başkalarının yokluğu ona bir zarar vermez. Dolayısıyla her bir fertte kendine özgü insanlık vardır.

Tümel ancak zihinde olur ki o da tekilin sûretinden elde edilen bir şeydir. Bu şey, sûretin kendisinden alınan tikele ve bunun dışındaki tikellere uygun düşer. Bir kalıptan şekil alan mum gibi ki [başka kalıplardan] benzer şekillerin onda ortaya çıkması şekilleri farklılaştırmaz. [Zihindeki tümel] sûretin ortak olmasının anlamı, onun tikellerine uygun olması demektir. Bildiğin üzere, umum, husus, tümel ve tikel, mefhumları bakımından mâhiyetin arazlarıdır. Mâhiyet, mâhiyet olması itibariyle her şeyin ve mukabilinin kendisine yüklenmesine elverişlidir.

Tümelin dış dünyada çoğalmasının, tevâtu yoluyla (ortaklaşa) vâki olan şeylerde ilâve bir şey sebebiyle olması gerekir. Sayılan su ve kuş için söz konusu edilen dört, sayı itibariyle birbirinden farklıdır; birindeki dört [kuş], diğerindeki dört [sudan] başkadır.[2] Dört oluş, mutlak dörtlük yoluyla olsaydı o şey [su], bu şey [kuş] olurdu. Oysa böyle bir şey yoktur.

---

1 Her bir insanda sayıca tek bir insanlık mevcut olsaydı bir insanın yok olmasıyla onda bulunan tümel de yok olurdu. Tümel her bir fertte aynıyla vâki olsaydı her tikel aynı olurdu, meselâ bir insan âlim ve beyaz olsaydı bütün insanlar da âlim ve beyaz olurdu. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 85-86.

2 Burada kastedilen; suyun veya kuşun, dörtlük tabiatına ilâve ve arazî bir şey olduğu, onun lâzımı olmadığıdır. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 90.

خاتمه وإشارة: وإذ[1] علمتَ[2] أن الأربعة لها مفهوم وهو[3] من الكمّ المنفصل فصورتها في المدرِك منك إن كان جسمًا ممتدًّا[4] بامتداده، فالكمّ المنفصل صورته تكون[5] طابقت المتّصل هذا محال فمدرِكها غير جرميّ. وليكن[6] هذا لك من البراهين العرشيّة على وجود[7] النفس.

التلويح الثاني: في الكلي والجزئي والنهاية واللانهاية والاعتبارات الذهنيّة والعينيّة

والموجود[8] ينقسم إلى الكلي والجزئي وقد عرفتَهما. وليس الإنسانيّة الكلية[9] معنىً واحدًا عامًّا موجودًا بعينه في الجزئيات، فإن هذا الإنسان غير ذلك الإنسان. فلو كان في كل واحد شيء منها وكان[10] إذا بطل بطل[11] جزؤها فما بقيت إنسانيّة وليس كذا، بل في كل شخص إنسانيّة تامة ما ضرّه عدمُ الآخرين، وفي الذهن[12] ما[13] لم يضرّه عدمه أيضًا فلكل إنسانيّة تخصّه.

والكلي إنما هو في الذهن وهو ما أخذ من الصورة من جزئي طابقته وغيرَه كشمعة إذا[14] أخذت رشمًا من شيء لم تختلف بورود أشباهه فمعنى اشتراكها فيها مطابقتها لها. والعموم والخصوص والكلية والجزئية عرفتَ أنها[15] عوارض للماهية من حيث مفهومها، وهي صالحة من حيث هي تحمل[16] كل وقسيمِه عليها.

والكلي[17] تكثُّره في الأعيان لا بدّ وأن يكون فيما يقع بالتواطي بشيء هو[18] زائد. فإن أربعة من الماء والطير[19] اختلفت عدداهما[20] بهما[21] وهذه الأربعة غير تلك،[22] فلو كان كونها هذه لمطلق[23] الأربعيّة[24] لكانت هي هذه وليس.

---

١ م: وإذا.
٢ ر: وإذا فهمت.
٣ س + جزء.
٤ م: ممتدة.
٥ س – تكون.
٦ م: ولكن.
٧ س – غير جرميّ ... على وجود؛ م: الوجود.
٨ ب، ر: الموجود؛ ط: الوجود.
٩ ر: الإنسان الكلي.
١٠ م: فكان.
١١ ل: بطلت.
١٢ م: الذهني.
١٣ س – ما.
١٤ س، م – إذا.
١٥ م: أنهما.
١٦ س: لحمل.
١٧ ل: فالكلي.
١٨ س، ط، ل، م – هو.
١٩ س: والطين.
٢٠ ل: أعدداهما؛ م: عداهما.
٢١ س – بهما.
٢٢ م + الأربعة.
٢٣ ل، م: بمطلق.
٢٤ س، ط: الأربعة.

Mahalle sahip olan mâhiyetler, taşıyıcılarının farklılığı sebebiyle veya mahalde ortak iseler zaman sebebiyle birbirlerinden farklı olur, tek bir mahalde ortaya çıkan iki siyahlık gibi. Fakat bu, siyahlıklardan birinin ortaya çıkışı diğerinin yok olmasından sonra olur. Bundan da anlaşılmaktadır ki taşıyıcı ve zaman itibariyle ayrılma mevcut olmadığı için aynı mahalde bir sûret ve arazın benzeri hâsıl olmaz.

Soru: İkisinden [sûret ve arazdan] biri, C zamanında diğeri de B zamanında hâsıl olup da bir araya gelmiş olmazlar mı?

Cevap: Zamanların izâfetleri, sonra hâsıl olan şeyi temyiz etmez. Zira zaman yok olduğunda zamana izâfet edilen şey de yok olur. Bir şey, zamanıyla birlikte yok oluyorsa kendinden sonra gelen şeyle bir araya gelmez. Zaman, benzerleri birbirinden ayırt eden şeylerden biri olduğuna göre, yok olan bir şeyin geri dönüşü tasavvur edilmez. Zira ikinci zamanda var olan şey, ilk zamanda var olan şeyden başkadır. Benzerlerin her biri, zamanları bakımından şahsîleşir. Şayet zamanının geri dönüşüyle o da geri döner denirse buna denilir ki: Şayet zaman geri dönerse önce ve sonra olan iki zaman içinde var olmuş olur. Dolayısıyla zamanın sonsuza kadar bir zamanı olması gerekir. Oysa bu muhaldir.

Fasıl: [Faslın ve Türün Kılınış Keyfiyeti ve Her Arazînin Ma'lûl Oluşu Üzerine]

Fasıl, bildiğin üzere, cinsin hakikatini değil aksine hususileştiricisinin varlığını kaim kılar.[1] Basit türde, biri cinsine ait, diğeri de faslına ait diye iki kılınış (ca'l) olmaz. Basit olmayan tür ise "O nedir?" sorusunun cevabında faslı değişen şeydir. Fakat onun cinsi ve faslı için iki kılınış vardır, hayvanlık sûreti gibi. Bu sûretin kılınışı ve varlığı, dış dünyadaki cisimli kılınışı değildir. Bilakis cisimlik dış dünyada kalırken hayvanlık kalıcı değildir.

Mâhiyete ilâve olan şeyler mâhiyetin kendinden dolayı gereken şeyler değilse bu durumda onların mâhiyete katılması bir illetten dolayıdır. Her arazî şey, (1) ya mâhiyeti sebebiyle ta'lîl edilir; üçgenin üç açısı gibi ki üç açının üçgene nispeti mümkün ise bunlar olmaksızın biz üçgeni farz edemeyiz ve üçgen bu durumda imkânsız olur. Şayet başkası nedeniyle bunlar var oluyorsa bu durumda onların ona nispeti mümkün olur. Oysa bu geçersiz kılınmıştı.

1 Meselâ insanın faslı olan "nâtık", insanda cins olarak bulunan hayvanın hususileştirdiği şeyi kaim kılar. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 94.

فأولات المحلّ من الماهيّات تغايرها باختلاف حواملها أو الزمان[1] إن اتّحد المحلّ كسوادين حصلا في محلّ واحد ولكن أحدهما بعد بطلان الآخر. ومن[2] هذا يعلم أن لا حصول لمثلَي صورة وعرض في محلّ واحد[3] لعدم المميّز بالحامل والزمان.

سؤال: يكون أحدهما حاصلًا في زمان جَ والآخر في زمان بَ فاجتمعا.

جواب: إضافات الأزمنة لا تُميّزُ الحاصلَ بعدها، لأنها إذا بطلت بطلت[4] الإضافة إليها وإن بطل[5] الشيء مع زمانه فلا يجتمع مع ما بعده. فإذا كان الزمان ممّا يمتاز به المثلان[6] فلا يتصور إعادة ما انعدم، لأن[7] الكائن في الزمان[8] الثاني غير ما كان[9] في الزمان الأول فكل[10] واحد منهما تشخّص بزمانه. فإن قيل يعاد الأول بإعادة زمانه، قيل إن الزمان إن أعيد فيكون الزمان قد وجد في زمانين[11] قبل وبعد فيلزم للزمان زمان[12] إلى غير النهاية وهو محال.

فصل: [في كيفيّة جعل الفصل والنوع وأن كل عرضيّ معلّل]

والفصل قد[13] علمتَ أنه لا يقوّم حقيقة الجنس بل وجودَ مخصّصه. والنوع البسيط ما ليس فيه جعلان جعل لجنسه وجعل آخر لفصله. والغير البسيط ما يغيّر فصلُه جوابَ ما هو، ولكن لجنسه[14] وفصله جعلان كصورة الحيوانيّة، فإن جعلها ووجودها ليس جعل جسميّتها في الأعيان، بل تستبقي[15] الجسميّة في الأعيان والحيوانيّة غير باقية.

والأمور الزائدة على الماهية إذا لم تقتضها الماهية لذاتها فلحوقُها بها لعلّة. فكل[16] عرضيّ يعلّل إما بالماهية كالزوايا الثلاث[17] للمثلّث، فإنها لو أمكنت نسبتها إليه لا نفرض[18] دونها ويستحيل.[19] ولو وجبت بغيره لأمكنت بالنسبة إليه وقد بطل.

---

١ ر: وبالزمان؛ م: أو بالزمان.
٢ ر: وبمثل.
٣ س، ل، م – واحد.
٤ ل: بطل.
٥ س، ل: إلا وأن يبطل؛ م: أكوان بطل.
٦ س – المثلان.
٧ م: لأين.
٨ س – في الزمان.
٩ ر: غير بكائن.
١٠ س، ل: وكل.
١١ س – في زمانين.
١٢ ب، ط + آخر.
١٣ ر، س – قد.
١٤ س: جنسه؛ ل: لكن بجنسه.
١٥ ر: تبقي.
١٦ س، ل، م: وكل.
١٧ س، ل، م: الثلاثة.
١٨ ل: لا يفرض.
١٩ ر + ذلك.

[Üçgenin üç açısı], hâdistir, dolayısıyla mümkündür. O hâlde tercih edici ve varlığı gerektiren şey, mâhiyetin kendisidir. (2) Ya da mâhiyetin dışında bir şey nedeniyle ta'lîl edilir. Zira arazî bir şey zâtıyla var oluyorsa [bu durumda zâtî olacağı için] başka şeye arazî olarak izâfe edilmez. Şayet mâhiyetin kendisi sebebiyle tercih edilmemiş ise başkasıyla ortaya çıkmış olur. İleride öğreneceğin üzere mümkünün bir tercih edicisi olması gerekir.

Zabıt: Kendisinde Sonluluk Gereken ve Gerekmeyen Şeyler Üzerine

İleride gelecek konuda bize faydası dokunacak bir başka taksim tarzı şudur: Tekleri birlikte mevcut olup, vaz'î veya tabii bir tertibi olan her bir şeyde sonluluk gereklidir.

Vaz'î tertip, tıpkı cisimlerde olduğu gibidir. Nitekim buna ilişkin burhan daha önce geçmişti. Tabii tertip ise illet ile ma'lûlde, sıfat ile mevsufta olduğu gibi gerektirme üzere var olan şeylerdir. Bu ikisinden (tabii veya vaz'î tertipten) sonsuzca var olan bir zincir bulduğumuzda rastgele ve sınırlı bir kısmı zincirin iki birimi arasından aklen çıkartma hakkımız olsun ve zinciri [eksiltilmiş olan bu hâliyle] tekrar tertip üzere birleştirelim. [Önceki] zinciri, [eski hâliyle] birlikte alalım ve buna C diyelim. Eksiltilmiş olan zinciri alalım ve buna da B diyelim. Bu durumda C zincirindeki tek tek her birime B zincirinden bir karşılığın olması gerekir ki bu imkânsızdır. Zira C, çıkartılan miktar sebebiyle B'den fazladır. Dolayısıyla farklılık gereklidir. Bu farklılık, bitiştirmeden dolayı tertibin ortasında değildir. Sayılardan dolayı ortada meydana gelmeyen her farklılık, kenarda olur. Bu nedenle C zinciri devam ederken onun altında B zinciri biter. Sınırlı miktar sebebiyle C zinciri artar. Kendisine sınırlı bir şey ilâve edilen şey de sınırlı olur.

Burada arşî burhan da kullanılır. Şöyle ki tek tek her sayının arası, (1) ya sonsuz olur ki bu takdirde sonsuz olan şey, peş peşe gelen iki sınırlayıcı [yani iki sayı] arasında sınırlanmış olur; bu ise imkânsızdır. (2) Ya da sonlu olur; bu takdirde tertip üzere onda bir şey bulunmamış olur. Ancak onunla herhangi bir sayı arasında tertipten kaynaklanan belli bir sonluluk oluşur ve her biri sonlu olur. Birlikte var olmak ve tertip gibi bu iki şarttan birini kaybeden bir şey için, bu burhanın götüreceği bir yol yoktur. Onda sonluluk gerekmez, tıpkı tertip olmaksızın birlikte var olan beşerî nefisler veya nefislerden farklı olan [yani tertip üzere olan fakat birlikte olmayan] hareketler böyledir.

وهي حادثة وممكنة[1] فالمرجِّح والموجِب نفسُ الماهية. وإما أن[2] يعلّل بخارج الماهية إذ لو وجب بذاته ما انضاف إلى غيره عرضيًّا له. وإذا[3] لم يترجّح بنفس الماهية فتعيّن بغيرها،[4] لأنك ستعلم[5] أن الممكن لا بد له من مرجّح.

ضابط: فيما يجب فيه النهاية وما لا يجب

٥ وهو طور تقسيم آخر ينفعنا في أمر[6] سيأتي، كل عدد آحاده موجودة معًا وله ترتيب وضعيّ أو طبيعيّ[7] تجب فيه النهاية.

أما الترتيب الوضعيّ فكما[8] للأجسام وسبق[9] برهانه. وأما الطبيعيّ فكالعلل[10] والمعلولات والصفات والموصوفات الموجودة المترتّبة معًا. فإنّا إذا وجدنا[11] سلسلةً موجودةً غير متناهية من هذين، لنا[12] أن نحذف في العقل من بين[13] أيّ ١٠ عددين اتّفق عددًا متناهيًا ونوصّل[14] على الترتيب، فنأخذ السلسلة معه تارةً وليكن جَ ودونه أخرى وليكن بَ، فإما[15] أن يكون في مقابلة كل واحد واحد من أعداد جَ واحد واحد[16] من أعداد بَ وهو محال، إذ[17] زاد عليه جَ بالقدر[18] المحذوف، فلا بدّ من التفاوت وليست[19] في وسط الترتيب للتوصيل[20] وكل تفاوت لأعداد[21] غير واقع في وسط فهو في[22] جانب، فاستمرّت سلسة جَ وبَ انتهت دونها، وزاد ١٥ عليها جَ بالقدر المتناهي وما زاد على المتناهي بمتناه فهو متناه.

ويستعمل أيضًا هاهنا البرهان العرشي من أن بين كل واحد واحد من الأعداد إما أن لا يتناهى فينحصر بين حاصرين مرّتين[23] فيمتنع أو يتناهى فلا يبقى واحد فيه على الترتيب إلا بينه[24] وبين أيّ واحد كان من الترتيب متناهيا فالكل متناه. والفاقدُ لأحد الشرطين من الوجود معًا والترتيب ليس لهذا البرهان إليه سبيل، ولا تجب ٢٠ فيه[25] النهاية كالنفوس البشريّة الموجودة معًا دون الترتيب والحركات[26] التي بخلافها.

١ س، ل، م: ممكنة.
٢ ط – أن.
٣ ر: فإذا؛ م: وإذ.
٤ ل: تغيرها.
٥ ل: تعلم.
٦ س: في أمور؛ ل + كل.
٧ ط – أو طبيعي.
٨ ر: كما.
٩ ل: وقد سبق.
١٠ م: فكما للعلل.
١١ ر: أخذنا.
١٢ س: قلنا.
١٣ ل: مرتين.
١٤ ط، ل: ويوصل.
١٥ ل: وإما.
١٦ واحدا واحدا.
١٧ ب، ط: أو؛ ل: إذا.
١٨ ر، ل: بالعدد.
١٩ س، ل: وليس.
٢٠ ر، م: للتوصل.
٢١ س، م – لأعداد؛ ل: الأعداد.
٢٢ س: من؛ ل، م: واقعة في وسط فهي في.
٢٣ س – مرتين.
٢٤ م: وبينه.
٢٥ ط: فيها.
٢٦ س، ل، م: أو الحركات.

Fasıl: [Zihnî İtibarların Ölçütü Üzerine]

Söz buraya geldiğine göre zihnî itibarlar için bir ölçüt ortaya koyalım. Bir kısım şeyler, zihnen ve aynen mâhiyete ilâve bir şey olur, bir kısmı da sadece zihnen ilâve bir şey olur.

1. Ölçüt: Aynî varlıkta meselâ üç arşın gibi belli bir büyüklüğü uzam olarak alalım. Miktarı böyle olan tüm şeylere isim olacak şekilde ona ve onun dışındaki şeylere C diyelim. Bunun dışında başka bir uzam alalım; bunu ve bunun dışındaki şeyleri de B olarak adlandıralım. Zihinde tümel olarak sûretini aldığımız C tikellerinde tevâtu (eşit anlamlılık) yoluyla ortaya çıkar; B de onun gibidir. Yine biz, zihinde mutlak uzamı B'ye, C'ye ve bunun dışındakilere yüklem olarak alırız. Dolayısıyla mutlak uzam, B'nin ve C'nin tikellerine aynıyla mutabık olur. C kendi tikellerine, B de kendi tikellerine uygun olur. İmdi ben de diyorum ki: C'nin dışarıdaki tikellerinde, bir yönüyle uzamın tikellerine, başka yönüyle C'liğe uygun düşen iki cihet bulunmaz. Aksine dışarıda var olan, meselâ üç arşın gibi tek bir uzamdır ve bu, bizâtihi hem uzamlığa hem C'liğe de uygundur. Uzamlığa uygun olan şey, dışarıda C'liğe de uygun olan şeydir.

Soru: Burada uzamlık ve ilâve bir şey vardır.

Cevap: Şayet dış dünyada olsaydı ilâve olan şey de uzam olurdu. Asıl olan ne kadar, ilâve olan ne kadar; bunu nasıl bilecektim? Dolayısıyla söz bu ikisine geri döner.

Sadece zihinde ilâve olana gelince C'lik ve uzamlık mefhumu tek bir şey değildir. Aksi hâlde uzamlık B ve C için de söylenirdi. Oysa böyle değildir. C'nin her tikeli [zihinde] tek bir uzam, tek bir C ve tek bir şahıstır. B için de durum böyledir. Buradan iki zabıt doğar:

1. Zihnî değişim aynî değişimi gerektirmez.

2. C ile B arasında uzamın ötesinde ayrışma yoktur. Ancak onlar zâtlarındaki yetkinlik ve eksiklik itibariyle temayüz ederler. Teşkik ile gerçekleşen her tümelin varlıktaki tikelleri arasında mâhiyeti dışında bir şey sebebiyle ayrışmasının olması gerekli değildir, uzun ve kısa boyut gibi. Örnekteki uzunluk ve kısalık böyle olmaları bakımından belirtilmiştir.

فصل: [في القسطاس في الاعتبارات الذهنيّة]

ولمّا انساق الكلام إلى هاهنا فنعمل ميزانًا في الاعتبارات الذهنيّة[1] فإن من الأمور ما يزيد على الماهية ذهنًا وعينًا ومنها ما يزيد ذهنًا فقط.

القسطاس الأول: أخذنا في الوجود العيني امتدادًا طويلًا معيّنًا ثلاث أذرع مثلًا، سمّيناه وكل ما ساواه جَ على أنه اسم لكل ما مقداره كذا، وامتدادًا دونه وسمّيناه[2] وما[3] ساواه بَ فـ جَ أخذنا صورته الكلية في الذهن الواقعة بالتواطؤ على جزئياته وبَ كذلك، وأخذنا في الذهن الامتداد المطلق المقولَ على جَ وبَ وغيرهما فطابق الامتداد المطلق جزئيات جَ وجزئيات بَ العينيّةَ، وطابق[4] جَ جزئياته وبَ[5] جزئياته. فأقول جزئيات جَ في الأعيان ليس فيها[6] جهتان طابقها الامتداد بجهة والجيميّة[7] بأخرى[8] بل هو امتداد واحد في الأعيان مثلًا ثلاث[9] أذرع[10] وطابق[11] الامتداديّة لذاته والجيميّة أيضًا. وليس شيء منه طابق الامتداديّة غير ما طابق الجيميّةَ في الأعيان.

سؤال: فيه امتداديّة وزائد.

جواب: إن كان في الأعيان فالزائد أيضًا امتداد، فليت شعري كم الأصل وكم الزائد والكلام عائد إليهما.[12]

وأما في الذهن فليس مفهوم الجيميّة[13] والامتداديّة واحدًا[14] وإلا فالامتداديّة[15] قيل على بَ فكان كذا جَ وليس كذا بل كل جزئي من جَ امتداد واحد وجَ واحد وشخص واحد وكذا بَ فتعيّن هاهنا ضابطان:

أحدهما أنه لا يلزم من التغاير الذهني التغاير العيني.

والثاني أن الجيم والباء ليس الامتياز بينهما بما وراء الامتداد بل بكمال ونقص في نفسَيهما،[16] فكل كلي واقع[17] بالتشكيك[18] لا يلزم أن يكون الامتياز بين شخصيّاته في الوجود بما وراء الماهية كبعدين طويل وقصير، ذكرناهما[19] من حيث هما كذلك

١ ب، ر، ط + والعينية.
٢ م – وكل ما ساواه ... دونه وسميناه.
٣ ب، ط: سميناه وكل ما.
٤ م: فطابق.
٥ م: بَ.
٦ ب، ر: لها.
٧ ر: والجيم.
٨ س، م: بالأخرى.
٩ ط، ل، م: ثلاثة.
١٠ ب، ط + في الأعيان؛ م – أذرع.
١١ س، م: فطابق.
١٢ م: إليها.
١٣ س: الجسمية.
١٤ م: واحد.
١٥ س، ل، م: فالامتداد.
١٦ ط، ل: نفسهما.
١٧ ط – واقع.
١٨ م: بالتشكك.
١٩ ل: وذكرناهما.

Zira uzunluk bir şeyi başkasından ayıran boyutluğun dışında bir şey değildir. Çok beyazlık ile az beyazlık da böyledir. Evet, başka ayırt ediciler de olabilir. Fakat ben farklılık (tefavüt) durumunda lüzumun yokluğuna hükmettim.

Faide: "Dışarıdaki varlık, mâhiyete ilâvedir. Zira biz mâhiyeti varlık olmadan da aklediyoruz." demek mümkün değildir. Çünkü biz varlığı, Anka'nın varlığında olduğu gibi, varlık olması itibariyle aklediyoruz ve dışarıda olduğunu bilmiyoruz. Bu durumda "varlık"ın varlığı, başka bir varlığa ihtiyaç duyar, bu da sonsuza kadar birlikte var olmayı gerektiren bir zinciri gerektirir. Nitekim bu zincirin imkânsızlığını öğrenmiştin.

Soru: "Varlık" ile "varlığın mevcut oluşu", birdir. Varlık zâtında varlığa sahip iken başkasından ona gelen şey nedir?

Cevap: Daha önce geçtiği üzere, biz varlığı meselâ cinin [dışarıda] hâsıl olup olmadığını bilmeden cine izâfet edilen bir şey olarak anlarız. Dolayısıyla varlığın varlığı, cinin varlığından başkadır, tıpkı mâhiyetin asıllığında [mâhiyeti düşünüp de varlığından şüphe ettiğimizde] söylendiği gibi. Varlık, varlık olduğu için mevcut oluyorsa bu durum, onun mâhiyeti için de geçerlidir. Dolayısıyla varlığın yok olduğu düşünülemez. Zincirleme bir şekilde varlığın varlığı, varlığa ilâve edildiğinde [bundan] bir şeyin varlığı hâsıl olmaz. Ancak fâil, şeyin varlığının varlığını var eder. Böylece devam eder gider. Bu durumda herhangi bir vakitte hâdis bir şey ancak öncesinde sonsuz olan bir şey hudûs ettiğinde hâdis olur. Birbirini gerektiren bir şey olarak sonsuza dayanan bir şey ancak sonsuz var olduktan sonra hâsıl olur.

Dahası, varlık dışarıda mâhiyetin sıfatı olduğunda bu durumda mâhiyet [üç şekilde] kabul edici olur. (1) Ya mâhiyet varlıktan sonra var olur, böylelikle varlık mâhiyet olmadan bağımsız bir şekilde hâsıl olur. Bu durumda ne bir alıcılık ne de bir sıfatlık söz konusu olur. (2) Veyahut mâhiyet, varlıktan öncedir, dolayısıyla varlıktan önce mevcut olur. (3) Mâhiyet, varlıkla birlikte olur, dolayısıyla mâhiyet varlık sebebiyle değil varlıkla birlikte mevcut olur. Böylelikle onun başka bir varlığı olur. Tâlînin tüm kısımları geçersiz olunca mukaddem de geçersiz olur.

ليس الطول وراء البعديّة به[١] امتاز عن غيره. وكذا الأشد بياضًا والأنقص بل[٢] يجوز أن يكون ثَمَّ[٣] مميّزات[٤] أخرى ولكن حكمتُ بعدم اللزوم عند التفاوت.

فائدة: لا يجوز أن يقال[٥] الوجود في الأعيان زائد[٦] على الماهية لأنّا عقلناها دونه. فإن الوجود أيضًا كوجود العنقاء فهمناه من حيث هو[٧] كذا ولم نعلم أنه موجود في الأعيان، فيحتاج الوجود إلى وجود آخر فيتسلسل مترتّبًا[٨] موجودًا معًا إلى غير النهاية وعرفتَ استحالته.[٩]

سؤال: الوجود وكونه موجودًا واحد فما لغيره منه فله في ذاته.

جواب: فهمناه مضافًا إلى الجنّ[١٠] مثلًا كما سبق ولم نعلم أنه حصل[١١] موجودًا لوجود[١٢] غيره كما قيل في أصل الماهية. فلو[١٣] كان موجودًا لكونه وجودًا فكان لماهيّته كذا، فلا يُتصور أن ينعدم. ثمّ إذا زاد وجود الوجود عليه متسلسلًا لا يحصل الوجود للشيء إلا وأن يوجِد الفاعلُ وجودَ وجودِه وهكذا صاعدا، فلا[١٤] يحدث حادث في زمان إلا ويحدث قبله فيه ما لا يتناهى. والمتوقّفُ على ما لا يتناهى مترتّبًا غير حاصل بعد أن[١٥] يحصل أبدًا.

ثمّ إذا كان الوجود في الأعيان صفةً للماهية فهي قابلة[١٦] إما أن تكون موجودةً بعده فحصل مستقلا دونها فلا قابليّة ولا صفتيّة أو قبله فهي قبل الوجود موجودة[١٧] أو معه فالماهية موجودة مع الوجود لا بالوجود فلها وجود آخر، وأقسام التالي كلها باطلة فالمقدّم باطل.

١ ر – به.
٢ س: بلى.
٣ ر: ثمة.
٤ م: ميزان.
٥ ر: تكون.
٦ ر: زائدا.
٧ س – هو.
٨ ب، ط: مرتبا.
٩ س + لذلك.
١٠ ر + العنقاء؛ ل: الجزء.
١١ ر: كان.
١٢ س، ل، م: فوجود الوجود.
١٣ م: ولو.
١٤ ر: ولا.
١٥ م: لم.
١٦ س + فلا يخلوا.
١٧ ط: موجود.

Var olanlar [dışarıda mâhiyet ve varlıktan bileşik olarak değil] tek bir şey olarak veya ancak C gibi tek bir mevcut olarak ele alındığında orada [mâhiyet gibi] başka bir şeye izâfet olmaz ki mâhiyetin ayanda veya zihnin dışında oluştuğu söylenebilsin. Onun ancak hâricî bir mâhiyet olduğu söylenebilir.

Birlik de yüklemi olan mâhiyetin dışında ayanda bulunmaz. Şayet birlik [ayanda] bulunsaydı o da var olanlar cümlesinden bir mevcut olur, ikincisi (mâhiyet de) kendisiyle nitelenen bir şey olurdu [yani mâhiyet için birlik söz konusu olurdu]. Dolayısıyla bir zât/mâhiyet ve birçok zât/mâhiyetten söz edildiği gibi [ayanda gerçekleşen] birden ve birçok birden söz edilirdi. Bu durumda söz [mâhiyetin birliği, birliğin birliği şeklinde] zincirlemeli ve birbirini gerektirecek tarzda birliğin birliğine dönerdi.

Soru: Bu durumda birliğin varlığı ile birliğin birliği aynıdır.

Cevap: Varlığın birliği özdeşlik olup, asla kaybolmaz. "Şöyle bir şeyin varlığı, mâhiyetinden ayrıdır." dediğimizde bunu sadece zihnî tafsil itibariyle yaparız. "Şöyle bir şeyin varlığı mâhiyetiyle aynıdır." dediğimizde bununla kastedilen, zihnin o şeyin mefhumunda varlık ile başka bir şeyi tafsil etmesinin düşünülemeyeceğidir. Bu hususdaki zorluk sadece varlıkta olsaydı bu bile yeterli olurdu; şöyle ki varlık mâhiyete izâfe edildiğinde bu izâfet mevcut [yani aynî bir varlık] olurdu, bu izâfetin [aynî varlığı için bir izâfet, bu izâfetin aynî] varlığı için de sonsuza kadar giden devamlı bir izâfet olurdu.

Bir Karine: Siyahlıktaki renklik gibi, basit türlerdeki zâtîler hakkında böyle olmaları itibariyle önce rengin var edildiği, ardından siyahlığın var edildiği söylenemez, tıpkı önce siyahlığın ardından rengin var edildiğinin söylenemediği gibi. Basit olmayan zâtîler için durum farklıdır. Meselâ onlar hakkında önce cismin var edildiğini sonra hayvanın var edildiğini söylemek mümkündür, [meselâ hayvan, cisim oluşta bitkiyle ortakken hayvanî nefsiyle ondan ayrılır.] Basitler hakkında bir zâtînin varlığı dışında başka bir varlığa sahip olduklarının söylenmesi mümkün değildir. Şayet renkliğin, siyahlık özelliğini veren varlığının dışında bir varlığı olsa ve bu, mâhiyetinden dolayı gerekmeyip de lâzımı olsaydı onun siyahlığını kaybedip, beyazlığa yaklaşmasıyla birlikte siyahlık renkliğinin kalıcı olduğunu söylememiz mümkün olurdu; tıpkı değiştirdiğimiz sûretinin yok olmasıyla birlikte maddenin kalıcı olması gibi. Çünkü [basit türlerin zâtîsi için] ne iki kılınış ne de iki varlık söz konusudur, aksine o, tek bir şeydir.

وإذا أُخذ الموجودات شيئًا واحدًا وأن[1] لا موجودَ إلا واحد هو جَ فليس ثَمَّ إضافة إلى أمر آخر حتى يقال إنه كائن في الأعيان أو في الخارج عن الذهن بل ماهية كما هي.

والوحدة أيضًا ليست في الأعيان[2] وراء[3] الماهية المقولة[4] عليها فإنها إن كانت، فهي موجود واحد من جملة الموجودات، ثانية[5] الموصوفُ به فإنه كما يقال ذات وذوات كثيرة يقال واحد وآحاد كثيرة فعاد الكلام إلى وحدةِ الوحدة مترتّبًا متسلسلًا معًا.

سؤال: وجود الوحدة ووحدتها هي.

جواب: فوحدة الوجود هو[6] حتى لا يذهب أصلًا. فإذا[7] قلنا وجودُ كذا غيرُ ماهيّته فإنما نعني به[8] بحسب التفصيل الذهني، وإذا قلنا شيء كذا وجودُه عين ماهيّته أي لا يُتصور في مفهومه أن يفصّله الذهنُ إلى وجود وشيء آخر. ولو لم تكن الصعوبةُ في هذا إلا أن الوجود إذا أضيف إلى الماهية فإضافته موجودة ولِوجودها إضافة مستمرًّا هكذا إلى غير النهاية لكفى.[9]

قرينة: والذاتيّات في بسائط الأنواع كاللونيّة والسواد[10] التي لا يجوز بحسبها أن يقال جُعِل اللونُ فجُعل سوادًا، كما لا يجوز أن يقال جُعل[11] سوادًا[12] فجُعل لونًا المخالفة لذاتيّات الغير البسائط الجائز فيها أن يقال جُعل جسمًا مثلًا[13] فجُعل حيوانًا، لا يجوز أن يكون لها وجود غير وجود الذاتي الآخر. فإن اللونيّة لو كان لها وجود غير وجود ما به خصوصُ السواد وليست بمستدعية له لماهيّتها وإلا لازمها، فلنا[14] أن نستبقي لونيّة السواد[15] مع زواله بخصوصه[16] مقرنين بها خصوصَ بياض كاستبقائنا الهيولي مع زوال صورة[17] نبدّلها، وإذ لا جعلان فلا وجودان فهو شيء واحد.

١ ل: أو أن.
٢ ر + أو في الخارج عن الذهن بل ماهية كما هي.
٣ س – وراء.
٤ س: المقول.
٥ ب: ثابتة.
٦ م: هي.
٧ م: وإذا.
٨ ر، م – به.
٩ ل – لكفي.
١٠ س، ل، م: في السواد.
١١ ل – جعل.
١٢ م: سواد.
١٣ ط: قسما.
١٤ م: قلنا.
١٥ م: للسواد.
١٦ ل: بخصوصية.
١٧ ل: صورته.

Şayet, cins için, aynen fasıl için olan varlıktan başka bir varlık söz konusu olsaydı madde ve sûrete yüklem olan cevherliğin heyûlâda bir varlığı olur ve cevherliğin mevcut başka bir faslı olurdu. Dahası, onun faslı da aynı şekilde başka bir cevher olurdu. Çünkü cevheri cevherden başkası var kılmaz. Dahası faslı cevherliğe ilâve eden şeyin dışarıda başka bir varlığı olur, dolayısıyla onun için de zincirlemeli ve birbirini gerektirecek şekilde cevherlik gerekir. Her ne kadar bu, maddede kabul edici ve biçimsel bir terkip hâlinde ortaya çıksa da böyle olmaya devam eder.[1]

Soru: Buna benzer bir teselsül sizin için zihinlerde de gerekli olur.

Cevap: Zihinlerde ortaya çıkan düşünceler için bir sonun bulunması gerekmez.

Soru: Muallim-i Evvel'e muhalefet ettiniz.

Cevap: Bu, aynıyla onun da uygun bulduğu bir husustur. Zira bununla, yani iki kılınış sebebiyle cinsle maddenin arası ayrılır. Siyahlık da beyazlık da bütünüyle duyulur olup, her birinin zâtında diğerine uygun düşecek bir şey duyuda değil bilakis akılda bulunur. [Bileşik türlerin zâtîleri bundan farklıdır.] Meselâ, nebatî ve hayvanî gibi iki cisim arasında şey bundan farklıdır.[2]

Başka Bir Karine: İmkân ve zorunluluk, dış dünyada mâhiyete ilâve değildir. Aksi hâlde, imkân mâhiyete ilâve olsaydı bir varlığı olurdu. Bu varlık, [hiçbir şeye] nispet edilmeden Zorunlu [Varlık] ise bununla başkası nitelenmez. Bu varlık, mâhiyete nispetiyle zorunlu oluyorsa [mâhiyete muhtaç olduğu için] bu durumda o ma'luldür ve mümkündür. Onun hakkı, imkândır. Her mümkünün imkânı varlığından öncedir. Çünkü "Mümkündü ve var oldu." denir. "Var oldu, dolayısıyla mümkündür" denmez. Eğer imkânı kendinden önce olsaydı o, o olmazdı. Daha önce de geçtiği üzere söz teselsüle [yani imkânın imkânı, imkânın imkânının imkânı vs.] doğru gider. [İmkân aynî varlıkta mâhiyete ilâve değildir. Başkası sebebiyle olan] zorunluluk ve zorunluluğun varlığı hakkındaki söz de sürekli olarak böyle olup, [o da aynî varlıkta mâhiyete ilâve değildir; zorunluluk, varlığın sıfatıdır]. Dolayısıyla bunlar zihnî şeylerdir;

1 Maksat şöyle özetlenebilir: Heyûlânın faslı cevherdir. Çünkü heyûlânın varlığını sürdüren şey, cevher olmalıdır. Cevheri ancak cevher varlıkta tutar. Öyleyse heyûlâ, cevher olan cins ile cevherliğini ayanda artıran fasıldan oluşur. Bu durumda her faslın, kendinde mevcut olan cevherlikten ibaret bir faslı olur. Onun faslının da kendinde mevcut cevherlikten ibaret bir faslı olur ve bu, sonsuza kadar gider. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 112.

2 Bileşik türlerdeki zâtîlerin varlığı, basit türlerden farklıdır. Nebatî cisim ile hayvanî cisim, cisimden ibaret zâtîde ortak iken nebatî nefis ile hayvanî nefis birbirinden farklılaşırlar. Farklılığı sağlayan nefisten her biri, ortaklığı sağlayan cisim oluştan farklıdır. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 116.

ولو كان للجنس وجود غير ما للفصل عينًا لكانت[١] الجوهريّةُ المقولة على الهيولي والصورة لها وجود في الهيولي فلها[٢] فصل آخر موجود. ثم فصلها جوهر[٣] آخر[٤] أيضًا إذ[٥] لا يقوِّم الجوهرَ غير الجوهر. ثمّ ما زاد به الفصل على الجوهريّة له وجود آخر في الأعيان فلا بدّ له من جوهرية هكذا متسلسلًا مترتّبًا مع أنه يحصل في الهيولي تركيب قابليّ وصوريّ.

سؤال: يلزمك مثل هذا التسلسل في الأذهان.

جواب: خطرات الأذهان لا تجب فيها النهاية.

سؤال: خالفتَ المعلّم الأول.

جواب: هذا بعينه موافقته إذ بهذا فرّق بين الجنس والمادة أي[٦] بالجعلَين، والسواد بكليته محسوس وكذا البياضُ وليس في ذات أحدهما ما يطابق شيئًا من الآخر في الحسّ أصلًا بل في العقل بخلاف ما بين جسم وجسم مثلًا حيوانيّ ونباتيّ.

قرينة أخرى: والإمكان والوجوب ليسا بزائدين في الأعيان على الماهية وإلا الإمكان إن زاد فله وجود، فإن كان واجبًا من غير نسبة فلا يوصَف به غيرُه. وإن وجب بنسبته إلى الماهية فهو معلول ممكن وله إمكان، وكل ممكن إمكانه قبل وجوده إذ يقال أمكن فوُجِد لا وُجِد فأمكَن، فإذا كان إمكانه قبلَه فليس هو.[٧] ويعود الكلام إليه[٨] كما سبق وكذا الكلام في الوجوب ووجوبِ وجوده[٩] مستمرًّا بل هي أمور[١٠] ذهنيّة.

١ ب، ط، ل، م: لكان.
٢ ل: الهيولي الجوهرية ولها: م: ولها.
٣ م: جوهرا.
٤ ط، ل، م – آخر.
٥ ل: لأن.
٦ ل: إذ.
٧ ل – هو.
٨ ر: فيه.
٩ س – وجود الذاتي الآخر ... ووجوبِ وجوده.
١٠ ل – الكلام إليه كما ... بل هي أمور.

gerektirme içindeki aynî hakikatler hariç, zihnî itibarların tanımları yoktur. Birçok şeyin kendisine dayandırıldığı aklî itibarların ayanda zâtlar hâlinde ele alınması, yanıltmaca cümlesindendir.

Soru: [Zihinde] mutabık olmayan şeye mutabık olan farklı şeyler nasıl tek bir şey olur?[1]

Cevap: İlk ölçütte geçtiği üzere, [zihindeki] sûret için uygunluğun aklî her cihet itibariyle olması şart değildir.

Soru: İmkân konusunda Muallim-i Evvel'e karşı çıktınız. Zira o her hâdisten önce, imkânın ve konunun bulunduğuna hükmetmiştir.

Cevap: O, bu imkân değildir. Onun bahsettiği imkân, ezelîler için var olmayan imkândır. Nitekim bu konu ileride gelecektir.

Ölçütün özü: Art arda ve zincirlemeli bir şekilde türlerinin tekrar ettiğini[2] gördüğün her şeyde söylediğim tafassî[3] yöntemi uygulanır. Her sözü anla ve gözden geçir! Tâ ki zihnî olarak ortaya çıkan bir şey, aynî bir zât olarak alınmış olmasın! Böylelikle geçersiz bir sonuca gidilmesin! İleride duyulacak ihtiyacın büyüklüğünden ve görülecek birçok sıkıntıdan dolayı sözü uzatmış bulundum.

Zabıt: Çoğalmanın imkânsız olmadığı [sayı gibi] türlerde nihayetin bir sınırı yoktur. Aynı şekilde mevcut olarak farz edilen [bedenden ayrılmış nefis gibi] şeyler, nihayetsiz olarak alındıklarında, gerçekleşmiş olsun olmasın, sayı bakımından bâkidir

Üçüncü Telvîh: Varlığın Geri Kalan Taksimatı Üzerine

Taksimin birinci şekli, varlığın "bir" ve "çok" diye bölünmesidir. Birin hakiki olanı dört çeşittir.

1. Birliği en çok hak eden şey nicelik, tanım, bilkuvve ve bilfiil hususunda bölünmeyen şeydir, Yaratıcı'nın zâtı gibi.

---

1 Birbirine mutabık olmaksızın farklı şeyler zihinde hâsıl olur. Bununla birlikte aynî varlıklardan biri ona mutabık olur. Tıpkı zihinde renklik ve siyahlık faslının hâsıl olması gibi ki bunlardan biri diğerine mutabık değildir. Renklik beyazlığa uygunken siyahlık beyazlığa uygun değildir. Eğer bunlar birbirlerine mutabık olsaydı her biri diğeri hakkında doğru olur veya hiçbir şekilde doğru olmazdı. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 122.

2 Birliği olan birlik, bu birliğin de birliği olması gibi sonsuza uzanan şeylerdir. İmkân ve vücub da böyle olup, cümlesi tek bir türün tekrarıdır, farklı türlerin değil. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 122.

3 Böyle bir durumun gerektirdiği muhalden kurtulma yöntemidir. Bu gibi şeyler zihni itibarlardan ibarettir; onların ayanda varlıkları yoktur ki bir son gereksin. Onların kendilerinde bir son yoktur. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 122.

والاعتبارات الذهنيّة لا حدّ لها دون الحقائق العينيّة المترتّبة.[١] فمن جملة المغالطات أخذُ الاعتبارات العقليّة ذواتًا في الأعيان تُبنى عليها أمور.

سؤال: فكيف[٢] طابق المختلفات الغير المتطابقة شيء واحد.

جواب: كما سبق في القسطاس الأول وليس من شرط المثال[٣] المطابقةُ من جميع الوجوه العقليّة.

سؤال: خالفتَ المعلّم الأول في الإمكان إذ يحكم[٤] أن كل حادث يتقدّمه إمكان وموضوع.

جواب: ليس[٥] هذا الإمكان ذاك بل إمكان لا يوجد للأزليّات وسيأتيك.

مخلّص القسطاس: كل ما رأيت تكرُّر نوعه متسلسلًا مترادفًا فطريقُ التفصّي ما قلتُ، فافهم وفتّش كل كلام حتى لا يقع الأمر ذهنيًّا مأخوذًا ذاتًا[٦] عينيّةً[٧] فيُفضي[٨] إلى باطل. وأطنبتُ لعظم[٩] حاجة مسّت فيما بعد وكثرة الخبط[١٠] فيه.

ضابط: كل نوع لم يمتنع[١١] التكثّر فيه لاتقفُ[١٢] فيه النهاية على حد، وكل ما يفرض موجودًا وإن سُلب النهاية عنه يبقى من العدد ما لم يقع بعدُ.

التلويح الثالث: في بقايا تقسيم الوجود

الطور الأول من التقسيم أنه ينقسم إلى واحد وكثير. والحقيقي من[١٣] الواحد أربعة:

الأول: والأحقّ[١٤] بالوحدة ما لا ينقسم في الكمّ والحدّ لا بالقوّة ولا بالفعل كذات البارئ عزّ جاره.[١٥]

١ م: المرتبة.
٢ ر: فكيف.
٣ ط – المثال.
٤ م: حكم.
٥ ل + ذلك.
٦ ط – ذاتا.
٧ ط: بعينه.
٨ ط: فيقضى.
٩ م: لعظيم.
١٠ م: الخيط.
١١ ط: يمنع.
١٢ ر: لم تقف.
١٣ س: في.
١٤ س: وهو الأحق.
١٥ ر: تعالى؛ ل: وجل.

2. Tanımın cüzlerine ayrılması zihnen düşünülebilse de kuvve ve fiil hâlinde asla nicelikte bölünmeyen şeydir, akıllar ve nefisler gibi.

3. Bitişme sebebiyle bir olandır, bir çizgi ve bir su gibi. Bu, bilkuvve bölünmeyi kabul eder, cüzleri birbirine benzerdir ve tanımda ortaktır.

4. Toplanma yoluyla bir olandır. Deri, kemik gibi şeylerden oluşan bir beden ile bir nefisten meydana gelen bir insan ferdi gibi.

Hakiki olmayan bir ise ortaklık bakımından olur.

1. Yüklemde ortak olan bire gelince birlik, türde ise "müşâkele", cinste ise "mücânese", nitelikte ise "müşâbehe", nicelikte ise "müsâvat" olarak adlandırılır. Ortaklık konumda olursa "mutabakat", izâfette olursa "nispet bakımından bir" diye adlandırılır, tıpkı nefsin bedene olan nispetinin, sultanın şehre olan nispeti gibi olduğunun söylenmesi gibi.

2. Konuda ortak olan bire gelince, tatlı ve beyazın bir olduğunun söylenmesi gibi ki bu ikisi şeker gibi tek bir konuya yüklem olmuştur.

Birin eklerinden biri de özdeşliktir. Özdeşlik tek bir zâtın, kendisine işaret edilen iki itibara sahip olmasıdır. Bu itibarın sahibi aynıyla diğer itibara da sahiptir. "Şu ayaktaki, uzundur." örneğinde olduğu gibi.

Belirttiğimiz şeylerden hakiki birliği en çok hak edeni, önce zikrettiğimiz sonra ardından gelen şeylerdir.

Birin bir kısmı tamdır, kendisinde fazlalık mümkün değildir ve o olduğu gibidir, dairenin çizgisi böyledir. Bir kısmı ise eksiktir ve ona ilâve etmek mümkündür, düz çizgi gibi. Tam olan, birliğe daha layıktır.

Çokluğun eklerinden bir kısmı başkalık ve karşılıklılıktır.

Taksimin Başka Bir Şekli

Karşılıklı olanlar, tek bir bakımdan tek bir zamanda tek bir şeyde bir araya gelmeyen iki şeydir. Bunun da kısımları şunlardır:

والثاني: ما لا ينقسم في الكمّ أصلًا[1] قوّةً وفعلًا وإن تصور انقسامه إلى أجزاء الحدّ ذهنًا[2] كالعقول والنفوس.

والثالث:[3] الواحد بالاتصال كالواحد من الخطّ والماء[4] وهو قابل للقسمة[5] بالقوّة وأجزاؤه تتشابه وتشاركه[6] في الحدّ.

والرابع: الواحد بالاجتماع كالإنسان الواحد من نفس وبدن مركّب من جلد وعظام ونحوها.

والواحد الغير الحقيقي هو بحسب شركة.

أما في المحمول فالاتّحاد في النوع يسمّى مشاكلة، وفي الجنس[7] مجانسة، وفي الكيف مشابهة، وفي الكم مساواة،[8] والاتفاق[9] في الوضع مطابقة، وفي الإضافة يسمّى واحدًا[10] بالنسبة كما يقال نسبة النفس إلى البدن كنسبة السلطان إلى المدينة.

وأما في الموضوع كقولهم الحُلو[11] والأبيض واحد أي هما محمولا شيء واحد كالسُكّر مثلًا.

ومن لواحق الواحد الهو هو، وهو أن تكون ذات[12] واحدة لها اعتباران يشار إليها أن صاحب هذا الاعتبار بعينه ذو[13] ذلك كقولهم هذا القائم هو[14] الطويل.

والأحقّ بالوحدة الحقيقية ممّا ذكرناه المتقدّم فالمتقدّم.

ومن الواحد تام لا إمكان لزيادة فيه وهو كخطِّ الدائرة، ومنه ناقص وهو ما يمكن فيه ذلك كالخط[15] المستقيم والتام أحق بها.

ومن لواحق الكثرة التغاير والتقابل.

طور آخر في التقسيم

والمتقابلان هما اللذان لا يجتمعان في شيء واحد في زمان واحد من جهة واحدة،[16] وذلك على أنحاء:

١ ل – أصلا.
٢ م: هنا.
٣ م: الثالث.
٤ ل – والماء.
٥ م: القسمة.
٦ س، ل: متشابه وتتشاركه
٧ ر + يسمّى.
٨ ل، م: والكيف مشابهة والكم مساواة.
٩ س – والاتفاق.
١٠ س: تسمى مناسبة أو وحدة.
١١ ل: الخلق.
١٢ م – ذات.
١٣ ل، م: ذي.
١٤ ل + هذا.
١٥ م: الخط.
١٦ م: واحد.

1. Olumluluk ve olumsuzluğun karşılıklı oluşu: Bu sadece bir önermede değil, at ve at olmayan gibi bu tür lafızlarda da olur.

2. Birbirine izâfe edilen iki şeyin karşılıklı oluşu: Babalık ve oğulluk gibi. Hakiki muzaf, izâfettir, izâfetin yüklendiği şey değil.

3. İki zıddın karşılıklı oluşu: Bunlar da bildiğin üzere siyahlık ve beyazlık gibidir.

4. Yoksunluk ve melekenin karşılıklı oluşu: Meşhur olduğu üzere meleke, dilediği zaman bir şeyi yapma gücüdür, görme kudreti gibi. Yoksunluk ise kendinde bulunması gereken vakitte, hazır bulunuşluğu olmaksızın, bu kudretten yoksun olmaktır; körlük gibi, gözü açılmadan önce enikteki görme yoksunluğu gibi değil. Hakiki melekenin mukabili olan hakiki yoksunluk, kendinde veya bazı zâtîlerinde varlığı mümkün olan şeyin yok olmasıdır. Meselâ körlük, karanlık, sahip iken saçkıran hastalığı sebebiyle saç dökülmesi, ondan önceki tüysüzlük, kör olan şahıs hakkında mümkün olan görme yokluğu, kendi türünde mümkün olan kadın için sakalın yokluğu gibi ki bunların tamamı salt yoksunluk olmasa da yoksunluktur. Zira bu tür yoksunluklarda imkân şartı vardır. Oysa salt yoksunlukta bu geçerli değildir.

Birle çok arasındaki şeyler de karşılıklı olan şeylerdendir. Çok, bir sebebiyle var olduğu için, bunlar birbirine zıt değildir. Bunların karşılıklı oluşu olumsuzluk ve olumluluk, yoksunluk ve meleke bakımından da değildir. Zira birlik ve çokluk, varlığa ilişkindir. Bu ikisi göreli kategorisinden de değildir. Zira birlik, çokluğa izâfe edilmeden de var olabilir.

Suluk ve havalık gibi, sûretlerin karşılıklı oluşu da bu cümledendir.

Huluvvün ve cem'in yokluğu da birinci kısımda yer alan [karşılıklı olmanın] özelliklerindendir. Taraflardan biri [meselâ hulüv] doğru olduğunda diğeri [cem'] yanlış olur. Geri kalan şeyler ma'dûm hakkında yanlış olur.[1] Bunların bir kısmı, ma'dûm olmayanlar hakkında kullanıldığında da yanlış olur, [meselâ felekler hakkında sıcaklık ve soğukluğun yanlış olması gibi]. İkinci [kısımdakinin yani iki görelinin] özelliği telâzümdür [yani birbirini gerektirmedir]. Üçüncü [kısımdakilerin yani iki zıddın] özelliği vasıta olmak ve iki taraftan da vasıtaya dönüşmesinin mümkün olması ve başkaları için var olmamasıdır.

1 Geri kalan şeylerde olumluluk ve olumsuzluğun karşılıklı oluşunu açık hâle getiren şey, iki tarafın birleşmesinin veya kaldırılmasının imkânsız oluşudur. Konunun yokluğu sırasında geri kalan şeylerin her birinde iki taraf yanlışlık üzere bir araya gelir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 135.

الأول: تقابل الإيجاب والسلب لا[1] في القضيّة وحدَها بل وفي مثل قولك: فرس ولا فرس.

والثاني: تقابل المتضايفَين كالأبوّة والبُنوّة. والمضاف الحقيقي هو الإضافة لا ما حُملت عليه.

والثالث: تقابل الضدّين وعرفتَهما[2] كالسواد والبياض.

والرابع: تقابل العدم والملكة، والملكة[3] على[4] المشهور هي[5] القدرة للشيء[6] على ما من شأنه أن يكون له متى[7] شاء كالقدرة على الإبصار. والعدم انتفاء هذه القدرة مع بطلان التهيؤ[8] في الوقت الذي من شأنه أن يكون[9] فيه كالعمى لا كما للجَرْوِ[10] قبل فتح البصر. والعدم الحقيقي المقابل للملكة الحقيقية[11] هو انتفاءُ أمر عمّا[12] فيه إمكان وجودِه أو في بعض ذاتيّاته كالعمى[13] والظلمةُ وانتشار[14] الشعر بِداء الثعلب الذي هو بعد الملكة، والمروديّة التي هي[15] قبلها، وعدمُ البصرِ الممكن[16] في حقّ الشخص الأعمى، وانتفاءُ اللحية للمرأة الممكنةِ[17] لنوعها كل هذه عدميّات وليس هذا عدمًا بحتًا لأنه يشترط فيه الإمكان ويكذِب على المعدوم لهذا.

ومن التقابلِ ما بين الواحد والكثير وليسا بضدّين لتقوّم الكثير بالواحد. وليس تقابلهما بالسلب والإيجاب، والعدم والملكة لأنهما وجوديّان وليسا بمتضايفَين إذ الوحدة قد تكون دون إضافة كثرة.[18]

ومن ذلك تقابلُ الصور كالمائيّة والهوائيّة.

فعدم الخلوّ والجمع خاصّية[19] الأول، لا بدّ من صدق أحد طرفيه وكذب الآخر. والباقياتُ تكذب على المعدوم ومنها ما[20] يكذب على غير المعدوم. وخاصّية الثاني التلازمُ، وخاصّية الثالث الواسطة وجواز الانقلاب إليها من الجانبَين ولا يوجد لغيره.

١ م – لا.
٢ ل: وعرفهما.
٣ ل – والملكة.
٤ ر: في.
٥ س، ل، م: هو.
٦ ط: على الشيء؛ ل: الشيء.
٧ س: يكون امتى.
٨ م: التاهي.
٩ ب، ر + له.
١٠ ر: كالجرو؛ ل: للجزو.
١١ م: الحقيقة.
١٢ س: عا.
١٣ س، ل، م: فالعمى.
١٤ س، م: وانتشار.
١٥ س: من؛ م: هو.
١٦ س – الممكن.
١٧ ر، م: الممكن.
١٨ ل، م: كثيرة.
١٩ م: خاصة.
٢٠ س – ما.

"İki zıt" ile "yoksunluk ve meleke" arasındaki fark, zıtlardan her birinin varlığının varlıksal bir illetinin olmasıdır. Yoksunluğun ise zâtı yoktur. Tasavvuru için söz konusu melekenin olumsuzlanmasından başka bir şeye ihtiyaç yoktur. Sükûn gibi bir yoksunluğun illeti ise hareket gibi bir melekenin illetinin olmamasıdır.

Başka Bir Tavır: Varlığın Önce Gelen ve Sonra Olan Diye Bölünmesi

1. Zaman bakımından önce gelen, Mûsâ'nın Îsâ'dan önce gelmesi gibidir.

2. Şeref bakımından önce gelen, Ebû Bekir'in Ömer'den önce gelmesi gibidir.

3. Tabiat bakımından önce gelen ise birin ikiden önce gelmesi gibi, parçanın bütünden önce gelmesi gibidir, kısaca yokluğu sebebiyle bir şeyi imkânsız kılan ve varlığı ile onun varlığını gerektiren şeyin o şeyden önce gelmesi gibi.

4. Tertip bakımından önce gelen. Bunun bir kısmı vaz'î tertip olur ve bu mekân bakımındandır; imamın, mihraba nispetle cemaatten önce gelmesi, cemaatin de kapıdan gelenlere nispetle imamdan önce gelmesi böyledir. Diğeri de umumun tertibinde olduğu gibi tabii tertip olur, nitekim insana doğru inecek biçimde üst cevherlerden başladığında daha geneli daha özelden önce bulursun. İnsandan başladığında öncelik, daha özel olana doğru iner. Tertiplerde, sonra gelenin önce gelmesi, başlanan tarafa göre olur.

5. Zât bakımından öncelik ise tam illetin ma'lûlünden önce gelmesi gibidir. Buna bağlı olarak "Parmaklar hareket ettiğinden yüzük de hareket etmiştir." deriz. Parmaklar hareket etmeseydi yüzük de hareket etmezdi. "Yüzük hareket ettiği için parmak hareket etti, yüzük hareket etmesiydi parmak hareket etmezdi." demeyiz.

Sonra gelmenin kısımları, önce gelmenin kısımları gibi olup, birliktelik (maiyyet) de böyledir. Öncelik ve sonralık tek bir itibarla tek bir şeyde bir araya gelmez. İki itibar söz konusu olduğunda bu, mümkündür.

والفرق بين الضدّين والعدم والملكة أن لكل[1] من الضدّين وجودًا وله علّة وجوديّة، والعدم لا ذات له ولا يحتاج في تصوره[2] إلى غير[3] لا كون الملكة في الموضوع. وعلّة العدمي كالسكون عدمُ علّة الملكة كالحركة.

طور[4] آخر: وينقسم الوجود إلى متقدّم ومتأخّر

فمن المتقدّم ما بالزمان كما لموسى على عيسى.

وما[5] بالشرف كما لأبي بكر[6] على عمر.

وما بالطبع كتقدّم الجزء على الكل مثل ما للواحد على الإثنين. وبالجملة تقدّم[7] ما يمتنع بعدمه الشيء ولا يجب بوجوده وجوده.[8]

والتقدّم بالرتبة فمنه رتبي وضعي وهو ما بحسب المكان كتقدّم الإمام على المأموم بالنسبة إلى المحراب، ويتقدّم[9] عليه المأموم بالنسبة إلى الآتي من الباب. وطبيعيّ كترتيب[10] العموم كما إذا ابتدأتَ من الجوهر هابطًا إلى الإنسان وجدتَ التقدّم للأعم[11] فالأعم، وإذا ابتدأتَ من الإنسان رجع التقدّم إلى الأخص[12] فما يليه؛ وكل ترتيب يتقدّم متأخّره بحسب الابتداء من الجوانب.

والتقدّم بالذات وهو تقدّم العلّة الكاملة على معلولها[13] فنقول تحرّك الإصبعُ فتحرّك الخاتَم وما تحرّك[14] فما تحرّك، ولا نقول[15] تحرّك الخاتم[16] فتحرّك الإصبعُ وما تحرّك فما تحرّك.

وأقسام التأخّر توازيها وكذلك المعيّة. ولا يجتمع التقدّم والتأخّر باعتبار واحد في شيء واحد ويجوز بالاعتبارين.

---

١ م: كل.
٢ م: تصور.
٣ ط: تصوره لا غير.
٤ ل: طريق.
٥ ل، م: وأما.
٦ ر + الصديق.
٧ ب، ط: كتقدم.
٨ م: وحده.
٩ س: وكتقدم.
١٠ ب، ط: كترتب؛ ل، م: كرتب.
١١ ل: المتقدم الأعم.
١٢ ر: التقدّم للأخصّ.
١٣ م: معلومها.
١٤ س – وما تحرّك.
١٥ ل: ولا تقول.
١٦ ط: الخاكم.

Başka Bir Tavır: Varlığın İllet ve Ma'lûl Diye Bölünmesi

İllet, iki mefhumundan birine göre,

1. Varlığından başka bir şeyin varlığının hâsıl olduğu şeydir. Kısaca illet, varlığı sebebiyle bir şeyin varlığını, yokluğu sebebiyle bir şeyin yokluğunu gerektiren şeydir. Ma'lûl ise varlığı başka bir şeyden kaynaklanan şeydir. Bu itibarla ma'lûl, varlığı bir başka şeyden ileri gelen şey olup, bu başka şeyin varlığı veya yokluğu sebebiyle ma'lûlün de varlığı veya yokluğu zaruri olur. [Bu mânadaki illete, tam illet denir.]

2. Bazen, bir şeyin varlığında katkısı olup, yokluğu sebebiyle o şeyi imkânsız kılan ve mevcut olduğunda ise o şeyi gerektirmeyen şeye illet denir.

[Buna eksik illet denir.] Bu illet dört kısımdır.

2.1. Fâil illet: Bir şeyin varlığının kendisiyle olduğu illettir, sedirin fâili olan marangoz gibi. Fâil illet, bazen bilkuvve olur, tıpkı fiile başlamadan önce olduğu gibi; bazen de bilfiil olur, tıpkı fiile başladıktan sonra olduğu gibi, ister mutlak illet gibi tümel ister gösterilen şey gibi tikel olsun! Fâil illetin bir kısmı geneldir, sanatkârın sedirin illeti olduğunun söylenmesi gibi; bir kısmı da özeldir. Fâil illet bazen yakın illet olur, sıcaklıktan kaynaklanan çürüme gibi; bazen de uzak illet olur, dolulukla birlikte ortaya çıkan tıkanıklık gibi.

2.2. Maddî illet: Bir şeyin kendisinden oluştuğu şeydir, sedirin [maddesi] olan ağaç gibi.

2.3. Sûrî illet: Kendisinden bir şeyin varlığını gerektiren şeydir, sedirin sûreti gibi. sûret var olduğunda, sadece sûret sebebiyle değil onunla birlikte başka bir şey sebebiyle sedirin de var olması gerekir.

2.4. Gâî illet: Bir şeyin kendisi için, kendisi uğrunda var olduğu şeydir, sedirin oturmaya duyulan ihtiyaçtan dolayı var olması gibi. Gâî illet, mâhiyeti gereği fâil illetin fâillik illetidir; [o], nedensellik hususunda değil [bilakis] varlıkta ma'lûl bir şeydir. Gâî illet bir şey ortaya çıktıktan sonra fiilen var olur; hakikatte ise gâî illet vakıada aynen olan şey değil fâilde beliren şeydir.

طور[1] آخر: وينقسم الوجود إلى علّة ومعلول

والعلّة على أحد مفهومَيها؛

هي[2] الشيء الذي يحصل من وجوده[3] وجود شيء آخر، وبالجملة[4] ما يجب بوجوده وعدمه وجودُ[5] شيء آخر وعدمُه. والمعلول ما يكون وجوده من شيء آخر ويصير ضروري الوجود والعدم بوجوده وعدمه.

وقد يقال العلّة[6] بإزاء ما له مدخل في وجود الشيء فيمتنع بعدمه ولا يجب بوجوده.

وهذه أربعة:

فاعليّة: وهي[7] ما به وجود الشيء[8] كالنجّار للكرسي.[9] وقد تكون بالقوّة كما هو قبل الشروع، وقد تكون بالفعل كما هو بعده كانت كليةً كمطلقة[10] أو جزئية كالمشار إليه، منه عامّة كما قيل الصانع[11] علّة للكرسي[12] أو خاصّة. وقد تكون هذه أي الفاعليّة قريبةً كالعفونة للحمّى، وقد تكون بعيدةً كالاحتقان مع الامتلاء.

والأخرى مادّيّة: وهي التي عنها الشيء كالخشب للكرسي.

والصوريّة: وهي التي يلزم منها وجودُ الشيء كصورة الكرسي، فإنها إذا وجدت يلزم أن يكون الكرسي موجودًا لا بها بل بها وبغيرها.

والغائيّة: وهي التي لأجلها الشيء كحاجة الاستواء عليه. وهي علّة فاعليّة للعلّة[13] الفاعليّة لماهيّتها،[14] ومعلولة في الوجود لها لا في علّيّتها، وهي التي[15] تخرج إلى الفعل بعد الشيء، وفي الحقيقة العلّةُ الغائيّةُ ما هي متمثّلة عند الفاعل لا الواقعةُ عينًا.

---

١ ل: طريق.
٢ م: هو.
٣ ل: جودة.
٤ ر: بالجملة.
٥ ل – وجود شيء آخر ... وعدمه وجودُ.
٦ س – العلّة.
٧ ر: وهو.
٨ م – فيمتنع بعدمه ... وجود الشيء.
٩ ل: والكرسي.
١٠ س: لمطلقة.
١١ ل: للصانع.
١٢ س، ل، م: الكرسي.
١٣ ل، م: العلة.
١٤ س: بماهيّتها.
١٥ س، م – التي.

İllet bazen "bizzat illet" olur, tabibin tedaviye illet olması gibi; bazen de iki yönden "bilaraz illet" olur: (1) Bizzat illetin, ilgili olduğu şeyin dışındaki bir şeye illet olmasıdır; kâtibin, tabip olarak itibara alınmasıyla tedaviye illet olması böyledir. (2) Ma'lûlünün, ilgili olduğu şeyin dışında bir şey olmasıdır, sakamonyanın soğutucu olması gibi. Zira bu, bizzat olmayıp, safranın boşaltılması sebebiyle olur. Çünkü sakamonya, soğumanın bizzat illeti değildir, aksine safrayı boşaltması sebebiyle soğumaya illet olur.

Cismin yakın illeti madde ve sûrettir.

Bir şeyin mutlak fâili, tüm parçalarına illet olan şeydir; bir kısım parçaya illet olmasından dolayı onun toplam için illet olması da mümkündür.

İlk anlamda tikel bir şeyin iki illetinin olması mümkün değildir. Zira illetlerden birinin, bir şeyin vücubunda ve vücudunda bir katkısı yoksa ona illet olmaz; şayet bir katkısı varsa o tam illetin bir parçası olur. Tümel şeyin iki illetinin olması mümkündür, tıpkı illet oluşunu bildiğin tümel sıcaklık ile cevherî ve arazî mâhiyetin imkânı gibi.

Başka Bir Tavır: Mevcudun Bilfiil ve Bilkuvve Diye Bölünmesi

Bilfiil olan, hâsıl olan bir şeydir; bilkuvve olan ise hâsıl olmayıp, fakat hâsıl olma istidadına sahip olan şey demektir. Gerçi kuvve şu mânalarda kullanılır: (1) Kuvve fâilin kendisiyle fiile hazırlandığı şeydir. Bu, şeyin cevherliğinin veya cisimliğinin umumi oluşundan dolayı değil, ilâve bir mânadan dolayıdır.[1] (2) Kuvve, bir şeyin etkilenmeye elverişli olması anlamında kullanılır. Bu, genel bir şeyden dolayı değil, kendine özel bir şeyden dolayıdır.[2] Gerçi kuvve bazen bir şeyin değişmeye ve etkilenmeye direnmesi anlamında da kullanılır. İkinci anlamdaki kuvve, birinci anlamdakinden başkadır. Zira ikincide kuvve fiille birlikte bulunurken birincide böyle değildir.

1 Yakma ve ısıtma fiilinde ateşin harareti böyledir. Ateşin (fâilin) bu fiille hususileşmesinin tercih edici bir sebebinin olması gerekir. Yoksa ateş cisim veya cevher olduğu için yakma ve ısıtma fiilini gerçekleştirmez. Böyle olsaydı diğer cisim ve cevherler de aynı işi yapardı. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 152.

2 Bu, meselâ şekli ve nakşı kabul etmesinden dolayı mumda yumuşaklığın hâsıl olmasıdır. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 152.

والعلّة قد تكون بالذات كالطبيب للعلاج، وقد تكون بالعرض على جهتين إحداهما أن تكون العلّة بالذات غير ما وضع كالكاتب للعلاج وإنما بحسب كونه طبيبًا. والأخرى أن يكون المعلول غيرَ ما وُضِع ككون السقمونيا مبرّدًا فإنه ليس بالذات كذا بل لأنه[1] يستفرغ الصفراء.

والعلّة[2] القريبة للجسم المادة والصورة.

والفاعل المطلق للشيء ما هو علّة لجميع أجزائه وإن كان يجوز أن يكون علّةً للمجموع لأنه علّة بعض الأجزاء.

وبالمعنى الأول لا يجوز أن يكون للشيء الجزئي علّتان، فإنه إن لم يكن لإحداهما مدخل في وجوب الشيء ووجوده فليس بعلّة، وإن كان له مدخل فهو جزء العلّة الكاملة. والشيء الكلي يجوز أن يكون له[3] علّتان كالحرارة الكلية التي عرفتَ عِللَها[4] والإمكان للماهيّات الجوهريّة والعرضيّة.

طور[5] آخر: وينقسم الموجود[6] إلى ما هو بالفعل وإلى ما هو بالقوّة

فالأول ما هو حاصل والثاني ما هو غير حاصل ولكن له استعداد الحصول.[7] وإن كان القوّة قد تقال على المعنى الذي به يتهيّأ الفاعل للفعل وإذ ذاك ليس لعموم جوهريّته أو جسميّته فلمعنًي زائد؛ وعلى[8] المعنى الذي به يتهيّأ الشيء للانفعال[9] وإذ[10] لم يكن لأمر عامّ فلشيء يخصّه، وإن كان القوّة قد تقال لمعنًى في شيء يأبى عن التغيّر والانفعال. والقوّة الثانية غير الأولى فإنها تجتمع مع الفعل ولا كذلك الأولى.

---

١ م: لأنه لا.
٢ ل – والعلة.
٣ م – له.
٤ م: علها.
٥ ل: طريق.
٦ س: الموجودات.
٧ ل: استعدادا لحصول.
٨ ل: على.
٩ ل: الانفعال.
١٠ ط، ل: وإذا.

Başka Bir Tavır: Mevcudun Zorunlu ve Mümkün Diye Bölünmesi

Mümkün, varlığı ve yokluğu zorunlu olmayan şeydir, o yokluğa ilişkin bir şey de değildir. Çünkü mümkün, varlık ve mâhiyetlerle bir araya gelir; dolayısıyla o, varlığın ve mâhiyetlerin yokluğu ve olumsuzlanması değildir. Mümkün, zorunlunun yokluğu değildir ki imkânsız onun yokluğu olsun. [Yoksa] tek bir şeyin iki yokluğu olur ki bu imkânsızdır. Bilakis mümkün, aklî ve varlıksal bir itibardır; imkânsız ise ikisinin yani zorunlu ile mümkünün olumsuzlanmasıdır.

Mümkünün varlığı, tam illetin hazır olması şartıyla gerekli olur; tam illetin yokluğu şartıyla da imkânsız olur. İki şart da dikkate alınmadığında o şey kendinde mümkün olur.[1] Şartları çerçevesinde iki kısmının[2] da kendisi için doğru olması, mümkünün özelliklerindendir. Başkası için bu durum hiçbir şekilde söz konusu değildir.

Mümkün kendiliğinden mevcut olmaz. Zira varlığı yokluğuna kendinden dolayı tercih edilseydi zorunlu; yokluğu varlığına tercih edilseydi imkânsız olurdu. Aksine mümkünün varlığı, illetinin varlığından; yokluğu da illetinin yokluğundan dolayıdır. Bizâtihi zorunlu, başkasından dolayı zorunlu değildir. Zira başkasının yokluğu farz edildiğinde onun zorunluluğu bâki ise ilişki söz konusu olmaz; şayet bâki değil ise bu durumda o zorunlu değil bizâtihi mümkün olur.

Bir şeyin var olması için ilkin zorunluluk itibarının bulunması gerekir. Zira bir şey var olup, sonra zorunlu olursa tercih edilme gerektiği hâlde tercih edilme olmaksızın mevcut olmuş olur. Tercih edilmek ise illet sebebiyle olur. Mümkünün illeti olarak farz edilen şeye mümkünün nispeti tıpkı kendisinde olduğu gibi imkân olsaydı, bu şey bu imkânla var olmazdı.

Fasıl: [Mâninin Ortadan Kalkması üzerine]

Mâninin ortadan kalkmasının illete bir katkısı vardır, tıpkı direklerin yıkılmasının çatının düşmesine illet olmadaki katkısı gibi.

Soru: Mâni vardı fakat illet, [çatının merkeze doğru düşme] tabiatıdır.

1 Hakiki imkân hangi hâlde bulunursa bulunsun bulunduğu şeyden ayrılmaz. Esasında zorunlu, mümkün ve imkânsızın bir başkasına dönüşmesi imkânsızdır. Zira bu, onlara zâtından ve mâhiyetinden dolayı sahiptir. Zâttan dolayı zâtla beraber olan şey, zâttan ayrılmaz. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 157.

2 Mümkünün iki kısmı, illetinin hazır olması şartıyla varlığının zorunlu olması; illetinin yokluğu şartıyla varlığının imkânsız olmasıdır. Mümkün için zorunlu ve imkânsız denmesi, mecaz cihetinden dolayıdır. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 157.

طور آخر: وينقسم الموجود[1] إلى واجب وممكن

والممكن[2] هو الذي ليس بضروري الوجود والعدم وهو ليس بعدميّ، فإنه يجتمع مع الوجود والماهيّات فلا يكون عدمَها وسلبَها، وليس عدم الواجب فيكون الممتنع أيضًا عدمَه فللشّيء عدمان وذلك ممتنع[3] بل اعتبار[4] عقلي وجوديّ والممتنع سلبُهما.[5]

والممكن بشرط حضور العلّة الكاملة يجب وجودُه وبشرط عدمها يمتنع، وعند قطع النظر عن[6] الشرطين يمكن[7] في نفسه. ومن خاصيّة الممكن صدقُ[8] قسيمَيه عليه بشرائط وليس لغيره من الجهات هذا.

والممكن لا يصير موجودًا من[9] نفسه إذ لو ترجّح وجودُه على عدمه لذاته فهو واجب أو عدمه على وجوده فممتنع[10] بل وجودُه لوجود علّته وعدمُه لعدمها. والواجب بذاته لا يجب بغيره فإنه إن بقي وجوبه عند فرض عدم الغير فلا تعلُّق أو لا يبقى فهو ممكن بذاته لا واجب.

ولا بدّ من اعتبار الوجوب أولًا حتى يوجد الشيء فإنه إن وُجد ثم وجب فقد وُجد دون الترجّح ولا بدّ من الترجّح فالترجّح بالعلّة.[11] فإن ما فُرض علته[12] إذا كان نسبةُ[13] الممكن إليها الإمكانَ كما في نفسه لا يوجد به.

فصل: [في زوال المانع]

وزوال المانع كسقوط القائمة أيضًا له مدخل في علة الهُويّ[14] للسقف.

سؤال: كانت مانعةً والعلّة الطبع.

---

١ ر، ل: الوجود.
٢ م: فالممكن.
٣ ر: محال.
٤ س: اعتبارة.
٥ س، ل: سلبها.
٦ ر: إلى.
٧ ر، ل: ممكن.
٨ ل + شرط.
٩ س: في.
١٠ م: فهو ممتنع.
١١ ل: العلة.
١٢ س، م: علة؛ ط: علية.
١٣ س: وإذا نسبوا.
١٤ ب: علية الهوى؛ ط: علة الهواء.

Cevap: Mâninin zevali olmadan sadece tabiatı gereği varlığı gerekli olsaydı zaten var olurdu. O ancak mâninin zevali ile birlikte varlığı gerekli olduğuna göre bu durumda mâninin zevali, illetin bir parçası olur. Zira ma'lûl, illet olarak farz edilen şey ile meydana gelmiyorsa illet farz edilen şey, illet değildir. Ona olan nispet sadece mümkünlüktür.

Soru: Mâni olmasaydı o zorunlu mu olacaktı?

Cevap: Doğru. Yani mâninin olmayışı sebebiyle o zorunlu olurdu. Bizim dediğimiz de budur.

Soru: Yokluğun illet olduğu nasıl söylenir?

Cevap: Tek başına alındığında yokluğun "tam illet" olması mümkün olmadığı gibi, "varlık veren illet" olması da mümkün değildir. Bu [varlık veren illet], illetlerin en üstünüdür. Dahası yokluk bakımından olan herhangi bir şey, başka bir şeyin sayesinde varlığı gerekli olur. Bütün olarak ele alındığında salt bir yokluktan söz edilemez. Salt yokluk [zâtı olmadığından illet değil] ancak bilaraz ma'lûl olur. Varlıksal bir şey, yoklukta etkide bulunursa şey olmayanda etkide bulunmuş olur. Şey olmayandaki her etki, bir şey değildir. Dolayısıyla nedensellikten söz edilemez; bu itibarla yokluk ne güç yetirilen ne de ma'lûl olan bir şeydir.

BİRİNCİ MEVRİD: Zorunlu Varlık, Celâline Yakışan Şeyler ve Fiilinin Keyfiyeti Üzerine

Bu mevridde beş telvîh vardır.

Birinci Telvîh: Zorunlunun Zâtı Üzerine

Mümkün şeylerden her biri, bir illete muhtaç olduğuna göre, bütünü de muhtaçtır. Zira bütün mümkün teklerin ma'lûlüdür. Dolayısıyla bütün, kendisi dışında mümkün olmayan bir illete ihtiyaç duyar. Aksi hâlde, bu illet de bütün içinde yer alır. Dolayısıyla bu illet, Zorunlu Varlıktır.

Aynı şekilde, illet ve ma'lûlden tertip edilen bir zincir, sonlu olur. Dolayısıyla bu zincir, mümkün olmayan bir şeyde son bulur ki o da Zorunlu Varlıktır. Zira imkânsızlık için bir vecih yoktur.

جواب: لو كان يجب بالطبع وحده دون السقوط للمانع لَوجد، وإذ لم يجب إلا مع الزوال فهو جزء العلّة إذ المعلول[1] إذا لم يقع بما فُرِض علّةً[2] فليس بعلّة[3] لأن النسبة إليه بعدُ إمكانيّة.

سؤال: واجبة به لولا المانع.

جواب: صحيح أي به مع[4] عدم المانع يجب وذلك ما نقول.

سؤال: العدم كيف يقال إنه علّة.

جواب: أما[5] العدمُ وحدَه لا يجوز أن يكون علّةً كاملةً ولا علّةً مفيضةً[6] للوجود[7] وهذه أعلى العلل بل شيء ما باعتبار العدم يجب به آخر. فإذا أُخِذ المجموعُ لا يكون عدمًا بحتًا أما العدم البحت لا يجوز أن يكون معلولًا إلا بالعرض. فإن الأمر الوجوديّ إذا أثّر في العدم فيكون أثّر في لا شيء، وكل أثر في لا شيء ليس بشيء فلا علّيّةَ فليس العدمُ مقدورًا ولا معلولًا.[8]

المورد الأول: في واجب الوجود وما يليق بجلاله وكيفيّة فعله

وفيه خمس تلويحات.[9]

التلويح[10] الأول: في ذاته

ولمّا كان كل واحد من الممكنات محتاجًا إلى العلّة فجميعها محتاج، لأنه معلول الآحاد الممكنة فيفتقر إلى علّة خارجة عنه وهي غير ممكنة وإلا كانت من الجملة فهي إذن واجبةُ الوجود.

وأيضًا السلسلة المرتّبة من علل ومعلولات متناهية، فتنتهي إلى ما لا يمكن فيجب إذ لا وجه للامتناع.

١ م: المعول.
٢ ط: علية.
٣ س: فرض عليه فليس علته؛ م: علة.
٤ ل – مع.
٥ ر– أما.
٦ ط: مقتضية.
٧ س: الموجود؛ ل: الوجود.
٨ س: مقدورا أو لا.
٩ م: تلويحات خمسة.
١٠ س، م – التلويح.

Başka bir yönteme girip diyelim ki: Zincirin toplamı, tekler[den oluşan] ma'lûldür. Toplamın tam illeti, şayet her biri ise bu durumda her biri kendisinin ve illetlerinin illeti olur. Şayet tam illet, teklerin tümü ise bu durumda o ve teklerin toplamı tek bir şeydir [yani ma'lûldür]. Şayet tam illet onlardan herhangi birisi ise bu durumda diğer şeyler ma'lûl olur; tekleri arasında ma'lûl olmayan bir şey bulunmuyorsa bu durumda teklerin bütünü mümkünler zincirinin dışında kendilerinden başka bir şeye muhtaç olur ki o da Zorunlu Varlıktır.

Bu kitabın dışında bir yerde büyüklerden birine [İbn Sînâ'ya] uyarak şöyle bir yola girmiştik. "Zorunlu Varlığın varlığının mâhiyetinden ayrı olması mümkün değildir. Çünkü mâhiyet bir kısım sıfatlara illet olabilir, üçgenin açılarına illet olması gibi. Fakat mâhiyet kendi varlığına illet olamaz ki varlıktan önce mevcut olsun! Mâhiyetin sıfatı olan varlık da zorunlu olamaz. Zira her arazî olan şeyin mümkün olduğu açıktır. Varlığı, mâhiyetinden ayrı olan her şey mümkündür."

Eleştiri: Bu, iknaî bir delildir. Birisi şöyle diyebilir: Bu yönteme göre mâhiyetlere yüklenen varlık, arazîdir. Her arazînin varlığı, mâhiyetin varlığından sonradır. Sıfat da böyledir. Dolayısıyla varlıktan önce mâhiyetin mevcut olması gerekir. Oysa bu muhaldir. Ölçüt, ayandaki varlığın mevcuda ilâve olmadığını ispat eder. Böylelikle iki esas da yıkılır.

Arşî yoldan derim ki zihnin varlığını mâhiyetinden ayırt ettiği bir şeyin mâhiyetinin dış dünyada mevcut olması imkânsız ise böyle bir şey mevcut olmaz. Şayet böyle bir şey mevcut oluyorsa bu durumda bu tümelin başka makul tikelleri vardır ve bir engel hariç mâhiyetinden dolayı bunlar imkânsız değildir hatta onların sonsuz sayıda olması mümkündür. Öğrendiğin üzere bir tümelin tikellerinden vâki olan her bir şeyin imkânı süreklidir. Vâki olan bu şeyin, varlığın dışında bir mâhiyeti varken varlığı zorunlu ise bu mâhiyet, tümel olarak alındığında zâtı gereği ona ait başka bir tikelin varlığı mümkün olur. Şayet mâhiyetin varlığı imkânsız olsaydı bu durumda zorunlu farz edilen şey, mâhiyetinden dolayı imkânsız olurdu. Oysa bu imkânsızdır. Bu hususta söylenecek son şey şudur: Mâhiyetin kendisi dışında bir şey sebebiyle imkânsız oluyor ise bu durumda o kendinde mümkün olur.

ونمهّد على طريق آخر فنقول: المجموع معلولُ الآحاد فعلّتُه الكاملة إن كان كل واحد فيكون علّةً لنفسه ولعللِه[1] أو الجملة فهي والمجموع واحد أو بعض كيف اتّفق والبعض[2] معلول. فإذا لم يكن فيها غير معلول فجميعُ أبعاضه محتاجة إلى ما ورائها الخارج عن السلسلةِ الإمكانيّةِ وهو واجبُ الوجود.

٥ وكنّا نسلك في غير هذا الكتاب اقتداءً ببعض الكبار مسلكًا وهو أن الواجب وجوده[3] لا يجوز أن يكون وجودُه غيرَ ماهيّته، فإن الماهية يجوز أن تكون علّة لبعض صفاتها كالمثلّث لزواياه، ولا يجوز أن تكون علّةً لوجودِ نفسها فتكون قبل الوجود موجودةً. ولا يكون الوجود الذي هو صفة الماهية[4] واجبًا إذ كل عرضيّ بيّن أنه ممكن، فكل[5] ما وجوده غير ماهيّته ممكن.[6]

١٠ **نقد**:[7] وهذا إقناعيّ فإن لقائل أن يقول على هذا الطريق الوجود[8] المحمول على الماهيّات عرضيّ، وكل عرضيّ[9] يتأخّر وجودُه عن وجود الماهية وكذا الصفةُ، فالماهية قبل الوجود يجب أن تكون موجودةً، هذا محال. والقسطاس أثبت أن الوجود في الأعيان لا يزيد[10] على الموجود فانهدم الأساسان.

وأقول بطريق عرشيّ:[11] إن الذي فصّل الذهنُ وجودَه عن[12] ماهيّته فماهيّته إن ١٥ امتنع وجودُها لعينِه لا يصير شيء منها موجودًا، وإذا صار شيء منها موجودًا[13] فالكلى له جزئيات أخرى معقولة لا تمتنع لماهيّتها إلا لِمانع بل ممكنة إلى غير النهاية.[14] وقد علمتَ أن كل ما وقع من جزئيات كلي بقي الإمكان بعدُ، فإذا كان هذا الواقعُ واجبَ الوجود وله[15] ماهية وراء الوجود فهي إذا أُخذت كلية أمكن وجود جزئي آخر لها لذاتها، إذ لو امتنع الوجود للماهية لكان المفروضُ واجبًا ٢٠ ممتنعًا[16] باعتبار ماهيّته، هذا محال. غاية ما في الباب أن يمتنع بسبب غير نفس الماهية[17] فيكون ممكنًا في نفسه.

---

١ م: ولعللة.
٢ ر: فالبعض.
٣ ر: واجب الوجود.
٤ ل: لماهية.
٥ م: وكل.
٦ ل + في نفسه.
٧ ب، ر: أقول؛ س: نقدر؛ ل: فصل.
٨ ل: الموجود.
٩ ط – وكل عرضيّ.
١٠ ب، ط: ليس بزائد.
١١ م: العرشي.
١٢ ل: غير.
١٣ ر، م – وإذا صار شيء منها موجودا.
١٤ س: نهاية.
١٥ ل: له.
١٦ م: واجب ممتنع.
١٧ ر: غير ماهيته.

Soru: Veya o zorunlu olur.

Cevap: Daha önce de geçtiği üzere tümel mâhiyetin [henüz gerçekleşmeyen] tikelleri, gerçekleşen mümkünlerin dışında bir şeydir. Dolayısıyla [gerçekleşen mümkünler], zorunlu olmazlar. [Tikelin] mâhiyetlerinden birisi mümkün ise bu durumda zorunlu olan, mâhiyeti itibariyle mümkün olur. Oysa bu imkânsızdır. O hâlde varlıkta bir zorunlu mevcut ise zihnin, mâhiyet ve varlık diye iki şeyi ayırt etmesi itibariyle zorunlunun varlığı dışında bir mâhiyeti olamaz. Şu hâlde O umum ve hususta hiçbir şeyin kendisine asla ilişmediği saf ve salt varlıktır. Onun dışındaki her şey, ondan çıkan bir parıltı ya da ancak kemâli ile birbirinden ayırt edilen parıltılardan biridir. Zira o bütünüyle varlıktır, varlığın bütünü odur.[1]

Soru: Şu hâlde varlık tümeldir. Dolayısıyla onun mümkün tikelleri vardır. Daha önce geçtiği üzere o, bazı şeylerle tamamlanır mı?

Cevap: Ne farz edersen farz et, kendisinden daha tam olmayan sırf varlığı düşündüğünde bu, Zorunlu Varlık olur. Salt şeyin ayırımı olmaz. Kendisine ayırım ilişen bir şey ise zikri geçen zorunlu olamaz. Mâhiyet ve varlık diye zihnin ayırdığı bir şey, arazî bir durumu kabul etmeyen ve hiçbir şekilde ortaklığa mâni olmayan şeylerden değildir. Dolayısıyla zorunlu, zaruri olarak kategorilerden birinin altında nasıl yer alır? Bu ifadeler, arşî ilhamlardır. Dolayısıyla Zorunlu Varlık asla çoğalmaz ve varlıkta iki zorunlu olmaz

Arşî yöntem: Şayet varlıkta iki zorunlu olsaydı aralarındaki ortaklık her bakımdan olmazdı. Çünkü ikisi için temyiz eden bir şey gereklidir. Aralarındaki farklılık da her bakımdan değildir. Çünkü varlığın zorunlu olmasında bir ortaklık gereklidir. Dolayısıyla hem ortaklık hem de ayrılık gereklidir. Bu durumda bölümleyen ile bölümlenenin[2] mümkün olduğu ortaya çıkar. Oysa biz iki zorunlu farz etmiştik. Bu [nedenle iki zorunlunun olması] muhaldir. Başka bir yönden, zorunlu varlığın cüzü de olmaz. Zira böylesi durumda o cüzünün ma'lulü olur. Bu durumda o, zorunlu değil mümkün olur.

1 "Bütünüyle varlık" derken kasıt şudur: Onun mâhiyeti soyut varlıktan ibarettir. Diğer varlıklarda zihin varlığı ve mâhiyeti birbirinden ayırır. Onun "varlığın bütünü" olması ise tam varlığın ondan ibaret olmasıdır. Zira diğer mevcûdat varlık mertebesinde eksiktir. Sanki onlar varlığın bütünün değil ancak bazısıdır. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 174.

2 "Bölümleyen" ile ayırımı sağlayan şey, "bölümlenen" ile ortaklığı sağlayan şey kastedilmektedir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 177.

سؤال: أو يكون واجبًا.

جواب: جزئيات الماهية الكلية وراء ما وقع ممكنات كما سبق فليست[١] واجبةً، فإذا كان شيء من ماهيّتها ممكنًا فصار الواجبُ أيضًا باعتبار ماهيّته ممكنًا، وهذا[٢] محال. فإذن إن[٣] كان في الوجود واجب[٤] فليس له ماهية وراء الوجود بحيث يفصّلها الذهن إلى أمرين.[٥] فهو الوجود الصِّرف البحت الذي لا يشوبه شيء أصلًا من خصوص وعموم وما سواه لمعة عنه أو لمعة عن لمعة لا يمتاز إلا بكماله ولأنه كله الوجود وكل الوجود.

سؤال: فالوجود كلي، فله[٦] جزئيات ممكنة وأَتُمِّم على ما سبق؟

جواب: صِرفُ[٧] الوجود الذي لا أتمّ منه كلما[٨] فرضتَه فإذا نظرتَ فهو هو،[٩] إذ لا ميْزَ في صرف شيء. والمخالطُ[١٠] منه ليس هو الواجب المذكور إذ الذي فصّله الذهنُ إلى وجود وماهية ليس ممّا[١١] لا يقبل العرضي ويمنع الشركة، كيف ويقع بالضرورة تحت مقولة من المقولات. وهذه الهامات عرشيّة[١٢] فواجب الوجود لا يتكثر أصلًا وليس في الوجود واجبان.

طريق عرشي: لو كان في الوجود واجبان[١٣] لم يكن الاشتراك بينهما من جميع الوجوه إذ لا بدّ من مميّز. ولا الافتراق من جميع الوجوه إذ لا بدّ[١٤] من الشركة في وجوب الوجود فلا بدّ من اشتراك وافتراق، فيلزم إمكان المقسِّم والمقسَّم[١٥] وقد[١٦] فرضنا واجبين، هذا محال. وواجب الوجود لا جزءَ له من طريق آخر فإنه يصير معلولًا لجزئه[١٧] فيمكن.

١ م: وليس.
٢ ل: هذا.
٣ س – إن.
٤ س، م: واجبا.
٥ ل: لا قرب.
٦ ر: وله.
٧ م: ضرف.
٨ ر: كما.
٩ ط: فهو.
١٠ ر: والمخالطة.
١١ ر: ليس ما.
١٢ س، ل، م: عرشيات الهامية.
١٣ م: واجبا.
١٤ ر: الوجوه فلا بد.
١٥ س: والمقسيم.
١٦ ل: قد.
١٧ م: لجز.

Muhassilûn[1] der ki zorunlu varlığın türü, sadece onu gerektiriyorsa bu durumda kendi türünden başka bir zorunlu meydana gelmez. Şayet böyle değilse bu durumda türünün onunla hususileşmesi ancak bir illetle olur ki bu takdirde o zorunlu olmaz. Türü de sadece kendisi olur. Zira onun [zihinde ve dışarıda] bir cüzü yoktur; dolayısıyla onun ne cinsi ne de faslı vardır. Her cisim nicelik ve tanımın öğeleri bakımından bölünür. Onun tümeli de türlere ve teklere bölünür.[2] Zorunlu Varlık böyle değildir. Cisim ve onunla kaim olan şey, mümkün varlıktır ve kendinden önce zorunlu varlığa muhtaçtır.

Soru: Zorunlu Varlık, şeylerle "varlık"ta ortaklaşır. Bir şeyle onlardan farklı olması gereklidir. Bu durumda Zorunlu Varlık [ortak ve farklı şeylerden] bileşik bir şey olur, dolayısıyla [bunların] ma'lulü olmaz mı?

Cevap: Daha önce geçtiği üzere, mâhiyetin dışındaki bir şey sebebiyle olan ayrışmanın, eşit anlamlılık yoluyla gerçekleşen şeylerde olması gereklidir. Dereceli olma (teşkik) yoluyla gerçekleşen tümeldeki imtiyazın, şeyin kendisindeki kemâl itibariyle olması doğru olur.[3] Nitekim sana önceki ölçüt öğretilmişti.

Soru: Mutlak varlık, zorunlu olmayı gerekli kılıyorsa bu durumda her mevcudun böyle olması gerekir. Eğer gerektirmiyorsa zorunluluğun mümkün olması gerekir. Bu takdirde zorunlu varlığın zorunluluğu mümkün olur.

Cevap: Ya varlığın kısımlarından olan bizâtihi zorunlu, bu hususta beni desteklediğin şekilde zaruridir ya da zorunlu mefhumu bir zarureti gerektirmez; zira bu mefhum, hâdis ve mümkün şeyler hakkında da vâki olur, bu açıktır ve desteklediğin bir şeydir. Dolayısıyla öncüldeki "Eğer varlığın zorunlu olması gerekmiyorsa zorunluluk mümkün olur." sözün, doğru değildir. Zira zorunluluk ile muhtemel olanın veya umumi imkânın kastedilmesi mümkündür. Bu da onun (varlığın) mümkün olmasına bir zarar vermez. Bundan maksadımızla çelişen bir sonuç da doğmaz. Önceki ölçütü düşündüğünde

1 Kalın'ın, Dimitri Gutas'tan aktardığına göre, "muhassilûn" ifadesi, Aristoteles özellikle de İskenderiyeli Afrodisias geleneğinde başarılı görülen filozofları nitelemek için İbn Sînâ tarafından kullanılan bir terimdir. Anlaşıldığı kadarıyla Sühreverdî de bu terimi devam ettirmiştir. Bk. İbrahim Kalın, "Notes", *Metaphysical Penetrations*, ed. Mulla Sadra (Brigham Young University Press: Provo, Utah 2014), 82.

2 O bir cinsin altında olduğunda zihinde cins ve fasıldan oluşur, demektir. Onun faslı da yoktur. Zira fasıl zihni ayırımlardan ibarettir. O cisim değildir. Zira her cismin, niceliksel cüzlere ve tanımın cüzlerine ayrılması sebebiyle cüzleri olur. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 180.

3 Varlık, zorunlu ve mümküne tevâtu (eşit anlamlılık) yoluyla yüklem olsaydı sorudaki itiraz doğru olurdu. Fakat varlık ikisine teşkik yoluyla yüklemdir. Böyle olunca bir yüklemin, teklere kemâl ve noksan itibariyle vâki olması doğru olur. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 182.

قال المحصّلون واجب[1] الوجود إن[2] كان نوعُه يقتضي أن يكون هو، فلا يكون من نوعه واجب[3] آخر. وإن لم يكن فتخصص نوعه به لعلّة[4] فلم يجب فنوعه هو فحسب وإذ لا جزءَ فلا جنس ولا فصل، وكل جسم منقسم بالكمّ وأجزاءِ الحدّ وكليه[5] ينقسم[6] إلى أنواع وأشخاص، وليس واجب الوجود كذا والجسم[7] والقائم به ممكن فيحتاج إلى واجب قبله.

سؤال: واجب الوجود يشارك[8] الأشياء في الوجود فلا بدّ وأن يُفارقها بشيء فيتركّب ويصير معلولًا.

جواب: الامتياز قد سبق أنه بما وراء الماهية[9] يجب فيما يقع بالتواطي، وفي الكلي الواقع بالتشكيك[10] يصحّ الامتياز بالكمال في نفس الشي وقد علّمك القسطاسُ السابق.

سؤال: الوجود المطلق إن اقتضى أن يكون واجبًا فليكن كل موجود[11] كذا، وإن لم يقتضِ فالوجوب[12] ممكن فواجبُ الوجود وجوبُه ممكن.

جواب: إما أن الواجب بذاته من أقسام الوجود ضروري ساعدتني عليه،[13] وإما أن مفهومه لا يقتضي الضرورة إذ هو واقع على الحادث والممكن، أيضًا بيّن وساعدتَ.[14] فقولك في المقدّمة: وإن لم يقتضِ الوجود أن يكون واجبًا فوجوبُه ممكن[15] غير صحيح إذ[16] الوجوب لا يمكن إلا أن يُعنى به الإمكان العامّ أو المحتمل فلا يضرّه أن يمكن فلا يُنتِج نقيضَ مقصودِنا.[17] وإذا تأملتَ القسطاس السابق

١ م: فواجب.
٢ ل: وإن.
٣ ل: واجبا.
٤ م: علة.
٥ س، ط: وكليته.
٦ س: منقسمه؛ م: منقسم.
٧ م: فالجسم.
٨ م: شارك.
٩ س: الماهيّات.
١٠ م: بالتشكك.
١١ ل: موجودا.
١٢ ل: والوجوب.
١٣ ر – عليه.
١٤ ل: ساعدتني عليه.
١٥ س + كأنه.
١٦ س، م: إذا.
١٧ ر: مطلوبنا.

buna dönük bir yöneliş görmezsin. Zira mutlak zihnî mâhiyetler için söz konusu olan itibarlar, vâki ve aynî [mâhiyet] için söz konusu olan itibarlardan başkadır. Zorunlu tektir. Onun birliğinde çoğalma olmaz. Nitekim ölçüt bunu sana öğretmişti. Yine, "Her ne kadar zorunluluk bir illete muhtaç olmayan varlığın kemâlinden başka bir şey olmasa da zorunluluk, ona ilâvedir." şeklindeki bir zan, bu ölçütle giderilmiş olur.[1] Zorunlu Varlık cinsle ilgili bir mânada eşya ile ortaklaşmaz. Dolayısıyla o, fasla muhtaç değildir.

Soru: O bir konuda olmayan mevcuttur. Dolayısıyla cevher kategorisinin altına girer.

Cevap: Bu, cevherin hakiki tanımı ve betimi değildir. Bununla birlikte bir konuda olmayan mevcut ifadesiyle bilfiil bir şey kastedilmez ki C'nin cevher olduğunu bilen kimse zaruri olarak onun mevcut olduğunu bilsin! Cevherliği C'ye nispet etmek ma'lûl olmayan bir şeydir. Fakat bilfiil varlık için cevherliğin nispeti ma'lûldür.[2] Hatta bununla, "C'nin bir mâhiyeti vardır ve bu mâhiyet mevcut olduğunda bir konuda olmaksızın var olur." anlamı kastedilir. Salt varlık ise böyle değildir.

Üstelik daha önce geçtiği gibi, varlık cins olmadığında olumsuzluğa ait bir şeyin izâfeti sebebiyle cinsliği hak etmez.

Onun cinsi ve faslı olmadığından tanımı yoktur.

Ondan başka zorunlu olmadığından onun dengi de yoktur.

Konuya muhtaç olmadığı için, daha önce geçtiği üzere, zıddı da yoktur. Her şey, onun ma'lûlüdür. Aynı şekilde halkın, birbirini engelleyen kuvvetteki denk şey diye açıkladığı anlamda onun bir zıddı[3] yoktur.

Onun boyutu yoktur ki ciheti olsun! Ona ancak aklî işaretle işaret edilir.

O sırf varlıktır ve kendinde mevcut olan zâtın ta kendisidir.[4] Her hüviyet onun nûrundan düşen bir kıvılcımdır. Mutlak anlamda ondan başka bir şey yoktur.

---

1 Bir şeyin yetkinliği ayanda ilâve değildir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 185.

2 Cevherliğin cevhere nispeti, varlığın cevhere nispetinden farklıdır. Bir şeyin cevherliği varlığının bilfiil olması değildir; yine bir konuda olması da değildir. Bu sebeple cevheri tarif edecek şekilde "bir konuda olmaksızın bilfiil mevcut." denilmesi doğru değildir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 187.

3 İlk zıt, ıstılah anlamında; ikinci zıt da örfi kullanıma göredir. Istılahî anlamda zıtlar, aynı konuda birbirini takip eden şeylerdir. Onun konusu olmadığı için zıddı yoktur. Ayrıca karşılıklılar konusuna bakınız. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 189. Örfi kullanımdaki ise sağ sol, alt üst gibi zıt yönde ortaya çıkan kuvvet içindir.

4 İbn Kemmûne bu ifadeye bir taksimle şöyle izah eder: Mevcudun kısımları şunlardır 1. Zâtı için ve zâtıyla var olan, 2. Zâtı için fakat zâtından başkasıyla mevcut olan, 3. Ne zâtı için ne de zâtıyla var olan. İlki Bârî, ikincisi cevher üçüncüsü de arazdır. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 190.

لا ترى لهذا اتّجاهًا[1] إذ للماهية الذهنيّة المطلقة اعتبارات غير ما للماهية[2] للعينيّةِ الواقعة، وهو واحد ولا تزيد وحدته عليه وقد علّمك القسطاس. واندفع[3] بالقسطاس أيضًا ما يُظنّ من[4] أن الوجوب يزيد عليه مع أن الوجوب ليس إلا كمال الوجود الغير المحتاج إلى علّة[5] فحسبُ. واجب[6] الوجود لا يشارك الأشياء في معنى جنسيّ فلا يحتاج إلى فصل.

سؤال: هو موجود[7] لا في موضوع فيقع تحت مقولة الجوهر.

جواب: ليس هذا حدًّا[8] للجوهر ولا رسمًا حقيقيًّا ومع ذلك لا نعني[9] الموجود لا في موضوع بالفعل حتى أن[10] مَن علم أن الجيم[11] جوهر علم بالضرورة أنّه موجود ونسبة الجوهريّة إليه غير معلولة بخلاف الوجود بالفعل، بل معناه أن له ماهية إذا وجدت تكون لا في موضوع والوجود البحت ليس كذا.

ثم الوجود إذا لم يكن جنسًا كما[12] سبق فبإضافة أمر سلبيّ ما استحقّ الجنسيّةَ، وإذ لا جنس[13] ولا فصل له[14] فلا حدّ له.

وإذ لا واجبَ غيره فلا نِدّ له.

ولمّا كان بريًّا عن الموضوع فلا ضدّ له على ما سبق وكل معلوله[15] فلا ضدّ له الذي فُسِّر في إطلاق العامّة بالمساوي في[16] القوّة الممانع.

ولا بُعدَ له فلا جهةَ فلا[17] إشارة إليه إلا بإشارة عقليّة.

وهو الوجود البحت فلا ذاتَ في نفسه موجودة[18] إلا هو. وإذ كل هويّة شرر[19] من نوره فلا هو على الإطلاق إلا هو.

١ م: اتجاه.
٢ س، ل، م – للماهية.
٣ ل: وقد اندفع.
٤ م – من.
٥ ل: العلة.
٦ م: وواجب.
٧ ل: الموجود.
٨ م: حد.
٩ س + به.
١٠ س، ل، م – أن.
١١ ط: الجسم.
١٢ س، ل، م: لما.
١٣ س، م + له.
١٤ ل، م – له.
١٥ م: معلولة.
١٦ م: وفي.
١٧ ر: ولا.
١٨ س، م: موجود.
١٩ ل: سواه.

İtibarlara göre onda bölümleme imkânsız olduğu için, o mutlak birdir.

O haktır. Zira her şeyin hakikati, sahip olduğu sabit varlığının hususiyetidir. "Bizâtihi varlığı, hususiyeti olan"dan, hakikati daha çok hak eden bir şey yoktur. Hak bazen, "bir şeyin varlığına inanmanın doğru olması" anlamında kullanılır. Dolayısıyla, Hak olmayı, varlığına inanmanın daima doğru olduğu şeyden daha çok hak eden bir şey yoktur. Hatta o zâtından dolayı mevcut ve sırf varlık olduğu için bunu hak eder.

O her şeyin arzuladığı ve varlığını ondan aldığı bir şey olması itibariyle ve fayda veren olması itibariyle sırf iyiliktir. Daha sonra da bileceğin üzere kötülük, yokluğa ilişkindir. İmkân ise kötülüktür; zira onda varlığı hak etme söz konusu değildir. İmkânın, yokluğa ilişkin olması bu mânadan dolayıdır. Mutlak iyilik ise mutlak varlıktır. O tamdır ve kendi türünden başka bir zâtın olması söz konusu değildir.

Başka bir yol: 1. Zorunlu Varlık hakkındaki burhanlardan biri de şudur: Madde zorunlu olmadığı gibi, sûret de zorunlu değildir. Aksi hâlde her biri diğerine ihtiyaç duymazdı. Her birinin, diğerinin varlığını zorunlu kılan iki şey olması da mümkün değildir. Zira bu durumda o hem kendisinin hem de diğerinin illeti olur ki bu muhaldir. Dolayısıyla madde ve sûretin toplamı olan cisim, mümkündür dolayısıyla cisimsel olmayan bir zorunluya muhtaçtır. Aksi hâlde söz, zorunluya ulaşıncaya kadar devam eder. Cisimlerin sonlu olması zorunludur.

Zorunlu Varlık ise iki şeyden oluşmaz. Aksi hâlde onun durumu, cismin durumu gibi olur.

2. Bildiğin üzere hareketler cisim için tabii değildir. Dolayısıyla hareketlerin, hareket etmeyen ve değişmeyen bir hareketlendiricisi vardır. Eğer hareketlendirici mümkün ise zorunluya ulaşıncaya kadar bu devam eder.

Zikri geçen birinci yöntem, hareket delilinden daha üstündür. Bu itibarla varlık deliline bakılır ve zorunlu varlığa şahit oluruz. Böylelikle zorunluyu, onunla da diğer şeyleri biliriz.

ولمّا امتنع فيه القسمة على الاعتبارات فهو الواحد المطلق.

وهو الحقّ لأن حقيقة[1] كل شيء خصوصيّة وجوده الثابت له، فلا أحقَّ بالحقيقة ممّن[2] نفس وجوده خصوصيّته.[3] والحقّ قد[4] يقال بإزاء ما يكون الاعتقاد بوجوده صادقًا فلا أحقّ بأن يكون حقًّا ممّن يدوم الاعتقاد بوجوده صادقًا، بل[5] وبأنه لذاته[6] موجود بل ولأنه هو[7] الوجود[8] البحت.

وهو الخير المحض باعتبار أنه يتشوّقه كل شيء ومنه وجوده وباعتبار أنه[9] نافع. والشر عدميّ كما ستعرف[10] والإمكان شر[11] إذ ليس فيه استحقاقُ وجود وأُخذ عدميًّا لهذا المعنى، فالخير المطلق هو الوجود المطلق وهو تام لم يفصِل من نوعه ما يكون ذاتًا أخرى.

طريق[12] **آخر**: من البرهان على واجب الوجود هو أن الهيولي غير واجبة ولا الصورةَ[13] وإلا استغنى كل عن صاحبه. ولا يجوز أن يكون شيئان كل يجب به وجود الآخر[14] فيكون علّةً لنفسه وعلّتِه، وذلك محال. فمجموعهما[15] وهو الجسم ممكن ومحتاج[16] إلى واجب غير جرميّ وإلا عاد الكلام إليه[17] والأجسام واجبةُ التناهي.

ولا يتركّب ذلك الواجب عن أمرين وإلا كان[18] حالُه حالَ الجسم.

وأيضًا لما عرفتَ أن الحركات ليست بطبيعيّة للجسم فلها محرِّك غير متحرّك وغير متغيّر، فإن[19] أمكن انتهى إلى واجب.[20]

والطريق الأول أشرف فننظر إلى الوجود فنشهد بالواجبِ فنعرف[21] الواجب وبه غيره.

---

١ ل: حقيقته.
٢ م: من.
٣ س – الثابتِ له ... وجوده خصوصيّته.
٤ م – قد.
٥ م: قابل.
٦ ر: بذاته.
٧ س – هو.
٨ م: الوجو.
٩ ط – يتشوّقه كل شيء ومنه وجوده وباعتبار أنه؛ م: وباعتبا أنه.
١٠ ل: ستعرفه.
١١ ل: شي.
١٢ س، م: وطريق.
١٣ م: ولا الضرورة.
١٤ م: لآخر.
١٥ ر، ل: فمجموعُها؛ م: مجموعهما.
١٦ س، ل، م: ويحتاج.
١٧ ل – إليه.
١٨ ر: لكان.
١٩ م: وإن.
٢٠ ل + الوجود.
٢١ م: فينظر إلى الوجود فيشهد بالواجبِ فتعرف.

Başka bir yol: Belirttiğimiz üzere, kategorileri [beşle] sınırlandırmaya ilişkin bir burhanı Allah bize kolay kıldı. Şöyle ki Zorunlu Varlık herhangi bir kategorinin altında yer almaz. Zira her bir kategorinin tekillerinin, muhakkak sûrette hâdis olduğu veya bir ayırt edici veya bir mahalle ihtiyaç duyduğu görülmüştür. Dolayısıyla her biri mümkün olup, hususileşen cinsi de mümkün olur. Her birinin cinsinin tabiatında da imkân bulunur. Zira zorunlu olan bir şey, mâhiyeti gereği herhangi bir sebeple mümkün olmaz. Kategorilerin tümü mümkün olup, kendileri altında yer almayan bir zorunluya ihtiyaç duyar. O da [mâhiyet ve varlık şeklinde] çoğalmayan sırf varlık olur; şu hâlde çoğalma, [çoğalanın] imkânına izin veren bir temyiz ediciye muhtaçtır.

İkinci Telvîh: Zorunlunun Sıfatlarına Dair Genel Bir Söz Üzerine

İki çeşit zâttan bahsetmek makuldür. (1) Kemâli, kendisi sebebiyle olan zât; (2) diğeri de, birincinin bizâtihi sahip olduğu şeylerin toplamına, sıfatlarla sahip olduğu farz edilen zâttır. Sarih akıl, kemâlinde ilâve bir şeye ihtiyaç duymamasından dolayı birincinin diğerinden daha tam olduğuna hükmeder. Dolayısıyla sıfatlardan soyut zât, kendinde bu kemâllere hatta daha çoğuna bizzat sahip olduğunda [zâtı] onlarla tamamlanan şeyden daha yetkin olur.

Zabıt: Fâil ve kabil (etki alan) her zâtın, bir yönüyle fiilinin, diğer yönüyle de kabulünün olması iki vecihten dolayı ileri gelir.

Birinci vecih: Fâilin fiili bazen başkasında olurken kabilin kabulü başkasında olmaz.

İkinci vecih: Kabil olmak ancak hazır olmayı (teheyyu) ve istidadı gerektirir; fâil olmak ise zorunluluğun gerektirdiği bir şeydir. İmkânı gerektiren şey, zorunluluğu gerektiren cihetten başkadır. Zorunluluk kabil olmanın gerektirdiği kuvveyi iptal eder. Bizâtihi olan bir şey, zâtının gereği olan şeyi iptal etmez. Şu hâlde iki cihet vardır. Şayet bu ikisi, tek bir cihet olsaydı binefsihi fâil olan her şey, aynı zamanda kabil bir şey olurdu. Binefsihi kabil olan her şey de fâil olurdu. Bu iki cihete ilişkin söz, eğer bu ikisi bir başkasından alınmışsa, zâtın hakikatindeki iki yöne ulaşıncaya kadar uzayıp durur.[1]

1 Fâil ve kabil olan zâtta fiil ve kabul ciheti ya ona dâhil olur veya ondan hariç olur veyahut biri dâhil diğeri hariç olur. İki cihet veya birisi ondan hariç ise bu durumda onları veren ya kendi zâtı olur veya başkası olur. Kendi zâtı ise iki cihet de onda demektir. Başkası ise onda bu iki cihetin olması gerekir. Değilse devir ve teselsül olur. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 201.

طريق آخر: وإذ يسّر الله لنا برهان[1] حصر المقولات فيما ذكرنا فواجب الوجود لا يقع تحت مقولة، إذ ما من مقولة إلا وشوهِد من جزئياتها حادث أو مفتقر[2] إلى مميّز أو محلّ فيكون ممكنًا فيمكن جنسُه المخصِّصُ[3] ففي طبيعة جنسه[4] الإمكان إذ ما يجب لماهيّته لا يمكن بسبب. فجميع المقولات ممكنة مفتقرة إلى واجب لا يقع تحتها فيكون وجودًا بحتًا غير متكثّر، فيحوج التكثّر[5] إلى مميّز مُؤذِن بالإمكان.

التلويح الثاني: في كلام جُمليّ في صفاته

إن من المعقول قسمين[6] ذات كمالُها بنفسها وذات فُرِض أن جميع ما للأولى بنفسها فلها[7] مع الصفات،[8] وصريحُ العقل حاكم[9] بأنّ الأولى أتمُّ لعدم افتقارها[10] في كمالها إلى زائد.[11] فالمتجرّدة عن الصفات إذا كان لها في نفسها[12] من الكمالات ما[13] للمحفوفة بها بل أكثر فهي[14] أكملُ.

ضابط: كل ذات فعلت وقبلت فالفعل بجهة والقبول[15] بأخرى لوجهين:

الأول:[16] أنّ الفعل للفاعل قد يكون في غيره والقبول للقابل لا يكون في غيره.

والثاني:[17] أنّ القابليّةَ لا يقتضي إلا التهيّؤ[18] والاستعداد، والفاعليّةَ مقتضية للوجوب[19] فالمقتضي للإمكان غيرُ جهة نقتضي[20] الوجوب.[21] والوجوب مبطل للقوّة التي اقتضاها القابليّة، ولا يُبطل شيء[22] بذاته ما اقتضاه لذاته فهما جهتان. فلو[23] كانتا جهةً واحدةً لقبل[24] كل ما فعل بنفسه وفعلَ كل ما قبل بنفسه. وهاتان[25] الجهتان يعود الكلام إليهما حتى تنتهي إلى جهتين في حقيقة الذات إن كان ما استفادتهما[26] من غيرها.

١ س + على.
٢ س: ومفتقر.
٣ س + به.
٤ س – جنسه؛ م: الطبيعة جنسه.
٥ ر – التكثر.
٦ ب، ر، ط، ل، م: قسمان.
٧ س: لها.
٨ م: الضمات.
٩ ل، م: صرح العقل حاكما.
١٠ ل – افتقارها.
١١ ل: زائدة.
١٢ س: له في نفسه.
١٣ س – ما.
١٤ س: فهو.
١٥ م: القبول.
١٦ ر: آ.
١٧ ر: ب.
١٨ م: التهيأ.
١٩ م: للوجود.
٢٠ م: يقتضي.
٢١ س: الوجود.
٢٢ م: الشيء.
٢٣ ر، م: ولو.
٢٤ ر: فقبل.
٢٥ ل، م: وهاذان.
٢٦ س: استفادتها.

Özet: Zorunlu varlığın, zorunlu sıfatının olması mümkün değildir. Öğrendiğin üzere varlıkta iki zorunlu yoktur. Ayrıca, her biri sırf varlık olan iki şey de olmaz. Yine, zaruri olarak zâtla kaim olan sıfatlar da yoktur. Şayet zâtla kaim sıfatlar olsaydı hiçbirisi zorunlu olmazdı. Veyahut sıfat sadece onunla kaim olur; başkasıyla kaim olan her şey başkası olmadıkça kendisi de olmazdı. Bu durumda varlığı başkasıyla olur ve zâtından dolayı mümkün olur, dolayısıyla sıfat mümkün olurdu.

Zât, sıfatları tercih edici değildir. Zira biricik olan zât, bir yönüyle kabul edici, bir yönüyle de fâil olur ki bu imkânsızdır. Sıfatı tercih eden başka zorunlu de yoktur. Zira onun dışında zorunlu bir şey yoktur. Aynı şekilde zorunlu, ma'lûlünden etkilenmez. Bu besbellidir. Gerçi ma'lûl, fiili olan ve bir fiilden etkilenen bir şeydir. Dolayısıyla ma'lûl iki ciheti de içine alır. Hak olan Bir, iki cihetten münezzehtir.

Arazî olan yüksek esasların bir kısmı, zorunluya ancak izâfetle câiz olur, ilkelik ve nedensellik gibi. Zira sende bir değişiklik olmadan sağındaki veya karşındaki bir şey değişir. Bu durumda [izâfet hâlinde] şeyin kendinde kabul ve değişikliğe ihtiyaç duyulmaz. Yüksek esasların dışındaki şeylerden, zikri geçen imkânsızlıklardan biri doğar. Şu hâlde:

1. Yüce Zorunlunun izâfetin gerektirdiği sıfatlar değil **izâfî sıfatları** vardır [râzıklık ve musavvirlik gibi]. İzâfetten kaynaklanan sıfatlar olsaydı bunlar kendiliklerinde bir keyfiyet vb. bir şey olur, bu da yukarıda zikri geçen imkânsızlıkları gerektirirdi.

2. Yüce Zorunlunun, kuddûsiyet, ferdiyet ve ahadiyet gibi **selbî sıfatları** vardır. Bu, arazların olumsuzlanmasıdır ve saltanatı aziz olanın vahdaniyetine halel getirmeyen bir bölümlemedir.

Toplayıcı Bir Zabıt: Bir şey hakkında aklın, cisimleşme, birleşme, herhangi bir araz ve çoğalma hususunu itibara almaksızın sadece onun, bir zât ve mevcut olmasını dikkate alarak "bir zâtın kemâli" ve "[bu kemâl] umumi imkân ile mümkün olup, Zorunlu Varlığa umumi imkânla mümkün olur" diye hükmettiği her şey, onun için zorunludur.

مخلّص: واجب الوجود لا يجوز أن يكون له[1] صفة واجبة لِما علمتَ أن لا واجبان في الوجود، ولا شيئان كل هو الوجود البحت. وأيضًا بالضرورة[2] قامت الصفاتُ بالذات، فإن قامت[3] أيضًا بها فليس ولا واحد منهما بواجب أو قامت الصفةُ وحدها بها وكل[4] ما قام بغيره لو لم يكن هو لم يكن، فوجوده[5] بغيره فيمكن لذاته فالصفة ممكنة.

٥ وليس مرجّحها الذاتُ فتَقبل الذاتُ الوحدانيّةُ[6] وتفعل بجهة،[7] هذا محال. ولا غير الواجب إذ لا واجب[8] غيرُه ولا ينفعل أيضًا عن معلوله[9] وهو بيّن[10] مع أنه يكون فعلَ وانفعلَ عن الفعل فاشتمل على جهتين، تعالى الواحد الحقّ عنهما.

فمن الأمّهات[11] العوالي العرضيّة لا يجوز عليه إلا الإضافة كالمبدئيّة والعلّيّة، إذ يتغيّر ما في[12] يمينك أو في[13] محاذاتك دون[14] تغيّرك فلا يحتاج إلى قبول وتغيّر[15] في ١٠ نفس[16] الشي، وما سواها من العوالي يلزم منها شيء من المحالات التي ذُكرت:[17]

فله تعالى صفات إضافيّة لا صفات يلزمها الإضافةُ[18] فتكون في نفسها[19] كيفيّةً أو نحوَها ويلزم ما قلنا.

وله صفات سلبيّة كالقدّوسيّةِ والفرديّةِ والأحديّةِ وهي[20] سلوب لعوارض وقسمة[21] لا تُخِلّ بوحدانيّته[22] عزّ سلطانُه.

١٥ **ضابط جامع**: كل شيء حكم العقلُ أنه كمال لِذات[23] ما من حيث هي ذات وموجود[24] من غير اعتبار خصوص تجسّم وتركّب وعارض ما وتكثّر، وممكن بالإمكان العامّي فيمكن بالإمكان العام[25] على واجب الوجود فيجب،

١ ل – له.
٢ ل: المرورة.
٣ س + هي.
٤ ل: بواجب الوجود قامت الصفات وحدها وبها كل.
٥ س، م: فوجوبه.
٦ ب، ر: الذاتية.
٧ ل: واحدة.
٨ م: وجب.
٩ م: معلولة.
١٠ ر: وهو من تبينه.
١١ ل: أمها.
١٢ س، ل، م: على.
١٣ س: وفي؛ ل – في.
١٤ ل: ودون.
١٥ ل: ونعت.
١٦ م: النفس.
١٧ ر، س، م: التي ذكر؛ ل: الذي ذكرت.
١٨ ل: إضافيات يلزمها الإضافات.
١٩ س: فيكون في نفسه كيفية ممن في نفسه.
٢٠ م: وهو.
٢١ م: وقسيمه.
٢٢ م: بوحدانية.
٢٣ ل: الذات.
٢٤ ر: ولوجود؛ م: موجوده.
٢٥ ل: العامي.

Zira bu, varlık olması bakımından varlığın kemâlidir ve çoğalmayı gerektirmez ki imkânsız olsun! Zorunlu olan Sırf Varlık kendinde çoğalma olmaksızın her kemâle layıktır. Her kemâlin vericisi odur. Kemâlden yoksun olanın onu vermesi imkânsızdır; aksi hâlde kemâli alan onu verenden daha üstün olurdu ki bu muhaldir. Hayat, ilim ve bu ikisinin dışındaki [kemâller de] böyle olup, onun hakkında zorunludur. Zorunlu Varlık hakkında umumi mümkün, zorunludur. Zira hususi imkân itibariyle hiçbir şey onun hakkında mümkün değildir. Aksi hâlde onda imkânlık ciheti gerekir dolayısıyla çoğalır. Bu, bir maksada bağlı olarak ertelediğimiz daha sonra öğreneceğin bir husustur.

Üçüncü Telvîh: Fiil ve İbda'

Çoğunluk zanneder ki fiil, daha önce yok iken bir şeyin varlığının başkasından olmasıdır. Birçoğu da şunu söyler: Bârî'nin yokluğu farz edildiğinde âlemin varlığı bundan bir zarar görmez. Çünkü mevcut, varlığı sebebiyle fâile ihtiyaç duymaz; dolayısıyla var olan bir şey [yeniden] var edilmez. Onlar, ustasından sonra da var olmaya devam eden binayı buna örnek olarak göstermişlerdir.

Biz, daha önce yok iken varlığı başkasından olan bir şey düşünelim. Onun bir fiilin eseri olduğu kabul edilen bir husustur. Bu mefhumda katkısı olan, ona ilâve olan ve onda ortaya çıkan bir şeyi anlarız ki bu şey fiilin eserinden ya daha hususidir veyahut bu şey, gerekli bir şey olur da zâtında mevcut olduğu için belirtilmez. Bu durumda o fiilin eserinden daha umumi olur, tıpkı [ilkinde bir şeyin] irade ile veya ikincisinde [olduğu gibi] tabiatla kayıt altına alınması böyledir.

[Buna göre biz de diyoruz ki] bu şeylerin, fiilin eseri oluşuna bir katkısı yoktur. Zira irade ve tabiatla kayıt altına almak, fiil mefhumuyla çelişmediği gibi tekrarı da gerektirmez, tıpkı "tabiatından dolayı yaptı" sözünde olduğu gibi. Bu sözde irade şart olsaydı, [yani "tabiatından dolayı iradeyle yaptı" şeklinde olsaydı] çelişme gerekirdi veyahut tabiat şart koşulsaydı, [yani "tabiatından dolayı tabiat yaptı" şeklinde olsaydı] bu sefer de tekrar ortaya çıkardı.

[Fiilin mefhumunda] "yokluğun önce gelmesi" şeklindeki bir kaydın hiçbir veçhi yoktur. Zira hâdis için söz konusu olan yokluk, fâile nispet edilmez. Bilakis hâdisin fâile nispeti, fâilin ona varlık vermesi yönüyledir. Hatta hâdis yok iken [illetle değil de] bizâtihi var olsaydı bu durumda fiil olmazdı. O hâlde fâile olan taalluk, mümkün olan varlığının fâile taalluku itibariyledir.

لأنه[1] كمال للوجود[2] من حيث هو وجود ولا يوجب تكثّرًا فلا يمتنع. والوجود[3] البحتُ الواجبي أولى بكل كمال غير متكثّر،[4] وهو المعطي لكل كمال ويمتنع أن يُعطي الكمال القاصرُ عنه فيصير المستفيد أشرف من المفيد، فهذا[5] محال. وإذا كان العلم والحياة وغيرهما كذا فيجب له. والممكن العام على واجب الوجود يجب له،[6] إذ لا يمكن بالإمكان الخاصّي شيء عليه فيوجب فيه جهةً إمكانيّةً فيتكثّر،[7] وهذا تعرفه فيما بعدُ أخّرناه لغرض.

التلويح الثالث: في الفعل والإبداع

ظَنّ العامّةُ أن الفعل هو أن يكون وجودُ شيء[8] عن غيره بعد أن لم يكن، وكثير منهم قال:[9] إن البارئ[10] لو[11] فرض عدمه لا يخلّ بوجود العالَم إذ الموجود بوجوده استغنى عن الفاعل فلا يوجِد ما وُجد، ومثّلوا بالبِناء الباقي بعد البَنّاء.

فلَنا[12] أن ننظر فيما إذا كان وجودُ شيء عن غيره بعد أن لم يكن فإنه سلِّم مفعوليّته، فنرى[13] ما له مدخل في المفهوم وما زاد وأورِد[14] فصار أخص من المفعول أو وجب فحُذف[15] فصار أعم كتقييد[16] بالإرادة أو الطبع،[17] فنقول:

أما أن هذه لا مدخلَ لها، فلأن التقييد بها لا يُناقِض[18] مفهوم الفعل ولا يوجِب التكرر[19] كقولك فعل بالطبع لو[20] كان مشروطًا فيه الإرادة لناقض أو الطبعُ لتكرّرَ.

وأما أن التقييد بسبق العدم لا وجهَ له، فلأن العدم للحادث[21] لا يُنسب[22] إلى الفاعل بل نسبة الحادث إليه من حيث إفادة الوجود. حتى لو وُجد بذاته بعد العدم لم يكن فعلًا، فإذن التعلّق بالفاعل من حيث تعلّق وجوده الممكن به.[23]

١ م: أنه.
٢ ر: الوجود.
٣ ل: الوجود.
٤ م: مكثر.
٥ ل، م: هذا.
٦ س – له.
٧ ل: بها.
٨ م: الشيء.
٩ م: قالوا.
١٠ ر، س + تعالى.
١١ ط، م – لو.
١٢ م: قلنا.
١٣ ر، م: ونرى.
١٤ ل: أورد.
١٥ س: يحذف.
١٦ م: كتقييده.
١٧ ر، ل: بالطبع.
١٨ ر: لا ينافي.
١٩ س، ل، م: التكرير.
٢٠ ر: ولو.
٢١ ط: الحادث.
٢٢ م: لا ينتسب.
٢٣ س – به.

"Başkasıyla zorunlu olma" mefhumu zâtı gereği [mefullüğün] devamına ve devamsızlığına mâni değildir. Sen de bilirsin ki bir şey için devamlı olup, başkası için devamlı olmayan sıfatı, [devamlı olarak sahip olana] hamletmek daha uygundur. Bu sıfat ikinciye ancak birinciden sonra ilişir, aksi olmaz. İki şeyden biri dâimî olarak başkasıyla zorunlu, diğeri de herhangi bir vakitte zorunlu oluyorsa zorunluluk ikinciye ancak birinciye iliştikten sonra ilişir. Dolayısıyla devamlı olana, "Herhangi bir vakitte başkasıyla zorunludur." demek uygun iken hâdis olana "Dâimî olarak onunla zorunludur." denilemez. Birincisi, fâil ve mefullük nispetine daha layıktır, her ne kadar ıstılah olarak ona meful, yani fiilin eseri denmese de. Istılah hususunda tartışmaya gerek yoktur. Buna daha üstün bir terim bulalım ve ona da "ibda'" diyelim.

İlâveten, mümkün, zâtından dolayı zorunlu olmaz. Onun tercih edilmesi ve mevcut olarak devamlı ve zorunlu oluşu, başkası sebebiyledir. Zira fâil yok olur ve mümkün zâtı gereği varlığını sürdürürse bu takdirde o kendinde tercih edici bir zorunlu olur.

Soru: İlk zamandaki varlık, ikinci zamanda da devamını tercih etmektedir.

Cevap: Tercih edicinin, tercih esnasında devamlı olması gerekir. Çünkü ma'dûm, tercih edemez. [Ma'lûlü] zamana izâfe etmek, tercih edicinin batıl olması sebebiyle batıl olur. Dolayısıyla ma'dûm nasıl tercih etsin? Bina ve bina ustası örneğine gelince bilinmelidir ki bir şeyin bazen "varlık illeti" ve bir de "sebat illeti" olur, meselâ heykel böyledir. Onun varlığının, bir fâil illeti vardır, bir de şeklini koruyan unsurun kuruluğu gibi sebat illeti vardır. Bazen bu iki illet tek bir şey olur. Suya şekil veren kap gibi ki suyla beraber olduğu müddetçe onun şeklini devam ettirir. Varlık illeti kaybolup, sebat illeti devam etmiyorsa bu durumda onun sebatı da tasavvur edilmez.

Dördüncü Telvîh: Ma'lûlün İlletten Kaynaklanması ve Nihayeti Gerekli Olan ve Olmayan İlletlerin Keyfiyetine İşaret Üzerine

Bil ki gereken şeyin var olması ve gerekmeyen şeyin ortadan kalkması gibi, illetin, onu illet kılan cihetler üzere olması bakımından, ma'lûlün varlığı illete taalluk eder; tıpkı marangozun kendisi gibi bir yardımcıya,

ومفهوم الوجوب بالغير لذاته لا يمنع الدوامَ واللادوامَ، وتعلم أن الصفة الدائمةَ للشيء الغير الدائمة لغيره حملها عليه أولى منه، ولم يلحق الثاني إلا وقد لحق الأول دون العكس. فإذا كان شيئان[1] واجب بغيره دائمًا وواجب[2] به وقتًا ما فلم يلحق الوجوبُ بالثاني إلا وقد كان[3] لاحقًا بالأول فيصح[4] أن يقال للدائم أنه واجب[5] بغيره وقتًا ما، ولم يمكن أن يقال للحادث إنه واجب به دائمًا فالأول هو أحقّ بالنسبة إلى الفاعل والمفعوليّة، وإن لم[6] يُسمّ مفعولًا اصطلاحًا فلا مشاحّةَ فيه فليُخترع له اسم أعلى[7] وهو الإبداع.

ثم الممكن لا يصير واجبًا من ذاته فترجّحُه ما دام موجودًا ووجوبُه بغيره،[8] إذ لو انتفي الفاعل[9] وبَقي لذاته صار واجبًا في نفسه مرجّحًا.

سؤال: الوجود في الزمان الأول رجّح بقائه في الزمان الثاني.

جواب: المرجِّح لا بدّ وأن يبقى لدى الترجيح إذ المعدوم لا يرجِّح، والإضافة إلى الزمان باطلة ببطلانه فكيف يُرجِّح. وأما مثال البِناء والبَنّاء فليُعلَم[10] أن الشيء قد يكون[11] له علّة وجود وعلّة ثبات كالصنم مثلًا فإن علّة وجوده الفاعلُ وعلّة ثباته يبوسةُ العنصر الحافظ لشكله. وقد يكون علّتُهما واحدًا[12] كالقالب المشكّل للماء المُبقى للشكل ببقائه معه. فإذا عُدِمت علّة الوجود[13] لم يبق علّة الثبات فلا تصور الثبات.[14]

التلويح الرابع: في ترتّب[15] المعلول على العلّة والإشارة إلى كيفيّة العلل التي وجب فيها النهاية وما لم يجب

اعلم أن وجود[16] المعلول يتعلّق[17] بالعلّة من حيث هي[18] على الجهات التي صارت بها علّة من وجود ما ينبغي وارتفاعِ ما لا ينبغي كالحاجة إلى معاون كالنشّار[19] إلى مثله

١ س + أحدهما.
٢ س: دائما وآخر واجبا؛ ل: دائم وواجبا.
٣ س، ل، م: وكان.
٤ م: وصح.
٥ ر: للدائم واجب؛ س: للدائم أنه واجب الوجود.
٦ س – لم.
٧ ر: اسما أعلى؛ م: اسما على.
٨ م: بغير.
٩ م: الفاعلى.
١٠ ب، ط: فيعلم.
١١ س – قد يكون.
١٢ م: واحد.
١٣ س، ل، م + إن.
١٤ س: فلا تصور للوجود والله تعالى اعلم؛ ل، م: للوجود.
١٥ س، ل، م: ترتيب.
١٦ م: الوجود.
١٧ ر: متعلق.
١٨ ب، ط: هي هي.
١٩ ل: كما يشار؛ م: كما لنشار.

herhangi bir vakte, bir maddeye, bir engelin ortadan kalkmasına, bir organın varlığına, iradeye veya yemek istemede açlığa duyduğun ihtiyaç gibi bir güdüleyiciye ihtiyaç duymak gibi. Başkasına bilfiil illet olan her şeyin, [illet olmada] bir katkısı vardır. Bunların tamamı var olunca ma'lûl gecikmeksizin var olur. Ma'lûlün ortadan kalktığında bunun sebebi, ya illetinin bütün cüzlerinin veya illet olan cihetinin ortadan kalkmasıdır. İlletin yokluğu iki şekilde[1] süreklilik arz ediyorsa ma'lûlün yokluğu da süreklilik arz eder. İlletin varlığı bilfiil devam ediyorsa ma'lûl de var olmaya devam eder.

İbda', maddeye, vakte ve herhangi bir şarta dayanmaksızın bir şeyin varlığının bir şeyden kaynaklanmasıdır. İbda', maddeye nispet edilen "tekvin"den, herhangi bir vakte nispet edilen "ihdas"tan başkadır ve bu ikisinden daha üstündür. Öncesinde yokluk bulunan her şey, zikri geçen şeylerden birinin hazır olmasına ihtiyaç duyduğu için, ibda' edilmiş bir şey değildir.

Bil ki bizzat yetkin illetten sonra gelen mümkünün başkası sebebiyle zorunlu oluşu, aklen zâtından dolayı mümkün olduktan sonradır. Zira o zâtıyla zorunlu veya imkânsız olsaydı başkasıyla bir ilişkisi olmazdı. Mümkün, varlığı hak etmez. Yokluğu hak ettiğini de söylemiyorum ki imkânsız olsun! Dolayısıyla onun varlığı hak etmesi, başkası sebebiyle varlığını hak etmeden önceki imkân itibariyle değildir. Şu hâlde mümkünün aklen mevcut oluşu, bizzat mevcut oluşundan önce değildir. Bu, her vakitte devamlı olarak başkasıyla meydana gelen zâtî bir hudûstur. Zira mümkün, zâtından dolayı değil ancak başkasından dolayı varlığı hak eder. "O'nun vechinden başka her şey yok olacaktır." (Kasas, 28/88) Onun vechi ifadesiyle, zorunluluk ciheti kastedilmektedir.

Bir şey hudûs ettiğinde hiç kuşkusuz onun varlığı tercih edilmiş demektir. Dolayısıyla bir tercih edicinin veya tercihte katkısı olan bir cihetin [daha önceden] hudûs etmesi gerekir. Şayet tercih devam ediyorsa tercih edilme ve varlık da devam eder. Sonra söz, kesintisiz olarak (1) ya [eşzamanlı olarak] birlikte vâki olan hâdis illetler zinciri olur ki bu burhan ve zabıtla geçersiz kılınmıştı; (2) ya da peş peşe gelen illetler zinciri hâlinde tercih eden hâdis bir varlığa döner durur Dolayısıyla bu [ikincisi] ortaya çıkar ve bir kesintiye de uğramaz.

1 Yani illet, bütün cüzlerden veya bir kısım cüzlerden oluşması durumunda toplam cüzlerden birinin yok olması toplamın yokluğunda yeterlidir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 223.

أو وقت أو مادة أو زوال مانع أو وجودِ آلة أو إرادة أو داع كحاجتك في إرادة الأكل إلى الجوع. وكلما يصير به أمر ما[١] علّةً لغيره بالفعل فله مدخل، فإذا وُجد الجميعُ لم يتأخّر عنه[٢] المعلول. وإذا انتفي المعلول فإما لانتفاء علّته بجميع أجزئها أو لانتفاء جهة هي بها علّة. فإذا استمرّ عدمُ العلّة على الطريقين دائمًا تَسرمَدَ عدمُ المعلول، وإذا تسرمد وجودُها بالفعل تسرمد المعلول.

والإبداع هو أن يكون وجود شيء عن شيء غير متوقّف على غيره أصلًا كمادة ووقت وشرط ما، وهو[٣] غير التكوين المنسوب إلى المادة والإحداث المنسوب إلى وقت وأعلى منهما.[٤] وكل مسبوق بالعدم غير مبدع لحاجته إلى حضور[٥] أمر ما[٦] ممّا ذُكر.[٧]

واعلم أن الممكن المتأخر عن العلّة الكاملة بالذات إنما وجوبه بغيره بعد إمكانه لذاته[٨] عقلًا، إذ لو وجب بذاته أو امتنع فلا تعلّق له[٩] بالغير. والممكن لا يستحق الوجود لستُ أقولُ يستحقّ العدمَ ليمتنع،[١٠] فلا استحقاق[١١] وجوده باعتبار الإمكان قبل استحقاق الوجود بغيره فلا كونُه يتقدّم عقلًا[١٢] على كونه، وهو الحدوث[١٣] الذاتي المتحقّق في كل وقت في دائم[١٤] الوجود بغيره أيضًا، إذ من ذاته لا يستحق الوجود ومن[١٥] غيره يستحقّ. فـ ﴿كل شَيْءٍ هَالِكٌ إلا وَجْهَهُ﴾ (سورة القصص، ٨٨/٢٨) أي جهة الوجوب به.

فإذا حدث شيء فلا[١٦] محالة ترجّح وجوده ولا بدّ وأن يكون المرجِّح أو جهة ما لها مدخل في الترجيح حدث،[١٧] إذ لو دام الترجيح[١٨] لدام الترجّح والوجود. ثم يعود الكلام إلى الحادث المترجّح[١٩] غير منقطع إما أن تتسلسل علل حادثة واقعة معًا وقد بطل بالبرهان والضابط أو تتسلسل علل متعاقبة ويتعيّن[٢٠] هذا ولا ينقطع،

١ م: أمرا إما.
٢ س – عنه.
٣ ل: هو.
٤ س: منها.
٥ س: حصول.
٦ س – ما.
٧ ل: ذكرنا.
٨ ر: بذاته.
٩ ل، م – له.
١٠ س، م: فيمتنع.
١١ ل: ليمتنع والعدم.
١٢ ل – عقلا.
١٣ س، ل، م: الحدث.
١٤ ر: الدائم.
١٥ م: بل من.
١٦ ل: لا.
١٧ ر: الترجح حدث؛ م: الترجح حدثه.
١٨ م: الترجّح.
١٩ س، ل: المرجح؛ م: حادث المرجح.
٢٠ م: ويتغير.

Zira bu takdirde söz ilk hâdise döner. Şu hâlde her hâdisin, hudûsunun nihayeti olmayan, peş peşe gelen ve asla birleşmeyen zincirleme sebepleri vardır.

Gerçekleşmiş hareketler olmaksızın bir defada hâdis olan bir şey, devamlı değilse bu durumda onun varlık anı, yokluk anından başkadır. İki an arasında bir zaman vardır. O da hâdisin sebatının bulunduğu zamandır. Bu durumda sebatı için bir illet gerekir ve bu illet zincirleme uzayıp gitmez. Zira bu illet onunla birliktedir. Dolayısıyla zincir, bir zorunluda nihayet bulur. İlâveten, varlıkta mümkünler cümlesinden olan [felekler, nefisleri, heyûlâ, insan nefsi gibi] sabit şeylerin olduğu açıktır. İster sabit olsun ister olmasın mümkünlerin toplamının bir sebat illeti vardır. Bütün olması bakımından bütünün varlık ve sebat ilkesi, varlığı zorunlu olandır.

Soru: Hâdis bir şey, hâsıl olduğunda onun bir sebat illeti olur. Hâdis şeyin bu illete nispeti devamlı değildir. Aksi hâlde nispet devamlı olurdu. Fakat nispet de hâdistir. Bu durumda nispetin de hudûs ve sebat illeti olurdu. Dahası, söz onun sebat illetine nispetindeki nispetin nispetine varır ve sonsuza kadar giden sebat illeti zinciri oluşur.

Cevap: Şayet şeyin varlığının sebatı, ittisâli sürekli yenilenen hudûs, yani illetlerden dolayı yakınlaştırıp uzaklaştıran[1] dâimî hareket[2] yoluyla olmasaydı soru çok çetin olurdu. Şu hâlde hareket, tekleri sabit olmaması itibariyle, hâdislerin hudûs etmesini gerektirir; türlerinin sabitliği itibariyle bazen hâdis olan şeyi ortadan kaldırmaz, bilakis sürenin devamıyla hâdisin, var eden veya sabit kılan illetine nispeti sabit olur. Hatta bu, kendi türünden nispetin kesilmesini gerektiren bir sayının gelmesine kadar devam eder, böylelikle hâdis ortadan kalkar. İllet, sürenin devamı sebebiyle nispeti devamlı kılar ve sürenin sayıları yenilendiği için, hudûs ve butlan gerekir. Güneşin doğuşuyla bir müddet gündüzü ve onun tüm yeryüzündeki devamlılığını gerektiren hareketi düşün! Bu hareket sayılarının yenilenerek guruba yaklaşıncaya dek meselâ yarısını sabit tutuyor, sonra da gündüz kayboluyor. Dolayısıyla kesilmeyen devamlı bir hareketin varlığı zaruridir. Bu hareketin dairesel ve nefsânî olduğunu da öğrenmiştin.

1 Güneşin dünyanın bir cüzüyle karşı karşıya gelip orada etkide bulunması ve oradan ayrılmasıyla etkinin de zeval bulması gibi. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 229.

2 Dâimî hareket olmasaydı hareketlerin kesintiye uğraması câiz olurdu. Bir hâlde hareketlerin kesilmesi farz edilseydi ondan sonra hâdis hudûs etmesi imkânsız olurdu. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 229.

إذ[1] يعود هذا الكلام في أول حادث فكل[2] حادث فلحدوثه أسباب متسلسلة عديمة[3] النهاية متعاقبة لا تجتمع أصلًا.

والحادث من غير الحركات الغير الواقعة دفعة إن لم[4] يبقَ، فآن وجوده غير آن عدمه وبين الآنين زمان فله ثبات فلا بدّ من علّة ثبات ولا تتسلسل إذ هي معًا فينتهي[5] إلى الواجب. ثم من الظاهر أن في الوجود أشياءً ثابتةً من الممكنات، ومجموعُ الممكنات ثبتت أو بطلت[6] لها علّةُ ثبات. فمبدأ[7] الوجود والثبات للجملة من حيث هي جملة هو الواجب وجوده.

سؤال: الحادث[8] إذا حصل[9] وله علّة ثبات فنسبتُه إليها ليست دائمةً وإلا لدامت ولكنّها حادثة، فللنسبة علّة حدوث وثبات. ثم يعود الكلام إلى نسبة النسبة في نسبتها إلى علّة الثبات فيتسلسل[10] العلل الثابتةُ[11] إلى غير النهاية.

جواب: فلو لا وجود[12] شيء ثباته على سبيل الحدوث متجدّد الاتّصال وهي الحركة الدائمة المقرّبة والمبعِّدة للعللِ للزمَ السؤالُ شديدًا.[13] فالحركة من حيث عدم ثبات آحادها توجب حدوث حوادث، ومن حيث ثباتِ نوعها قد لا تنافي الحادث بل باستمرار مدّة ثبتت نسبةُ الحادث إلى علّته الموجِدة أو المثبِتة حتى يأتي عدد من نوعها يوجب قطع النسبة فيَنعدم الحادثُ. فأثبتتْ النسبةَ بثبات مدّة وأوجبت[14] الحدوث والبطلان لتجدّد أعداد المدّة. فانظر إلى حركة أوجبت النهار لطلوع الشمس مدّةً وبقائها[15] فوق الأرض جملةً ثبت نصفها[16] مثلًا متجدّدًا أعدادها إلى أن قربتْ من الغروب فبطل[17] النهار فضروري[18] وجود حركة دائمة لا تنصرم،[19] وقد علمتَ أنها الدوريّةُ وهي نفسانيّة.

---

١ م: أو.
٢ ل: وكل.
٣ م: عديم.
٤ ل – لم.
٥ ل: وينتهي فينتهي.
٦ ط: بطل.
٧ م: مبد.
٨ م: الحادثة.
٩ س: الحاصل إذا حدث.
١٠ ل: ويتسلسل.
١١ ط: التامة، ل: الثانية.
١٢ ل: فلا وجود.
١٣ م: شديد.
١٤ س: وأوجب.
١٥ م: ومدة بقائها.
١٦ س: بصفتها؛ م: ثبتت بنصفها.
١٧ م: فيبطل.
١٨ ر: فصار إلى.
١٩ ر – لا تنصرم.

Bil ki hareketi başlatanın saf akıl, yani tümüyle maddeden soyut olması mümkün değildir. Zira başlatanın tikel sınırı tahayyül etmesi gerekir. C'den B'ye doğru olan hareket, B'den D'ye doğru olan hareketten başkadır. Tümel görüşten tikel irade doğmaz. Çünkü kendiliğinden herhangi bir tikel ile hususileşmesi, başkasından dolayı hususileşmesinden daha evla değildir. Aklın tümel görüşünün noktalara nispeti eşittir. Bundan herhangi bir noktanın taayyünü gerekmez. Konumlara riayet etmek için, cisimde tahayyüle özgü bir kuvvenin olması gereklidir. Maddeden soyut olan bir şey için bu mümkün değildir. Bilakis hareketi başlatan şey, nefistir.

Soru: Hareketler, tikel iradelerin ma'lûlüdür. Hâdis iradelerin, [akıl gibi] kendilerinin üstündeki bir türden [hâdis] illetlerinin olması gerekir. Bu durumda sonsuz sayıda illet ve ma'lûl türlerinden oluşan tabakalar sabit olmaz mı?

Cevap: Şayet bunları hareket ettiren nefsin, tikel iradelerinin dayandığı tümel bir iradesi olmasaydı bu gerekirdi. Ancak onların, tikel iradeleri gerektiren dâimî hareketinin mukabilinde tümel ve devamlı bir iradesi vardır. Sabit ve tümel bir gayeden dolayı tümel iradenin gereği olarak hareket edenin ulaştığını var saydığımız her bir nokta, birinden diğerine doğru hareket sebebiyle tikel bir irade ile hususileşir. Tümel iradeyle birlikte her bir noktaya ulaşmanın illeti vardır ve bu illetin de (1) tümel iradeden ibaret sabit bir parçası, (2) hareket nedeniyle bir noktadan diğerine ulaşmaktan ibaret olan yenilenen bir parçası vardır. Bu hareket başka bir noktaya ulaşmanın illetidir. Hareketler noktalara ulaşma illeti olmaya devam ederler. Tümel iradeyle birlikte bulunan vuslat, tikel iradeyi gerektirir. Devir gerektirecek şekilde irade, hareketin kendisine ihtiyaç duymaz ki bu hareket de iradeye ihtiyaç duysun. Bilakis o kendi türünde başka bir şeye ihtiyaç duyar da imkânsız olacak şekilde bir devir söz konusu olmaz.[1]

1 İbn Kemmûne, bu bahsin birçok müşkülleri gideren faydalı ve latif bir bahis olduğunu ve bu tarz izahı öncekilerin eserlerinde bulamadığını ifade eder. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 236.

واعلم أن المباشر[١] للحركة لا يجوز أن يكون عقلًا محضًا أي مجرّدًا عن المادة بالكلية، إذ لا بدّ له من تخيّلِ حدود جزئية. فإن الحركة من جَ إلى بَ غير الحركة من بَ إلى دَ، والرأي[٢] الكلي لا تنبعث منه الإرادة الجزئية، إذ ليس تخصّصه[٣] لنفسه بجزئي أولى من غيره، والعقل رأيه الكلي متساوي[٤] النسبة إلى النقط فلا يلزم[٥] تعيُّنُ[٦] نقطة منه. ورعايةُ الأوضاع لا بدّ لها من قوّة تخيّليّة في جسم فلا يمكن[٧] للمجرّد عن المادة ذلك بل المباشرُ[٨] للحركة[٩] نفس.

سؤال: الحركات معلولة للإرادات الجزئية، والإرادات الحادثةُ لا بدّ[١٠] وأن تكون لها علل من نوع فوقها، فثبتت[١١] طبقات[١٢] من الأنواع علل[١٣] ومعلولات لا تتناهي معًا.

جواب: لولا أن النفس المحرِّكة[١٤] لهذه لها إرادة كلية تستند إليها الإرادات الجزئية للزم هذا[١٥] إلا أن لها إرادة دائمةً كلية[١٦] بإزاء حركة دائمة توجب[١٧] إرادات جزئية، فكل[١٨] نقطة نفرض وصول المتحرّك إليها من ضرورة الإرادة الكلية لمطلوب كلي ثابت تتخصّص[١٩] إرادة جزئية[٢٠] بالتحريك[٢١] عنها إلى أخرى، فالوصول إلى كل نقطة مع الإرادة الكلية علّة لها جزء ثابت. وهو الإرادة الكلية ومتجدّد[٢٢] وهو وصول النقطة للحركة منها إلى غيرها، وهذه الحركة علّة الوصول[٢٣] من نقطة[٢٤] إلى نقطة[٢٥] أخرى فلا زالت الحركات علّة الوصول إلى النقط،[٢٦] والوصول مع الإرادة الكلية موجبًا[٢٧] للإرادة[٢٨] الجزئية. ولا تحتاج الإرادة إلى نفسِ حركة احتاجت تلك الحركةُ إليها حتى يلزم الدور بل إلى عدد[٢٩] آخر من نوعها فلا دور ممتنعًا.[٣٠]

١ م: المباشرة.
٢ س: رأيه.
٣ م: تخصيصه.
٤ ل + في.
٥ ل: النقط فلا بد من.
٦ م: تعيين.
٧ ر: يكون.
٨ ط – في جسم ... بل المباشرُ.
٩ ل: بالحركة.
١٠ ل + لها.
١١ س: فثبت.
١٢ ط: وأن تكون فلا يمكن للمجرد عن المادة ذلك.
١٣ س: وعلل.
١٤ ط: المجردة.
١٥ س: ذلك.
١٦ س – كلية.
١٧ ط: موجبة.
١٨ م: وكل.
١٩ م: تخصص.
٢٠ ط – فكل نقطة ... إرادة جزئية.
٢١ م: بالتحرك.
٢٢ ل: ويتجدد.
٢٣ م: للوصول.
٢٤ س، ل، م – من نقطة.
٢٥ ر – نقطة.
٢٦ ط، ل، م: النقطة.
٢٧ ر: موجبة.
٢٨ س: موجب الإرادة.
٢٩ ر: أعداد.
٣٠ م: ممتنع.

Soru: Hareket bir şeyin hudûsuna illet ise hareket, ne kendi varlığından önce ne de kendi varlığıyla birlikte [o şeye] illet olur. Zira hareketin önce hâsıl olup sonra illet olması gerekir. Hâsıl olduktan sonra hareketin zaman bakımından devamlılığı yoktur. Dolayısıyla [hareketin hâdis bir şey için] nedenliliği nasıl söz konusu olsun?

Cevap: Hareket var olduktan sonra zât itibariyle; varlığı ile birlikte zaman itibariyle nedensellik vardır. Tıpkı güneş ışınının hareketinin güneşin hareketiyle birlikte tevehhüm edilmesi veya güneşin hareketinden dolayı tek tek ışının meydana gelmesinin hakikaten hissedilmesi gibi. Nitekim başka yöntemle görmüştün ki önce olan şeyler için ne bitiş ne de onlardan önce bir şey söz konusudur. Her iki yöntemle[1] hâdislerin devamlığının, peş peşe bir zincir şeklinde olduğu sabittir.

Fasıl: [Her Hâdisten Önce Bir Madde ve İmkânın Bulunması Üzerine]

Denilmiştir ki hudûsundan önce her hâdis mümkündür. Onun imkânı yokluğun kendisi değildir. Yokluk bazen varlığın imkânsızlığı ile birlikte olur ve kadirin kudreti ona güç yetiremez. Zira doğru bir ifadeyle o mümkün olmadığı için, ona "güç yetirilemeyen" denir. Şayet mâna aynı olsaydı[2] bir şey, kendisinin illeti olurdu. Eğer hâdisin imkânı kendisinden önce gerçekleşmiş ve o kendi kendine kaim olan bir şey de değilse, zira böyle olsaydı başkası imkânla nitelenmez ve ona imkân izâfe edilmezdi, bu takdirde imkâna bir konu gerekir. Dolayısıyla her hâdisten önce bir madde ve imkân bulunur.

Muallim-i Evvel'in Sözünün Ayrıntısı: [Aristoteles'in] "Her hâdisten önce varlık kuvvesi ve bir konu bulunur." sözüyle ölçütte geçtiği üzere hakiki imkân kastedilmez. Zira imkân hâdis ise söz başa döner. Aynı şekilde imkânın varlığı da devamlı ise o da böyle olur. Zira kendisinden önceki şeyin de mümkün olması gerekir. Bu şeyin de imkânının önce gelmesi gerekir. Çünkü o başlangıçta mümkün olmadıkça başkasıyla zorunlu olmaz. Bu durumda söz, cüzleriyle birlikte var olan imkânsız bir zincire varır. Bilakis imkân zihnî bir itibardır.

---

1 Birincisi bu telvîhteki yöntem, diğeri de tabiî ilimde geçen "Zamanın başlangıcı ve nihayeti yoktur." şeklindeki yöntemdir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 238.

2 Mümkün olmayan bir şeye güç yetmez. Bir şey önce mümkün olmalı ki ona güç yetebilsin. Bir şeyin mümkünlüğü o şeyin güç yetirilen olması olsaydı bir şey kendisiyle ta'lîl edilmiş olurdu. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 240.

سؤال: الحركة إن كانت علّةً لحدوث[١] شيء لا تكون قبل وجودها ولا مع وجودها[٢] إذ لا بدّ وأن تحصل ثم تصير علّةً، وبعد الحصولِ لا بقاءَ للحركة زمانًا فلا علّيّةَ.

جواب: بعد وجودها بالذات ومع وجودها بالزمان، كما يتوهّم من حركة الشعاع مع حركة الشمس أو حصوله شيئًا فشيئًا[٣] بحركتها[٤] كما يُحسّ حقيقةً.[٥] وإذ قد علمتَ من طريق آخر أن القبليّات لا انصرام لها ولا أول[٦] منها، فمن طريقين ثبت دوامُ الحوادث سلسلةً[٧] متعاقبةً.

فصل: [في أن كل حادث يتقدّمه مادة وإمكان]

قيل[٨] إن كل حادث قبل حدوثه ممكن وليس إمكانه نفس[٩] العدم فقد يكون العدم مع امتناع الوجود، وليس قدرة القادر عليه إذ[١٠] يقال هو غير مقدور لأنه غير ممكن قولًا[١١] صحيحًا، ولو كان المعنى واحدًا لكان تعليلُ الشيء بنفسه. وإذا كان متحقّقًا إمكان الحادث قبله وليس أمرًا يقوم بنفسه إذ لو كان كذا لَما[١٢] وُصف به غيرُه وما أضيف إليه فلا بدّ له من موضوع فكل حادث يتقدّمه مادة وإمكان.

تفصيل قول المعلّم: إن كل حادث يسبقه قوّة وجود وموضوع لا يعنى[١٣] به الإمكان الحقيقي لِما سبق في القسطاس. إذ الإمكان إن كان حادثًا عاد الكلام إليه، وهكذا إن كان دائم الوجود إذ لا بدّ له[١٤] من أن يمكن على ما سبق، ويسبقه إمكانه إذ لا يجب بالغير ما لا يمكن أولًا. وينجرّ الكلام إلى سلسلة موجودة أجزاؤها معًا[١٥] ممتنعة بل الإمكان اعتبار ذهني.

١ ر، س: لوجود.
٢ ل – ولا مع وجودها.
٣ م: وشيئا.
٤ م: وشيئا لحركتها.
٥ م: حقيقته.
٦ ل: والأول.
٧ ر، س: متسلسلة.
٨ س – قيل.
٩ ط: ليس.
١٠ م + قد.
١١ ط: فعلا.
١٢ س: إنما.
١٣ م: لا يغير.
١٤ م – له.
١٥ م: معها.

Soru: O ayanda mümkündür.

Cevap: Onun zihinlerde mümkün olması, zihnen verilmiş bir hükümdür. Veyahut ayanda mümkün olması, zihnen verilmiş bir hükümdür. Bir şey hakkındaki zihnî hüküm, bazen onun zihinde bulunması; bazen de ayanda bulunması ve mutlak olması yoluyla olur. Yüklemin bir kısmı sadece zihnîdir; bir kısmı da aynî varlığa uygun olacak şekilde zihnîdir. İmkân vb. ilk gruptan olan [zihnî] yüklemdir; dahası imkân zaruri olarak bir şeye izâfe edilir. Oysa ma'dûma izâfet olmaz.

Soru: Yani bir şey akledildiğinde ona imkân izâfe edilir.

Cevap: Bizzat sûret olarak akledilen şey, [dışarıda] gerçekleşen bir şey değildir; gerçekleşen ise [zihindeki] sûretten başka bir şeydir. Ayrıca, imkân, türün tikellerinden her birine ait ise bu durumda her birinin imkânı ayrı olacak şekilde bunlar yoklukta birbirinden nasıl ayrılacak? Ayrıca kaç tanesinin imkânı mevcut farz edilirse edilsin, bunun ötesinde makul bir imkân var olmaya devam eder.

Soru: Bu [teklerin değil] türün imkânıdır.

Cevap: Tümel türün [ayanda tümel olarak] gerçekleşmesi imkânsızdır. Yine, [türün imkânı olsaydı] bizzat şahsın, gerçekleşmesinden önce mümkün olmaması gerekirdi.

Soru: Muallimden gelen nakle göre sonsuza dek imkânın imkânı câizdir.

Cevap: İşte bu, benim sözümü açıklamaktadır.[1] Zira ondan alınan kaidelerinden biri de şudur: "Birlikte var olmayı gerektiren bir sayı dizisinde, bir son gereklidir." Bununla senin belirttiğin şey[2] kastedilmez. Sen de bilirsin ki zihnin, sonsuza kadar hüküm verme gücü vardır.

Soru: Öyleyse burada imkân ifadesiyle kastedilen nedir?

Cevap: Yakın imkândır; yani şeyin varlığını kesin olarak gerektiren tam istidattır.[3] Çünkü fâili değişmiyorsa bu durumda hâdisin hudûsu maddenin istidadından dolayıdır. Nitekim ileride bu konu gelecektir.

1 Aristoteles'in câiz gördüğü imkân, ayni varlık olan hakiki imkân değildir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 251.
2 Soru sahibinin kastı, hâdisten önce bulunan imkândır. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 251.
3 Hakiki imkân ile yakın imkân arasındaki fark şudur: Hakiki olanda yakınlık veya uzaklık söz konusu değildir; hakiki imkân olması itibariyle şeyin varlığının rüçhanı, yokluğu karşısında gerekli değildir. Yakın veya uzak istidada dönük imkân ise varlık yönünün yokluk yönüne tercih edilmesidir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 252.

سؤال: هو ممكن في الأعيان.

جواب: أي هو محكوم عليه ذهنًا أنه ممكن في الأذهان ومحكوم عليه ذهنًا[1] أنه ممكن في الأعيان. فالحكم[2] الذهنيّ على الشيء قد يكون على أنه في الذهن وعلى أنه في العين ومطلقًا. ومن المحمول ذهنيّ فحسبُ ومنه ذهنيّ يطابق العينيّ والإمكان ونحوه من قبيل الأول. ثم الإمكان ينضاف بالضرورة إلى المعدوم[3] ولا إضافة[4] إلى المعدوم.

سؤال: أي إنه إذا عُقِل يَنضاف الإمكان إليه.

جواب: ما عُقل من الصورة نفسها لا يقع وما يقع فهو غيرها. ثم إن[5] كان الإمكان لكل واحد واحد[6] من جزئي[7] نوع فكيف امتازت في العدم حتى يمتاز إمكان كل واحد، وأيّ عدد يُفرَض إمكانه موجودًا يبقى على الإمكان المعقولُ[8] وراءَه.

سؤال: هو إمكان النوع.

جواب: النوع الكلي ممتنع الوقوع[9] وأيضًا يلزم أن يكون الشخص نفسُه غيرَ ممكن قبل الوقوع.

سؤال: نُقِل عن المعلّم[10] أنه يجوز أن يكون للإمكان إمكان إلى غير النهاية.

جواب: يبيّن هذا كلامي إذ من قواعده[11] أُخِذ أن العدد[12] المترتّب الموجود[13] معًا تجب فيه النهاية فلا يعني به ذلك وقد علمتَ[14] أن للذهن[15] يمكن الحكم إلى غير[16] النهاية.

سؤال: فما يعني[17] بالإمكان هاهنا؟

جواب: الإمكان القريب وهو[18] الاستعداد التام الذي يستدعي وجودَ الشيء بتّةً. إذ الفاعل إذا[19] لم يتغيّر فالحادث حدوثه إنما يكون لاستعداد المادة كما سيأتي[20] بعد.

١ ل – أنه ممكن في الأذهان ومحكوم عليه ذهنا.
٢ م: والحكم.
٣ س، ل، م – إلى المعدوم.
٤ ط: والإضافة.
٥ ر: إذا.
٦ م – واحد.
٧ س: جزء.
٨ ل: العقل.
٩ ب، ط: الوجود.
١٠ س، ل + الأول.
١١ س + إن.
١٢ ل: قواعده أحداث العدد.
١٣ م: للموجود.
١٤ ل: وعلمت.
١٥ م: الذهن.
١٦ س: عند.
١٧ ب، ط، ل: نعني.
١٨ ل: هو.
١٩ م: إذا الفاعل إذ.
٢٠ ب، ط: يأتي.

Soru: [Aristoteles], yakın imkân ile hakiki imkânı kastetmektedir. Zira o, bir şey mümkün olmadığı için, onun hakkında "güç yetirilemez" diyerek ta'lîlde bulunmaktadır. Öyleyse bununla hakiki imkânın kastedildiğinde şüphe yoktur.

Cevap: Burhan[1] bizi bundan alıkoymaktadır. İstidadı olmayan bir şeyde etkide bulunmak da "güç yetirilemez" bir şeydir, tıpkı taşın maddesinde hayatı var etmek gibi. O zaman bu yönteme göre de ta'lîl yapılabilir! İstidat ise nitelik vb. şeyler cümlesindendir. Zira istidatla, varlığı ile kendisinden sonra bir şeyin varlığını gerektiren mizaç veya hâl kastedilir. Bu sebeple buradaki bu şeyin istidadı budur, denir.

Soru: İstidatlar da sonsuza kadar birbirini gerektirir.

Cevap: Yakın istidatlar, sonsuza kadar bir arada bulunmaz. Bu da ona bir zarar vermez.[2] Dolayısıyla daha önce geçtiği üzere hâdis şeyler birbirinin ardı sıra devam eder.[3]

Beşinci Telvîh: Her Bakımdan Bir'in İbda' Fiilinin Keyfiyeti ve Bir Şeyin Daha Önce Yokken Zorunludan Sâdır Olmaması Üzerine

Birden ancak bir sâdır olur. Zira ondan C ve B gibi iki şey sâdır olsa C'lik iktizası B'lik iktizasının aynısı değildir ki B, C olsun! Farklı iki iktiza için Onun zâtında iki iktiza gereklidir.

Aynı şekilde "C'nin iktizası" ma'dûl olumlulukla "B'nin iktizası olmayan" şeklinde yüklem olur; şayet [önermedeki] yüklem genel olur ise [hakiki bir] tek bir yön itibariyle B'yi iktiza etmiş fakat C'yi iktiza etmemiş olur[4] ki bu muhaldir. İki şeyin fâili için iki yön gereklidir. Dahası, bu iki yön, fâilin lâzımı ise söz bir zâtta iki yöne ulaşıncaya kadar devam eder ve böylelikle [Onun] zâtı bileşik olur. Dolayısıyla aracısız olarak iki şeye ilke olan, bölünmüş olur. Şu hâlde Zorunlu Varlıktan ancak bir şey sâdır olur.

---

1 Hakiki imkânın ayanda varlığı olmadığına dönük burhan kastedilmektedir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 253.

2 İmkanlar zinciri dışarıda adem-i imkâna delâlet ederken, istidatlar zinciri dışarıda adem-i istidada delâlet etmez. Böylelikle itiraz ortadan kalkar. Bu sebeple Şeyh, "Bu da ona zarar vermez.", demektedir. Yani istidatların sonsuza karar tertip edilmesi tenkit edilmez. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 255.

3 Her hâdisten önce başka bir hâdis bulunur ve bu, teakup üzere sonsuza kadar devam eden bir zincir oluşturur. Sonsuz istidatlar zincirinin hâli de bunun gibidir. Sonsuz istidatlar muhal olmayıp, maddede zorunlu olan bir şeydir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 255.

4 Bu şu şekildeki bir önermedir: "C'nin iktizası, B'nin iktizası olmayan şeydir." Bu önermedeki yüklem, konudan daha geneldir. Zira yüklem "C'nin iktizası" olduğunda bu, "B'nin iktizası olmayan" olur. Yüklem "B'nin iktizası olmayan" olduğunda bu sefer o C'nin iktizası olur. Hatta C'liğin dışında başka bir hakikatin iktizası da olabilir. Bir şey tek bir cihetle C ve B'yi iktiza ediyorsa bu şey, B'nin İktizasına ve B'nin iktizası olmayan şeye uygun olur ki hakiki bir için bu muhaldir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 258-259.

سؤال: إنما أراد به[1] الإمكان الحقيقي لتعليلِه بأن يقال الشيء غير مقدور لأنه غيرُ ممكن ولا[2] شك يُراد به الحقيقيُّ.

جواب: البرهان صدّنا[3] عن ذلك، والتأثير فيما لم يستعدّ أيضًا غير مقدور كإيجاد الحياة في مادة الحجر فيجوز التعليل على هذا الطريق أيضًا. والاستعداد من[4] الكيف ونحوه إذ لا[5] يُعنى[6] به إلا مزاجًا أو حالًا يستدعي وجودُه وجودَ شيء بعده فيقال ذلك استعدادُ هذا هاهنا.[7]

سؤال: والاستعدادات أيضًا تترتّب إلى غير النهاية.

جواب: الاستعدادات القريبة لا تبقى مجتمعةً إلى غير النهاية فلا يضرّ والحوادث[8] متسلسلة كما سبق.

التلويح الخامس: في كيفيّة إبداع الواحد من[9] جميع الوجوه وأن الواجب لم يصدر عنه شيء بعد أن لم يكن

والواحد لا يصدر عنه[10] إلا واحد فإنه إن صدر عنه شيئان جَ وبَ فاقتضاءُ الجيميّة ليس نفسَ اقتضاء البائيّة فتكون هي هي، فلا بدّ من جهتين في ذاته للاقتضائين المختلفين.

وأيضًا اقتضاء الجيم يُحمل عليه لا اقتضاء الباء بالإيجاب المعدولِ وإن كان المحمول أعم فيكون بجهة واحدة اقتضي باءً وما اقتضاه، هذا محال. فلا[11] بدّ من فاعل شيئين[12] من حيثيّتين ثم[13] إن كانتا[14] من لوازمِه عاد الكلام إليهما حتى ينتهي إلى حيثيّتين في ذاته فيتركّب، فمبدأ الاثنين بلا واسطة منقسم فواجب[15] الوجود لا يصدر عنه إلا واحد.

---

١ ب، ط – به.
٢ ل: فلا.
٣ ط، م: ضدنا.
٤ س: في.
٥ س: نحوه ولا.
٦ ر، م: نعني.
٧ س – يستدعي وجودُه ... هذا هاهنا.
٨ م: والحادث.
٩ س: الإبداع من.
١٠ ب، ط، م: منه.
١١ ب، ط: ولا.
١٢ م: فلا بد لفاعل الشيئين.
١٣ ب، ط، م – ثم.
١٤ س: فإن كانتا؛ م: إن كانت.
١٥ ل، م: وواجب.

Arşî Bir Destek: Mümkünün bir kısmı daha aşağı, bir kısmı daha üstün ise ve daha aşağı mümkün mevcut olmuş ise bu durum, daha üstün mümkünün önceden mevcut olduğuna delâlet eder. Şayet Zorunlu Varlık daha aşağı olanı iktiza ediyorsa onda daha üstün olanı iktiza edecek başka bir cihet bulunmaz. Mümkünün varlığını farz etmek, muhali gerektirmez. Daha üstün mümkün var sayıldığında[1] Zorunlu Varlıktan daha üstün olduğu düşünülen bir cihetin iktizası olduğu hatıra gelir ki bu muhaldir.

İki şeyden biri, başka şart itibara alınmaksızın zâtından dolayı daha üstün olanı, ikinci de daha aşağı olanı gerektiriyorsa kuşkusuz birincisi daha tamdır. Cisimler ve maddî şeyler mevcuttur o hâlde maddeden soyut mâhiyetlerin olması imkânsız değildir. Aksi hâlde nefis mümkün olmaz ve var olmazdı. Bütünüyle soyut olan şey bunlardan daha üstündür. Belirttiğimiz kurala göre onların mevcut olması gerekir.

Faide: Buna sıkı sarıl! Zira bunda büyük bir derinlik vardır. Nefsin bekasında bunu kullan! Zira üstün bir konu olan bu husus imkânsız değildir. Felekler, kendilerinin altında olan bir şey için değil ulvî bir şey için hareket eder. Dolayısıyla onlardan daha üstün şeylerin olması gerekir. Mutluluk ve iyilik de mümkün [cümlesinden] olup, bedbahtlığın ve kötülüğün üstündedir. Dolayısıyla bu ikisinin [mutluluk ve iyiliğin] de var olması gereklidir. Hakkında konuştuğun şeyin [aklî cevherlerin] imkânı ve üstünlüğü açığa çıktığına göre bu, zorunludur. Dahası, öğrendin ki nefisler çok, Zorunlu Varlık tekdir [dolayısıyla nefisler zorunludan sâdır olmazlar]; cisim de nefisleri var etmez, nefisler birbirinden de var olmaz, zira türün tabiatında eşit tekler içinde şunun değil de bunun var edilmesinde bir öncelik yoktur. Öyleyse bu üstün olan [akli cevherler] zikrettiğimiz şu nefislerden daha soyuttur.

Fasıl: [Eşref-i İmkan Yönteminin Geçerli Olduğu Şeyler Üzerine]

Eşref-i imkân yöntemi, bizzat eşyanın mâhiyetlerinin mülahaza edildiği ve başka şeyin de onların yokluğunu gerektirmediği şeylerde geçerli olur; fakat hareketlerin, mizaçların ve farklı sebeplerin altında gerçekleşen konularda geçerli olmaz. Zira bunlarla ilgili bir mümkün, rastlantısal bir şey itibariyle imkânsız olur.[2]

1 Şayet Zorunlu Varlık daha aşağı olanı iktiza ediyor ve bunun yanı sıra daha üstün mümkün de var oluyorsa bu durumda zorunludan daha üstün bir şeyin olması gerekir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 261.

2 Bu yöntem, illetlerinin devamlı olması sebebiyle varlıkları devamlı olan şeylerde geçerlidir. Oluş ve bozuluş âlemindeki şeylerin hâli böyle değildir. Zira onlar devamlı değildir, semavî ve tabiî sebeplerin yok edici etkileriyle yok olurlar. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 267.

دعامة عرشيّة: إذا كان الممكن منه الأخس والأشرف ووُجِد الأخس فيدلّ على أن الأشرف وجد[١] أولًا. لأنه[٢] إذا اقتضى واجبُ الوجود الأخس فلا جهةَ أخرى فيه تقتضي[٣] الأشرف. والممكن لا يلزم من فرض وجوده محال، فإذا انفرض الممكن الأشرف فيستدعي أن يقتضيه جهة تُعقل أشرفَ من واجب الوجود، وهو[٤] محال.

والشيئان أحدهما يقتضي[٥] الأشرف لذاته دون اعتبار شرط آخر والثاني الأخس فلا شك أن الأول أتمّ. وقد وُجد الأجسام والمادّياتُ والماهية[٦] المجرّدة عن المادة غير ممتنعة وإلا ما أمكن[٧] النفس فما وجدت، والمتجرّد بالكلية أشرف منها فيجب لما قلنا.

فائدة: عليك بها فإن لها عُمقًا عظيمًا[٨] واستعمِلها في بقاء النفس فإنه غير ممتنع وهو الأشرف، والأفلاك تتحرّك لأمر علويّ لا لِما تحتها، ويجب[٩] الأشرف. والسعادة والخير ممكن فوق الشقاوةِ والشر فيجبُ، فإذا[١٠] تبيّن إمكان ما أنت بسبيله وشرفُه فيكون قد[١١] وجب. ثم[١٢] علمتَ أن النفوس كثيرة وواجب الوجود واحد، والجسم لا يوجدها ولا[١٣] بعضها بعضًا إذ لا أولويّة في[١٤] طبيعة نوع أن يُوجِد بعضُ أشخاصه المتساويةِ بعضها[١٥] من العكس، فهي[١٦] إذن من[١٧] مجرّد مما[١٨] ذكرناه.

فصل: [في أمور تطّرد فيها قاعدةُ إمكان الأشرف]

والإمكان الأشرف طريقته إنما يطّرِد[١٩] في أمور تُلحَظ نفسُ ماهيّتِها ولا يوجب عدمها أمر آخر بخلاف ما يقع تحت الحركات والأمزجةِ والأسباب المختلفة، فقد يصير الممكن فيها ممتنعًا باعتبار أمر اتفاقي.[٢٠]

١ س: على وجود الأشرف.
٢ م: وجدا ولأنه.
٣ ل: فيقتضي.
٤ ل، م: وهذا.
٥ ل – يقتضي.
٦ ل: والماهيات.
٧ ل: أمكنت.
٨ م: عمق عظيم.
٩ س، ل: وتحت.
١٠ م: وإذا.
١١ س: وشرفه فقد.
١٢ ل + قد.
١٣ س: لا يوجد هو لا.
١٤ م – في.
١٥ س، ل: بعضا.
١٦ ر: فهو.
١٧ ر – من.
١٨ ب، ط، ل: ما.
١٩ م: نطرد.
٢٠ س: باعتبار أو اتفاق.

Hareketlerin ve tesadüflerin üstünde olan makul mâhiyetlerde buna benzer durum görülmez. Zira onların mâhiyetleri, mâhiyetleri bakımından mümkün olsaydı kendileri dışında hâricî şeyler onlara mâni olmazdı.

Eşref-i imkân, aşağı imkânla bir araya gelmediğine göre bu durumda belirttiğimiz nedenden dolayı daha üstün olan zorunlu, daha aşağı olan da imkânsız olur. Aksi hâlde bu, Zorunlu Varlıktan daha değerli bir ciheti farz etmeye kadar gider.

Fasıl: [Zorunlu Varlığın Fiilinin Devamlı Oluşu Üzerine]

Bir şey daha önce yokken [aracısız olarak] Zorunlu Varlıktan sâdır olmaz. Şayet tercih eden, [Bârî'nin] kendisi veya sıfatlar cümlesinden alınan [irade gibi] bir şey üzere dâimî olarak tercih etseydi hem tercihin devam etmesi hem de ma'lûlün varlığının devam etmesi gerekirdi. Tercih eden önce yapmayıp sonra yapıyorsa fiilinde gerekli olan şeyin hudûs etmesi veyahut gerekmeyen şeyin yokluğu gerekli olur.[1] [Âlemde ezelî olan bir müessir olmazsa] bu söz [birbirini sonsuza kadar takip eden ve başlangıcı olmayan hâdisler konusuna doğru] uzar gider. Şu hâlde Zorunlu Varlık için [herhangi bir vakte dönük] irade söz konusu değildir.

Yenilenen her şeyin hâli, hâdis bir tercih ediciyi gerektirmesi hususunda, yenilenmenin kendisinden kaynaklandığı şeyin hâli gibidir.[2] Mevcutların tamamından önce fiilin kendisine dayanacağı herhangi bir vakit yoktur. Sırf yoklukta bir şeyin zorunludan sâdır olmasının veya bir şey sebebiyle ondan hâsıl olmasının daha uygun olacağı bir hâl temayüz etmiş değildir. Eğer bir şey daha önce yokken ondan meydana geliyorsa bu durumda onun zâtı değişmiş olur ve zâtındaki hâdisler sonsuza kadar devam eder. Oysa bu imkânsızdır. Dolayısıyla onun fiili devamlıdır.

Soru: Hâdislerin sonsuz olması gerekir. Oysa bu imkânsızdır. Zira her birinin öncesi yokluktur. Dolayısıyla tümünün öncesinde yokluk vardır. Aynı şekilde [hâdislerin] her biri, varlığa dâhildir. Dolayısıyla tümü de varlığa dâhildir. Böylelikle varlığa hasredilmiş olurlar. Bu ise muhaldir.

1 Bu delilin özü şudur: Bu âlemin varlığını tercih eden dâimî olarak sadece zorunlu veya sıfatlarıyla birlikte zorunlu ise bu durumda âlem ezelî olur. Âlem ezelî değilse zikri geçen tercih edici dâimî olmaz. Bilakis tercih edici olmasına katkı sağlayan bir şeyin hudûs etmesi gerekir. Bu durumda ezelde başlangıcı olmayan hâdisler konusuna geri dönülür. Sonuçta âlemin ezelî olmayışından hâdislerin ezelî olduğu neticesi çıkar. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 271.

2 Âlemin, sonradan var olan bir irade veya kudret vb. bir şeyin hudûsu gibi yokluktan sonra varlığa çıkartan bir şeyden dolayı olması, âlemin hudûsu hakkındaki söze benzer. Yani hâdis olan bu şeyler de öncesinde kendilerini doğuran hâdis bir şeye ihtiyaç duyarlar. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 272.

ومثل هذا لا يوجد في ماهيات معقولة هي فوق الحركات والاتّفاقات، فإن ماهيّاتها إن أمكنت[1] من حيث هي هي لا تمنعها خارجيّات دونها.

وإذا[2] لم يجتمع الإمكان الأشرف مع الأخس فيجب الأشرف ويمتنع الأخس بما قلنا وإلا[3] ينتهي فرضه إلى جهة أشرف من واجب الوجود.

فصل: [في أن فعل واجب الوجود دائم]

وواجب الوجود لا يصدر عنه شيء بعد أن لم يكن. فإنه إن كان المرجِّح هو نفسُه أو على ما أخذ من صفاته وهو دائم فيجب دوامُ الترجح[4] ودوامُ وجود المعلول. وإن لم يفعل ثم فعل فلا بدّ من حدوث ما ينبغي في فعله أو عدم ما لا ينبغي، ويعود الكلام إليه ولا يقف فواجب الوجود لا تَسنح له إرادة.

وحال كل ما يتجدّد حال[5] ما لأجله التجدّد في استدعاء مرجّح حادث. وليس[6] قبل جميع الموجودات[7] وقت يتوقّف عليه الفعل. ولا يمتاز في العدم البحت حال يكون الأولى[8] به أن يصدر عنه شيء أو بالشيء أن يحصل[9] عنه، فلو حصل منه شيء بعد أن لم يكن لتغيّر ذاته ولتسلسل[10] الحوادث فيها إلى غير النهاية وهو محال، ففعله دائم.

سؤال: يلزم أن تكون الحوادث غير متناهية، وذلك محال لأن كل واحد مسبوق بالعدم[11] فيكون الكل مسبوقًا بالعدم.[12] وأيضًا كل واحد دخل في الوجود فيكون الكل قد[13] دخل فانحصر في الوجود، هذا محال.

---

١ م: أمكن.
٢ م: وإذ.
٣ ب، ر: ولا؛ ط: أو لا.
٤ ط: الترجيح.
٥ م: يتخذ وحال.
٦ ر: فليس.
٧ ر: الموجود؛ س، ل، م: الوجود.
٨ م: أولى.
٩ ر: يصدر.
١٠ ط، ل: وتسلسل.
١١ س، ل، م: العدم.
١٢ س – فيكون الكل مسبوقا بالعدم؛ ل، م: مسبوق العدم.
١٣ ر – قد.

Cevap: Bu, her biri hakkında [geçerli olan] hüküm sebebiyle tümü hakkında da [geçerli olan] bir hükümdür. Fakat bu, câiz değildir. Çünkü hareket olmadan her mümkünün, bir anda meydana gelmesi câizdir. Fakat bütün mümkünler böyle değildir. Zıtların her biri ancak bir mahalde mümkündür; fakat tümünün birlikte bir mahalde olması mümkün değildir, her ne kadar tümü için yokluk söz konusu olmasa da.

Soru: Her bir hâdisin sonsuz bir şeye dayanması gerekir. Oysa bu imkânsızdır.

Cevap: "Dayanma", bir şeyin bir şeyden sonra olması anlamında, kendisi henüz ortaya çıkmamış olan şeyler hakkında kullanılır. Gelecekte "başkasına dayanan" diye bir şey farz ettiğinde onunla senin aranda sonlu hâdisler bulursun. Bu [gelecekte farz ettiğin her şey için] devamlı olarak böyledir. Şayet bu "dayanma" ile "Bir şey ancak sonsuz şeyden sonra var olur." anlamını kastediyorsan işte tartışma mahalli budur.

Soru: Şimdiki her an, geçmişin sonudur. Dolayısıyla o, geçmişin nihayetidir.

Cevap: Buradaki konuşma, başlangıcıyla ilgilidir. Aynı şekilde ebed, anın başlangıcı (ilkesi) olarak alınır. [İki yönden birinde bir şeyin sonlu olması] diğer yönde onun sonlu olduğunu göstermez.

Soru: Geçmiş tüm hareketleri alalım, onları bir araya getirelim ve onlara gelecekten bir sene ekleyelim. Bir sene ekleyerek aldığımız şey, eklemeden aldığımız şeyden daha fazla olur. Eksik olan ise sonlu olur. Sonlu üzerine eklenen de sonludur; dolayısıyla [ezel de] sonludur.

Cevap: Birbirini birlikte takip eden hareketler farz etmek muhaldir. Bu hareketlerin bir arada olması muhal olduğu için, bir nihayet gerekli değildir. Dolayısıyla, yokluğu zorunlu olduğu için bir imkânsızın, mümkün olan bir şeyin varlığını imkânsız kılacağını nasıl farz edelim?

Soru: Belirttiğiniz şeylerde Yaratıcı ile yaratılmışlar arasında eşitliğin olduğu sabit olur. Zira ma'lûlün ortadan kalkmasından dolayı illetin ortadan kalkması gerekmez mi? Tıpkı illetin ortadan kalkmasının ma'lûlün ortadan kaldırmasını gerektirdiği gibi.

جواب: هذا هو الحكم على الكل بما على كل واحد، وذلك لا يجوز فإنّ كل ممكن[١] غير الحركة جائز وقوعُه دفعةً، ولا كذلك الجميع وكل واحد من الضدّين ممكن في محلّ[٢] والكل معًا غير ممكن مع أنّ العدم[٣] لا كل[٤] له.

سؤال: كل واحد يلزم أن يتوقّف على ما لا يتناهى، وهو[٥] محال.

جواب: التوقفُ إنما يقال في أشياء ما حصلت بعدُ يكون شيء منها بعد شيء. وما فرضتَه[٦] في المستقبل متوقّفًا على غيره فيه وجدتَ[٧] بينك[٨] وبينها حوادثَ متناهيةً وهكذا دائمًا، وإن عنيتَ بهذا التوقّف أن الواحد لا يوجد إلا بعد ما لا يتناهى فذلك نفسُ محلِّ النزاع.

سؤال: كل آن حاضر هو[٩] آخر ما مضى فهو نهايته.[١٠]

جواب: الكلام في بدايته والأبد[١١] أيضًا يؤخذ[١٢] الآن مبدأه ولا نهايةَ له في[١٣] الجانب الآخر.

سؤال: نأخذ جميعَ الحركات الماضية ونجمعها ونزيد عليها في[١٤] المستقبل سنةً،[١٥] فمعها أكثر من المأخوذ دونها فيتناهى الناقصُ[١٦] وما زاد على المتناهي بمتناه فهو[١٧] متناه.

جواب: فرضُ الحركات المتعاقبة معًا محال، ولم تلزم النهاية لاستحالة الجمع فكيف يُفرض[١٨] الممتنع ليمتنع بوجوده ما أمكن لعدمه الواجب.

سؤال: فيما[١٩] ذكرتم إثباتُ المساواة بين البارئ تعالى[٢٠] والخلق، لأنه[٢١] كما يَلزم من رفعِ العلّة رفعُ المعلول يلزم من ارتفاع المعلول ارتفاعُ العلّة.

---

١ ل + من.
٢ س، م: المحل.
٣ س، ل: المعدوم؛ م: المقدوم.
٤ م: كله.
٥ ل: هذا.
٦ س: فرضت.
٧ ط: وحدث.
٨ س – بينك؛ ل: تينك.
٩ ر: فهو.
١٠ س، م: نهاية.
١١ ب: وللأبد؛ س، ل: ولأبد؛ م: فالأبد.
١٢ س، ط: يوجد.
١٣ ط، م: من.
١٤ م: من.
١٥ م: سنته.
١٦ س: التناقص.
١٧ س – فهو.
١٨ س: تفرض؛ ل: نفرض.
١٩ ط: فما.
٢٠ س: جل شأنه؛ ر، ل، م – تعالى.
٢١ ر: فإنه.

Cevap: Bu gerekli bir sonuç değildir ve [burada] tek taraflı bir süreç söz konusudur. Zira üçgen kendisi ortadan kalktığında açıların da ortadan kalkması gerekir, aksi söz konusu değildir. Bilakis şunu kabul etmek gerekir ki açılarının ortadan kalkmasını kabul etmek, istidlali bir lüzumla üçgenin daha önceden ortadan kalkmış olmasını gerektirir. Tam illetlerin ve ma'lûllerin tümü de bu şekildedir.

Soru: Nâtık nefislerin her biri herhangi bir vakitte hâdistir. Zira onların hudûsu, bedenin hudûsuna bağlıdır. Bu durumda bedenden ayrılan nefislerin tamamı da hâdis olur. Zira onların [oluşturduğu toplam] tek tek [nefislerin] sonucudur.

Cevap: Evet, bedenden mufârık olan her bir nefsin sonlu veya sonsuz toplamı vardır. Her bir diğer cüzün hudûsu sebebiyle başka bir toplam ortaya çıkar. Son toplam, son toplam olması itibariyle öncekinden başkadır. Mufârık nefislerden bir şeyin ortaya çıktığı her bir vakitte bu itibarla başka bir toplam ortaya çıkar. Zira şeyin içinde ele alındığı toplam, bu şeyin içinde alınmadığı toplamdan başkadır. İçinde başka bir toplamın olduğu her vakit hâdistir. Kadîmi ve hâdisiyle birlikte mevcûdatın toplamının hâli böyledir. Bu durum, nefislerde bir nihayet olacağına delâlet etmediği gibi, türünden önce yokluğun olduğuna da delâlet etmez. Bu, Yüce Allah'ın cömertliğini reddeden Muattıla grubunun en güçlü hayalidir.

İKİNCİ MEVRİD: İlkeler, Gayeler, Tertip ve Bütün Mevcûdatın Durumu Üzerine

Bu mevridde üç telvîh vardır.

Birinci Telvîh: Zengin Üzerine

Mutlak zengin, zâtı ve zâtının bir hâli başkasına bağlı olmayandır ki zâtı onun yetkinliğidir. Fakir ise belirttiklerimizden birisinde başkasına bağlı olandır. Gerçek melik ise zâtı başkasına ait olmayan fakat her şeyin zâtı ona ait olandır. Hiçbir şey mutlak zenginden müstağni değildir. Şayet herhangi bir şey ondan müstağni olsaydı, bu şey zengin olarak nitelenmeye daha uygun olurdu. İkincinin zengin olması durumunda zenginliğe daha uygun kabul edilenden [asıl zenginden ihtiyaçsızlık] nefyedilmiş olur;

جواب: ليس هذا اللزومُ وذاك[1] على وتيرة واحدة، فإن المثلّث يوجب بارتفاعه في نفسه ارتفاعَ الزوايا دون العكس، بل ويلزم[2] من تسليم ارتفاع زواياه أن يكون المثلّث[3] قد ارتفع أولًا لزومًا استدلاليًّا، وهكذا في جميع العلل الكاملة والمعلولات.

سؤال: كل واحد من النفوس الناطقة حادث في وقت إذ يتعلّق حدوثها[4] بحدوث البدن فالكل من[5] المفارقات منها يكون حادثًا إذ هو معلول الآحاد.

جواب: بلى[6] كل آحاد لها مجموع متناه أو غير متناه[7] فبحدوث كل جزء آخر يحدث مجموع آخر، ذلك المجموع من حيث هو هو لم يكن قبلَه، وكل وقت يحصل من مفارقات النفوس شيء يحدث باعتباره[8] مجموع آخر، إذ[9] المجموع الذي أخذ فيه الشيء غير[10] الذي لم يؤخذ[11] فيه ذلك الشيءُ، فكل[12] وقت لها مجموع آخر حادث بل وحال مجموعِ الموجودات قديمها مأخوذًا مع حادثها أيضًا كذا، فلا يدلّ هذا في النفوس على نهايتها ولا على سبق العدم على نوعها. هذه أقوى خيالاتِ المُعطّلة الّذين عطّلوا اللهَ[13] عن جودِه.[14]

المورد الثاني: في المبادئ والغايات والترتيب وحال جميع[15] الموجودات[16]

وفيه ثلاث[17] تلويحات.

التلويح[18] الأول: في الغني

الغني[19] المطلق هو الذي لا يتعلق بغيره ذاته ولا حال[20] لذاته هي كمال له،[21] والفقير ما يتوقّف منه[22] على غيره ما ذكرنا. والملِك الحقّ هو الذي ليس ذاته لشيء وله ذاتُ كل شيء. والغنيّ المطلق لا يستغني عنه شيء إذ لو استغنى عنه شيء لكان[23] فقره إلى الغنيّ أولى له، وعند[24] الاستغناء انتفى ما هو الأولى عن الغنيّ[25]

---

١ ر، س، م: وذلك.
٢ س: بلى يلزم؛ م: بلى ويلزم.
٣ ل – يوجب بارتفاعه ... أن يكون المثلث.
٤ ل: وحدوثها.
٥ ل + المعقولات.
٦ ب، س، ط: بل.
٧ س، م: أو غيره؛ ل – أو غير متناه.
٨ م: باعتبار.
٩ س، ل: إذا.
١٠ ر + المجموع.
١١ ل: لم يوجد.
١٢ م: وكل.
١٣ س، ل، م + تعالى؛ ط – الله.
١٤ م: ط، م: وجوده.
١٥ ر، ل، م: مجموع.
١٦ س – وحال جميع الموجودات.
١٧ ر: ثلاثة.
١٨ س، ل، م – التلويح.
١٩ ر، ل: والغني.
٢٠ س + منه.
٢١ س: كماله.
٢٢ س – منه.
٢٣ ر، س، م: وكان.
٢٤ ل: عند.
٢٥ م: الأولى والغني.

dolayısıyla O, kemâlini kaybeder ve muhtaç bir şey olurdu. Şu hâlde varlıkta zengin bir şey varsa her şey ona muhtaçtır. Bu, aynı zamanda, varlığı zorunlu olanın birliğine dair bir hatırlatmadır.

Fasıl: [Onun Cömertliği Üzerine]

Cömertlik bir karşılık olmaksızın gereken şeyi vermektir. Gerekmeyen bir şeyi veren, cömert olmadığı gibi; gereken bir şeyi aynıyla, övgü veya güç ve fazilet izharı için yahut kötü bir şeyden kurtulmak gibi bir karşılık talep ederek veren de cömert değildir. Sayılan bu şeylerin tamamı bir karşılıktır; bu kimse verdiği bir şey karşılığında bir şey satın almış olur. Dolayısıyla o cömert değil karşılıklı iş görendir. Bir fiil kendisine uygun olup da onu yapmayan kimse, kendisi için daha uygun olanı ortaya koymamış olur; böylelikle o kemâl hususunda başkasına muhtaç olduğu için mutlak kemâlden yoksun olur.

Her irade ve ihtiyar sahibinin zıt olan iki taraftan birini tercih etmesi gerekir. Çünkü her iki taraf da ona nispetle eşit ise bu takdirde nispet gerçekleşmeyen imkâna ilişkin bir şey olur. Meselâ, bir şey zâtında iyi ise seçene izâfetle sevimli ve evlâ olmadıkça bu şeyi tercih etmez. Sırf zorunlu varlığın, zâtının dışında bir kemâli yoktur. Kemâl olarak tahakkuk eden her şey, onun tahakkuku sebebiyle tahakkuk eder. Her yetkin varlığın ötesinde olan Hak, herhangi bir şeye ihtiyaç duymaz; Yüce olanın, kendi altındaki şeylere dönük bir gayesi yoktur.

Soru: İradenin iki taraftan birini herhangi bir gaye olmaksızın tahsis etmesi mümkündür. Üstelik iradenin özelliklerinden biri de benzer iki şeyden birini tercih etmektir.

Cevap: İrade ötekini seçmiş olsaydı, onun seçme özelliği yine ortaya çıkmış olurdu. Bu durumda [iradenin seçilen şeylere] nispeti imkâna ilişkin olur ve iradeyle tercihte bulunan kişiye [onu değil de ötekini neden seçtiği] sorulur durur. Mutlak iradenin özelliklerinden biri belli bir tarafı kendisinden dolayı seçmek olsaydı, bu her iradede gerekli olurdu. Oysa durum böyle değildir. Zira her irade için tercih edici sebep gerekir.

فهو عديم كمال فافتقر. فلو[1] كان في الوجود غنيّ لا يستغني عنه غيره وهذا تنبيه على وحدانيّة الواجب[2] وجوده.

فصل: [في جوده تعالى]

والجود إفادة ما ينبغي لا لعوض. فالمُعطي[3] لِما لا ينبغي ليس بجواد ولما ينبغي طالبًا لعوض كان عينًا أو مدحًا وثناءً[4] أو إظهار قدرة وفضيلة[5] أو تخلّصًا عن قبيح فكل هذا عوض، وهو بما أفاد اشترى شيئًا فمعامل لا جواد. ومَن كان الأولى به فعل ما فإذا لم يفعل لم يحصِّل الأولى به فهو عادم الكمال المطلق لافتقاره في كمال إلى غيره.

وكل مُريد ومُختار لا بدّ وأن يختار أحدَ طرفَي النقيض، إذ لو استوى الطرفان بالنسبة إليه فالنسبةُ إمكانيّة لا تقع، والشيء إذا كان خيرًا في نفسه مثلًا ما لم يكن أحبّ وأولى[6] بالإضافة إلى المختار لا يختاره. فالوجود البحت الواجبيّ لا كمال خارج عنه وكل ما تحقّق كمالًا فبتحققه يتحقّق[7] وهو الحقّ الذي وراء كل كامل لا يفتقر إلى شيء والعالي لا غرض له في السافل.

سؤال: يجوز أن تخصّص الإرادة أحدَ الطرفين[8] لا لغرض،[9] بل لأن[10] من خاصّيتها ترجيح أحد المثلين.

جواب: لو اختارت الآخر أيضًا حصلت خاصّيّتها فالنسبة إمكانيّة والمرجّح الإرادي دائر معه السؤال. وإن كان من خاصية الإرادة المطلقة تعيين[11] هذا الطرف مثلًا بعينه وكان[12] كل إرادة يجب فيها ذلك وليس كذا فلا بدّ لكل إرادة من داع مرجِّح.

---

١ م: ولو.
٢ م – غني لا يستغني ... وحدانيّة الواجب.
٣ م: والمُعطي.
٤ ر: أو ثناء.
٥ س: فضله.
٦ م: وإلى.
٧ ط – يتحقق؛ س، م: تحقق؛ ل: فتحقيقه تحقق.
٨ س + لا وهو الحقّ الذي وراء كل كامل لا يفتقر إلى شيء والعالي لا غرض له في السافل.
٩ ط: لعوض.
١٠ م: بل الان.
١١ م: تعين.
١٢ س، ل، م: فكان.

İkinci Telvîh: Semavî Tahrikler

Bunlar iradeye dayalıdır. Şayet bu tahriklerin gayesi gerçekleşen bir şey olsaydı [o şey hâsıl olduğu için] hareketle onu talep etmezlerdi; şayet bu gaye bir defada gerçekleşen tikel bir şey olsaydı ona eriştiklerinde dururlardı; eğer erişilmeyen bir şey cümlesinden olsaydı umutları biterdi. Öyleyse, onların tümel bir matlabı [talep ettikleri bir şey] vardır. Dolayısıyla bu tahrikler, bir nefs-i nâtıkaya delâlet eden ve inkârcıların bu hususta inkârını iptal eden tümel ilmin gereği olarak tümel bir iradeyi gerektirir. Öğrendiğin üzere, tikel iradeler daha önce de geçtiği gibi tümel iradelerle zapt edilir.

Başka Bir Yol: Onların irade yoluyla olan matlabı ya hayvanî ya da aklî bir şeydir. Hayvanî matlap, hayvanî bir yararın elde edilmesi veya bir zararın uzaklaştırılmasıdır. [Felekler] parçalanıyor, oluşuyor ve bozuluyor olmadıklarından, onlar için büyüme söz konusu değildir. Mekânlarında onları sıkıştıracak zıtları olmadığı için, onların bir şeyi kendilerine çekmeleri ve intikam almaları da söz konusu değildir. Dolayısıyla onların şehvet ve gazapları yoktur. O hâlde bu matlap, nefs-i nâtıkaya gereken aklî tümel bir şeydir.

Bu tahriklerin gayesi övgü ve sena gibi zannî bir gaye de değildir. Hareketlerin devamlı olması gerektiğini öğrendin. Dolayısıyla bunlar, devamlılığı gerekli olan bir şeye dayanırlar. Zannî gaye böyle [devamlı] değildir.

Onların [zannî bir gaye için olmayan] tahrikleri onlara ait eşref-i imkândır. Şöyle ki onların şerefli kütlelerine nispetle bu [unsurlu] âlem, uğruna hareket etmeye değmez, bu âlem daha düşüktür. Sahih sezgi bir burhana ihtiyaç duymaksızın [onların hareketlerinin unsurlu âlem için olmadığına] böylece hükmeder.[1] Şu hâlde onların hareketi, ya zâtına erişmek için âşık oldukları bir sevgili içindir veya bir defalık herhangi bir sıfatına benzemek içindir. Belirtilen bu duruma göre hareketlerin durması veyahut sürekli yenilenen bir benzeyiş gerekir ki ortaya çıkan sonuç da budur. Benzemeye çalıştıkları şey, felekî bir cisim değildir. Aksi hâlde semadaki hareketlerin [cihetleri] ortak olurdu. Oysa hiçbiri böyle değildir. Sanılmıştır ki farklı hareketler, [feleklerin] tabiatlarının uyuşmazlığından ileri gelir ve [bundan dolayı] hareketler doğrusal olmaz. Oysa küre biçimindeki cismin konumları hem tabiatın gereği hem de dairesel eğilim açısından eşittir [özel bir konumu veya ciheti gerektirmez].

1 İllet, ma'lûlü ile kemâle ermez. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 300.

التلويح الثاني في التحريكات السماويّة

وإذ هي إرادية[١] فلو كان غرضُها شيئًا واقعًا ما طلبته بالحركة أو مطلوبًا جزئيا دفعيًّا لوقفتْ إن نالت أو قنطتْ إن كان ممّا لا يناله، فلها مطلب كلي فتلزمها إرادة كلية موجبة لعلم كلي دالّ على نفس ناطقة مبطِلة لجُحودِ مَن جحدها فيها. وعلمت أيضًا أن الإرادات الجزئية مضبوطة بإرادة كلية فيما[٢] سلف.

ومن[٣] طريق آخر: مطلبها بالإرادة إما أمر حيواني أو عقلي، والمطلب الحيواني جلبُ نافع حيواني أو دفعُ ضارّ. وإذ ليست تنخرق ولا تتكوّن ولا تنفسد[٤] فلا نموّ لها، ولا مضادّ لها مزاحمًا لمكانها فلا جلبَ ولا انتقامَ فلا شهوةَ ولا غضبَ فهو إذن أمر كلي عقليّ موجب لنفس[٥] ناطقة.

وليس غرضُها[٦] غرضًا[٧] مظنونًا من الثناء والمدح، فإن الحركات عرفتَ أنها واجبةُ الدوام فتبتني على أمر واجبِ الدوام وليس المظنون كذا.

وأيضًا هو الإمكان الأشرف وهذا العالم أحقرُ بالنسبة إلى أجرامها الشريفة من أن تتحرّك لأجله.[٨] والحدس الصحيح يحكم بهذا[٩] دون حاجة إلى برهان، فحركتها لمعشوق إما لتنال ذاته أو لتشبّه بصفة دفعيّة فكان[١٠] على ما سبق من الوقفة أو تشبّه تجدّديّ وهو متعيّن، فالمتشبّه[١١] به ليس بجرم فلكيّ وإلا كانت الحركات متّفقةً وليست. وظُنّ أن الاختلاف لعدم مطاوعة الطبيعة ولا يستقيم[١٢] فإن الأوضاع للجرم الكُريّ متساوية من حيث اقتضاء الطبيعة والميل المستدير.

---

١ ب: إرادته.
٢ ل: على ما.
٣ س – ومن.
٤ م: وتنفسد.
٥ م: لنفسه.
٦ س، ل – غرضها.
٧ ر، م – غرضا.
٨ س، ل، م: لأجلها.
٩ م: هذا.
١٠ م: وكان.
١١ م: والمتشبّه.
١٢ م: ولا يتقسم.

Diğer taraftan, onların benzemeye çalıştıkları şey felek nefsi de değildir. Aksi hâlde tahrikleri birbirine benzer olurdu. O, tek bir şey de değildir. Aksi hâlde yine ortak olurlardı. Dolayısıyla benzemeye çalıştıkları şey, tüm yönlerden bilfiil olan aklî zâtlardır. Nefisler, kendilerinde bilkuvve bir şey kalmayıncaya dek onlara benzemeye çalışır dururlar. [Felek] nefsi, bedenî heyetlerin kendisini izlediği bir duruma girdiğinde tefekkür ettiği şeyin durumuna göre uzuvlarından biri hareket eden, nefsiyle birlikte aklî şeyleri uman bir kimse gibi olur.

Feleğin kütlesinde, konumlar hariç eşyanın tamamı bilfiil bulunur.[1] Felekler tek bir konum üzere olsalardı geri kalan konumlar yokluk kuvvesi üzere olurdu. Feleklerin tüm konumların arasını cemetmesi de mümkün değildir. Zâtının bekasını devam ettirmekten yoksun olan şey, türünü devam ettirmeye çalışır. Dolayısıyla onlar peş peşe gelen imkânları ve aşağı olanı izleyen bir iyiliği fiile çıkartırlar. Bunu, yukarıdakilere benzeme kastını temele alarak ve zâtı devamlı olmayan şeyin türünü yeni zâtlar ortaya koymak sûretiyle devam ettirerek yaparlar.

Zannedilmiştir ki [feleklerin hareketleriyle] benzemek istedikleri şey, tek bir şeydir fakat [hareketlerin] cihetleri eşit olduğu için felekler matlapları ile aşağıdakilerin faydasını bir araya getirmiştir. Tıpkı hayırsever bir şahsın kendisine eşit olan iki yoldan birini, muhtaç bir şahsın faydası için tercih etmesi gibi. Bilinmemiştir ki eğer bu doğru ise o zaman [feleğin] hareketinin hareketsizliğine eşit olduğunu ve aşağıdakinin faydası için feleğin hareketi tercih ettiğini söylemek de doğru olur. Onlar bundan yüce oldukları için, asıl olarak [hareketleriyle] bir şeyi talep etmiyorlarsa belli bir cihetin tahsisini de talep etmezler, her ne kadar her birinin hususi bir mâşukunun, tümünün de Evvel'den ibaret bir mâşukunun olması mümkün olsa da. Feleklerin hareketi, benzer matlaptan dolayı dairesel olmada birbirine benzer iken, hususi mâşukların farklı oluşundan dolayı da cihetlerinde birbirinden farklıdır.

1 Feleğin kütlesinin nicelikleri ve mekânları değişmez. Zira onların doğrusal hareket etmeleri imkânsızdır. Onların nitelikler ve türsel sûretleri de değişmez. Aksi hâlde diğer feleklerin hareketlerine muhtaç olurdu. Dairesel hareketten dolayı onların sadece konumları değişir. Konum dışındaki her şeyde onlar bilfiildir. Belli bir konumda ise onlar bilkuvvedir. Böyle olunca onların kemâlleri içinde bulundukları bilkuvveden bilfiile çıkıştan ibarettir. Tek bir hâlde onların bütün konumları elde etmeleri mümkün değildir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 304.

وليس[1] المتشبَّه به نفس فلكيّ[2] وإلا تشابهت التحريكات ولا شيء واحد وإلا[3] اتّفقت، فالمتشبَّه به[4] ذوات عقليّة هي[5] بالفعل من جميع الوجوه فتشبّهت بها النفوسُ حتى لا يبقى شيء فيها بالقوّة. والنفس إذا كانت في أمر تتبعها هيآت بدنيّة كالمناجي مع نفسه بأمور عقليّة يتحرّك شيء من أعضائه بحسب ما يتفكر فيه.

وجرمُ الفلك فيه جميع الأشياء بالفعل إلا الأوضاع، إذ لو دامت على[6] واحد لدامت الباقيات على القوّة العدميّة ولا يمكنها الجمع معًا بين الكل. والقاصرُ عن استبقاء ذات يسعى في استبقاء نوعِها فأخرجت[7] إلى الفعل بما أمكنها من التعاقب الراشح للخير تبعًا[8] على السافل متأصّل[9] في قصدها التشبّه بالعالي الدائم في تدويم نوع ما لم تدم ذاته بل تتجدّد.

وظُنّ أن المتشبّه[10] به واحد ولكن جمعت الأفلاك بين مطلبها ونفع[11] السافل عند استواء الجهات كالشخص الخيّر المختار[12] لطريق ساواه غيرُه[13] لنفع شخص[14] محتاج، ولم يعلم أنه لو صحّ هذا لصحّ أن يقال ساوى الحركةُ السكونَ فاختارها[15] لنفع السافل. فلمّا لم تَطلب بالأصل لتعاليها عليه[16] لم تَطلب بتخصيص[17] الجهة، مع أنه يجوز أن يكون لكل واحد[18] معشوق خاصّ وللجميع معشوق واحد[19] وهو الأول، فتشابهت الحركات في دوريّتها لمطلب متشابه، واختلفت[20] في الجهات لاختلاف معشوقات خاصّة.

١ ل: ليس.
٢ س: به نفسا.
٣ س: ولا.
٤ ل + هو.
٥ ر: وهي.
٦ س + وجه.
٧ ل: القوة.
٨ ب، ط: نفعا.
٩ ل، م: متأصلا.
١٠ ب: التشبه.
١١ س: ويقع.
١٢ س: التحيز؛ ل، م: المخير.
١٣ ل: وغيره.
١٤ س، م – شخص.
١٥ س: فاختارتها.
١٦ س: عنه.
١٧ ر، س: بتخصص.
١٨ س، ل، م – واحد.
١٩ ل، م: معشوقا خاصا وللجميع معشوقا واحدا.
٢٠ س: واختلف.

Mâşuk konumundaki her bir aklın her bir felek nefsine olan nispeti, faal aklın nefislerimize olan nispeti gibidir. Ma'lûl ancak illetinin vasıtasıyla saf varlık olan Hakk'tan gelen ruhu elde eder. Feleklerin, yüce âlemin parıldayan nûrlarından ve bol hazlarından elde ettiği şeylerin birçoğu vecd ehlinin mükaşefelerinde de ortaya çıkar. Nitekim böyle bir şeyi iki büyük hakîm Muallim ile Eflâtun-ı İlâhî kendilerinden hareketle, onlardan önce de bazı kimseler ve bazı Müslüman sûfîler de nakletmişlerdir.

Akıllar feleklerin hareketlerinin sayısı kadardır. Müteahhirûn tümel feleklerin[1] sayısınca akıl kabul etmiştir. Muallim-i Evvel'in görüşüne göre akıllar tümel veya tikel olsun bütün kürelerin hareketlerinin sayısı kadardır. Bu, eşref-i imkân olup, sayıları elliden fazladır. Zira her bir küre, ileride öğreneceğin üzere belli bir türdür ve bu kürelerin diğerlerinin hareketinden farklı olan bir hareketi vardır. Onlar birbirinden ayrı olan zâtlardır ve bir nefsi hak ederler. Bu takdirde onların her birine bir akıl gerekli olur. *el-Meşâri' ve'l-Mutârahât* diye isimlendirilen hakikatlerin kanunları kitabında buna ilişkin hususlara işaret ettik.

Fasıl: [Cisimde Bulunan Her Bir Kuvvetin Sonlu Oluşu Üzerine]

Cisimde bulunan her bir kuvvet sonludur, yani fiilinin sonlu olması gerekir. Bil ki iki atıcının en güçlüsü birbirinden şiddet, süre ve sayı bakımından ayrılır. [Güçlü olan atıcı] iki şeyde diğeriyle eşit olursa öbür şeyde farklı olur. [Zira dördüncüsü yoktur ki farklı olsun.] Şu hâlde cisimdeki kuvvet, taşıyıcısı [olan cisminin] bölünmesinden dolayı bölünmeyi gerektirir. Faraza, kuvvetin bir cüzü meselâ taşıyıcısının bütününü, bu kuvvetlerin tamamı da taşıyıcının tamamını birlikte hareket ettirse veya belli bir noktadan başlayan bir mesafedeki hareketleri eşit olan iki şeydeki iki kuvvet, şiddet ve sayı bakımından eşit olsa bu durumda bir farklılık gerekir. Aksi hâlde cüzün gücü, bütünün güçlerine de güç yetirmiş olur, [yani bütün ile cüzü arasında güç bakımından bir fark olmaz ki] bu muhaldir. Farklılık merkezde meydana gelmiyorsa uçta meydana gelir.

1 İbn Kemmûne Muhit, Sabitler ve Yedi Gezegenler Feleğinden ibaret dokuz feleğin küllî olduğunu, bunlardan ayrı olarak Mümessil, Tedvir, Merkez Dışı gibi tikel feleklerin de olduğunu ve bunun Heyet ilminde açıklandığını belirtir. Bk. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 307.

ونسبة كل عقل معشوق إلى نفس[1] فلكيّة كنسبة العقل الفعّال إلى نفوسنا. والمعلول لا ينال الروح من محض الوجود الحقّ إلا بتوسّط علّته. وما تنال الأفلاك من اللذّة[2] الوافرة والأنوار اللامعة من الأفق الأعلى كثيرًا ما يقع للمكاشفين من أهل[3] المواجيد. وقد حكاها الحكيمان العظيمان[4] المعلّم والإلهي أفلاطن[5] عن نفسهما، وكذا مَن[6] قبلهما وبعضُ الإسلاميّين أيضًا من الصوفيّة.

فالعقول بعدد الحركات الأفلاك[7] وقد أخذ المتأخّرون بعدد كليات الأفلاك. وكان على رأي المعلّم الأول[8] بعدد حركات الكرات كلها كليةً وجزئيةً وهو الإمكان الأشرف وكانت أكثر من خمسين إذ كل كرة نوع كما ستعرف ولها حركة تخالف حركةَ غيرها وهي مباينةُ الذات عن غيرها فتستحقّ نفسًا[9] وحينئذ لا بدّ لها من عقل. وقد لوّحنا إلى شيء من هذا في كتاب قوانين الحقائق المسمّى **بالمشارع والمطارحات**.

فصل: [في أن كل قوّة في جسم هي متناهية]

وكل قوّة في جسم هي متناهية أي[10] يجب أن يتناهى فعلها. واعلم أن أقوى الراميَين يتفاوت بشدّة[11] أو مدّة أو عدّة، وإن استوى مع الآخر في أمرين يتفاوت[12] بالآخر، فالقوّة في الجسم اللازم[13] انقسامُها لانقسام[14] حاملها إذا فُرض أن جزءَها يحرّك كل[15] الحامل مثلًا[16] وكلها كله معًا أو أنّ[17] القوّتين في شيئين متساويين بحركاتهما في مسافة عن مبدأ محدود[18] واستويا شدّةً وعدّةً فلا بدّ من تفاوت وإلا قوي الجزء على ما قوي[19] عليه الكل، هذا محال. والتفاوت إذا لم يقع في الوسط فإنما يقع في الطرف،

١ ل: كل عقلي إلى معشوق نفسي.
٢ م: الذات.
٣ ر: واهل.
٤ ب، ط + معا.
٥ ط: فلاطن.
٦ س: ممن.
٧ س، ط، ل، م – الأفلاك.
٨ م – الأول.
٩ م: نفسها.
١٠ م: أثره.
١١ س: إما بشدة؛ ب، ط: لشدة.
١٢ م: فيتفاوت.
١٣ س: لازم.
١٤ ر: بانقسام.
١٥ س + جزء.
١٦ س – مثلا.
١٧ س، ل: وأن.
١٨ م: المحدود.
١٩ م: فوق.

Cüzün tahrikleri sonlu olarak biter; sonra ikisinin nispetine göre bütünün tahrikleri bu sonluya ilâve edilir. Sonluya ilâve edilen şey de sonluya münasip düşen bir şey olması sebebiyle sonlu olur. İşte bu, [bir cisimde bulunup, onda muntabi olan,] kuvvete özgü bir husustur.

Arşî bir başka yol: Bu yol, bütün nefisleri içine alır. Şöyle ki sonsuz kuvvet şayet tüm gücüyle bir cismi belli mesafede hareket ettiriyor ve başka bir güçte aynı cismi [aynı mesafede] sonlu olarak hareket ettiriyor olsaydı zaruri olarak her ikisi için bir nispet [meselâ bu mesafeye kat ettiği bir zaman] gerekirdi. Yine, hareketlerinin hızı ve yavaşlılığı için de bir nispet gerekirdi. Sonsuz gücün tesirinin eserinin, sonlu gücün tesirinin eserine nispeti, tesiri sonlu gücün sonluya nispeti gibi olurdu [yani, sonsuzun sonlu üzerindeki etki gücü ile sonlunun sonlu üzerindeki etki gücü arasında fark olmazdı.] Oysa bu, muhaldir.

Nitekim başka bir yöntemle şöyle belirtilmişti: Farazî başlangıç noktasından itibaren bir cismi sonsuz hareketlerle hareket ettiren bir kuvvet farz edelim. Yine, buna benzer bir kuvvetle, bu cisimden daha küçük bir cisim ilk tahrikle başlangıç noktasından [diğerinden küçük olduğu için] daha az bir meyille [fakat] şiddet ve sayı bakımından eşit olarak hareket etsin. Zaruri olarak süre farklı olur. Aksi hâlde az direnç ile çok dirence ilişkin kudret eşit olurdu ki bu imkânsızdır. Şu hâlde farklılık, daha önce de geçtiği üzere, sonuncuda [sürede] olur.

Soru: Bir tartışmacı diyebilir ki kuvvet sonsuzdur; sonsuz kuvvet sahibi için farklı olan cisimsel direncin varlığı veya yokluğu eşittir.

Cevap: Dediğin şey doğrudur. Delil ise zeki bir müteahhirûna aittir.

Soru: Nefsimizin sonsuz bir güce sahip olduğu hakkında söylenilen şey?

Cevap: Sözü uzatma! Burhan, güvenilirdir. Bizden daha kuvvetli olan felek nefislerinin kuvvetleri sonlu ise bizim kuvvetlerimizin hâli nice olur, kaldı ki [felek nefisleri de] nâtıktır.[1] İknaî yerlerde denmiştir ki nefislerimiz sonsuz taakkule muktedirdir. Nefislerin buna faal akıldan dolayı sahip olduğunu bilirsen bu durumda onlar (nefisler) alıcı olur. Aldıkları etkiler de sonsuzdur. Aracılık yoluyla etkide bulunmak, cisimde ve onun kuvvetlerinde tasavvur edilir. İmkânsız olan şey müstakil etkilemedir.

1 İbn Kemmûne, İbn Sînâ'dan önce felek nefsinin nâtık oluşu üzerinde durulmadığını ifade eder. Bk. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 316.

فتنقطع تحريكات الجزء متناهيةً وتزيد عليها تحريكات الكل على نسبتها،[1] وما زاد على المتناهي بما يناسبه فهو متناه، هذا[2] يخصّ بما انطبع من القوى.

طريق آخر[3] **عرشيّ**: وهو يعمّ جميع النفوس إن القوّة الغير المتناهية لو حرّكتْ جسمًا بكل قوّتها مسافةً وحرّكتْه أخرى متناهيةً فلزم[4] بينهما بالضرورة نسبة[5] وكذا لسرعة[6] حركتَيهما وبُطؤهما[7] فنسبةُ تأثيرِ الغير المتناهي أثرُه إلى تأثير المتناهي أثرُه نسبة متناهي التأثير إلى متناهيه،[8] هذا محال.

وقد ذكر من طريق آخر وهو أن نفرض قوّة تحرِّك جسمًا عن مبدأ مفروض حركات لا تتناهي، ويتحرّك[9] بمثل تلك القوّة أصغر منه وأقلّ[10] ميلا[11] عن ذلك المبدأ مساويًا مع تحريكات الأول شدّةً وعدّةً، فتتفاوت المدّة بالضرورة،[12] وإلا استوي[13] القدرة على قليل التمانع وكثيره،[14] هذا محال. فكان التفاوت في الأخير على ما سبق.

سؤال: للمنازع أن يقول القوّة غير متناهية والممانعة الجرميّة تفاوتها لدن[15] قوّة غير متناهية وجودها[16] وعدمها سواء.

جواب: صحيح ما قلتَ والحجّةُ من كيِّس المتأخّرين.

سؤال: أما قيل[17] إن النفس التي لنا غير متناهية القوّة.

جواب: لا تطوّل فإنّ البرهان هو المعتمَد. وإذا انتهى قوى النفوس الفلكيّة التي هي أقوى منّا[18] فكيف حال قوانا وهي أيضًا ناطقة؟ إنما قيل في الاقناعيّات إن أنفسنا تقدر على التعقّل الغير المتناهي، وإذا علمتَ أن لها ذلك من العقل الفعّال فهي القابلة. والقبول للآثار الغير المتناهية والتأثير على سبيل التوسّط يتصور في الجسم وقواه، وإنما[19] الممتنع هو التأثير الاستقلالي.

١ م: نسبتهما.
٢ ر: وهذا.
٣ س، ط، ل، م – آخر.
٤ ط، ل، م: فلزما.
٥ م: نسبته.
٦ م: السرعة.
٧ ل: وكذلك بسرعة حركتيهما أو بُطؤهما.
٨ ط، م: متناهية.
٩ م: وتحرك.
١٠ م: أقل.
١١ ب، ط: مثلا.
١٢ ر: ضرورتا.
١٣ م: يستوي.
١٤ ط: كثيرة.
١٥ ب، لذي، ط: الذي.
١٦ م: ووجودها.
١٧ ل + قيد.
١٨ س: منها.
١٩ ل، م: إنما.

Dahası, nefislerimiz sonsuz güce sahip olsaydı heyûlânî kuvvetlerin maddesi onu kendi âleminden alıkoymaz, etkisi tek bir bedenle sınırlı kalmaz ve cismanî ilişkilere hapsolmazdı. Hareketler sonsuz; hareketi başlatan sonlu ise bu durumda aklî ilkeden, felek nefislerine sonsuz bir kuvvetle onlara yardımcı olacak şekilde nûrlar ve şevkler akmaya devam eder Felek nefsinde ortaya çıkan sonsuz aşk, şevk ve nûr, aklî ilkenin nefis üzerindeki feyzinden ileri gelir.

Arşî Bir Nükte: Bir başka açıdan, zorunlu varlığın herhangi bir cismi doğrudan hareket ettirmesi tasavvur edilmez. Cisimde ortaya çıkan bir hareketin daha hızlısının, ancak daha şiddetli bir kuvvetten dolayı olacağı düşünülür. Zorunlu Varlık bir cismi bütün gücüyle hareket ettirirse bu hareketten daha hızlısı düşünülemeyen bir hareket ortaya çıkar. Oysa bu imkânsızdır. O değişmeyen bir zât olduğu için, değişmesi zorunlu olan bir şeye [harekete] illet olmaz.

Üçüncü Telvîh: Varlığın Sıradüzeni Üzerine

Cisim, madde ve sûretten bileşiktir. Bütünü yapmak, diğerini yapmaktan başkadır.[1] Dolayısıyla bunu yapan fâilde ikiliğin bulunması gerekir. Zorunlu Varlık böyle değildir. Dolayısıyla ondan cisim sâdır olmaz. Ondan sâdır olan ilk şey, aklî bir cevher olup, bazı hükemâ onu bütünün aklı, ilk unsur demişlerdir. Bu cevher mümkün şeylerin en büyüğü ve en üstünüdür.

Bil ki cisimden cisim sâdır olmaz. Eğer kuşatıcı [felek], kuşatılanın illeti olsaydı kuşatıcının zorunluluğu, kuşatılanın imkânı ile birlikte bulunurdu. Zira kuşatılanın zorunluluğu, kuşatıcının zorunluluğundan ve varlığından sonra gelir. Bu durumda kuşatılanın olmama imkânına bitişik olan olma imkânı, kuşatanın varlığı ile birlikte olur, dolayısıyla bundan boşluk doğar. Boşluğun bizâtihi imkânsız olduğu belirtildiğine göre bu, [yani kuşatıcının kuşatılana illet olması] imkânsızdır.[2]

1 Madde ve sûretin meydana gelmesi tek bir şey olsaydı hariçteki cismin basit olması gerekirdi. Eğer bu zihinde bileşik ise onun hakiki birin aracısız ma'lûlünün olması doğru olur akıl gibi. Heyûlânın sûrete, sûretin heyûlâya takaddüm etmesi mümkün olmadığı için Bir'den sâdır olması mümkün değildir. Nefis olması itibariyle nefsin de cisimden önce olması mümkün olmadığı için Bir'den nefis sâdır olmaz. Bu sebeple ondan sâdır olan ilk şeyin akıl olduğu belli olur. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 320.

2 Kuşatanın, kuşatılanın olmama imkânı ile beraber bulunmasından arada boşluk oluşur. Boşluk da imkânsızdır. Şu hâlde semavî cismin, bir diğer cismi var etmesi mümkün değildir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 321-323.

ثم لو كان لأنفسنا القوّة الغير المتناهية ما منعها مادة[١] القوى[٢] الهيولانيّة عن عالمِها، وما انحصر تأثيرها في بدن واحد وما انحبستْ في علاقة الأجرام.[٣] فإذا كانت الحركات غير متناهية والمباشر للحركة متناه[٤] فلا بدّ من أن[٥] يكون المبدأ العقليّ لا يزال يفيض منه الأنوار والتشويقات على النفس الفلكيّة ممدًّا لها بالقوّة الغير المتناهية والنور والشوق والعشق الغير المتناهي فيضه منه عليها.

نكتة عرشيّة: هو أن واجب الوجود لا يتصور من طريق آخر أن يحرّك جسمًا[٦] مباشرةً. فإن الجسم ما من حركة فيه إلا ويُتصور أسرع منها عن قوّة أشد. فإذا[٧] حرّكه الواجبُ وجودُه بكل قوّته[٨] فتقع حركة لا يُتصور أسرع[٩] منها، وهو محال؛ مع أنه ذات[١٠] لم تتغيّر فلم يكن علّةً لأمر واجبِ التغيّر.[١١]

التلويح الثالث: في ترتيب الوجود

والجسم مركّب من هيولي وصورة[١٢] وجعلُ كل[١٣] غير جعل الآخر فلا بدّ له من فاعل فيه إثنينيّة. وليس واجب الوجود كذا فلا يصدر عنه الجسم. فأول صادر عنه[١٤] تعالى جوهر عقليّ[١٥] سمّاه[١٦] بعض الحكماء عقل[١٧] الكل والعنصر الأول وهو أعظمُ[١٨] ما يمكن وأشرفُه.

واعلم أن الجسم لا يصدر عنه الجسم، فإن الحاوي لو كان علّةً للمحويّ فمع[١٩] وجوبه إمكان[٢٠] المحويّ، إذ وجوبه بعد[٢١] وجوبه ووجوده فيكون مع وجوده إمكان كونِ المحويّ المقارنُ لإمكان لا كونه، فيقارنه إمكان الخلاء وقيل إنه ممتنع بذاته، هذا محال.

١ س، ل، م – مادة.
٢ ب، ط، ل: القوة.
٣ س: الأجسام.
٤ ل، م: متناهي.
٥ ل، م: فلا بد وأن.
٦ ر: الجسم.
٧ ر: فإن.
٨ س، ل: قوة.
٩ م: لأسرع.
١٠ ر: علة.
١١ ط: لتغير.
١٢ م: الهيولي والصورة.
١٣ س + واحد.
١٤ ب، ر، ل، م: منه.
١٥ ر – عقلي.
١٦ م: أسماه.
١٧ ر: العقل.
١٨ س: وأعظم.
١٩ م: بمع.
٢٠ م + كون.
٢١ ل – وجوبه بعد.

Kuşatılanın, kendisinden daha üstün ve daha büyük olan kuşatıcıyı var etmesi mümkün değildir. Şu hâlde cisim hiçbir şeyi var edemez.

Soru: "Kuşatıcı ile önceki kuşatılanın illeti olan cisimsiz şey [yani soyut akıl], eş zamanlıdır. Önce gelenle eş zamanlı olarak bulunan şey de öncedir." şeklinde bir şeyi vazettiğinizde bu durumda kuşatılanın önce gelmesinden bir boşluğun varlığı gerekir.

Cevap: "Zaman vb. bakımından önce" ile eş zamanlı olan şey için "önce" söz konusu olur. Fakat "zât bakımından önce" ile beraber olan şey için zât bakımından "önce" söz konusu olmaz. Nitekim illetle birlikte olan şey, illet değildir. [İllet ve ma'lül arasındaki] bu öncelik ancak nedensellik bakımından ileri gelir.

Soru: Kuşatıcı ile kuşatılanın her ikisi de mümkün olup, mekânlarından hâlî olmaları da mümkündür. Dolayısıyla boşluk gerekir.

Cevap: Yokluk, boşluk demek değildir. Boşluk ancak kuşatıcının kabuğu olmaması durumunda farz edilir. Zira boşluk boyutlardır.

Nefis de cismin illeti değildir. Nefis, cisim vasıtası olmaksızın cismini var etseydi bu takdirde o nefis değil akıl olurdu. Bir cevherin var edicisi olan bu nefis, arazî bir ilişkiden dolayı sırf tecerrütten nasıl mahrum kalsın? Şayet nefis cisim vasıtasıyla var etmiş olsaydı boşluğun imkânına dair belirttiğimiz husus [kuşatıcının, kuşatılanın illeti olması] gerekirdi.

Başka Bir Yol: Maddenin bir fiili yoktur ki zâtında kabul ve fiil cihetleri olsun! Sûretler ise madde olmaksızın fiilde bulunmaz; bilakis sûretlerin eserleri vaz'î ilişkisi olan şeyle hususileşir. Dolayısıyla bu iş için maddenin aracılığı gerekir. Cisim hiçbir şekilde var olmamış ise cisimle sûret arasında vaz'î bir ilişki söz konusu olmaz. Burada maddenin aracılığı olmadığı gibi, olmayan bir şeye nispet de yoktur. [Şu hâlde cisim başka bir cismin illeti değil] bilakis [sûretlerin] hazırlayıcısıdır.

Cisim ve nefsin herhangi bir araza illet olmaları mümkündür. Çünkü mâhiyetin lâzımı da bir şeydir. Lâzımın vehmen ortadan kalkması imkânsız ise bu, hâricî bir illetten kaynaklanmaz. Aksi hâlde ortadan kalkması mümkün olur ve vehimde de ortadan kalkar.

ولا يمكن أن يوجد المحويّ الحاويَ الذي هو أشرف منه وأعظم فالجسم شيء[1] لا يوجد شيئًا.[2]

سؤال: إذا وضعتَ أن الحاوي والغير[3] الجسم الذي هو علّة المحويّ المتقدّم عليه معًا، وما مع القبل قبل فيلزم من تقدّم الحاوي عليه الخلاءُ.

جواب: ما مع القبل بالزمان ونحوه قبل، أما ما[4] مع القبل بالذات ليس قبلًا بالذات[5] كما[6] أن ما مع العلّة ليس[7] بعلّة وليس هذا التقدّم إلا بالعلّية.

سؤال: الحاوي والمحوي كلاهما[8] ممكنان[9] فيمكن خلوّ مكانيهما فيلزم الخلاء.

جواب: أما العدم فليس بخلاء وإنما ينفرض[10] الخلاء إذا وجد المحيط لا حشوَ له، إذ[11] الخلاء أبعاد.

والنفس أيضًا ليست بعلّة للجسم فإنها إن أوجدتْ بغير توسّط جسمها[12] فليست بنفس بل هي عقل وموجِد الجوهر كيف يحتبس عن التجرّد المحض بعلاقة[13] عرضيّة، وبتوسّط الجسم يلزم ما قلنا من إمكان الخلاء.

طريق آخر:[14] الهيولي لا فعلَ لها فيلزم[15] في ذاتها[16] جهتا فعل وقبول، والصور[17] دون الهيولي لا تفعل بل[18] تختصّ آثارها بما[19] لها معها علاقة وضعيّة، فلا بدّ من توسّط الهيولي. والجسم إذا لم يوجَد أصلًا فلا علاقة وضعيّة[20] بين الصورة وبينه ولا وساطةَ[21] للهيولي ولا نسبة إلى ما ليس بلى[22] الأجسام تُعدّ.[23]

والجسم والنفس يجوز أن يكونا علّةً لعرض ما فإن اللازمَ للماهية[24] أمر ما، فإذا امتنع رفعُه في الوهم فليس بعلّة[25] خارجة وإلا أمكن فارتفع وهمًا.

---

١ س، م – شيء.
٢ م: جسما.
٣ ل: وهو الغير.
٤ ب، ط، م – ما.
٥ ط – ليس قبلًا بالذات.
٦ س: كان.
٧ م: ليست.
٨ س، ل، م – كلاهما.
٩ م: ممكنا.
١٠ ر: يفرض.
١١ س، ل: إذا.
١٢ س: بتوسط الجسم جسما.
١٣ س، م: لعلاقة.
١٤ ر: آخر.
١٥ م: فلزم.
١٦ س: فيها.
١٧ س: والصورة.
١٨ م: ما.
١٩ م: لما.
٢٠ ل + فلا بد من توسط الهيولي.
٢١ ط، م: واسطة.
٢٢ م: بل.
٢٣ ل: من الأجسام وبعد.
٢٤ م: للماهيات.
٢٥ س: لعلة.

[Cismin] mâhiyetinin bir araza illet olması mümkün olduğunda onun nedenselliğinin imkânı da sabit olur. Fakat [hususileşmiş] miktar gibi olan şeylerin, cisimlik itibariyle [değil başka şeyle] tercih edilen ve cisimlikte eşit olmayan [farklı] şeylerin, akıllar gibi hâricî illetleri vardır.

Muhassilûn diyor ki bir türün tikelleri birbirini var etmez, zira mâhiyeti gereği [herhangi biri için] bir öncelik söz konusu değildir. Dolayısıyla akıllar tek bir türden değildir.

Yine, akılların türleri ortak olsaydı felekler cümlesinden olan eserleri de ortak olurdu. Zira bir türden, karşılıklı olan farklı şeyler çıkmaz. Felekler, mekânları ve hareketleri bakımından değil ancak tabiatları bakımından farklıdır. Onların hepsinin tabiatı, unsurlu âleme nispetle beşinci bir tabiattır.

Aynı şekilde, felekler tek bir türden olsa ve türe bölünmeleri mümkün olsa idi şahıs olması da mümkün olur ve parçalanırdı. Oysa o, böyle değildir. Şayet onlar tek bir türden olsaydı birbirlerine bitişik olurlardı. Oysa o böyle değildir.

Aynı şekilde, akıllar veya felekler aynı türden olsalardı ayrışmaları ancak arazlarla olurdu. Fakat ortaklık ve hareketten önce bu arazların birine katılıp da diğerine katılmamanın bir önceliği yoktur. Zira türsel bir tabiatın fertleri, kendileri için mümkün olan arazlara sahip olmada eşittir.

Fasıl: [Çokluğun Sudur Keyfiyeti Üzerine]

Hakk-ı Evvel'den ancak bir şey sâdır olur. Bir şeyin [başka bir şeyi] iktiza etmesindeki zincir sürekli olsaydı asla cisme ulaşılmaz ve cisim var olmazdı. Oysa o, vardır. Öyleyse çokluğun, bu [ilk sâdır olan] birde gerçekleşmiş olması gerekir. Aynı şekilde, feleklerin tümü sonuncu olan tek akıldan sâdır olmaz. Bildiğin üzere, feleklerin her birinin başka mâşuku vardır. Şu hâlde ilk ma'lûlün kendi zâtından gelen bir imkânı, Evvel sebebiyle olan bir vücubu, bu iki itibarı ve zâtını taakkul etmesi söz konusudur.

Demişlerdir ki [Evvel'den sâdır olan birin] varlığının vücubunu ve Hakk-ı Evvel'e olan nispetini taakkulünden üstün bir şey gerekir ki o da başka bir akıldır. Kendindeki imkânını taakkulünden başka bir şey gerekir ki o da en uzak feleğin cismidir. Zira imkân, cihetlerin en düşüğüdür.

فإذا جاز أن تكون علّةً لعرض[1] ما[2] فيثبت[3] جواز العلّيّة، بلى[4] الأمور التي[5] هي كالمقدار وما ذكروه[6] ممّا لا يترجّح بالجسميّة ولا يستوي فيها لها علل من خارج كالعقول.

وقال المحصِّلون: إن جزئيات نوع[7] واحد لا يوجد بعضُها بعضًا لعدم الأولويّةِ بحسب الماهية، فالعقول ليست من نوع واحد.

٥ وأيضًا لو اتّفقت أنواعُها لاتّفقت آثارها من الأفلاك، فإن النوع الواحد لا يلزمه المختلفات المتقابلة.[8] والأفلاك ما اختلفت أمكِنتُها وحركاتها إلا وهي مختلفة الطبائع، وكلها بالنسبة إلى العالَم العنصري طبيعة[9] خامسة.

وأيضًا لو كانت الأفلاك من نوع وأمكن الانقسام على النوع، فيمكن على الشخص فينخرق وليس كذا، ولو أنها[10] من نوع واحد لاتّصل بعضها ببعض وليس كذا.

١٠ وأيضا لو كانت العقول أو الأفلاك[11] من نوع واحد[12] لكان الامتياز بالعوارض وقبل الاتّفاقات والحركات لا أولويّة للحوق بعض ببعض، إذ الطبيعة النوعيّة يستوي استحقاقُ أشخاصها بحسبها[13] لِما يمكن من العوارض.

فصل: [في كيفيّة صدور الكثرة]

وإذ لا يصدر من الحق الأول إلا واحد، فإن استمرّتْ السلسلة في اقتضاء الواحد ١٥ فلا ينتهي إلى الجسم أبدًا ولا يوجد، ولكنّه قد وُجِد فلا بدّ من وقوع كثرة[14] في واحد. وأيضًا لا تصدر الأفلاك كلها عن عقل واحد أخير، إذ علمتَ أن لكل معشوقًا آخر فليس إلا أن المعلول الأول له إمكان من نفسه ووجوب بالأول وتعقل الاعتبارين وذاته.

قالوا: فلتعقّله لوجوب وجوده ونسبته إلى الحقّ[15] الأول يقتضي أمرًا أشرف وهو عقل آخر؛ ولتعقّله[16] لإمكانه من نفسه أمرًا آخر هو جرمُ الفلك الأقصى، إذ الإمكان أخسّ الجهات

١ س: لغرض.
٢ ر، س – ما.
٣ س، ط: فثبت.
٤ ل، م: بل.
٥ م: الذي.
٦ س: وما ذكرنا؛ ل، م: وما ذكر.
٧ م + كل.
٨ س: الحقائق.
٩ س: ذو طبيعة.
١٠ م: ولونها.
١١ ر، ل، م: والأفلاك.
١٢ ر – واحد.
١٣ م: بجنسها.
١٤ ط: كرة.
١٥ ر: الواجب.
١٦ س، ل، م: وبتعقله.

Dolayısıyla bu cihet maddeye uygundur. İlk ma'lûlün mâhiyetini taakkul etmesi itibariyle bu feleğin nefsi meydana gelir ki o da bu feleğin kendisine doğru şevk yoluyla hareket ettiricisidir. Bu üçlü yön itibariyle ikinci akıldan, [başka bir] akıl, sabitler feleği ve onun nefsi meydana gelir. Üçüncüden bir [başka] akıl, Zuhal feleği ve onun nefsi meydana gelir. Dokuz felek meydana gelinceye kadar bu, böyle devam eder.

Onuncu aklın, kendi imkânını taakkulü itibariyle unsurların ortak maddesi; mâhiyetini taakkulü itibariyle onların sûretleri; ilkesine olan zorunluluk nispeti itibariyle nâtık nefislerimiz meydana gelir. Bu ancak unsurluların aynı maddede ortak olmaları için dairesel hareketlerde ortaklaşması uygun olan bütün semavî cisimlerin yardımıyla olur. Hareketlerdeki bu ortaklık aynı şeye dönüş istidadını, hareketlerdeki farklılık sûretlerin türlerinin farklı olmasını gerektirir. Yardımların çokluğu ve farklı istidatların gereği olan şeyler sebebiyle onuncu aklın feyzi çok olur. Bir fâilin, alıcıların çokluğu sebebiyle tek bir yönden farklı filler yapması mümkündür. Farklı renklerdeki camlarda ortaya çıkan güneş ışınını düşün! Akıl asla değişmez. Zira onun değişmesi, zorunlu varlığın değişmesine kadar uzanır. Çünkü o, hareketler âleminde değildir. Bilakis akıldan semavî hareketler sebebiyle istidatları farklı olan alıcılar için daha önce mevcut olmayan bir şey meydana gelir.

Soru: [Sabitten değişkenin suduru mümkünse] Zorunlu Varlıktan bu şeyler niçin sâdır olmuyor? [Bu âlemdeki süflî hâdiseleri zorunluluğu varlığa değil de niçin akla dayandırıyorsunuz?]

Cevap: [Akıllar ve felekler gibi] varlığın tümünün iktiza etmesinde farz edilen şey, hareketi ve maddî istidadı [önceden] farz etme imkânı [ile bir] değildir. [Zira hareket ve maddi istidat feleklerin hareketinden sonra hâsıl olur.] Bu sebeple zorunludan ancak bir şey sâdır olur ve o ezelîdir. Aksi hâlde, [yani ondan birçok şey sâdır olursa] onun için değişim gerekir. Bu takdirde o değişen fâillerden olur. Bu tertipten sonra zorunludan maddelerde var olan başka bir şey hâsıl olursa onun fiili iki kısım olur: (1) Maddelerde bulunan şeye dönük fiil, (2) maddelerde bulunmayan şeye, yani ilk ma'lûle dönük fiil. Dolayısıyla O'nda çokluk ortaya çıkar ki zorunluluğu bundan münezzehtir.

فيناسب المادة. وباعتبار تعقّله لماهيّته نفسَ هذا الفلك المحرّك له بالشوق[1] إليه. ثم من الثاني بالتثليث أيضًا عقل وفلك الثوابت ونفسه، ومن الثالث عقل وفلك زحل ونفسه، وهكذا إلى أن تتمّ الأفلاك التسعة.

والعقل العاشر باعتبار تعقّل إمكانه يحصل منه الهيولي المشتركة التي للعناصر وباعتبار تعقّل ماهيّته[2] صورها وباعتبار نسبة الوجوب[3] إلى المبدأ نفوسُنا الناطقةُ. وإنما ذلك بمعاونة الأجرام السماويّة المناسبة باشتراك كلها في حركة دوريّة لاشتراك العنصريّات في مادة واحدة الموجبة بذلك الاشتراك في الحركة استعداد عودِ هذه إلى شيء واحد، وبافتراق حركاتها[4] افتراق أنواع الصور. وهذا العاشر لكثرة المعاونات والموجبات للاستعدادات المختلفة يكثر فيضه، والفاعل بجهة واحدة يجوز أن يفعل مختلفات لاختلاف القوابل. واعتبرْ بشعاع الشمس الواقع على الزجاجات المختلفة اللون. والعقل لا يتغيّر أصلًا إذ يتسلسل تغيّره إلى أن ينتهي إلى تغيّر واجب الوجود،[5] لأنه ليس في عالم الحركات بل يحصل منه ما لم[6] يحصل للقوابل المختلفة الاستعداد[7] بالحركات السماويّة.

سؤال: فلِم لا يصدر[8] عن واجب الوجود كذا؟

جواب: أما ما يُفرَض عند اقتضاء جميع الوجود لا إمكان[9] لفرضِ حركة واستعداد مادة فلا يصدر عنه إلا واحد ويكون أزليًّا وإلا يوجب التغيّر وليس[10] ممّا يتغيّر حينئذ إلا الفاعلُ.[11] وبعد هذا الترتيب إن حصل عنه[12] شيء آخر في الموادّ، فينقسم فعلُه إلى ما من شأنه أن يكون في المادة[13] وإلى ما من شأنه أن لا يكون وهو المعلول الأول فيتكثّر، تعالى الله[14] عن ذلك.

---

١ س: بالشرف.
٢ ر: بتعقله لماهيّته.
٣ ل: الواجب.
٤ ب، ط: حركتها.
٥ م: والوجود.
٦ س – لم.
٧ س، م: الاستعدادات.
٨ م: يتصور.
٩ م: لإمكان.
١٠ س: ولا يوجب تغيرا إذ ليس؛ ل: وإلا وجب التغير إذ ليس؛ م: وإلا يوجب التغير إذ ليس.
١١ م: الفاعلي.
١٢ ر: صدر منه.
١٣ ل: المواد.
١٤ ر، س، ل، م – الله.

İlâveten, O maddede [ortaya çıkan hâdislere] etkide bulunuyor, [diğer taraftan] akıllar cinsinden olan ma'lûlleri de diğer akıllara, nefislere ve felek cisimlerine varlık veriyor ise bu takdirde ma'lûlün ma'lûlü olan şeyler, zorunlunun [maddedeki] vasıtasız ma'lûlü olan şeylerden daha üstün olur. Bu ise imkânsızdır.

Soru: Akıl imkân vasıtasıyla nasıl fiilini yapar? Sen imkânın, ayanda mümkünün zâtına ilâve bir şey olmadığını belirtmiştin. Yine, imkân sebebiyle bir şey hâsıl olsaydı her mümkün hatta cisimler bile böyle olurdu. Dahası, imkân yokluğa ilişkin iken onun vasıtasıyla fiil nasıl gerçekleşsin?

Cevap: İlk iki soruda da şu görüşümüzü ihmal ettin: Akıl, imkânını düşündüğü şey vasıtasıyla bir şeyi yapar. İmkân düşünüşte ilâvedir. Bir şey bir özelliği ile herhangi bir şey vasıtasıyla bir şey yaparsa bu özellikten yoksun olanın bu fiilde ortak olması gerekmez. İmkânı düşünmek yokluğa ilişkin değildir.

Yokluğa ilişkin ifadesi; (1) Bazen "mefhumuna yokluğun dâhil olduğu şey" demektir, hareketsizlik gibi; (2) bazen "bekası tasavvur edilemeyen şey" hakkında kullanılır, hareket gibi; (3) bazen "konusu, varlığa müstahak olmamayı gerektiren bir şeyin varlıksal sıfatı" için kullanılır, imkân gibi; (4) bazen de "kabul ve kuvve cihetine sahip olan şey" hakkında kullanılır ki bu ancak sûret vb. ilâve şeylerle fiile çıkar, madde gibi. Bu sonuncu kullanım, öncekilerden daha uygundur. Yokluğa ilişkin terimi, yok (ma'dûm) anlamına gelmez. Burada bazı itibarlar daha vardır ki bahsettiğimiz hususlara zarar vermez.

Fasıl: [Çoğalma Kapısının Açılması Üzerine]

İki varlık [yani, Evvel ile ilk ma'lûl] söz konusu olunca, sadece ikisinin zâtı olsaydı bile, çoğalmanın kapısı açılmış olurdu. Zira ikisinin toplamından hâsıl olanlardan başka fertlerin de olması mümkündür. Varlıkların iniş düzeninde durum böyledir.[1]

1 Yani zorunludan ilk ma'lûl sâdır olur. İlk ma'lûlden ikincisi sâdır olur. Üçüncüden dördüncüsü sâdır olur. Dahası ikinci ma'lûlün zorunluya olan nispetinden başka bir ma'lul; üçüncü ma'lulün zorunluya nispetinden başka bir ma'lul… sâdır olur. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 344.

ثم إذا أثّر في المادة ومعلولاته من العقول أفادتْ وجودَ العقول والنفوس والأجرام الفلكيّة، فصار معلول معلولِه[١] أشرف من معلوله بلا واسطة، هذا محال.

سؤال: كيف فعل العقل بتوسّط الإمكان وقلتَ إن[٢] الإمكان لا يزيد في الأعيان على ذات الممكن، وأيضًا لو حصل منه للإمكان[٣] شيء فكان[٤] كل ممكن كذا حتى الأجسام، ثم الإمكان عدميّ كيف يُفعل بتوسّطه؟

جواب: أهملتَ في السؤالين الأولين قولَنا إن العقل بتوسّط ما يعقل من إمكانه يفعل شيئًا، والإمكان في التعقّل[٥] زائد. وإذا فعل شيء لخصوصيّته بتوسّط أمر شيئًا لا يلزم أن يشاركه عديم تلك الخصوصيّة فيه، والتعقّل[٦] للإمكان ليس بعدميّ.

والعدمي قد يقال لِما يدخل في مفهومه[٧] العدمُ كالسكون، وعلى ما لا يُتصور بقاؤه[٨] كالحركة ولصفة[٩] وجوديّة[١٠] موضوعُها باعتبارها يوجب لا استحقاقَ وجوده كالإمكان، وعلى ما ليس له إلا جهة القبول والقوّة ولا يخرج إلى الفعل[١١] إلا بأمور زائدة عليه من الصور[١٢] وغيرها كالهيولي ويقرب هذا الاعتبار ممّا قبله. وليس هذا العدمي هو المعدوم فهاهنا اعتبارات لا تُخِلّ بما[١٣] نحن فيه.

فصل: [في فتح باب التكثّر]

وإذا تثنّى[١٤] الوجود فقد انفتح بابُ التكثّر ولو لم يكن إلا ذاتاهما إذ يجوز أن يحصل من الأفراد غير ما يحصل من مجموعهما وكذا في النزول.

---

١ م: معلولة.
٢ ل، م – إن.
٣ س: من الإمكان.
٤ م: وكان.
٥ ط: العقل.
٦ ل: من التعقّل.
٧ ط: مفهوم.
٨ م: بقائه.
٩ ط – غير.
١٠ ب، ر: وكل صفة غير وجودية؛ ط: وكل صفة وجودية.
١١ ل، م: بالفعل.
١٢ س: الصورة.
١٣ ل: لا تجد تحمل ما؛ م: ما.
١٤ س: شيء.

Fasıl: [Çokluğun Mertebeleri]

Madde daha önce yokken hâsıl olmuş değildir. Zira her hâdis için kabul edici bir istidat gerekir. Daha önce geçtiği üzere fâil değişmez. Muallim-i Evvel'in başka bir şey olarak değil de hâdisten önce bulunan şey [istidat] diye işaret ettiği imkân işte budur. Maddeyi alacak bir kabul edici yoktur ki madde hâdis olsun!

Bu sonuncu akıldan maddelerin tümü, unsurların sûretleri, maddî varlıklar, yeryüzü nefisleri ve nâtık nefisler meydana gelir. Nâtık nefis mertebesinde aklî varlıkların tertibi durur.[1]

Varlık en üstünden başlar ve daha az olana doğru iner: Önce akıl, sonra feleğin ve semavî cisimlerin nefsi, sonra ortak madde gelir ki bu en aşağı olandır. Sonra varlık, en aşağı olandan daha az aşağı olana ve mutedil mizacı bakımından daha üstün olana doğru yükselir. Önce nebatî nefis, sonra hayvanî nefis, daha sonra da nâtık nefis gelir ki nâtık nefsin bir kısmı heyûlânî kuvveden müstefad akla kadar, bir kısmı da kutsî nefse kadar yükselir. Sanki nefsin, vücubu ve imkânı itibarıyla biri kutsî âleme diğeri de his âleminde dönük iki yönü vardır. Üstün olan yön üstün olan için, aşağı olan yön aşağı olan içindir.

Soru: İlk ma'lûlde ancak zorunluluk ve imkânı düşünmek olan iki yön bulunur. Felek cisminin bir maddesi ve biri cisimsel diğeri de türsel sûreti vardır. Sabitler feleğinde birçok gezegen mevcut olup, her birinin diğerinden başka olan hususiyeti vardır. Dolayısıyla bu üç yön sabitlerdeki gezegenlerin meydana gelişiyle ilgili olarak kâfi değildir. Her bir felekte bulunan çok sayıdaki kürelerin, diğerlerinden başka olan bir tabiatı ve bir hareketi vardır.

Cevap: Doğru. Bu üç yön kâfi değildir. Ancak müteahhirûn filozoflar çoğalmanın imkânı hususunda, mümkün olanın en azıyla, yani on [akıl] ile yetinmişler fakat daha fazla olmasının da imkânsız olacağına hükmetmemişler; ayrıntıyı yetenekli kimselere bırakarak fazla tafsilata girmemişler. Onlara göre, basit türselliğinden dolayı, aklın hakiki zâtîlerinin olması mümkündür. Her bir zâtînin, madde ve sûret için geçerli olduğu gibi diğerinden farklı olan bir kılınışı yoktur ki

1 İbn Kemmûne, felekî nefislerden değil de sonuncu akıldan maddi varlıkların ve sûretlerinin sâdır oluşuna katılmaz. Fakat şöhretine binaen itiraz etmediğini belirtir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 346.

فصل: [في مراتب الكثرة]

ولا تحصل الهيولي بعد أن لم تكن إذ لا بدّ للحادث من استعداد قابل إذ[1] سبق أنّ الفاعل لا يتغيّر وهو الإمكان الذي أشار إليه المعلّم الأول[2] بأنه يتقدّم على الحادث لا غير لما[3] سبق فالهيولي لا قابل لها فلا تحصل حادثةً.

ويحصل عن[4] هذا العقل الأخير المواد[5] كلها وصور العناصرِ والمواليد والنفوس الأرضيّة والنفس الناطقة، وعند الناطقة وقف ترتيب العقليّات.

وابتدأ[6] الوجود من الأشرف فالأشرف فالعقل ثم النفس للفلك والأجرام[7] السماويّة ثم الهيولي المشتركة وهي الأخس، ثم عاد من الأخس فالأخس إلى الأشرف فالأشرف من الاعتدال المزاجي، والنفس النباتيّة ثم النفس[8] الحيوانيّة، ثم النفس الناطقة، ومنها القوّة الهيولانيّة وهلمّ[9] إلى العقل المستفاد والنفس القدسية. وكأن النفس باعتبار جهتَي وجوبها وإمكانها حصل لها وجه إلى القُدس وآخر إلى الحسّ، الأشرف للأشرف والأخس للأخسّ.

سؤال: المعلول الأول ليس فيه إلا جهتا تعقّل وجوب وإمكان. والجرم الفلكي له هيولي وصورة جرميّة وأخرى نوعيّة. وفلكُ الثوابت فيه من الكواكب ما فيه ولكل خصوصيّة غيرُ ما للآخر فلا يَفي بها الجهات الثلاثة. والكرات الكثيرة[10] في كل فلك لكل طبيعة وحركة غير ما للآخر.

جواب: صحيح أن هذه[11] الثلاثة لا تفي بهذه[12] إلا أن الحكماءَ المتأخّرين لمّا بيّنوا[13] إمكان التكثّر أخذوا على أقلِّ ما يمكن وهو عشرة غيرَ جازمين بامتناع أكثر[14] منها، ولم[15] يُفصّلوا[16] كثيرًا بناءً على مُكنة التفصيل لِمَن له قريحة. وقالوا يجوز أن يكون للعقل ذاتيّات حقيقيّة لنوعيّتِه البسيطة ليس لكل واحد منها جعل غير[17] ما للآخر كما للهيولي والصورة،

١ ط: إذا.
٢ س، م – الأول.
٣ ر: كما.
٤ ب، ط: من؛ س: وتحصل عن.
٥ س، ل، م: المواليد.
٦ م: فابتدأ.
٧ م: ولأجرام.
٨ س، ل، م – النفس.
٩ س + جرا.
١٠ ب، ر، ط: والكراة الكثيرة.
١١ س، م – هذه.
١٢ م: هذه.
١٣ ل: لم يثبتوا.
١٤ ل: الكثير.
١٥ س: وإن لم.
١٦ ط، م: يفضلوا.
١٧ س – غير.

yüce ve kusursuz ibda‘ edicisinin zâtında bir çoğalma gereksin ve ayanda tek bir şey olarak mevcut olduklarında onları mufassal olarak düşünsün. Nitekim ilk ölçütün zabıtı bunu gösterir. Bu nedenle müteahhirûnun önde geleni [İbn Sînâ] demiştir ki ilk akıl ma‘lûl olduğu için, onun tek tek ayrıntılı olarak aklettiği muhtelif şeylerle kıvam bulması, onun başka şeyleri gerektirmesine engel değildir.

Soru: O hâlde bütün [akılların] vasıtasız olarak var olması mümkündür.

Cevap: Her feleğin, bildiğin gibi, [akıl olan] bir mâşuku vardır. O kendisiyle nedensellik bağı olmayan bir şeye de âşık olmaz. Dolayısıyla bir tertip lazımdır. Bu hususta doğru olan, Muallim-i Evvel'in [akılların] çok oluşuyla ilgili işaret ettiği şeydir.

Mütekadimûnun çoğuna göre cismanî olan her bir türün bir misali ve maddede kaim olmayan bir sûreti vardır ki o, hakikatin makul mânasına uygun düşen aklî bir cevherdir. Belki, onlar eşref-i imkânla delil getirmiş olabilirler. Onlar derler ki cismanî olan bu türler, onların sınıfları, örnekleri ve gölgeleridir. Asıl hakikatler işte onlardır. Onlar, Platon'un idealarıdır. Onlar akılların pek çok olduklarında müttefiktir.

Fasıl: [Hükemânın Âlemi Tek Bir Canlı Gibi Alması Üzerine]

"Her farklı [ma‘lûl, akıldaki] farklı [cihetlerden] ileri gelir." sözümüzden, her farklı [cihetten] farklı [bir ma‘lûlün] olması hatta feyzin sonsuza dek sürmesi sonucu gerekmez. Tümel olumlunun ters döndürmesi, tümel olumlu değil [tikel olumludur].

Sanki hükemâ âlemi, tek bir canlı gibi kabul edip, onun cismini bütünün cismi diye adlandırmış ve nefislerin toplamı olan tek bir nâtık nefse ve akılların toplamı olan tek bir akla sahip olduğunu söylemişlerdir. Onlar nefislerin toplamını, bütünün nefsi; akılların toplamını da bütünün aklı diye adlandırmışlardır. Çoğu da "âlemi" oluşan ve bozulan şeyleri göz önünde bulundurmadan sadece semaya has kılmışlardır. Onlar, "bütün" ifadesiyle muhtemelen en yüksek semavî cisim, onun nefsi ve aklından ibaret üç şeyi kastederler.

فيوجبَ تكثّرًا في ذات مُبدعِه تعالى وتقدّس ويعقلها[1] مفصّلةً وإن كانت في الأعيان شيئًا واحدًا كما أعطاك القسطاس الأول ضابطة. ولهذا قال مبرّز المتأخّرين ولأنه معلول فلا مانع عن[2] أن يتقوّم بمختلفات فيما يعقل من[3] التفصيل لواحد واحد يوجب أشياء أخرى.

سؤال: فيجوز أن يوجدَ الكل من غير واسطة.

جواب: لكل فلك معشوق كما عرفتَ ولا يَعشق ما لا تعلّق له معه بالعلّيّة فلا بدّ من الترتيب. والحقّ ما أشار إليه المعلّم الأول من كثرتها.

وكان عند كثير[4] من المتقدّمين لكل نوع من الأنواع الجرميّة مثال وصورة قائمة لا في مادة هي جوهر عقليّ يُطابقُ المعنى المعقولَ من الحقيقة. وربّما احتجوا بالإمكان الأشرف وقالوا هذه الأنواع أصنافها وهي[5] رَشَم منها وظِلالها، والحقائق الأصليّة هي تلك وهذه هي[6] مُثُل أفلاطون وباتّفاقهم للعقول[7] كثرة وافرة.

فصل: [في أخذ الحكماء العالم كحيوان واحد]

ولا يلزم من قولنا إن كل اختلاف فهو عن[8] اختلاف أن يكون عن كل اختلاف اختلاف حتى يذهب الفيض إلى غير النهاية ولا عكسَ للموجب الكلي[9] كليّا.

وكأن الحكماء أخذوا العالم حيوانًا واحدًا سَمّوا جسمه جسمَ الكل، له نفس واحدة ناطقة هي مجموع النفوس[10] وعقل واحد هو مجموعُ العقول. وسمّوا مجموعَ النفوس نفس الكل ومجموعَ العقول عقلَ الكل. وأكثرهم خصّ العالم بالسماء غير ملتفت إلى الكائن الفاسد. وربّما عنوا بكل كل من الثلاثة: الجرمَ الأعلى ونفسَه وعقلَه.

---

١ ط: وتعقلها.
٢ س، ل – عن.
٣ س: في.
٤ م: كثيرًا.
٥ ط – هي.
٦ س، ل، م: الأصليّة هي وهذه.
٧ ل: العقول.
٨ ر: من؛ ل: غير.
٩ ر + موجبا.
١٠ س – هي مجموع النفوس.

ÜÇÜNCÜ MEVRİD: Maddeden Tecerrüt, İdrak, İnayet, Kaza, Kader ve Mutluluk Üzerine

Bu mevridde birçok fasıl vardır.

Birinci [fasıl]: İdrak ve Tecerrüd Üzerine

Bazı insanlar zannetmiştir ki bir şeyi idrak eden aynıyla o olur. Başkaları da sanmıştır ki nefsin idrak etmesi, onun faal akılla ittihat etmesidir. Daha önce geçen şeylerden öğrendiğin üzere, iki şey ancak bitişme ve kaynaşma veya her ikisinin toplamının terkibi ile tek bir şey olur ki bunlar, cisimlerin özellikleri cümlesindendir. Dahası "C, B oldu." dediğimizde B hâsıl olduğunda C varlığını sürdürür mü? Eğer öyleyse ikisi de çoğalmış olur. Yahut C yok olur veya B oluşmazsa ittihat da olmaz. Söyledikleri yanlış şeylerden biri de şudur: "Su hava oldu." ifadesiyle onlar suyun maddesinin havaya dönüştüğünü yani ortak olan maddenin suluk sûretini çıkartıp havalık sûretini giymesini kastederler. Fakat nefis bu konuda öyle değildir.

Dahası, nefis C'yi düşündüğünde daha önceki hâlinde olduğu gibi midir? Öyleyse ne ittihat ne de ortaya çıkış olur. Yahut nefis yok oldu da ondan başka bir şey mi hâdis oldu? Bu takdirde de ne ittihat ne de ortaya çıkış olur. Yahut nefsin hâlinde bir değişme mi oldu? Bu sonuncusu uzak bir ihtimal değildir ve bu, ittihat olmayıp, bilakis diğer değişmeler gibidir.

Faal akılla "ittisâl" kurmak doğrudur. Onunla "ittihat", ya faal aklın parçalanmasını veya tek bir şeyi bildiğimizde bütün ilimleri ihata etmeyi gerektirir. Bunun geçersiz olduğu bellidir. Bu tartışmayı müteahhirûnun en faziletlisi [İbn Sînâ], Porphyrios'tan nakleder ve ikisinin de faziletine yakışmayacak biçimde onun hakkında densiz laflar eder, her ne kadar *el-Mebde ve'l-Meâd*'da ve bunun dışındaki bazı kitaplarında nefsin makul sûretle ittihat ettiğini açıkça iddia etmiş sonunda bu iddianın geçersiz olduğunu öğrenmiş olsa da. Eğer başlangıçta onu taklit ettiyse bu daha kötü; şayet bu, düşüncesinin gereği ise o vakit kendine de densiz laflar etsin!

المورد الثالث: في كلام[1] في التجرّد عن المادة والإدراك والعناية والقضاء والقدر والسعادة

وفيه فصول.

[الفصل] الأول: في الإدراك والتجرّد

إن بعض الناس ظنّ أن إدراك[2] المدرِك شيئًا هو أن[3] يصير هو هو. وآخرون ظنّوا أن إدراك[4] النفس هو اتّحادها بالعقل الفعّال. وقد علمتَ فيما سبق أن شيئين[5] لا يصيران شيئًا واحدًا إلا بامتزاج واتصال[6] أو تركيب مجموعيّ، وذلك من خاصّيّة الأجسام. ثم إذا قلنا صار جَ، بَ أبْقِي[7] جَ وحصل بَ فتعدّدا أو بطل[8] جَ أو لم يحصل بَ فلا اتّحاد. وغلطُهم ممّا يقال إنّ الماء صار هواء وإنما ذلك يُعنى[9] به أن مادة الماء صارت هواء أي خلعتْ صورة المائيّة ولبستْ صورة الهوائيّة وهي مشتركة، والنفس ليس فيها ذلك.

ثم إذا عقل النفس جَ[10] أهي كما كانت قبلها؟ فلا اتّحاد ولا حصولَ أو بطلت[11] وحدثَ[12] غيرُها؟ فلا اتّحاد ولا حصول[13] أو تغيّر[14] حال لها؟ وذلك ليس ببعيد وليس باتّحاد بل هو كسائر التغيّرات.

ثم إن[15] الاتصال بالعقل الفعّال صحيح، والاتّحاد به يوجب إما تجزّيه أو الإحاطة بجميع العلوم عند العلم بشيء واحد وبيّن[16] فسادُه. وهذا الكلام نقله أفضل المتأخّرين[17] عن فرفوريوس[18] وشَنّع[19] عليه كثيرًا على وجه لا يليق بفضلهما،[20] مع أنه في المبدأ والمعاد وبعضِ الكتب غيرِه[21] ادّعى اتّحاد النفس بالصورة المعقولة صريحًا، ثم علم[22] بطلانه في الأخير. ففي الأول إن قلّده[23] فذلك أقبح، وإن اقتضى نظرُه ذلك[24] فليشنّع[25] على نفسه أيضًا.

١ س + كلي؛ ل – في كلام.
٢ م: أدرك.
٣ ل – أن.
٤ م: أدرك.
٥ ل: شيئان.
٦ ل: أو باتصال.
٧ ل: إن.
٨ ل: وبطل.
٩ ل: نعني.
١٠ ط – جَ.
١١ م: بطل.
١٢ س: وحصل.
١٣ س، ل، م – ولا حصول.
١٤ ط: بغير.
١٥ س، ل، م – إن.
١٦ ل: وهي.
١٧ ر + زاد الله روحه العزيز قدسا بل زاده بمتالعة أنواره انسا.
١٨ ب، ط: فرفوريس.
١٩ ل، م: ويشنع.
٢٠ ب، ر، ط: بفضله.
٢١ ب، ط – غيرِه.
٢٢ ل: على.
٢٣ م: قلدة.
٢٤ س – ذلك.
٢٥ ل: فيشنع.

Bil ki nefsin tikelleri tümel bir vecih üzere bilmesi mümkündür, tıpkı nefsin, Zeyd'i uzun, kara ve falanın oğlu şeklinde ve bu tümellerin başkasında bir araya gelmemesi yönüyle bilmesi gibi. Fakat bununla birlikte bu tümellerin toplamı, mefhumun kendisidir ve bu mefhumda ortaklığın açığa çıkmasına mâni yoktur. Şayet ortaklık imkânsız diye farz edilirse bu, mefhumun dışındaki bir mâniden ileri gelir. Bu senin için bir zabıt olsun.

Bir Hikaye ve Bir Rüya:[1]

Bir zaman, birçok düşünce ve riyazetle oldukça meşgul idim. Bilgi problemi beni zorlamış; kitaplarda bu hususta belirtilenler de beni düze çıkarmamıştı. Bir gece, uykuya benzer bir hâlde bende bilinmedik bir şey zuhur etti. Her yanımı saran bir haz, ışıl ışıl bir parlaklık ve muhteşem bir nûr içindeyken bir insan siluetinin belirdiğini gördüm. Bir de baktım ki o, beni hayrete düşüren bünyesi ve ürperten azametiyle, nefislerin yardımcısı ve hikmetin önderi, Muallim-i Evvel idi. Beni selâmlayarak karşıladı da ürpertim gitti ve yabancılık ünsiyete dönüştü. Ona bilgi probleminin zorluğundan yakındım. Bana:

- Nefsine dön! İşte o zaman mesele çözülür, dedi.

- Nasıl olacak bu? dedim

- Sen, kendini idrak edicisin. Zâtını idrak etmen ya zâtınla ya da zâtın dışında başka bir şeyle olur ki bu takdirde senin için başka bir kuvvet veya zâtını idrak edecek başka bir zât gerekecek. Bu durumda söz tekrar eder durur. Bunun imkânsızlığı açıktır. Zâtını zâtınla idrak ettiğinde bu, zâtında zâtına ait bir eser itibariyle mi gerçekleşiyor? diye sordu.

- Evet! Dedim.

- Bu eser zâtına mutabık değilse bu zâtının sûreti değildir ve sen onu idrak etmiş olmazsın, dedi.

- Eser zâtımın sûretidir, dedim.

---

1 Müellifin *el-Meşâri'*deki beyanına göre bu olay, muallak misallerin bulunduğu misal âleminden biri olan Câbersâ makamında gerçekleşmiştir. İbn Kemmûne'ye göre bu hikâye, beş ilmî meseleyi içermektedir: 1. Nefs-i nâtıkanın akıl-akil ve makul oluşu, 2. Nefsin, zâtı dışındaki bir şeyin kendisi için mücerret hazır oluşuyla idrak edebileceği, 3. Taakkül ve kısımları, 4. Zorunlunun zâtını ve ma'lülleri bilmesinin keyfiyeti, 5. Aklî olan ittisâl ve ittihadın mânası. Bk. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 376-384.

واعلم أن النفس يجوز أن تعلم الجزئيات على وجه كلي مثل معرفتها لزيد بأنه الطويل الأسود ابن[١] شخص كذا، على جهة[٢] لا تكون تلك الكليات مجتمعةً[٣] في غيره. ولكن مع ذلك مجموع تلك الكليات نفس مفهومه لا يمنع وقوعَ الشركة فيه. وإن فُرِض امتناعُ[٤] الشركة[٥] فيه فيكون لمانع غيرِ المفهوم، هذا لِيكن عندك ضابطًا.[٦]

٥ **حكاية ومنام:**

وكنتُ زمانًا شديدَ الاشتغال كثير الفكر والرياضةِ[٧] وكان يصعب عليَّ مسألة العلم، وما ذكر في الكتب لم يَتنقّح لي، فوقعَت[٨] ليلة من الليالي خلسة في شبه[٩] نوم لي، فإذا أنا بلذّة[١٠] غاشية وبَرقة لامعة ونور شعشعاني مع تمثُّلِ شبح إنسانيّ فرأيتُه فإذا[١١] هو غياثُ النفوسِ وإمامُ الحكمةِ المعلّمُ الأول على هيئة[١٢] أعجبتْني

١٠ وأُبَّهة أدهشتْني فتلقّاني بالترحيب والتسليم[١٣] حتى زالت دَهشتي وتبدّلتْ بالأنس وحشتي، فشكوتُ إليه من صعوبة هذه المسألة.

فقال لي: أرجعْ إلى نفسك فتنحلّ[١٤] لك.

فقلتُ: وكيف ذلك؟[١٥]

قال: إنك مدرِك لنفسك فإدراكُك لذاتك بذاتك أو غيرها،[١٦] فيكون لك إذن

١٥ قوّة أخرى أو ذات تدرك ذاتك والكلام عائد فظاهر استحالته. وإذا أدركتَ ذاتك بذاتك أَباعتبار[١٧] أثر لذاتك في ذاتك؟

فقلتُ: بلى.

قال: فإن لم يطابق الأثرُ ذاتَك فليس صورتَها فما أدركتَها.

فقلتُ: فالأثر[١٨] صورة ذاتي.

١ م: بن.
٢ ب، ط: وجه.
٣ م: مجموعة.
٤ ل + وقوع.
٥ س – الشركة.
٦ م: ضابط.
٧ س – والرياضةِ.
٨ ب + لي.
٩ ب، ر، ط: سنة.
١٠ ل: في لذة.
١١ ط: فإذن.
١٢ ط – هيئة.
١٣ م: وتسليم.
١٤ ط: فينحل.
١٥ س، ل، م – ذلك.
١٦ س: بغيرها.
١٧ س: باعتبار.
١٨ ل: الأثر.

- Sûretin, mutlak nefse mi ait yoksa başka sıfatlarla hususileşen bir nefse mi aittir, dedi.

Ben ikinci şıkkı seçtim.

Bunun üzerine dedi ki: Nefisteki her sûret tümeldir. Birçok tümelden oluşsa da bu onda ortaklığa mâni olmaz. Ortaklığa mâni bir şey farz edilirse bu başka bir mâniden ileri gelir. Sen zâtını, bizâtihi ortaklığa mâni bir hâlde idrak etmektesin. Dolayısıyla bu idrak sûretle gerçekleşiyor değildir.

- "Ben" mefhumunu idrak ediyorum, dedim.

- Ben olması bakımından "ben" mefhumu ortaklığın oluşmasına mâni değildir. Sen de bilirsin ki tikel olması bakımından tikel, başka bir şey değil, tümeldir. "Bu", "ben", "biz" ve "o" [sözcüklerinin], tikel işaretin dışında soyut mefhumları itibarıyla tümel olan akledilir mânaları vardır, dedi.

- Öyleyse bu idrak nasıl gerçekleşiyor? dedim.

- Zâtını bilmen, zâtının dışında bir kuvvetle olmadığına göre sen de bilirsin ki zâtını idrak eden başkası değil sensin ve bu idrak ne mutabık bir eser ne de mutabık olmayan bir eserle gerçekleşir. Öyleyse senin zâtın hem akıl, hem akleden, hem de akledilendir, dedi.

- Bilgimi biraz daha artır, dedim.

- Tasarrufta bulunduğun bedenini ondan ayrı kalmayacak şekilde sürekli olarak idrak etmiyor musun? dedi.

- Evet, ediyorum, dedim.

- Bu, zâtında tekil bir sûretin hâsıl olmasıyla mıdır? Ki bunun imkânsız olduğunu biliyorsun, dedi.

- Hayır, tümel sıfatlar alarak gerçekleşiyor, dedim.

- Sana özgü bedenini hareket ettiriyorsun ve onun sana özgü tikel bir beden olduğunu biliyorsun. Dolayısıyla aldığın sûretin kendinde ortaklığın gerçekleşmesine bir mâni yoktur. Öyleyse bu sûreti idrak etmen, bedenini idrak etmen değildir zira bedene ait mefhumun başkasına ait olduğu düşünülemez. İlâveten, sen kitaplarımızda nefsin, müfekkireyi kullanarak düşündüğünü okumadın mı?

قال: صورتُك لنفس[١] مطلقة أو متخصّصة بصفات أخرى؟

فاخترتُ الثاني.

فقال: كل صورة في النفس هي كلية وإن تركّبت أيضًا من كليات كثيرة فهي لا تمنع الشركة لنفسها، وإن[٢] فرض منعُها تلك فلمانع آخر، فأنت[٣] مدرِك ذاتك وهي مانعة للشركة بذاتها فليس هذا الإدراك بالصورة.

فقلتُ: أُدرِكُ مفهومَ أنا.

فقال: مفهومُ أنا من حيث[٤] مفهوم أنا لا يمنع[٥] وقوع الشركة فيه وقد علمتَ أنّ الجزئي من حيث إنّه جزئي لا غير كلي. وهذا وأنا ونحن وهو لها معان كلية معقولة من حيث مفهوماتها المجرّدة دون إشارة جزئية.

فقلتُ: فكيف[٦] إذن؟

قال: فلمّا لم يكن علمُك بذاتك بقوّة غيرِ ذاتِك،[٧] فإنّك تعلم أنّك أنت المدرِكُ[٨] لذاتك لا غير ولا بأثر مطابق ولا بأثر غير مطابق، فذاتُك هي العقل والعاقلُ والمعقولُ.

فقلتُ: زِدْني.

فقال: ألستَ تُدرك بدنَك الذي تتصرّف[٩] فيه إدراكًا مستمرًّا[١٠] لا تغيب عنه؟

فقلتُ: بَلى.[١١]

قال: ألحصول[١٢] صورة شخصيّة في ذاتك؟ وقد عرفتَ استحالتَه.

قلتُ: لا، بل على أخذِ صفات كلية.

قال: وأنت تُحرِّك بدنك[١٣] الخاصّ وتعرفه بدنًا خاصًّا جزئيًّا وما أخذتَ من الصورة نفسها لا يمنع وقوعَ الشركة فيها،[١٤] فليس إدراكُك[١٥] لها إدراكًا لبدنك[١٦] الذي لا يُتصور أن يكون مفهومُه لغيره. ثم أمَا قرأتَ من كُتبنا أن النفس تتفكر باستخدام المفكرة،

١ م: لنفسك.
٢ ر: فإن.
٣ ل: لمانع آخر وأنت؛ م: وأنت.
٤ س + هو.
٥ ل: يمتنع.
٦ ل: كيف.
٧ س: ذلك.
٨ م: مدرك.
٩ س: متصرف.
١٠ ل: مستقيما.
١١ م: بل.
١٢ م: أبحصول.
١٣ م: بذاتك.
١٤ ر: فيه.
١٥ م: إدراك.
١٦ م: كالبدنك.

Müfekkire tikelleri terkip ve tafsil eder ve orta terimi düzenler. Cismanî olduğu için, mütehayyilenin tümel şeylere erişmesi söz konusu değildir. Nefis, tikel şeylere muttali olmazsa öncülleri nasıl terkip edecek ve tikellerden tümelleri nasıl çekip çıkaracak? Müfekkireyi hangi şeylerde kullanacak? Hayalden nasıl alacak? Mütehayyilenin tafsilde bulunması ona ne fayda verecek? Nefis tefekkür yoluyla neticenin ilmine nasıl hazır hâle gelecek? Dahası mütehayyile cisimseldir. Mütehayyileden alınan sûret nefiste tümel iken, mütehayyile nefsini nasıl idrak edecek? Sen, mütehayyileni ve vehmini iki tikel varlık olarak bilirsin. Anlamış olman gerekir ki vehim bu ikisini [kendini ve mütehayyileyi] de inkâr eder, dedi.

- Allah ilim zümresinden sana hayır nasip etsin! Beni biraz daha irşat et, dedim.

- Nefsin kendisini ne mutabık bir eserle ne de sûretle idrak ettiğini anladıysan bil ki düşünme, maddeden soyut zât için bir şeyin hazır olmasıdır; istersen "bir şeyin zâttan gaybette olmayışıdır" diyebilirsin. Hatta bu son tanım daha tamdır. Zira o bir şeyin kendisini ve bu şeyden başkasını idrak etmeyi içine alır. Çünkü bir şey kendisini hazır kılmaz. Fakat kendinden gâip de olmaz. Nefse gelince o soyuttur ve zâtından gâip değildir; soyutlandığı ölçüde zâtını ve zâtından gâip olan şeyi idrak eder. Yer ve gök vb. gibi aynını hazır kılamıyorsa bu durumda o şeyin sûretini hazır kılar. Tikellere gelince onlar kuvvelerde nefis için hazır olurlar. Tümeller ise nefsin zâtında hazır olur. İdrak nesnelerinin bir kısmı cisimlerde muntabi olmayan tümellerdir. İdrak edilen nesne, tasavvurdan çıkan şey değil, hazır sûretin kendisidir. Hariçtekinin idrak edilen nesne olduğu söylenirse bu, ikinci kasıt itibariyle demektir. Nefsin zâtı, kendi zâtından gâip değildir, bir bütün hâlinde bedeninden ve bir bütün hâlinde bedeninin idrak edici kuvvelerinden gâip değildir. Nitekim hayal kuvvesi kendinden gâip değildir. Hayali sûretler de böyle olup, nefsin zâtında temessül etmeleri bakımından değil hazır olmaları bakımından nefis tarafından idrak edilir. Onların soyutlanmaları ne kadar çok olursa onların zâtlarını idrak etmeleri o kadar çok ve güçlü olur. Nefsin soyutluğu ne kadar güçlü ise zâtını idrak etmesi de o kadar güçlüdür. Nefsin beden üzerindeki hâkimiyeti ne kadar kuvvetliyse nefsin kuvvelerinin ve cüzlerinin hazır oluşu o kadar güçlü olur, dedi.

وهي تُفصِّل وتُركِّب الجزئيات وتُرتِّب الحدود الوسطى. والمتخيّلة لا سبيل لها إلى الكليات لأنها جرميّة، فإن لم يكن للنفس اطّلاع على الجزئيات فكيف تُركّب مقدّماتها؟ وكيف تنزع[1] الكليات من الجزئيات؟ وفي أيّ شيء تستعمل المفكرة؟ وكيف تأخذ من الخيال؟ وماذا يفيدها[2] تفصيلُ المتخيّلة؟ وكيف تستعدّ بالفكر للعلم بالنتيجة؟ ثم المتخيّلة جرميّة فكيف[3] يدرك نفسها والصورةُ[4] المأخوذة عنها في النفس كلية؟ وأنت تعلم متخيّلتَك ووهمَك الشخصيّتَين الموجودتَين[5] ودريتَ أن الوهمَ يُنكرهما.[6]

قلتُ: فأرشِدني جزاك الله عن زمرة العلم خيرًا.[7]

قال:[8] وإذا دريتَ أنها[9] تُدرك لا بأثر مطابق[10] ولا بصورة، فاعلم أن التعقّل هو حضور الشيء للذاتِ المجرّدة عن المادة، وإن شئتَ قلتَ عدم غيبته عنها. وهذا أتمّ لأنه[11] يعمّ إدراكَ الشيء لذاته ولغيره،[12] إذ الشيء لا يحضر لنفسه ولكن لا يغيب عنها. أما النفس فهي مجرّدة غير غائبة عن ذاتها، فبقدر تجرّدها أدركتْ ذاتها، وما غاب عنها إذا لم يكن لها استحضار عينِه كالسماء والأرض ونحوهما فاستحضرتْ صورتَه. أما الجزئيات ففي قُوى حاضرة لها وأما الكليات ففي ذاتها إذ من المدرَكات كلية لا تنطبع في أجرام،[13] والمدرَك هو نفس الصورة الحاضرة لا ما خرج عن التصور. وإن[14] قيل للخارج إنه مدرَك فذلك بقصد[15] ثان،[16] وذاتها غير غائب عن ذاتها ولا بدنُها[17] جملةً ما ولا قُوى مدرِكة لبدنها جملةً ما.[18] وكما أن الخيال غير غائب عنها فكذلك الصورة الخياليّة فتدركها النفس لحضورها[19] لا لتمثُّلها[20] في ذات النفس. ولو كان تجرّدها أكثر لكان الإدراك لذاتها أشد[21] ولو كان تسلّطُها على البدن أشد كان حضور قوّاها وأجزئها لها أشد.

١ س – تنزع؛ م: تنتزع.
٢ م: يفيد.
٣ ل، م: كيف.
٤ م: فالصورة.
٥ ل، م: الشخصيتان الموجودتان.
٦ س – وأنت تعلم ... الوهم ينكرهما.
٧ س + وأنت تعلم ... الوهم ينكرهما.
٨ س – قال.
٩ ل: أنك.
١٠ م: يطابق.
١١ ل: لأن.
١٢ ل، م: وغيره.
١٣ م: الأجرام.
١٤ ل: وإذا.
١٥ ر: لقصد؛ س – بقصد.
١٦ م: الثاني.
١٧ م: ولا بدها.
١٨ س – جملةً ما؛ م: مدرك لبدنها جمليا ما.
١٩ ل: للنفس بحضورها.
٢٠ س: تمثُّلها.
٢١ ل: بذاتها أشد وأكثر؛ م: بذاتها أشد.

Sonra bana dedi ki: İlim, mefhumu bakımından varlığın kemâlidir ve çokluğu gerektirmez. Dolayısıyla zorunluluğu varlık için ilim gereklidir, dedi ve daha önce kuşatıcı bir zabıtta belirttiğimiz şeye işaret etti.

Zorunluluğu varlığın zâtı, maddeden soyuttur. O sırf varlıktır. Eşya onun için, hâkim bir ilkesellik izâfetine göre hazırdır. Zira bütün, onun zâtının lâzımıdır. Ne zâtı ne lâzımı ondan gâiptir. Maddeden soyut olmasının yanı sıra onun, zâtından ve lâzımlarından gaybet hâlinde olmayışı, onun idraki demektir. Nitekim bunu nefis bölümünde ele almıştık. İlim konusunda ortaya çıkan şeyin tümü şuna döner: İlim, sûret olsun veya sûretten başka bir şey olsun, bir şeyin maddeden soyut bir zâttan gaybet hâlinde olmayışıdır.

Zorunluluğu hakkında [bir sıfatı ona] izâfe etmek, yine [ondan noksanları] selbetmek câiz olup, bunlar onun birliğine zarar vermez. Onun isimlerinin çoğalması, olumsuzlayıcı bu ifadeler ve izâfetlerden dolayıdır. Dolayısıyla göklerde ve yerde zerre ağırlığında olan bir şey onun ilminden uzak değildir (krş. Sebe, 34/3). Şayet bedenimizde olduğu gibi başkalarının bedenleri üzerinde de bir gücümüz olsaydı, daha önce de geçtiği gibi, sûrete ihtiyaç duymadan bedenimizi idrak ettiğimiz gibi, onları da idrak ederdik. Bundan da açığa çıkmaktadır ki zorunluluğu varlık her şeyi ihata eden, tek tek varlıkları idrak edendir. Bu, sûret ve misal olmaksızın [her şeyin] onun için hazır olması ve onlara hükmetmesinin ta kendisidir.

Sonra bana dedi ki: İlim konusunda bu kadar sana yeterli, bir kısmını bu kitapta ele aldığım konularda beni irşat etti.

Sonra ben dedim ki: Nefislerin birbiriyle ve faal akılla ittisâl ve ittihat etmesinin mânası nedir?

- Bu âlemde bulunduğunuz sürece bundan perdelenmiş olursunuz. Bu âlemden kemâle ermiş bir hâlde ayrıldığınızda sizin için ittihat ve ittisâl söz konusu olur, dedi.

ثم قال لي: اعلم أن العلم كمال للوجود[١] من حيث مفهومه ولا يوجب تكثّرًا، فيجب للواجب وجوده وأشار إلى ما ضبطناه في الضابط الجامع من قبل.

فواجب الوجود ذاته مجرّدة عن المادة وهو الوجود البحتُ، والأشياء الحاضرة[٢] له على إضافة مبدئيّة تسلّطيّة لأن الكل لازمُ ذاتِه ولا[٣] يغيب عنه ذاته ولا[٤] لازم ذاته. وعدم غيبته عن ذاته[٥] ولوازمه[٦] مع التجرّد عن المادة هو إدراكه كما قرّرناه في النفس. ورجع الحاصل في العلم كله إلى عدم غيبة الشيء عن المجرّد عن المادة صورةً كانت أو غيرها.

والإضافة جائزة في حقّه وكذلك السلوب ولا تُخلّ بوحدانيّته.[٧] وتكثُّر أسمائه لهذه السلوب والإضافات ولا يعزبُ عن علمه إذن مثقال ذرّة في السماواتِ ولا في الأرض.[٨] ولو كان لنا على غير بدننا سلطنة كما على بدننا لأدركناه كإدراك البدن على ما سبق من غير حاجة إلى صورة.[٩] فتبيّن من هذا أنه بكل شيء محيط بإدراك[١٠] أعداد الوجود، وذلك هو نفس[١١] الحضور له والتسلّط من غير[١٢] صورة ومثال.

ثم قال لي: كفاك في العلم هذا

وأرشدَني إلى[١٣] أمور فرّقتُ بعضَها في هذا الكتاب.

فقلتُ له: ما معنى الاتّصال والاتّحاد للنفوس بعضها مع بعض ومع العقل[١٤] الفعّال؟

قال: أما ما دُمتم في عالَمكم هذا فأنتم[١٥] محجوبون، فإذا[١٦] فارقتموه كاملين فلَكم الاتّحاد والاتّصال.

---

١ م: للموجود.
٢ ل: حاضرة.
٣ ر، ل: فلا.
٤ ط: فلا.
٥ م – ولا يغيب عنه ... غيبته عن ذاته.
٦ ل: أو عن لوازمه؛ م: أو لوازمه.
٧ ط: بوانيته.
٨ انظر: سورة سبأ، ٣/٣٤؛ م: في السماواتِ والأرض.
٩ ل: من غير صورة حاجة صورة؛ م: من غير حاجة صورة.
١٠ س، ل، م: وإدراك.
١١ م: النفس.
١٢ ر + تسلط.
١٣ ر: في.
١٤ س: وبعقل؛ ل، م: وبالعقل.
١٥ ط – فأنتم؛ ل: فإنكم.
١٦ ل: وإذا؛ م: وإذ.

Sonra ben dedim ki: Biz, bir grup tecrid ehline ve hükemâya karşı mutlak anlamda ittisâli reddediyorduk. Zira ittisâl ancak cisimlerde olur.

- Sen zihninde soyut akledilir iki cisim arasında mutlak ittisâl olduğunu düşünürsün. Bir hayvanın organlarını, ittisâlle birlikte tek bir akledilir olarak idrak edersin, dedi.

- Evet, dedim.

- Zihninde muayyen bir taraf ve tekil bir uzam mı var? dedi.

- Hayır, dedim.

- Bu ancak aklî bir ittisâldir. Dolayısıyla ulvî âlemde nefisler arasında da cismanî değil aklî bir ittisâl ve aklî bir ittihat vardır. Nitekim bunu âlemden ayrıldıktan sonra göreceksin, dedi.

Sonra o üstadı Eflâtun-ı İlâhî'yi, beni hayrete düşürecek biçimde övmeye başladı.

Dedim ki: Müslüman filozoflardan herhangi biri onun seviyesine erişti mi?

- Hayır. Onun mertebesinin binde birine bile erişen olmadı, dedi.

Sonra ben bildiğim bir grup ismi saymaya başladım. Fakat o hiç iltifat etmedi. Bâyezîd-i Bistâmî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve benzerlerinin isimlerine geçince müjde almış gibi sevindi ve dedi ki: İşte onlar gerçek anlamda hükemâ ve felâsifedir. Onlar resmî ilimle yetinmediler aksine huzurî ilme ve şuhûdî ittisâle kadar yükseldiler. Maddî ilişkilerle meşgul olmadılar. Güzel yerler ve dereceler onlar içindir. Onlar bizim hareket ettiğimiz gibi hareket ettiler, konuştuğumuz gibi konuştular.

Daha sonra yanımdan ayrıldı ve beni firkatine ağlar bir vaziyette bıraktı. Âh ki âh! Yazık bu hâlime!

فقلتُ له:[1] كنّا نُنكر على طوائفَ من إخوان التجريد[2] والحكماء في إطلاق[3] الاتّصال فإنه لا يكون إلا في الأجرام.

فقال:[4] أنّك في ذهنك تعقل اتّصالًا مطلقًا بين جسمَين معقولَين مجرّدَين، وتُدرِك أعضاءَ حيوان واحد معقولة مع اتّصال؟[5]

٥ فقلتُ: بلى.[6]

فقال: هل[7] في ذهنك طرف معيّن وامتداد مشخّص؟

فقلتُ:[8] لا.

قال: إنما هو اتّصال عقليّ فالنفوس أيضًا تجد بينها[9] في العالم العلويّ اتّصالًا عقليًّا[10] لا جرميًّا واتّحادًا عقليًّا[11] ستعرفه بعد المفارقة.

١٠ ثم أخد يثني[12] على أستاذه أفلاطن[13] الإلهي ثناءً تحيّرتُ فيه.

فقلتُ: وهل وصل من فلاسفة الإسلام إليه[14] أحد؟

فقال: ولا[15] إلى جزء من ألف جزء من مرتبته.[16]

ثم كنتُ أعدّ جماعةً أعرِفُهم فما التفتَ إليهم، ورجعتُ إلى أبي يزيد البسطامي وأبي محمّد سهل بن عبد الله التستري وأمثالهما فكأنه استبشر وقال: أولئك هم ١٥ الفلاسفة والحكماء حقًّا. ما وقفوا عند العلم الرسمي بل جاوزوا إلى العلم الحضوري والاتّصال[17] الشهودي وما اشتغلوا بعلائق الهيولي فلهم الزلفي وحسنُ مآب[18] فتحرّكوا عمّا تحرّكنا ونطقوا ممّا نطقنا.

ثم فارقني وخلّفني أبكي على فراقه، فوا لَهْفي على تلك الحالة.

---

١ س، ل – له.
٢ ل: إخوان الصفا والتجريد.
٣ س + لفظ.
٤ س، ل، م + عليه السلام؛ ب، ر، ط + اعلم.
٥ ل + مطابقي.
٦ ل – فقلت بلى.
٧ س: لي.
٨ س، ل: قلت.
٩ ل: أيضا بينهما.
١٠ س – فالنفوس أيضًا يتحد بينها في العالم العلويّ اتّصالًا عقليًّا.
١١ س: لا جرمي واتّحاد عقلي.
١٢ ط: شيء.
١٣ س: أفلاطون.
١٤ س، م – إليه.
١٥ ر: لا ولا.
١٦ س، م: رتبته.
١٧ ل، م: الاتصالي.
١٨ انظر: سورة ص، ٢٥/٣٨، ٤٠.

Fasıl: [Zorunlu Varlığın İlmi]

Denilmiştir[1] ki maddeden soyut bir zâtı varken akledilen bir şey [veya bir mâhiyet, hâricî varlıkta] bizzat kaim bir şeydir. Dolayısıyla o akleden bir şeydir; zira [hariçteki] zâtı, sûreti gibi soyuttur. Böyle olduğu için, idrak edici şeyin sûretinin onda ortaya çıkması imkânsız olmadığı gibi, onun [ortaya çıkan bu] sûreti akletmesi de imkânsız değildir. Dahası o şunu da der: Zorunlu varlık akledilir, dolayısıyla o [zâtını ve diğer şeyleri] akleder. Zira imkânsız olmayan bir şey, onun hakkında zorunludur. Eğer böyleyse buna binaen onun sehivde bulunması mümkündür. Zira akledilir olan [soyut şeyin] hâricî zâtında soyut sûretin ortaya çıkması ve onun, bu sûreti akletmesi mümkündür. Fakat bunu diyen kimse Zorunlu Varlığa sûretin bitişmesinin [ve onda sûretin ortaya çıkmasının] imkânsız olduğunu da itiraf eder.

Yine, burada bir şeyin misalinin, o şeyin kendi yerine alınması söz konusudur. Çünkü o kimse şunu demiştir: Onun sûretine aklî bir zâtın bitişmesi mümkündür. Çünkü istidat, mutlak mâhiyete ait olduğu için bu mümkün olur.

Bu durumda birinin şunu demeye hakkı olur: [Eğer zihindeki sûret için bu doğru ise bu takdirde hâricî] cevherde de sûretin intiba etmesi mümkündür. Zira istidat, mutlak mâhiyet içindir. Misalinin hükmüyle bir şey hakkında hüküm verilmez. Muhtasar kitaplara uygun olmadığı için burada sözü fazla uzatmayacağız.

Hakk-ı Evvel'in eşyayı ihata etmesinin zaman itibariyle değişen bir şey olmaması gerekir.

Bil ki zamana bağlı olan bilgilerimiz değişkendir. Meselâ, birimiz "Filan kimse gelecektir." diye bildiğinde bu [bilgi] o vakitte doğru olur. O gelmiş olduğunda yukarıdaki hüküm yanlış olur. O gelmiş olup da daha önce olduğu gibi, hâlâ onun geleceğine dair hüküm veriyor ise bu durumda o bilmiyor, demektir. Dolayısıyla değişim gerekir. Zorunlu Varlık ise bu değişimlerden münezzehtir. Tek tek zamansal, değişken ve maddî şeylerin Zorunlu Varlık için bulunuşu ve gerekliliği söz konusu değildir. Zira zorunlu, maddeden bütünüyle soyuttur. Kısaca O'nda temessülü, tagayyürü ve ziyadeyi gerektirmeyen ve sadece hazır oluşun yeterli olduğu her ilim, nasıl olursa olsun, Zorunlu Teâlâ için zorunludur. Bunun dışındaki şeyler onun için mümkün değildir.

1 Bu kısım, İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ta Zorunlu Varlığın ilmi hakkında söylediklerinin özetidir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 386.

فصل: [في علم واجب الوجود]

ومَن قال: إن ما يُعقَل وله ذات مجرّدة عن المادة قائمة بنفسها، فيعقِل لأن ذاته مجرّدة كصورته[١] فلا يمتنع أن تُرتسَم صورةُ ما أدركَه فيه ولا يمتنع أن يعقلها.[٢] ثم قال: واجب الوجود يُعقَل فيعقِل لأن غير[٣] الممتنعِ يجبُ في حقّه بناءً على هذا يجوز أن يكون سها،[٤] لأنه بناءً[٥] على أن المعقول ذاتُه الخارجيّة[٦] يجوز أن يحصل فيه صورة مجرّدة فيَعقِلها، واعترف بأن مقارنة الصورة[٧] محال على[٨] واجب[٩] الوجود.

وفيه أيضًا أخذُ مثال الشيء مكانه، فإنّه قال: جاز على صورته مقارنة ذات عقليّة فيجوز عليه لأن الاستعداد للماهية المطلقة.

ولقائل أن يقول: عليه جاز على صورته الانطباع في جوهر فيجوز عليه، لأن الاستعداد لمطلقِ الماهية ولا يُحكم على الشيء بحكم مثاله. ولا نطوّل[١٠] إذ لا يليق[١١] بالمختصرات.

ويجب أن تكون إحاطةُ الحقّ الأول بالأشياء ليس[١٢] أمرًا متغيّرًا بزمان.

واعلم أن علومَنا بالزمانيّات متغيّرة، فإن أحدَنا إذا علم مثلًا أن فلانًا سيجيئ حين هذا حقّ يكذب الحكم بأنه جاء، فإذا جاء وحكم بأنه سيجيئ كما كان فجهل فلا بدّ من التغيّر. وواجب الوجود منزّه عن هذه التغيّرات، وليست الزمانيّاتُ المتغيّرةُ المادّيّةُ بأشخاصها لازمةً حاضرةً لواجب الوجود فإنه مجرّد عن المادة بالكلية. وفي الجملة[١٣] كل علم غيرِ موجب للزيادة والتغيّر والتمثّل فيه الذي يكفيه مجرّد الحضور واجب له تعالى كيف كان وغيرُه لا يجوز عليه.

١ س: لصورته.
٢ ل: ولا يمتنع تعقلها.
٣ س: عند.
٤ ط: ينها.
٥ م: بنى.
٦ س، ل، م: الخارجة.
٧ ل: واعرف بأن الصورة.
٨ س: محال في حق.
٩ م: الواجب.
١٠ م: ولا يطول.
١١ ر: يحسن.
١٢ س: لا يكون.
١٣ س: وبالجملة.

O, bütünüyle varlığın ilkesi ve müdriki olunca bu durumda o, diri (hayy) demektir. Zira diri, idrak eden ve faal olandır. İlmi zâtına ilâve olmadığı gibi, hayatı da ilâve değildir. O, organların tahrikine ihtiyaç duymayınca, bizde olduğu gibi hareket ettirici bir kuvvete de ihtiyacı yoktur. Dolayısıyla zâtına ilâve bir kudrete muhtaç değildir.

Âlemdeki var olan bu nizam, tesadüf üzere sâdır olmamıştır. Aklî ve ulvî ilkelerde onun sûretinin bir temessülü vardır. Çünkü akıllar için temessül ve tasavvur câizdir. Bütünün nizamının keyfiyetine ve olması gereken şeye dair ilkelerin bilgisi, inâyettir.

Evvel'in zâtında ziyade olmadığı gibi o, zâtından ve lâzımlarından habersiz değildir. Akıllarda ise (1) maddeden soyut olmaları, (2) kendileriyle lâzımları/ma'lûlleri ve ilkeleri arasında hicap olmaması ve (3) nakışlanma imkânları sebebiyle muallel ilâve bir nakşın bulunması mümkündür.

Yine, akıllarda bulunan nakışlar da zorunlu için hazırdır. Feleklerin nefislerindeki nakışlar da üstlerindekine nispetle böyledir. Şu hâlde her aşağıdakinde bulunan nakşın hazır oluşunun üsttekine nispeti, bildiğin gibi, hayali sûretlerin hazır oluşlarının nefse nispeti gibidir. Bunu anla ve ilâhî ihatayı içine alacak şekilde bunu genelleştir! İlim konusunda bu yolun dışına çıkmış olsaydın hakikati oldukça çoğaltmış olurdun.

Bil ki mahza varlık olan, mâhiyeti de varlığı olan şeyi –ki ondan daha tam olan yoktur– olduğu gibi ancak O bilir. "Onu ilim itibariyle hiçbir şey ihata etmez. Diri ve her şeyin varlığı kendine bağlı olan Allah'ın huzurunda yüzler (başlar) hicapla eğilmiştir." (Tâhâ, 20/110-111). Defalarca onu tespih ederim. "Gözler O'nu idrak edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder." (En'âm 6/103).

وإذا كان مبدأ للوجود كله ومدركًا[1] فهو حيّ لأن الحيّ هو الدّرّاك الفعّال، فإذا[2] لم يزد علمه على ذاته فكذلك حياته. وإذا[3] لم يكن به[4] حاجة[5] إلى تحريك آلات[6] فلا افتقار له[7] إلى قوّة محرّكة كما لنا، فلا يحتاج[8] إلى قدرة زائدة على ذاته.

وهذا النظام الموجود[9] في العالم[10] لا يصدر عن جزاف. ففي المبادئ العلويّة العقليّة تُمثَّل صور لها،[11] إذ يمكن على العقول[12] التصور والتمثُّل، فعلوم المبادئ بكيفيّة نظام الكل وما يجب أن يكون عليه هو العناية.

وفي الأول لا تزيد على ذاته وعدم غيبته عن ذاته ولوازمها. وفي العقول يجوز أن يكون نقشًا[13] زائدًا[14] معلّلًا بالتجرّد عن المادة وعدم الحجاب بينها وبين لوازمها ومبادئها وإمكان الانتقاش.

ونقوش العقول أيضًا حاضرة له تعالى،[15] وكذا نقوش نفوس الأفلاك بالنسبة إلى ما فوقها فكل[16] سافل نسبة حضور نقشه[17] إلى ما فوقه كما عرفتَ من حضور الصورِ الخياليّة[18] للنفس، فافهم[19] وعمّم الإحاطة الإلهيّة كذا. ولو عدلتَ إلى غير هذه الطريقة في العلم[20] لكثّرتَ الحقّ تكثيرًا.[21]

واعلم أن الذي هو الوجود المحض وماهيّتُه وجودُه الذي لا أتمّ منه[22] لا يعرفه كما هو إلا هو، ﴿وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا وَعَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ﴾ (سورة طه، ٢٠/١١٠-١١١) فسبحانه، سبحانه، ﴿لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ[23] وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ﴾. (سورة الأنعام، ٦/١٠٣)

١ ر + للوجود.
٢ م: وإذا.
٣ م: وإذ.
٤ ر: يلزمه.
٥ ط: خاصة.
٦ س: الآلات.
٧ ر، س – له.
٨ م: فلا نحتاج.
٩ ب، ط: للوجود؛ س: في الوجود.
١٠ س – في العالم.
١١ ر: صورها؛ س: صورته؛ ل، م: صورتها.
١٢ س: يمكن للعقول.
١٣ ط: نفسا.
١٤ ل: أنه بفشار أبدا.
١٥ ر + وتقدس.
١٦ م: وكل.
١٧ ط، ن: نفسه.
١٨ م: الخيالة.
١٩ م: ففهم.
٢٠ س + الذي لا أتمّ منه.
٢١ ل: الحق تعالى تكثير؛ م: الحق تعالى تكثيرا.
٢٢ س – الذي لا أتمّ منه.
٢٣ م – الأبصار.

Fasıl: [İnayet Üzerine]

Bu âlemdeki Allah'ın rahmet eserlerine nazar edersen eşsiz olduğuna hükmedersin. Şöyle ki ilâhî rahmetin, ötesinde sonsuz imkânın kalacağı bir sınırda durması câiz olmadığı için, maddenin sonsuz kabul kuvvetine, ilkelerin de sonsuz fiil kuvvetine sahip olduğunu görürsün.

Feyzin yenilenmesi için, bir şeyin yenilenmesi gerekir. Dolayısıyla ulvî maksatlardan dolayı felek varlıkları deveran eden bir şey olarak var olmuştur; onların ardından sonsuz bir fâile eklenen sonsuz bir istidat gelir ki fâilin etkisini alan da böyledir. Dolayısıyla bereketlerin indiği ve ezellerdeki ve ebetlerdeki dâimî hayrın sızdığı kapı açılır. Her kabul edicide feyiz istidadı ölçüsünce ortaya çıkar. Zira bu hususta verici ilkede bir değişme olmaz. Şayet karıncada insan nefsi gibi, daha üstün bir nefsi alma istidadı olsaydı feyyaz olan akıldan bu şey hâsıl olurdu.

Dahası, maddeye ilişen şeylerin en üstünü nefs-i nâtıka olduğu için ve yine bedenlerle birlikte veya bedenler olmadan bütün mümkün şeylerin ondan bir defada çıkması câiz olmadığı için, feleklerin devirleri, dönüşleri ve istidatlarına göre, mükemmelleştiğinde rabbine dönecek olan nefisler her çağda vericisinin feyzinden hâsıl olur.

Dahası, yeryüzünün merkeze konma keyfiyetini düşün! Zira yeryüzü esire yakın olsaydı hızla yanardı. Ateşin dışındaki unsurlardan biri feleğe komşu olsaydı felek onu ısıtır; o da ateşe dönüşür ve ateşin sıcaklığı ona eklenir, dolayısıyla tüm unsurları ayrıştırırdı.

İdrak ve tahrike sahip hayvanlar, kuru unsurun inâyetine ve onun fazla olmasına muhtaçtır. Zira idrak edilenlerin sûretleri, uzuvların ve diğer şeylerin şekilleri kuru unsurla korunur. Dolayısıyla, hayvanlar su onları kuşatmayacak şekilde kuru unsurun yanında var olur. Zira onlar nefes almaya muhtaçtır.

فصل: [في العناية]

لو نظرتَ إلى آثار رحمة الله تعالى[١] في هذا العالم لقضيتَ العجب من أن الرحمة الإلهية لمّا كان[٢] غيرَ جائز أن تقِف على[٣] حدّ يُبقي وراءَها الإمكان الغير المتناهي، وُجدت الهيولي[٤] ذات قوّة القبول إلى غير النهاية كما للمبادئ قوّة الفعل إلى غير النهاية.

وكان لا بدّ أيضًا لتجدّد الفيض من تجدّد أمر ما، فوُجدت الأشخاص الفلكيّة[٥] دائرةً لأغراض علويّة يتبعها استعداد غير متناه ينضمّ إلى فاعل غير متناه وقابل كذلك، فينفتح بابُ نزول البركات ورشحِ الخير الدائم في الآزالِ والآباد، ويحصل الفيض على كل قابل بحسب استعداده إذ المبدأ الواهبُ لا تغيّر فيه. ولو كان للنملة[٦] استعدادُ قبولِ نفس أشرف كما للإنسان لحصل[٧] فيها من فيض العقل الفيّاض.

ثم لمّا كان أشرف ما يتعلّق بالهيولي النفس الناطقة، وكان غير جائز خروج جميع[٨] الممكن منها[٩] دفعةً دون الأبدان ولا مع الأبدان، فبحسب الأدوار والأكوار[١٠] والاستعداداتِ تحصل نفوس من فيض واهبها قرنًا بعد قرن راجعة إلى ربّها إذا كَمُلت.

ثم نظرتَ إلى كيفيّة وضعِ الأرض في الوسط إذ لو قرُبتْ من الأثير لاحترقت سريعًا. ولو جاور الفلكَ غير النار من العناصر لسخّنه الفلكُ فصار نارًا[١١] انضمّ إليها تسخين النار لتحلّلت[١٢] جميع العناصر.

ولمّا كانت[١٣] الحيواناتُ آلات الإدراك[١٤] والتحريكِ محتاجةً إلى عناية[١٥] العنصر اليابس وغلبتِه إذ به تنحفظ الصور المدركة وأشكال الأعضاء وغيره فوُجدت عنده غير محيط بها الماء لحاجتها إلى استنشاق الهواء.

١ ب، ط، م – تعالى.
٢ س: كانت.
٣ ر: إلى.
٤ م: هيولي.
٥ س، ل، م: أشخاص فلكية.
٦ س، ط، م: للنمل.
٧ س: فحصل.
٨ س – جميع.
٩ م: فيها.
١٠ ط: والأكوان.
١١ ل + ولو.
١٢ س: لتحلّل.
١٣ م: كان.
١٤ س: أولاتِ آلات التحريكات؛ ل: أولاتِ آلات التحريك؛ م: أولاتِ آلات الإدراك.
١٥ س – عناية.

Sıcaklıkta ateşe münasip olan şey, ateş [küresinin] altına; soğuklukta toprağa münasip olan şey de toprağın yanına konulmuştur. Yine, suyun havayla birlikte akıcılık münasebeti vardır. Bu sebeple hava, dengeyi bozmayacak şekilde suyla komşu olmuştur.

Dahası, feleklerin tümü nûrlu olsaydı ışını sebebiyle altında olanı yakardı. Nûrdan arî olsalardı maddeli şeyler karanlıkta kalır ve daha ıssızı olmazdı. Hareket olmadan [sabitler feleğindeki gezegenlerin] nûrları sabit olsaydı ifrat ve tefrit ile etkide bulunur, mukabilinde olan şeyi yakmaya devam eder, onun dışında bir şeye etkisi ulaşmazdı. Şayet onların tek bir hareketi olsaydı etrafına ışınlarının etkisi ulaşmayan bir daire gerekirdi. Dolayısıyla hızlı hareket [günlük hareket], bütünü kuşatan harekete tâbi kılınmıştır. [Bunun yanı sıra] nûrlu cismin taşıyıcısı olan her bir feleğin, güney ve kuzey hâlinde yönlere doğru meyleden ve yavaş olan başka bir hareketi daha vardır. Bunların dışında yerde ve göklerde daha şaşırtıcı nice şeyler vardır. Sürekli hayrın ilkesi, varlığın kaynağı ve faydaların vericisi, her türlü kusurdan münezzehtir.

Bedeninin unsurlar âlemine, unsurların bütünün cismine, bütünün cisminin bütünün nefsine, bütününün nefsinin akıllara, onların da "en yüce unsur" diye adlandırılan akla nasıl nispet edildiğini bir düşün! ki bu [en yüce unsur] övülen ulu arştır ve onun Cenab-ı Kibriyaya bir nispeti yoktur. Şu hâlde unsurlar semavî cisimlerde, [semavî cisimler] nefislerin; nefisler de akılların; onlar da ilk ma'lûlün hâkimiyet alanı altındadır. "Allah onları arkalarından kuşatır." (Burûc, 85/20), "O, kullarının üstünde tam bir tasarrufa sahiptir." (En'âm, 6/18), "Onun kürsüsü bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır." (Bakara, 2/255). Her şey onun ceberutu altında yok olup gider.

Ey Allah'ım, sen her noksandan münezzehsin! Hamd sanadır. Şahitlik ederim ki kerim olan zâtının dışında, arşının altından yerlerin merkezine gelinceye kadar her mabut, batıldır. Ancak sen varsın. İzzetinle bizi, maddenin pisliğinden arındır! Katından bize rahmet bağışla! Rağbet sana, huşu sana! Sen âlemlerin ilâhısın!

ووُضع تحت النار ما يناسبها في الحرّ، وعند[1] الأرض ما يناسبها في البرد. وكان الماء أيضًا له[2] مع الهواء مناسبة ميَعان فجاوره[3] بحيث لا يبطل العدل.

ثم لو كانت الأفلاك كلها نوريّةً لأحرقت بالشعاع[4] ما دونها، ولو كانت عريّةً عن النور لبقي[5] هاوية الهيولي في ظلمة لا أوحشَ منها. ولو كان أنوارها ثابتةً دون تحرّك[6] لأثّرتْ بإفراط وتفريط وأحرقت ما دامتْ في مقابلته[7] ولم يلحق أثرُها غيرَه. ولو كان[8] لها حركة واحدة للزمت[9] دائرةً[10] غير واصل أثر الشعاع إلى نواحيها، فحصلت[11] الحركة السريعة تابعةً لحركة المحيط[12] على الكل. ولكل فلك هو حامل جرم نوريّ حركة أخرى بطيئة تميل بها إلى النواحي جنوبًا وشمالًا، وغيرُ ذلك من عجائب السماوات والأرض. فسبحان الواهب النافع[13] ينبوع الوجود[14] ومبدأ الخير الدائم.

أنظر[15] كيف نسبة بدنك إلى عالم العناصر، وكيف نسبة العنصريّات إلى جرم الكل، وكيف نسبة[16] جرم الكل إلى نفس الكل، وكيف نسبة نفس الكل إلى العقول، وكيف نسبتها إلى العقل المسمّى بالعنصر[17] الأعلى وهو العرش العظيم المجيد ولا نسبة له[18] إلى جناب الكبريا. فانطوت العناصر في الأجرام السماويّة وهي في قهر النفوس وهي[19] في قهر العقول وهي في حيّز قهر المعلول الأول ﴿وَاللَّهُ مِنْ وَرَائِهِمْ مُحِيطٌ﴾ (سورة البروج، ٢٠/٨٥) ﴿وَهُوَ الْقَاهِرُ[20] فَوْقَ عِبَادِهِ﴾ (سورة الأنعام، ١٨/٦) ﴿وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ﴾ (سورة البقرة، ٢٥٥/٢) تلاشى[21] الكل في جبروته.

سبحانك اللهمّ وبحمدك، أشهد أن كل معبود من دون عرشك إلى قرار الأرضين باطل ما خلا وجهَك الكريم، لا إله[22] إلا أنت[23] طهّرنا بعزّتك عن[24] رجس الهيولي، وهب لنا من لدُنك رحمةً، إليك الرغَبوت ومنك الرهَبوت وأنت إله[25] العالمين.

١ س: وفوق.
٢ م: وكان أيضًا لها.
٣ س، ل، م: فجاورته.
٤ س: نورا لأحرقت من شعاعها.
٥ س، ل + إلى؛ م: آل.
٦ ب، ط: دون تحريك؛ ر: من غير تحريك.
٧ س: ما كان في مقابلتها.
٨ س: كانت.
٩ م: للازمت.
١٠ س + واحدة.
١١ س، ل، م: فجعلت.
١٢ س، ل، م: محيط.
١٣ ل: النابع.
١٤ ب، ر: الجود.
١٥ م: ثم أنظر.
١٦ م + نفس.
١٧ م: بالفيض.
١٨ ل، م – له.
١٩ ل: وهو.
٢٠ م: قاهر.
٢١ ط: بلا شي؛ ل: فتلاشى؛ م: فيتلاشى.
٢٢ م – إله.
٢٣ ل + إلا أنت.
٢٤ س: بقربك من.
٢٥ ب، ط: رب.

Fasıl: [Kötülük, Kaza ve Kader Üzerine]

Bil ki kötülüğün bir zâtı yoktur. Bilakis kötülük, bir zâtın veya herhangi bir kemâlin yokluğudur. Mevcûdat içinde kötülük olarak bulunan herhangi bir şey ancak bir şeyin kemâlinin yokluğuna sebep olmasından dolayı kötülük olmuştur. Zira bir şeyin zâtına kemâline, yapısının güzelliğine ve itidaline halel getirmeyen bir mevcut farz edilirse bunun varlığı hiçbir şeye zarar vermez, o kendinden dolayı kötülük olmaz. Dolayısıyla kötülük yoktur.

Bil ki mümkün varlıkların (1) bir kısmında asla kötülük bulunmaz. Bilakis onlar iyi olup, tam şeylerdir ve onlar kendileri için gerekli olan şeylerden asla yoksun değildir; gerekmeyen şeyler onlara karışmaz. (2) Bir kısmında da çok iyilik bulunur fakat onlardan az da olsa kötülük doğar. Bu taksimde (3) mutlak kötü veya (4) iyiliği az olup kötülüğü çok olan da bulunur. Zorunlu olan salt iyiden, imkân-ı eşrefin durumundan bildiğin üzere, ilk kısım [olan kendilerinde asla kötülük bulunmayan mümkün] sâdır olur. İkinci kısım [yani iyiliği çok kötülüğü az olan] da böyledir. Zira az bir kötülükten dolayı çok olan iyiliği terk etmek daha çok kötülüktür. Taksimden çıkan diğer iki ihtimal ise imkânsızdır.

Birinci kısımda yer alan varlıklar, akıllar ve benzerleri gibidir. İkinci kısımda yer alan varlıklar da son derece faydalı olan ateşin yaratılması gibidir. Fakat o bazen bir şeyle yan yana gelince o şeyin yanmasını gerekli kılar ve bu sebeple kötülük sayılır. Yine, hayvanların varlığı da iyilik olup, çatışmalar sebebiyle bazen herhangi bir zarara yol açarlar. Faziletlere kabiliyetli insan türü de bazen kötü inanç, cahillik ve günah işlemekten ötürü bu faziletlerden uzak kalır. Ancak bu şahıslarda bulunan kötülükler, düzgün şahıslarda daha az, belli vakitlerdeki bu kötülükler, selâmet vakitlerinde daha az bulunur. Kaderde bulunan bu kötülüğe, bilaraz razı olunur ve onun kaynağı, imkân ve yokluktur.[1]

1 Kaderden maksat, Allah'ın ilk hükmü/kazasıdır. İlk hükmü de tafsilatı gerektiren küllî hükümdür. Allah'ın kaderine girişiyle birlikte bu kötülükler, ilk inayette bilinen şeyler cümlesindendir ve onlardan kötülük olmaları açısından değil, çok hayrın sonuçları/lâzımları olmaları itibariyle razı olunmuştur. Zira çok hayrın bunlardan ayrılması mümkün değildir. Onlar bir cailin ca'liyle olan şeyler değil ancak lâzımlardan ibarettir. İmkân ve yokluğun kötülüğün kaynağı olması ise şöyledir: Bu ikisi olmasaydı kötülük asla olmayacaktı. Zira kötülük, bir şeyin yokluğuna dönüktür. Kötülük bilkuvve olana arız olur. Bilkuvve olan da imkândan ayrılmaz. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 407.

فصل: [في الشر والقضاء والقدر]

اعلم أن الشر لا ذاتَ له بل هو عدم ذات أو عدمُ كمال ما. وما يوجد[1] من الموجودات شرًّا فإنما هو شر[2] لتسبُّبه لعدم كمال[3] شيء،[4] إذ لو فرض موجود[5] لا يُخِلّ بذات شيء ولا كمال وهيئةِ حُسن[6] واعتدال له فوجودُه[7] لا يضرّه ولا يكون أيضًا شرًّا لنفسه فلا يكون شرًّا.[8]

واعلم أن من الممكنات ما لا شر فيها أصلًا بل هي[9] خير وهي أمور تامة لا يعوّزها ما ينبغي لها أصلًا ولا يخالطها ما لا ينبغي. ومنها أمور فيها خير كثير ويلزمها شر قليل وفي القسمة شر مطلقًا أو كثير شر مع قليلِ خير. فوجب من الخير المحض الواجبي القسم الأول على ما علمتَ من حال الإمكان الأشرف، وكذا القسم الثاني لأن في ترك الخير الكثير لشر قليل شرًّا كثيرًا[10] ويمتنع الباقيات.

فالقسم الأول كالعقول ونحوها والثاني مثلُ خلق النار النافعة نفعًا بالغًا، ولكن قد يلزمها بحسب اتّفاقات حرقُ شيء بملاقاتها له فيُعدّ شرًّا. وكذلك حيوانات وجودُها خير إلا أنها بحسب المصادمات قد تتأدّي إلى ضرر ما وكذا[11] نوع الإنسان المستعدّ للفضائل قد يعتريه لاتفاقات اعتقاد[12] سوء وجهل وارتكاب خطيئة، ولكن هذه الشرور في أشخاص أقلّ من أشخاص السالمين وأوقات أقلّ من أوقات السلامة. والشر داخل في القدر مرضيّ به بالعرض ومنبعُه الإمكان والعدم.

---

١ م: يؤخذ.
٢ س، ل، م – شر.
٣ ط – كمال.
٤ م: الشيء.
٥ ل: موجودا.
٦ ل: حسين.
٧ ل: موجود.
٨ س: فلا يكون شرا فوجوده لا يضره ولا يكون أيضا شرا لنفسه.
٩ ل: هو.
١٠ ل، م: شر كثير.
١١ ل: ضررها وكذلك.
١٢ ر: في الاتفاقات اعتقادات؛ ط: لافاقات؛ ل: لاتفاقات اعتقادات.

Soru: Niçin ikinci kısım kendisinden kötülük doğmayacak şekilde var edilmedi?

Cevap: O takdirde var olan şey, olduğundan başka bir şey olur, bütün potansiyeli ile mevcut olan birinci kısma dönerdi. Bu soruyla sen sanki "Niçin ateş, ateşten başka, su da sudan bir şey olarak var edilmedi?" demiş gibisin.

Soru: Niçin "İyilik çoğunluktadır." dedin? Oysa insanların çoğunda kemâllerinin zıddına olan şeyler çoğunluktadır.

Cevap: Bu, bedenlerin hâlinin şu kısımlara ayrılması gibidir: (1) Kemâlinin zirvesinde olanlar, (2) orta derecede olanlar ki bunlar çoğunluğu oluştururlar. (3) Aşağı dereceye düşmüş olanlar ki bunlar orta mertebede bulunanlardan ve iki kısmın toplamından da daha azdır. Âhiret ahvali de bunun gibidir.[1]

Soru: Her şey kaza ve kadere göre ise niçin ceza var?

Cevap: Hatasından dolayı nefse ceza vermek, hâricî bir intikam alıcıdan dolayı değildir; bilakis her nefis azabını beraberinde taşır. Kadere ilişkin tevafuklar, nefsi, şehvanî günahlara ve cahilce işler yapmaya sevk eder ve nefis bedenden kirlenmiş olarak ayrılır. Amelleri de ona iade edilir. Beraberinde getirdiği şeyler sebebiyle eziyet görür, tıpkı aşırı ve hastalığa sürükleyici iştahından dolayı hastalanıp da elem duyan kimse gibi. Her şey, bir kadere göre gerçekleşir ve kader, ilk ve biricik olan kazanın tafsilinden ibarettir.

Fasıl: [Nefsin Bekası Üzerine]

Bil ki nefis, bedenden ayrıldıktan sonra varlığını veren illetinin bekasından dolayı bâkidir. Zira nefis yok olsaydı yokluğu, (1) ya kendi özünden, (2) ya yokluğunda nefsin bekasına katkısı olan bir şeyin ortaya çıkmasından, (3) ya da varlığıyla nefsin varlığında katkısı olan bir şeyin yok olmasıyla olur.

Birinci ihtimal geçersizdir. Zira bir şey kendi yokluğunu gerektirmez. Aksi hâlde o var olmazdı. İkinci ihtimale gelince, nefsin ne zıddı olan ne de zıddını gerektiren bir şey mevcuttur. O, bir mahalden ve mekândan soyut olduğu için, ona engel olacak ve onu sıkıştıracak bir şey de yoktur.

1 Âhiret ahvali şöyledir: ilim ve iyi ahlâkta yüksek olanların hâli, orta derecedekilerin hâli ve cehâlet ve kötü ahlâkta yüksek olanların hâli. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 410.

سؤال: لِم لم يوجِد[1] هذا القسم على وجه لا يلزمه هذا.

جواب: فيكون غير نفسه فيرجع إلى القسم الأول الذي قد وُجد ما أمكن منه[2] وكأنك قلتَ لِم ما جُعلتْ النار غيرَ النار والماء غير نفسه.

سؤال: لِم[3] قلتَ إن الخير غالب وأكثرُ الناس الغالب عليهم مضادُّ كمالاتهم.

جواب: كما أن حال الأبدان على أقسام: بالغ في كمالاتها، ومتوسط وهو الأكثر على مراتب، ونازل شديد النزول وهو أقلّ من المتوسّط فضلًا عن مجموع القسمين فكذلك في أحوال الآخرة.

سؤال: إن كان الكل بالقضاء والقدر فلِم يُعاقَب؟

جواب: العقاب للنفس على خطيئتها ليس لمُنتقم[4] من خارج بل هي حاملة عذابَها معها، فساقتها[5] الاتّفاقات القدريّة إلى اقتراف[6] شهوات وارتكاب جهالات ففارقت متلطّخةً، رُدّ[7] إليها أعمالُها فتأذّت بما[8] معها كالمتألّم بمرضه لنهمة[9] سابقة سائقة إليه،[10] والكل بالقدر الذي هو تفصيل القضاء الأول الوحدانيّ.

فصل: [في بقاء النفس]

اعلم أن النفس باقية بعد البدن لبقاء علّتها الفائضة لوجودها لأنها لو بطلت كان[11] بطلانها إما لذاتها أو لحصول[12] ما لعدمه مدخل في بقائها أو لبطلان ما لوجوده مدخل في وجودها.

والأول[13] باطل إذ لا يقتضي الشيء عدم نفسه وإلا ما وُجد.[14] وليس لها ضدّ ولا مستدعي ضدّ ولا مانع مزاحم لتجرّدها عن[15] المحلّ والمكان.

---

١ س، ل، م: لم ما أوجد.
٢ س: فيه.
٣ م: لو.
٤ س: من منتقم.
٥ س، ل، م: فساقها.
٦ م: افتراق.
٧ ل: فرد.
٨ ل: لما.
٩ س: لنهم.
١٠ س – إليه؛ ل: سابقة إليه؛ م: لنهمة سائقة إليه.
١١ ر: لكان.
١٢ م: لحضور.
١٣ ل: فالأول.
١٤ ر: لم يوجد.
١٥ ل: غير.

Nefis için bir şart yoktur. Zira [bu şart] varlık verenden başka farklı bir cevher olsaydı bu cevherin yokluğu sebebiyle nefsin yokluğu gerekmezdi. [Bu şart] başkasında yani bedende araz olsaydı yok olmaya o daha layık olurdu. Şayet [bu şart] nefiste araz olarak bulunsaydı, nefsin arazları idrakler, fiiller ve bedenle ilgili infiallerden ibaret olurdu. Bu şeylerden hiçbiri [nefsin beka] şartlarından değildir. Nefsin bâki olması için şart olmaya en uygun olan şey, onun kemâlleridir. Dolayısıyla kemâlden yoksun olan, bedenle birlikteyken de bâki olmaz. Zira şart bulunmaksızın bir şeyin varlığının devamlılığı asla düşünülmez; oysa durum böyle değildir. Nefsi yok edecek bir şey yoktur. Aksi hâlde cehâlet ve bedenî infialler onu yok etmeye daha uygun olurdu. Dolayısıyla, aslı ne olursa olsun kötü olan her nefis, bu kötülüklerin varlığıyla birlikte sabit olmaz. Oysa durum böyle değildir.

Soru: Bunlardan birisi yok edicidir. Fakat bedenle ilişki kesildiğinde yok edicidir.

Cevap: Nefsin bedenle ilişkisine gelince o, nefsin varlığına tâbi herhangi bir izâfettir. Arazların en zayıfı da izâfettir. Onun değişimi, bir şeyde değişikliği gerektirmez. Dolayısıyla izâfetin sona ermesi, nefsi yok etmez. Geriye kalan diğer şeyler zâtı gereği yok edici olsalardı ilişki olsun veya olmasın ilişkinin tesiri farklı olmazdı.

Başka Bir Delil: Nefis bilfiil mevcuttur, bilfiil bâki olması da hakkıdır. Yok olan her şeyin, sebat kuvvetinin yanı sıra fenâ (yok olma) kuvvetinin olması gerekir. Oysa nefis biricik bir şeydir. Böyle olması itibariyle o, bilfiildir. Tek bir şeyde bilfiil beka ve fena, sebat ve fena kuvveti birlikte bulunmaz. Nefsin arazları ve sûretleri mahalde bulunur; oysa nefsin bir taşıyıcısı yoktur. [Cismin maddesini sûretin bozmasında olduğu gibi] nefiste sûret gibi [onu yok edici] herhangi bir şey ele alınırsa maddeden soyut olan bir varlığa sözü döndürürüz ki asıl olan da odur. Dolayısıyla nefsin bekası gereklidir.

Soru: Siz, [nefsin varlığına istidatlı bir bedenin hudûsuyla nefsin hâdis olduğunu, bu sebeple, mufarık ilkeden] nefsin varlık istidadının bedenî maddede olduğunu söylememiş miydiniz? Nefsin yokluk istidadı da aynen böyledir. [Bedenin kaybolmasıyla nefis, niçin yok olmasın?]

وليس لها شرط فإنه إن كان جوهرًا مباينًا غير مفيضِ الوجود لا يلزم من عدمه عدمها، وإن كان عرضًا في غيره[١] فهو أولى، وإن كان عرضًا فيها[٢] فأعراضها ليست إلا أمورًا إدراكيّةً وأفعالًا[٣] وانفعالات متعلّقةً بالبدن، وليس شيء منها شرطَها إذ الأولى بالشرطيّة لبقائها كمالاتها، فكانت عديمة[٤] الكمال لا تبقى مع البدن أيضًا إذ[٥] لا يُتصور أصلًا استمرار وجود الشيء دون شرطه، وليس كذا. وليس شيء منها مبطلًا لها وإلا كان الجدير بإبطالها الانفعالات عن البدن والجهل، وكان[٦] كل[٧] نفس شريرة لا تثبت مع وجود[٨] هذه كيف كانت أصلًا، وليس كذلك.

سؤال: شيء من هذه مبطل ولكن عند قطع العلاقة.

جواب: أما العلاقة فإضافة ما تابعة[٩] لوجود النفس، وأضعف الأعراض الإضافة[١٠] فإن تغيّرها لا يوجب تغيّرًا في الشيء فانقطاعها[١١] لا يبطل النفس، والباقيات إن كانت مبطلةً لذاتها فما اختلف تأثيرها بعلاقة وعدمها.

حجّة أخرى: هي أن النفس بالفعل موجودة ولها بالفعل أن تبقى وكل ما يبطل فلا بدّ له من قوّة للفناء[١٢] مقارنة[١٣] لقوّة الثبات، والنفس وحدانيّة وهي من حيث هي[١٤] بالفعل فلا يكون في الشيء الواحد البقاء والفناء[١٥] بالفعل وقوّتا الثبات والفناء[١٦] والأعراض والصور لها[١٧] ذلك في محلّها والنفس لا حامل لها. وإن أخذ في النفس أمر ما كالصورة[١٨] فنعمد بالكلام إلى المجرّد عن المادة الذي هو الأصل فلا بدّ وأن تبقى.

سؤال: ألستم قلتم استعداد وجود النفس في المادة فكذلك استعداد عدمها.

١ م: غير.
٢ س – فيها.
٣ ل: ليست إلا أمور إدراكية وأفعال؛ م: ليست الأمور إدراكية وأفعال.
٤ م: عدمية.
٥ ل – إذ.
٦ م: فكان.
٧ س – بإبطالها الانفعالات عن البدن والجهل، وكان كل.
٨ م: وجوده.
٩ ط: بالغة، ل: تابعة.
١٠ م: والإضافة.
١١ م: فإن انقطاعها.
١٢ ط: الفناء؛ م: القوة للفناء.
١٣ م: مفارقة.
١٤ ل + والفناء.
١٥ ل، م – والفناء.
١٦ س: الواحد البقاء بالفعل والفناء بالقوة.
١٧ ل: ولها.
١٨ س: وإن أخذ في النفس ما هو كالهيولي أو ما هو كالصورة.

Cevap: Bedenin istidadı, bir kemâle sahip olması içindir ve bu kemâl, zâtı bakımından bedenden farklı olan cevherdir. Bedenin kendinde bir kemâl yoktur ki kendi kendine mevcut olsun! Bu cevherin, beden için kemâl olma istidadı yok olursa bedenin bundan mahrum olması nefsin kemâl olmamasını gerektirmez. Nefsin beden için kemâl olmasında durum farklıdır. Onun beden için kemâl olması, onun bizâtihi kemâl olmasını gerektirir ve istidat meydana gelir. Hatta bedenden farklı cevherin, bir şeyden dolayı kemâl olmaması kendinde kemâl olmamayı gerektirseydi nefis bedenin kemâli olduğu için, bedenin istidadının yok olmasıyla birlikte o da yok olurdu. Yokluğu gerekli olmayan bir şey, yok olmaz. Bunu anla!

Fasıl: [Tenâsüh Üzerine]

Tenâsühün İmkânsızlığına Dair Delil: Mizacı hâsıl olduğunda beden, vericiden bir nefsi hak eder. Bu bedene [ayrıca, başka bedenden] tenâsüh etmiş bir nefis de bitişecek olursa tek bir canlıda iki nefis hâsıl olur. İnsan, bedeninde ancak tek bir nefis olduğunu bilir, başkasını değil.

Soru: Hasım, insan bedenine vericiden bir şeyin taştığını kabul etmeyip, aksine şunu ileri sürüyor: Bitkilerin nefisleri hayvanlara, hayvanlardan da bitki ve hayvan türlerindeki intikalinden sonra temizlenip, insan mertebesine yükselerek insanlara intikal eder.

Cevap: Mizacıyla bitki, bir nefse istidat kazanıyorsa insanın daha tam ve daha mükemmel mizacıyla bir nefse istidat kazanması daha uygundur.

Soru: Rastlantılar âleminde bu gibi uygun durumlar, duyulmamış şeylerdendir. Çünkü burada gaybî olan kadere dönük şeyler vardır. İnsanlar bir araya gelseler de hangi mizacından dolayı mıknatıs, demiri çekme kuvvetine istidat kazandığını bulmaya çalışsalar buna muvaffak olamazlar. Bu sebeple bir kimsenin, "Mizaç nedeniyle mıknatıs demiri çekme istidadına sahip ise insanın mizacı daha tamdır, dolayısıyla onun da bir şeyi çekmesi gerekir" demeye hakkı yoktur. Çünkü bu şeyler gizlidir.

جواب: استعداد البدن هو لأن يكون له كمال هو جوهر مباين الذات، ولا يكون كماله[1] حتى يكون في نفسه موجودًا. ثم إذا بطل للبدن[2] استعداد أن يكون هذا الجوهر كمالًا له فلا يلزم من لا كونه كمالًا له أن لا يكون في نفسه بخلاف ما كان عند كونه كمالًا له، إذ[3] كان يستدعي كونُه كمالًا له[4] كونه في نفسه فحصل الاستعداد. حتى لو كان الجوهر المباينُ يلزم من لا كونه لشيء لا كونه في نفسه لبطل النفس ببطلان استعداد البدن لأن تكون هي كماله، والشيء ما لم يجب عدمه لا ينعدم، فافهم هذا.

فصل: [في التناسخ]

الحجّة في امتناع التناسخ أن البدن إذا حصل له مزاج استحقّ به من الواهب نفسًا، فإذا قارنه[5] النفس المستنسخة فيحصل لحيوان واحد نفسان، ولا يعلم[6] الإنسان لبدنِه إلا نفسًا واحدةً لا غير.

سؤال: الخصم ليس يُسلَّم أن بدن[7] الإنسان يفيض إليه من الواهب شيء بل قال: إن نفوس[8] النبات انتقلت إلى الحيوانات، ومن الحيوانات[9] إلى الإنسان بعد انتقالها في أنواع[10] من النبات والحيوانات ثم ما يتخلّص فيصعد[11] إلى رتبة الإنسان.

جواب: إن استعدّ النبات بمزاجه لنفس فالأولى أن يستعدّ الإنسان بمزاجه[12] الأكمل الأتم.[13]

سؤال: مثل هذه الأولويّات في عالم الاتفاقات غير مسموعة فإن هاهنا أمورًا قدريّةً غائبةً. ولو[14] اجتمع الناس على أن يستخرجوا أن[15] المغناطيس لأي مزاج استعد للقوّة الجاذبة للحديد لم[16] يمكنهم العثور.[17] وليس لقائل أن يقول إذا استعدّ[18] المغناطيس لجذب الحديد بمزاج فمزاجُ الإنسان أكملُ فينبغي أن يجذبه فإن الأمور خفيّة.

---

١ م: كمالا له.
٢ ل، م: البدن.
٣ ط، ل، م: إذا.
٤ ل – له.
٥ ر: قارنته.
٦ م – النفس المستنسخة ... ولا يعلم.
٧ م: البدن.
٨ م: النفوس.
٩ ر: الحيوان.
١٠ م: أنواعه.
١١ ط – ثم ما يتخلّص فيصعد.
١٢ م: لمزاجه.
١٣ م: والأتم.
١٤ ل: لو.
١٥ م + حجر.
١٦ ب، ط: لا.
١٧ س + على ذلك.
١٨ س: إذا كان.

İlâveten ben de diyorum ki: 1. En şerefli mizaç, nebatî ve hayvanî dereceleri aşan en şerefli nefsi gerektirir. Nefislerin bedenlere olan ihtiyacı, [nefislerin] bilkuvve olmalarından dolayıdır. Cahil ve bedbaht insani nefisler, varlığının başlangıcındaki durumundan daha kötüdür ve kötü melekelere sahiptir. Dolayısıyla onlar, olduklarından daha fazla olarak cisimlere çekilirler.

2. Dahası fâsık, kötü ve cahil bir kimse uykudayken veya saralılarda olduğu gibi bir rahatsızlıktan dolayı kendini meşgul eden şeylerden uzaklaşıp gayb âlemiyle irtibat kurduğu için gaybî işlere muttali oluyorsa, bedbaht nefislerin bedenden ayrılmasını nasıl mümkün görürsünüz? Zira [olgunlaşmaları için başka bir bedene geçmezler ise] onlarla felek nefisleri arasında bir engel olmaz, onlar da bu nefislere bitişerek onlardan haz alırlar. Bu takdirde bedbahtlık bunun neresinde? "Kötü heyetler bunu engeller." derseniz o takdirde bu heyetler uykusunda veya rahatsızlığın olduğu sırada gaybî şeylere muttali olmasını niye engellemedi? Hiç şüphesiz bedbahtların nefislerinin, ahlâklarına, melekelerine ve cisimlerle olan ilişkilerine göre azaba uğramış hayvanlardan birine intikal etmesi gerekir.

3. Dahası, [hayvanların da bedene yerleşik olmayan nâtık nefisleri vardır. Zira] azar azar da olsa hayvanların eksilen ve çözülen uzvu vardır. Çünkü onlarda çözülmeyen sabit bir şey yoktur. Zira hararet, kuşatıcı hava ve [hareket gibi] benzeri sebepler hafifleticidir ve çözücüdür. [Şayet hayvanların nefisleri bedene yerleşmiş olsaydı, bedenin eksilmesiyle nefsin de eksilmesi gerekirdi.] Fakat bizim "Atın hayvanî nefsi eksilmeye devam etmektedir, dolayısıyla onun atlığı da eksiliyor." demeye hakkımız yoktur.

4. Hayvanlarda görülen bazı eşsiz fiiller, onlarda, cisme yerleşmemiş ve bir kemâle yükselmeyi gerektiren nefisleri olduğuna şahadet eder. Zira inâyet, türün kemâlini ihmal etmeyi gerektirmez. Bu nedenle o nefis, insanlığa yükselir.

5. Kadim hükemanın tamamı bu görüşte olmuş, peygamberler de buna işaret etmiştir. Nitekim hakkı söyleyen Allah'ın şu sözü gibi: "Şüphesiz âyetlerimizi inkâr edenleri biz ateşe atacağız. Derileri yanıp döküldükçe, azabı tatmaları için onların derilerini yenileyeceğiz." (Nisâ, 4/56)

ثم أقول بلى إن المزاج الأشرف يستدعي[١] النفس الأشرف وهي التي جاوزت الدرجات النباتيّة والحيوانيّة. والنفوس إنما كان[٢] احتياجها إلى القوالب لأجل أنها بالقوّة. فالنفوس الإنسانيّة الجاهلة الشقيّة هي أبخس[٣] ممّا كانت في أول[٤] فطرتها ولها الملكات الرديّة فهي أشد انجذابًا إلى الأجرام ممّا كانت.

ثم الفاسق الشرير[٥] الجاهل إذا قلّت شواغله في منام أو لخلل كما للممرورين[٦] يطّلع على أمور غيبيّة لاتّصاله بذلك العالَم فكيف[٧] جوّزتم مفارقة[٨] الأشقياء عن البدن وليس بينها وبين النفوس الفلكيّة حجاب فتتّصل بها وتتلذذ فأين الشقاوة؟ وإن قلتم منعها الهيئات الردية فلِم ما منعها عن[٩] المنامات[١٠] أو الأمور الغيبيّة عند خلل؟[١١] فلا محالة ينبغي أن تنتقل نفوس الأشقياء على حسب أخلاقها[١٢] وملكاتها وعلاقتها مع الأجرام إلى شيء من الحيوانات المعذّبة.[١٣]

ثم الحيوانات[١٤] ليس لها عضو إلا وينتقِص[١٥] ويتحلّل ولو يسيرًا يسيرًا، وإذ[١٦] لم يثبت فيها شيء دون تحلّل إذ الحرارة والهواء المحيط وغيرُها من الأسباب مخفّفة محللة. فليس[١٧] لنا أن نقول إن الفرس[١٨] لا يزال ينقص[١٩] نفسه الحيوانيّة فتنقص[٢٠] فرسيّته.

ثم ما يُرى[٢١] من الحيوانات من[٢٢] عجائب الأفعال تشهد[٢٣] أن لها نفوسًا[٢٤] غير منطبعة ينبغي أن ترتقي إلى كمال،[٢٥] فإن العناية لا توجب إهمال نوع عن[٢٦] كماله فترتقي إلى الإنسانيّة.

وكانت الحكماء كلهم من القدماء[٢٧] يرون هذا الرأي وإليه إشارة الأنبياء وكقول القائل الحقّ: ﴿كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا﴾ (سورة النساء، ٤/٥٦)

١ م: ليستدعي.
٢ م: كانت.
٣ ب: انخس.
٤ س: ابتداء.
٥ ط: الشديد.
٦ س: كالممرورين؛ ل: تحلل كالممرورين.
٧ س + وقد.
٨ س + النفوس.
٩ س: في.
١٠ ط: المنافات.
١١ ل: والأمور الغيبيّة عند ذلك.
١٢ ب، ط: اختلافها.
١٣ م: المتعذبة.
١٤ ل + التي.
١٥ ط: ينتقض.
١٦ ط، ل: وإذا؛ م: فإذا.
١٧ ب، ط: وليس.
١٨ م – إن الفرس.
١٩ ب: بنقص منه؛ ط: بنقض.
٢٠ ر: فتنتقص؛ ط: فينقض.
٢١ م: نرى.
٢٢ ل – من.
٢٣ س: شهد.
٢٤ م: تشهد على أنها نفوس.
٢٥ ل: الكمال.
٢٦ ل: على.
٢٧ س، ل: كلهم والقدماء.

yine "Sonra onu aşağıların aşağısına indirdik." (Tîn, 95/5-6), yine "Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır. Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp rablerinin huzuruna getirileceklerdir" (En'âm, 6/38), yine, "Ey rabbimiz!" diyecekler, "Bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Şimdi günahımızı itiraf etmiş bulunuyoruz, bir çıkış yolu yok mu?" (Mü'min, 40/11) yine "Rabbimiz! Bizi buradan çıkar; eğer (çıkar da) bir daha eskiye dönersek, artık belli ki biz zalim insanlarız." (Mü'minûn, 23/107) denilir. Mesih ve diğer peygamberler, üzerinde konuştuğumuz hususu tasrihe yakın durmuşlardır.

6. "Doğan şeylerin sayısının, ölen şeylerin sayısına, ölüm vaktinin doğum vaktine mutabık olması gerekmez mi?" şeklinde ifade edilen görüş doğru değildir. Zira devamlı olan felekî işlerin bir kısmının etkisi bize gizlidir. Belki de bu, inâyette zapt edilmiş bir kanunla gerekli olmaktadır. Sen de bunu bilmemektesin. Sayı meselesine gelince, bitkilerin tamamı hayvana intikal etmediği gibi, hayvanların tamamı da insana intikal etmemektedir. Dahası onlar arasındaki birçok mertebe ve kalış süresi farklıdır ve bunlar bizim tarafımızdan zapt edilemez. Uzun süre içinde çok sayıda nefis [bedene] dönücü olmasaydı o vakit sayıların uygunluğu imkânsız olurdu. Şu kadar var ki yeni bir feyzi kabule dönük istidat değil de insani heykellerde tasarrufu kesilen nefisle ilgili sınırlı bir istidada sahip olan hayvanlara, tasarrufuyla birlikte bir nefsin insanlardan geçmiş olması mümkündür. Bedbaht nefislerin bedenle ilişkisi bâki olduğunda -ki mutlu nefisler bunun dışında olup onlar hakkında: "İlk ölümlerinden başka bir ölüm tatmayacaklar." (Duhân, 44/56) denilir- cehl-i mürekkep ve diğer nedenlerden dolayı azaba uğrama bununla [yani başka bedene geçişle birlikte] devam eder. Zira bedenden tamamen ayrılmayla birlikte tahayyül söz konusu olmaz. Oysa cehl-i mürekkepte, olması gerekenden farklı hazır bir tasavvur ve tasdik gereklidir. Bedenden tam ayrılıştan sonra tek tek sûretlerle hususileşen bir mütehayyile söz konusu olmaz, yine ezelî şeylerde olduğu gibi, yenilenen ittifaklarla da sûretlerle hususileşen tahayyül oluşmaz. Bu nedenle, cehl-i mürekkep sebebiyle azaba uğrama söz konusu olmaz. Bu konuda son söz, melekelerin kalıcı olmasıdır.

وقوله:[1] ﴿لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ﴾ (سورة التين، ٩٥/٥-٦) وقوله: ﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَى رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ﴾ (سورة الأنعام، ٦/٣٨) وقوله: ﴿رَبَّنَا أَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِّن سَبِيلٍ﴾ (سورة المؤمن، ٤٠/١١) وقوله:[2] ﴿رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهَا فَإِنْ عُدْنَا فَإِنَّا ظَالِمُونَ﴾ (سورة المؤمنون، ٢٣/١٠٧) والمسيح وغيره من الأنبياء عليهم السلام[3] يقرب من[4] التصريح فيما[5] نحن فيه.

والذي يقال: «لا يجب أن يطابق عدد[6] الكائنات عدد الفاسدات ولا وقت الفساد بالكون»[7] غير صحيحٍ، فإن من الأمور الفلكيّة المستمرّة ما يخفي علينا آثارها ولعلّه وجب بقانون مضبوط في العناية وما اطّلعتَ عليه. وأما العدد فليست عن[8] جميع الحيوانات تنتقل إلى الإنسان ولا عن جميع النبات. ثم فيما بينها رتب كثيرة ومدة بقاء مختلف ولا تنضبط لنا. ولو لا كثرة[9] نفوس راجعة في أزمنة طويلة لكان التطابق ممتنعًا، مع أنه يجوز أن يكون حيوانات لا استعداد[10] لها لقبولِ فيض جديد مقصورة الاستعداد على ما ينقطع تصرّفه عن الهياكل الإنسانيّة منتقلًا بتصرّفه إليها، إذا كان علاقته مع الأجرام باقيةً دون السعداء الذين قيل فيهم ﴿لَا يَذُوقُونَ فِيهَا[11] الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَى﴾[12] (سورة الدخان، ٤٤/٥٦) وبهذا يستمرّ التعذّب بالجهل المركّب وغيره، فإن المفارقة بالكلية ليس معها تخيل. والجهل المركّب لا بدّ فيه من تصورات[13] وتصديقات على خلاف ما ينبغي حاضرة، فلا متخيّلة متخصّصةً بصورة صورة ولا اتّفاقات[14] متجدّدةً[15] كما[16] في السرمد فلا تعذّب لها بالجهل المركّب. غاية ما في الباب أن تبقى ملكات

١ س + تعالى؛ ل - وقوله.
٢ س + تعالى.
٣ س، ل، م: والمسخ وغيره من هذه الأشياء.
٤ ل، م - من.
٥ س: عما.
٦ م: أعداد.
٧ س: وقت الكون.
٨ س، م: من.
٩ ل: كثر.
١٠ م: لاستعداد.
١١ س، ل، م - فيها.
١٢ انظر: سورة الدخان، ٤٤/٥٦.
١٣ م: التصورات.
١٤ م: والاتفاقات.
١٥ م: متجدد.
١٦ س، م - كما.

[Bedenden tamamen ayrıldıktan sonra] geride ne idrake ilişkin bir yardım, ne tasavvur edilmeyen şeye dönük bir şevk, ne arzuyu bir şeye tahsis edici bir şey ne de istek gücü kalıyorsa bu durumda [cehl-i basit sebebiyle nefis için] birçok şeye şevk duymaktan kaynaklanan elem söz konusu olmaz. Zira duyusal olarak onu [semavî nefislerden ve soyutlardan] alıkoyan şeyler ortadan kalmıştır. Onun hâli, kuvveleri duran kimselerin hâli gibi olup, [engel ortadan kalktığı için semavî nefislere ittisâl ederek] üstün hazlara nâil olurlar. Nefsi hakkında insaflı düşünen kimse bunu tasdik eder.

7. Yine, aslanın tekebbürü ve reisliği gibi, bazı hayvanların insanı aciz bırakan gücü gibi hayvanlardaki ilginç şeyleri düşünen kimse de böyledir. İmdi hayvanlardaki bu şeyler, mizacın kendisinden mi ileri gelmiştir? Oysa insan [buna daha layıktır, zira o hayvandakinden] daha tam bir mizaca sahiptir. Yoksa bu, bedeninin büyük oluşundan mı ileri gelmiştir? Ağırlığı sebebiyle bedeni, onu bir cihete doğru hareket ettiren şeye direnç gösterir ve [büyük oluşuyla hayvanda ortaya çıkan güç hepsi için] geçerli değildir. Nitekim bazen [bedeni itibariyle hayvanda bulunan gücün] insandakinden fazla olmadığını görüyoruz. Dolayısıyla durum bedenle ilgili değildir. [Hayvanlarda görülen] ilginç şeyler, soyut insan nefsinden daha fazla gücü olan ve bedene yerleşik nefsinden mi ileri gelir? Bu [hayvanî nefsin, insani nefisten daha güçlü olması], muhaldir. Devenin taşıdıklarını unutturan dinlediği şeyler, arının reisliği gibi [hayvanlarda] görülen şeyler, buna [yani nefislerinin soyut oluşuna] şahadet eder. Atın, meselâ kaplan veya kurttan sakınması, denildiği gibi hayaldeki muayyen bir kaplandan veya kurttan mı ileri gelir? Böyle olsaydı büyüklük, renk, şekil ve konumda ondan farklı olandan sakınmayacaktı. Oysa iş böyle değildir [yani ondaki nefis tümelleri idrak etmektedir]. Yahut bunlar, soyut bir nefsi gerekli kılan tümel bir şeyden mi ileri gelmiştir? Bu durumda nefis için bedene yerleşme söz konusu olmaz. Şu hâlde inâyet ya insana doğru bir yükselişten veya bedenden ayrılıktan sonra akıldan gelen bir hazdan ibaret bir mutluluğu gerektirir. Zevk-i selim bu şeyleri anlar. Belki de bu, Muallim-i Evvel'in bir maslahattan dolayı gizlediği on bir meseleden biridir.

Bu, tenâsüh diye söylenen şey değildir. [Eski filozofların tenâsühün imkânsızlığına ilişkin] görüşü hayvanlarda sürekli biçimde intikal edip duran cisimsel nefis hakkındadır. Yine, uzun bir süre kalıcı olmayan bitkilerin ve hayvanların buna benzer nefislerinin olmamasına bir engel yoktur. Belli aralıklardan sonra [bedenlerde geçirdiği] uzun devirlerden sonra bedbahtlardan bir kısmı [bu beden] cehenneminin uzatılmış direklerinden [aklî hazlar âlemine doğru] kurtulur ki

فإذا لم يبق مدد إدراكيّ ولا شوق إلى ما لا يتصور له بوجه ولا مخصّص ولا قوّة نزوعيّة فلا تألُّم بالشوق أيضًا إلى أشياء كثيرة، وقد ارتفعت المشوّشات الحسّيّة فكان[1] لها ما لِمَن وقفت قُوّاه فنال اللذّات[2] العلى ومَن أنصف من[3] نفسه وجد تصديقًا بهذا.

٥ وكذا مَن نظر إلى عجائب في[4] الحيوانات كتكبر الأسد ورئاسته وكقوة بعضهم المعجزة للإنسان، أكان بنفس المزاج؟ والإنسان أتم مزاجًا أو بضخامة[5] البدن الممانع بثقله لجهات التحريك الغير المطّرد؟ وقد لا يزيد على الإنسان ببدنِه وليس كذا أو بنفسه المنطبعة التي زادت على المجردة بقوّتها، وهو محال. وما يُرى من رئاسة النحل وسَماعِ الإبل المنسي له جميع مهمّاته يشهد بهذا. واحتراز الفرس[6] مثلًا[7] عن ١٠ البَبر[8] أو الذئب أكان لببر أو ذئب هو[9] في الخيال معيّن كما قيل فما كان يحترز عمّا يخالفه في المقدار واللون والشكل والوضع وليس كذا أو عن أمر كلي يستدعي نفسًا مجرّدةً فلا انطباع، فيستدعي من العناية سعادة إما الترقّي إلى الإنسان[10] أو[11] بلذّة من عقل بعد المفارقة، والذوق السليم يتفطّن لهذه الأشياء. ولعلّ هذه من إحدى عشرة[12] مسألة كتَمَها المعلّم الأول لمصلحة.[13]

١٥ وليس هذا ما اصطُلِح عليه بالتناسخ، فإنهم القائلون بأن النفوس جرمية دائمة الانتقال في الحيوانات. وأيضًا لا مانع عن أن يكون من الحيوانات والنبات[14] الغير الثابتة زمانًا طويلًا ما[15] ليس لها مثلُ هذه النفوس. ففي الأدوار والأزمنة الطويلة بعد اللبث أحقابًا ينجو نفس[16] من الأشقياء عن هذه العُمَد[17] الممدّدة من هذه جهنّم التي

١ س: فكانت؛ م: الجسمية وكان.
٢ م: فينال الذات.
٣ ب، س، ط: في.
٤ س: من حال.
٥ م: ولضخامة.
٦ ل: النفس.
٧ ر – مثلًا.
٨ ل: النمر؛ م: البير.
٩ س: بقي، ل: أكان كثيرا ورتب هي؛ م – هو.
١٠ ل – إلى الإنسان.
١١ س + الاختصاص.
١٢ س: من جملة أحد عشر.
١٣ م: بمصلحة.
١٤ س: والنباتات.
١٥ م – ما.
١٦ س، ط: نفر.
١٧ م: العمدة.

bu cehenneme "Doldun mu?" denilir o da "Daha yok mu?" diye cevap verir. (Kâf, 50/30) Bedenden ayrılan bir nefsin, başka bir bedene tahassüsü, huylara ve melekelere göre olur.

Cevap: Uygunluk ile ilgili söylenenlere gelince, senin de belirttiğin gibi, her mizacın bir kemâli vardır. Aşağı olan mizaç, vericiden bir kemâli gerekli kılıyorsa üstün olan mizacın bir kemâli gerektirmesi daha uygundur.

Hayvanda bir şeyin sabit olması hususuna gelince bazı uzuvların ecel gelinceye kadar varlığını sürdürdüğü meşhurdur.

Sayı hususuna gelince nice hayvan vardır ki bir hafta yaşamaz, bir kısmı da bir sene bile varlığını sürdürmez. Bitkiler de böyledir. Dolayısıyla senelerce yaşayanların sayısı diğerlerinden çok az iken nasıl olur da onların sayısı senelerce yaşayanların sayısına denk düşer? Birinden diğerine intikal daha evla değildir.

Hayvanların idraklerindeki ve tahriklerindeki ilginç şeylere gelince bunlar felek kuvvelerinin yardımıyla ve ilhamıyla olmaktadır.

Devenin hâli ve hissî şeylerden haz alması, bedensel kuvvetin dışında bir şeyle değildir.

Gizli kalan ve kalmayan şeylere gelince bu hususlarda burhana itimat edilir.

Bitkinin, mizacı sebebiyle vericiden bir nefsi gerektirmesi ve mıknatısın gücünde belirtildiği gibi, bir özellik sebebiyle insan dışında yeni bir feyzin gerekmesine gelince bu özellik, hâline ve itidaline nispetle ancak mizaçtan ileri gelir. Nitekim özelliği sebebiyle mıknatısın çekmeyi gerektirmesi başkasına uygun düşmez. İtidal bakımından mizaçta bir artış olduğunda başka bir türün kemâli artmış olur. Bitkiler ve havyanlar da böyle olup, insan itidal bakımından bunlara ilâve bir şeye sahiptir. İnsan, onlara tâbi olmaksızın, vericiden bağımsız bir feyzi alması itibariyle onlara nispetle ilâve bir şeye sahiptir.

Peygamberlerin remiz olarak işaret ettikleri hususlara gelince onların yorumları vardır. Bununla ilgili tamamlayıcı sözler daha sonra gelecektir. Bu kitap, sözü uzatma yeri değildir.

قيل فيها:[1] هل امتلأتِ؟ فقالت: هل من مزيد،[2] وعلى حسب الأخلاق والملكات تتخصّص بالأنواع.[3]

الجواب، أما الأولويّات، فكما قلتَ إلا أن لكل مزاج كمالًا[4] وإذا استدعى المزاج الأخسّ من الواهب فالأكمل أولى.

٥ وأما ثبات شيء في الحيوان فمشهور[5] أن بعض الأعضاء تبقى إلى حلول الأجل.

وأما العدد فكم من عدد من الحيوانات لا يعيش أسبوعًا ومنها[6] ما لا[7] يبقى سنةً، وكذا النبات؛ فكيف ينطبق العدد لها على عدد ما يبقى سنبيّن وهو أقلّ منها عددًا، وليس نقلُ البعض[8] أولى من بعض.

وأما غرائب إدراكات الحيوانات وتحريكاتها فبمعاونة قوى فلكيّة[9] والهامات.

١٠ وأما حال الإبل والتلذّذ[10] بالمدرَكات الحسّيّة[11] ليس ببعيد عن قوّة جرميّة.

وأما المكتوم وغير المكتوم فالاعتماد[12] على البرهان فيهما.

وأما أن يكون استدعاء النبات بمزاجه[13] نفسا من الواهب وفيضًا جديدًا لخصوصيّته[14] كما ذكر من قوّة المغناطيس دون الإنسان، فتلك الخصوصيّة ليست إلا بالمزاج على حسب أحواله واعتدالاته؛ فكما[15] أن ما استدعى المغناطيس من[16]
١٥ الخاصّية لا يصلح لغيره، وما زاد عليه بالاعتدال زاد بنوع آخر من الكمال عليه، فكذلك النبات وعُجمُ الحيوانات والإنسان زاد عليها بالاعتدال[17] فيزيد عليها بقبول فيض مستقلّ من الواهب دون تبعيّتها.

وأما الرموز النبويّة[18] فلها مَحاملُ[19] وسيأتي تتمّة هذا[20] الكلام من بعدُ وليس هذا الكتاب محلّ التطويل.

١ م: لها.
٢ انظر: سورة ق، ٥٠/٣٠.
٣ ل: الأنواع.
٤ م: كمال.
٥ ل: مشهور.
٦ س: ومنه.
٧ ط – لا.
٨ س + كان ذلك.
٩ م: الفلكية.
١٠ ل: وأما حال التلذذ.
١١ م: المحسية.
١٢ ل: فاعتماد.
١٣ ر: لمزاجه.
١٤ س، ل: بخصوصية؛ م: لخصوصية.
١٥ ل: وكما.
١٦ س + القوة و.
١٧ ط – زاد بنوع آخر ... عليها بالاعتدال.
١٨ س + عليه السلام.
١٩ م: محال.
٢٠ ل، م – هذا.

Fasıl: [Haz ve Elem Üzerine]

Bil ki bâtınî hayvanî hazlar, zâhirî hissî hazlardan daha baskındır. Satranç ve diğer oyunları seven kimse bazen bunları haz veren yiyeceklere tercih eder. İnsan birçok hazdan uzak durmayı tercih ederek haşmetini korumaktan haz duyar. Bu gibi şeyler sadece insana özgü olmayıp, bilakis hayvanlarda da böyledir. Süt emziren bir hayvan, yavrusunu kendisine tercih eder. Bu böyle ise aklî hazlarda durum nasıldır!

Avam, Allah'ı müşâhede etmeleri sebebiyle meleklerin aldıkları hazların ve nimetlenmelerin, cinsellikte ve yemede bizle ortak olan hayvanların aldıkları hazlardan daha büyük olduğunu bilmezler.

Haz, idrak edenin kemâli ve kendisine dönük iyiliği olarak gelen şeyi, bir kemâl ve iyilik olarak idrak etmektir. İstersen buna "engel olan ve karşıt olan bulunmadan"[1] ilâvesini de ekleyebilirsin. Elem ise idrak edilenin afetinden ve onun kötülüğünden gelen şeyi, bir afet ve kötülük olarak idrak etmektir. İstersen buna önceki, yani "engel olan ve karşıt olan bulunmadan" ilâvesini de ekleyebilirsin.

İdrak edici her bir kuvven için bir kemâl ve kötülük vardır. Yine, kemâl ve kötülük itibariyle onlar için haz ve elem de söz konusudur. Haz, hayrın kemâline ulaşmak ve onu öylece idrak etmekle ilgilidir.

Sıhhat gibi bazı yetkinliklerin elde edilmesinden haz alınmadığı sanılır. Oysa durum böyle değildir. Çünkü biz tanımda ulaşmayı ve idrak etmeyi şart olarak belirledik. Duyulur şeyler istikrara erdiğinde [yani belli bir eşiğe ulaştığında] bazen idrak edilmez. Gerçi hasta biri hızlı bir şekilde sıhhatine dönüşü esnasında büyük bir haz duyar.

Haz veren bir şey bazen haz vermez, tıpkı yemekten tiksinen hastanın durumunda olduğu gibi. Çünkü hasta yetkinlik durumunda değildir veya yemeğin haz verici olduğunu hissetmiyordur. Hissetmede sağlık şart koşulur ki tatlı yemekten tiksinen, midesi bozulmuş kimse gibi olmasın ve boş olma şart koşulur ki tıka basa dolu biri gibi olmasın! Böyle olduğunda hazırlanan yemekten haz alınmaz.

1 Korku gibi bir mâni, fazla olduğunda haz verici şeylerden haz almaya engel olur. Yine, bazı hastalarda olduğu gibi, tadıcı uzuvdaki zıt bir keyfiyetten dolayı haz verici şeylerden haz alınmaz olur. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 442.

فصل: [في اللذّة والألم]

اعلم أن اللذّات الحسّيّة الظاهرة تغلبها اللذاتُ الحيوانيّةُ الباطنةُ حتى أن مُحبَّ الشطرنج وغيره من اللعب قد يختاره على طيّبات المطاعم.[١] والإنسان يَلتذّ بمحافظة حشمته[٢] على وجه يختار ترك كثير من اللذات على تركها. ولا يخصّ[٣] نحو هذا[٤] بالإنسان بل وعُجمُ الحيوانات كذلك حتى أن المُرضِعة تختار ما ولدَتْه على نفسها، فإذا كانت هذه هكذا فكيف[٥] اللذّات العقليّة.

والعوام غافلون عن أن[٦] لذّات الملائكة وتنعّمها بشهود جلال الله[٧] أعظم من لذّات البهائم التي[٨] شاركتنا في وِقاع وغِذاء.

واللذّة هي إدراك ما وصل من كمال المدرِك وخيرِه إليه من حيث هو كذلك،[٩] وإن شئتَ قيّدتَ بقولك ولا شاغلَ ولا مضادَّ. والألم إدراك ما وصل من آفة المدرَك وشره إليه من حيث هو كذلك، وإن شئتَ قيّدتَ بما سبق.

ولكل من قواك المدرِكة كمال وشر وكذا[١٠] لذّة وألم[١١] باعتبارهما. واللذة متعلّقة بوصول لكمال خيريّ[١٢] وإدراكه من حيث هو كذلك.

ويُظنّ أن من الكمالات ما لا[١٣] يُلتذّ به عند الوصول[١٤] مثلُ الصحة وليس كذا، فإنا شرطنا وصولًا وإدراكًا.[١٥] والمحسوسات عند الاستقرار[١٦] قد لا تُدرَك[١٧] على أن المريض عند الأوبة إلى صحّتِه عاجلًا يلتذّ عظيمًا.

واللذيذ قد يصل دون اللذة كما للمريض المبغِض للطعام وإنما ذلك لأنه ليس[١٨] بكمال في حالته تلك أو لعدم الشعور من حيث هو كذا، ولأنه يشترط في الشعور السلامة حتى لا يكون كعليل المعدة المبغِض[١٩] للطعام الحُلو،[٢٠] والفراغُ حتى لا يكون كالممتلئ[٢١] شديدًا إذا لم يلتذّ[٢٢] بما يحضره من الطعام.[٢٣]

١ م: المطامع.
٢ س، ل: خشميته؛ ط: جسمته.
٣ س، ل: ولا يختص.
٤ م: هذه.
٥ ل: كيف.
٦ ل – أن.
٧ س + عز وجل.
٨ ل: الذي.
٩ س + ثم.
١٠ م: فكذا.
١١ ل: اللذة والألم.
١٢ س: بوصول الكمال الخيري.
١٣ ط – لا.
١٤ س: الحصول.
١٥ س: شرطنا حصولا وإدراكا؛ ل: شرطنا وإدراكات.
١٦ ر: الاستمرار.
١٧ ل: فلا تدرك.
١٨ ط – ليس.
١٩ م: لقليل المعدة البغض.
٢٠ س + منه لذة؛ ل + الحلو.
٢١ س: للممتلئ.
٢٢ س – إذا لم يلتذّ.
٢٣ س + لذة.

Bazen elem veren bir sebeple karşılaşılır fakat his olmadığı için elem hâsıl olmaz. Bu ya sağlığın yokluğundan dolayıdır, tıpkı ölüm anında kuvvelerini kaybeden kimse gibi veyahut bir mâniden dolayıdır, uyuşma ve sarhoşluk gibi. Mâni ortadan kalkıp, kuvve eski hâline döndüğünde elem de artar.

Zevk almayan kimse bazen kemâle arzu duymaz, tıpkı cinsel ilişkinin hazzından habersiz olan iktidarsız gibi. Arzu yokluğu cinsel ilişkinin bir hazzının olmadığından değil aksine zevkinin yokluğundan dolayıdır. Acıya tahammülü olmayan biri bazen dikkatli davranmaz, tıpkı hastalıkların eleminden habersiz olduğu için perhize dikkat etmeyen kimse gibi.

Bil ki şehvette bir iyilik ve kemâl mevcut olup, bu, tıpkı tat kuvvesine sahip uzvun, maddeden alınmış olsun veya olmasın, tatlılık niteliği ile nitelenmesi gibidir. Dokunma, koklama ve bunların dışındaki diğer duyularda da durum böyledir. Gazap kuvvesinin kemâli, nefsin üstün gelme, düşmana eziyet verme veya ondan intikam alma şuuruyla nitelenmesidir. Her bir kuvvenin kemâline göre bir hazzı vardır.

İdrak edici cevherin kemâli, hakiki bir melekeyle birlikte idrak edecek şekilde Hakk-ı Evvel olan sebeplerin sebebinden itibaren akıllara, nefislere, feleklere ve onların altında bulunanlara varıncaya kadar, onların bağlı oldukları nizam ve meâd üzere tüm varlıkla nakışlanmış bir hâlde aklî bir âlem olmasıdır.

Aklî haz, daha önce işaret edilen hayvanî hazlarla kıyas edilemez. Çünkü (1) aklî haz, idrak edilenlerin en üstünüdür; onların idrak edilmeleri daha kuvvetlidir. Zira o, duyular gibi yüzeylere ve zâhirî şeylere münhasır olmayıp, bâtınları açığa çıkarır. (2) Aklî haz daha elzemdir. Zira o, duyuların aksine bozulmaz. (3) O daha çoktur; zira aklın idrak ettiği şeyler, duyuların idrak ettiklerinden farklı olup, sonsuzdur. (4) O daha şereflidir; zira aklın idrak ettiği şeyler Hakk-ı Evvel ve ona bağlı olan kutsî zâtlardır. Dolayısıyla aklî hazzın diğer kuvvelerin hazzına olan nispeti idrak eden, idrak edilen ve idrak açısından yapılan nispetle olur. Duyusal idrak, şaibeli iken akıl, arı ve saf idrak edicidir, asla yanlış yapmaz. Bozuk inanışlar ancak vehim ve benzeri şeylerin ağır basmasından ileri gelir.

والسبب المؤلِم[1] قد يصل ولا يحصل الألم لعدم الشعور، إما بناءً على عدم السلامة كمن سقطتْ قوّاه عند الموت أو على مانع كالخدر والسكر[2] فإذا استوت القوّة عظم[3] الألم.

ومَن لم يؤتَ ذوقًا قد[4] لا يشتاق إلى كمال كالعِنّين الغافل عن لذّة الجماع، وانتفاء شوقه ليس لعدم لذاذه الوقاع بل لانتفاء ذوقه. ومن لم يكن له مقاساة قد لا يبالغ في الاحتراز كالمقصّر في الحِمية لغفلته عن ألم الأمراض.

وعلم أن الذي هو عند الشهوة[5] خير وكمال هو مثل تكيّف العضو الذي له قوّة الذوق بكيفيّة الحلاوة كانت مأخوذةً عن مادة أو لم تكن، وكذلك[6] اللمس والشمُّ وغيرُهما. وكمال قوّة الغضب تكيّف النفس بالغلبة أو شعور بأذى[7] عدوّ أو انتقام، فلكل قوّة على حسب كمالها لذّة.

وكمال الجوهر المدرِك أن[8] يصير عالمًا عقليًّا ينتقش بجميع الوجود من لدن مسبِّب الأسباب الحقِّ الأول آتيًا على العقول والنفوس والأجرام فما تحتها على النظام الذي له والمعاد، إدراكًا مع ملكة حقيقيّة.

والعقل لا يقاس لذّتُه إلى اللذّات البهيميّة التي سلفت[9] الإشارة إليها لأنها أشرف المشاعر وإدراكاتُها أقوى، فإنها[10] لا تقتصر على السطوح والظواهر كالحواسّ بل هي مستظهرة البواطن، وألزم فإنها لا تنفسد بخلاف الحواس، وأكثر إذ مدركاتها لا يتناهى بخلاف ما للحواس، وأشرف فإن مدرَكاتها الحقّ الأول وما يليه من الذوات القدسية. فنسبة لذّاتها إلى لذّات سائر القوى نسبة[11] المدرِك والمدرَك والإدراك إلى المدرِك والمدرَك والإدراك.[12] والحسيّات إدراكها مشوب والعقل هو المدرِك الخالص الصافي ولا يكذب أصلًا. والاعتقادات السيّئة إنما هي لغلبة وهم ونحوه.

---

١ ل – المؤلم.
٢ ط: الشكر.
٣ م: عظمت.
٤ م – قد.
٥ ر + هو.
٦ ل: وكذا.
٧ س + في.
٨ ب، ط: بأن.
٩ ل: الذي سبقت.
١٠ ب، ط: لأنها.
١١ س: نسبة نسبة.
١٢ س – والإدراك.

Maddeyle ilişkisi açısından nefsin kemâli ise onun bedene hâkim olacak karakteri kazanması ve bedenin kuvvelerinden etkilenmemesidir. Böylelikle onda adâlet hâsıl olur. Adâlet ise iffet, yiğitlik ve hikmetten ibaret olup, şehevî ve gazabî kuvveleri dengede tutma, hayatın idaresi ile ilgili olan ve olmayan konularda amelî kuvveti kullanma melekesidir.

Kısaca nefsin kemâli, tüm yönlerden maddeden soyutlanıncaya dek tâkat ölçüsünce varlığın heyetiyle nakışlanmış bir hâlde ilkelere benzemektir. Nefis kemâline arzu duymuyor veya bundan haz almıyorsa bu bedenî engellerden dolayıdır.

Bedenden ayrıldıktan sonra bu heyetler ve kötü melekeler ona yerleşmiş ise nefsin bundan sonraki hâli bedenden ayrılmadan önceki hâli gibidir. Ne var ki eleme engel olan şey ortadan kalktığı için, o elem duyacaktır.

Nefis bedene yerleşik değildir; aksine bedenle şevke dayalı bir ilişkisi vardır. O faal akla ittisâl melekesine sahip olmadığında ve [bedenle olan ilişkisi güçlendiği için, bu] kendisiyle arzu ettiği kemâlin arasına engel olarak girdiğinde nefis, cehl-i mürekkep sebebiyle elem duyar. Cehl-i mürekkep ise hakkın zıddına inanarak hak olan bilginin olmayışıdır. "Bu dünyada kör olan âhirette de kördür, yolunu daha da şaşırmıştır." (İsrâ, 17/72). Böylece o bir şefaatçisi ve koruyucusu olmaksızın, cismanî ateşten daha yoğun ruhanî bir ateşte, bitkin ve perişan bir hâlde kalacaktır. Cehl-i mürekkepten kurtuluş yoktur ve o süreklidir. Arızi sebeplerle olan bir şey ise zeval bulur ve devamlı olmaz.

Soru: Nefis rastlantı âleminden tamamen ayrılıyor ve elem bizâtihi yok olmuyorsa bu durumda nefis nasıl kurtuluşa erer?

Cevap: Nefisler âleminde sürekli yenilenmeler vardır. Sadece ayrılmış nefislerin birbiriyle buluşması bile yenilenme için kâfidir. Her bir temiz nefis kendi türüne bitişip, önceki mufârık nefisler sebebiyle haz duyar, onlar da bunlardan haz duyar. Her birinden diğerine nûrlar akseder. Pis ve kötü nefisler birbiriyle bitiştiğinde bu bitişme sebebiyle elem duyarlar. "Her topluluk (arkasından gidip sapıklığa düştüğü) yoldaşına lânet eder." (A'râf, 7/38).

وأما كمال النفس من جهة علاقة المادة فأن تحصل لها الهيئة الاستعلائيّة على البدن ولا تنفعل عن قوّاه. ويحصل لها[1] العدالة وهي عفّة وشجاعة وحكمة وهي ملكة توسّط القوّة الشهوانيّة والغضبيّة واستعمالي القوّة العمليّة فيما يدبّر به الحياة وما لا يدبّر.

وكمالها بالجملة التشبّه بالمبادئ بحسب الطاقة حتى تتجرّد عن المادة من جميع الوجوه منتقشةً بهيئة الوجود. وإذا[2] لم تشتق[3] النفس إلى كمالها أو لم تتلذّذ فإن ذلك لعوائق[4] بدنيّة.

وهذه الهيئات والملكات الرديّة إذا تمكّنت بعد المفارقة، كانت النفس بعدها ككونها قبلها إلا أنها زال عنها مانع الألم فتتألّم.

وليست منطبعةً بل لها علاقة شوقيّة إذا لم تحصل لها ملكة الاتصال بالعقل الفعّال وقد حيل بينها وبين ما تشتهي فتتألّم بجهلها المركّب. والجهل المركّب هو عدم العلم بالحقّ مع اعتقاد نقيضه. ﴿وَمَن كَانَ فِي هَـٰذِهِ أَعْمَىٰ فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَىٰ وَأَضَلُّ سَبِيلًا﴾ (سورة الإسراء، ٧٢/١٧) فتبقى مقهورةً مخذولةً ما لها من شفيع ولا حميم في نار روحانيّة أشد من نار جسمانيّة.[5] والجهل المركّب هو الذي لا يُرجى فيه[6] النجاة بل يتأبّد. وما كان بسبب عوارض فيزول ولا يدوم.

سؤال: فارقت النفس عالم الاتّفاقات والألمُ لا[7] ينعدم بذاته فكيف تتخلّص؟

جواب: إن في عالم النفوس تجدّدات، وإن لم تكن إلا تلاحُقَ نفوس مفارقة لكفى في التجدّد. وكل نفس طاهرة[8] تتّصل بنوعها تتلذّذ بالمفارقات وتلذّذت هي أيضًا بها فتعاكست الأنوار من كل على الآخر. والأنفس الخبيثة المتلطّخة تتألّم بالاتصال ﴿كلما دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَعَنَتْ أُخْتَهَا﴾ (سورة الأعراف، ٣٨/٧).

١ س: له؛ م – الهيئة الاستعلائيّة ... ويحصل لها.
٢ م: وإذ.
٣ ط: تسبق.
٤ ط: العوائق.
٥ ر: النار الجسمانيّة.
٦ ل: الذي يُرجى منه.
٧ ط – لا.
٨ س، ط: ظاهرة.

Saf, sâlih ve zâhid kimselerin her birinin, kendi durumuna göre bir mutluluğu vardır. Fakat "Havada buhardan ve dumandan oluşan bir cisim mevcut olup, bu, bazı saf nefislerin vehmî bir mutluluğun tahsilini tahayyül etmeleri için konulmuştur. Benzer durum, bazı bedbahtların vehmî bir bedbahtlık duymaları için de aynen geçerlidir." şeklinde ifade edilen görüşün bir aslı yoktur. Zira havada olan bir şey, itidalini koruyamaz. Ateşe yakın olursa hızlı bir şekilde ateşin cevherine dönüşür. Onun altında havada olursa ya sıcak sebebiyle çözülür veya yoğunlaşır ve soğuk sebebiyle aşağıya iner. Oysa [havadaki bu cisimde] kuruluğun baskın geleceği kuşatıcı bir cisim yoktur ki onu dağılmaktan korusun ve onun dışındaki bir şeyin ona karışmasına engel olsun. Kendisiyle şekillenecek şekilde bir tahayyül mahalli onda bulunsun! Orada sûretleri alması için yaş, onları koruması için kuru bir cevherin varlığı gereklidir.

Bazı âlimlerin, "Mutlu ve bedbaht grupların tahayyülü için konulmuş, semavî bir cisim vardır; zira onların aklî âlemi tasavvur etmeleri söz konusu olmayıp, onlar cismanî ilişkilerden kurtulmamışlardır. Onlar, nefsin bedenle ilişkiye muhtaç olması itibariyle söz konusu olan bir kuvve üzerinedirler." şeklindeki görüşüne gelince bu iyi bir sözdür. Mutlu kimseler eşsiz ve benzersiz sûret ve misalleri tahayyül edip, bunlardan haz duyarlar. Bizdeki haz veren şeylerin tamamı da böyledir. O sûretler, bu dünyada idrak edilen cisimlerin sûretlerden daha üstündür. Çünkü onlara, buradaki kirler bulaşmamıştır. Onlar daha kalıcı olup, kuvveyi yormaktan ve bitkin düşürmekten daha uzaktırlar. Bu sebeple onlar daha haz vericidir. Fakat onlar var olduktan sonra cisimle ilişkileri kesilmez. Çünkü semavî cisimde bozulma olmaz.

Soru: Her bir tabakada bulanan mufârık nefisler sonsuzdur. Cisim kaynaklı tahayyül mevzilerinden nihayetin selb edilmesi gerekir. Oysa bu imkânsızdır.

Cevap: Her bir nefis için tahayyülünün mahalli olan başka bir cisim gerekiyorsa işte o zaman selb gerekli olur. Huzurî ilimle ilgili daha önce belirttiğim hususu anlamış isen pek çok nefis için ortak bir cismin olmasını, hepsinin onda sûretleri görmesini uzak bir ihtimal olarak bulmazsın. Onların, farklı iradelerle birbirini engellemek için ortak cismi hareket ettirmeleri de söz konusu değildir.

والبُله والصلحاء والزهّاد لكل سعادة بحسبه. وأما ما يقال: «إنه يكون في الهواء جرم مركّب من بخار ودخان موضوعًا لتخيّلات[1] بعض نفوس[2] البُله لتحصل لهم سعادة وهميّة وكذلك لبعض الأشقياء شقاوة وهميّة» لا أصل له؛ إذ ما هو في الهواء لا يبقى فيه اعتدال، وإن قرب من النار فتُحيله بسرعة إلى جوهرها،[3] وإن كان دونه في الهواء فإما أن يتحلّل بحرّ أو يتكاثف فينزل ببرد؛ وليس فيه جرم محيط يغلب[4] عليه اليُبس ليحفظه عن التبدّد ويمنع[5] غيره عن ممازجتِه ويتعيّن فيه محلّ التخيّل متشكلًا به. ولا بدّ من جوهر يابس لينحفظ[6] فيه الصور ورطب لتُقبل.

وأما ما قاله بعض العلماء من كون جرم سماويّ موضوعًا لتخيلات طوائف من السعداء والأشقياء، لأنهم لم يتصور لهم العالَم العقلي ولم تنقطع علاقتهم عن الأجرام، وهم بعدُ على القوّة التي باعتبارها احتاجت النفس إلى علاقة البدن فكلام حسن. أما السعداء فيتخيّلون مثلًا وصورًا عجيبةً أنيقةً ويتلذّذون[7] بها وكذا جميع ما يُلتذّ به عندنا. وتلك الصور أشرف ممّا في مدرَكات هذه الأجرام إذ لا يَشوبها هذه الكدورات، وأبقى وأبعد عن كلال وملال لقوّة فهي ألذُّ، ولكن لا تنقطع علاقتها بعد وجودها إذ لا فساد في الجرم السماويّ.

سؤال: فالنفوس المفارقة لكل طبقة غير متناهية فيلزم سلب النهاية عن مواضع التخيل من[8] الأجسام، وهذا محال.

الجواب: إنما يلزم إذا كان لكل واحد جرم آخر هو محلُّ تخيّلِه، وإذا[9] فهمتَ ما سلف في العلم الحضوري لا تستبعد أن يكون لكثير من النفوس جرم واحد يشاهد كل منها فيه[10] الصورَ. وليس[11] لها تحريك ذلك الجرم ليتمانع باختلاف إرادات.

١ ط: لتخيلا.
٢ س: نفوسهم.
٣ م: جوهره.
٤ ل – يغلب.
٥ س: ويمتنع.
٦ ر: ينحفظ.
٧ م: يتلذّذون.
٨ س: في.
٩ م: فإذا.
١٠ م + من.
١١ س – ليس.

Bu cisimlerin şeref bakımdan farklı olmaları mümkün olduğu gibi, derecelerine göre nefislerle ilişkilerinin hâsıl olması da mümkündür. "Cennet, dördüncü göktedir" diyen kimse sözüyle buna işaret etmiş olabilir. Nitekim cennetten "genişliği gökle yerin genişliği kadar" (Hadîd, 57/21), "canın çektiği her şeyin bulunduğu" (Fussılet, 41/31) ve "muhteşem bir saltanat" (İnsân, 76/20) şeklinde bahsedilmiştir. Felek nefisleri için birazdan zikredeceğimiz şeylere benzer şekilde, onların bu âlemdeki hâllere muttali olmaları da muhtemeldir.

Bedbahtlara gelince onların, nûrânî nefis sahibi şerefli cisimlerle bir ilişkisi bulunmaz. Onların, cisimsel tahayyüle ihtiyaç duyuran bir kuvvesi vardır. Dolayısıyla ay feleğinin altında, ateş küresinin üzerinde delinmeyen küresel bir cismin olması mümkündür. Bu cisim, kendi başına bir tür olup, bedbahtların tahayyül etmeleri için konulmuştur; esirî âlem ile unsurî âlem arasında bir berzahtır. Onlar berzahta kötü amellerini bir ateş, ısıran bir yılan, sokan bir akrep, ve içilen bir zakkum gibi misaller (ideler) olarak tahayyül ederler. Bu görüşle, tenâsühçülerin geri kalan şüpheleri giderilir.

Riyazetle meşgul olduğum için asla şüphe etmem ki cahiller ve günahkârlar, şayet [fena] hâllerini hatırlatan, [kötü] melekelerini ve cahilliklerini muhafaza eden, [bozuk] tasavvurlarına özgü olan cismanî kuvveden soyutlanmış olsalardı büyük ruha doğru yönelmiş olurlardı. Bu hususla ilgili sana verdiğim kanunları düşünürsen bir kısmını bileceksin.

Fasıl: [Mutluluk ve Mutsuzluk Bakımından Varlıkların Tertibi Üzerine]

Zâtıyla en çok sevinç duyan, Hakk-ı Evvel'dir. Zira o idrakin en güçlüsüne sahiptir ve en değerli idrak nesnesinin en büyük idrak edicisidir. En yüksek değer ve en büyük ululuk onundur. O sırf hayır, nûr ve güzelliktir. Her şeyin güzelliği, kendisi için gerekli olan şeydir. Varlığın zâtından dolayı zorunlu olduğu bir şey hakkında ne diyebilirsin ki! Her şeyin varlığı, onun sayesinde olur; kemâli de ondan ileri gelir. O, varlıkta zâtından dolayı gerekli olan şeyin ta kendisidir.

Aşk, herhangi bir zâtın hazır oluşunu tasavvur etmekten doğan sevinçtir. Arzu ise aklî, zannî veya bu ikisinin dışında herhangi bir kemâli tamamlamaya dönük harekettir. Her arzu duyan, bir şeyden yoksun iken o şeye erişendir. Dolayısıyla Evvel sadece zâtına âşıkken zâtının ve başkasının mâşukudur ve o, arzudan münezzehtir.

ويجوز أن تكون هذه الأجرام متفاوتة في الشرف وتحصل العلائق معها على قدر الدرجات. ولا يبعد أن يكون إليه الإشارة بقول القائل: «إن الجنّة في السماء الرابعة»، وقد قيل: إنها جنّة ﴿عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ[1] وَالْأَرْضِ﴾ (سورة الحديد، ٢١/٥٧) «ولهم فيها ما يشتهون[2] وملك كبير».[3] ولا يبعد أن يكون لهم اطّلاع على أحوال هذا العالم أيضًا بمثل ما سنذكر للنفوس الفلكيّة.

وأما الأشقياء فلا تكون علاقتهم مع هذه الأجرام الشريفة ذوات النفوس النورانيّة. والقوّة تحوجهم إلى التخيل الجرمي فليس بممتنع أن يكون تحتَ فلك[4] القمر وفوق كرة[5] النار جرم كُريّ غير منخرق وهو نوع[6] بنفسه ويكون برزخًا بين العالم الأثيري والعنصري[7] موضوعًا لتخيّلاتهم، فيتخيّلون[8] به[9] من أعمالهم السيّئة مُثلًا من نيران وحيّات تلسع وعقارب تلدغ وزقّوم يشرب[10] وغير ذلك. وبهذا يندفع ما بقي من شُبهِ أهل التناسخ.

ولستُ أشكّ لِما اشتغلتُ به من الرياضات[11] أن الجهّال والفجرة لو[12] تجرّدوا عن قوّة جرميّة[13] مذكّرة لأحوالهم مستبقية لملَكاتهم وجهالاتهم مخصّصة لتصوراتهم نجوا إلى الروح الأكبر. وإن نظرت إلى قوانين أعطيتكها، ستعلم شطرًا منه.

فصل: [في مراتب الموجودات بحسب السعادة والشقاوة]

أشد مبتهج بذاته هو الحق الأول لأنه أشد[14] إدراكًا وأعظم مدرك لأجلّ مدرَك، له البهاء الأعظم والجلال الأرفع وهو الخير المحض والنور والجمال. وكمال[15] كل شيء ما يجب أن يكون له فما ظنّك بشيء وجب له الوجود لذاته، وكل شيء وجوده به وكماله منه وهو نفس ما يجب في الوجود لذاته.

والعشق هو الابتهاج بتصور حضرة ذات ما. والشوق[16] هو الحركة إلى تتميم كمال ما[17] عقليّ[18] أو ظنيّ أو غيرهما. وكل مشتاق فقد نال شيئًا وفاتَه شيء. فالأول عاشق لذاته فحسب ومعشوق لذاته ولغيره وهو مقدّس عن الشوق.

---

١ ر، ل: السماوات.
٢ انظر: سورة فصلت، ٣١/٤١.
٣ انظر: سورة الإنسان، ٢٠/٧٦.
٤ م: الفلك.
٥ س: فلك.
٦ ل – نوع.
٧ س: والعلم العنصري.
٨ س: متخيلون.
٩ ل: فيه.
١٠ ط: لشرب.
١١ س: الرياضة.
١٢ ط: لم.
١٣ م: الجرميّة.
١٤ س + الأشياء.
١٥ س، ل: وجمال.
١٦ م: فالشوق.
١٧ ل – ما.
١٨ س + أو وهمي.

Evvel'in hazzından ve idrakinden sonra hem Evvel'den hem de onunla sevinç duymalarıyla kendi zâtlarından sevinç duyan aklî cevherlerin idraki gelir. Bilfiil olduklarından dolayı, arzu onlara nispet edilmez. Aklî cevherlerden sonra şevk ve aşk bakımından hareketlendirici olan felek nefisleri gelir.

Bunların ardından beşerî nefisler gelir. Onların bir kısmı [cisimsel ilişkilerden arınarak yükselme melekesi kazandığı için] mukarreblere yükselir. Bunların altında [bedenî ilişkilerden soyutlanmamış] muhtelif derecede ashab-ı yeminden olan mutlu kimseler bulunur. Her bir haz, bir idrak ve hayatla olur. Kendisi hayat, idrak ve ilimden ibaret olan bu zâtlar için ne denir ki?

Bunların da altında heyûlânın zincirine vurulmuş ve bağlanmış bir hâlde boynu bükük, maddî tasa, cefa ve azap içinde kalmış, kötü karakterinin akrep olup, soktuğu ve "gökler ve yer durdukça onlar da orada kesintisiz ebedî kalacaklardır" (Hûd, 11/107) denilen grup bulunur. Hakka çağıran onları çağırmış fakat onlar gaflette bulunmuş ve yoldan çıkmışlardır. Hakkın gazabı onlara uğramış ve tepe taklak olmuşlardır. Onlar kuvveleri ellerinden alınan bedbahtlar olup, "sağır, dilsiz ve kör" (Bakara, 2/18) hâlde heyûlânın karanlıklarında kala kalmışlardır. Onlar hakkında şunlar denmiştir: "Her kim de benim zikrimden yüz çevirirse, mutlaka ona dar bir geçim vardır. Bir de onu kıyamet gününde kör olarak haşrederiz. O da şöyle der: 'Rabbim! Dünyada gören bir kimse olduğum hâlde, niçin beni kör olarak haşrettin?' Allah, 'Evet, öyle. Âyetlerimiz sana geldi de sen onları unuttun. Aynı şekilde bugün de sen unutuluyorsun.' der." (Tâhâ, 20/124-126). Onların en büyük elemlerinden biri de "Kıyamet günü Rablerini görmekten mahrum bırakılacaklardır." ve "Onların kazanmakta oldukları (kötülükler) kalplerini paslandırmıştır." (Mutaffifîn, 83/14-15) "Hataları onları çepeçevre sarmalamış" (Bakara, 2/81) bir hâlde, "cehennem ateşinin en aşağı tabakasında" (Nisâ, 4/145) sürünüp dururlar.

Mutlu kimselere gelince onlar âlemlerin rabbinin huzurunda "Muktedir bir hükümdarın katında, doğruluk meclisinde" (Kamer, 54/55) ebedi nimetler ve devam eden bir sevinç içinde, hazlardan ayrılmaksızın kurtuluşa ermişlerdir. "Orada canların istediği, gözlerin zevk aldığı her şey vardır." (Zuhruf, 43/71). Onlar heyûlânın arazlarından mücerret, maddî kuvvelerin kaplamasından uzak,[1] parlak nûrlarla gözleri aydın bir hâlde

1 Bu ve devamındaki ifadeler, İbn Kemmûne'ye göre, bazı hâdislerin hikemi tevilidir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 468. Biri şöyledir: "Cennet ehli sakalsız/bıyıksız (kılsız), çıplaktır." Tirmizî, *Sünen*, 2539;

وبعد لذّته وإدراكه إدراك الجواهر العقليّة المبتهجة به وبذواتهم من حيث هم مبتهجون به. ولا ينسب إليهم شوق لأنهم بالفعل، وبعدهم النفوس الفلكيّة المحرّكة شوقًا وعشقًا.

ووراءها النفوس البشريّة منها أولات المعارج من المقرّبين ودونها السعداء من أصحاب اليمين على مراتب. فكل لذّة هي بإدراك وحياة، فما ظنّك بذوات نفسها حياة وإدراك وعلم.

ودونها طائفة انتكست وبقيت في[1] كَرب الهيولي وغصّة وعذاب مغلولةً مقيّدةً بسلاسلِ علائقِ الهيولي، يلدغُها[2] عقاربُ الهيئات السوء ﴿خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ﴾ (سورة هود، ١٠٧/١١). وكانت قد ناداها المنادي الحقّ فتغافلت وغوت فحلّ عليها غضب الحقّ فهوت، فهؤلاء هم الأشقياء سُلِبت قواهم فصاروا في ظُلمٍ[3] الهيولي صمًّا بكمًا عميًا[4] وقد قيل[5] فيها: ﴿وَمَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنكاً وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى وَقَدْ كُنتُ بَصِيراً قَالَ كَذَلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا فَنَسِيتَهَا وَكَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنسَى﴾ (سورة طه، ١٢٤/٢٠-١٢٦) ومن أعظم آلامهم ﴿إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ﴾ وقد ﴿رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾ (سورة المطففين، ١٤/٨٣-١٥) وأحاطتْ بهم خطيئاتهم[6] فهم ﴿فِي الدَّرْكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ﴾ (سورة النساء، ١٤٥/٤) متقاعدون.

ثم السعداء قد فازوا بنعيم الأبد والسرور الدائم في حضرة جلال[7] ربّ العالمين ﴿فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ﴾ (سورة القمر، ٥٥/٥٤) غير مُخرجين عن لذّاتهم، لهم ﴿فِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ[8] الْأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ﴾ (سورة الزخرف، ٧١/٤٣) جُرْدٌ عن عوارض الهيولي مُرْدٌ عن مزاحمة القُوى، مكحلين[9] بالأنوار الشارقة

١ ل + كرة.
٢ ط: يلذغها.
٣ س، ل: ظلمة.
٤ ط، ل: صم بكم عمي؛ انظر: سورة البقرة، ١٨/٢.
٥ م: عميا وقيل.
٦ انظر: سورة البقرة، ٨١/٢.
٧ م: الجلال.
٨ ب، س، ط: ما تشتهي.
٩ س: مكحلون.

mufârık yüzleriyle rablerine bakarlar. İşte o zaman nefis, hayat zebercedinden yapılmış cennette tamamıyla yüzden ve gözden ibaret olur. O cennetin çakılları ve taşları, inci ve yakuttan ibaret olup, özleri tamamen idrak ve taakkul olan temiz eşlerden bir cennettir. O cennetin köşkleri farklı mertebeler hâlinde olup, herkese yaptıklarına göre bir derece vardır. Onlardan maddî meşguliyet uzaklaştırıldığı için, perdeler ortadan kalkmıştır. Rablerinin katında celâl derecelerine göre "kardeşler olarak sedirler üzerinde karşı karşıya oturacaklar." (Hicr, 15/47). Nûr denizlerindeki hakiki yolculuk, melekût fezasındaki hakiki uçuş onlara aittir. Onların hâli ne yenilenir ne de değişir. Yanında Me'va cennetinin bulunduğu, kaplandığı şeyle kaplı olan Sidre-i Münteha'nın gölgesinde (Necm, 53/14-16) onlara orada ne bir yorgunluk dokunacak ne de bir usanç gelecektir (Fâtır, 35/35). Bu nefisler, kendilerini zâtına çağıran rablerinden hoşnut olarak en yüce ufuktaki bahçelerde beslenir ve onun korumasına girerler. Demir bir iğnenin, mıknatısa benzer sonsuz bir âleme cezbedilmesi gibi, başka zâtlar da lâhutun celâline bağlanarak bâki olup, kendi zâtlarına bakmaktan geçecek bir hâlde ona cezbedilmiştir. Onun ihtişam denizinde gark olmuş hâldedirler. "Allah, emrini yerine getirmeye kâdirdir. Fakat insanların çoğu bunu bilmezler." (Yûsuf, 12/21).

Allah sana merhametiyle muamele etsin, belirtmeye sözün yetmediği, vehmin ve hayalin tasavvur etmekle erişemediği bu mutluluğa ulaşmak için acele et ki rabbine yükselip "göklerin, O'nun kudret elinde dürülüp bükülmüş" (Zümer, 39/67) bir hâlde olduğunu göresin! Nitekim "İnsanlar gücüne karşı durulamaz olan bir tek Allah'ın huzuruna çıkacaklardır." (İbrâhim, 14/48). "İşte burada yardım ve dostluk, Hak olan Allah'a mahsustur." (Kehf, 18/44).

Selâm olsun cisimden (nasut) ilişkisini keserek ilkesine yaklaşan o nefislere! Yine selâm olsun melekût rüzgârlarının üzerine estiği o nefislere! Âh nerede o kutsî otağ! Âh nerede o aklî âlem!

Ey bizim ve ilkelerimizin ilâhı! Ey kayyum, ey hayy, ey bütün, ey bütünün ilkesi, ey her nûrun nûru, ey her hayrın ve cömertliğin vericisi! Senin rubûbiyet âleminin müşâhedesine bizi nâil eyle, maddenin kısıtlamasından bizi kurtar, affının serinliğini ve sana münâcat etmenin tadını bize tattır! Ey bizim rabbimiz, her aklın ve nefsin rabbi! Rahmetinin rüzgârını kalbimize gönder!

ilerideki hâdis ise cennetin nelerden yapıldığı sorusu üzerine verilen cevaptır: "Gümüş tuğladan ve altın tuğladan! Harcı kokulu miskten! Cennetin çakılları inci ve yakut, toprağı da za'ferandır. Ona giren nimete mazhar olur, eziyet görmez, ebediyet kazanır, ölümle karşılaşmaz. Elbisesi eskimez, gençliği kaybolmaz." Tirmizî, *Sünen*, 2528.

ينظرون إلى ربّهم بوجوههم المفارقة. والنفس حينئذ كلها وجه وعين في جنّة بُنيت من خضرة زَبَرجَدِ الحياة، حِصاتُها وحجرُها درر ويَواقيت، جنة من أزواج طاهرة[١] عيونها[٢] إدراك وتعقّل، وقصورُها[٣] مراتب ولكل درجات ممّا عملوا. انحذفتْ شواغلُ[٤] الهيولي[٥] فارتفعت الحُجبُ، فهم في خضرة ربّهم إخوان على سُرر درجات الجلال متقابلين،[٦] لهم السياحة الحقيقيّة في أبحُر النور والطيرانُ الحقيقيّ في فضاء الملكوت، لا يتجدّد عليهم حال ولا تغيّر،[٧] ولا يمسّهم فيها نصب ولا يمسّهم فيها لُغوب،[٨] في ظلّ سدرة المنتهي التي عندها جنّة المأوى والسدرةُ غاشية لِما يغشى[٩] وقد رتعتْ هذه النفوس في رياض الأفقِ الأعلى مبتهجةً بربّ دعاها إلى ذاته فآوى، وقد انجذبت إليه ذوات آخرون[١٠] انجذاب إبرةِ[١١] حديد إلى عوالم غير متناهية من مغناطيس، باقيةً متعلّقةً بجلال اللاهوت فانيةً عن النظر إلى ذواتِها، غرقتْ في بحر بهائه ﴿وَاللَّهُ غَالِبٌ عَلَى أَمْرِهِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ (سورة يوسف، ١٢/٢١).

عجّل رحمك الله بسير[١٢] حثيث لتلحقَ سعادةً لا يفي بذكرها مقال ولا يرتقي إليها بالتصور وهم وخيال، فتبْرز إلى ربّك وترى «السَّماوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ[١٣]» «وَبَرَزُوا لِلّهِ الوَاحِدِ القَهَّارِ» «هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلّهِ[١٤] الْحَقُّ».

فسلام على نفس قربتْ من مَبدئها بقطع علائق الناسوت، سلام على ذات[١٥] هبّتْ عليها رياح الملكوت. وا شوقاه إلى السرادق القدسي! وا أسفا على[١٦] العالَم العقلي!

إلهنا وإله مبادينا، يا قيّوم يا حيُّ يا كل يا مبدأ الكل يا نور كل نور ويا فائض كل خير وجود! خلّصنا إلى مشاهدةِ عالم رُبوبيّتك نجّنا عن قيد الهيولي أذقنا برد عفوِك وحلاوة مناجاتِك. يا ربّنا وربّ كل عقل ونفس! أرسِلْ على قلوبنا رياح رحمتك

١ ط: ظاهرة؛ م: أرواح طاهرة.
٢ ط: عيوبها.
٣ ط: وتصورها.
٤ م: الشواغل.
٥ س + عنها.
٦ س: متقابلون.
٧ ل: يتغير.
٨ انظر: سورة الفاطر، ٣٥/٣٥.
٩ انظر: سورة النجم، ٥٣/١٤-١٦)
١٠ م: الآخرون.
١١ س: ابر من.
١٢ س، ل، م: بأشد.
١٣ انظر: سورة الزمر، ٣٩/٦٧.
١٤ س - لله.
١٥ ر: ذوات.
١٦ س + مفارقة.

"Rabbimiz, bizi halkı zalim olan bu şehirden çıkar!" (Nisâ, 4/75). Bereketinin parıltılarını ruhlarımıza indir! Nefislerimize nimetlerinden nûr yağdır! Kuds semasına yükselmeyi, ruhanîlere ittisâl etmeyi ve ötelerin ötesinde olan ruhanî yurdun odalarında, [akıl âlemi olan] ceberût alanında (cennette), mutmain bir hâlde kendilerini sana adayanlara komşu olmayı bize kolaylaştır!

Allah'ım, sen her şeyden münezzehsin; seni gereği gibi bilemedik. Allah'ım, sen her şeyden münezzehsin. Sana gereği gibi kulluk yapamadık. Ey hiçbir işitmenin seni diğer işitmeden alıkoymadığı rabbim! Sen her şeyden münezzehsin. Sen, göklerin ve yerlerin her tabakasında nûrunla tecelli edersin.

Fasıl: [Aşk, Şevk ve İlâhî Hidayet Üzerine]

Her şey için bir kemâl ve ona duyulan bir aşk vardır. Kaybolması tasavvur edilen bir şey için de duruma göre iradî, duruma göre tabii olan aşk ve şevk vardır. Kader zıt iki yönden birine sevkeder. İnayet ise ilham edicidir. Nitekim "O, her şeyi yaratan, sonra da yolu gösterendir" (Tâhâ, 20/50), "Nefse ve onu şekillendirip düzenleyene; Ona kötü ve iyi olmayı ilham edene!" (Şems, 91/7-8) denilmektedir.

Fasıl: [Mutluluk Üzerine]

Sanma ki mutluluk tek bir çeşittir. Bilakis üstün melekelere ulaşan, [Allah'a] yakın olan âlimlere büyük hazlar vardır. Ashab-ı yemin için de bunun altında tahayyülî misallerin varlığına göre hazlar vardır. Öncekilerin rütbesine ulaşmamakla birlikte onlar için felek âleminde bir durak vardır. Öncekiler ise "Allah'a en yakın olanlardır." (Vâkıa, 56/11). Bazen orta derecede bulunanların hazları, Allah'a yakın olanların hazlarıyla karışır Nitekim yüce Allah iyilerin içecekleri hakkında şöyle derken buna işaret edilmiştir: "Onlara, mühürlü (el değmemiş) saf bir içecekten içirilir." "O içeceğin katkısı tesnimdir. Bir pınar ki Allah'a yakın olanlar ondan içerler." (Mutaffifîn, 83/25, 27-28). Bu kimselerin, Hakk-ı Vahid'de garkolmuş bir hâlde onu müşâhede etmeye yükselmeleri söz konusudur. İyiler ise tahayyülî misallerin varlık sınırları içerisinde, felekî tahayyülî renk renk cisimlerin, kuşların, hurilerin, altının, gümüşün ve başka şeylerin tadını çıkarırlar. Bu tür şeyler bizim dünyamızdakilerden daha güzel ve daha üstündür.

وأخرجنا عن[1] ﴿الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا﴾ (سورة النساء، ٤/٧٥). وأنزلْ على أرواحنا لوامع بركاتك وأفض على نفوسنا أنوار خيراتك يسّرْ لنا العروجَ إلى سماء القُدس والاتّصال بالروحانيّين ومجاورة المعتَكِفين في حظيرة[2] الجبروت المطمئنّين في غرُفات المدينة الروحانيّة التي هي وراء الوراء.

٥ سبحانك! ما عرفناك حقّ معرفتك، سبحانك![3] ما عبدناك حقّ عبادتك. يا من لا يشغله سمع عن سمع، سبحانك! سبحانك! إنك[4] أنت المتجلّي بنورك[5] في أطباق السماوات والأرضين.

فصل: [في العشق والشوق والهداية الإلهية]

لكل شيء كمال وعشق إليه، ولِما يُتصور له الفقدُ عشق وشوق للإراديّ
١٠ بحسبه وللطبيعي[6] بحسبه.[7] والقدر سائق إلى أحد طرفي النقيض والعناية ملهمة كما قيل:[8] ﴿الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى﴾ (سورة طه، ٢٠/٥٠)، ﴿وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا﴾ (سورة الشمس، ٩١/٧-٨)

فصل: [في السعادة]

لا تحسبنّ أن السعادة على نوع واحد بل للمقرّبين من العلماء البالغين في
١٥ الملَكات الشريفة لذّاتٌ عظيمة ولأصحاب اليمين أيضًا لذّات دونها سيّما على تقدير وجود المُثُل التخيّلية فلهم وقفة في العالم الفلكي معها دون الوصول إلى رتبة السابقين والسابقون أولئك هم المقرّبون.[9] وقد يخالط لذّات المتوسّطين شوب من لذّات المقرّبين كما أشير إليه حيث قال تعالى[10] في شراب الأبرار[11] ﴿مِن رَحِيقٍ مَخْتُومٍ﴾[12] ﴿وَمِزَاجُهُ مِن تَسْنِيمٍ عَيْناً يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ﴾ (سورة المطففين،
٢٠ ٨٣/٢٥-٢٨) وهؤلاء لهم العروج إلى مشاهدة الواحد الحقّ مستغرقين فيه. والأبرار على تقدير وجود المُثُل التخيّليّة[13] يتلذّذون بأصباغ تخيّليّة فلكلية وطيور وحور عين وذهب وفضة وغيرها وهي أحسن ممّا عندنا وأشرف.

١ س + هذه.
٢ ب، ط، ل: خضيرة.
٣ م: سبحانه.
٤ س - إنك؛ سبحانك إنك.
٥ ل - بنورك.
٦ م: والطبيعي.
٧ س - بحسبه؛ ل - وللطبيعي بحسبه.
٨ ب، ط: قال تعالى.
٩ انظر: سورة الواقعة، ٥٦/١٠-١١.
١٠ ر، س، ل، م: حيث قيل.
١١ ر، س، ل، م + إنه.
١٢ م - مختوم.
١٣ ل: المتخيلية؛ م: التخيلية.

DÖRDÜNCÜ MEVRİD: Peygamberlik, İşaretler, Rüyalar vb. Şeyler Üzerine

Bu mevridde üç telvîh vardır.

Birinci Telvîh: Peygamberlik Üzerine

Bil ki peygamberlikteki ilk şart, (1) türün ıslahı için semadan gelen bir emirle görevli olmaktır. Bu işin keyfiyetini birazdan öğreneceksin. (2) Onların mertebeleri ile ilgili şeylerden biri de ilimlerinin çoğunun, beşerî bir öğrenim olmaksızın elde edilmesidir. Nitekim sezginin mertebelerini, imkânını ve faal akla bitişme yoğunluğunu daha önce öğrenmiştin. (3) Bir diğeri de âlemin maddesinin, deprem, ay tutulması, harekete geçirme ve durdurma gibi diledikleri şeylerde onlara boyun eğmesidir ki bunun keyfiyetine ileride işaret edeceğiz. (4) Bir diğeri de gaybî şeyleri ve geçmişte veya gelecekte vuku bulan tikel şeyleri haber vermesidir. Bunun açıklaması sonra yapılacaktır. Birincisi, temel olup, diğer üç özellik bazen ihvan-ı tecridde de bir araya gelir.

Fasıl: [Nübüvvetin İspatı Üzerine]

İnsanın türü tek bir şahısla sınırlanmadığı için, sayıca farklı olmuş, değişik gruplara ayrılmış, köylere ve beldelere dağılmıştır. Tek bir insan kendi işini ancak kendi türünden birinin yardımıyla yerine getirir. Dolayısıyla insan türü için muamelelerinde, evliliklerinde ve suçla ilgili konularda tâbi olunacak, müracaat edilecek bir kanun zorunlu olmuştur. Onların akılları tearuz içinde ve denk bir hâldedir. Bu sebeple, kendi gibi birisinden görüşçe yetkin olduğunu iddia eden birisine itaat etmez. Şu hâlde onlar için girecekleri yolu belirleyen, rablerine giden yolu hatırlatan, yakın bir yerden" (Kâf, 50/41) çağrılacakları ve "Yerküre kendilerinden ayrılıp paramparça olduğu" (Kâf, 50/44) günden haber veren kanun koyucu bir şahsa gerek vardır. Bu şahıs onlara rablerini hatırlatacak ve onları hakka ve doğru yola götürecek. Türün kendine itaat etmesi için, bu şahsın âlim, kadir, bağışlayıcı ve intikam sahibi olan rableri katından olduğunu gösteren ona özgü işaretler olması gerekir. Bu şahıs onlara birtakım ibadetleri farz kılar. (1) Bunların bir kısmı, zikir ve namaz gibi varlıksal olup, sadece onların yararınadır. Bunlar insanları Allah'a şevk duymaya yöneltir.

المورد الرابع: في النبوّات والآيات والمنامات ونحوها

وفيه تلويحات ثلاثة.

التلويح[1] الأول: في النبوّات

واعلم[2] أن الشرط الأول في النبوّة أن يكون مأمورًا من السماء بإصلاح النوع وستعرف كيفيّة هذا الأمر. وممّا يتعلّق برُتبهم[3] حصول العلوم أكثرها من غير تعلّم بشريّ، وقد عرفتَ مراتب الحدس وإمكانَه وشدّة الاتّصال بالعقل الفعّال. وأيضًا طاعة هيولي العالم لهم[4] بما أرادوا من الزلازل والخسف والتحريكات والتسكينات وسنشير[5] إلى كيفيّة ذلك. وأيضًا لهم الإنذار بالمغيبات[6] والأمور الجزئية الواقعة إما في الماضي أو في[7] المستقبل وسيأتيك بيانه.[8] والأول هو العمدة وغيره من الخصال الثلاثة قد تجتمع في إخوان[9] التجريد.

فصل: [في إثبات النبوّة]

ولمّا كان الإنسان لم ينحصر نوعه في شخص فاختلفت أعداد، وتفرّقت أحزاب[10] وانعقدت ضياع وبلاد. والواحد لا يقوم بأمر نفسه غير مفتقر[11] إلى معاونة بني نوعه، فاضطرّ النوع في معاملاتهم ومناكحاتهم وجناياتهم إلى قانون متبوع مرجوع إليه، وعقولهم متعارضة متكافئة ولا يُذعِن مَن يدّعي كمال[12] رأي لمثله، فلا بدّ فيهم من شخص هو الشارع المعيّن لهم منهجًا يسلكونه يُذكِّرهم[13] الرحيلَ إلى ربّهم، ويُنذِرهم بيوم ينادَون فيه[14] مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ وتشقّقُ الأرضُ عنهم سراعًا،[15] ويذكرهم ربَّهم ويهديه[16] إلى الحقّ وإلى طريق[17] مستقيم. ولا بدّ من تخصّصه[18] بآيات دالّة على أنه من عند ربّهم العالم القادر الغافر[19] المنتقم ليخضع النوع له. ويفرضُ عليهم العبادات منها وجوديّة تخصّهم نفعُها[20] كالأذكار والصلوات[21] فتُحرِّكهم بالشوق إلى الله تعالى،[22]

---

١ س، ل، م – التلويح.
٢ ر، س: واعلم.
٣ ب، ر، ط: برُتبتهم.
٤ س + لقوى نفوسهم.
٥ ل: وسأشير.
٦ س – والتسكينات وسنشير ... الإنذار بالمغيبات.
٧ ر – في.
٨ ل: شأنه؛ م – والأمور الجزئية ... وسيأتيك بيانه.
٩ ل – إخوان.
١٠ م: أعدادا وتفرّقت أحزابا.
١١ م: مفتقرة.
١٢ ل: بكمال.
١٣ ل: ويذكرهم.
١٤ ر – فيه.
١٥ انظر: سورة ق، ٤١/٥٠، ٤٤.
١٦ ب، ط: ويهديهم.
١٧ ل: صراط.
١٨ م: تخصيصه.
١٩ ر: العالم القادير الغافر؛ س: العالم القادر الغفار.
٢٠ ط: نفعا.
٢١ م: والصلوة.
٢٢ ر، ل، م – تعالى؛ س: عز وجل.

(2) Bir kısım ibadetler de oruç gibi, yokluğa ilişkin olup, yine sadece onların yararınadır ve onları arındırır. (3) Bir kısım ibadetler de kurban, zekât ve sadaka gibi, hem onların hem de başkalarının yararına olan varlığa ilişkin şeylerdir. (4) Bir kısmı da, türüne ve cinsine eziyet etmekten kaçınmak ve susmak gibi yine başkalarını Bu şahıs insanları, evlerinden ayrılıp, Allah'ın rızasını aramak için "kabirlerden çıkıp Rablerine doğru akın akın gidecekleri" (Yâsîn, 36/51) günü hatırlayarak meşakkatli yolculuğa çıkmaya teşvik eder. Bu sebeple onlar ilâhî mabetleri ve peygamberlerin yurtlarını vb. yerleri ziyaret ederler. Bu şahıs insanlara birbirlerini sevmeyi emreder ve onlara cuma gibi, bir araya gelmelerini sağlayan ibadetleri kural olarak koyar. Onlar da sevabın yanı sıra yakınlık, uyum ve sevgi kazanmış olurlar. Unutup da ihmal etmesinler, diye bu ibadetleri sağlamlaştırmak için onlara tekrarlamalarını emreder.

İkinci Telvîh: Olağanüstü Fiillerin Sebebi Üzerine

Bazen peygamberlerden ve rableri için [maddeden] soyutlanan kimselerden, duaları sebebiyle tufanlar, depremler, cezalandırıcı olaylar, "rablerinin ve elçilerinin emrinden uzaklaşıp azan" (Talâk, 65/8) bir ümmetin helak olması, hastaların iyileştirilmesi, susuz olan ve olmayan kimselerin suya doyurulmaları, vahşi hayvanların kendilerine itaat etmesi gibi olağanüstü fiiller müşâhede edilir.

Bil ki beden nefse itaat etmişken nefis bedene yerleşik değildir. Vehimlerin tesir ettiğini sen de bilirsin; hatta eni dar yüksek bir duvar üzerinde yürüyen kimsenin vehmi, kişiyi sürekli düşmekle korkutur. Öyle ki kimi kez onun korkutmasından ve bu tasavvurdan doğan infialden, kişi sarsılır ve aşağıya doğru düşer. Mizaçların vehimlerden etkilenmesi ya genel vehimle veya fıtratın başlangıcında çok etkili olan vehimle veyahut alışkanlık ve terbiye ile aşamalı bir şekilde meydana gelen vehimle olur. İş böyle ise bir nefsin ilâhî bir kuvveye sahip olmasına şaşmamak gerekir. Bu ilâhî kuvveyle o, âlemin nefsi gibi olup, âlemin unsuru da bedenin nefse itaat etmesi gibi ona itaat eder. Sen bilirsin ki unsurlu şeylerin ve cisimlerin tümü mücerret şeylere itaat eder.

وعدميّة تخصّهم أيضًا وتُزكّيهم كالصوم، ووجوديّة نافعة لهم ولغيرهم كالقرابين والزكوات والصدقات، وعدمية متعدّية أيضًا كالكفّ عن إيلام النوع والجنس والصمت ونحوهما.[١] وترغّبهم في أسفار ينزعجون فيها عن[٢] بيوتهم طالبين رضى ربّهم[٣] يتذكّرون يومًا[٤] ﴿مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَى رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ﴾ (سورة يس، ٣٦/٥١) فيزورون الهياكل الإلهية ومساكن[٥] الأنبياء ونحوها، ويأمرهم[٦] بالتعاطف ويُشرع لهم عبادات يجتمعون عليها كالجُمع[٧] فيكتسبون مع المثوبة الائتلاف والمصافاة[٨] والتودّد، ويكرّر عليهم العبادات للتحكيم لئلا ينسون[٩] فيهملون.[١٠]

التلويح الثاني: في سبب أفعال خارقة للعادة

إنه[١١] قد يُشاهد من الأنبياء[١٢] والمجرّدين إلى ربّهم أعمال[١٣] خارقة للعادة كحصول طوفانات باستدعائهم وزلازلَ واستنزالِ عقوبات واستهلاكِ[١٤] أمّة فجرتْ و﴿عَتَتْ عَنْ أَمْرِ[١٥] رَبِّهَا وَرُسُلِهِ﴾ (سورة الطلاق، ٦٥/٨) واستشفاء المَرضى واستسقاء العطشى[١٦] وغيره وخضوع عُجم الحيوانات لهم.

واعلم[١٧] أن النفس غير منطبعة في البدن وقد خضعَها البدنُ وعلمتَ[١٨] تأثير الأوهام، حتى أن الماشي على عالي[١٩] حائط شديد الارتفاع قليل العرض لا يزال وهمه يُواعِده بالسقوط حتى إنه ربّما يتزلزل من تخويفه وانفعاله عن تصوره فينحدر ساقطًا. والأمزجة تتأثّر من الأوهام إما بأوهام عاميّة أو بأوهام[٢٠] شديدة[٢١] التأثير في بدء الفطرة أو متدرّجة بالتعويد والرياضات إلى ذلك. وإذا كان كذا[٢٢] فلا عجبَ أن يكون لبعض النفوس قوّة إلهيّة تكون بقوّتها كأنها نفس العالم[٢٣] يُطيعها[٢٤] العنصرُ طاعة بدنها لها، سيّما[٢٥] وقد علمتَ أن جميع[٢٦] العنصريّات وجميع الأجرام مطيعة للمجرّدات.

١ ب، ط: ونحوها؛ م: وغيرها.
٢ س: من.
٣ م: رضاهم.
٤ س: يخرجون.
٥ س: ومشاهد.
٦ ط: وبأمرهم.
٧ س + والأعياد.
٨ ط: المضافاة.
٩ س: ولا ينسون؛ ل، م: وألا ينسون.
١٠ ط: فيهلكون.
١١ س – إنه.
١٢ س: في الأنبياء.
١٣ م: أعمالا.
١٤ ط: واستهلا.
١٥ س: أمور.
١٦ ل: واستسقاء العطشى وغيره واستشفاء المَرضى.
١٧ س، ل، م: فاعلم.
١٨ م: وقد علمت.
١٩ س: أعلى؛ م – عالي.
٢٠ ط: عاميّة أوهام.
٢١ م: شديد.
٢٢ ب، ط: كذلك.
٢٣ س، م: كأنها نفس للعالم؛ ل: كأنها للعالم.
٢٤ م: ويطيعها.
٢٥ م: لا سيما.
٢٦ س، م – جميع.

Nefis maddeden arınma ve ilkelere benzeme hususunda artış gösterince kuvvet bakımından da artış gösterir. Nefsin, mizaca ve bu âlemdeki ahvalin ilkeleri olan niteliklere ilişkin bir etkisi mevcut ise birçok ilginç şeyle ilgili bir tesiri de var demektir. Öğrendiğin üzere, her ısıtıcının sıcak olması şart değildir. Buradaki durum da bunun gibidir.

Yine, bu kimseler, bazen türün hareket ettirmekten aciz kaldığı cisimleri hareket ettirir. Toplu iken yapamadığımız şeyleri coşkulu ve sevinçli iken tek başımıza yaptığımızı bilirsin. Öyle ise ulvî bir sevinçle coşmuş ve rabbinden gelen nûrla aydınlanmış bir nefsin, "apaçık ufka" (Tekvîr, 81/23) ve "değerli, güçlü ve Arş'ın sahibi katında itibarlı, orada (meleklerce) itaat edilen, güvenilir bir elçiye" (Tekvîr, 81/20-21) ittisâl etmiş iken türün aciz kaldığı bir şeyi hareket ettirmesine ne diyebilirsin ki?

Fasıl: [Riyazet üzerine]

Başkalarının bir kısmından bile aciz kalacağı biçimde, onların bir süre yemekten kesilmeleri uzak bir ihtimal değildir. Bildiğin üzere hastanın tabiatı kötü maddelerin hazmıyla meşgulken faydalı maddeler mahfuz olarak kalır. O hâricî bir gıda desteği almadan bir süre yaşar. Nefsânî ve bedenî yapılar, ya bedenden nefise ya da nefisten bedene doğru olacak şekilde, birbirini etkiler. Nefis bir tarafa çekildiğinde nefsin kuvveleri de onun ardından gelir, öyle ki korkan bir kimsenin kuvveleri, korku yokken yapabildiği fiilleri yapmaktan aciz kalır. Nefis kendi âlemine doğru çekildiğinde bedenin kuvveleri de ardı sıra gelir. Böylece nebatî nefse nispet edilen tabii fiiller atıl kalır. Hazmedici ve diğer kuvveler durur, böylece maddeler de mahfuz olarak kalır. Hastalık sebebiyle çözülen şeylerden daha fazlası çözülmez. Böylelikle nefis rabbi katında geceler, dolayısıyla rabbi onu yedirmiş ve içirmiş olur.

Fasıl: [Göz Değmesi, Sihir vb. Şeyler Üzerine]

İlâhî nefislerin ve aynı şekilde vehimlerin de etkisi olduğunu öğrendiysen, göz değmesi de bu cümledendir. Bunun kaynağı, nefsânî yapıdaki bir hayran olma özelliğidir ki beğendiği şeyin bozulmasına yol açar.

Sihir de nefislerin ve vehimlerin etkisinden ileri gelir. Ancak bunlar şerde kullanılan kötü şeylerdir.

فإذا[1] زادت النفس في التجرّد والتشبّه بالمبادئ ازدادتْ قوّةً؛ وإذا كان لها التأثير في المزاج والكيفيّات التي هي مبادئ أحوال هذا العالم فيكون لها التأثير بكثير من الغرائب، وعلمتَ أنه ليس من شرط كل مُسخّن أن يكون حارًا وكذا نحوه.

وأيضًا قد يحرّكون أجسامًا يعجز عن تحريكها النوع. وتعلم أنّا إذا كنّا على طرب وهزّة نعمل ما نتقاصر عن عُشرِه[2] حين زالت عنّا.[3] فما ظنّك بنفس طربت باهتزاز علويّ واستضاءت بنور ربّها فحرّكت ما عجز عنه النوع وقد اتصلت على[4] الأفق المبين بـ ﴿ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ مُطَاعٍ ثَمَّ أَمِينٍ﴾ (سورة التكوير، ٨١/٢٠-٢١).

فصل: [في كيفية الرياضة]

وإمساكهم عن الطعام[5] مدّةً يعجز عن شطرها غيرهم ليس ببعيد، لِما تعلم أن المريض إذا اشتغلت طبيعتُه[6] بهضم الموادّ الرديّة تبقى المواد المحمودة محفوظةً، فيعيش زمانًا دون مدد غذاء من خارج. ودريتَ أن الهيئات النفسانيّة والبدنيّة صاعدة ونازلة عادية[7] من كل إلى صاحبه. والنفس إذا انجذبت إلى جانب انجذبت[8] قواها خلفها حتى أن الخائف تعجز قواه عن[9] أفعال كانت مؤاتيةً عند عدم الخوف. فإذا كان الانجذاب إلى عالَمها انجذبتْ خلفها قُوى بدنها فتعطّلت الأفعال الطبيعيّة المنسوبة إلى النفس النباتيّة، فوقفتْ الهاضمة وغيرها وبقي[10] الموادّ محفوظةً لم يتحلّل منها أكثر ما يتحلّل للمرضى،[11] وقد باتتْ النفس عند ربّها فأطعمها وسقاها.

فصل: [في العين والسحر وغيره]

وإذا علمتَ تأثير النفوس الإلهيّة والأوهام أيضًا فمن جملتها العين والمبدأ فيه هيئة نفسانيّة معجبة[12] تؤثّر في فساد المتعجّب عنه بخاصيّة.[13]

والسحر أيضًا من تأثير النفوس[14] والأوهام إلا أنها شريرة تُستعمَل في الشر.

١ س، ل، م: فإن.
٢ م: يتقاصر عنه عشرة.
٣ ر – عنا؛ س + تلك الحالة.
٤ س: بالأعلى؛ ل، م: بأعلى.
٥ م: طعام.
٦ ط: طبيعية.
٧ س: عايدة؛ م: غاذية.
٨ س: انجذب إلى.
٩ م: من.
١٠ ب، س، ط: وبقي.
١١ م: للمرض.
١٢ ل – معجبة.
١٣ م: بخاصيّته.
١٤ م: النفس.

Olağanüstü şeylerin gereklerinden biri de çekim kuvvetidir. Onlar mıknatısın demiri çekmesi gibi özelliklerdir.

Tılsım ise ya vaz'î yapılarla özelleşmiş arzî karışımlardır; ya da felekî [fiilî] veya infialî hâllerle özelleşmiş arzî nefislerin güçleridir ki onlarla semavî güçler arasında tuhaf etkiler doğuran bir ilişki vardır.

Bu şeylere benzer olanlardan biri de tütsülerdir ki nefse güç verir, onu şiddetle sarsar, büyülerin ve başka şeylerin etkisini artırır, pekiştirir.

Fasıl

Azını yapmaya devam eden bir kimsenin bu şeyin çoğunu yapması da muhtemeldir. Bu hususlara ilişkin olarak öğrenmen gerekenleri araştırmada sana yardım edecek emsal şeyler vardır.

Üçüncü Telvîh: İnzarların Sebebi Üzerine

Mukaddime

Bil ki şunları öğrendin: Feleklerin tikel iradeye sahip, nâtık nefisleri vardır. Yine bu nefislerin biri bizim nazarî kuvvemize diğeri amelî kuvvemize benzeyen bir kuvvesi vardır. Onlar tümel bir görüşe, ilkelerden çıkarılan tümel ilimlere ve tikel hareketlere sahiptir. Olup biten şeylerin tesadüften ileri gelmeyen, bilinen ve korunan birtakım kanunları mevcuttur. Bilakis onlar hakîmin yüce levhada zikrettiği gaybî misallere göre cereyan eder.

İnzarlar, tikelleri bilen bir varlığı gösterir. Bunlar bizâtihi beşerî nefislere ait olamaz. Öyle olsaydı onlar beşerî nefislerden gaip olmazlardı. Onlar nefse özgü kuvvelerden de ileri gelmez. Öyle olsaydı onlar herhangi bir vakitte bunlardan uzak kalmazdı. Öyleyse bunlar ulvî bir şeyden ileri gelir ve bu şey, tikel şeyleri tahayyül eden soyut varlıklardan biridir ve o, felekî nefis âlemindendir. Onun, ilkelerinden kaynaklanan tümel kurallara sahip olması gerekir ve bu kurallar "şöyle olan bir şey böyle olur" biçiminde aklî âlemde bulunan kanunlardır. Dahası felekî nefis bu kanunlarla nakşedilmiş olduğunda

ومن موجبات خوارق العادات النيرنجيات[1] وهي الخواص كجذب المغناطيس للحديد.

والطلسمات وهي من[2] أمزجة أرضية مخصوصة بهيآت وضعيّة أو قوى نفوس أرضيّة مخصوصة بأحوال فلكيّة[3] أو انفعاليّة بينها وبين قوى[4] سماويّة مناسبة توجب آثارًا غريبةً.

ويقرب[5] من هذه الأشياء التباخير المقوّية للنفس المُطرّبة لها بشدة المجمّعة[6] المثبّتة لعزائمهم وغير هذا.[7]

فصل

والمداوم[8] على ما من شأنه أن يكون له قليله[9] ليس ببعيد أن يستكثر به[10] منه، وللأمور أشباه يغنيك النظر إليها على ما أنت.

التلويح الثالث: في سبب إنذارات

وهاهنا مقدّمة

اعلم أنك علمت أن للأفلاك نفوسًا ناطقةً ذوات إرادات جزئية فلها أيضًا قوة[11] شبيهة بقوّتنا[12] النظريّة وأخرى بالعملية ولها رأي كلي وعلوم كلية حاصلة فيها عن مبادئها وحركات جزئية. وللكائنات[13] ضوابط معلومة محفوظة ليست بصادرة عن جزاف بل هي على حسب مُثُل غيبيّة[14] هي ذكرُ حكيم في لوح أعلى.

والإنذارات تدلّ[15] على عالم بجزئيات وليست للنفوس البشريّة بذاتها وإلا ما غابت عنها،[16] ولا بحسب قواها التي تخصّها وإلا ما تقاعدتْ عنها[17] وقتًا ما وليس إلا من أمر علويّ ليس ممّا لا[18] يتخيّل الأمور الجزئية[19] من المجرّدات، فهي من العالَم النفساني من الأفلاك، فيجب أن يكون لها ضوابط كلية عن[20] مبادئها أنه كلما كان كذا كان كذا[21] قوانين أحصيت في العالم العقلي. ثم إذا كانت منتقشةً بها النفس الفلكيّة

١ م: النيرنجات.
٢ س + أقوى؛ ل – من.
٣ س: بأحوال فلكية فعلية؛ ل: بأحوال فعلية؛ م: مخصوص بأحوال ملكية.
٤ م – قوى.
٥ ل: وتعرف.
٦ ب: المجتمعة.
٧ ل – هذا.
٨ ب، ط: والدوام.
٩ م: قليلة.
١٠ ب، ط – به.
١١ س، ل، م: جهة.
١٢ ل: نفوسنا.
١٣ ل: وللكليات.
١٤ س: عقلية.
١٥ م – تدل.
١٦ ل – عنها.
١٧ س – عنها.
١٨ ب – لا.
١٩ س + لا يكون.
٢٠ ل: على.
٢١ ط – كان كذا.

ve her bir noktaya erişmeyi tahayyül ettiğinde "Ancak böyle olan, şöyle olur, böyle olmayan da şöyle olmaz." şeklinde şartlı istisnalarıyla birlikte hareketinin gereği olan şeyleri bilmesi gerekir.

Onlardaki her tümel kuralın, ayanda vukuunun tekrar etmesi ve yinelenmesi gereklidir. Aksi hâlde onlar (1) gelecekte gerçekleşecek ve birbirini gerektiren sonsuz bilgilere sahip olursa bu durumda bu bilgilerin bir kısmı asla gerçekleşmeyecek şeyler cümlesinden olur. Bu durumda ilimden söz etmek yanlış olur (2) Veyahut bilgilerin bir kısmı asla gerçekleşmeyecek şeyler cümlesinden değilse bu durumda hepsinin gerçekleşeceği bir vakit gelir. Bu durumda da sonsuz ilimden söz etmek mümkün olmaz. Üstelik onların bilmediği şeyler gerçekleşmiş olur ki birbirini gerektiren sonsuz şeylerin birlikte olması muhal olmakla birlikte bu da muhaldir.

Maddeye yerleşik olmayan [nefis], maddeyle perdelenmiş olmasaydı yüce nefislerde bulunan nakışlar onda da parıldardı. Zira soyutlar arasında maddenin dışında bir farklılık olmaz. Nefis, maddeden yükseldiğinde nakışları mütalaa eder. Şayet beden olmasaydı nefislerimiz bu istidada sahip olurdu. Bu istidada engel olan şeyleri hafifleten yollar vardır. Nitekim rüyaların sıhhatini öğrenmiştin. Uyku ise [cismanî] ruhun bâtında, zâhirden alıkonmasıdır.

Fasıl: [Nefsin Nakışlanma Keyfiyeti Üzerine]

Bedenî kuvveler birbirleriyle çekişir ve birbirini çeker. Şöyle ki nefis, şehvânî ve gazabî kuvvelerden veya zâhirî ve bâtınî duyulardan ileri gelen bir şeye çekilirse diğer şeylerden uzak kalır. Bir fikre yoğunlaşan bir kimsenin duyuları, idraklerinden atıl olarak şaşkın bir hâlde olur.

Her şeyin izleniminin ortaya çıktığı ortak duyu bir müşahede gibi hissedilir. İzlenimin ortaya çıkışı, ya hâricî bir sebepten veya saralılarda olduğu gibi, dâhili bir sebepten dolayıdır. Çünkü bu son durumda hâricî bir sebep yoktur. Bu hasta kimselerin çokça müşâhede ettiği sûretlerin hâricî bir konuma nispeti yoktur. Onlar gözlerini kapasalar bile idrakleri değişmez. Bu, hariçten ileri gelseydi böyle olmazdı. O hâlde ortak duyu tahayyülden, tevehhümden ve bunların dışındaki bir şeyden dolayı nakışlanmış olur, tıpkı karşılıklı aynalar arasında cereyan eden nakışlanmada olduğu gibi.

وتتخيّل الوصول إلى كل نقطة فلها أن تعلم لازم حركتها باستثناء الشرطيّات لكن كان كذا فيكون كذا أو ليس[1] فليس.

وكل ضابط كلي[2] عندها وقوعه في الأعيان واجب التكرر والاستيناف وإلا إن كان لها معلومات مترتّبة[3] غير متناهية أنها تقع في المستقبل فإما أن يكون منها ما لا يقع أبدًا[4] فالعلم كاذب أو ليس منها ما لا يقع أصلًا فيأتي وقت يقع[5] فيه الكل[6] فليس لا يتناهى، ثمّ بعد ذلك يقع ما لا يعلم[7] هي[8] وهو محال مع أن المترتّب الغير المتناهي معًا محال.

والغير المنطبع في المادة لولا احتجابه[9] بها لتلألأ فيه النقوش التي في النفوس العالية إذ لا مباينة بين المجرّدات إلا المادة[10] فلدى الارتفاع تُطالعها. ولنفوسنا[11] هذا الاستعداد لولا البدن وإلى تخفيف عوائقه[12] سبيل وقد عرفتَ صحّة منامات. والنوم إنما[13] هو انحباس الروح عن الظاهر في[14] الباطن.

فصل: [في كيفية انتقاش النفوس]

القوى البدنيّة متنازعة متجاذبة وكلما[15] انجذبت النفس إلى شيء من القوى الشهوانيّة أو الغضبيّة أو الحواسّ الظاهرة أو الباطنة، اشتغلتْ عن الباقيات، حتى أن المتوغّل في فكره تتحيّر حواسُّه متعطّلةً عن إدراكاتها.[16]

والحسّ المشترك هو الذي كل شيء[17] ينطبع[18] فيه يُحسّ كأنّه مشاهد، كان الارتسام من[19] سبب خارجيّ أو من داخل كما للممرورين[20] إذ لا سبب خارجيّ هناك. والصور[21] التي شاهدوها كثيرًا ما لا تنسب[22] إلى وضع خارجيّ، ولو غمّضوا أعينَهم لم يتغيّر الإدراك وما كان كذا لو كان من خارج، فإذن يكون الحسّ المشترك منتقشًا عن التخيّل والتوهّم وغيرهما كما كانت هي منتقشةً عنه على ما يجري بين المرايا المتقابلة.

---

١ س، ل: وليس.
٢ ل + عقلي.
٣ م: مرتبة.
٤ م: أبد.
٥ م: وقع.
٦ ط: الكلي.
٧ ر: نعلم.
٨ ر، ل – هي.
٩ ل: احتاجبه.
١٠ س: بالمادة؛ م: للمادة.
١١ م: ولنفسنا.
١٢ س – عوائقه.
١٣ س – إنما.
١٤ س: إلى.
١٥ س، ل: فكلما.
١٦ ر، ل: إدراكها.
١٧ ل – كل شيء.
١٨ ب: منطبع.
١٩ ر – من.
٢٠ م: كالممرورين.
٢١ ب، ط: والصورة.
٢٢ م: ينتسب.

Soru: Bu niçin devamlı olmuyor?

Cevap: Ortak duyunun onlarla nakışlanmasına mâni olan iki sebep vardır. İlki aklî ve vehmî sebep olup, mütehayyileden ibaret fâili, hâllerle ve fikirlerle meşgul ederek onda bu nakışların ortaya çıkmasına engel olur. Diğeri ise zâhirî his olup, alıcı konumunda bulunan ortak duyuyu meşgul eder. Bu iki koruyucudan biri olan aklî fâil gevşeyince, tıpkı ana uzuvları bir hastalık kapladığında olduğu gibi, nefis hastalık tarafına doğru şiddetli bir şekilde çekilir veya uykuda olduğu gibi zâhirî his zayıflarsa her iki durumda da mütehayyile ortak duyu levhasına hâkim olur ve örneklerle onu nakşeder. O da şeyleri müşâhede olarak görür. Nefis ne kadar zayıflarsa bu iki yönden etkilenmesi de o kadar artar. Nefis ne kadar kuvvetlenirse her iki yönü de kontrol etmesi o kadar artar ve tamamını koruma kuvveti de o kadar genişler. Nitekim bu, aşırı gücünden dolayı aynı anda okuyan yazan ve bunların dışında şeyler yapan kimselerde görülür. Çoğunluğun aciz kaldığı bu türden pek çok şeyi biz de gördük.

Fasıl: [Peygamber, Veli ve Diğerlerinden Kaynaklanan Olağanüstü Olayların Sebepleri Üzerine]

Türsel bir şeyin gereği, türsel bir mâni ile engellendiğinde daha sonra bu, bir şahıs için mümkün oluyorsa bu ya mâninin zayıflığından dolayıdır veya gereken şeydeki bir kuvvetten dolayıdır. Kuvvelerinin âleminden alıkoyduğu nefis, ittisâli gerçekleştirebiliyorsa bu; (1) Peygamberlerde olduğu gibi, aslî bir kuvvetten dolayıdır, (2) Veya iyilerin ve evliyanın melekesinde olduğu gibi, kazanılmış bir kuvvetten dolayıdır, (3) Veyahut uykuda olduğu gibi, herhangi bir zaruret yönüyle mâninin zayıflığından dolayıdır, (4) Yahut sar'alılarda olduğu gibi, fıtraten organları zayıf olan birçok kimsede olduğu gibi fıtrîdir, (5) Veyahut da bazı kâhinlerin histe tereddüt ve hayalde kuşku doğuran şeylerden yardım almalarında olduğu gibi, kesbî olur. Böylelikle nâtık kuvve, mâninin zayıflığından dolayı gaybî şeyi almaya hazır olur. Nitekim bazı Türkler, nefes nefese kalacak şekilde son derecede hızlı bir hareketin yardımıyla neredeyse saraya tutulmuş gibi olur da ona gaybî konular görünür ve koruyucu melekleri işitir. Onlar görüşlerini buna dayandırırlar. Bu şahıs da fıtrî zaaftan uzak değildir.

سؤال: فلِم لا يدوم كذا؟

جواب: الصارف عن انتقاش بنطاسيا عن ذلك شيئان: عقليّ ووهميّ يشغل[١] الفاعلَ[٢] الذي هو المتخيّلة بأفكار وأحوال عن أن يرتسم فيه، وحسّي ظاهر يشغل[٣] القابلَ الذي هو الحسّ المشترك. وإذا فتر أحد الحافظين العقلي كما إذا استولى على الأعضاء الرئيسة مرض فينجذب النفس شديدًا[٤] إلى جهة المرض والحسي الظاهر[٥] كما في النوم ففي الحالتين تتسلّط المتخيّلة على لوح الحسّ المشترك فتُنقّشها بالمُثُل تنقيشًا فترى الأشياء مشاهدةً. وكلما كانت النفس أضعفَ كان انفعالُها عن الجوانب أشد، وكلما كانت أقوى كان ضبطُها للجانبَين أشد، وكان قوّتها لحفظ[٦] الجميع أوسع كما يُعهد في الناس من يقرأ ويكتب ويفعل غيرهما معًا لشدّة قوّته ورأينا من ذلك كثيرًا ممّا يعجز عنه الأغلب.

فصل: [في أسباب الخوارق التي تظهر من الأنبياء والأولياء وغيرهم]

والمقتضى لأمر نوعي إذا عاقه عائق نوعيّ ثم يوجد لشخص منه تمكّن فذلك إما لضعف العائق أو لقوّة[٧] في المقتضى، فالنفس التي عاقها عن[٨] عالَمِها قواها إذا تمكّنت من الاتّصال فإما لقوّتها الأصليّة كما للأنبياء أو لقوّة مكتسبة كملكة الأبرار والأولياء أو لضعف العائق بحسب ضرورة ما[٩] كما في المنام أو فطريّ كما لكثير ممّن ضعفت آلاته فطرة[١٠] كما للممرورين والمصروعين أو كسبيّ كما يستعين بعض المتكهّنة بأمور يحصل منها للحسّ حيرة وللخيال وقفة،[١١] فتستعدّ القوّة الناطقة لتلقّي الأمر الغيبي لضعف العائق. كما كان بعض التُرك يستعين بحركة سريعة جدًّا لا يزال يلهث فيها حتى يكاد ينصرع[١٢] فتُتَرايا له أمور غيبيّة، ويُسمِع[١٣] الحفظة ليبنوا[١٤] عليه آراءهم[١٥] وكان[١٦] لا يخلو أيضًا من ضعف فطريّ.

١ ل: يشتغل.
٢ م – الفاعل.
٣ م + الفاعل.
٤ ل، م: شديد.
٥ م: الظاهرة.
٦ ل: يحفظ.
٧ ر: القوة.
٨ س: من.
٩ ر: لما؛ م: صورة ما.
١٠ ط: إلا أنه فطرة؛ ل: التهه فطرة أو.
١١ ل: حيرة ودهشته وقفة.
١٢ ط: يتصرع.
١٣ س: ويستمع؛ م: وتستمع.
١٤ س: ويبنوا.
١٥ س: أمورهم.
١٦ م: وكانوا.

Yine, uzuvları zayıf çocukların ve kadınların gözlerinin bakışlarını, kafa karıştırıcı şeffaf şeylerle [meselâ camdan prizmalarla] meşgul eden bazı konuşturucu kâhinler de böyledir. Konuşturulan kimselerin, kâhinin titrettiği şeylerle gözlerini ürperti bürür veya gözündeki şeffaflıkla hayrete düşer. Parıltılı kara bir noktayı, hızla dönen bir şeyi yahut parlak şeyleri düşünmekle [meselâ güneş ışığına maruz kalan ve içi su dolu kürelerle] meşgul olan kimseler de böyledir. Bazı kâhinlerin, dans ve alkışta yardım almaları da böyle olup, bunların yanı sıra coşkulu hareketler ve başı döndürme vb. şeyler de bulunur. Bunların tamamı duyuları zayıflatır ve onları bozar. Bazen kâhinler azâim ile vehme düşürmek ve cinlerle korkutmak sûretiyle başkalarını konuşturduklarında yardım alırlar. Kâhinler bazen ferahlatmak için buhurlar ve boyalarla bazı terkipler yapar. Bazen de gizli şeylere ihtiyaç duyarlar.

Bazen, iki sebep yani mâninin zayıflığı ve coşkulu nefis kuvvesi bir arada bulunur, tıpkı çaba gösteren riyazet erbabının çoğunda olduğu gibi. Bu iyidir. Kâhinler ve saralılar için söz konusu olan şey ise eksikliktir ve kuvveleri bozmak, ifsat etmek ve iptal etmektir ki ulemaya göre bunlar övülmeyen şeylerdir. Basiret sahiplerinin riyazetlerinde gizli nice hazineler vardır. Bütün bu kimseler riyazetleriyle gaybî şeylerle nakışlanmaya tevessül ederler. Onlar gayretlerini özellikle bir şeye tahsis ederler, böylece onların istidatları o şeye özgü hâle gelir. Aklî kararlılıkta sebat göstermek, birçok konuda büyük katkı sağlar.

Fasıl: [Mütehayyile Kuvvesinin Yansıtması Üzerine]

Artık anlamışsındır ki mütehayyile kuvvesi, bir şeyden zıddına veya benzerine hızlıca intikal ederek idrake ve mizaca ait heyetleri yansıtır. İntikalin hususileşmesinin, kaydedemeyeceğimiz kadar tikel sebepleri vardır. Bazen mütehayyile (1) ya aldığı hazdan (2) ya bir şeyin tekrar etmesinden (3) ya nakışlanmasının apaçık oluşundan (4) ya da bir şeyin çok önemli olmasından dolayı herhangi bir sûret üzere sabit kalır. Kutsî aydınlanma, bazen riyazet ehli ve tecrid ehlinin çoğunda olduğu gibi, ya gizli bir hazla birlikte herkes için uyku ve uyanıklıkta bir şimşek gibi parıldar veya bazen de rüyaların çoğunda olduğu gibi, riyazet ve tecrid ehli ile bunların dışındaki kimselere haz olmaksızın parıldar.

وكإشغال بعض المستنطقين أبصار الصبيان والنساء[١] ذوات الآلات الضعيفة بأشياء محيّرة للبصر شفّافة تُرعِش البصر برجرجتها أو تُدهشه[٢] بشفيفها كإشغالهم إيّاهم بتأمل لطخ[٣] سواد ذي بضيض[٤] وبأشياء دوّارة بسرعة وبأشياء مترقرقة. وكاستعانة[٥] بعض المتكهّنة برقص وتصفيق، وفيه مع ذلك تطريب أيضًا وتدوير الرؤوس[٦] وغيرها فكل[٧] هذه مُوهِنة للحواسّ مخِلّة بها. وربّما يستعينون أيضًا بالإيهام بالعزائم والتخويف والترهيب بالجنّ إذا استنطقوا غيرَهم. والكَهنة قد يركّبون أصباغًا للتفريح وتبخيرات وربّما يحتاجون أيضًا إلى أمور خفيّة.

وقد يجتمع السبان[٨] ضعفُ العائق وقوّة النفس بتطريب كما لكثير من المرتاضين من أولي الكدّ وهذا حسن.[٩] وما للكهنة والممرورين نقص وإخلال بالقوى[١٠] وإفسادُها وتعطيلُها وهو غير محمود عند العلماء. ولرياضات أولي البصيرة[١١] أمور مكتومة مخزونة. فيتوسّلون هؤلاء الكل بهذه الأشياء إلى الانتقاش بمغيّبات ويُوكِّلون الهمَّ[١٢] على شيء بخصوصه، فيتخصّص استعدادهم بقبوله. وثبات العزيمة العقليّة لها مدخل عظيم في أمور.[١٣]

فصل: [في محاكية قوة المتخيّلة]

وقد دريتَ أن القوّة المتخيّلة محاكية لهيئات إدراكيّة ومزاجيّة سريعة الانتقال من الشيء إلى ضده أو شبيهه. ولتخصّص[١٤] الانتقال أسباب جزئية غابت عن ضبطِها[١٥] وقد تثبت على صورة حينًا إما لتلذّذها بها أو لتكرّر أو لوضوح انتقاشها أو لكون الشيء مهمًّا شديدًا. فالسانح القدسي في النوم واليقظة للجميع قد يلمع كبرقة إما مع لذّة خاطفة[١٦] كما لكثير من أصحاب الرياضات وإخوان التجريد، وفيهم وفي غيرهم قد يسنح دون لذّة بل كأكثر المنامات.

١ س: والنسوان.
٢ م: بدهشة.
٣ س + من.
٤ س: بصيص.
٥ م: كاستعانة.
٦ م: للرأس.
٧ م: وكل.
٨ ل: الشيئان.
٩ ل: أحسن.
١٠ س: في القوى.
١١ ط: للبصيرة.
١٢ ط: لهم.
١٣ ل – في أمور.
١٤ س: ولتخصيص.
١٥ م: ضبطناه.
١٦ ب، ط: حافظة.

Meşgul edici şeyler azaldığında nefse kutsî âleme doğru yönelme fırsatı doğar da gaybî şeylerin nakşıyla nakışlanmış olur. Bazen bu çok hızlı bir şekilde gerçekleşir. Bazen bu hâfızada ortaya çıkar, bazen bu hayale kadar ilerler de hayal ortak duyu levhasını işgal eder ve onda şu sûretler açığa çıkar: (1) Gaipten ona seslenen en üstün ve en değerli bir heyet üzere son derece süslü ve güzel olan bir sûret, (2) Müşâhede üzere resmedilen gaybî şeyin sûreti, (3) Kitabet yoluyla satırlara dökülen sûret, (4) Gaipten gizli bir nida üzere gelen sûret, (5) Gaybî bir şeyle ilgili zann-ı galip üzere olup da muttali olunan sûret.

Uyku ve uyanıklık hâlinde korunmuş olarak kalan söz, sadık rüyadır veya sarih vahiydir; kendisi yok olup taklidi (yansıtması) kalan söz ise tevile muhtaç vahiy veya tabire muhtaç rüyadır. Bu yansıtmalar konum, şahıs, vakit veya âdetlere göre farklı farklı olur.

Cin, gulyabani ve şeytan olarak görülen şeyler, tahayyüle dayalı iç sebeplerden ileri gelir. Mütehayyilenin bir şeye intikali uykuya mahsus değildir. Bilakis bazen mütehayyile [başka bir işe] intikal ettirerek seni mühim işinden alıkoyar da sen [mühim işin için] geri dönmeye ve aksi yönden bir tahlile ihtiyaç duyarsın. Nitekim ortak duyuya geçen idrak edilenlerin bazen oradan duyulara dönmesi mümkündür. Bu durumda sûret ortak duyudan göze akseder. Bazen de yaş sebebiyle nemli gözdeki durgun havaya akseder. Dokunma ve tat gibi diğer duyulara aksetmesi de böyledir. Nitekim bununla ilgili ilginç şeyler müşâhede ettik. Kısaca duyularda bir gevşeme ortaya çıktığında bu gibi nakışlar ihtimal dâhilindedir. Ne zaman ki dünyevî sisler önünden dağılıp giderse gizlediği sırlar sana açık olur.

ARŞÎ MİRSAD

Burada, birçok fasıl vardır.

Eğer gayretli bir kişiysen bu pis harabedeki rahat yaşantına razı olarak dünyevî döşeğine yaslanıp, ayaklarını da uzatıp "Hakiki ilimleri kısımlarıyla birlikte öğrendim; nefsimin de üzerimde hakkı var! Hem nasıl olmasın? Akranımın önüne geçtim." diyerek kendinden bahsetme! Zira bu hâl, böyle yapmaya devam eden bir kimsenin asla kurtulamayacağı bir tehlikedir.

فإذا قلّت الشواغل فتقع للنفس خلسة إلى جانب القدس فانتقشتْ بنقش غيبيّ، فقد ينطوي سريعًا وقد يشرق على الذُكر[١] وقد يتعدّى إلى الخيال فيتسلط الخيال[٢] على لوح الحسّ المشترك، فتُرتسَم فيه صورة في غاية الحُسن والزينة على أكمل هيئة وأبهاها تُناجيه بالغيب أو تُرتسم صورة الأمر الغيبي مشاهدةً أو ينسطر على سبيل كتابة أو على طريق نداء هاتف غائب[٣] أو على غلبة ظنّ[٤] بالأمر[٥] الغيبي فيطّلع.

وما بقي من الكلام محفوظًا في النوم واليقظة فهو رؤيا صادقة أو وحي صريح، وما بطل[٦] هو وبقيتْ محاكياتُه فهو وحي محتاج إلى تأويل أو حُلُم مفتقر إلى تعبير. وتختلف بالمواضع والأشخاص والأوقات والعادات هذه[٧] المحاكيات.

وما يُرى من الجنّ والغول والشياطين فهو من أسباب باطنة تخيّليّة. وليس انتقال المتخيّلة يختص[٨] بالنوم بل قد[٩] تشغلُك عن مهمّك ناقلة فتحتاج إلى رجوع بالقهقري وتحليل بالعكس. وكما أن المدرَكات تتعدّى إلى الحسّ المشترك فلا يبعد أن تنعكس منه تارةً أخرى إلى الحواسّ، فتنعكس الصورة من الحسّ المشترك[١٠] إلى العين وربّما تنعكس إلى الهواء الراكد في العين المبتلِّ برطوبتها، وكذا إلى سائر الحواسّ من اللمس والذوق فقد شاهدنا من هذه الأشياء عجائب.[١١] وبالجملة[١٢] إذا حصل في الحواس استرخاء لا يبعد مثل هذه النقوش.[١٣] وكلما انقشعت[١٤] عنك غيوم الطبيعة يبدو لك سرّ طالما[١٥] كتم عنك الحكماء.

مرصاد عرشي

فيه فصول.

لا تُحدِّث نفسك إن كنت امرأ ذا جدّ بأن تتّكأ على سرير الطبع راضيًا برغد عيشة في هذه الخرِبة القذِرة، وتمُدّ رجلَيك فتقول: «قد[١٦] أحطت من العلوم الحقيقيّة بشطرها ولنفسي عليّ حقّ كيف؟ وقد فزتُ بقصب السبق على أقراني» إن هذه خطرة ما أفلح مَن دام عليها قطّ.[١٧]

١ ط: الفكر.
٢ ط – الخيال.
٣ س: غيبي.
٤ م: الظن.
٥ ط: الأم.
٦ م: بطلت.
٧ ل: وهذه.
٨ س: مختصا؛ ط، ل: مختض.
٩ ل: وقد.
١٠ م – فلا يبعد ... الحسّ المشترك.
١١ ل – عجائب.
١٢ م: وفي الجملة.
١٣ ط: النفوس.
١٤ س، ط، م: انقشع.
١٥ ل: انقشعت انعكس غيوم الطبيعة يبدو لك شرطا لما.
١٦ ب، س – قد.
١٧ ب – قط.

Fasıl

[Talime dayalı] bu ilimlerin tümü seni cahillerin uykusundan uyandıran kutsî bir sefirin safîridir (elçinin cıvıltısıdır). [Şehvet ve gazap gibi] seni helak edecek bir şeyde kaybolmak üzere yaratılmadın. Uyan, ey miskin! Kuvvetle uykudan kalk da içindeki Allah düşmanlarını [yani bedenî kuvveleri] uzaklaştır! Tâsîn (tecrid) ehlinin makamına çık! Umulur ki bu yolla Rabb'ini görürsün.

Fasıl

Seni Allah'a çağıranın çağrısını duyuyor da duymazlıktan mı geliyorsun? Dünyevî döşeğinden kalk da işrakı talep et! Belki Allah'tan gelecek bir nefha seni içine alır. Bir şeye karar verdiğinde sabırlı ol! Bir işe başladığında onu bitir. Bedeninden sıyrıldığında ulvî âleme yüksel! Bir şey görürsen rabbine secde et! Umulur ki rabbin seni kurtarır.

Fasıl

Nefsini unutturan bedenden sıyrıl ve seni temizleyecek kelimeye [nefs-i nâtıkaya] yapış! Kavmine [bedenî kuvvelere] karşı "Tedbirlerinizi alın (Nisâ, 4/71) ve takva içinde olun! Vaat olunan ecel yaklaşmıştır. Eğer vazgeçmezseniz Allah'ın azabı gelmektedir." deyiver!

Fasıl

Aşırı şevkten dolayı kevn ve fesat âleminin etrafında dönüp duranlara [feleklere] ve bir kuvvetle arşın zirvesine doğru yönelen nefislere yemin olsun ki yüksek dağın tepesine sığınıp, aziz ve celil olan Allah'ın hakkına mâni olan cin çocuklarıyla [yani mütehayyilenin işleriyle] muharebe etmeyen bir insan, bulunduğu yoldan [kevn ve fesat âleminden] ezel patikasına yükselemez ve izzet sahiline eremez. Belki de bir [şehvet ve gazap] dalgası onu harekete geçirmiş, [bozuk inanç, yanlış hayal gibi] bir fırtına hızlıca onu alıp götürmüştür! O kimse etrafını gören bir gözü olmadığı ve sohbet edeceği sevgi dolu bir dostu bulunmadığı için, karanlığın akıntısında boğulur. Oradan geçmek isteyenlerin geçit bulamayacağı bir heybet içerisinde menfur bir güç onu karşılar.

فصل

كل هذه العلوم صفيرُ سفير قدس[١] يستيقِظك[٢] عن رقدة الغافلين. وما خلقتَ لتنغمسَ في مهلكِك! انتبهْ يا مسكين! وانزعِجْ بقوّة! وأرفض أعداء الله فيك![٣] واصعدْ إلى آل طاسين! لعلّك ترى ربَّك بالمرصاد.

فصل

أتسمع منادى الله يُناديك وتصامُ! قمْ من مَرقد طبيعتك واستشرقْ، لعلّ نفحةً من الله تتلقّاك! وإذا عزمتَ فاصبر، وإذا شرعتَ تمّمْ، وإذا طرحتَ فاصعدْ، وإذا رأيتَ فاسجدْ فلعلّ بارئك يُناجيك.

فصل

جُلْ[٤] ببدن غاب[٥] نفسُه واعتصم بكلمة تقدِّسك! وقلْ لقومك: خُذُوا حِذْرَكُمْ[٦] واتّقوا، فقد قرُب الموعِدُ! فإن لم تنتهوا فإن عذاب الله لآتٍ.[٧]

فصل

أما والعاديات لفرط شوق دارتْ على أرجاء الكون ونفوس[٨] قصدن بقوّة إلى ذُرى العرش، إن إنسانًا لم يُحارب بني جن آووا[٩] إلى قُلة طود منعوا حقّ الله عزّ وجلّ لم[١٠] يعبر عن سِكّته إلى درب الأزل ولن يصل إلى ساحل العزّة! ولعلّ موجًا هيّجَه العاصفات سِراعًا يختطفه، فيغرق في تيار الغسق حيث لا عين باصرة تطرُف[١١] ولا قرين ذو وُدٍّ يُسامِر، فهنالك يُلاقيه مقتُ السُّلاطة في هيبة[١٢] لا معبرَ عنها للعابرين.

١ س، ط، ل، م – قدس.
٢ س: يوقظك.
٣ س: عنك.
٤ ب، ر، س: خذ؛ ل: خل.
٥ س، ط: غابت.
٦ انظر: سورة النساء، ٧١/٤.
٧ س، ط، ل، م: آت.
٨ م: والنفوس.
٩ ل: جراوآوا؛ م: آوو.
١٠ ل: إن؛ م: لن.
١١ م: تطرق.
١٢ ط: هيئة.

Fasıl

Allah'ın rahmetinden gelen sekinet ancak [dış ve iç duyular gibi] haddini bilmeyen iftira sahiplerinin harabelerinden ayrılan nefse ulaşır ki o nefis düşünmek üzere gelir, kulak verir ve görmek üzere durur da ululuk penceresinde dizi dizi, hazır bir şekilde duran kuşları [mufârık varlıkları] görür. Gizli bir nida ile şöyle seslenir: Ey helake düşenlerin kurtarıcısı, ey sığınanların hâmisi! [Soyutlar âleminden] düşüp, yurdundan uzak kalan ve bunu hatırlayıp da bundan ıstırap duyan, koşup da [bedenî kuvvelerce] engellenen bir zâtın (nefsin), kurtuluşuna bir çare yok mu?

Fasıl

Nûr arşının etrafını saran meleklerden bir münadi şöyle seslenir: Ey fânilik çölündeki [kevn ve fesat âleminin] şaşkınları! Semaların [hayır ve vuslat] kapıları güneşlerin [nefislerin] batış yerlerinden doğduğu [bedenlerinden arındığı] her cuma sabahı [yani cem' makamında] açılır. Haydi, en büyük kapıya [Allah'a doğru] koşun! Hikmetli sözü [ilâhî kelâmı] seslendirin ve deyin ki: Ey perçemlerden tutan! Başladın tamama erdir, yarattın hidayete erdir, hüküm verdin, bari affet, maliksin mağfiret et! Ey hayatı gerçek olarak veren! Kullarından biri tövbekâr olarak madde pisliği ile kapına geldi. Rahmetinden hüsrana uğramış olarak geri mi dönsün! Ey nûrunun örtüleriyle zikreden zâtları [melekleri] aydınlatan, lütfunun aydınlıklarıyla, [melekût âleminde] gezinen ruhları süsleyen! Bir nefis senden talepte bulundu; sen onu boynu bükük geri çevirme! Onu bağışla, ona yardım et ve onu koru! Sen en iyi koruyansın!

Fasıl

Sadakatsizlerin [bedensel kuvvelerin] düğümünü bağlayan ve İlliyyûn ufkuna doğru yükselen nefisler, katran denizini [dünyayı] geçen herkes, eğer ilâhî âleme doğru yükselten bir [nazarî kuvveyle], tam ve adil [olan amelî kuvve gibi] bir teçhizatla meşgul olmazlarsa [şehvet ve gazap olan] karanlık balık onları yutar. Artık onlar ancak kara zehirden [bedenden ayrıldıktan sonraki elemlerden] başka bir şey içmezler; ıtır kokularının esintisi [uhrevî nimetler] ve mufârık varlıkların nağmelerinin hazları onlara uğramaz.

فصل

إن سكينة من[1] رحمة الله لن تلحق[2] إلا نفسًا فارقتْ أطلال[3] ذوي إفكٍ عتوا،[4] فأتتْ ورنّتْ ووقفت على رصد، فرأتْ طيورًا صافّات حاضرات واقفات عندها كُوَّة الكبرياء، فنادتْ بخفيّ ندائها: يا مُنجي الهلْكى ويا غياث من استغاث! إن ذاتًا هبطتْ فاغتربتْ وتذكّرتْ فاضطربتْ فسارعتْ فمُنعتْ فهل إلى وصول من سبيل![5]

فصل

نادى مناد من الملائكة التي حفّت من حول عرش النور، أن:[5] يا أيها التائهون في مَهمَه البوار إن أبواب السماوات[6] تُفتّح في صبيحة كل جمعة طلعتْ شموس عن مغاربها، فهَلمُّوا إلى الباب الأكبر! وحرّكوا الذكر الحكيم! وقولوا: يا آخذ النواصي! بدأتَ فتمِّم خلقتَ فاهْدِ قضيتَ فاعفُ ملكتَ فاغفرْ! يا واهب الحياة حقًّا! ببابك عبد من عبادك أتى[7] من رجس الهيولي تائبًا أفيرجع من روحِك[8] خائبًا؟ يا من غواشي نوره أضاء الذوات الذاكرات وطوالع مواهبه زيّن الأرواح السائحات! إن نفسًا طلبتْك فلا تردّها في انقلاب[9] الناكسين! فارحمْ وانصر واعصِم وأنت خير العاصمين.

فصل

إن الناشطات عقد الناكثين والناهضات[10] إلى أفُق علِّيين وكل مجتاز[11] على يَمِّ قطران[12] إن[13] لم يخوضوا على طرب[14] مطيّر وأُهبّة تامة عادلة فيلتقِمهم الحوت المُظلم، ولن يشربوا بعده إلا سُموم الأساوِد ولا يُصيبُهم نسيم مَهبِّ العاطرين ولذائذ نغمات الفارقين.[15]

---

١ ل – من.
٢ ر: لا تلحق.
٣ م: الأطلال.
٤ م: عتو.
٥ ب – أن.
٦ س: السماء.
٧ ط: أي.
٨ ل + خليا.
٩ س: أعقاب.
١٠ م: الناهظات.
١١ ب، ط: مختار.
١٢ س، ل: قطرات.
١٣ س، ط – إن.
١٤ ل: طرف.
١٥ س، ل: العارفين.

Fasıl

Hermes bir gece, nûr mabedindeki güneşin yanında duaya durdu. Sabahın ışıkları [marifet nûrları] vurunca Allah'ın gazabı sebebiyle beldeleri yerin dibine geçmiş, alt üst olmuş bir yer gördü [hak ettikleri mertebeye ulaşamamış nefisler] ve dedi ki: Ey baba, beni bu kötü komşunun [bedenî kuvvelerin] yerinden kurtar! Bunun üzerine ona şöyle nida olundu: Işık ipine [ulvî âleme ulaşmaya] sarıl ve Kürsî'nin şerefelerine [soyutlar âlemine] yüksel! O da yükselince baktı ki ayaklarının altında yer ve gökler [misal âlemi] var.

Fasıl

İzzet şimşeği, hemcinslerinden uzakta [uzlette] oturan, idrak eden duyuların kapısını, içe doğan hatırları ve helak edici tasaları nefsine kapatan, karıncanın yürüyüşü gibi gönlüne akan hayalî şeyleri Allah'ın zikriyle perişan eden bir kulun sırrında parlar. Belki, bu hayalî şeyler bıkkınlık sebebiyle kaybolduğu için biter. Bu sebeple o birçok fiili yapmayı hatırına bile getirmez. Rabbinden başkasıyla meşgul olmaz ve kendisini uzun bir süre mücerret ve muallak olarak yönlerden ve cihetlerden, zamanlardan ve vakitlerden tamamen ayrılmış gibi hisseder. Şayet o böyle devam ederse önce bir parıltı sonra bir yanma daha sonra bir mahviyet gelecektir. Bu nefis yüce yerde zâtların zâtı [zorunlu/ilk, nefislerin ilkesi olan akıl] yanında artık muallak olur.

Fasıl

Ehlullah, riyazetle meşgul olur da yücelir. Bedensel ilişkileri keser de vuslata erer. Farklılıklar dağındaki iki mağaradan [idrak edici ve hareket ettirici kuvvelerden] küçük doğu ve büyük doğu dağlarına [amelî veya nazarî akıl yahut nefis ve akıl âlemine] geçer. İşte orası kapıların kapısıdır [faal akıl veya ilk akıl]. Oraya esen her rüzgârı [nefsi] Allah'ın gözdeleri [soyutlar] alır ve onlarda cezbedici bir ateş yakar ve onları tutuşturur. Gark olanlar orada yok olur. Değişken nefisler hakkında işi bu olan Allah'ın bir kelimesi [nefis] vardır.

Fasıl

Bil ki Allah sana merhamet eylesin, sözümüz burada hitama ererken özetleme vakti gelmiş olunca bize yakışan güzel tavsiyelerde bulunmaktır.

فصل

قام هرمس يصلّي ليلةً عند[١] شمس في هيكل النور، فلمّا أنشقّ عمود الصبح فرأى أرضًا تخسف بقرى غضب الله عليها،[٢] فتهوي هويًّا، فقال: يا أبي! نجّني[٣] عن ساحة جيران سوء! فنودِي[٤] أن اعتصمْ بحبل الشعاع واطلع[٥] إلى شرفات الكرسي! فطلع فإذًا تحت قدمه[٦] أرض وسماوات.

فصل

برق بارق العزّة في سرّ عبد قعد بمعزل عن بني جنسه غلّق[٧] على نفسه باب حواسّ مدركات وخواطر واردات[٨] وهموم مُهلكات، يقهر بذكر الله ما دبّ في ضميره من[٩] دبيب النمال التي هي مثل الخيال، وعسى ينقطع لِفقد المدد بالملال، وما خطر بباله من الإقدام على كثير[١٠] عدد من الأفعال ولا يشتغل بغير ربّه، ويحسب[١١] نفسه كأنها فارقت الأقطار والجهات والأزمان والأوقات مُعلّقة مجرّدة مفارقة مخلّصة زمانًا طويلًا. فإن دامت كذا فسيأتيها برق ثم حرق ثم طمس وهي معلّقة عند ذات الذوات بالمرصد الأعلى.

فصل

إن طائفة الله[١٢] تألّهتْ فتعظّمت وتقاطعتْ فتواصلتْ وجاوزت غيران جبلي بني الأخياف إلى جبلَي[١٣] شرق أصغر وشرق أكبر وثَمّ[١٤] باب الأبواب أيّ نَسَمَةٍ[١٥] سمتْ إليه[١٦] أخذتْها أعينُ اللهِ[١٧] واتّقدت[١٨] فيها[١٩] شُعلة جذّابة فشبّتها.[٢٠] وهنالك انمحق[٢١] المستغرقون، لله[٢٢] كلمة هذا شأنها في المتزَعزِعين.

فصل

اعلمْ رحمك الله أنه لمّا انتهى كلامُنا إلى هاهنا وحان وقتُ الاقتصار فجدير بنا حسن توصية:

١ ط: عيد.
٢ س: عليهم.
٣ ر: نجّني.
٤ ط: فيؤدي.
٥ ل: طلع.
٦ ب، ر: قدميه.
٧ ط: وغلق.
٨ ب، س: وإرادات.
٩ س – من.
١٠ س – كثير.
١١ ط: وبحسب.
١٢ س – الله.
١٣ س – إلى جبلَي.
١٤ ل: ثم.
١٥ إلى حيز نسمية.
١٦ س: نسمت.
١٧ س + تعالى.
١٨ ط: وانقدت.
١٩ س: منها.
٢٠ س، ط: نسبتها.
٢١ ط: المحق.
٢٢ م: الله.

Ömrünü boşa geçirme. Kaybettikten sonra onu bulamazsın. Erlerin sabrı gibi sabret! Nefsini hafif meşrep kimselerin ahlâkına alıştırma.

Bil ki geçmiş zamanlarda hikmetin hatabî olduğu dönemden itibaren hükemânın babası, babaların babası Hermes, ondan da önce Agathodaimon, yine Pisagoras, Empedokles ve hikmetin büyüğü olan Eflâtun gibi büyük hükemâ, Müslümanlar arasında burhan ehli diye bilinerek tebarüz eden herkesten daha büyük ve şanı daha yüksektir. Pisagoras'la birlikte onlardan uzun uzadıya söz etmek seni aldatmasın! Zira bu grup, tafsil ve tetkikte bulunmuş olsalar da öncekilerin, özellikle peygamberlerin sırlarının gizli mânalarının pek çoğuna vakıf olamamışlardır. İhtilaflar ancak ayrıntılarda ortaya çıkmıştır. [Büyük hükemâ] olan bu gruptakilerin sözleri çoğunlukla mecazlara ve remizlere dayanır. Onları reddetmek gerekmez. Onların tamamı, Vahid-i Hakk'ın, akılların ve nefislerin, mutlu kimseler için olan akıbetin bilgisi gibi, âhiretle ilgili tüm hususlarda müttefiktir. Riyazete yapışman ve maddî ilişkileri terk etmen gerekir. Belki o zaman onların eriştiği şeye sen de erişirsin.

Eflâtun-ı İlâhî, uzunca kendinden bahsettiği bir sözünde meâlen şöyle demiştir: Bazen kendimle baş başa kalırım. Bir yönüyle bedenimden sıyrılırım. Bedensiz, tabii elbiselerden sıyrılmış, maddeden beri, soyut bir varlık gibi olurum. Diğer şeylerden sıyrılmış bir hâlde zâtıma dâhil olurum. Kendimde şaşılacak şekilde bir kıymet, bir görkem, bir yükseklik, bir ziya ve eşsiz güzellikler görürüm. Bilirim ki ben şerefli ve yüce âlemin bir parçasıyım.

Muallim-i Evvel de kendinden hareketle bu yüce nûrları hikâye eder. Onların tamamı, bedeninden soyutlanabilen ve hislerine teslim olmayan kimsenin, yüce âleme yükseleceği hususunda ittifak hâlindedir. Yine onlar, Hermes'in ve urûc ehli diğer kimselerin nefsiyle yüce âleme yükseldiğinde de ittifak ederler.

Bir insan bedeninden sıyrılıp terakki etme melekesi kazanmadıkça hükemâdan olmaz. Şaşkın maddeci felsefecilere benzeyen kimselere iltifat etme! Çünkü bu iş, onların söylediklerinden daha büyüktür. Oysa öncekilerin yollarının bir kısmı, şeref ve azametinden dolayı gizli iken bir kısmı da açıktır.

لا تضيّع عمرك فإنك لن تجده بعد فواته، اصبر صبر الرجال، ولا تعوّدْ نفسك بأخلاق ربّاتِ الحِجال.

واعلم أن الحكماء الكبار منذ كانت الحكمة خطابيةً في الزمان السابق مثل والِدِ الحكماء أب[1] الآباء هرمس ومن قبله[2] آغاثاذيمون وأيضًا مثل فيثاغورس وأنباذقلس وعظيم الحكمة أفلاطون[3] كانوا أعظم قدرًا وأجلّ شأنًا من كل مبرّز في البرهانيّات تعرفه من الإسلاميّين. ولا يغرّنّك استرسالُ هؤلاء مع فيثاغورس فإن هؤلاء القوم وإن فصّلوا ودقّقوا ما اطّلعوا على كثير من حفيّات سرائر الأولين سيّما الأنبياء منهم، والاختلافاتُ إنما وقعتْ في التفاصيل. وأكثر كلام القوم على الرموز والتجوّزات فليس من الواجب الردُّ عليهم. وقد اتّفق الكل على ما ينبغي في الآخرة من علم الواحد الحقِّ وما يليه من العقول والنفوس والمعاد للسّعداء، فعليك بالرياضة والانقطاع لعلّك تنال ممّا نالوا.[4]

وقد حكى الإلهي أفلاطون عن نفسه فقال ما[5] معناه: إني ربّما خلوتُ بنفسي وخلعتُ بدني جانبًا، وصرتُ كأني مجرّد بلا بدن عرِيّ عن الملابس الطبيعيّة بريّ عن الهيولي، فأكون داخلًا في ذاتي خارجًا عن سائر الأشياء، فأرى في نفسي من الحُسن والبهاء والسناء والضياء والمحاسن العجيبة الأنيقة ما أبقى متعجّبًا. فأعلمُ أني جزء من أجزاء العالم الأعلى الشريف[6] في كلام طويل.

وحكى المعلّم الأول عن نفسه هذه الأنوار العظيمة. فقد اتّفقوا[7] كلهم على أن مَن قدر على خلعِ جسده ورفض حواسّه صعد إلى العالَم الأعلى. واتّفقوا على أن هرمس صعد بنفسه إلى العالَم الأعلى وغيرَه من أصحاب المعارج.

ولا يكون الإنسان من الحكماء ما لم يحصل له ملكة[8] خلعِ البدن والترقّي فلا تلتفِتْ إلى هؤلاء المتشبّهة بالفلاسفة المخبطين المادّيّين فإن الأمر أعظم ممّا قالوا. وطرائق هؤلاء منها خفيّة لشرفها وعظمتِها ومنها ظاهرة.

---

١ ب، ر: أي.
٢ س، ط، م: وقلبه.
٣ ر، م: أفلاطن.
٤ ط: يالوا.
٥ س + هذا.
٦ س: شريف.
٧ س، ط، م: وقد اتفق.
٨ ل: بملكة.

Fasıl

Müslüman sûfîler ve tecrid ehli, hikmet ehlinin yollarına girmiş ve nûrun kaynağına [ilk ilkeye] ulaşmışlardır. Oradan nasiplerini almışlardır. "Allah'ın nûr vermediği kimsenin, nûrdan bir payı olmaz." (Nûr, 24/40)

Fasıl: [Sûfîlerin Yöntemleri ve Onlarda Görülen Bazı Hâller Üzerine]

Bu kimseler müritlerini devamlı zikir, ihsası ve hareketleri terk, zaviyede oturma ve bu âleme çekecek her türlü düşünceyi terk etmekle meşgul ederler. Birtakım şeyler ortaya çıkıncaya kadar böyle devam ederler.

Sûfîlerin yöntemlerinden bir kısmı şunlardır: (1) İlâhî vahyi okumayı da içeren dâimî ibadet [bedenî kuvvelerin terbiyesi], (2) İnsanlar uykudayken gecenin karanlığında namaza devam etmek, (3) Oruç tutmak [şehveti kırmak] ki bunun da en iyisi, gece ibadetinin aç olarak yapılması için iftarı sahura kadar ertelenenidir. (4) Geceleyin şevk ve kalp inceliğine yol açacak ayetleri okumak.

Bu kimselerin sırlarının latif olması [aklî sûretleri idrake hazır olması, ilâhî varlıklardan etkilenmesi] için, 1. [Nefsi akli idrakten alıkoymayan] latif fikirlerin ve 2. Kutsî şeye uygun düşen tahayyüllerin faydası vardır. Bu tahayyüllerin çok büyük katkısı vardır. 3. Latif üstünlükler [erdemler], 4. İnce nağmeler ve 5. Zeki bir konuşmacının vaazı da büyük katkı sağlar.

Onlarda ortaya çıkacak şeylerin ilki "tâli' ve layih" denilen haz verici ânî nûrlardır. Bunlar çabucak kaybolan şimşek parıltısı gibidir. Dahası onlar bu nûrların doğuşunu artırmaya dönük olarak bunun yerleşik bir meleke hâline gelmesi için tüm çabalarını riyazete verirler. Bazen bu nûrların onlara akın etmesi ihtiyarlarının dışında olur. Daha sonra bu anî durumlar kalıcı olur ve bu durumda ona "sekinet" denir. Riyazette derinleştiklerinde bu, meleke olur. Bundan sonra yüce âleme doğru onlarda yükseliş kuvvesi meydana gelir. Nefis, hazlarla sevinmeye devam ettiği müddetçe henüz vuslata ermiş olmaz. Nefis, zâtının şuurunu ve hazların şuurunu kaybederse buna "fena" adı verilir. Şuurdan fâni olduğunda bu nefis, Hak Teâlâ'nın bekasıyla bâki olur. Birleşmeye/ittihada ilişkin işaret daha önce geçmişti.[1]

1 Daha önce geçen "hikâye ve bir rüya" bahsi. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 542.

فصل

الصوفيّة والمجرّدون[١] من الإسلاميّين سلكوا طرائق[٢] أهل الحكمة ووصلوا إلى ينبوع النور وكان لهم ما كان، ﴿وَمَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ﴾ (سورة النور، ٢٤/٤٠)

فصل: [في طرائق الصوفية وبعض الأحول تظهر فيهم]

وكانوا قد[٣] يشغلون المُريدين بالذكر الدائم وترك الإحساس[٤] والحركات والقعود في الزاوية وقطع كل خاطر يجرّ[٥] إلى هذا العالَم، وهكذا إلى أن تحصل لهم الأمور.

ومن الطرائق العبادة الدائمة مع[٦] قراءة الوحي الإلهي، والمواظبة على الصلوات في جُنح الليل[٧] والناس نيام، والصوم وأحسنه ما يؤخّر فيه الإفطار إلى السحر لتقع العبادة في الليل على الجوع، وقراءة آيات[٨] في الليل مُهيّجة لرقّة وشوق.

وينفعهم الأفكار اللطيفة والتخيّلات المناسبة للأمر القدسي ليتلطّف سرّهم وهذا له مدخل عظيم. وكذا الغلبة[٩] اللطيفة والنغمة الرخيمة والوعظ عن[١٠] قائل زكيّ.

فأول ما[١١] يبتدئ عليهم أنوار خاطفة لذيذة وسمَّوها[١٢] الطوالع واللوائح، وهي كلمعة[١٣] بارق سريعة الانطواء. ثمّ يمعنون[١٤] في الرياضة إلى أن يكثر عليهم ورودُها لِملكة[١٥] متمكّنة وقد يخرج عن اختيارهم هجومها،[١٦] ثم بعد ذلك يثبت الخاطف وعند ثباته تسمّى السكينة وعند التوغّل في الرياضة تصير ملكةً، ثم بعد ذلك يحصل لهم قوّة عروج إلى الجناب الأعلى. وما دام النفس مبتهجة باللذّات من حيث هي[١٧] اللذّات[١٨] فهي بعدُ غير واصلة. وإذا غابت عن شعورها بذاتها وشعورها بلذّاتها فذلك الذي[١٩] سمَّوه الفناء، فإذا[٢٠] فنيت عن الشعور فهي باقية ببقاء الحقّ تعالى وقد سبقت إشارة[٢١] إلى الاتّحاد.

١ ب، ل: المجرّدون.
٢ ب، ر: طريق.
٣ س، م – قد.
٤ ل: ومن الإحساس.
٥ م: يجري.
٦ س– مع.
٧ ل + على الجوع.
٨ ط: وفراة آنات.
٩ س: العبارة.
١٠ ل: من.
١١ ط – ما.
١٢ م: سموها.
١٣ ل: كلمحة.
١٤ ب، س: يمنعون.
١٥ ط: الملكة.
١٦ ل: هجوما.
١٧ ل – هي.
١٨ س: بالذات من حيث هي بالذات.
١٩ س – الذي.
٢٠ ط، م: وإذا.
٢١ ط: الإشارة.

Fenada başka bir makam daha vardır ki o da dostlukta fâni olmadır. Bu ölüme en yakın hâldir. Sûfînin birisi bunu dostluk makamı diye adlandırmıştır. Nitekim Eflâtun buna işaret etmiştir. Bu, bazen bedenî hareketle birlikte bulunan meşhur fenadan başkadır.

Fasıl: [Benliğin İdraki ve Akılların Etkileri Üzerine]

Tecrid makamındaki bir tevhit[1] ehli der ki: Burhanınız ne kadar açık ey hikmet ehli! Beyanınız ne kadar vâzıh! Kalpleri çıldırtan şeydeki örtüyü açtınız, başlangıç ve dönüş hâliyle ilgili bilgisine ihtiyaç duyulan şeylerin tümünü ortaya koydunuz. İşi bu olan nefislere, haktan yana şiarı ve örtüsü bu olan, dönüşleri ve varacakları Allah olan akıllara vay be! Sizler en açık delille ispatlanacak en büyük şeyi izhar ettiniz. Tüm hakikat ehli kimselerin nefisleri sizlere yardımda bulundu. Ancak burada bir cihet vardır ki o da şudur: Ben zâtımdan tecerrüt edip onun hakkında düşündüm ve onu bir "inniyet ve varlık" olarak buldum. Cevherliğin betimindeki "bir konuda olmayan" ve nefisliğin betimindeki "cisme izâfe edilen şeyler" ifadeleri onun için de kullanılmıştır. İzâfetlerin onun zâtı dışında şeyler olduğunu gördüm. Onun bir konuda olmayışı selbî bir durumdur. Cevherliğin başka bir mânası varsa ben bunu henüz bilmiyorum. Zâtımı ise ondan gâip olmaksızın biliyorum. Onun faslı da yoktur. Çünkü ben kendisinden gâip olmadığım bir nefsi biliyorum. Şayet onun, varlığın ötesinde bir faslı veya hususiyeti olsaydı varlığını idrak ettiğim sırada faslı ve hususiyeti de idrak ederdim. Çünkü bana benden yakını yoktur. Tafsil esnasında zâtımda "varlık ve idrak"ten başka bir şey görmedim. Ki bu varlık, başkasından arazlar sayesinde ayrılır. İdrak ise daha önce geçtiği gibidir. Dolayısıyla onda varlıktan başka bir şey geriye kalmaz.

Dahası idrak, denilenin dışında öğrenilen bir mefhum olarak ele alınırsa bu takdirde o bir şeyi idraktir. Bu durumda nefis kendini idrak etmesi sebebiyle var olan bir şey değildir. Çünkü idrak nefisten sonradır. Yine onun varlığı başkasını idrak etmeye de bağlı değildir. Zira

1 Nefsin, imkân ölçüsünce ilkeleri ve kayyumiyetin azametindeki tertibi mülahaza edecek şekilde cismanî ilişkilerden uzaklaşıp tek kalması anlamında sûfî ıstılahıdır. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 545. Bu fasılda, İbn Kemmûne'ye göre şu önemli meseleler gündeme gelmiştir. 1. Nefsin mâhiyeti varlıktır, buna ilâve bir şey değildir. 2. Nefisle Zorunlu Varlık arasındaki fark sadece kemâl ve noksanlık itibariyledir. 3. Soyut akıllar soyut nûr olup, onların da mâhiyeti varlıktır. 4. Akılların türü birdir, hakikatleri farklı değildir. 5. Akılların etkilerinin farklı oluşu varlık mertebelerindeki farklılıktan ve onlara ilişen arazlardandır. 6. Bileşik türlerin hâsıl olması ve âlemimizdeki vaz'î nispetler, akıllar ve heyetleri arasındaki nispetlerden ileri gelir. İbn Kemmûne, *Şerh*, III, 545-556.

وثمّ مقام آخر في الفناء وهو[1] الفناء في الخلسة، وهو[2] أقرب الحالات إلى الموت وربّما سمّاه[3] بعض الصوفيّة مقام الخُلّة وأشار إليه أفلاطون[4] وهذا[5] غير الفناء الذي قد يجتمع مع التحريك البدني المشهور.

فصل: [في إدراك أَنَا وآثار العقول]

قال صاحب التوحيد في مقام التجريد: ما أنطق برهانكم يا أهل الحكمة وأوضح بيانكم! لقد كشفتم الغِطاء عما صار القلوب فيه صَرعى! وأتيتم[6] على جميع ما يُحتاج إلى معرفته في حال البدؤ والرُّجعى! فسقيًا لنفوس هذه آثارها وعقول من الحقّ شِعارُها ودِثارُها وإلى الله مسيرُها ومطارُها! لقد أظهرتم[7] بأبين[8] الحجّة أعظمَ المحجّةِ وساعدَتْكم نفوس جميع أهل الحقيقة إلا أن هاهنا حرفًا واحدًا،[9] وهو أنّي تجرّدتُ بذاتي ونظرتُ فيها فوجدتُها أنّيّةً ووجودًا، وضُمّ إليها أنها لا في موضوع[10] الذي هو كرسم للجوهريّة وإضافات إلى الجرم التي هي[11] رسم للنفسيّة أما الإضافات فصادفتُها خارجةً عنها. وأما أنها لا في موضوع أمر سلبيّ والجوهريّة إن[12] كان لها معنىً[13] آخر لستُ أحصِّلُها، وأحصّل ذاتي وأنا غير غائب عنها، وليس لها فصل فإنّي أعرفُها بنفس[14] عدم غيبتي عنها. ولو كان لها فصل أو خصوصيّة وراء الوجود لأدركتُها حين[15] أدركتُها إذ لا أقرب منّي إليّ ولستُ أرى في ذاتي عند التفصيل إلا وجودًا وإدراكًا[16] فحسب امتاز عن غيره بعوارض، والإدراك[17] على ما سبق، فلم يبقَ إلا[18] الوجود.

ثم الإدراك إن أُخِذ له مفهوم محصّل غير ما قيل فهو إدراك لشيء[19] وهي[20] لا تتقوم[21] بإدراك نفسها إذ هو بعد[22] نفسها، ولا بإدراك غيرِها إذ[23]

١ م: هو.
٢ ل: الفناء هي الخلسة وهي.
٣ ط، ل: سموه.
٤ ر، س، م: أفلاطن.
٥ ل + الفناء.
٦ ل: وأنتم.
٧ ر: فقد أظهرتم؛ س: أوضحتم.
٨ ل: تأثير.
٩ ل: حرف واحد.
١٠ م: موضع.
١١ س: الذي هو؛ م: الذي هي.
١٢ ل: لو.
١٣ ط: مغني.
١٤ ل + تورم.
١٥ ل – لأدركتُها حين؛ م: لأدركتُهما حين.
١٦ ل، م: وجود وإدراك.
١٧ م: وإدراك.
١٨ ل: فلم يبقَ إلا لإدراكها حتى.
١٩ س: الشيء؛ ط: كسبي.
٢٠ ب، ر: وهو.
٢١ ل: لا يقوم إلا.
٢٢ ط: يعد.
٢٣ س + هو بعد إدراك نفسها.

nefsin başkasını idrak etmesi onun lâzımı değildir. İdrake ilişkin istidat arazîdir. Zâtını idrak eden herkes, ben mefhumu üzere bulunur. Tafsil ve düşünme sırasında ancak kendini idrak eden varlık vardır. O da odur. Ben mefhumu olarak ben mefhumu, zorunlu varlığı ve diğerlerini de içine alacak şekilde "zâtını idrak eden şey" demektir. Ben bundan başka bir hakikate sahip olsaydım ben mefhumu bu hakikat için bir araz olur ve ben arazî olanı idrak etmiş olurdum. Zira bu takdire göre zâtımdan habersiz fakat arazî olandan haberdarım. Oysa bu muhaldir. Dolayısıyla ben mâhiyetimin varlığın kendisi olduğuna ve yine mâhiyetimin akılda ancak olumsuzlamaya ilişkin şeylere -ki bunlara varlıksal isimler adı verilir- ve izâfetlere ayrıldığına hükmettim.

Soru: Bilinmeyen bir faslın vardır.

Cevap: Ben mefhumunu idrak ettiğimde ona bilinmeyen bir şey ilâve olmaz ki bana nispetle bu ilâve o olsun ve benim dışında bir şey olsun.

Bana dediler ki öyleyse varlığının zorunlu olması gerekir, oysa öyle değil!

Ben de dedim ki Zorunlu Varlık daha mükemmeli olmayan sırf varlıktır. Benim varlığım ise eksik olup, ışıklı nûrun güneşin nûrundan gelmesi gibi, zorunludan gelir. Önceden işaret ettiğiniz üzere biri diğerinden daha uzun olan iki mesafe arasındaki gibi, iki şey arasındaki farklılık, kemâl ve noksan açısından olduğunda orada fasıl türünden bir ayırt ediciye ihtiyaç olmaz. Bir şeyin imkânı varlığının noksan oluşundan, zorunlu oluşu da daha mükemmeli olmayan varlığının kemâlinden ileri gelir.

Denildi ki bizâtihi var olanlarda zayıflık ve güçlülük olmaz.

Ben de dedim ki bu doğruluğuna delil getirilemeyecek bir tahakkümdür. Bununla ilgili kurallar önceden size anlatıldığı için bu konu kapanmıştır.

Soru: Varlık böyle olması bakımından zorunlu ise hepsinin zorunlu olması gerekir.

Cevap: Tam ve eksik kavramlarıyla bu söz reddedilir. Soruda gündeme gelen şey ancak mütevâtı' konumundaki şeylerde ortaya çıkar. İlâveten, bu zorunlu ve mümkün varlıkta da sizi bağlar. Zira mefhumu itibariyle bir farklılık yoktur.

لا يُلازمها.[1] والاستعداد للإدراك[2] عرضي وكل مَن أدرك[3] ذاته على مفهوم أنا وما[4] وُجد[5] عند التفصيل والنظر إلا[6] وجود مدرِك نفسه فهو هو. ومفهوم أنا من حيث مفهوم أنا على ما يعمّ الواجب وغيره أنه شيء أدرك ذاتَه. فلو كان لي[7] حقيقة غيرَ هذا فكان[8] مفهوم أنا عرضيًّا لها، فأكون أنا[9] أُدرِك[10] العرضيَّ لعدم غيبتي عنه وغِبتُ عن ذاتي، وهو محال. فحكمتُ بأن ماهيّتي نفس الوجود وليس لِماهيّتي في العقل تفصيل إلى أمرَين إلا أمور[11] سلبيّة جُعِل لها أسماء وجوديّة وإضافات.

سؤال: لك[12] فصل مجهول.

جواب: إذا أدركتُ مفهومَ أنا فما زاد عليه من المجهول فهو بالنسبة إليّ هو فيكون خارجًا عنّي.

قيل لي: فإذن ينبغي أن يجب وجودك وليس كذا.

قلتُ: الوجود الواجبي هو الوجود المحض الذي لا أتمّ منه ووجودي ناقص، وهو منه كالنور الشعاعي[13] من النور الشمسي. ولمّا وُجِد[14] التفاوتُ والكمال[15] والنقص[16] كما أشرتم إليه في البُعدين السابقين لا يحتاج إلى مميِّز فصلي وإمكان هذه نقص وجودها ووجوبُه كمالُ وجوده الذي لا أكمل[17] منه.

قيل: لا أشد ولا أضعف فيما يقوم بنفسه.

قلت: هذا تحكّم[18] قد انحسم[19] بابُه فيما أسلفتم من القواعد.

سؤال: إن[20] كان الوجود من حيث هو كذا واجبًا فكان[21] الكل كذا.

جواب: اندفع بالتام والناقص هذا الكلام وإنما يقع هذا موقعه في المتواطئة، ثم إن هذا يلزمكم أيضًا[22] في الوجود الواجبي والممكن إذ من حيث مفهومه لم يختلف.

١ م: لا يلزمها.
٢ س، ط، م: واستعداد الإدراك؛ ل: فالاستعداد للإدراك.
٣ ط: إدراك.
٤ ط: وأما.
٥ س: يوجد.
٦ س: إلى.
٧ س: في.
٨ س: لكان؛ ل: وكان.
٩ م – أنا.
١٠ م: أدركت.
١١ م: الأمور.
١٢ ط: كل.
١٣ س: منه كالشعاعي.
١٤ م: وجدت.
١٥ ط: الكمال؛ م: ولاكمال.
١٦ س: والنقصان.
١٧ ب، ر: أتم.
١٨ س: الحكم.
١٩ م: انحسب.
٢٠ س: لو؛ ط: إذا.
٢١ س: كان.
٢٢ م – أيضا.

Benim zâtım bu yalınlık üzere bulunduğuna göre akıllar buna daha layıktır. Türün birinin diğer türden icat itibariyle bir önceliğinin olmayışı kemâl ve noksanlıktaki varlık ve eşitlik derecesinin denkliğinde sabit olur. Aksi hâlde farklılık durumunda, tam ve eksik nûrda olduğu gibi, bu geçerli olmaz.

"Akılların etkilerinin farklı oluşu, nevilerinin farklı oluşundan ileri gelir." şeklinde ifade edilen görüş, reddedilmiştir. Çünkü tek bir zâttan itibarlar sebebiyle pek çok şeyin çıkması mümkün olduğuna göre, itibarlar sebebiyle tek bir neviden varlık mertebelerinin ve başka arazların çıkması mümkündür. İkinci aklın, üçüncü akıl için olmayan bir kemâli ve varlıkta bir mertebesi vardır. Üçüncülük ve dördüncülük bizâtihi varlık mertebesi ve farklı lâzımlar iken itibarlar sebebiyle feleklerin etkileri ve hareketleri nasıl farklı olabilir ki? Mütekaddimîn "Sayılar, varlığın ilkeleridir." derken buna işaret etmiştir. Dahası sayılar, mertebelerinin farklılığına bağlı olarak birlerden meydana gelir, hiçbiri diğerine benzemez. Mertebelerin eşsiz özellikleri bulunur ve her eşsizlik, sayıların nispetlerinde ve mertebelerinde ortaya çıkar. Akılların sayılarının rütbelerinde ve nispetlerinde de durum böyledir. Bu itibarla akılların etkileri, etkisinin mertebesi itibariyle gölgeler ve cisimlerdeki misaller hâlinde ortaya çıkar. Sen de bilirsin ki felekler karşılıklı şeylerden ve münasebetlerden dolayı etki ederler. Akıllar arasındaki aklî nispetten dolayı da bu hususta onlar, birbirine benzerler. Nitekim akrep ve ikizler burcu gibi, felekî sûretler her biri zâtında bağımsız nûrlu cisimden ibaret yıldızlardır. Ancak bu yıldızlar, aralarındaki vaz'î nispetlerden dolayı türlerin sûretleri olmuştur. Akıllar arasında da aklî münasebetlerin olması mümkündür ve feleklerin ve başka türlerin vaz'î münasebeti akılların gölgesidir.

Bu konu tevhitle ilgili olup, mütekaddimîn buna işaret etmiştir. Muallim-i Evvel'in sözünde de bunun anlamına ilişkin şeyler vardır. Buna aykırı olan şeyler müteahhirûnun tasarruflarından ileri gelmiştir, bu hususta sadece burhana güvenilir.

Fasıl: [Bazı Istılahların Tarifi ve Müellifin Tavsiyeleri Üzerine]

Makam: Onlara göre bir şeyle ilgili sabit bir melekedir.

وإذا[1] كان ذاتي على هذه البساطة فالعقول أولى. وأما عدم الأولويّة في إيجاد بعض نوع[2] لبعضه فإنما يستقرّ عند استواء رتبة الوجود والمساواة في الكمال والنقص وإلا[3] عند التفاوت كما في النور التام والناقص لا يصحّ.

وأما ما[4] قيل: إن اختلاف آثار العقول لاختلاف أنواعها فمدفوع، لأنه لمّا جاز أن يصدر عن ذات واحدة باعتبارات أشياء، جاز عن نوع واحد باعتبارات[5] مراتبُ الوجود وعوارض أخرى، فإن العقل الثاني له رتبة من[6] الوجود وكمال غير ما للثالث. كيف والثالثيّة والرابعيّة نفسها مراتب للوجود[7] ولوازم مختلفة يجوز أن تختلف الآثار والحركات[8] باعتبارها للأفلاك.[9] وإلى هذا أشار المتقدّمون إلى أن الأعداد هي مبادئ الوجود. ثم إن العدد على اختلاف مراتبه حصل من الآحاد ولا واحدَ[10] متشابه. وللمراتب خواص عجيبة وكل العجب في نِسب أعداد ومراتب،[11] فكذا رتبة[12] أعداد العقول ونِسبُها[13] وباعتبار ذلك أثرها ولمراتبه أظلال[14] ومُثُل في الأجرام. وتعلم أن الأفلاك تؤثّر بِمقابلات[15] ومناسبات فهي متشابهة[16] في هذه[17] أيضًا بما بين[18] العقول من النسبة العقليّة. وكما أن الصور الفلكيّة كالعقرب والجبّار مثلًا، إنما هي كواكب[19] كل منها جسم نوريّ مستقلّ في ذاته إلا أنها لِما بينها من النسبة الوضعيّة صارت صورَ الأنواع. فالعقول أيضًا يجوز أن تكون بينها مناسبات عقليّة صارت المناسبة الوضعية للكواكب وغيرها من الأنواع[20] ظلًّا لها.

وهذا من التوحيد وأشار إليه المتقدّمون وفي[21] كلام المعلّم ما معناه هذا[22] وما يخالفه فإنما هو[23] من تصرّفات المتأخّرين والمعوَّل على البرهان.[24]

فصل: [في تعريف بعض المصطلحات ووصايا المألف]

والمقام عندهم هو الملكة الثابتةُ على أمر من هذه الأمور.

١ ل: فإذا.
٢ س – نوع؛ ل: النوع.
٣ ط، ل: إلا.
٤ س – ما.
٥ س: باعتبار.
٦ س: في.
٧ ل: الموجود.
٨ ل، م: وحركات.
٩ ل: الأفلاك.
١٠ س: من الآحاد والآحاد؛ ل: الأعداد والواحد؛ م: من الآحاد والواحد.
١١ ط: مراتب.
١٢ س: مراتب.
١٣ ل: ونسبتها.
١٤ س، ط، ل، م: ظلال.
١٥ ط، ل: لمقابلات.
١٦ س، ط، م: متشبهة.
١٧ س: هذا.
١٨ س: في.
١٩ ط: كراكب.
٢٠ س – من الأنواع.
٢١ ل: في.
٢٢ س – المعلّم ما هذا.
٢٣ ط: هي.
٢٤ س – والمعوَّل على البرهان.

Hâl, onlara göre bu şeylerin tikellerinden bilfiil olan bir şeyin, çabuk yok olmasıdır. Bu, nitelik kategorisinde belirtilen hâl ile aynıdır. "Bin hâlden bir makam çıkmaz" sözü bundan dolayı denir. İtimat hâllere değil makamlara ve melekeleredir. Allah seni muvaffak eylesin, bu sebeple âlimlerin daha hayırlı olduğu düşünülür!

Âhiretinle ilgili çok dua et! Duanın talep edilen şeyin elde edilmesine olan nispeti, fikrin ilmî matlûbun elde edilmesine olan nispeti gibidir. Her biri kendine uygun olan şeyin hazırlayıcısıdır. Dua, Eflâtun'un dediği gibi, hikmetli sözü tahrik eder.

Sabret, tevekkül et ve şükret!

Kazaya (olana) razı ol!

Sabah akşam her gün nefsini hesaba çek!

Bugünün, az da olsa dününden daha hayırlı olsun! Aksi hâlde kaybedenlerden olursun.

Bağlanılması sana ağır gelen şeyi terk ederek sırrını (gönlünü) rahatlat!

Her gün defalarca ölümü ve Allah'ın huzuruna çıkacağını hatırla!

Namusu (yasayı) koru ki o da seni korusun!

Bugünün işini yarına bırakma! Her gün kendi işiyle gelir de belki onu yetiştiremezsin.

Gücün ölçüsünce rabbinin dışındakilerden muhabbetini kes!

Her kötü düşünce seni süflî tarafa çeker. O güçlenip de seni kesmeden önce ilkin sen onu kes!

Nefsin için tam ve erdemli melekeler kazan!

Doğruluğa yapış ki nefsin yalan melekesiyle lekelenmesin! Yoksa rüyaların ve ilhamların fesada uğrar ve nefsin, hak olmayan şeylerle nakışlanmaya alışır.

Hiç kimseye haksızlık yapma ki âlemi ayakta tutan da senden intikam almasın!

والحال عندهم هو[1] أن يكون شيء ما بالفعل من جزئيات هذه الأشياء سريع الزوال، وهو بعينه من الحال المذكور في باب الكيف ولهذا قيل: ألف حال لا يحصل منها[2] مقام واحد. والاعتماد على المقامات والملكات لا على الأحوال فظُنّ وفّقك الله بالعلماء خيرًا.

وكُن كثير الدعاء في أمر آخرتك فإن الدعاء نسبتُه[3] إلى استجلاب المطالب كنسبة الفكر إلى استدعاء المطلوب العِلمي فكل مُعِدّ لِما يناسبه، والدعاء كما قال أفلاطون[4] يُحرِّك الذكر الحكيم.

واصبر وتوكّل واشكرْ،

وأرضَ بالقضاء،

وحاسِبْ نفسَك في كل عشيّة وصبيحة.

وليكُن يومُك خيرًا من أمسِك ولو بقليل وإلا فأنت من الخاسرين.

روِّحْ سِرَّك بترك ما ثقُلتْ عليك تبِعاتُه.

واذكرْ[5] موتَك وقدومَك على الله في كل يوم مرارًا،

احفظ[6] الناموسَ ليحفظك.

لا تؤخّر إلى غد شُغْلَ يومِك فإن كل يوم آت بمشاغلِه ولعلّك لن[7] تلحقه.

واقطعْ بحسب طاقتك محبّة ما سِوى ربِّك.

وكل خاطر رديء يجرّك إلى الجنبة السافلة، فاقطعْه أولًا لئلّا يقوِيَ فيقطعَك.

وحصّلْ لنفسك الملَكات الفاضلة التامة.

وعليك بالصدق فلا تلطخنّ نفسك بملكة الكذب فينفسد مناماتُك[8] وإلهاماتُك وتعتاد بالانتقاش بغير الحقّ.

ولا تظلمنّ أحدًا فينتقم منك[9] قيّمُ العالَم.

---

١ ط، م: هو عندهم.
٢ م: منه.
٣ ط، م: نسبتها.
٤ ر، س، ط: أفلاطن.
٥ س، ط، م: اذكر.
٦ س: كل يوم ولحفظ؛ ل: احفض.
٧ ط: أن.
٨ م: منامك.
٩ ط، م: عنك.

Hiçbir karıncaya eziyet etme! Zira varlığı ayakta tutanın inâyeti rahmetiyle sana ulaştığı gibi, ona da ulaşmıştır.

Defalarca düşün sonra söyle! Konuşarak sâlihlerden oluyorsan susarak mukarreb meleklerden olabilirsin.

Her işte Allah'ın hakkını koru! Allah'la senin aranda hemcinslerinin bilmediği bir ilişki bulunsun!

Bil ki melekûtun gözleri seni gözetlemektedir. Hayâ ederek Allah'ın saygın kıldıklarını yücelt! Çünkü rabbinin gözleri uyumaz.

Doğru da söylesen yeminden uzak dur!

Anne babana karşı iyi ol!

Bir kavim hakkında azap kelimesi hak olunca (krş. Zümer, 39/71) onlar günaha dalarlar. Varlığı ayakta tutan onlara gazap eder. Allah'ın azabının inmesine çok az bir sınır kalır.

Küçük günahlarınla büyük günahlarını tamamlayıcı olma! İşte o zaman daha önce başına gelmeyen felaket sana dokunur.

Azimli ol! Er kişilerin azmi, sebepleri harekete geçirir.

Yetimlerin ve acizlerin bedduasından sakın! Zira varlığı ayakta tutan, bazen gönlü kırıkların daha fazla kırılmasını hoş görmez.

Gece karanlıkken rabbin için namaz kıl! Allah'ı çokça zikret!

Seni yüksek işlerden birine tahrik eden her bir şeyi düşünür ve bu kitabımı da araştırırsan kemâle ermek için sana yardım edecek şeyi onda bulursun.

Bu kitapta bu fenle ilgili başkasına muhtaç etmeyecek her bir şeyi koydum ve ayırt edilmesi gereken şeyleri de ilgili yerlerinde ayırt ettim. Burada burhanı veya hakkında kesin hükmü olmayan bir şeyi bilmemenin sana bir zararı yoktur. Eğer anlarsan bu kitap rumuzlar, nükteler, ilginçlikler ve içinde karışıklık olmayan gözden geçirilmiş kurallara uygun bilgiler içerir.

ولا تؤذينّ نملةً فإن عناية القيّم كما نالتك برحمته نالتها.

فكر مرارًا ثم قل، فإن كنتَ بنطقِك صائرًا من الصالحين فيوشك أن تصير بالصمت ملكًا[1] من المقرّبين.

احفظْ جانبَ الله في كل أمر وليكن لك[2] مع الله معاملة لا يطّلع عليها بَنو نوعك.

واعلم أن عيونًا من الملكوت ناظرة إليك، فعظِّمْ حُرُمات الله استحياءً فإن أعينَ ربِّك لا تنامُ.

احترزْ عن اليمين وإن كنتَ صادقًا.

كُن برًّا بوالديك.

إذا حقّتْ كلمةُ العذاب على قوم ففسقوا[3] والقيِّمُ عليهم غضبان ولم يبق إلى حدّ استنزال عذاب الله إلا قليلًا

فلا تكونـنّ بصغيرتك متمّم الكبائر، فحينئذ يمسّك[4] من الخذلان ما مسّ القرون الخالية.

كُن ذا عزيمة فإن عزائم الرجال تُحرّك الأسباب.

أتّق دعوة العجائز[5] واليتامى فإن القيّم قد[6] لا يسامِح بكسر على كسير.

صلّ لربّك والليل داج واذكُر الله[7] كثيرًا.[8]

وكل ما حرّكك إلى أمر من الأمور العالية إن تتبّعتَ[9] وفتّشتَ كتابي هذا وجدتَ فيه ما يُعينك على الوصول إلى كماله.

وقد[10] أودعتُ في هذا الكتاب ما لا حاجة معه إلى غيره في هذا الفنّ، وفرّقتُ ما ينبغي أن يفرّق في مواضعه. وما ليس هاهنا برهانه أو جزمُ الحكم به لا يضرّك جهلُه. واشتمل على رموز إن فهمتَها وغرائب ونوادر ومن العلم على قواعد[11] منقّحة ليس فيها هرج ومرج.

١ س، ط، ل – ملكا.
٢ ط – لك.
٣ س: عقوا.
٤ ط، ل: يمسكم.
٥ م: العاجز.
٦ ل – قد.
٧ س + تعالى.
٨ ط – كثيرا.
٩ ط، ل، م: تتبعته.
١٠ ل، م: ولقد.
١١ س: ومن العلم وقواعد.

Şayet iddialarımı övmüş olsaydım onda büyük şeyler iddia ederdim. Eğer bir işi bozacak bir güce dikkatini çektiysem onu öğren ve ne beni ne de başkasını taklit et! Zira ölçüt burhandır.

Talimî ilmin bu kadarı sana yeter. Hükemâ olman için sana tecerrüdî, ittisâlî ve şühûdî bilgi gerekir. İlmi ve sırlarını ehlinden başkasına verme! İyilik yaptığın adi insanların kötülüğünden sakın! Onların kötülüklerinden ben çok çektim. İyi dualarında beni de zikret! Allah seni ve bizi muvaffak eylesin! Merhametiyle ve himayesiyle muamele etsin! O bizim efendimiz ve mevlamızdır.

Aklı verene sonsuzca hamdolsun!

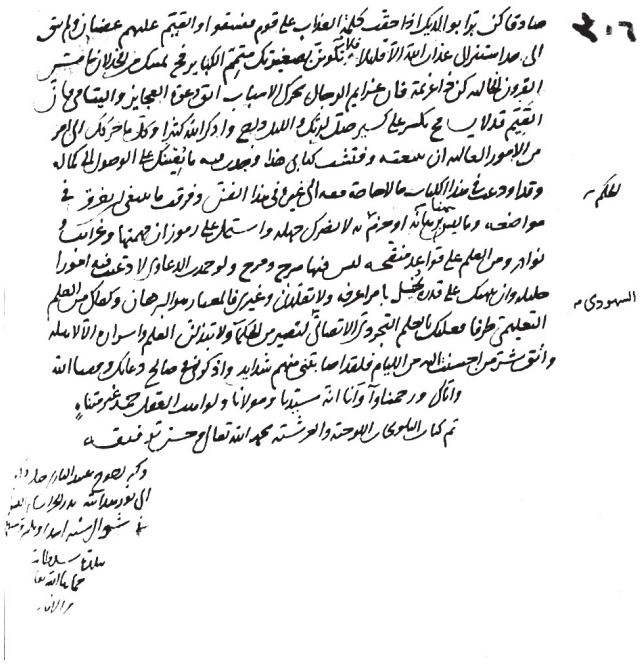
ولو حمدتُ الدعاوي لادّعيتُ فيه أمورًا جليلةً، وإن نبّهتُك على قدرة تُخلّ بأمر أعرفه ولا تُقلّدني وغيري فالمعيار هو البرهان.

وكفاك من العِلم[١] التعليمي طرفًا،[٢] فعليك بالعلم التجرّديّ الاتّصاليّ الشهودي[٣] لتصير من الحكماء. ولا تبذُلنّ العلم وأسراره إلا لأهلِه. واتّقِ شر مَن أحسنتَ إليه من اللئام فلقد أصابني[٤] منهم شدائد. واذكرني في صالح دعائك. وفّقنا الله وإيّاك ورحِمَنا وآوانا إنه سيّدُنا ومولانا.

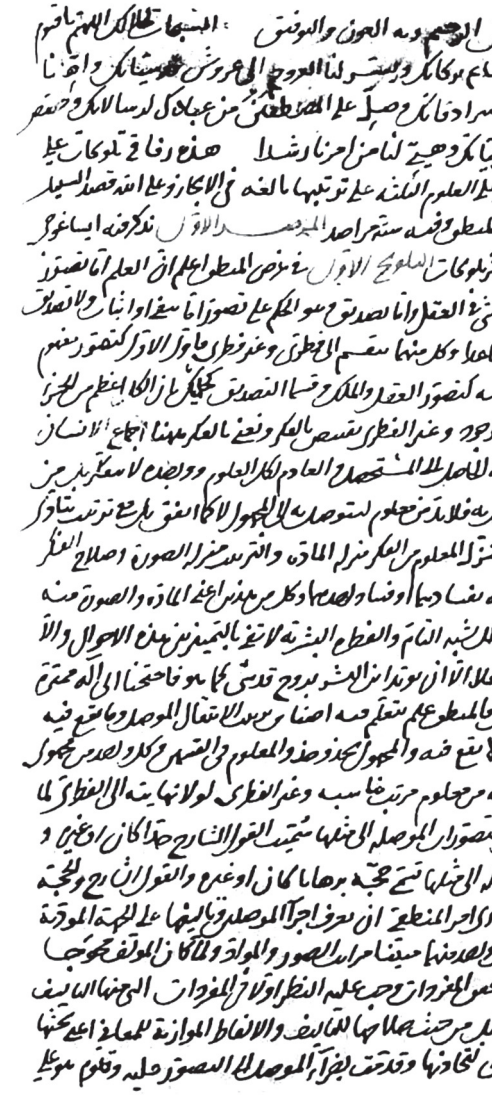
ولواهب العقل حمد[٥] غير متناه.[٦]

١ م: العمل.
٢ ل: طرفه.
٣ ط، ل، م – الشهودي.
٤ ب: أصابتني.
٥ م: حمدا.
٦ س: وفقك الله عز وجل وإيّانا ورحِمَنا وآوانا إنه سيّدُنا ومولانا وله الحمد كما يستحقه بجلال كبريائه.

***Kitâbü't-Telvîhât*'ın Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Râgıp Paşa Bölümü, 1480** numarada kayıtlı bulunan yazma nüshasının başı ve sonundan görüntüler.

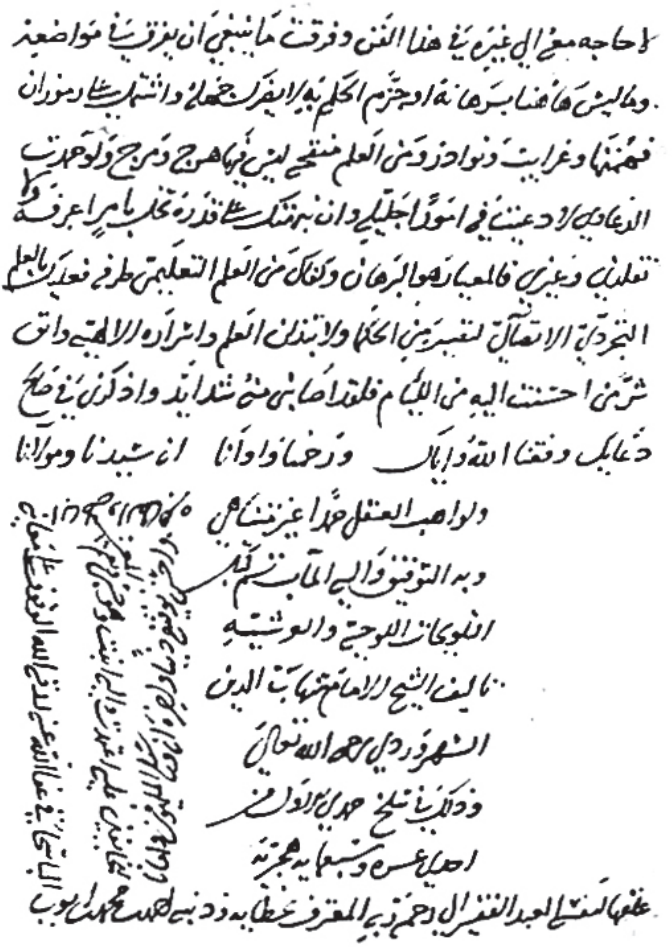

306[b], eserin son sayfası.

249[b], eserin ilk sayfası.

***Kitâbü't-Telvîhât*'ın Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli Bölümü, 2487** numarada kayıtlı bulunan yazma nüshasının başı ve sonundan görüntüler.

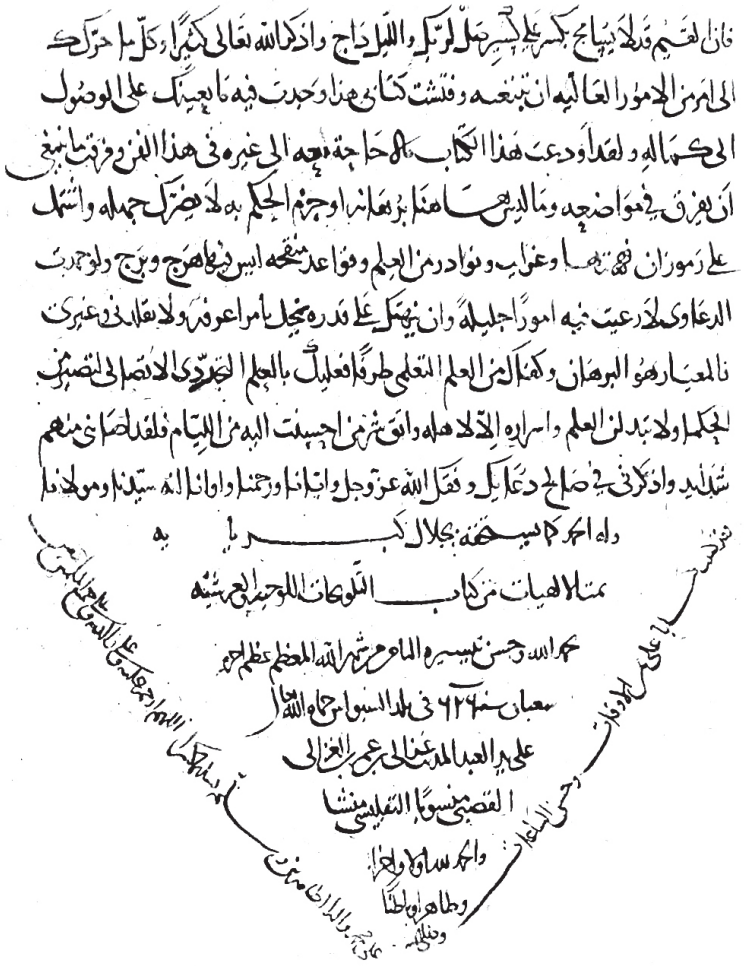

124[a-b], eserin son sayfası

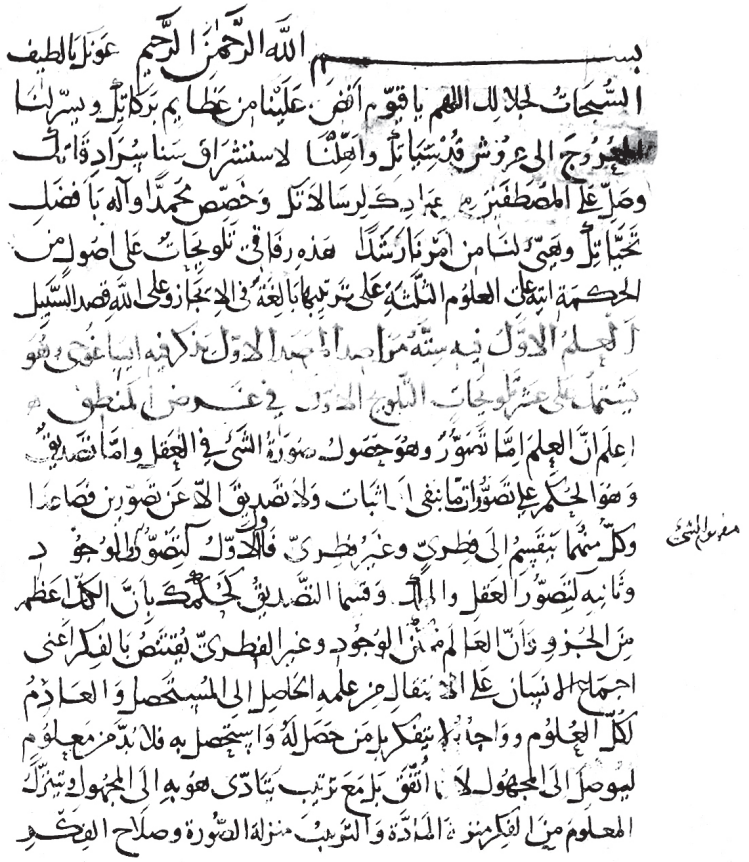

1[b], eserin ilk sayfası

***Kitâbü't-Telvîhât*'ın Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Serez Bölümü, 1967** numarada kayıtlı bulunan yazma nüshasının başı ve sonundan görüntüler.

113[b], eserin son sayfası

1[b], eserin ilk sayfası

KAYNAKÇA

Cihan, Ahmet Kamil, "Şihabeddin Sühreverdî'nin Eserleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2001.

İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l Etıbbâ*, Dâru'l Mektebeti'l-Hayât, Beyrut ty.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, Dâru's-Sadır, Beyrut 1978.

İbn Kemmûne, *Şerhü't-Telvîhâti'l-Levhiyye ve'l-Arşiyye*, Neşir: Necefkuli Habibi, Tahran 2012.

İbn Sînâ, *eş-Şifâ el-İlâhiyyât*, Neşr: el-Eb Kanawati- Said Zayed, Mısır ty.

İbn Sînâ, *eş-Şifâ et-Tabî'iyyât, el-Me'âdin ve'l-Âsâru'l-Ulviye,* Tahkik: Dr. A. Muntesir-S. Zayed-A. İsmail, Mısır ty.

Langerman, Y. Tzyi, "İbn Kammuna at Aleppo", *JRAS*, Series 3, 17, (2007), 7.

Nasr, Seyyid Hüseyin, Üç Müslüman Bilge, Çev. Ali Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul 1985.

Safedî, Selahaddin, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2000.

Sühreverdî, *Kitabü'l-Meşâri' ve'l-Mutârahât*, *Mecmua-i Musannefât-ı Şeyh-i İşrâk,* Neşir: Henry Corbin, Tahran 1993.

Sühreverdî, *el-Mukâvemât*, Topkapı Saray Ktp. No: 3252.

Sühreverdî, *Hikmetü'l-İşrâk*, *Mecmua-i Musannefât-ı Şeyh-i İşrâk* içinde

Şehrezûrî, Şemseddin, *Nüzhetü'l-Ervâh*, çev. Eşref Altaş, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2015.

Şehrezûrî, Şemseddin, *Şerhü't-Telvîhât*, Süleymaniye Ktp. Damat İbrahim Paşa no: 819.

Walbridge, John, "Illuminationist Manuscripts The 13th Century Rediscovery of Suhrawardī, and its Reception", *Uluslar Arası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, Editörler: Doç. Dr. Murat Demirkol- Ar. Gör. M. Enes Kala, (Ankara 2014).

Zehebî, Şemsüddin Muhammed, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Müesssetü'r-Risâle, Beyrut 1996.

Ziyâî, Hüseyin, "Şihâbüddin Sühreverdî: İşrak Okulunun Kurucusu", *İslam Felsefesi Tarihi*, Açılım Kitap, İstanbul 2011.

http://www.kamus.yek.gov.tr

DİZİN

A

adalet 494
Agathodaimon 528
ağır 242, 248, 268, 272, 492, 538
ahlak 334
akıl 4, 20, 29, 38, 90, 136, 168, 172, 208, 296, 304, 310, 312, 314, 316, 320, 324, 328, 402, 414, 436, 440, 442, 446, 448, 450, 452, 456, 458, 492, 504, 526, 536
akıl âlemi 504
aklî 48, 210, 230, 314, 316, 342, 376, 388, 398, 422, 432, 434, 440, 450, 452, 464, 466, 486, 490, 492, 496, 498, 500, 512, 516, 530, 536
aklî âlem 502
aks 112
Âlem 38, 122, 162, 424
âlem 4, 222, 250, 298, 424, 432, 492, 498, 502
alev 276
altık alt karşıt 104
altın 274, 290, 502
amelî 310, 312, 314, 334, 336, 494, 512, 524, 526
amelî akıl 310, 314
amelî felsefe 334
amelî kuvve 310, 524
an 78, 258, 260, 360, 412, 426
analoji 162, 166
araz 58, 60, 216, 228, 258, 278, 308, 312, 316, 340, 356, 404, 478, 534
arazî 48, 50, 58, 60, 178, 246, 362, 364, 366, 386, 392, 394, 442, 534
Aristoteles 24, 29, 100, 106, 142, 330, 396, 416, 418, 420
Arkhytas 352
arsenik 292
arşî 21, 22, 23, 27, 362, 366, 394
arzu 296, 310, 314, 492, 494, 498, 500
asıl 22, 70, 140, 162, 166, 184, 428, 434, 478
aşk 64, 440, 500, 504
ateş 178, 218, 238, 268, 270, 274, 276, 278, 288, 386, 472, 476, 498, 526
atom 210, 212, 214, 360
ayırım 52, 58, 394
ayna 278, 286
aynî 20, 28, 68, 120, 194, 356, 360, 368, 372, 374, 376, 398, 418
ayrık şartlı 70, 72, 74, 80, 82, 144, 146
ayrıklık 80, 82
azâim 518
azlık 348, 352

B

bağ 84, 104, 148, 184
bağıntı 250, 348, 350
bağıntılı 350
bakır 276, 282, 290
Bârî 398, 406, 424
basit 21, 28, 42, 70, 84, 86, 96, 152, 158, 176, 192, 212, 236, 240, 280, 282, 312, 342, 372, 374, 440, 450, 486
basit hel 176
basit olumsuz 84, 86
Bedbaht 484

beslenme 292
Betimleme 7, 64
Beyazıt el-Bistamî 464
beyin 304, 308
bilaraz 158, 262, 386, 390, 474
Bilaraz hareket 252
bileşik 25, 42, 44, 68, 70, 150, 152, 158, 162, 176, 216, 236, 266, 282, 312, 372, 374, 396, 420, 440, 532
bileşik hel 176
bileşik kıyas 150
bilfiil 44, 58, 78, 86, 98, 102, 116, 122, 124, 136, 148, 150, 182, 194, 210, 214, 230, 250, 258, 260, 270, 310, 314, 316, 336, 350, 376, 384, 398, 410, 434, 478, 538
bilkuvve 44, 58, 78, 86, 102, 124, 136, 148, 182, 194, 214, 234, 250, 336, 376, 378, 384, 386, 434, 474, 482
bilmeleke akıl 314
birlik 76, 246, 320, 322, 356, 358, 372, 376, 378, 380
bitişik şartlı 70, 80, 82, 118, 144, 146, 148, 168, 198
bitki 146, 148, 282, 294, 480
bizâtihi 124, 174, 234, 248, 254, 358, 360, 368, 388, 396, 402, 406, 440, 458, 480, 494, 512, 534, 536
Bizzat hareket 252
boşluk 222, 244, 246, 248, 250, 274, 280, 440, 442
boy 29, 210, 216, 300, 346, 354
boyut 208, 222, 246, 368
Bölme 168, 188
buhar 280, 284, 286, 288
burhan 27, 40, 178, 184, 216, 222, 242, 352, 366, 410, 420, 528, 40, 178, 184
burhanî 166
butlan 412
buz 270, 276
büyük öncül 124, 126, 130, 132, 134, 138, 140, 144, 154, 156, 160, 196
büyük terim 124, 126, 136, 160, 178, 180, 186
büyüme 222, 252, 292, 222, 252, 292, 432
büyütücü kuvve 294, 308

C-Ç

Câbersâ 456
Cam 292
ceberût 504
cedel 27, 154
cedelî 166, 174, 194
cehl-i basit 486
cehl-i mürekkep 484, 494
cevher 29, 56, 58, 62, 186, 210, 212, 250, 258, 312, 316, 340, 342, 356, 360, 374, 386, 398, 440, 478
cevherî 342, 356, 386
cevherlik 48, 354, 374
Cıva 290
cihet 24, 28, 40, 88, 138, 230, 234, 240, 244, 250, 252, 294, 312, 358, 368, 376, 402, 422, 446, 532
cin 520, 522
cins 56, 58, 60, 64, 66, 68, 126, 352, 364, 374, 396, 398
cinslerin cinsi 56, 58
cisim 28, 29, 52, 54, 58, 60, 86,

140, 142, 158, 180, 188, 208, 210, 212, 214, 216, 218, 220, 224, 226, 228, 230, 232, 234, 236, 238, 240, 242, 244, 246, 248, 250, 254, 256, 262, 268, 276, 278, 290, 292, 298, 308, 314, 318, 320, 324, 342, 346, 348, 352, 354, 356, 358, 360, 362, 372, 374, 386, 396, 400, 422, 432, 438, 440, 442, 444, 452, 464, 496, 498
cisimsel suret 224
cismanî 66, 306, 440, 452, 464, 494, 496, 498, 514, 532
Cüz 66
çekici 294
çelişik 104, 106, 116, 148, 152, 278
çelişki 212
çelişme 102, 104, 112, 154, 160, 406
çinko 290
çizgi 210, 218, 222, 224, 228, 230, 248, 266, 300, 302, 346, 348, 352, 378
çokluk 70, 76, 150, 348, 352, 354, 356, 358, 380, 446

D

daire 202, 222, 224, 286, 300, 302, 360, 472
dairesel 224, 240, 242, 244, 262, 292, 300, 330, 412, 432, 434, 446
dairesel meyil 240, 242
değişim 238, 252, 354, 368, 446, 466
dehir 264
delalet 24, 40, 42, 52, 54, 62, 68, 70, 72, 84, 88, 100, 102, 110, 154, 190, 420, 422, 428, 432
delil 27, 40, 116, 120, 158, 160, 168, 170, 452, 534
demir 272, 276, 290, 292
demir tozu 292
Demir-sülfür 292
devir 184, 206, 220, 402, 414
devrî 220
doğal 48, 296
doğruluk 70, 112, 122, 348, 500
doğrusal hareket 240, 244, 260, 330, 434
doğrusal meyil 240, 242
Dokunma 296, 306, 492, 520
dolu 212, 250, 268, 270, 276, 284, 298, 490, 518, 522
döndürme 28, 72, 94, 106, 112, 116, 118, 132, 138, 140, 156, 518
duman 270, 272, 274, 284, 286, 288, 290
duyu 208, 230, 302, 314, 318, 514, 516, 520

E

ebedî 88, 136, 500
Ebu Muhammed Sehl b. Abdullah et-Tusterî 464
Ebu'l-Berekât 262, 318
edat 42, 44
edilgi 352
edilgiler 66, 348
edilgin nitelikler 348
Eflatun 436, 464, 528, 532, 538
Eflatun-u İlahî 436, 464, 528

Ehlullah 526
Eksik betimleme 64
eksik tanım 62, 186
elem 304, 476, 486, 490, 492, 494
el-Mebde ve'l-mead 454
el-Meşâri ve'l-mutârahât 436
Empedokles 528
en 4, 5, 17, 18, 22, 24, 29, 33, 36, 208, 214, 216, 232, 262, 270, 274, 280, 300, 314, 336, 346, 376, 378, 390, 428, 436, 440, 444, 450, 452, 454, 470, 472, 478, 482, 492, 498, 500, 502, 504, 520, 524, 530, 532
eritici 294
eriyik 272, 290
esirî 166
esirî 166, 268, 280, 498
esîri âlem 498
eş anlamlı 44, 46, 62, 110, 160, 248
eş sesli 44, 192
eşit anlamlı 534
eşit anlamlılık 368, 396
eşref-i imkân 436
etki 174, 276, 280, 282, 352, 390, 402, 438, 536
ev idaresi 334
Evvel 142, 202, 262, 334, 352, 374, 376, 416, 434, 436, 444, 448, 450, 452, 456, 466, 468, 486, 492, 498, 500, 528, 536
evvelî 168, 172, 180, 208, 316
evveliyat 168, 172, 182
ezel 426, 522
ezelî 424, 484

F

faal akıl 316, 328, 526
Fail illet 190, 384
fantazya 302
faraziye 25, 114, 116, 132, 134, 138, 140, 156, 204, 212, 306
farklı isimler 44, 46
Fars 102
fasıl 21, 22, 31, 32, 56, 58, 60, 62, 66, 126, 186, 374, 396, 454, 520, 534
felek 74, 142, 226, 260, 296, 434, 436, 438, 440, 446, 448, 450, 470, 482, 488, 500
felekî 204, 296, 310, 432, 450, 484, 504, 512, 536
fer' 162, 166
Ferâset 166
fırtına 286, 522
fıtrî 38, 40, 310, 516
fiil 28, 294, 306, 310, 312, 314, 378, 402, 406, 430, 442, 446, 448, 470

G

Gâî illet 190, 384
gâip 184, 460, 532
Galen 142, 304
gayb 482
gaybî 480, 482, 506, 512, 516, 518, 520
gaye 22, 230, 330, 430, 432
gayr-ı hakikî 80
gazabî 296, 494, 514
gazap 272, 522, 524, 540
geçişlilik 164, 194, 196
Geometri 19, 44, 336, 376
gerektirme 44
gök gürültüsü 286

gök kuşağı 286
göreli 342, 380
Görme 298
göz değmesi 510
gulyabani 520
gümüş 274, 290
güneş 72, 80, 82, 122, 144, 146, 152, 188, 278, 280, 286, 328, 416, 446, 518

H
haber 70, 336, 506
Hacamat 248
hacim 210, 214
hâdis 336, 370, 396, 402, 406, 408, 410, 412, 414, 416, 420, 424, 428, 450, 454, 478, 502
hadsî 170
Hadsiyat 170
hafıza 314
hafif 22, 256, 268, 528
Hak 400, 404, 430, 502, 530
hakikat 48, 52, 54, 58, 60, 68, 176, 202, 212, 228, 358, 360, 532, 534
Hakk-ı Evvel 444, 466, 492, 498
hal 98, 102, 240, 350, 420, 424, 538
hale 21, 22, 80, 100, 124, 136, 166, 168, 214, 226, 270, 272, 276, 280, 282, 284, 286, 292, 304, 316, 338, 380, 460, 518
hareket 28, 29, 86, 90, 146, 162, 188, 210, 212, 224, 228, 230, 232, 234, 236, 238, 240, 242, 244, 248, 250, 252, 254, 256, 258, 260, 262, 264, 266, 268, 270, 276, 278, 286, 288, 292, 296, 304, 310, 328, 330, 332, 342, 346, 350, 354, 358, 382, 400, 412, 414, 416, 422, 426, 432, 434, 436, 438, 440, 446, 448, 458, 464, 468, 472, 482, 486, 496, 510, 526
Hareket ettirici 260, 296
hareketli 54, 90, 146, 158, 184, 196, 228, 232, 238, 240, 254, 256, 260, 262, 264, 304, 354
hareketsiz 240, 256, 260, 304
hareketsizlik 238, 248, 260, 448
hassa 58, 60, 62, 126, 186
Hatabî 174
hatırlama kuvvesi 302
hava 202, 216, 218, 236, 248, 268, 278, 280, 282, 288, 298, 300, 454, 472, 482
hayal 228, 296, 314, 328, 460, 520, 522
haysiyet 224, 232, 248, 312
hayvanî nefis 374, 450
hayvanî ruh 304
hayyiz 218, 248
haz 456, 482, 488, 490, 492, 494, 496, 500, 518, 530
Hermes 526, 528
heyet 166, 168, 352, 520
heyula 216, 340, 344, 356, 374, 412
heyûlânî 312, 314, 440, 450
heyûlânî akıl 312, 314
hızlı 50, 242, 256, 258, 264, 292, 472, 490, 496, 516, 520
hızlılık 256, 258, 264
hikmet 15, 16, 19, 530, 532

Hikmetu'l-işrak 318, 356
hissî 210, 248, 488, 490
hudûs 162, 164, 370, 410, 412, 424
hukemâ 440, 452, 464, 528, 542
hulf 116, 130, 132, 134, 152
hulfî kıyas 152
hulûl 218, 220, 228, 320, 322, 340, 360
husus 92, 100, 126, 138, 200, 278, 362, 422, 442
hususî 52, 54, 56, 60, 62, 74, 84, 92, 94, 98, 100, 114, 116, 138, 166, 178, 184, 188, 190, 194, 198, 204, 406, 434
hususî imkân 100i 406
huzurî 464
hüccet 120
hüküm 22, 76, 84, 90, 102, 126, 128, 162, 172, 182, 186, 196, 200, 208, 302, 418, 426, 466, 524

I-İ

ışın 222, 224, 278, 284, 298
ibdaʿ 408, 410, 452
İbn Kemmune 42, 44, 46, 48, 52, 62, 80, 84, 88, 90, 92, 106, 122, 126, 156, 158, 160, 168, 170, 174, 178, 182, 200, 208, 210, 212, 214, 216, 218, 222, 226, 230, 236, 244, 248, 250, 254, 256, 268, 280, 296, 298, 300, 310, 312, 318, 338, 340, 342, 344, 346, 348, 350, 352, 354, 356, 360, 362, 364, 374, 376, 380, 386, 388, 394, 396, 398, 402, 410, 412, 414, 416, 418, 420, 422, 424, 432, 434, 436, 438, 440, 448, 450, 456, 466, 474, 476, 490, 500, 530, 532
İbn Sina 272, 348, 392, 396, 438, 452, 454, 466
îcaz 19, 20, 62
icmalî 26, 344
idrak 4, 21, 28, 29, 32, 296, 298, 302, 304, 306, 310, 316, 318, 320, 324, 326, 328, 332, 362, 454, 456, 458, 460, 462, 464, 466, 468, 470, 486, 490, 492, 496, 498, 500, 502, 520, 526, 532, 534
iffet 494
ihdas 410
ihlal 54, 92, 188
iktiran 124, 138
İktiranlı kıyas 124
iktiza 76, 98, 164, 174, 236, 242, 420, 422, 444, 446
ilahî 294, 308, 312, 470, 508
ilahî ilim 336
ilk akıl 452, 526
illet 27, 162, 164, 166, 178, 190, 198, 220, 280, 344, 354, 366, 384, 386, 388, 390, 392, 408, 410, 412, 414, 416, 440, 442, 444
İlliyyûn 524
iltizam 40, 52, 54, 62
imkân 24, 92, 94, 100, 102, 104, 106, 112, 114, 116, 136, 138, 200, 202, 250, 256, 374, 376, 380, 388, 402, 404, 406, 410, 416, 418,

420, 422, 424, 436, 444, 448, 450, 474, 532
imkânsız 29, 88, 92, 94, 104, 198, 200, 202, 204, 206, 214, 218, 220, 238, 242, 244, 246, 260, 264, 276, 310, 318, 338, 364, 376, 380, 382, 384, 388, 392, 400, 406, 410, 412, 414, 416, 422, 424, 426, 440, 442, 450, 456, 458, 466, 484
İnayet 12, 454, 470, 504
innî burhan 178
inniyet 532
iradî 298, 330, 504
isim 22, 25, 40, 42, 44, 46, 62, 174, 368
istidat 314, 446, 450, 466, 470, 480, 484, 534
istidlal 166
istiğrak 76
istisna 140, 146, 148, 150, 152, 158, 160, 168, 170, 204, 278, 324
istisnaî 122, 152, 160
istisnaî kıyas 122
İstisnaî Kıyaslar 8, 146
İşitme 298
İşrakî 242
iştikak 60
ittihat 454, 462, 464
ittisal 29, 202, 316, 454, 456, 462, 464, 486, 494, 504, 510
ittisalî 542
izafet 44, 104, 342, 344, 352, 354, 364, 370, 372, 404, 418
izafî 360, 404, 44, 58, 64, 312

K

kader 28, 476
kadîm 122, 336
Kalp 308
kalsine 282
kan 282
kar 46, 194, 284
kara kurşun 290
karışık 25, 136, 180, 192, 272, 274
karşılıklı 52, 156, 160, 278, 282, 292, 344, 348, 380, 430, 444, 514, 536
kasrî 29, 238, 242, 248, 252, 262
kasrî meyil 238
kategoriler 27, 28, 350, 352
kavlî 88
kavl-i şârih 27, 40
kayyûm 36
kaza 21, 28, 476
kelime 22, 24, 42, 86
kerrûbî 312
kesbî 40, 516
kesin 16, 70, 152, 168, 170, 184, 204, 316, 354, 418, 540
kesin söz 70
kıvılcım 270, 308
kıyas 118, 122, 124, 130, 132, 134, 142, 144, 146, 150, 152, 156, 160, 162, 168, 176, 198, 282, 342, 492
kip 88, 100, 102, 138, 202, 204
kipli 94, 98, 136
Koklama 298
konik 300, 360
konu 46, 48, 64, 66, 70, 72, 80, 90, 92, 96, 104, 112, 114, 116, 118, 120, 132, 140, 158, 184, 262, 340, 342, 376, 416, 418, 422, 536

konum 218, 236, 240, 250, 252, 318, 320, 330, 352, 434, 520
kornea 298
kötülük 400, 474, 476, 490
kurşun 278, 290
kuru 70, 268, 274, 284, 470, 496
kuruluk 266, 278, 330
kuşatan 232, 248, 350, 472
kuşatıcı 56, 232, 234, 250, 346, 440, 442, 462, 482, 496
kuşatılan 248, 346
kutsî 38, 312, 316, 332, 450, 492, 502, 520, 522
kuvve 64, 104, 294, 296, 298, 302, 304, 312, 314, 378, 386, 448, 492, 496, 516
kuyruklu yıldız 288
küçük öncül 124, 126, 132, 134, 136, 144, 156, 196
küçük terim 124, 126, 186
Kükürt 290
kül 66, 200, 290
küre 212, 360, 432, 436
küreler 250
küresel 236, 250, 498
Kürsî 526

L

lafız 42, 44, 60, 62, 64, 68, 70, 76, 80, 84, 88, 154, 158, 160
latif 278, 414, 530
layih 530
lâzım 50, 52, 56, 96, 312
limiyyet 178
limmî burhan 178
lüzum 70, 74, 94, 122, 148, 164

M

ma'dul 42, 84, 156, 158, 420
ma'dul olumlu 84, 86, 156
Ma'dul olumsuz 84
ma'dum 84, 92, 318, 338, 340, 356, 380, 408, 448
madde 29, 38, 88, 106, 122, 192, 196, 216, 218, 220, 226, 228, 244, 270, 288, 312, 314, 318, 342, 348, 374, 386, 400, 416, 440, 442, 448, 450, 524
maddeci 528
Maddî illet 190, 384
mahal 74, 228, 322, 340, 342
mahiyet 29, 52, 54, 176, 202, 234, 254, 340, 356, 362, 370, 372, 392, 394, 398, 402, 466
mahsur 76
mahviyet 526
Makam 536
malul 320, 322, 324, 344, 354, 384, 390, 392, 398, 404, 410, 414, 418, 424, 448, 452, 454, 456, 458, 466
mantık 17, 19, 21, 22, 27, 29, 30, 40, 362
matematiksel 212, 346, 348
matematiksel cisim 346, 348
matlap 176, 432
Matlub 154
maznunat 172, 174
me'huzat 172, 174
Me'va 502
mec'ul 156
mecaz 46, 388
medenî felsefe 334
mefhum 44, 176, 198, 230, 322, 324, 348, 396, 532
mekân 104, 236, 240, 244, 248, 266, 346, 382

meleke 314, 328, 350, 380, 382, 530
melekût 502, 524
melekûtî 308
menkul 46
merkez 228, 234, 300, 436
mersad 38, 208, 334
mesafe 238, 248, 264, 534
meşhurat 170, 172, 174
metafizik 60, 330, 334
meteor 288
mevrid 208, 292, 334
mevzi 240
meyil 236, 238, 240, 242, 248, 250, 264, 268, 330
Meyilli 238
meyilsiz 238
miktar 178, 210, 214, 218, 222, 226, 228, 236, 244, 256, 258, 276, 282, 320, 322, 348, 352, 356, 366, 444
misal âlemi 526
mizaç 270, 280, 282, 306, 326, 420, 482, 488
Muallim-i Evvel 142, 202, 262, 334, 352, 374, 376, 416, 436, 450, 452, 456, 486, 528, 536
muayyen 90, 112, 114, 240, 464, 486
mufârık varlıklar 342
Mugalâta 174
muhal 112, 130, 148, 152, 164, 198, 204, 242, 340, 420, 426, 514
Muhammed 1
Muhammed b. İshak 1
muharrik 296
muhassal 42
Muhassilûn 396, 444
Muhayyelat 174
mukaddem 70, 144, 198, 246, 264, 300, 324, 326, 370
mukassim 58, 162
mukavemet 236, 238, 262, 292
mukavvim 58, 62, 358
mukayyetlik 184
Musâdere ale'l-matlub 160, 186, 192
musarraf 42
mutabakat 40, 52, 62, 378
mutedil 282, 292, 304, 450
mutlak 25, 26, 48, 58, 98, 100, 102, 106, 108, 114, 116, 118, 138, 142, 190, 204, 224, 268, 282, 314, 320, 322, 336, 338, 342, 354, 362, 368, 384, 386, 398, 400, 418, 428, 430, 458, 464, 466, 474
mutlak olumlu 116
mutlak önerme 100
mutlak umumî 98
mutlak, zaruret 100
mutlaklık 100, 184
mücanese 378
Mücerrebat 168
müdrik 296
müfret 42, 158
Müfret 42, 62
Müfret lafız 42
mühmel 74
mülazemet 44
mümkün 38, 42, 46, 48, 56, 70, 74, 84, 88, 92, 94, 98, 100, 110, 112, 114, 116, 126, 128, 136, 138, 148, 152,

162, 164, 170, 172, 174, 184, 186, 196, 200, 202, 204, 212, 218, 220, 222, 226, 232, 234, 238, 240, 244, 246, 250, 256, 258, 274, 294, 298338, 340, 356, 364, 370, 372, 378, 380, 386, 388, 390, 392, 394, 396, 400, 402, 404, 406, 408, 410, 416, 418, 420, 422, 426, 434, 440, 442, 444, 448, 466, 470, 474, 482, 498, 514, 516, 534, 536
mümkün olumlu 114, 116
mümkün önermeler 104
mümteni 88
müsâderât 172
müsamaha 210
müsavat 378
müsellem 160
müstefad 314, 450
müstefad akıl 314
müşabehe 378
müşabehet 44, 192
Müşâhedat 168
müşâhede 168, 302, 314, 318, 490, 504, 508, 514, 516, 520
müşakele 378
müşebbihat 172, 174
müşekkek 46
müştak 46
müşterek 44, 92, 152
Müteahhirûn 436
müteakis 52, 156
mütebayin 44, 184
mütefekkire 304
mütehayyile 304, 314, 460, 484, 516, 518, 520
Mütekaddimûn 536
mütelazim 64, 178
müteradif 44
müteşâbih 46
mütevâtı 46, 60, 92, 534
Mütevatirat 170

N

nâtık 52, 54, 60, 62, 66, 114, 130, 160, 330, 364, 438, 446, 450, 452, 482, 512, 516
nâtık nefis 450
nazarî 15, 16, 21, 310, 312, 334, 336, 512, 524, 526
nazarî akıl 312, 526
nazarî felsefe 334
nebatî nefis 296, 374, 450
nedensellik 220, 234, 262, 344, 384, 404, 416, 442, 452
nefis 28, 29, 54, 140, 142, 174, 180, 296, 306, 310, 312, 314, 318, 320, 322, 324, 326, 328, 330, 332, 374, 376, 422, 440, 442, 450, 454, 460, 462, 476, 478, 480, 482, 484, 486, 494, 496, 498, 502, 508, 510, 512, 514, 516, 518, 524, 526, 530, 532
nefsanî 282, 412, 510
nefsanî ruh 304
nefs-i nâtıka 308, 470
nem 274
netice 124, 126, 128, 130, 132, 134, 136, 138, 140, 142, 144, 146, 148, 150, 152, 154, 156, 158, 160, 168, 172, 174, 192, 196

niceliği belirli 76, 78, 98, 126, 198, 214
niceliği belirsiz 74, 78, 166
nicelik 19, 29, 104, 202, 214, 228, 230, 244, 246, 250, 252, 318, 320, 322, 330, 336, 344, 346, 348, 354, 356, 362, 376, 396
nispet 18, 29, 44, 48, 72, 122, 214, 234, 236, 316, 350, 374, 378, 390, 398, 406, 410, 412, 430, 438, 442, 472, 500, 510
nişadır 290
nitelik 29, 60, 104, 126, 160, 250, 266, 270, 272, 280, 296, 318, 330, 348, 420, 538
nokta 222, 228, 234, 248, 322, 330, 414
nur 29, 312, 440, 456, 498, 504, 526, 530, 532
nurani 498
nutuk 52, 60

O-Ö

olumlama 74, 84
olumlu 38, 48, 72, 74, 76, 78, 80, 84, 86, 88, 96, 106, 108, 110, 112, 114, 116, 124, 126, 128, 130, 132, 134, 136, 138, 140, 144, 156, 158, 182, 198, 214, 452
olumluluk 78, 102, 104, 110, 112, 118, 130, 132, 380
olumsuz 38, 72, 74, 76, 78, 84, 86, 88, 94, 104, 106, 108, 112, 116, 120, 124, 126, 128, 130, 132, 134, 136, 138, 140, 156, 158, 214, 358
olumsuzlama 70, 230, 324, 350
olumsuzluk 42, 72, 78, 80, 82, 86, 88, 94, 102, 104, 110, 112, 118, 122, 130, 132, 198, 380
olumsuzluk edatı 72, 86, 88
organ 304, 310, 324
organik 296, 324
orta terim 124, 126, 128, 144, 150, 152, 160, 166, 178, 184, 186, 190, 304
ortak duyu 302, 314, 514, 516, 520
ortak duyudur 302
otopsi 308
oval 250
öncül 122, 124, 126, 130, 132, 134, 136, 138, 140, 144, 150, 152, 154, 156, 160, 168, 174, 180, 196, 222
önerme 21, 27, 70, 72, 74, 76, 78, 80, 82, 84, 88, 94, 100, 102, 104, 108, 116, 122, 136, 158, 198, 214
önermenin maddesi 88
önsel 316
özdeşlik 48, 52, 326, 372

P

Pisagoras 528
Pisagorcu 352
Platon 15, 452
Porphyrios 68, 454
postulat 172, 180
pörsüme 252

R

resim 186
Rey 166
riyazet 518
rubûbiyet 502

ruh 38, 304
ruhul-kuds 316
rüzgâr 286

S-Ş
sabit felekler 242
sabitler feleği 446
sahip olma 350, 352
sakamonya 386
sakin 192, 260, 264
sâlibe 80
sam yeli 270, 288
sebr ve taksim 164
selb 84, 114, 132, 138, 496
selbetmek 462
selbî 182, 404, 532
semavî 86, 172, 204, 226, 422, 440, 446, 450, 452, 472, 486, 496, 512
sermet 264
seyrelme 252, 354
sezgi 310, 314, 330, 432
sıcak 74, 80, 86, 268, 270, 272, 276, 278, 280, 284, 286, 292, 304, 344, 496, 510
Sıcaklık 266, 270, 274, 296
sınırlayıcı 222, 224, 232, 240, 248, 250, 266, 366
Sidre-i Münteha 502
Sihir 13, 510
sirkencübin 282
sis 284
sofistlik 174
soğuk 74, 86, 190, 268, 274, 276, 278, 284, 286, 292, 304, 344, 496
Soğukluk 266
sonlu 56, 214, 222, 224, 226, 260, 324, 366, 390, 400, 426, 428, 436, 438, 440
sonluluk 222, 226, 366
sonsuz 52, 56, 148, 172, 212, 214, 222, 224, 234, 260, 318, 322, 366, 370, 392, 414, 424, 426, 428, 438, 440, 470, 502, 514
sonsuzluk 56, 222
soyut 216, 218, 320, 322, 336, 342, 358, 394, 402, 414, 422, 442, 458, 460, 462, 464, 466, 468, 476, 478, 486, 512, 528, 532
su 216, 218, 236, 250, 262, 268, 270, 272, 274, 288, 356, 362, 378, 470, 476, 518
subutî 106
sur 76, 78, 192
suret 29, 38, 122, 216, 218, 220, 226, 244, 270, 276, 292, 302, 314, 318, 322, 324, 328, 340, 342, 344, 356, 362, 364, 376, 384, 400, 418, 442, 448, 450, 458, 460, 462, 466, 478, 496, 518, 520
Sûrî illet 190, 384
süflî 232, 446, 538
Sühreverdî 2, 7, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 28, 29, 30, 31, 32, 280, 396, 551, 552
sükûn 204, 262, 264
sürekli nicelik 336, 346, 348
süreklilik 72, 410
süreksiz nicelik 336, 362
şartlı 25, 70, 72, 74, 78, 80, 82, 88, 118, 144, 146, 148, 150, 152, 158, 168, 198, 204, 514

şartlı kıyas 158
şeffaf 278, 288, 518
şehevî 494
Şehvânî 296, 514
şehvet 314, 432, 522, 524
şekil 124, 126, 128, 132, 140, 142, 154, 212, 214, 218, 226, 236, 300, 358, 360, 362, 408, 486
şevk 312, 440, 446, 486, 500, 504, 506, 530
Şeylik 48, 320, 338
şeytan 520
Şiirî 174, 176
şimşek 288, 518, 530
şuhudî 464, 542

T

tabiat 17, 76, 142, 238, 242, 254, 256, 268, 296, 314, 356, 406
tabiî 21, 22, 140, 236, 238, 242, 244, 248, 254, 256, 268, 270, 298, 330, 348, 366, 382, 400, 416, 422, 504, 510, 528
tabiî ilim 21, 336
tabiî kuvvet 350
tabiî kuvvetsizlik 350
tabiî ruh 304
tafsil 21, 27, 60, 150, 372, 460, 528
tafsilî 52, 344, 346
tahakkuk 48, 52, 92, 230, 338, 430
tahsil 82, 314
takririyat 174
tâlî 70, 72, 144, 148, 198, 220, 246, 324, 358, 530, 564
talimî 212
talk taşı 292
Tam betimleme 64
Tam tanım 62
tanım 21, 27, 40, 62, 66, 68, 176, 186, 188, 210, 296, 310, 344, 346, 376, 460
tasavvur 38, 40, 46, 48, 62, 156, 170, 180, 204, 214, 224, 236, 302, 310, 332, 342, 364, 408, 438, 440, 448, 468, 484, 486, 496, 498, 502, 504
tasdik 38, 42, 100, 168, 170, 174, 182, 244, 302, 484, 486
tat 298, 492, 520
Tatma 298
tatvil 62
tazammun 40, 52, 62
tecerrüdî 542
tecerrüt 20, 21, 28, 532
tecrid 464, 518, 522, 530
Tecrübî 170
tekil 28, 74, 76, 134, 156, 310, 338, 458, 464
tekvin 410
telif 40, 164, 166, 214
telvih 21, 22, 31, 32, 38, 62, 68, 86, 120, 176, 208, 230, 250, 266, 280, 306, 336, 390, 428, 506
temyiz 38, 56, 62, 364, 394, 402
tenâkuz 102
tenasüh 310, 480, 486
tenzih 36
terim 122, 124, 126, 128, 136, 144, 150, 152, 160, 162, 166, 178, 180, 184, 186, 190, 304, 408
terkip 21, 28, 62, 70, 198, 236, 304, 374, 460

teselsül 40, 374, 402
teşkik 60, 192, 360, 396
tevâtu 362, 368, 396
tevhit 532
Tılsım 512
tikel 44, 46, 48, 54, 60, 74, 76, 78, 104, 106, 110, 112, 114, 116, 118, 120, 128, 130, 132, 134, 140, 152, 154, 158, 160, 180, 198, 214, 302, 330, 336, 362, 384, 386, 414, 432, 436, 452, 458, 460, 506, 512, 518
tikellik 78, 104
toprak 250, 268, 274, 276, 292
tutucu 294
tuz 290
tümel 28, 44, 48, 54, 56, 58, 60, 74, 76, 78, 96, 102, 104, 108, 114, 116, 118, 120, 124, 126, 128, 130, 132, 134, 144, 152, 158, 160, 162, 180, 182, 184, 192, 198, 200, 214, 312, 320, 330, 336, 356, 362, 368, 384, 386, 392, 394, 414, 418, 432, 436, 452, 456, 458, 460, 486, 512, 514
tümel olumlu 128
tümellik 78, 104, 124
tümevarım 15, 162, 188
tür 56, 58, 60, 126, 168, 170, 216, 250, 282, 312, 364, 380, 498, 504
türeme 60
türemiş 46, 52
türlerin türü 56
türsel suretler 226

U-Ü

udûl 82, 84
umum 92, 100, 200, 362, 394
umumî 40, 50, 52, 54, 56, 58, 60, 62, 64, 72, 80, 92, 94, 98, 100, 102, 108, 114, 116, 138, 148, 166, 170, 178, 184, 186, 188, 194, 198, 200, 250, 292, 386, 396, 404, 406
umumî araz 58, 60
umumî imkân 100, 114
umumî mutlak 100, 108, 114, 116, 138
umumîlik 58, 72
unsur 268, 270, 272, 280, 282, 440, 472
unsurî 166, 498
unsurî âlem 498
ustukus 282
uzaklaştırıcı 294
uzam 214, 216, 218, 220, 222, 226, 318, 356, 368, 464
uzunluk 230, 352, 368, 370
üreme kuvvesi 294

V

vâcib 88
vahiy 520
vâki 48, 50, 80, 92, 100, 114, 136, 138, 142, 144, 194, 210, 286, 360, 362, 392, 396, 398, 410
vakitli 100
varlık 4, 22, 29, 38, 50, 64, 88, 92, 94, 108, 110, 118, 164, 184, 200, 220, 226, 336, 338, 340, 344, 350, 352, 354,

356, 358, 360, 370, 372, 374, 388, 390, 392, 394, 396, 398, 400, 402, 404, 406, 408, 410, 412, 416, 418, 436, 448, 450, 460, 462, 466, 468, 478, 504, 528, 532, 534, 536
varlıksal 100, 102, 108, 116, 118, 126, 130, 136, 138, 148, 358, 382, 388, 448, 506, 534
varlıksal mutlak 100, 102
varlıksal önermeler 126
vaz'î 68, 70, 248, 252, 318, 366, 382, 442, 512, 532, 536
vecîz 36, 64
vehim 19, 172, 296, 302, 304, 314, 460, 492
vehmî 210, 246, 496, 516
Vehmî kuvve 302
vehmiyat 172, 174

Y

yağmur 284, 302
yakîn 28, 162, 168, 170, 182
yakînî 170, 178
yanlışlık 102, 112, 198, 380
yaş 268, 286, 304, 496, 520
yaşlık 266, 278, 296, 330
yavaş 50, 238, 250, 256, 258, 264, 268, 276, 472
yavaşlık 264
yenilenme 252, 254, 494
yer 19, 20, 21, 22, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 58, 88, 140, 142, 196, 232, 240, 248, 252, 288, 324, 326, 330, 344, 346, 350, 352, 380, 390, 394, 402, 474, 500, 526
yıldırım 288
yiğitlik 494
yoğunlaşma 252, 348, 354
yokluk 50, 74, 88, 92, 94, 164, 200, 216, 230, 244, 256, 318, 338, 356, 390, 406, 410, 412, 418, 424, 426, 434, 478
yoksunluk 380, 382
yüklem 46, 48, 50, 58, 60, 70, 72, 90, 96, 100, 102, 104, 112, 114, 116, 118, 120, 128, 130, 140, 156, 158, 178, 186, 360, 368, 374, 378, 396, 420
yüklemli 70, 72, 74, 78, 80, 102, 118, 144, 146, 152
yüzey 228, 230, 246, 300, 346, 348, 360

Z

Zâkire 302
zaman 4, 20, 28, 31, 42, 48, 66, 78, 80, 84, 86, 104, 110, 132, 152, 160, 168, 176, 184, 194, 196, 198, 238, 250, 258, 260, 262, 264, 266, 314, 346, 350, 352, 354, 358, 360, 364, 380, 412, 416, 420, 434, 438, 456, 466, 496, 502, 520, 528, 540
zamir kıyası 166
zannî 182, 432, 498
zaruret 66, 88, 90, 100, 102, 108, 116, 516
zarurî 88, 90, 92, 98, 100, 102, 108, 110, 112, 114, 116, 136, 138, 148, 152, 160, 174, 180, 196, 202, 204,

206, 212, 214, 218, 250, 296, 384, 394, 398, 404, 418, 438
zarûriyyât 40
zatî 48, 52, 58, 60, 62, 90, 122, 158, 162, 178, 180, 184, 188, 198, 238, 246, 262, 336, 344, 352, 360, 366, 410
Zekâ 332
zengin 5, 20, 28, 428, 430
zıtlaşma 74
zıtlık 160, 266, 342, 354
Zihin 332
zihnî 4, 20, 28, 52, 68, 76, 84, 120, 194, 200, 360, 368, 372, 374, 376, 398, 416, 418
zodyak 228
zorunlu 9, 20, 22, 25, 27, 28, 29, 70, 74, 88, 92, 94, 98, 102, 114, 136, 168, 172, 174, 180, 182, 198, 200, 202, 208, 212, 224, 226, 228, 234, 254, 256, 258, 320, 322, 354, 374, 388, 390, 392, 394, 396, 398, 400, 402, 404, 408, 410, 412, 416, 420, 424, 426, 430, 440, 446, 466, 468, 498, 506, 526, 534
Zorunlu Varlık 11, 21, 336, 390, 394, 396, 398, 400, 402, 406, 422, 424, 440, 466, 532, 534
Zuhal 446